

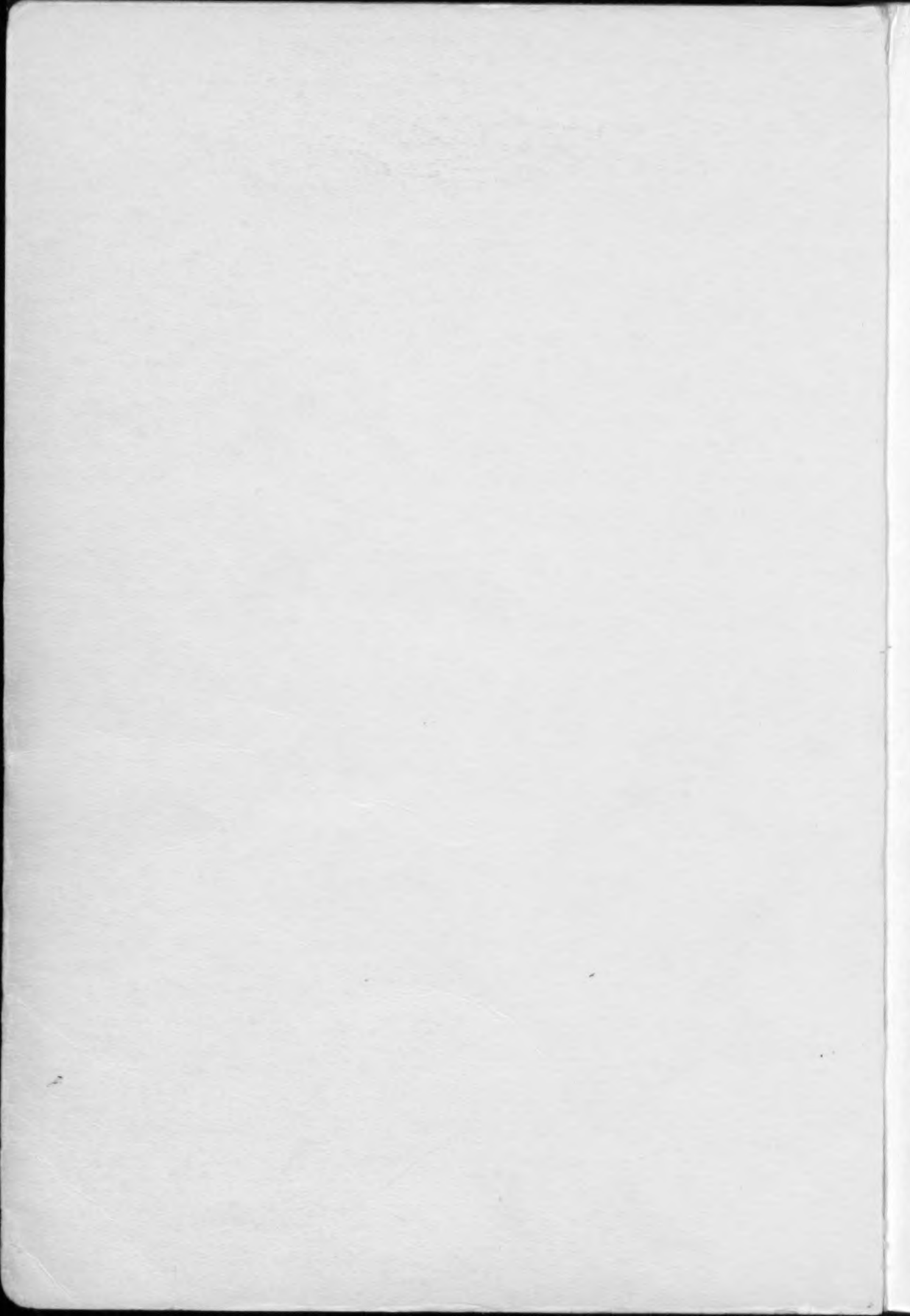

Krzysztof Mikulski

PRZESTRZEŃ
I SPOŁECZEŃSTWO TORUNIA
OD KOŃCA XIV
DO POCZĄTKU XVIII WIEKU

Wydawnictwo UMK

WYSTWA

Przestrzeń i społeczeństwo Torunia
od końca XIV do początku XVIII wieku

Krzysztof Mikulski

Przestrzeń i społeczeństwo Torunia
od końca XIV do początku XVIII wieku

Torun 1995

Prace i zapytania społeczne (Lublin)
od roku XIV do początku XVIII wieku

Krzysztof Mikulski

Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku

Toruń 1999

Recenzenci
Stefan Cackowski
Tomasz Jasiński

Projekt okładki
Edward Saliński

Na okładce: fragmenty planu Torunia z 1641 r. autorstwa Matthaeusa Meriana

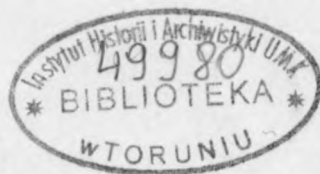
Indeks
Jarosław Pieczętkiewicz

Redaktor
Danuta Murawska

Printed in Poland

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 1999

ISBN 83-231-1103-0

Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

87-100 Toruń, ul. Gagarina 11

REDAKCJA: tel. (056) 611 42 95, fax 654 29 48

PROMOCJA I REKLAMA: tel./fax (056) 611 42 98

e-mail: ksiazki@cc.uni.torun.pl

www.uni.torun.pl/wyd

Wydanie pierwsze. Nakład 500 egz.

Skład i łamanie: ELEK, Toruń, tel. (056) 660 23 56

Druk: Zakład Poligraficzno-Wydawniczy POZKAL, Inowrocław
ul. Cegielnia 10/12, tel. (052) 35-75-041

Wstęp

Przygotowując kolejne tomy spisów urzędników dawnej Rzeczypospolitej dotarłem do bogatych archiwaliów miejskich, przede wszystkim ksiąg ławniczych miast pruskich. W tym pierwszym zetknięciu interesowały mnie co prawda wyłącznie liczne w nich wpisy szlacheckie, ale mimochodem poznawałem też ich szerszą problematykę, odnoszącą się do dziejów miast. Już wówczas, jeszcze trochę intuicyjnie, czułem, że zasób wiedzy zawarty w źródłach miejskich nie był dotąd szerzej wykorzystywany w badaniach nad dziejami społecznymi dawnej Polski, szczególnie w odniesieniu do czasów nowożytnych. Wówczas postanowiłem — tytułem próby — przyjrzeć się bliżej najbogatszemu znanemu mi zbiorowi tych akt — toruńskim księgom ławniczym. Zdawałem sobie sprawę, że można tam odnaleźć informacje o transakcjach majątkowych, pożyczkach, podziałach spadkowych mieszczan. W pierwszej fazie kwerendy szczególną uwagę poświęciłem patrycjatowi toruńskiemu — grupie rodzin rządzących miastem w XV–XVI w. Spotkał mnie tu jednak srogi zawód — mimo natłoku informacji nie można było, tylko na podstawie danych czerpanych bezpośrednio z tego źródła, odtworzyć powiązań rodzinnych toruńskich rajców i burmistrzów. Postanowiłem zatem skorzystać z metod wypracowanych już w Polsce w badaniach nad genealogią rycerską i mieszczańską¹. Szczególnie nęcące zdawało się tu kryterium majątkowe. Poznanie dziejów własnościowych kamienic toruńskich musiało przecież wyjaśnić przynajmniej kilka zagadek genealogicznych z XV w. Tym bardziej, że najczęstszym rodzajem wpisów w księgach ławniczych były transakcje kupna-sprzedaży domów, a tuż po nich wszelkie pożyczki pod zastaw nieruchomości.

Kwerenda i żmudne opracowywanie kartoteki właścicieli działek zajęły mi kilka lat. W trakcie tych prac problemy genealogiczne odeszły na

¹ *Genealogia — problemy metodyczne w badaniach nad polskim społeczeństwem średniowiecznym na tle porównawczym*, pod red. J. Hertla, Toruń 1982, a w tym zbiorze przede wszystkim: J. Bieniak, *Rozmaitość kryteriów badawczych w polskiej genealogii średniowiecznej*, s. 131–148; A. Czacharowski, *Możliwości badań genealogicznych nad średniowiecznym środowiskiem miejskim — na przykładzie Torunia*, s. 172–181.

bok. Ale tym razem nie dlatego, że założona metoda nie przyniosła wyników. Badania nad tym zagadnieniem zaowocowały kilkoma przyczynkami genealogicznymi dotyczącymi rodzin Watzenrode i Hitfeld², a także szerszymi studiami, w których jednak — obok wątków genealogicznych — pojawiły się również rozważania inne — np. problem funkcjonowania elit władzy, który początkowo chciałem opracować dla szlachty Prus Królewskich³. Zebrane dla długiego odcinka czasu (koniec XIV–połowa XVII w.) dane zaczęły układać się w długofalowe koniunktury, obrazujące losy zbiorowe toruńskich mieszczan. Konfrontacja materiału z ksiąg ławniczych z innymi typami źródeł (przede wszystkim z wykazami podatkowymi z XV w.) pozwoliła też na dokonanie kilku „odkryć” dotyczących początków miasta⁴. Uporządkowanie kartoteki działek miejskich otworzyło wreszcie nieograniczone możliwości analizy struktury przestrzennej Torunia — pozwoliło określić położenie jego ulic i zmiany ich nazw⁵. Zniknęły problemy z lokalizowaniem poszczególnych obiektów publicznych na terenie miasta⁶. Jego przedmieścia wypełniły się jeszcze większą liczbą zakładów produkcyjnych, niż to wcześniej przypuszczano⁷. Chciałoby się powiedzieć, że miasto nagle ożyło i otworzyło przede mną swe skrętnie ukrywane dotąd tajemnice z przeszłości. W pewien racjonalny ciąg zdarzeń układać się zaczęły przemiany ustrojowe i etniczne

² K. Mikulski, *Watzenrodowie i dom rodzinny Mikołaja Kopernika w Toruniu*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 2, pod red. R. Czai i J. Tandeckiego, Toruń 1996, s. 243–256; idem, *Kryterium imionowe w badaniach nad genealogią patrycjatu toruńskiego w XIV–XVI wieku na przykładzie rodziny Hitfeldów*, [w:] *Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej*, pod red. A. Radziwińskiego, A. Supruniuk, J. Wroniszewskiego, Toruń 1997, s. 307–318; idem, *Watzenrodowie i kapituła warmińska. (Rola związków rodzinnych w duchownych karierach mieszczan toruńskich w XIV–XV w.)*, [w:] *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, pod red. T. Jasińskiego, T. Jurka, J. M. Piskorskiego, Poznań 1997, s. 358–371.

³ Idem, *Wymiana elity władzy w Toruniu w II połowie XV wieku. (Przyczynek do badań nad mechanizmami kształtowania się elit)*, [w:] *Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII w.*, pod red. J. Staszewskiego, Toruń 1995, s. 51–93; idem, *Elity władzy wielkich miast pruskich w XIII–XVIII wieku. (Próba analizy dynamicznej procesu długiego trwania)*, [w:] *Genealogia — rola związków rodzinnych i rodowych w średniowiecznej Polsce na tle porównawczym*, Toruń 1996, s. 311–342.

⁴ Idem, *Problem tzw. „wyspy” toruńskiej w świetle źródeł podatkowych z końca XIV i I połowy XV wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 61: 1996, z. 1, s. 7–24.

⁵ Idem, *Nazwy ulic Nowego Miasta Torunia w pierwszej połowie XVIII wieku*, [w:] *Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*, Toruń 1996, s. 169–176; idem, *Topografia i hodonomastyka Nowego Miasta Torunia w XIV–XVIII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 62: 1997, z. 1, s. 7–38.

⁶ Idem, *Położenie najstarszej mennicy toruńskiej*, „Rocznik Toruński”, t. 23: 1996, s. 55–67.

⁷ Idem, *Topografia przedmieść toruńskich w XIV–XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 63: 1998, z. 34, s. 7–33.

zachodzące w Toruniu na przestrzeni XV–XVII w.⁸ Ale to mnie jeszcze nie satysfakcjonowało. Nie mogłem pogodzić się z istniejącą w źródłach toruńskich luką, która obejmowała drugą połowę XVII w. Po przekroczeniu jednego Rubikonu, jakim była zauważalna tylko w badaniach historycznych granica między średniowieczem a czasami nowożytnymi, nęciło mnie przejście jeszcze większej „rzeki” — „potopu szwedzkiego”. Wojna z lat 1655–1660 tak straszliwym piętnem odcisnęła się na ekonomice Rzeczypospolitej, że w syntetycznych ujęciach dziejów gospodarczych Polski, po konstatacjach dotyczących ogromu zniszczeń z połowy XVII w., badacze spokojnie przechodzili do opisu odbudowy gospodarczej państwa za panowania króla Stanisława Augusta. Pokusa dotknięcia przynajmniej kwestii wpływu „potopu” na strukturę społeczną i zawodową mieszkańców Torunia kazała mi poszerzyć badania o źródła z początku XVIII w., na podstawie których można było określić główne trendy przemian, jakie dokonały się w mieście w drugiej połowie XVII stulecia.

W ten sposób powstał pomysł podjęcia badań obejmujących stosunkowo niewielką przestrzeń miejską, w której przyszło egzystować mieszkańcom Torunia w XIV–XVII w., nad wpływem koniunktur gospodarczych na ich pozycję ekonomiczną i społeczną, nad rozmieszczeniem przedstawicieli poszczególnych zawodów w tej ograniczonej przestrzeni i dynamiką przemian socjotopograficznych.

*

Tak sformułowana problematyka badawcza znalazła już wcześniej miejsce w polskiej literaturze historycznej. Podwaliny metodologiczne pod badania nad dziejami miast położyły referaty wygłoszone na kolekwium w ramach XI powszechnego zjazdu historyków polskich w Toruniu w 1974 r.⁹ Pionierem nowoczesnych studiów nad socjotopografią miast w Polsce był J. Wiesiołowski, który dał niesłychanie ciekawy obraz stratyfikacji społecznej i socjotopografii Poznania w XV — początku XVI w.¹⁰ Na początku lat dziewięćdziesiątych ukazały się prawie równocześnie

⁸ Idem, *Struktura etniczna mieszkańców i status społeczny ludności pochodzenia polskiego w Toruniu od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Roczniki Historyczne”, t. 63: 1997, s. 111–129; idem, *Unifikacja ustrojowa i centralizacja władzy w Toruniu w XV–XVIII wieku (zarys problemów badawczych)*, [w:] *Gospodarka — społeczeństwo — ustroj. Studia dedykowane Profesorowi Stefanowi Cackowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestą piątą rocznicę pracy naukowej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici (dalej: AUNC). Historia”, t. 30: 1997, s. 29–40; idem, *Szlachta i patrycjat w Prusach Królewskich w XV–XVIII wieku — próba określenia wzajemnych relacji*, [w:] *Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XVI–XVIII wieku*, pod red. J. Wijaczki, Kielce 1997, s. 97–109.

⁹ *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa 1976.

¹⁰ J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Poznań 1982.

dwie prace omawiające podobne zagadnienia w odniesieniu do Sieradza i Elbląga¹¹. W ostatnich latach wreszcie powstały rozprawy dotyczące wielkiej metropolii miejskiej, jaką był Wrocław w późnym średniowieczu¹², oraz niewielkiej Warty¹³. Zakres chronologiczny badań przedstawionych we wszystkich wspomnianych dotąd opracowaniach, traktujących o wzajemnych relacjach między przestrzenią a społeczeństwem w dawnych miastach, ograniczał się do dość krótkiej perspektywy czasowej — wyłącznie XV i (rzadziej) XVI w. Są to więc analizy pewnych momentów w dziejach tych miast, w których po raz pierwszy źródła pozwoliły przyjrzeć się strukturze przestrzennej i zawodowej jego mieszkańców. Z tej perspektywy odmienny nieco obraz miast prezentuje studium L. Belzyta, w którym autor dokonał porównania dwóch metropolii Europy Środkowej — Krakowa i Pragi na przełomie XVI i XVII w.¹⁴ Z punktu widzenia możliwości porównawczych wyrazić można tylko żal, że analogicznych opracowań nie doczekały się dotąd takie miasta jak Gdańsk, Lwów, Lublin czy też — w szerszym ujęciu czasowym — Kraków¹⁵. W przypadku głównego portu polskiego — Gdańska — dysponujemy jedynie rozbudowanymi badaniami H. Samsonowicza nad problematyką społeczno-gospodarczą miasta w drugiej połowie XV w.¹⁶

Znacznie korzystniej na tym tle prezentuje się dorobek nauki niemieckiej. Teoretyczne podstawy do nowoczesnych badań nad socjotopografią miast niemieckich i dotychczasowe ustalenia w tym zakresie omówili D. Deneke¹⁷

¹¹ U. Sowina, *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa–Sieradz 1991; R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992.

¹² M. Goliński, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń — podatnicy — rzemiosło)*, Wrocław 1997.

¹³ A. Bartoszewicz, *Warta — społeczeństwo miasta w II połowie XV i na początku XVI wieku*, [Warszawa] b.r.w.

¹⁴ L. Belzyt, *Kraków i Praga około 1600 roku*, Toruń 1999.

¹⁵ Luki tej nie zapewniają wielotomowe syntezy dziejów Gdańska i Krakowa, które — ze względu na brak badań źródłowych — nie obejmują problematyki społeczno-topograficznej, bądź traktują ją tylko pobieżnie. Por. *Dzieje Krakowa*, t. 1, pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 1992, t. 2, pod red. J. Bieniarzówny, J. M. Małeckiego i J. Mitkowskiego, Kraków 1984; *Historia Gdańska*, pod red. E. Cieślaka, t. 1, Gdańsk 1978, t. 2, 1454–1655, Gdańsk 1982, t. 3, cz. 1, 1655–1793, Gdańsk 1993.

¹⁶ H. Samsonowicz, *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w drugiej połowie XV w.*, Warszawa 1960; idem, *Gospodarcze podstawy patrycjatu gdańskiego w XV w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 66: 1959, z. 3, s. 760–776; idem, *Studia nad rentą miejską w Prusach w XV wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 25: 1960, z. 2, s. 35–57; idem, *Warunki życia w miastach Prus Królewskich w XV–XVI wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 31: 1966, z. 3, s. 145–168. Autor wykorzystał następnie wyniki swych badań źródłowych w pracach syntetycznych — zob. idem, *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich*, Warszawa 1968; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.

¹⁷ D. Deneke, *Sozialtopographische und sozialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt. Problemstellungen, Methoden und Betrachtungsweisen der historischen Wirtschafts- und Sozialgeographie*, [w:] *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittel-*

i H.-Ch. Rublack¹⁸. Z punktu widzenia niniejszych badań szczególnie interesujące są opracowania dotyczące topografii i socjotopografii miast hanzeatyckich, w tym przede wszystkim Lubeki¹⁹. Lubeka została też potraktowana jako pewien punkt odniesienia dla przemian społecznych dokonujących się w Toruniu, przede wszystkim ze względu na stosunkowo bogatą literaturę dotyczącą tych zagadnień w czasach nowożytnych²⁰. Analogiczne badania z zakresu topografii, socjotopografii i struktur społecznych w miastach prowadzone były także m.in. dla Augsburga²¹, Bambergu²², Brunszwiku²³, Kolbergu²⁴, Kolonii²⁵, Konstancji²⁶, miast

alter, hrsg. v. J. Fleckenstein, K. Stackmann, Göttingen 1980, s. 161–202; idem, *Die historische Dimension der Sozialtopographie am Beispiel niedersächsischen Städte*, „Berichte zur deutsche Landeskunde”, Bd. 54: 1980, s. 211–252; idem, *Die sozioökonomische Gliederung südniedersächsischer Städte im 18. und 19. Jahrhundert. Historisch-geographische Stadtpläne und ihre Analyse*, „Niedersächsischer Jahrbuch”, Bd. 52: 1980, s. 25–38.

¹⁸ H.-Ch. Rublack, *Probleme der Sozialtopographie der Stadt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, [w:] *Voraussetzungen und Methoden geschichtlicher Städteforschung*, hrsg. v. B. Diestelkamp, Köln–Wien 1979, s. 177–193.

¹⁹ R. Hammel [–Kiesow], *Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck. Methoden zur sozialen- und wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung der lübecker Oberstadtbuchregesten*, „Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte”, Bd. 10: 1987, s. 85–300; idem, *Hereditas, area und domus: Bodenrecht, Grundstücksgefüge und Sozialstruktur in Lübeck vom 12. bis zum 16. Jahrhundert*, „Jahrbuch für Hausforschung”, Bd. 35: 1984/1985, s. 175–1200; idem, *Räumliche Entwicklung und Berufstopographie Lübecks bis zum Ende des 14. Jahrhunderts*, [w:] *Lübeckische Geschichte*, hrsg. v. A. Graßmann, Lübeck 1988, s. 50–76; idem, *Häusermarkt und wirtschaftliche Wechsellen in Lübeck von 1284 bis 1700*, „Hansische Geschichtsblätter”, Jg. 106: 1988, s. 41–107; dorobek historyków lubeckich w ostatnich latach omawia R. Czaja, *Nowa seria prac o domach i parcelach dawnej Lubeki*, „Zapiski Historyczne”, t. 62: 1997, z. 4, s. 133–142.

²⁰ F. Bruns, *Der Lübecker Rat. Zusammensetzung, Ergänzung und Geschäftsführung von den Anfängen bis ins 19. Jahrhundert*, „Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde”, Bd. 32: 1951, s. 1–69; J. Asch, *Rat und Bürgerschaft in Lübeck 1598–1669. Die verfassungsrechtlichen Auseinandersetzungen im 17. Jahrhundert und ihre sozialen Hintergründe*, „Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck”, Bd. 17, Lübeck 1961; *Lübeckische Geschichte*, hrsg. v. A. Graßmann, Lübeck 1988; C. Meyer–Stoll, *Die lübeckische Kaufmannschaft des 17. Jahrhunderts unter wirtschafts- und sozialgeschichtlichen Aspekten*, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris 1989.

²¹ E. Piper, *Der Stadtplan als Grundriss der Gesellschaft. Topographie und Sozialstruktur in Augsburg und Florenz um 1500*, Frankfurt–New York 1981.

²² B. Schimmelpfennig, *Bamberg im Mittelalter, Siedelgebiete und Bevölkerung bis 1370*, Lübeck–Hamburg 1964.

²³ J. Bohmbach, *Die Sozialstruktur Braunschweigs um 1400*, Braunschweig 1973.

²⁴ P. Tepp, *Untersuchungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse- und Salzstadt Kolberg mit spätmittelalterlichen Strukturwandel und soziale Mobilität*, Hamburg 1980.

²⁵ W. Herborn, *Sozialtopographie des Kölner Kirchspiels St. Kolumba im ausgehenden 13. Jahrhundert*, [w:] *Zwei Jahrtausende Kölner Wirtschaft*, hrsg. v. H. Kellenbenz, Köln 1975, s. 205–215.

²⁶ K. D. Bechtold, *Zunftbürgerschaft und Patriziat. Studien zur Sozialgeschichte der Stadt Konstanz im 14. und 15. Jahrhundert*, Sigmaringen 1981.

wendyjskich²⁷, Münsteru²⁸, Regensburga²⁹, Stade³⁰, Trewiru³¹, Würzburga³². Problemy te doczekały się też podsumowań w szerszej perspektywie przestrzennej, szczególnie w odniesieniu do kwestii uwarstwienia społecznego w miastach niemieckich okresu późnego średniowiecza³³.

O ile badania nad historią miast w średniowieczu rozwinęły się w ostatnich latach, o tyle dalsze dzieje tych ośrodków w czasach nowożytnych nadal nie znajdują uznania w oczach historyków, szczególnie zajmujących się problematyką społeczno-gospodarczą. Mimo upływu wielu lat od momentu wydania jedynym w swoim rodzaju dziełem poruszającym zagadnienia rozwoju społeczno-gospodarczego większych miast w Polsce pozostaje wyczerpująca monografia M. Boguckiej na temat przemysłu i rzemiosła gdańskiego³⁴. Była ona w pewnym sensie ukoronowaniem serii studiów poświęconych dziejom polskiego rzemiosła na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych, przygotowanych przez M. Małowistę i jego uczniów³⁵. Dzieje społeczne miast w Polsce w okresie ich krótko-

²⁷ K. Fritze, *Die Bevölkerungsstruktur Rostocks, Stralsunds und Wismars am Anfang des 15. Jahrhunderts. Versuch einer sozialstatistischen Analyse*, „Greifswald-Stralsunder Jahrbuch”, Bd. 4: 1964, s. 69-79; J. Schildhauer, *Soziale, politische und religiöse Auseinandersetzungen in den Hansestädte Stralsund, Rostock, Wismar im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts*, Weimar 1959; idem, *Die Sozialstruktur der Hansestadt Rostock von 1378 bis 1569. Hansische Studien*, Berlin 1961, s. 341-353.

²⁸ M. Siekmann, K.-H. Kirchhoff, *Sozialtopographie in der Stadt Münster 1770 und 1890 mit Ausblicken auf 1971*, [w:] *Innerstädtische Differenzierung und Prozesse im 19. und 20. Jahrhundert*, hrsg. v. H. Heineberg, Köln-Wien 1987, s. 159-195.

²⁹ K. Bosl, *Die Sozialstruktur des mittelalterlichen Residenz- und Fernhandelsstadt Regensburg. Die Entwicklung ihres Bürgertums von 9.-14. Jh.*, München 1966.

³⁰ J. Ellmayer, *Stade 1300-1390; Liegenschaften und Renten in Stadt und Land. Untersuchungen zur Wirtschafts- und Sozialstruktur einer hansischen Landstadt im Spätmittelalter*, Stade 1975.

³¹ A. Haverkamp, *Spoleczeństwo miasta Trewiru w późnym średniowieczu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 30: 1982, z. 2, s. 181-200; W. Laufer, *Die Sozialstruktur der Stadt Trier in der frühen Neuzeit*, Bonn 1973.

³² W. Schich, *Würzburg im Mittelalter. Studien zum Verhältniss von Topographie und Bevölkerungsstruktur*, Köln-Wien 1977.

³³ E. Maschke, *Städte und Menschen. Beiträge zur Geschichte der Stadt, der Wirtschaft und Gesellschaft 1959-1977*, Wiesbaden 1980; idem, *Soziale Gruppen in der deutschen Stadt des späten Mittelalters*, [w:] *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*, hrsg. v. J. Fleckenstein, K. Stackmann, Göttingen 1980, s. 127-145; M. Mitterauer, *Soziale Schichtung im Mittelalter*, „Beiträge zu historischen Sozialkunde”, Bd. 6: 1976, Nr. 6, s. 63-80; idem, *Probleme der Stratifikation im mittelalterlichen Gesellschaftssystem*, [w:] *Theorien in der Praxis des Historikers*, hrsg. v. J. Kocka, Göttingen 1977, s. 13-54.

³⁴ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV-XVII w.*, Warszawa 1962.

³⁵ M. Małowist, *Rzemiosło polskie w okresie Odrodzenia*, Warszawa 1954; B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV-XVII wieku*, Warszawa 1954; H. Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV-XVII w.*, Warszawa 1954; A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie XIV-XVII w.*, Warszawa 1955; M. Bogucka, *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XIV do połowy XVII w.*, Wrocław 1956.

trwałego rozkwitu (druga połowa XVI–początek XVII w.) i późniejszego głębokiego upadku nie były dotąd przedmiotem szczegółowych badań³⁶.

Stosunkowo dobrze wypada na tym tle stan badań nad historią Torunia, zebrany w dwóch tomach bibliografii wraz z uzupełnieniami do 1997 r.³⁷ Powstaje obecnie szeroko pomyślana synteza dziejów miasta, będąca swego rodzaju podsumowaniem stanu badań nad Toruniem przed 1992 r.³⁸ Osobne miejsce zajmują tu drukowane prace historyków z XVIII i pierwszej połowy XIX stulecia³⁹. Ze względu na ich zawartość faktograficzną i niewielką już zazwyczaj wartość interpretacyjną zaliczać je należy

³⁶ Por. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast*, s. 489–508 (cz. II, rozdz. VII: *Przemiany przestrzenne i socjotopograficzne*) — gdzie autorzy dają jedynie ogólny obraz przekształceń wewnątrz miasta, nie zawsze udokumentowany badaniami monograficznymi, a wyciągane przez nich wnioski mają raczej charakter postulatywny (np. tezy o rozpraszaniu się skupisk rzemieślniczych, powstawaniu „dzielnic” wielkich magazynów — m.in. w Toruniu?, napływie szlachty i kleru do miast — ta najszerzej udokumentowana; feudalizacji miast wielkich i agraryzacji małych itp.). Najważniejsze elementy rozwoju koniunktury gospodarczej w handlu i wytwórczości rzemieślniczej w miastach polskich w XVI–XVII w. zawarł w swoich rozważaniach A. Mączak w: B. Zientara, A. Mączak, I. Ihnatowicz, Z. Landau, *Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939*, Warszawa 1988, s. 164–178. Już jednak problem upadku miast po 1655 r. (a trwający do połowy XVIII w.) został skomentowany ledwie na kilku stronach, co bardzo trafnie oddaje stan naszej wiedzy o tych procesach (ibidem, s. 246–249). Stan badań nad dziejami miast w Polsce w czasach nowożytnych omawiała: M. Bogucka, *Badania nad dziejami miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Stan i zarys programu*, „Kwartalnik Historyczny”, 1975, z. 3. Nieco więcej „szczęścia” miały małe miasta, które stały się przedmiotem kilku monograficznych studiów: S. Gierszewski, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast woj. pomorskiego w XVI i XVII w.*, Gdańsk 1966; A. Wyrobisz, *Handel w Solcu nad Wisłą do końca XVIII w. Przyczynki do historii rynku wewnętrznego w Polsce przedrozbiorowej*, „Przegląd Historyczny”, 1966, z. 1; idem, *Role miast prywatnych w Polsce XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny”, 1974, z. 1; idem, *Zagadnienie upadku rzemiosła i kryzysu gospodarczego miast w Polsce: wiek XVI czy XVII?*, „Przegląd Historyczny”, 1967, z. 1; A. Pryłowski, *Gospodarka Nowego nad Wisłą w latach 1662–1772*, Bydgoszcz 1978. Ogólny przegląd badań nad tym zagadnieniem daje A. Wyrobisz, *Badania nad historią małych miast w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, 1968, z. 1.

³⁷ H. Baranowski, *Bibliografia miasta Torunia*, Warszawa–Poznań 1972; idem, *Bibliografia miasta Torunia*, t. II, 1972–1993, Toruń 1996; U. Zaborska, *Bibliografia miasta Torunia za lata 1994–1997 wraz z uzupełnieniami*, „Rocznik Toruński”, t. 25: 1998, s. 175–384.

³⁸ Dotąd ukazały się części poświęcone dziejom miasta w czasach nowożytnych (1454–1793). *Historia Torunia*, pod red. M. Biskupa, t. II, cz. 1: M. Biskup, *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, Toruń 1992; t. II, cz. 2: S. Cackowski, B. Dybaś, K. Maliszewski, Z. Naworski, S. Salmonowicz, *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)*, Toruń 1994; t. II, cz. 3: J. Dygdała, S. Salmonowicz, J. Wojtowicz, *Między barokiem i oświeceniem (1660–1793)*, Toruń 1996.

³⁹ J. H. Zernecke, *Thornische Chronika in welcher die Geschichte der Stadt von 1231–1724...*, Berlin 1727; K. G. Praetorius, *Topografisch = historisch = statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes, die Vorzeit und Gegenwart umfassend*, Thorn 1832; J. E. Wernicke, *Geschichte Thorns*, Thorn 1839–1842.

raczej do grupy źródeł. Jeśli chodzi o zagadnienia dotyczące początków i topografii średniowiecznego miasta, do najcenniejszych zaliczyć trzeba rozprawy niemieckich historyków: G. Bendera⁴⁰, A. Semraua⁴¹ i R. Heuera⁴². Z prac powstałych po 1945 r. na szczególną uwagę zasługują studia T. Jasińskiego⁴³, Z. Nawrockiego⁴⁴, J. Zobołowicza⁴⁵, M. Dygo⁴⁶ i M. Löwenera⁴⁷. Naszą wiedzę o początkach miasta wzbogacają też nieliczne niestety analizy archeologiczne⁴⁸. Sam rozwój przestrzenny miasta w całym przekroju historycznym nie doczekał się w pełni naukowego opracowania⁴⁹.

⁴⁰ G. Bender, *Archivalische Beiträge zur Familien-Geschichte des Nikolaus Copernicus. Nebst Beilagen*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn” (dalej: MCV), 1881, H. 3, s. 116–123; idem, *Weitere archivalische Beiträge zur Familien-Geschichte des Nikolaus Copernicus*, MCV, 1882, H. 4, s. 99–116.

⁴¹ A. Semrau, *Der Markt nach kulmischem Rechte im 13. Jahrhundert*, MCV, 1920, H. 28, s. 72–83; idem, *Die Marktgebäude in der Altstadt Thorn im 13. und 14. Jahrhundert*, MCV, 1916, H. 24, s. 3–34; idem, *Die Neustadt Thorn während ihrer Selbständigkeit 1264–1454*, MCV, 1929, H. 37, s. 11–88; idem, *Katalog der Geschlechter und der Ratsstuhles in der Altstadt Thorn 1233–1602*, MCV, 1938, H. 46, s. 1–115; idem, *Thorn im 13. Jahrhundert*, MCV, 1930, H. 38, s. 1–64.

⁴² R. Heuer, *Thorn – St. Georgen. Geschichte der Georgengemeinde, ihrer alten Kirche und ihres Hospitals. Baugeschichte und Baubeschreibung der neuen Georgenkirche in Thorn-Mocker*, Thorn 1907.

⁴³ T. Jasiński, *Początki klasztoru Dominikanów w Toruniu*, „Zapiski Historyczne”, t. 54: 1989, z. 4, s. 23–48; idem, *Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego*, „Zapiski Historyczne”, t. 46: 1981, z. 4, s. 5–34; idem, *Próba nowego spojrzenia na toruńskie księgi szosu*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 2, s. 133–139; idem, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982; idem, *Tabliczki woskowe w kancelariach miast Pomorza Nadwiślańskiego*, Poznań 1991.

⁴⁴ Z. Nawrocki, *Układ przestrzenny trzynastowiecznego Torunia*, [w:] *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233–1815*, Warszawa 1986, s. 17–30.

⁴⁵ J. Zobołowicz, *Rozplanowanie Starego Miasta w Toruniu w świetle analizy metrologicznej*, „Rocznik Toruński”, t. 10: 1975, s. 239–257.

⁴⁶ M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa Zakonu Niemieckiego w Prusach (1226–1259)*, Warszawa 1992.

⁴⁷ M. Löwener, *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preussen durch den Deutschen Orden bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1998.

⁴⁸ J. Chudziakowa, A. Kola, *Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu: badania z 1958–1966 r.*, Poznań 1974; J. Chudziakowa, *Badania nad średniowiecznym ośrodkiem miejskim na terenie Torunia w latach 1969–1972*, „Zapiski Historyczne”, t. 38: 1973, z. 3, s. 69–81; eadem, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo na terenie Torunia w świetle źródeł archeologicznych*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 41: 1976, z. 1, s. 128–136; A. Kola, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na terenie Starego Miasta w Toruniu w 1973 r.*, „AUNC. Archeologia”, t. 5: 1975, s. 183–200; L. Grzeszkiewicz-Kotłowska, *Wstępne wyniki badań archeologicznych prowadzonych w kościele pw. Świętych Janów w Toruniu w latach 1994–1995*, „Rocznik Toruński”, t. 23: 1996, s. 33–54. Zebraniem dotychczasowej wiedzy o wynikach badań archeologicznych na terenie Torunia będzie przygotowane równoległe do druku w „Historii Torunia” opracowanie J. Chudziakowej.

⁴⁹ Popularny zarys tej problematyki dają: M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń*, Warszawa

Nieco bardziej są zaawansowane badania nad dziejami społeczno-gospodarczymi Torunia. Szczególną pozycję w tej dziedzinie zajmuje klasyczne już dziś opracowanie S. Herbst'a poświęcone dziejom rzemiosła toruńskiego⁵⁰. Zagadnienia organizacji życia cechowego, funkcjonowania bractw religijnych w Toruniu badali też J. Tandecki⁵¹, I. Czarciński, J. Przeracki⁵² i P. Oliński⁵³. Problematyce życia gospodarczego miasta w średniowieczu poświęcili nieco uwagi R. Czaja⁵⁴, M. Magdański⁵⁵ i L. Koczy⁵⁶. Sprawy natomiast stosunków społecznych w tymże okresie omawiali A. Czacharowski⁵⁷

1963; oraz J. Tandecki, *Wstęp*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, z. 2: *Toruń*, oprac. J. Tandecki, Z. Kozieł, Toruń 1995.

⁵⁰ S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń 1933.

⁵¹ J. Tandecki, *Kancelarie toruńskich korporacji rzemieślniczych w okresie staropolskim*, Warszawa 1987; idem, *Polacy i tzw. cechy polskie w rzemiośle Torunia i Chełmna w XIV–XVIII w.*, „Rocznik Toruński”, t. 21: 1992, s. 237–257; idem, *Cechy rzemieślnicze w Toruniu i Chełmnie: zarys dziejów*, Toruń 1983; idem, *Pozazawodowe funkcje i powinności korporacji rzemieślniczych w miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w XIV–XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 60: 1995, z. 1, s. 7–38.

⁵² I. Czarciński, *Bractwa w wielkich miastach państwa krzyżackiego w średniowieczu*, Toruń 1993; I. Czarciński, J. Przeracki, *Spoleczne funkcje bractwa Najświętszej Marii Panny w Nowym Mieście Toruniu*, „AUNC. Historia”, t. 17: 1980, s. 109–149.

⁵³ P. Oliński, *Rola średniowiecznych bractw religijnych w życiu miejskim na przykładzie toruńskiego bractwa kaletników, torebkarzy i rękawiczników*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 1, pod red. A. Czacharowskiego, Toruń 1996, s. 77–91; idem, *Najstarsze źródła toruńskiego bractwa religijnego kaletników, torebkarzy i rękawiczników z przelomu XIV i XV wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 62: 1997, z. 4, s. 123–132.

⁵⁴ R. Czaja, *Kredyt pieniężny w Starym Mieście Toruniu do roku 1410*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 49: 1988, s. 5–20; idem, *Patrycjat Starego Miasta Torunia i Starego Miasta Elbląga w średniowieczu*, [w:] *Elity mieszczańskie i szlacheckie*, s. 13–50; idem, *Udział wielkich miast pruskich w handlu hanzeatyckim do połowy XIV wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 60: 1995, z. 2–3, s. 21–38 (cz. I), z. 4, s. 43–55 (cz. II); idem, *Związki gospodarcze wielkich szafarzy zakonu krzyżackiego z miastami pruskimi na początku XV wieku*, [w:] *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1995, s. 9–33; idem, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999.

⁵⁵ M. Magdański, *Organizacja kupiectwa i handlu toruńskiego do roku 1403*, Toruń 1939.

⁵⁶ L. Koczy, *Dzieje wewnętrzne Torunia do r. 1793*, [w:] *Dzieje Torunia*, Toruń 1933, s. 97–209.

⁵⁷ A. Czacharowski, *Die Führungsschicht in Thorn (Toruń) am Anfang des 15. Jahrhunderts — ihre politische und ökonomische Problematik*, [w:] *Städtische Führungsgruppen und Gemeinde in der werdenden Neuzeit*, hrsg. v. W. Ehbrecht, Köln–Wien 1980, s. 349–356; idem, *Forschungen über die sozialen Schichten in den Städten des Deutschen Ordenslandes im 13. und 14. Jahrhundert*, [w:] *Beiträge zum spätmittelalterlichen Städtewesen*, hrsg. v. B. Diestelkamp, Köln–Wien 1982, s. 119–129; idem, *Grupa kierownicza Starego Miasta Torunia i jej związki z Polską w okresie wojny 1409–1411*, [w:] *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej*, t. II, Warszawa 1982, s. 221–243; idem, *Die Gründung der „Neustädte” im Ordensland Preussen*, „Hansische Geschichtsblätter”, Jg. 108: 1990, s. 1–12; idem, *Początki „Nowych Miast” w państwie krzyżackim*, [w:] *Czas — przestrzeń — praca w dawnych miastach: studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*,

i T. Jasiński⁵⁸; w pracach tych dwóch autorów pojawiły się też pewne wątki socjotopograficzne⁵⁹. Kilka studiów na temat społeczeństwa Nowego Miasta Torunia w średniowieczu opublikował J. Przeracki⁶⁰. Słabo na tym tle prezentują się badania nad procesami społeczno-gospodarczymi w XVI–XVIII w. Poza pracami J. Wojtowicza o gospodarce i społeczeństwie Torunia w XVIII w. oraz o organizacji przedsiębiorstwa kupieckiego w połowie XVII w.⁶¹, stan naszej wiedzy o dziejach gospodarczych Torunia w XVI–XVII stuleciu w niewielkim tylko stopniu w stosunku do ustaleń L. Koczego z początku lat trzydziestych XX w.⁶² poszerzyli ostatnio S. Cackowski i tenże J. Wojtowicz⁶³. Słabo rozpoznany pozostaje problem jarmarków toruńskich — podstawowego źródła dochodów miasta w drugiej połowie XVI i w XVII wieku.

W dużej mierze anonimowe jest nadal społeczeństwo dawnego Torunia. Sporo niejasności w badaniach nad tym zagadnieniem wprowadziła praca M. Gumowskiego⁶⁴, często do dziś traktowana jako jedyne źródło wiedzy o patrycjacie toruńskim, szczególnie w wiekach średnich, gdyż w odniesieniu do czasów nowożytnych doczekała się bardzo krytycznego artykułu recenzyjnego⁶⁵. Jako pierwszy postulat badań prozopograficznych nad elitą kupiecką średniowiecznego Torunia wysunął A. Czacharowski⁶⁶,

Warszawa 1991, s. 47–55; idem, *Toruń als Produktionszentrum um die Wende des 14. und 15. Jahrhundert*, „Studia Maritima”, vol. III: 1981, s. 49–58; idem, *Ze studiów nad strukturą społeczną mieszczaństwa toruńskiego na przełomie XIV/XV wieku*, „AUNC. Historia”, t. IX: 1973, s. 89–97.

⁵⁸ T. Jasiński, *Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia*. (Część 1 — *Stare Miasto*), „Zapiski Historyczne”, t. 48: 1983, z. 3, s. 5–47; idem, *Dom rodzinny Mikołaja Kopernika. Przyczynek do studiów nad socjotopografią późnośredniowiecznego miasta*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 92: 1985, nr 4, s. 861–884.

⁵⁹ A. Czacharowski, *Zagadnienia socjotopografii późnośredniowiecznego Torunia*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, pod red. A. Gieysztor, T. Rosławskiego, Warszawa 1976, s. 137–146; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna* (tam też analiza socjotopografii Torunia wewnątrz murów miejskich).

⁶⁰ J. Przeracki, *Elita rządząca Nowego Miasta Torunia do połowy XIV wieku*, „Rocznik Toruński”, t. 12: 1977, s. 187–204; idem, *Plebs Nowego Miasta Torunia w latach 1358–1410*, „AUNC. Historia”, t. 11: 1977, s. 231–254; idem, *Pospółstwo Nowego Miasta Torunia w latach 1330–1410*, „Rocznik Toruński”, t. 13: 1978, s. 231–254.

⁶¹ J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe miasta Torunia w XVIII wieku*, Toruń 1960; idem, *Toruńskie przedsiębiorstwo handlowe Samuela Edwardsa w XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 14: 1953, s. 203–241.

⁶² L. Koczy, *Dzieje wewnętrzne Torunia*, s. 97–209.

⁶³ S. Cackowski, *Życie gospodarcze*, [w:] *Historia Torunia*, t. II, cz. 2, s. 47–92; J. Wojtowicz, *Dzieje handlu, przemysłu i rzemiosła*, [w:] *Historia Torunia*, t. II, cz. 3, s. 60–95.

⁶⁴ M. Gumowski, *Herbarz patrycjatu toruńskiego*, Toruń 1970.

⁶⁵ J. Dygdała, S. Salmonowicz, *O genealogiach patrycjatu toruńskiego XVI–XVIII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 42: 1977, s. 469–490.

⁶⁶ A. Czacharowski, *Możliwości badań genealogicznych*, s. 172–181.

który też starał się odtworzyć genealogię jednej z najznakomitszych rodzin toruńskich w średniowieczu — Hitfeldów⁶⁷. Dla czasów nowożytnych powstało jedynie kilka opracowań biograficznych i biogramów wybitnych obywateli miasta z tego okresu⁶⁸. Badania prozopograficzne i genealogiczne nad społeczeństwem dawnego Torunia rozwinęły się szczególnie intensywnie w kilku ostatnich latach. Swego rodzaju inspiracją do tych działań były prace nad wydaniem pierwszego tomu *Toruńskiego słownika biograficznego*⁶⁹. W ostatnich też latach powstało kilka cennych prac magisterskich dotyczących genealogii rodzin patrycjatu toruńskiego i biografii wybitnych obywateli miasta z okresu przed końcem XVIII w.⁷⁰ Pewien postęp można odnotować również w badaniach nad funkcjonowaniem patrycjatu toruńskiego jako grupy społecznej⁷¹. Przełomem w studiach nad elitą dawnego Torunia mogą się stać przygotowane do druku spisy urzędników miejskich⁷².

Ten skrótowy przegląd literatury historycznej z zakresu dziejów społeczno-gospodarczych Torunia wskazuje na olbrzymie luki w badaniach nad historią miasta. Przede wszystkim brak jakichkolwiek dociekań nad funkcjonowaniem społeczeństwa miejskiego w dłuższym przekroju czasowym, nad ewolucją stosunków społecznych i gospodarczych oraz przeobrażeniami w układzie przestrzennym. Nie podejmowano dotąd próby nawet badań nad uwarstwieniem majątkowym społeczeństwa miejskiego. Wszystkie te obszary nie były również zbyt intensywnie badane w odniesieniu do innych miast polskich, szczególnie dla okresu XVI–XVIII w.

*

⁶⁷ Idem, *Hitfeldowie — kupcy i politycy w średniowiecznym Toruniu*, [w:] *Personae coligationes facta: w siedemdziesięciolecie profesora K. Jasińskiego*, Toruń 1991, s. 47–55. Por. K. Mikulski, *Kryterium imionowe*.

⁶⁸ Por. *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań-Toruń 1982; biogramy nielicznych mieszczan toruńskich w *Słowniku biograficznym Pomorza Nadwiślańskiego i Polskim słowniku biograficznym*.

⁶⁹ *Toruński słownik biograficzny*, pod red. K. Mikulskiego, t. 1, Toruń 1998 (dalej: TSB).

⁷⁰ A. Kardas [Mazur], *Mieszczanie toruńscy — Eskenowie w XV–XVIII wieku*, Toruń 1996 (maszynopis); M. Malinowska, *Mieszczanie toruńscy — Strobindowie w XV–XVIII wieku*, Toruń 1996 (maszynopis); K. Kopiński, *Allenowie w Toruniu w XIV i początku XV w. Studium nad metodą badań genealogicznych i historycznych rodów mieszczańskich*, Toruń 1998 (maszynopis); R. Skowrońska-Kamińska, *Konrad Theudenkus — urzędnik i polityk toruński. Życie i działalność (pocz. XV w. — 1471)*, Toruń 1998 (maszynopis). Niektóre wyniki tych badań ukazały się już drukiem — A. Kardas, *Eskenowie w XV–XVIII wieku. Genealogia patrycjuszowskiej rodziny z Torunia*, „Rocznik Toruński”, t. 24: 1997, s. 171–200.

⁷¹ R. Czaja, *Patrycjat Starego Miasta Torunia i Starego Miasta Elbląga*, s. 13–50; K. Mikulski, *Wymiana elity władzy*.

⁷² Tom 1 obejmujący okres do 1454 r. opracował R. Czaja, t. 2 (1454–1650) — K. Mikulski, t. 3 (1650–1793) — J. Dygdała.

Badania nad strukturą przestrzenną, majątkową i zawodową mieszczanstwa toruńskiego wymagały szerokiej kwerendy archiwalnej. Najważniejszym źródłem, które wykorzystałem w niniejszej pracy, są księgi ławnicze sądu staro-, nowo- i przedmiejskiego. Pierwsze księgi ławnicze zostały opracowane i wydane drukiem⁷³. Archiwalny zespół staromiejski obejmuje 46 ksiąg (bez opublikowanych) z lat 1456–1547, 1549–1556, 1565–1611, 1614–1628, 1630–1641, 1675, 1707–1710, 1758, 1780–1782, 1784, 1786–1792⁷⁴. W zespole nowomiejskim zachowały się 22 księgi (bez opublikowanej) z lat 1513–1534, 1545–1640, 1668–1672, 1676, 1694–1699, 1772–1777, 1784–1792⁷⁵. Najślabiej zachowane są księgi przedmiejskie — do naszych czasów dotrwały z lat 1600–1615, 1683, 1688, 1713–1719, 1777–1778⁷⁶. W badaniach wykorzystane zostały księgi wyróżniające się niewielkimi lukami czasowymi — sprzed 1640/1641 r. Toruńskie księgi ławnicze zawierają bardzo różnorodne informacje źródłowe⁷⁷. Z punktu widzenia niniejszych badań niewątpliwie najcenniejsze są, wpisywane z dużą skrupulatnością, kontrakty kupna-sprzedaży nieruchomości oraz operacje kredytowe pod zastaw nieruchomości. Dane te stały się podstawą do sporządzenia wykazów właścicieli kamienic toruńskich w XV–XVII w. Obecnie wykazy te, poszerzone o źródła z XVIII i początków XIX w., są opracowywane na zlecenie Miejskiego Konserwatora Zabytków.

Sporządzenie wykazów właścicieli w końcu XIV i pierwszej połowie XV w. nie byłoby możliwe bez uzupełnienia kwerendy archiwalnej o licznie zachowane źródła podatkowe z tego okresu. Szczególnie cenne okazały się wykazy szosu z 1394, 1396 i 1398 r.⁷⁸, które stanowią punkt wyjścia do badań nad społeczeństwem miasta. Niezwykle ważne dla analizy przemian społecznych dokonujących się w pierwszej połowie XV w. były kolejne spisy podatkowe z lat: 1402⁷⁹, 1428⁸⁰, 1435⁸¹,

⁷³ *Liber scabinorum Veteris Civitatis Thoruniensis 1363–1428*, wyd. K. Kaczmarczyk, Toruń 1936; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456)* (dalej: KŁSMT), wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, cz. 1 (1428–1443), Toruń 1992; cz. 2 (1444–1456), Toruń 1993; *Księga ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387–1450)*, wyd. K. Ciesielska, Warszawa 1973 (dalej: KŁNMT); J. Przeracki, *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Nowego Miasta Torunia z lat 1444–1457*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 2, s. 309–330.

⁷⁴ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), kat. II, dz. IX, t. 3–40, 44–51.

⁷⁵ Ibidem, t. 53–74.

⁷⁶ Ibidem, t. 76–78, 82–83.

⁷⁷ Ich przydatność źródłową omówił J. Tandecki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródło historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*, Warszawa 1990.

⁷⁸ APT, kat. II, dz. III, t. 69, 70.

⁷⁹ K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan toruńskich zobowiązanych do udziału w wyprawach krzyżackich na Gotlandię w latach 1398–1408*, „Zapiski Historyczne”, t. 32: 1967, z. 4, s. 79–98; w sprawie datacji źródła zob. K. Mikulski, *Problem tzw. „wyspy” toruńskiej*, s. 8–9.

⁸⁰ APT, kat. I, nr 889.

⁸¹ APT, kat. I, nr 866.

1449⁸², 1455⁸³ i 1462 r.⁸⁴ Zawarte w nich wykazy podatników staromiejskich, uszeregowane w porządku topograficznym, pozwalały na uzupełnianie luk wynikających z braku informacji o lokalizacji i właścicielach działek w księgach ławniczych. Analiza spisu podatników nowomiejskich z 1455 r. pozwoliła na w miarę dokładne ustalenie ich miejsc zamieszkania i zbudowanie obrazu socjotopografii Nowego Miasta, co przy skąpych informacjach o lokalizacji działek w najstarszej księdze ławniczej i zaginięciu księgi z lat 1451–1512 wydawało się niemożliwe. Stosowana w tym źródle, a zauważona już wcześniej dla spisów staromiejskich, konsekwencja topograficzna w spisywaniu podatników, skonfrontowana z wykazami czynszów (uszeregowanych według ulic, ale bez pełnej konsekwencji topograficznej) i zapiskami w księdze ławniczej, pozwoliła „odkryć” strukturę tego spisu i wykorzystać go w badaniach. Najtrudniejsze było odtworzenie topografii i socjotopografii przedmieść toruńskich. Nie zachowały się wcześniejsze (z XV–XVI w.) księgi ławnicze sądów przedmiejskich poza bardzo ubogą w treść księgą nowomiejskiego sądu przedmiejskiego z lat 1444–1457⁸⁵. Na niewiele przydały się też uszeregowane według ulic wykazy podatników z przedmieść Starego Miasta z 1394 r. i spisy mieszkańców wszystkich przedmieść — o nieustalonej jednak strukturze topograficznej — z 1455 r. W tym zakresie udało mi się jedynie dokonać pewnych korekt w rozmieszczeniu ulic przedmiejskich, „odkryć” kilka nowych obiektów produkcyjnych i określić (w przybliżeniu) charakter gospodarczy działek przedmiejskich na początku XVII w.⁸⁶ Do ustalenia wielkości poszczególnych parcel wykorzystano też (zachowany tylko dla Starego Miasta) wykaz działek miejskich wraz z wyliczeniem zniszczeń powstałych podczas oblężenia miasta przez wojska rosyjskie w 1813 r., z dokładnym obmiarem zabudowań⁸⁷.

Przy konstruowaniu obrazu socjotopografii miasta konieczne było odwołanie się do archiwów cechowych⁸⁸, wykazów osób przyjętych do prawa miejskiego⁸⁹, spisów podatkowych uszeregowanych według zawo-

⁸² *Verteilung von Hand- und Spanndiensten auf die Einwohner der Altstadt Thorn c. 1450*, hrsg. v. H. Adolph, MCV, 1882, H. 4, s. 25–47.

⁸³ APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 37–60v (Stare Miasto), 62–69 (przedmieścia), 80–85v (Nowe Miasto).

⁸⁴ *Ibidem*, k. 119–136 (Stare Miasto), 137–155v (Nowe Miasto).

⁸⁵ J. Przeracki, *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Nowego Miasta Torunia*, s. 309–330.

⁸⁶ Por. K. Mikulski, *Topografia przedmieść*.

⁸⁷ APT, Akta miasta Torunia z lat 1793–1920, 8776 (*Specjalna taxa domów znajdujących się na Starym Mieście w Toruniu od Nro 1 do Nro 461*).

⁸⁸ APT; wykaz zespołów akt cechowych przytacza J. Tandecki, *Kancelarie toruńskich korporacji rzemieślniczych*, s. 110–111 (tabela 2).

⁸⁹ A. Semrau, *Die Bürgerlisten der Stadt Thorn aus dem 17. Jahrhundert. I: Die einheimischen Bürger*, MCV, 1919, H. 27, s. 66–82; *II: Die ausländischen Bürger*, MCV, 1920, H. 28, s. 40–41; APT, kat. II, dz. I, t. 54 (*Verleihung des Bürgerrechtes an Thorner Bürger-sohne 1704–1793*), 55 (*Verleihung des Bürgerrechtes an Einzlinge*).

dów podatników⁹⁰. Bardzo cennym źródłem informacji dla XVII stulecia (i końca XVI w.) okazała się księga małżeństw staromiejskiej parafii luteirańskiej ze względu na bardzo konsekwentne podawanie w niej zawodu nowożeńca i ojca panny młodej⁹¹. Mniejsze znaczenie dla celów identyfikacyjnych mają księgi luteirańskich parafii: nowomiejskiej św. Jakuba⁹² i przedmiejskiej św. Jerzego⁹³ oraz katolickiej parafii św. Jana⁹⁴. Zachowały się one zazwyczaj dopiero dla drugiej połowy XVII w., a jeśli nawet są z okresu wcześniejszego, to nie zawierają z reguły wpisu zawodu nowożeńców i ojców panien. Dla drugiej połowy XVII w. brak z kolei źródeł, z którymi takie informacje można by skonfrontować. Do identyfikacji osób wykorzystałem też zachowane genealogie rodzin toruńskich⁹⁵.

Ostatni przekrój czasowy — z początku XVIII w. — został skonstruowany nieco odmienną metodą; posłużyły do tego bardzo dokładne spisy mieszkańców sporządzone w 1703 r. po zdobyciu miasta przez Szwedów⁹⁶. Pruski urzędnik z przełomu XVIII/XIX w. dopisał na jednym z dwóch egzemplarzy spisów numery katastralne działek, wprowadzone przez władze pruskie po 1797 r. Pozwoliło to na szczegółową analizę miejsca zamieszkania przedstawicieli różnych zawodów w tym czasie i analizę struktury majątkowej mieszczan na podstawie jednorodnych danych.

Jako materiał pomocniczy wykorzystałem niektóre zapiski kronikarskie⁹⁷ oraz wypisy z zaginionych ksiąg radzieckich⁹⁸. W badaniach nad topografią miasta i przedmieść spożytkowałem informacje z najstarszych ksiąg czynszowych, w większości opublikowanych⁹⁹, oraz analogiczny do nich materiał informacyjny z tabliczek woskowych¹⁰⁰. Przejrzałem też rachunki miejskie z XV–XVII w.¹⁰¹

⁹⁰ K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan*; APT, kat. I, nr 1079–1082.

⁹¹ Parafia NMP w Toruniu, *Księga małżeństw z lat 1600–1756*.

⁹² APT, Gmina Ewangelicka Nowego Miasta Torunia (dalej: NM) 76, 77, 78.

⁹³ APT, Ewangelicka gmina wyznaniowa św. Jerzego w Toruniu 67.

⁹⁴ Archiwum Diecezji Pelplińskiej, księgi urodzeń parafii św. Jana w Toruniu od 1642 r.

⁹⁵ APT, kat. II, dz. XII, t. 1 (*Stammtafeln der Familie Neißer, dann auch der Familie Vogt und Ekart*), 4 (*Genealogie des Patrizier-Geschlechts der Coyen*), 6 (*Familien-Geschichte. Genealogien, Personalien, Oberbürgermeister Mellin*).

⁹⁶ *Ibidem*, dz. IV, t. 20 (*Häuser Verzeichnis der Stadt und deren Zustand nach der Berlagerung 1703*), 24 (m.in. *Häuserbeschreibung von 1703*).

⁹⁷ *Thorner Denkwürdigkeiten 1345–1547*, hrsg. v. A. Voigt, MCV, 1904, H. 13.

⁹⁸ APT, kat. II, dz. II, t. 1–4a.

⁹⁹ *Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn*, hrsg. v. F. Prowe, MCV, 1931, H. 39, s. 155–174; S. Trzebiński, *Wykaz czynszów Starego Miasta Torunia z lat około 1330*, „Zapiski TNT”, t. 10: 1936, z. 5–6, s. 186–196; APT, kat. II, dz. III, t. 71, 72, 73, 75.

¹⁰⁰ *Tabliczki woskowe miasta Torunia ok. 1350–I poł. XVI w.*, wyd. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa–Poznań–Toruń 1980; por. T. Jasiński, J. Tandecki, *Literowy i równoległy system kancelaryjny na starotoruńskich poliptykach woskowych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 28: 1983, s. 105–161; T. Jasiński, *Tabliczki woskowe*.

¹⁰¹ APT, kat. II, dz. XVI. Przy opracowywaniu kartoteki właścicieli działek wykorzy-

*

Przejsie od etapu zgromadzenia i wstepnego opracowania informacji zdrojowych do analizy przemian spolecznych i koniunktur gospodarczych wymagało zastosowania dosc rozbudowanego warsztatu naukowego. Nalezalo „zmusic” zebrany material zdrojowy do ujawnienia trendow dynamicznych analizowanych zjawisk. Nie bylo mozliwe uzycie metod zastosowanych w dotychczasowych pracach poswieconych socjotopografii miast polskich. Zdecydowal o tym stan zachowania i charakter (zakres tresciowy) zrodel, mozliwosci ich wykorzystania i stan badan, np. archeologicznych, nad poczatkami miasta i jego pierwotnym ukladem przestrzennym. W zrodlach torunskich brak np. informacji o wysokosci wiana, ktore pozwolily na stworzenie interesujacego obrazu stratyfikacji spolecznej w Poznaniu¹⁰². Nie zachowaly sie tez ksiegi gruntowe, ktore daja mozliwosc ciaglego prawie sledzenia przeprowadzek mieszkancow w obrębie miasta i ustalania ta droga waloryzacji spolecznej poszczegolnych ulic¹⁰³. Brak wreszcie tak szczegolowych badan archeologicznych, jakie w przypadku Wroclawia pozwolily na dokladny opis ksztaltowania sie ukkladu przestrzennego miasta i topograficzna analize wielkosci prawie kazdej parceli¹⁰⁴. Zalozony dluzszy przedzial czasowy badan zmusil mnie tez do rezygnacji z zastosowania kilku metod, dla ktorych nie mozna bylo znalezc porownywalnych danych z innych przekrojow czasowych. Z tego tez powodu zrezygnowalem z prezentacji spolecznej stratyfikacji zawodow, gdyz mozna ja okreslic wylacznie dla 1455 r. Problem ten zostanie przedstawiony w postaci odrębnej publikacji w pozniejszym czasie.

Podstawowymi elementami analizy byly: opracowany na podstawie informacji z ksiazk lawnicznych i zrodel fiskalnych wykaz wlascicieli i mieszkancow domow w miescie oraz wypisany z tychze ksiazk lawnicznych rejestr kontraktow kupna-sprzedazy nieruchomosci.

Na podstawie wykazu wlascicieli domow stworzone zostaly przekroje statyczne oddajace stan posiadania nieruchomosci i strukture zawodowa wlascicieli domow w latach: 1450, 1500, 1550, 1600, 1640 i 1703. W przypadku, gdy dla roku wybranego do skonstruowania przekroju brakowalo bezposredniej wzmianki o wlascicielu danego domu, uwzgledniany byl posesor posiadajacy te nieruchomosc w najblizszym mu czasie (roku) wcze-

stalem m.in. t. 40, ktory zawiera wykazy czynszow placonych radzie przez mieszkancow Nowego Miasta w latach 1600-1703. Dla drugiej polowy XVII w. jest to zrodlo bardzo cenne, gdyz pozwala na uchwycenie wlascicieli niektorych przynajmniej dziatek w tym pozbawionym juz ksiazk lawnicznych okresie.

¹⁰² Por. J. Wiesiolowski, *Socjotopografia*, s. 14 n.

¹⁰³ R. Czaja, *Socjotopografia*, s. 64 n., por. plan 9-15 na koncu jego pracy.

¹⁰⁴ Por. M. Goliński, *Socjotopografia*, passim.

śniejszym lub późniejszym. Takie zabiegi nie były konieczne w przypadku przekroju z 1450 r., do budowy którego wykorzystałem spis mieszkańców z 1449 r. — tu bowiem konieczne było tylko określenie, którzy mieszkańcy byli właścicielami domów, a którzy lokatorami, a następnie ustalenie właścicieli działek gospodarczych lub zamieszkałych przez lokatorów. W zdecydowanej większości wypadków było to możliwe dzięki porównaniu informacji ze spisu i z ksiąg ławniczych. Podobnie przekrój z 1703 r. jest pełnym odbiciem treści źródła — spisu właścicieli działek po zajęciu miasta przez Szwedów, uzupełnionym tylko o zawody właścicieli, zidentyfikowane na podstawie księgi przyjęć do prawa miejskiego i ksiąg parafialnych. W rozprawie zrezygnowałem z analizy stosunków własnościowych w Starym Mieście w 1394 r. (ok. 1400 r.), mimo iż istnieją aż cztery wykazy podatników z tego okresu (1394, 1396, 1398, 1402). Mogą one jednak służyć tylko do określenia miejsca zamieszkania podatników. Brak możliwości konfrontacji tych spisów z zapiskami z ksiąg ławniczych nie pozwala bowiem na ustalenie, którzy mieszkańcy byli lokatorami i do kogo należały zamieszkiwane przez nich domy. Dlatego też źródła te uwzględnione zostały jedynie przy analizie socjotopograficznej miasta (rozmişczenie przedstawicieli poszczególnych zawodów). Ze względu na różny stan zachowania źródeł do dziejów Starego i Nowego Miasta, pierwszy przekrój socjotopograficzny dotyczący tego ostatniego został oparty na wykazie podatników z 1455 r. Jest to przekrój, który umożliwił badanie rozmieszczenia przedstawicieli poszczególnych zawodów, nie daje jednak wystarczających podstaw do analizy struktury majątkowej mieszczan w tej części miasta. Podobnie jak w przypadku źródeł do dziejów Starego Miasta z przełomu XIV i XV w., nie było tu możliwości pełnej konfrontacji danych uzyskanych ze spisów czynszowych i z księgi ławniczej. W Nowym Mieście nie wystąpił prawdopodobnie proces koncentracji własności w pierwszej połowie XV w. (ze względu na brak rodzi-mej grupy kupców) i liczba właścicieli mogła odpowiadać liczbie podatników pomniejszonej o lokatorów kamienic należących do rady i instytucji kościelnych.

Tak skonstruowane przekroje posłużyły do analizy przemian w strukturze majątkowej mieszczan i ustalenia listy najbogatszych właścicieli nieruchomości w poszczególnych przekrojach.

Wspomniany już rejestr transakcji kupna-sprzedaży nieruchomości został natomiast wykorzystany do budowy bardziej dynamicznych ujęć przemian w strukturze zawodowej i majątkowej. Obserwacja liczby transakcji pozwoliła na uchwycenie podstawowych oznak koniunktury gospodarczej dla Torunia. Zastosowałem tu metodę znaną już z opracowań niemieckich¹⁰⁵. Została ona jednak poszerzona o badanie, na podsta-

¹⁰⁵ Por. R. Hammel [-Kiesow], *Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck*, s. 85-300.

wie zmieniającej się w czasie liczby transakcji, koniunktur gospodarczych w poszczególnych branżach i zawodach. Przyjęte tu zostało założenie, że liczba transakcji kupna-sprzedaży jest odbiciem koniunktury gospodarczej w poszczególnych branżach. Założenie to było weryfikowane w miarę możliwości przez zastosowanie innych wskaźników — zmian w liczbie mistrzów przyjmowanych do cechów, zmian w liczbie posiadanych nieruchomości we wskazanych wcześniej przekrojach statycznych, wreszcie informacji typu opisowego, uzyskanych z innych rodzajów źródeł i literatury przedmiotu.

W niewielkim tylko stopniu wykorzystane zostały w niniejszej pracy informacje o wartości transakcji kupna-sprzedaży działek. Wydaje się, że w dalszych badaniach uwzględnienie tego typu danych uczyni wyraźniejszym obraz struktury społecznej mieszkańców miasta. Dzisiaj jednak ówczesne ceny domów, ze względu na występujące stale i nadal ostatecznie niezdefiniowane procesy inflacji i dewaluacji oraz deflacji i rewaluacji pieniądza, niewiele są nam w stanie wyjaśnić. Wartość domów została wykorzystana w niniejszych badaniach tylko raz, dla określenia waloryzacji społecznej ulic¹⁰⁶. Waloryzację ulic przedstawiłem też w sposób opisowy poprzez analizę zmieniającej się struktury zawodowej ich mieszkańców, liczbę członków władz miejskich oraz proporcje właścicieli i lokatorów zamieszkujących w domach przy danej ulicy¹⁰⁷. Takie wielostronne podejście do problemu miało ukazać bardziej wyraziście dynamiczny proces zmian w gospodarczej i społecznej „ważności” ulic.

Z uwagi na bardzo szeroko uwzględniany aspekt przestrzenny badań, rozprawa została zaopatrzona w niezbędne ujęcia kartograficzne: szkice obrazujące rozmieszczenie poszczególnych branż zawodowych w 1394 i 1703 r., rekonstrukcję topografii przedmieść toruńskich oraz dwa plany ukazujące socjotopografię Torunia w latach 1394/1455 i 1703 r. Plany posłużyły jako podstawa do analizy rozmieszczenia poszczególnych zawodów na terenie miasta. Wykonano je dzięki użyciu nowoczesnych metod komputerowych i sprzętu pozostającego w dyspozycji Pracowni Atlasu Historycznego Miast Polskich w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

*

Rozprawa została podzielona na cztery rozdziały, w których omawiam kolejno: topografię miasta i przedmieść (rozdział I), przemiany struktury zawodowej (rozdział II) i majątkowej mieszkańców (rozdział III) oraz

¹⁰⁶ Zobacz punkt 1: Zmiany w waloryzacji majątkowej ulic w rozdziale IV niniejszej pracy. Tam wyjaśnienie zastosowanej metody.

¹⁰⁷ Por. Aneks. Biografie ulic.

zmiany w socjotopografii miasta (rozdział IV). W pewnym sensie odrębną funkcję spełnia też zakończenie, w którym — poza zebraniem najważniejszych wniosków z powyższych analiz — starałem się dokonać pewnej generalizacji omawianych procesów społeczno-gospodarczych i odnieść je do funkcjonujących w nauce modeli rozwoju gospodarczego ziem polskich.

Rozdział I

Podstawowe elementy topografii Torunia w XIII–XVII wieku

1. Początki miasta a jego układ urbanistyczny

A. Stare Miasto

Problematyka związana z założeniem i pierwszym okresem istnienia Torunia była w literaturze szeroko i wielokrotnie już dyskutowana¹⁰⁸. Złożyło się na to kilka przyczyn — przede wszystkim jest to problem o podstawowym znaczeniu dla określenia początków władztwa krzyżackiego w ziemi chełmińskiej. Powstanie dwóch pierwszych miast na tzw. prawie chełmińskim stało się źródłem całej fali wzorowanych na Toruniu i Chełmnie lokacji miejskich w państwie krzyżackim, a następnie na Kujawach, Mazowszu i w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁰⁹. Wiele kontrowersji budzi nadal zagadnienie wieloetapowości tworzenia obu wymienionych wyżej miast, ich translokacji, genezy ostatecznego układu przestrzennego itd., itp. Dla badań niniejszych szczególnie te ostatnie aspekty zdają się mieć znaczenie najważniejsze. Ustalony i utrwalony w ciągu XIII w. obrys murów miejskich i system ulic pozostał bowiem trwałym elementem, określającym funkcjonowanie miasta w następnych wiekach. Zauważany zaś już przez wcześniejszych badaczy niekonsekwentny i asymetryczny w znacznej mierze bieg ulic skłaniał ich do szukania przyczyn tego typu rozwiązań przez próby rekonstruowania ukształtowania terenu i kierunku szlaków handlowych w okresie przedmiejskim.

¹⁰⁸ Z najnowszych badań na ten temat swoją aktualność utrzymują: T. Jasiński, *Początki Torunia*, s. 5–34; M. Löwener, *Die Einrichtung*; M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa*. Badania archeologiczne z ostatnich lat nie doczekały się zbiorczego podsumowania, nadal pozostają więc aktualne opracowania: J. Chudziakowa, A. Kola, *Źródła archeologiczne*; J. Chudziakowa, *Badania nad średniowiecznym ośrodkiem miejskim*, s. 69–81; eadem, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo*, s. 128–136.

¹⁰⁹ Por. M. Gołombowski, *Lokacje miast na prawie chełmińskim*, [w:] *Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, pod red. Z. Zdrójkowskiego, t. 1, Toruń 1990, s. 229–333.

Poważniejszych kontrowersji nie budzi już dzisiaj fakt najwcześniejszej lokacji w Starym Toruniu, obok najstarszego gródka krzyżackiego, zbudowanego na dębnie (czy może wokół dębu), w pobliżu funkcjonującej dużo wcześniej przeprawy przez Wisłę, poniżej obecnego miasta¹¹⁰. Szczegółowa analiza zasięgu pierwotnego nadania Krzyżaków dla Torunia, dokonana przez T. Jasińskiego, wskazuje, że obszar późniejszego założenia znajdował się początkowo poza jego patrymonium¹¹¹. Warto jednak już w tym miejscu zwrócić uwagę na to, że pierwotna lokalizacja Torunia była bardzo krótkotrwała. Jeśli założymy nawet, że osada kupiecka zaczęła tam wyrastać około 1231 r., a nadanie praw miejskich w 1232 lub 1233 r. było tylko potwierdzeniem istniejącego stanu rzeczy, to nie możemy zapominać, że już w 1236 r. zakończyła swój żywot i została przeniesiona na miejsce obecnego Starego Miasta. W tak krótkim czasie funkcjonowania „miasta” w Starym Toruniu nie mogły wszakże pojawić się pierwsze chociażby budowle ceglane czy kamienne. Należy raczej przyjąć, że miejsca umocnione i załazki późniejszych miast, zakładane przez Krzyżaków w pierwszych latach ich bytności w ziemi chełmińskiej i Prusach, powstawały jako niewielkie osiedla o obwarowaniach ziemno-drewnianych, w pewnym sensie tymczasowych¹¹². Stąd też podnoszona w literaturze teza o kościele murowanym w Starym Toruniu jako świadku „miejskiej” przeszłości tej osady wydaje się nietrafiona. Kościół taki istniał niewątpliwie, pełnił też ważną funkcję parafii dla pierwszego konwentu krzyżackiego w ziemi chełmińskiej (postawiono go przecież obok pierwszego „zamku” zakonnego, obok tego kościółka grzebano rycerzy zakonnych zmarłych lub poległych w ziemi chełmińskiej¹¹³), ale jego związek z powstaniem miasta był znikomy, poza może zbieżnością wezwania z późniejszym kościołem parafialnym w Toruniu¹¹⁴.

¹¹⁰ Wzmianka o dębnie znajduje się już w *Bericht Herman von Salza über die Eroberung Preussens*, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 5, hrsg. v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1889 — por. T. Jasiński, *Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie dotyczące Prus*, Poznań 1996, s. 18 n. Wczesna datacja tego źródła potwierdza wiarygodność wzmianki o dębnie.

¹¹¹ T. Jasiński, *Początki Torunia*.

¹¹² Wskazują na to badania archeologiczne grodów krzyżackich w ziemi chełmińskiej, por. A. Kola, *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*, Toruń 1991.

¹¹³ *Preussisches Urkundenbuch* (dalej: PrU), Bd. IV, Marburg a. L. 1964, nr 75.

¹¹⁴ Pierwotny kościółek w Starym Toruniu mógł być erygowany zaraz po 1231 r., ale raczej niemożliwe jest jego wzniesienie w cegle w ciągu następnych kilku lat. Odpada w ten sposób koronny argument przemawiający za „miejskością” Starego Torunia. Przekazy o istnieniu murowanej świątyni w Starym Toruniu w XIV w. potwierdzają jedynie dłuższe funkcjonowanie tego ośrodka i zapewne przeprawy przy nim umiejscowionej. Przeniesienie wezwania kościoła parafialnego św. Jana ze Starego Torunia do Torunia jest możliwe, pozostaje tylko problem, kiedy to nastąpiło — czy bezpośrednio po 1236 r., czy też po 1251 r. Sprawa ta wiąże się z zagadkową ul. św. Anny w Toruniu — być może patronki wcześniejszej świątyni na terenie Starego Miasta (z okresu 1236–1251?).

Możemy więc przyjąć, że rzeczywiste kształtowanie układu miejskiego Torunia rozpoczęło się po 1236 r., czyli po przeniesieniu osady kupieckiej na obszar dzisiejszego Starego Miasta. Wszystkie te rozważania i ich kontekst polityczny komplikują nieco ostatnie badania M. Löwenera, który idąc śladami klasycznego opracowania G. Kisch o przywileju chełmińskim, na podstawie analizy itinerarium świadków pierwotnego przywileju chełmińskiego dochodzi do wniosku, że dokument powstał w grudniu 1232 r., a nie — tak jak przyjmowano powszechnie dotąd — w 1233 r.¹¹⁵ Jednak dla naszych badań problem ten nie ma większego znaczenia — zdecydowanie ważniejszy z tego punktu widzenia jest fakt translokacji miasta w 1236 r.

W dotychczasowej literaturze zdania co do „przedkrzyżackiej” przeszłości terenu obecnego Starego Miasta są podzielone. Część badaczy opowiada się za założeniem Torunia na „surowym korzeniu”, inni — za ciągłością osadniczą w tym miejscu, utożsamiając obszar późniejszego zamku z grodem Postolsk, znanym z dokumentu wcześniejszego¹¹⁶. Ślady wcześniejszego osadnictwa odnaleziono na terenie zamku krzyżackiego, kilka stanowisk w obrębie Starego Miasta również było datowanych na okres przedlokacyjny¹¹⁷. Rozmieszczenie tych znalezisk zdaje się sugerować, że gród w Postolsku mógł być otoczony obszernym podgrodzem. Prawie natychmiast przeniesiono nań przywilej nadany kilka lat wcześniej Staremu Toruniowi. Ten stan rzeczy ostatecznie został uwzględniony w odnowionym przywileju z 1251 r., w którym zmieniono w stosunku do pierwotnej wersji obszar patrymonium Torunia.

Jednakże teza o przedlokacyjnym osadnictwie na terenie dzisiejszego miasta, mimo iż niezwykle atrakcyjna, budzi zastrzeżenia. Brakuje materiału archeologicznego, który by jednoznacznie ten fakt potwierdził. Co więcej, poddane ostatnio datowaniu dendrochronologicznemu belki z wykopu przy ul. Rabiańskiej 20 wskazują na powstanie najstarszej zabudowy gospodarczej na tej działce około 1244 r.¹¹⁸ Poniżej tej warstwy nie znaleziono śladów wcześniejszego osadnictwa. Również badania archeologiczne przeprowadzone na zapleczu kamienicy przy ul. Żeglarskiej 13 świadczą, że warstwa z okresu polokacyjnego była najstarszą warstwą osadniczą

¹¹⁵ M. Löwener, *Die Einrichtung*, s. 47–84; por. G. Kisch, *Die Kulmer Handfeste. Rechtshistorische und textkritische Untersuchungen nebst Texten*, Stuttgart 1931.

¹¹⁶ Por. J. Powierski, *Dobra ostrowicko-golubskie biskupstwa włocławskiego na tle stosunków polsko-krzyżackich w latach 1235–1308*, Gdańsk 1977, s. 27 n.

¹¹⁷ J. Chudziakowa, A. Kola, *Źródła archeologiczne*; J. Chudziakowa, *Badania nad średniowiecznym ośrodkiem miejskim*.

¹¹⁸ L. Grzeszkiewicz-Kotłowska, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy ul. Rabiańskiej 20 w Toruniu (wykopy LXVII i LXVIII)*, Toruń 1997, s. 3 (maszynopis w posiadaniu autorki). Do sprawozdania dołączone jest datowanie dendrochronologiczne próbek drewna archeologicznego, wykonane przez A. Zielskiego.

w tym miejscu¹¹⁹. Wyniki te są o tyle znaczące, że wykopy usytuowane były w najstarszej, południowej części Starego Miasta, w najbliższej odległości od kościoła św. Jana. Być może kolejne sondáže pozwolą uzyskać większą liczbę zabytków archeologicznych, które dadzą ostateczną odpowiedź na nurtujące nas pytania na temat założenia miasta.

Część badaczy zajmujących się początkami Torunia wiąże jego lokalizację na obszarze obecnego Starego Miasta z bliskością przeprawy przez Wisłę, funkcjonującej również w okresie późniejszym, a biegnącej z Bramy Mostowej (nazywanej pierwotnie Bramą Przewoźną, niem. *Fährthor*) przez Kępę Bazarową na przeciwległy brzeg Wisły¹²⁰. Przeprawę tę miał właśnie bronić gród posadowiony w miejscu późniejszego zamku krzyżackiego. Jak jednak pogodzić tę hipotezę z udokumentowanym istnieniem przeprawy w Starym Toruniu, która w świetle badań toponomastycznych odgrywała rolę wyraźnie wiodącą? Być może przewóz przez Kępę Bazarową pełnił początkowo funkcję przeprawy pomocniczej wobec starotoruńskiej. Już T. Jasiński podkreślał w swoim opracowaniu, że ta ostatnia przeprawa była niedostępna w okresie roztopów wiosennych i letnich powodzi¹²¹. Może właśnie wtedy korzystano z drogi przez Kępę Bazarową, która wynosiła się dość wysoko ponad poziom rzeki, podobnie jak przeciwległy brzeg Wisły. Wiemy jedynie tyle, że przewóz przez Kępę Bazarową stał się z czasem najważniejszą przeprawą przez Wisłę w tej okolicy, co doprowadziło do likwidacji brodu w Starym Toruniu. Proces ten jednak musiał być długotrwały, a obie drogi funkcjonowały przez pewien — stosunkowo długi — czas obok siebie¹²². Na ostateczne „zwycięstwo” przewozu staromiejskiego musiało mieć wpływ założenie przy nim właśnie miasta.

W literaturze dominuje pogląd o dwuetapowym rozwoju przestrzennym Starego Miasta na obszarze docelowej lokalizacji: w pierwszym etapie (przed 1251 r.) miał być zagospodarowany teren między ulicami Ducha św. a Mostową, ograniczony od północy ul. Szeroką, a następnie zabudowa ciągnęła miała objąć już całość terytorium miasta w obrębie późniejszych murów obronnych. Do takiej koncepcji zgodnie skłaniają się wszyscy właściwie badacze tego zagadnienia¹²³. U jej podstaw leży stwierdzona na

¹¹⁹ Eadem, Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych na terenie Starówki Toruńskiej w latach 1993–1995, Toruń 1995, s. 2 (ul. Żeglarska 13. Wykop XLIV), 8 (ul. Żeglarska 13. Wykop L) (maszynopis w posiadaniu autorki).

¹²⁰ M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń*, s. 13 n.

¹²¹ T. Jasiński, *Pierwsze lokacje*, s. 17–18.

¹²² Inne stanowisko w tej sprawie zajmuje S. Józwiak, *Przeprawa wiślana naprzeciw Torunia od połowy lat trzydziestych XIII wieku do 1466 roku*, „Zapiski Historyczne”, t. 71: 1996, z. 4, s. 455–473 — autor stawia tezę o równoczesnym z translokacją miasta przeniesieniu przeprawy ze Starego Torunia do Starego Miasta i tym samym likwidacji przeprawy w Starym Toruniu. Do dyskusji z tym stanowiskiem wróć w dalszej części pracy.

¹²³ Por. M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń*, s. 24; J. Zobołowicz, *Rozplanowanie Starego Miasta*, s. 239–257; T. Jasiński, *Z zagadnień topografii spotecznej*, s. 9–10.

podstawie analizy kartograficznej i planimetrycznej znacznie większa symetryczność w rozplanowaniu południowej części miasta; wcześniejszą metrykę osadniczą tego rejonu potwierdzają też badania archeologiczne¹²⁴. Centrum owego „starszego” Starego Miasta był, co zgodnie podaje literatura opierając się na analizie przestrzennej, plac przy kościele św. Jana. Centralne położenie tego placu skłoniło badaczy do umiejscowienia tutaj najstarszego rynku (placu targowego) Starego Miasta.

Mimo pozornej zgodności co do etapów rozbudowy, ci sami badacze (głównie architekci i historycy sztuki) nie mogli się jednak porozumieć w kwestii genezy skomplikowanego, i na pozór nielogicznego, układu ulic wewnątrz miasta. Niesymetryczny przebieg ulic Starego Miasta tłumaczono przede wszystkim wpisaniem w jego plan fragmentów szlaków z okresu przedmiejskiego. Na przykład M. i E. Gąsiorowscy widzieli w ciągu ulic Żeglarskiej i Chełmińskiej kontynuację szlaku wiodącego od przeprawy przez Kępę Bazarową (błędnie utożsamioną przez autorów z kępą Liszką) na północ. Szlak ten na wysokości ul. św. Anny krzyżował się z inną ważną drogą biegnącą z Górska (i Starego Torunia) w kierunku Dobrzyń (tzw. stara droga dobrzyńska)¹²⁵.

Polemizując z dotychczasowymi koncepcjami Z. Nawrocki zwrócił w swoich badaniach uwagę na pierwotne ukształtowanie terenu Starego Miasta i implikacje z tego wynikające dla rozwoju Torunia. Najważniejszym może z jego ustaleń jest stwierdzenie istnienia znaczącego, rynnowego obniżenia, które przecinało obszar obecnego Starego Miasta z północnego wschodu (od okolic dawnej Bramy Paulerskiej) na południowy zachód (do okolicy Krzywej Wieży). Parów ten został w trakcie rozbudowy miasta zasypyany, a u jego wylotu, na gruncie nienośnym, wystawiono dwie wieże (w tym istniejącą do dzisiaj Krzywą Wieżę). Stało się to przyczyną ich pogłębiającego się z czasem odchylania od pionu i zapadania¹²⁶. Odnotowane na wstępie artykułu elementy wcześniejszego ukształtowania terenu skłoniły Z. Nawrockiego do podjęcia próby rekonstrukcji pierwotnego układu szlaków handlowych w obrębie późniejszego miasta. Według jego hipotezy główne szlaki drogowe w tym rejonie zbiegały się na rogu ulic Szczytnej i Szewskiej. Dochodził tam trakt z południowego wschodu, biegnący parowem z Rybaków, i droga wiodąca bezpośrednio ze Starego Torunia przy późniejszym klasztorze Franciszkanów, które następnie łączyły się i przez strugę prowadziły w kierunku późniejszej Chełmży. Od północy łączył się z nimi trakt z Chełmna ciągnący się dalej na południe ulicami Szczytną i Szeroką (Wielką) oraz Wielkimi Garbarami w stronę Dobrzyń. Efektem wpisania w plan miasta istniejących już

¹²⁴ J. Chudziakowa, *Badania nad średniowiecznym ośrodkiem miejskim*, s. 80.

¹²⁵ M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń*, s. 13, ryc. 4.

¹²⁶ Z. Nawrocki, *Układ przestrzenny*, s. 17–30, szczególnie rys. 2 i 3.

wcześniej traktów miały być np. krzywizny ul. Szczytnej i Szewskiej, wreszcie odbiegający od regularności pozostałej części Nowego Miasta, zakrzywiony kształt ul. Wielkie Garbary¹²⁷. U podstawy tych tez leży założenie, że obszar późniejszego Starego Miasta już w okresie przedmiejskim był pokryty siecią dróg handlowych. Na tak zrekonstruowany plan wcześniejszych dróg Z. Nawrocki próbował nałożyć zarys sieci ulicznej najstarszej części Starego Miasta, w skład której wchodzić miał rynek (plac wokół kościoła św. Jana), ulice Żeglarska, Kurna, Szkolna (w średniowieczu podzielona na Jęczmienną i Szkolną), Mostowa i łącząca te dwie ostatnie ulice Ciasna. W planie tym zabrakło miejsca dla ul. św. Anny i Rabińskiej, które uznał autor za późniejsze¹²⁸.

Poglądy wyżej przedstawione sugerują istnienie na obszarze późniejszego Torunia licznych (przynajmniej dwóch ważnych, krzyżujących się ze sobą) dróg, które miały dać początek osadnictwu przedlokacyjnemu, a następnie miastu. Założenie takie wydaje się dość ryzykowne, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że główna przeprawa przez Wisłę w tym czasie znajdowała się jednak w Starym Toruniu. W takim wypadku przez terytorium dzisiejszego Starego Miasta mógł przebiegać co najwyżej szlak o mniejszym znaczeniu komunikacyjnym, biegnący ze Starego Torunia w kierunku Dobrzynia i Płocka, ewentualnie droga z grodu na północ, która odbijała od głównej trasy ze Starego Torunia w stronę Chełmna. Wydaje się wreszcie, że założenie nowego ośrodka miejskiego musiało wywołać rewolucję w dotychczasowym układzie drożnym na tyle głęboką, że po wcześniejszych szlakach nie mogło pozostać zbyt wiele śladów. Postawienie takiej tezy skłaniać musi do szukania innych przyczyn nieregularności układu ulicznego Starego i Nowego Miasta Torunia w okresie polokacyjnym, a więc po przeniesieniu miasta na obecne miejsce w 1236 r.

U podstaw wyjaśnienia zagadki leży lokalizacja jednego z elementów topografii Starego Miasta — „wyspy” (*Werder*). Ten etap budowy miasta był dotychczasowym badaczom wczesnych dziejów Torunia nieznany. Dopiero ustalenie lokalizacji „wyspy”¹²⁹, a także poszerzające wiedzę na ten temat dociekania T. Jasińskiego nad pierwszymi toruńskimi księgami podatkowymi¹³⁰, pozwalają na uwzględnienie w badaniach nad początkami miasta tego jakże ważnego, może nawet kluczowego wręcz elementu analizy.

„Wyspa” obejmowała blok wyznaczony biegiem ulic: Kurnej (dziś Żeglarska), Szerokiej, Jęczmiennej (dziś Łazienna) i Przy Kościele św. Jana (dziś Kopernika) i sąsiadowała z placem kościelnym. Sam kościół św. Jana zajmował w XIII w., jak wykazały to ostatnio prowadzone badania

¹²⁷ Ibidem, s. 21–25.

¹²⁸ Ibidem, s. 26 (zob. też przyp. 34).

¹²⁹ K. Mikulski, *Problem tzw. „wyspy” toruńskiej*, s. 7–24.

¹³⁰ T. Jasiński, *Próba nowego spojrzenia*, s. 133–139.

archeologiczne, jedynie część tego obszaru, na obecnym jego miejscu istniała świątynia mniejsza¹³¹. Od wschodu do „wyspy” przylegała ul. Jęczmienna (dziś Łazienna), co może wskazywać miejsce handlu zbożem¹³², od zachodu zaś ul. Kurna (pierwotnie może Dannicza, obecnie Żeglarska), przy której usytuowana mogła być najstarsza siedziba wójta i władz miejskich. Ten pierwotny plan „wyspy” został częściowo zniszczony w momencie nowego wytyczenia działek po poszerzeniu obszaru miasta. Warto jednak zauważyć, że układ położonych tutaj parceli wyraźnie różnił się od rozplanowania innych bloków w obrębie Starego i Nowego Miasta. Nie było tu wyraźnej dominacji w zorientowaniu działek budowlanych. Właściwie przy wszystkich pierzejach „wyspy” domy były równie wystawne, nie było (poza ławami mięsnymi) działek przelotowych. Ta część miasta wyraźnie różniła się od najbardziej zbliżonego do niej pod względem położenia i wielkości bloku obejmującego parcele między ul. Żeglarską i Szkolną, a usytuowanego na południe od kościoła św. Jana. Parcele tam wydzielone były orientowane na osi wschód–zachód z zaznaczającą się większą wystawnością kamienic przy ul. Żeglarskiej. Cały blok jest wyraźnie ustawiony bokiem do kościoła, co dodatkowo świadczy o tym, że to nie plac wokół kościoła, ale ulica Żeglarska była punktem odniesienia dla kierunku wytyczanych parceli.

Z analizy semantycznej i toponomastycznej pierwotnego znaczenia słowa *werder* (= „wyspa”) wynika, że jest ono bardzo bliskie starostwiańskiemu słowu „ostrów”¹³³. Do tych przesłanek dorzucić też trzeba pewne elementy zapisane w istniejącym do dziś układzie ulicznym. O ile od wschodu w głąb terenu zaliczonego do „wyspy” wchodzi przedłużenie ul. św. Anny, o tyle od strony zachodniej brak kontynuacji takiego traktu, chociaż wydawałby się on naturalnym przedłużeniem drogi biegnącej ze Starego Torunia w stronę Dobrzynia¹³⁴. Zamiast tego w kierunku wschodnim wychodzą dwie drogi rozpoczynające się od południowego (droga na zamek, ul. Ciasna) i północnego (droga do Dobrzynia, ul. Wielka = Szeroka) krańca „wyspy”. Wynika stąd, że musiała istnieć jakaś przeszkoda na wschodnim obrzeżu placu kościelnego, która uniemożliwiła najprostszą kontynuację tzw. drogi dobrzyńskiej.

„Wyspa” mogła być otoczona jakąś formą umocnień (może drewnianą palisadą). Być może obszar ten był swego rodzaju schronieniem kolonistów

¹³¹ L. Grzeszkiewicz–Kotłowska, *Wstępne wyniki badań*, s. 33–54.

¹³² T. Jasiński, *Z zagadnień topografii społecznej*, s. 19.

¹³³ K. Mikulski, *Problem tzw. „wyspy” toruńskiej*, s. 22–23.

¹³⁴ Powinna ona przecinać wschodnią pierzeję ul. Mostowej w połowie mniej więcej jej szerokości, przechodzić przez ul. Przedzamcze i docierać bezpośrednio do ul. Wielkie Garbary. Dostrzegając tę niekonsekwencję J. Zobołowicz domniemywał np. istnienie takiej ulicy w okresie pierwszej rozbudowy miasta (por. J. Zobołowicz, *Rozplanowanie Starego Miasta*, s. 248–249).

na początku akcji osadniczej. Istniejące wciąż po 1236 r. potencjalne zagrożenie napadem Prusów wymagało zabezpieczenia przynajmniej części lokowanego miasta umocnieniami tymczasowymi. W ich obrębie znalazł się kościół i najstarsze obiekty administracyjne oraz targowe.

O ile jednak teza o obronności „wyspy” jest dyskusyjna i trudno ją zarówno odrzucić, jak i potwierdzić bez badań archeologicznych, o tyle z całą pewnością można przyjąć, że obszar ten służył w początkowym okresie istnienia miasta jako jego najstarszy plac targowy. Z jego układu pierwotnego przetrwały później tylko ławy rzeźnicze, ale wywierały one tak znaczący wpływ na konstrukcję bloku, że można z dużą dozą prawdopodobieństwa sytuować w ich pobliżu (równolegle do nich) inne obiekty handlowe (np. ławy chlebowe). Zostały one potem (po 1259 r.) przeniesione na Rynek. Pozostawienie ław rzeźniczych na starym miejscu związane było z ich odrębnym statusem prawnym — należały one aż do 1309 roku do Zakonu i dopiero wtedy miasto weszło w ich posiadanie w zamian za liczącą 60 łanów wieś Srebrniki¹³⁵. Układ taki — z najstarszym placem targowym usytuowanym w pobliżu kościoła parafialnego — jest bardzo podobny do rozwiązania ustalonego przez R. Czaję dla zabudowy trzynastowiecznego Elbląga¹³⁶. W Toruniu jednak wszystkie obiekty handlowe, poza ławami rzeźniczymi, przeniesiono po 1259 r. na inne miejsca. Trudno też ustalić, czy położone na „wyspie” nieruchomości były obciążone czynszem gruntowym na rzecz miasta. W księgach czynszowych z XIV i XV w. mieszkańców „wyspy” nie znalazłem. Być może nieruchomości wokół dawnego placu targowego zostały sprzedane nowym właścicielom na pełnych prawach.

Zaraz po translokacji miasta rozpoczął się proces wytyczania ulic i działek. Główną osią nowego, regularnego układu miejskiego stała się ulica św. Anny prowadząca do przeprawy w Starym Toruniu. Rozplanowanie miasta z dominującą w nim poszerzoną ulicą główną było, jak wykazuje S. Gawlas, normą przy lokacjach z tego okresu na ziemiach polskich¹³⁷. Wydaje się, że w tym pierwszym okresie istnienia Torunia rangę najważniejszej drogi przez rzekę utrzymała wspomniana przeprawa. Tam też funkcjonował jeszcze przez krótki czas obronny gródek krzyżacki¹³⁸. Nadrzędność ul. św. Anny utrwaliła się w późniejszym czasie

¹³⁵ PrU, Bd. I/2, Königsberg 1909, nr 909.

¹³⁶ R. Czaja, *Socjotopografia Elbląga*, s. 15–18, 20, 192 (plan 1). Istnienie placu targowego obok kościoła udało się stwierdzić m.in. dlatego, że nie utracił on wszystkich swoich pierwotnych funkcji — pozostały na nim ratusz, dom pisarza oraz ławy sukiennicze i rzeźnicze (!), wreszcie z reszty działek wytyczonych na tym placu opłacano czynsz gruntowy na rzecz miasta, co jest dowodem pierwotnej przynależności tego terenu do gminy.

¹³⁷ S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego królestwa*, Warszawa 1996, s. 31–32, 35 (ustęp dotyczący Torunia; w świetle niniejszych dociekań teza S. Gawlasa znajduje dodatkowe potwierdzenie).

¹³⁸ T. Jasiński, *Pierwsze lokacje*, s. 28–29.

w szczególnie okazałych szerokościach parcel tu ulokowanych. Aż po połowę XV wieku zamieszkiwały tam najważniejsze i najstarsze z toruńskich rodzin patrycjuszowskich¹³⁹. Taki charakter ulicy wyjaśnia też usytuowanie na jej przedłużeniu (a nie na przedłużeniu ul. Różanej, poprawniej Końskiej, wychodzącej z południowo-zachodniego narożnika Rynku) Bramy Starotoruńskiej — jedynej bramy miejskiej po stronie zachodniej. Znaczenie komunikacyjne zarówno ulicy św. Anny, jak i Bramy Starotoruńskiej w późniejszym okresie, po likwidacji przeprawy w Starym Toruniu, uległo degradacji¹⁴⁰. Droga z miasta na wschód, w kierunku Dobrzynia i Mazowsza, wychodziła z północno-wschodniego narożnika „wyspy” i okrążała obwałowania grodu (późniejszego zamku z przedzamczem). Obrys tej drogi zachował się w krzywiznie ul. Wielkie Garbary. Na dalszym odcinku do traktu tego dochodziła główna droga wyjazdowa z zamku, po czym biegł on wzdłuż Wisły w kierunku Dobrzynia. Na północ mogły prowadzić z Torunia dwa trakty — jeden w stronę Chełmna późniejszą ul. Chełmińską, drugi w stronę Chełmży i Elbląga. Ten ostatni wychodził zapewne z miasta w pobliżu późniejszej Bramy Paulerskiej¹⁴¹. Z „wyspy” w okolicy tej bramy najszybciej można było dotrzeć odbijając od szlaku chełmińskiego ul. Szewską. Po założeniu Nowego Miasta i przeniesieniu przeprawy trakt ten tracił powoli swoje znaczenie. Być może skutkiem tego było zwężenie ul. Szewskiej przez dobudowanie przy jej południowej pierzei ciągu bud szewskich. W świetle tej tezy powstanie ul. Szczytnej i jej odchylenie musiało mieć charakter wtórny w stosunku do biegu najstarszych szlaków handlowych oraz Strugi Toruńskiej. Krzywizna tej ulicy mogła też wynikać z pierwotnego ukształtowania terenu w jej pobliżu (archeologowie widzieli tam wyraźne wyniesienie terenu)¹⁴². Wreszcie na południe prowadził z „wyspy” szlak do portu nad Wisłą (ul. Żeglarska).

¹³⁹ W 1394 r. mieszkały tu m.in. rodziny: Rubit, von Essen, von Werle, Bugheim, von Allen, von Soest, von der Winde, Rinhoff, których przedstawiciele już na przełomie XIII/XIV w. żyli w Toruniu i sprawowali urzędy miejskie, por. A. Semrau, *Katalog*, s. 24 (von Allen), 32 (Bugheim), 34–35 (von Essen), 81 (Rinhoff), 84–85 (Rubit), 92–93 (von Sost), 104 (von Werle), 105 (von der Winden).

¹⁴⁰ Doprowadziło to m.in. do wycofywania się z tej ulicy osadnictwa kupieckiego, w XV w. staje się ona głównym siedliskiem kuśnierzy w mieście, por. K. Mikulski, *Watzenrodowie i dom rodzinny*, s. 254–255; idem, *Wymiana elity władzy*, s. 50; do wniosku takiego prowadzi analiza właścicieli działek przy tej ulicy w drugiej połowie XV i pierwszej połowie XVI w. — kartoteka w posiadaniu autora.

¹⁴¹ Z analizy układu drożnego przedmieść można wnioskować, że aż do połowy XIV w. trakt przez Bramę Paulerską był jedyną drogą prowadzącą ze Starego Miasta do Chełmży i dalej do Gdańska, Malborka czy Elbląga. Wiódł on przez Bramę Prawą i Polską Wieś do Mokrego i dalej na północ. Wychodząca bowiem z Bramy Chełmińskiej droga zwana jest w źródłach konsekwentnie „drogą chełmińską”.

¹⁴² Informacja uzyskana od L. Grzeszkiewicz-Kotlewskiej.

Takie usytuowanie najważniejszych dróg dojazdowych do „wyspy” znajduje wyraźne potwierdzenie na planie miasta. W sposób bardziej racjonalny tłumaczy też rozmaite „odgięcia” ulic od prostego układu szachownicowego, właściwego dla miast lokowanych na „surowym korzeniu”.

W świetle tej analizy widać wyraźnie, że „wyspa” była elementem organizującym układ przestrzenny Torunia, jego *sui generis* centrum. Istnienie na obszarze „wyspy” ław mięsnych oraz funkcjonowanie przy niej kościoła parafialnego wskazują, że obszar ten był centrum targowym i kultowym powstającego miasta. W tym miejscu możemy więc sformułować następującą hipotezę: Toruń po 1236 r. został translokowany na miejsce dosyć obszerne i dogodnego do budowy miasta wyniesienia. Być może przecinające późniejsze miasto obniżenie terenu, ciągnące się od Bramy Paulerskiej do Krzywej Wieży (tzw. „parów Nawrockiego”), wyznaczyło granicę pierwszej planowej rozbudowy miasta po 1236 r. „Wyspa” była położona w centrum tego obszaru i wraz z parcelą należącą do kościoła stała się punktem odniesienia dla kompozycji układu drożnego miasta. Jest możliwe, że w pierwszym okresie rozbudowy teren ten był otoczony jakąś formą umocnień obronnych (np. drewnianą palisadą) i stanowił zabezpieczenie dla napływających do miasta osadników na wypadek zagrożenia najazdem ze strony Prusów. Z koncepcją tą związana jest najbardziej chyba tajemnicza wśród nazw ulic toruńskich — św. Anny. Wskazuje ona, że musiał przy niej znajdować się obiekt sakralny pod wezwaniem tej świętej. Być może był nim pierwotny kościółek parafialny, a przynajmniej kaplica na obszarze „wyspy”¹⁴³. Translokacja miasta, połączona z przeniesieniem wezwania kościoła ze Starego Torunia (św. Jana Chrzciciela), doprowadziła do zaniknięcia dawnego tytułu, pozostał on jedynie w nazewnictwie ulicy. Tyle tylko, że przeniesienie samego wezwania nastąpiło później, może dopiero około 1250 r.¹⁴⁴ Śladem owego kultu św. Anny w Toruniu może być fakt, że rada miejska jeszcze wiek później (w połowie XIV stulecia) fundowała w kościele parafialnym, obok dwóch wizerunków św. Jana Chrzciciela, rzeźbę przedstawiającą św. Annę¹⁴⁵.

¹⁴³ Przymuszenie to potwierdzają w pewnym sensie badania W. Rozyńkowskiego nad wezwaniami parafii katolickich z terenu ziemi chełmińskiej. Interesujące nas wezwanie św. Anny nosiły najstarsze kościoły na tym obszarze, związane z początkami misji biskupa Chrystiana (Radzyń Chełmiński, Lubawa). Mogłoby to wskazywać, że również parafia na terenie dzisiejszego miasta powstała w okresie przedlokacyjnym. Przeczą jednak temu badania archeologiczne, na podstawie których ustalono, że późniejszy kościół św. Jana powstał od razu jako budynek murowany, raczej koło połowy XIII w. Nie można też wykluczyć, że kult św. Anny wprowadzony został do miasta po lokacji, już w czasach krzyżackich. Problemu tego nie da się dzisiaj rozwiązać.

¹⁴⁴ Pierwsza wzmianka o istnieniu parafii w Toruniu pochodzi z 1257 r., ale nie podano w niej, jakie wezwanie miał kościół parafialny.

¹⁴⁵ S. Trzebiński, *Wykaz czynszów*, s. 188.

Położenie „wyspy” wyznaczyło zatem kierunki rozbudowy miasta. W jej ramach powstać musiały bloki między ul. Ducha św. na zachodzie, Mostową na wschodzie i Szeroką oraz południowym skrajem Rynku na północy. Układ tworzonych bloków zwartej zabudowy był już tylko konsekwencją dostosowania do istniejących traktów. Bieg ul. św. Anny zdecydował, że bloki od strony zachodniej uzyskały kierunek równoleżnikowy, a blok przylegający do zamkniętych obwałowań podgrodzia od wschodu południkowy. Jako uzupełnienia tego układu powstały dodatkowe, prawie kwadratowe bloki na południe i południowy wschód od „wyspy” oraz zwężający się ku zachodowi ze względu na warunki naturalne (bliskość brzegu rzeki) równoleżnikowo położony blok na południe od ul. Rabiańskiej.

Uwzględniając wskazane wyżej uwarunkowania, można się zgodzić z pewnymi тезami J. Zobołowicza dotyczącymi metrycznego rozmierzenia i rozgraniczenia działek w obrębie bloków objętych tym etapem rozbudowy Starego Miasta¹⁴⁶. Nie wytrzymuje jednak krytyki podjęta przez tego badacza próba zupełnego zarytmizowania konstrukcji bloków wokół kościoła św. Jana.

Wydaje się, że już w tym etapie budowy Torunia mogły być rozmierzone parcele w dwóch blokach położonych między ulicami Szeroką a Szewską (szczególnie w ich południowych częściach, przylegających bezpośrednio do ul. Szerokiej). Przyjęcie takiego rozwiązania wskazywałoby na w miarę równomierny terytorialnie rozwój miasta wokół „wyspy”. Osiągnęłoby ono w ten sposób naturalną barierę „parowu Nawrockiego”.

Proces ten musiał trwać przed 1251 r. Być może właśnie wtedy podjęta została decyzja o rozszerzeniu terytorium miasta w kierunku północno-zachodnim. Zapiska z 1252 r. może sugerować, że klasztor Franciszkanów leżał jeszcze poza obrębem Torunia¹⁴⁷. Pierwszym faktem, który kojarzony jest z kolejnym etapem rozbudowy miasta, jest zgoda Zakonu na budowę domu targowego (sukiennic) przy Rynku w 1259 r.¹⁴⁸; świadczy to o przeniesieniu centrum miasta na nowo rozplanowany Rynek. Również ta zmiana w układzie Torunia ma swoje liczne analogie na ziemiach polskich. Za cytowanym już S. Gawlasem należy bowiem wskazać, że od około połowy XIII w. (na Śląsku nawet nieco wcześniej) w lokacjach miejskich na ziemiach polskich miejsce poszerzonej ulicy głównej w centrum zajął rozległy rynek¹⁴⁹.

Tym etapem rozbudowy objęty został prawie cały obszar późniejszego Starego Miasta, z wyłączeniem może skrajnych, tzw. „krótkich” bloków. Na ich miejscu mogły pierwotnie powstać prowizoryczne umocnienia

¹⁴⁶ J. Zobołowicz, *Rozplanowanie Starego Miasta*, passim.

¹⁴⁷ PrU, Bd. I/1, Königsberg 1882, nr 259 — dokument został wystawiony *apud Thorun*.

¹⁴⁸ Ibidem, Bd. I/2, nr 37.

¹⁴⁹ S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego*, s. 35–36.

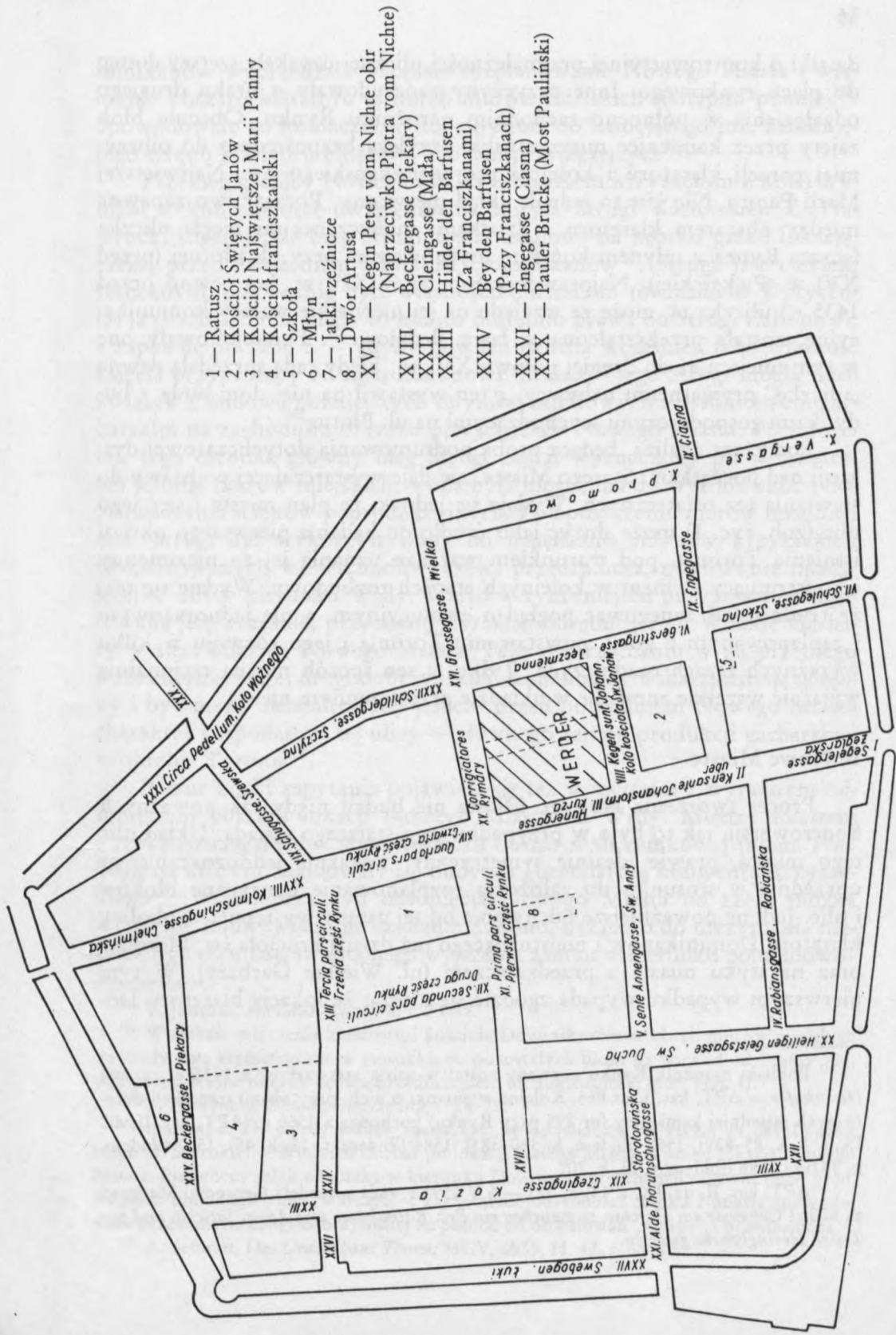
obronne (wał ziemny z fosą), niezbędne w tym czasie ze względu na wybuch powstania Prusów i działania wojenne w bezpośredniej bliskości miasta. Umocnienia mogły zostać usunięte dopiero po wybudowaniu ceglanych murów obronnych, a splantowany teren rozmierzone wówczas na dodatkowe, niezbyt głębokie działki budowlane¹⁵⁰. Dokonało się to zapewne jeszcze w XIII w., kończąc proces „wypełniania się” Starego Miasta. W późniejszym czasie w obrębie murów miejskich mogły powstać jedynie budy przy murach obronnych i wzdłuż południowej pierzei ul. Szewskiej (por. wyżej).

W świetle przedstawionych powyżej tez rozwój przestrzenny Starego Miasta miał charakter ewolucyjny i składał się z kilku następujących po sobie etapów. W efekcie takiego procesu ukształtował się skomplikowany i niejednorodny układ ulic i parceli miejskich. Miasto wchłonęło w trakcie swego rozrostu położony pierwotnie poza nim klasztor i kościół Franciszkanów¹⁵¹. Konieczność umiejscowienia w obrębie murów wydzielonego już wcześniej obszaru klasztoru wpłynęła z jednej strony na zmianę zasięgu jego lokacji¹⁵², z drugiej — na pewne odchylenie północnej pierzei Rynku i dostosowanie biegu ulic otaczających kościół i klasztor franciszkański do obrysu nowych murów zewnętrznych. Wszystkie te uwarunkowania spowodowały, że Rynek Staromiejski, powstały w trakcie drugiego etapu rozbudowy (po 1252 r.), jest przesunięty w stosunku do geometrycznego środka miasta w kierunku północno-wschodnim, a jego kształt został dopasowany do systemu już istniejących bloków i dróg. Co charakterystyczne, z obu narożników zachodnich odchodzi tylko jedna ulica (Przy Kościele NMP, Różana). Brak drugiej ulicy przy południowo-zachodnim narożniku można wytłumaczyć wcześniejszym, niż sam Rynek, czasem powstania bloku obejmującego parcele między ulicami: Ducha św., św. Anny i Kurną. Miernicy wytyczający Rynek, chcąc go upodobnić do planu kwadratu, przesunęli na wschód jego zachodnią pierzeję. W konsekwencji działki położone przy pierzei południowej, ale nie przylegające bezpośrednio do placu rynkowego, zaliczane były często do ul. Różanej. Być może próbą wyrównania tej planistycznej i administracyjnej niedoskonałości było odsunięcie ku wnętrzu bloku fasady kościoła Ducha św., wybudowanego w latach czterdziestych XVIII w., na miejscu kilkunastu domów, zniszczonych w okresie oblężenia szwedzkiego z 1703 r., w południowo-zachodnim narożniku Rynku. W ten sposób

¹⁵⁰ Taką koncepcję genezy „krótkich” bloków w Starym Mieście zaproponował S. Bobiński, *Urbanistyka polskich miast przedlokacyjnych*, Warszawa 1975, s. 67-73; Z. Nawrocki, *Układ przestrzenny*, s. 28, przyp. 40.

¹⁵¹ J. Tandecki, *Założenie i początki klasztoru Franciszkanów toruńskich w XIII-XIV w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 54: 1989, z. 4, s. 7-22.

¹⁵² Początkowo działka klasztorna miała obejmować tereny leżące na południe od bryły obecnego kościoła — informacja uzyskana od L. Grzeszkiewicz-Kotlewskiej.

- 1 — Ratusz
- 2 — Kościół Świętych Janów
- 3 — Kościół Najświętszej Marii Panny
- 4 — Kościół franciszkański
- 5 — Szkoła
- 6 — Młyn
- 7 — Jutki rzeźnicze
- 8 — Dwór Artusa
- XXVII — Kęgin Peter vom Nichte obir
(Naprzeciwo Piotra vom Nichte)
- XXVIII — Beckergasse (Piekary)
- XXIX — Cleingasse (Mała)
- XXX — Hinder den Barfusen
(Za Franciszkanami)
- XXXI — Bey den Barfusen
- XXXII — Przy Franciszkanach
- XXXIII — Engasse (Ciasna)
- XXXIV — Pauler Brucke (Most Pauliński)

Ryc. 1. Rozplanowanie ulic Starego Miasta Torunia w późnym średniowieczu — wg: T. Jasiński, Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia. (Część I — Stare Miasto), „Zapiski Historyczne”, t. 48: 1983, z. 3

działki o kontrowersyjnej przynależności ulicznej uzyskały szerszy dostęp do placu rynkowego. Inne przyczyny zadecydowały o braku drugiego odgałęzienia w północno-zachodnim narożniku Rynku. Obecnie blok zajęty przez kamienice mieszczańskie przylega bezpośrednio do olbrzymiej parceli klasztoru i kościoła pofranciszkańskiego pw. Najświętszej Marii Panny. Nie jest to jednak układ pierwotny. Początkowo zapewne między obszarem klasztoru a działkami mieszczańskimi biegła uliczka łącząca Rynek z młynem końskim usytuowanym przy ul. Błotnej (przed XVI w. Piekarskiej). Najprawdopodobniej w XIV w. (na pewno przed 1435 r.) uliczka ta, może ze względu na jej niewielkie walory komunikacyjne, została przekształcona w ławy śledziowe¹⁵³. Funkcjonowały one w tym miejscu aż do drugiej połowy XVI w., kiedy rada sprzedała dawną „uliczkę” prywatnemu nabywcy, a ten wystawił na niej dom wraz z budynkami gospodarczymi wychodzącymi na ul. Błotną¹⁵⁴.

Powyższa analiza, będąca próbą podsumowania dotychczasowej dyskusji nad początkami Starego Miasta, nie daje wystarczającej podstawy do stawiania tez ostatecznych. Wydaje się jednak, że plan miasta i sieć jego ulic (zob. ryc. 1) może służyć jako źródło do badania pierwszego okresu istnienia Torunia, pod warunkiem wszakże uznania jej za niezmienny i konstruujący element w kolejnych etapach rozbudowy. Wydaje się też, że trudno dziś zanegować pogląd o ewolucyjnym, a nie jednorazowym i zaplanowanym z góry, powstawaniu Torunia i jego rozwoju w kilku wyraźnych fazach osadniczych. Tylko w ten sposób można racjonalnie wyjaśnić wszelkie anomalie w układzie przestrzennym miasta.

B. Nowe Miasto

Proces tworzenia Nowego Miasta nie budził nigdy tak poważnych kontrowersji, jak to było w przypadku jego starszego sąsiada. Układ ulic tego miasta, prawie idealnie symetryczny, wskazuje jednoznacznie na uprzednie w stosunku do założenia rozplanowanie metryczne bloków i ulic. Jedyne poważniejsze odchylenia od tej zasady występują w okolicy klasztoru Dominikanów i nieistniejącego już dzisiaj kościoła św. Mikołaja oraz na styku miasta z przedzamczem (ul. Wielkie Garbary). W tym pierwszym wypadku wypada zgodzić się z tezą, że lokacja klasztoru Do-

¹⁵³ Pobliski narożnik Rynku nazwany został w spisie szarwarków z 1435 r. *an dem Herinkufer* — APT, kat. I, nr 866. Kolejne wzmianki o nich, przy okazji transakcji dotyczących sąsiedniej kamienicy (nr 295 przy Rynku) pochodzą z 1566 r. (APT, kat. II, dz. IX, t. 8, k. 83-83v), 1569 (ibidem, k. 380-381), 1584 (ibidem, t. 12, k. 45), 1587 (ibidem, k. 342v) i 1588 (ibidem, t. 13, k. 70).

¹⁵⁴ APT, kat. II, dz. IX, t. 14, k. 321 — 6 V 1594 r. rada sprzedała Georgowi Marxowi za 600 zł *Gebawde am Marckte, so zwischen ein Erb. Raths hause und Adam Saticka, und vor Zeiten Heringbencke gewesen*.

minikanów wyprzedzała w czasie rozplanowanie Nowego Miasta i włączenie obszaru klasztoru w obręb murów miejskich nastąpiło później¹⁵⁵. Spowodowało to konieczność dopasowania do istniejącego już, zamkniętego terenu klasztoru bloków i ulic doń przylegających¹⁵⁶.

Przebieg granicy Nowego Miasta z zamkiem krzyżackim z kolei wynikał z konieczności uwzględnienia koryta Strugi Toruńskiej. Z. Nawrocki sugeruje, że bieg Strugi został ustalony na krótko przed lokacją, raczej przed założeniem klasztoru Dominikanów¹⁵⁷. Struga jest ciekim sztucznym, pierwotnie była własnością mieszczan toruńskich. Wytyczono ją przed 1259 r., kiedy to miasto odstąpiło prawa do Strugi Zakonowi, a zapewne po 1236 r. — gdyby bowiem istniała wcześniej, jako własność księcia przypadłaby od razu Zakonowi. Zmiana biegu Strugi mogła mieć związek z budową późniejszych młynów zamkowych i osadnictwem garbarskim na zachodnim obrzeżu powstającego Nowego Miasta. Po założeniu tego ośrodka główny bieg Strugi został wyznaczony po wewnętrznej stronie murów miejskich; woda była niezbędna do wyrobu skór i odprowadzania ścieków poprodukcyjnych. Po opuszczeniu murów miejskich nurt Strugi był wykorzystywany do napędzania młynów krzyżackich zlokalizowanych we wschodniej części przedzamcza, gwałtownie opadającej w dół w kierunku Wisły. Warto w tym miejscu przypomnieć sugerowaną już wcześniej przyczynę wyraźnej odrębności ul. Wielkie Garbary w sieci ulicznej Nowego Miasta. Tezę o utrzymaniu w jej przebiegu wcześniejszej starej drogi dobrzyńskiej uzupełniamy wskazaniem na odrębny i być może ukształtowany jeszcze przed powstaniem Nowego Miasta charakter gospodarczy tej ulicy — głównego rejonu produkcji garbarskiej w obrębie Torunia¹⁵⁸.

Pewne znaki zapytania pojawiają się też w związku z wyraźnym odsunięciem obszaru lokacji Nowego Miasta od Wisły. Między miastem a rzeką rozciągał się w średniowieczu obszar woli zamkowej (niem. *Freiheit*), na którym znajdowały się budynki gospodarcze konwentu krzyżackiego¹⁵⁹. Wśród przyczyn odsunięcia Nowego Miasta od rzeki można wymienić m.in. świadome działanie Zakonu, dążącego do utrzymania niezależnego od miast, swobodnego wyjazdu z zamku w kierunku południowo-

¹⁵⁵ T. Jasiński, *Początki klasztoru*, s. 23–48.

¹⁵⁶ W efekcie włączenia klasztoru i kościoła Dominikanów w obręb murów miejskich powstały dwa asymetryczne w stosunku do pozostałych bloki na wschód od Bramy Prawej, przedzielone uliczką będącą przedłużeniem ul. Sukienniczej (por. plan 1).

¹⁵⁷ Z. Nawrocki, *Układ przestrzenny*, s. 28–29.

¹⁵⁸ *Ibidem*, s. 25; należy jednak zaznaczyć, że opowiadam się raczej za określeniem biegu ul. Szerokiej — Wielkich Garbar po lokacji Starego Miasta, a przed lokacją Nowego Miasta. Pierwotny szlak z Górska w kierunku Dobrzynia przechodził zapewne przez gród. Dopiero umiejscowienie „Werderu” i zaznaczenie odrębności zamku i miasta spowodowało przesunięcie drogi dobrzyńskiej na północ od obwałowań „wyspy” i przedzamcza.

¹⁵⁹ A. Semrau, *Das Ordenshaus Thorn*, MCV, 1939, H. 47, s. 68–69.

–wschodnim¹⁶⁰. Mogły też o tym zdecydować uwarunkowania geograficzne, a przede wszystkim istnienie rozległego mokradła na wschód od zamku¹⁶¹. Projektowany wreszcie dla miasta charakter rzemieślniczy nie powodował konieczności bezpośredniego dostępu do rzeki. Odsunięcie od niej mogło też działać uspokajająco na kupców staromiejskich, którzy nie musieli się obawiać konkurencji nowego ośrodka w zapewniającym Staremu Miastu monopol handlowy przewozić ludzi i towarów Wisłą i przez Wisłę.

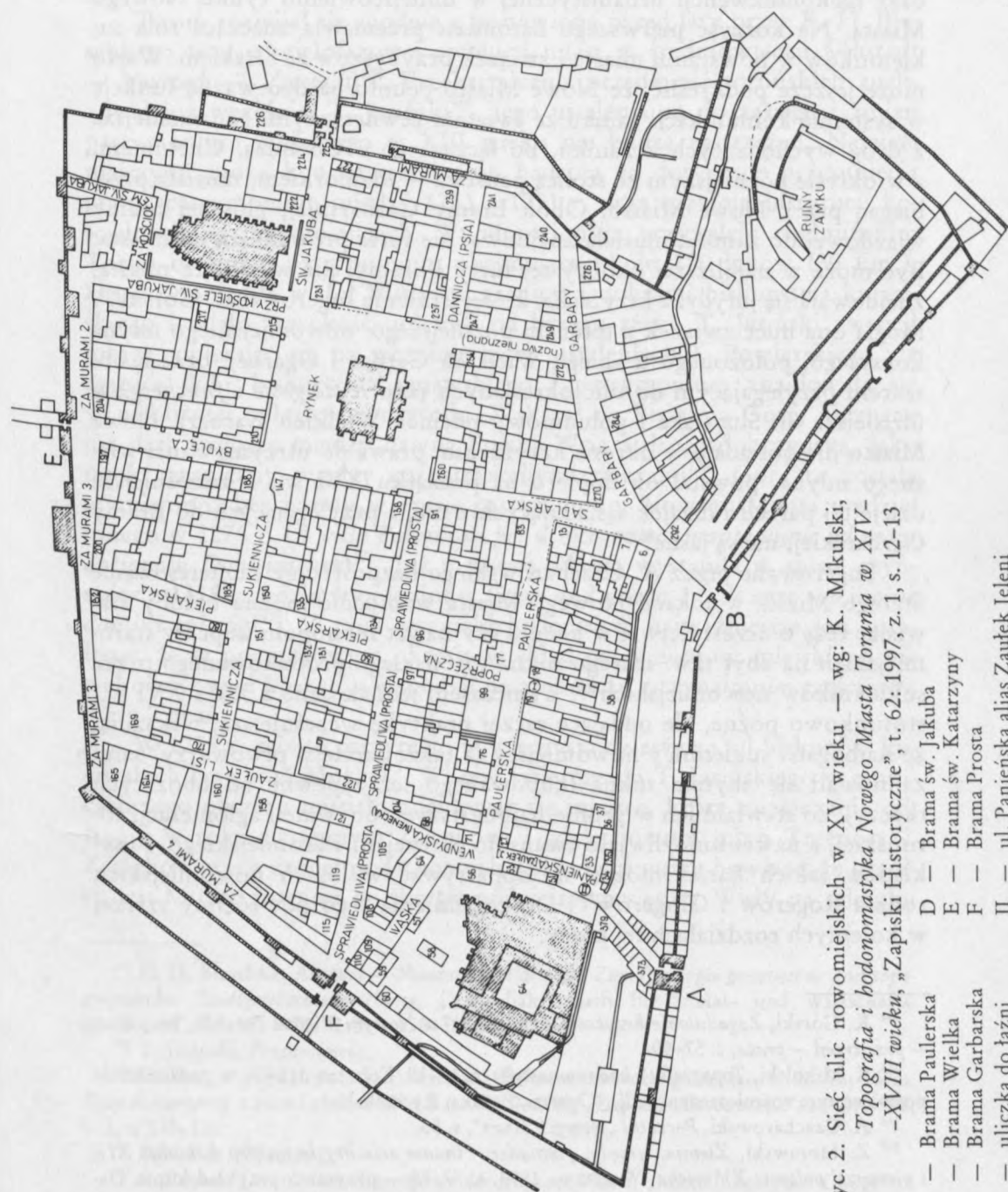
Swoistą zagadką układu ulicznego Nowego Miasta jest wyraźne przesunięcie jego placu rynkowego z centrum w kierunku zamku krzyżackiego (zob. ryc. 2). Być może w tym fakcie należy upatrywać dowodu na ściślejszy związek Nowego Miasta z zamkiem i Zakonem. Już postawienie takiej hipotezy zmusza do przytoczenia podstawowych tez toczonych przed laty dyskusji nad przyczynami zakładania tzw. „nowych miast” na terenie państwa zakonnego. A. Czacharowski uważał, że powstanie Nowego Miasta było efektem bardzo szybkiego rozwoju „aglomeracji” toruńskiej, wskazywał też na swoście pojmowaną współpracę kupców staromiejskich i Zakonu w tworzeniu nowego ośrodka oraz na doniosłą rolę sukienników w tym procesie¹⁶². Z. H. Nowak podkreślał natomiast typowość drogi ewolucji „Stare – Nowe Miasto” dla szybko rozwijających się miast Europy Środkowo-Wschodniej (na przykładach Krakowa i Warszawy), zwrócił też uwagę na niewielkie rozmiary „nowych miast” w Prusach i w przeważającej liczbie wypadków ich zakładany z góry rzemieślniczy charakter. Badacz ten, nie uważając tworzenia „nowych miast” za priorytetowy kierunek działalności gospodarczej Zakonu, widział jednak wyraźny związek samodzielności ustrojowej tych ośrodków z ich przynależnością do państwa krzyżackiego, co wskazuje na ewentualny ich pierwotny charakter — zamkowych podgrodzi¹⁶³. Wydaje się, iż ten drugi

¹⁶⁰ Wiąże się z tym problem Bramy Garbarskiej, według moich ustaleń głównej bramy wjazdowej prowadzącej na zamek. Wiodła do niej przez międzymurze droga od Bramy św. Jakuba, która następnie przez most zwodzony biegła do Bramy Młyńskiej i dalej prosto na zamek. Specyfika tego rozwiązania polegała na tym, że Brama Garbarska, mimo iż była wkomponowana w mury obronne Nowego Miasta, pełniła funkcję bramy wjazdowej do zamku, do miasta mogła prowadzić co najwyżej furta ulokowana obok bramy. Sugeruje to szesnastowieczne nazewnictwo ulic prowadzących z Rynku w kierunku ruin zamku, które wyraźnie wskazywało na jakiś związek z okolicą zamku. Takie położenie bramy powodowało też konflikty konwentu z miastem o to, kto miał ponosić koszty jej naprawy. Zakon obciążał nimi mieszczan, którzy bronili się argumentując, że brama nie jest elementem murów obronnych miasta.

¹⁶¹ Z. Nawrocki, *Układ przestrzenny*, s. 20–21, 29.

¹⁶² A. Czacharowski, *Początki „Nowych Miast”*, s. 47–55.

¹⁶³ Z. H. Nowak, *Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preussen. Entstehung, Verhältnisse zu den Altstädten, Ende der Eigenständigkeit*, [w:] *Stadt und Orden. Das Verhältniß des deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich*, hrsg. v. U. Arnold, „Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens”, Bd. 44: Marburg 1993, s. 129–142.

Ryc. 2. Sieć ulic nowomiejskich w XV wieku — wg: K. Mikulski, *Topografia i badonomastyka Nowego Miasta Torunia w XIV-XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 62: 1997, z. 1, s. 12-13

- A — Brama Paulerska
- B — Brama Wicła
- C — Brama Garbarska
- I — uliczka do łązni
- D — Brama św. Jakuba
- E — Brama św. Katarzyny
- F — Brama Prosta
- II — ul. Pantińska alias Zaufek Jeleni

pogląd bardziej odpowiada zauważonej lokalizacji toruńskiego garbarstwa oraz niekonsekwencji urbanistycznej w umiejscowieniu rynku Nowego Miasta. Na korzyść pierwszego natomiast przemawia znacząca rola sukienników w powstaniu miasta i związek przybyszów ze Śląskiem. Warto może jeszcze podkreślić, że Nowe Miasto pełniło bardzo ważną funkcję w systemie komunikacji zamku ze światem zewnętrznym. Najważniejsza z dróg wychodzących z zamku, bo łącząca go z Chełmżą, Chełmnem, a w okresie późniejszym ze stolicą państwa — Malborkiem, musiała przebiegać przez Nowe Miasto. Obok Bramy Garbarskiej, głównej bramy wjazdowej do zamku, musiała znajdować się furta prowadząca do miasta. Być może w najbliższej okolicy tej furty i bramy, już wewnątrz miasta, znajdowała się jurydyka krzyżacka, której istnienie sugerował K. Górski¹⁶⁴. Mogła ona mieć związek z terenem późniejszego, nowomiejskiego młyna końskiego, położonego u zbiegu Wielkich Garbar i Ogarnej, oraz z obszarem przylegającym do ulic określanych jako *Rittergasse* i *Junckergasse* (dzisiejsza ul. Ślusarska i południowy odcinek Wielkich Garbar). Nowe Miasto nie posiadało w okresie krzyżackim prawa do utrzymywania własnego młyna, powstał on dopiero na początku XVI w., a wcześniejsze dzieje tej parceli i działek sąsiadujących z nią, a przylegających do Bramy Garbarskiej, nie są jasne¹⁶⁵.

Sugerowane przez A. Czacharowskiego bezpośrednie zainteresowanie Starego Miasta w lokacji Nowego Miasta wzmocnić można byłoby stawiając tezę o uczestnictwie w handlu czy nawet monopolu kupców staromiejskich na zbyt tzw. szarego sukna toruńskiego produkowanego przez sukienników nowomiejskich¹⁶⁶. Tymczasem jednak dane z XV i XVI w., stosunkowo późne, ale oddające raczej praktykę wcześniejszą, wskazują, że najbogatsi sukiennicy nowomiejscy (a także tamtejsi piwowarzy) sami zajmowali się zbytem sukna (kupowanego też zapewne od uboższych tkaczy), co stawiało ich w gronie najbogatszych obywateli aglomeracji toruńskiej, a nawet umożliwiało awans do patrycjatu staromiejskiego. Przykładów takich karier można się dopatrywać w losach nowomiejskich rodzin Rogerów i Glogerów¹⁶⁷. Do zagadnienia tego powrócimy szerzej w kolejnych rozdziałach tej pracy.

¹⁶⁴ K. Górski, *Zagadnienie krzyżackiej „jurydyki” w Nowym Mieście Toruniu*, [w:] *Czas — przestrzeń — praca*, s. 57–59.

¹⁶⁵ K. Mikulski, *Topografia i hodonomastyka*, s. 17–19. Zob. też dalej — w podrozdziale poświęconym rozmieszczeniu ulic (Ogarna, Pańska, Rycerska).

¹⁶⁶ A. Czacharowski, *Początki „Nowych Miast”*, s. 55.

¹⁶⁷ Z. Morawski, *Ziemia, urzędy, pieniądze. Finanse szlachty łęczyckiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Warszawa 1993, s. 77–78 — przytacza przykład kupca Dawida Rogera, który pochodził z nowomiejskiej rodziny piwowarów i prowadził aktywną wymianę handlową ze szlachtą w ziemi łęczyckiej, ostatecznie przeniósł się do Starego Miasta, gdzie był nawet w 1423 r. ławnikiem.

C. Przedmieścia

Toruń rozwijał się zgodnie z postawioną przed laty przez K. H. Blaschkego tezę o wielofazowej ewolucji miast w średniowieczu (*Altstadt — Neustadt — Vorstadt*)¹⁶⁸. Przekształcenia przedmieść toruńskich analizował już wcześniej T. Jasiński¹⁶⁹. Jego ustalenia co do zasięgu i zmian patrymonium miejskiego w XIII wieku nie budzą zastrzeżeń. Najważniejszymi może konstatacjami tego badacza są dotyczące przesunięcia granic patrymonium między 1233 a 1251 r. oraz rozwoju instytucji kościelnych na przedmieściach. W odnowionym przywileju chełmińskim Toruń otrzymał patrymonium obejmujące około 180 łanów (30 km²). Sięgało ono milę w dół Wisły od granicy z dobrami biskupstwa kujawskiego i miało szerokość pół mili od brzegu rzeki. T. Jasiński zwrócił uwagę, opierając się na wcześniejszych ustaleniach J. Powierskiego, że granica dóbr biskupstwa kujawskiego i patrymonium znajdowała się w najbliższej odległości od grodu. Wskazał na Biskupią Górę, nieznane już dziś wzgórze między dawną Polską Wsią a drogą dobrzyńską, jako punkt graniczny między rozpatrywanymi dobrami¹⁷⁰. Góra ta została wymieniona bez nazwy w opisie patrymonium Nowego Miasta wydzielonego w 1276 r. (*A villa Polonicali per directum sub monte usque ad viam antiquam Dobirinschen*)¹⁷¹. Już z nazwą własną wystąpiła w spisie czynszów z 1318 r., gdzie wymieniono *Titzco de Lubano 1 f. de agro sub monte domini episcopi*¹⁷². Z tych wszystkich dociekań najważniejsze jest ustalenie, że w początkowym okresie w skład patrymonium miejskiego nie wchodziła wieś Mokre, a wchodził na zachodzie, przynajmniej częściowo, Stary Toruń.

W 1258 r. miasto otrzymało w wieczystą dzierżawę od biskupów kujawskich las i wieś Mokre¹⁷³. Wbrew twierdzeniu T. Jasińskiego w granicach tego obszaru musiało znajdować się miejsce, które mieszczanie odstąpili w roku następnym Zakonowi i gdzie powstał młyn Trzeposz¹⁷⁴. Z zachowanych źródeł podatkowych i planów wynika bowiem, że granice wsi Mokre również w okresie późniejszym sięgały Wisły na odcinku

¹⁶⁸ K. H. Blaschke, *Altstadt — Neustadt — Vorstadt. Zur Typologie genetischer und topographischer Stadtgeschichtsvorschung*, „Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, Bd. 57: 1970, H. 3, s. 350–362.

¹⁶⁹ T. Jasiński, *Przedmieścia*.

¹⁷⁰ Ibidem, s. 20–21; por. J. Powierski, *Dobra ostrowicko-golubskie*, s. 90–96; idem, *Trzy dokumenty z ziemi chełmińskiej z lat 1310–1385*, „Zapiski Historyczne”, t. 43: 1978, z. 3, s. 135–136.

¹⁷¹ PrU, Bd. I/2, nr 342.

¹⁷² F. Prowe, *Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins”, 1931, H. 39, s. 165.

¹⁷³ PrU, Bd. I/2, nr 41.

¹⁷⁴ Por. T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 21.

między patrymonium Nowego Miasta a Kaszczorkiem¹⁷⁵. Trzeposz był więc enklawą wpisaną w ten obszar¹⁷⁶. Kolejne zmiany w zasięgu patrymonium miejskiego zaszły w 1262 r., kiedy to mieszczanie ustąpili Zakonowi pastwiska w Starym Toruniu, 100 łanów patrymonium i strumień Postolsk za 70 łanów położonych obok posiadłości miejskich i wieś Srebrniki¹⁷⁷. Lokalizacja ogólnie wzmiankowanych tylko gruntów jest niemożliwa. Granice patrymonium określił ostatecznie dokument z 1295 r., kiedy Krzyżacy nadali Toruniowi pewne terytorium, które miasto już wcześniej zajęło¹⁷⁸. Na zasięg patrymonium przylegającego do murów miejskich nie miało wpływu odstąpienie przez Toruń w 1309 r. Zakonowi wsi Srebrniki w zamian za ławy mięsne¹⁷⁹.

Na tle tych uregulowań terytorialno-prawnych bardzo wyraziście rysują się pierwsze inwestycje przemysłowe na przedmieściach. Na przejmowanych od miasta przez Krzyżaków terenach istniały już pierwsze młyny przedmiejskie — Trzeposz zbudowany w 1259 r. i Nowy Młyn (na strudze Postolsk) po 1262 r. Również wówczas powstała w bezpośrednim sąsiedztwie młyna i strugi cegielnia — na północny wschód od późniejszych murów Nowego Miasta¹⁸⁰. Po czasowym użytkowaniu przez franciszkanów toruńskich, miała ona służyć Krzyżakom, jak też Staremu i Nowemu Miastu¹⁸¹. Być może należała ona potem do Zakonu. Również po 1262 r. powstały dwa miejskie obiekty młyńskie, na których budowę zezwolił Zakon — w pobliżu Nowego Młyna (może nad Górnym Stawem na Postolsku — Strudze Toruńskiej) oraz przy ujściu niewielkiej strugi do Wisły, niedaleko południowo-zachodniego narożnika murów staromiejskich (późniejszy *Schiffmuhle*, Żabi Młyn). W najbliższej odległości od Żabiego Młyna, nad Wisłą, powstała (być może już w XIII w.) najstarsza stocznia toruńska. Po 1330 r. założona została w pobliżu stoczni cegielnia miejska, zwana później „najbliższą” (*negste Zigelscheune*)¹⁸². Na pewno przed 1401 r. z kolei rozpoczęły swoją działalność cegielnie w dzisiejszym Ogrodzie Botanicznym (kilkaset metrów od murów miejskich) i Parku Miejskim

¹⁷⁵ B. Dybaś, *Toruńskie Mokre w świetle rejestru z pierwszej połowy XVII wieku* [streszczenie referatu], „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 1994, [nr] 48, s. 53–59.

¹⁷⁶ K. Mikulski, *Topografia przedmieść*, s. 28, 30.

¹⁷⁷ PrU, Bd. I/2, nr 75, 156.

¹⁷⁸ Ibidem, nr 629.

¹⁷⁹ Ibidem, nr 909.

¹⁸⁰ Istnienie tej cegielni potwierdzają najstarsze księgi czynszowe z ok. 1318 r. — F. Prowe, *Die ältesten Zinsregister*, s. 163 — potwierdzony jest tam cegielnik Heynmanus, który mieszkał w pobliżu Polskiej Wsi (*Polonicali villa* w źródle).

¹⁸¹ PU, Bd. I/2, nr 342.

¹⁸² „Najbliższa cegielnia” nie została wymieniona w najstarszych wykazach czynszów, mimo iż odnotowany w nich został ubojnik kóz (*mors caprarum*), praczka i postrzygacz sukna, którzy mieszkali w pobliżu tzw. Dworu Miejskiego obok Bramy Staromiejskiej (*stat tentorium*) — zob. F. Prowe, *Die ältesten Zinsregister*, s. 159.

(położona ok. 2 km od miasta). T. Jasiński uważał ten ostatni obiekt za jedyny działający na Przedmieściu Starotoruńskim¹⁸³. Liczba cegielni miejskich mogła być jeszcze większa, gdyż w spisie czynszowym z początku XV w. wymieniono aż czterech dzierżawców tego typu obiektów i dodatkowo czynsz *de novo de III iugeris*¹⁸⁴.

Nieco wcześniejszą metrykę niż omówione wyżej obiekty przemysłowe miało tzw. Przedmieście Portowe nad Wisłą, zamknięte z jednej strony obwarowaniami zamku krzyżackiego i ujściem strugi Postolsk, z drugiej — zabudowaniami szpitala Ducha św. To właśnie szpital jest najwcześniej datowaną inwestycją budowlaną nad Wisłą; powstał przed 1242 r. z fundacji zakonnej. W 1311 r. Krzyżacy lokowali obok szpitala klasztor Benedyktynek, które po licznych przeprowadzkach ostatecznie tam osiadły. Na nabrzeżu wiślanym powstały zapewne zaraz po założeniu miasta najważniejsze obiekty i urzędy służące do obsługi ruchu towarowego i handlu. Na początku XIV w. istniała tu naprężalnia i postrzygalnia sukna, najstarsze, drewniane spichlerze miejskie, karczma obsługująca podróżnych, dwie łaźnie i urzędy portowe. Najliczniejszą grupę mieszkańców tego rejonu stanowili rybacy¹⁸⁵. Istnieją przypuszczenia, że osadnictwo rybackie na tym przedmieściu mogło być nawet wcześniejsze niż lokacja miasta¹⁸⁶. Zapewne jeszcze w XIII w. wzrosła też rola przeprawy toruńskiej w pobliżu Bramy Mostowej, zwanej zresztą wówczas Promową (lub Przewoźną, *Fahrtor*). Badający ostatnio funkcjonowanie przeprawy toruńskiej S. Józwiak opowiedział się za jej utworzeniem tuż po translokacji miasta w 1236 r. i związkiem tej inwestycji z likwidacją przeprawy w Starym Toruniu¹⁸⁷. Stanowiska takiego nie można chyba przyjąć. Układ przestrzenny miasta (ul. św. Anny jako ulica centralna), powstanie ulicy i Bramy Starotoruńskiej w okresie jego drugiej rozbudowy (po 1251 r.) wskazują w każdym razie, że przeprawa w Starym Toruniu w tym czasie miała znaczenie dominujące. Być może obie przeprawy funkcjonowały przez dłuższy okres obok siebie i dopiero z czasem przeprawa miejska uzyskała wyraźną przewagę, co doprowadziło do likwidacji przewozu starotoruńskiego. Przeprawa w Starym Toruniu mogła też zaniknąć w sposób naturalny — w wyniku zmiany ukształtowania dna rzeczno-ego i większej głębokości nurtu.

¹⁸³ T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 97.

¹⁸⁴ *Tabliczki woskowe*, s. 21–22: w wykazie czynszów datowanym na początek XV w. pod tytułem *De domibus laterum* wymienionych zostało 4 dzierżawców cegielni toruńskich (Hermanus Ysernhewpt, Ewird Reynoff, Albertus de Allen, Ludko Wale — wszyscy wywodzili się z najzamożniejszych rodzin patrycjuszowskich) oraz na końcu pozycja: *Item 19 sc. de novo de III iugeris*.

¹⁸⁵ T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 27–29, 33.

¹⁸⁶ Z. Nawrocki, *Układ przestrzenny*, s. 26.

¹⁸⁷ S. Józwiak, *Przeprawa wiślana*, s. 25 n.

Osiami kształtującego się na północ od murów miejskich Przedmieścia Chełmińskiego były, obok wspomnianych już obiektów przemysłowych, tamtejsze inwestycje kościelne. Za najstarszą z nich przyjmuje się lokację kaplicy św. Wawrzyńca (ok. 1263 r.). Od 1349 r. kaplica pozostawała pod władzą miasta. Obok tej kaplicy swoją nową siedzibę otrzymały w 1327 r. benedyktynki. W drugiej połowie XIV w. powstał obok klasztoru kościół św. Krzyża, który spłonął w 1391 roku. W 1414 r. zburzono na rozkaz wielkiego mistrza klasztor i pobliski kościół św. Wawrzyńca. Rok później benedyktynki ostatecznie przeniósły swoją siedzibę w pobliże szpitala Ducha św. — nad Wisłę. W pierwszej połowie XV w. (przed 1441/1442 r.) miasto ufundowało obok odbudowanej już wcześniej kaplicy św. Wawrzyńca szpital pod tym wezwaniem. Był on zapewne przeznaczony dla uboższych pensjonariuszy¹⁸⁸. Opiekę nad szpitalem sprawowało również w wiekach późniejszych bractwo ubogich.

Kolejną, wymienianą z literaturze, inwestycją szpitalną na Przedmieściu Chełmińskim był kościół i szpital św. Jerzego. Był on od początku fundacją miejską, której początki wiąże się z patrycjuszowskim bractwem św. Jerzego. Czas powstania szpitala określa się na koniec XIII w. Istnieją jednak pewne niejasności związane z zasięgiem topograficznym pierwotnej fundacji i późniejszego kościoła. Leprozorium leżało na północny wschód od kościoła i szpitala św. Jerzego — nie ma bowiem żadnych powodów, by nie łączyć późniejszego „szpitala zakaźnego” (*Sichhaus*) z wcześniejszym przytułkiem dla trędowatych. Ciągłość istnienia tej instytucji podkreślał zresztą ostatnio M. Biskup¹⁸⁹. Można stąd wysnuć wniosek, że fundacja szpitala-leprozorium i kaplicy św. Jerzego była przestrzennie bardzo rozległa.

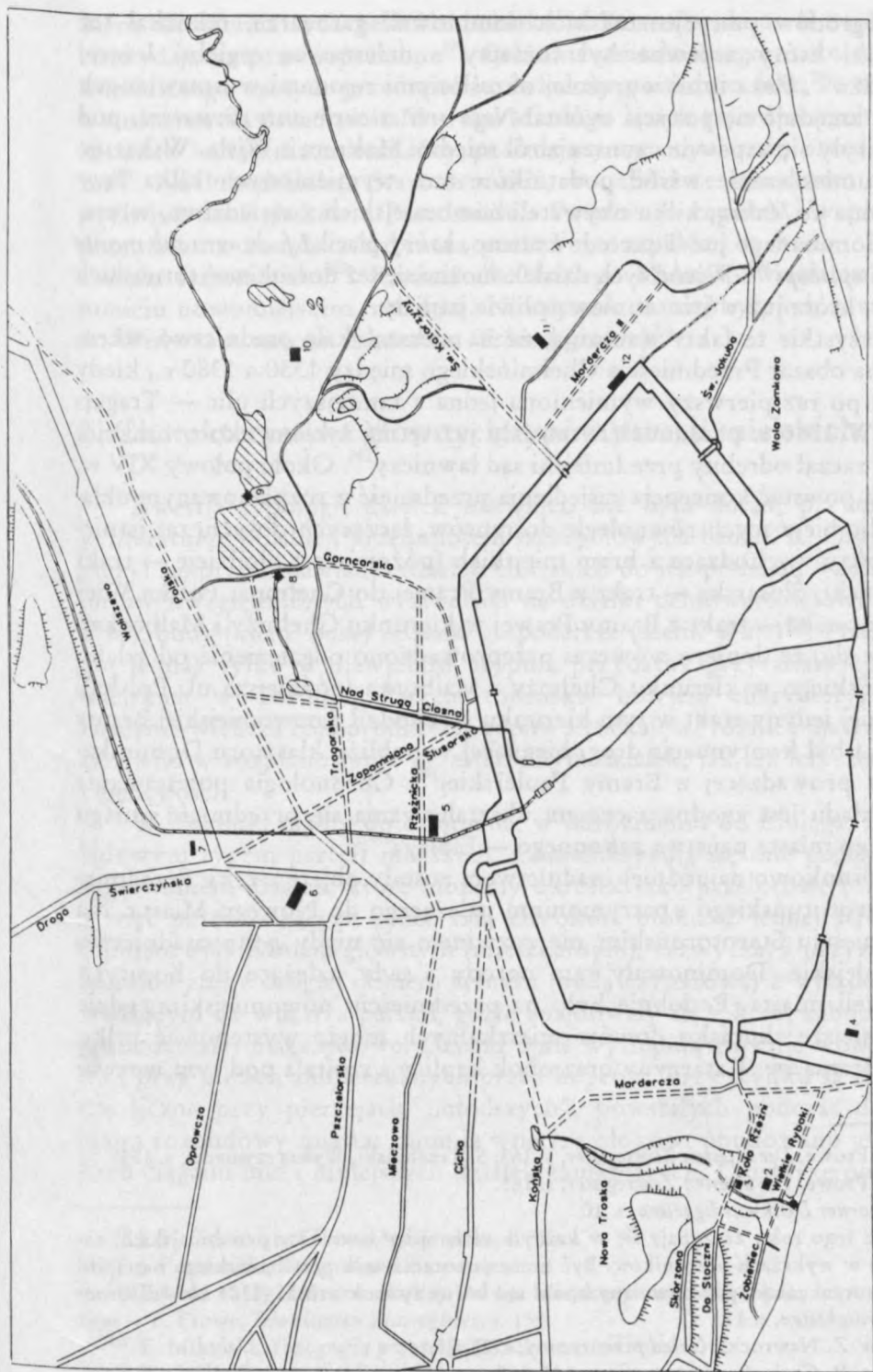
Przedmieście Chełmińskie było w końcu XIV w. rejonem dość gęsto zasiedlonym, z regularną siecią ulic odchodzących od traktu chełmińskiego (zob. ryc. 3). W pierwszej połowie XIV stulecia układ ten jeszcze nie istniał — można tak wnioskować na podstawie ówczesnego spisu czynszów. Stałe osadnictwo występowało wtedy tylko przy drodze chełmińskiej, gdzie mieszkali m.in. kuśnierze, tkacze i kowale¹⁹⁰. Obok leprozorium posiadali działki patrycjusze, ale — wbrew sugestiom T. Jasińskiego — raczej tam nie zamieszkiwali¹⁹¹. Wreszcie zasiedlona była Polska Wieś, gdzie

¹⁸⁸ T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 28–29.

¹⁸⁹ M. Biskup, *U schyłku*, s. 75; por. też R. Heuer, *Thorn — St. Georgen*; G. Falkowski, *Toruński szpital trędowatych św. Jerzego*, „Rocznik Toruński”, R. 12: 1977, s. 155–186.

¹⁹⁰ F. Prowe, *Die ältesten Zinsregister*, s. 161, 162; S. Trzebiński, *Wykaz czynszów*, s. 186–196.

¹⁹¹ Owe działki związane były może z fundacjami dewocyjnymi. Aż dwóch spośród czterech właścicieli tych działek ok. 1330 r. i w latach następnych fundowało uposażenie dla kościoła św. Jerzego: Henricus Driebecher w 1340 r., Rockendorfwie — przed 1335 r. (wg T. Jasińskiego). Por. T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 104–105.

Oznaczenia: 1 — Żabi Młyn, 2 — Najbliższa Cegielnia, 3 — rzeźnia staromiejska, 4 — kościół Ducha św., 5 — kościół św. Wawrzyńca, 6 — kościół św. Jerzego, 7 — szpital zakazny, 8 — Dolny Młyn, 10 — cegielnia, 11 — kościół św. Katarzyny, 12 — rzeźnia nowomiejska

Ryc. 3. Sieć uliczna na przedmieściach Torunia w XIV-XVII w. — wg: K. Mikulski, *Topografia przedmieść toruńskich w XIV-XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 63: 1998, z. 3-4, s. 29

obok ogrodów patrycjuszowskich dominowali garncarze, mieszkał też cegielnik, który zapewne był tożsamy z dzierżawcą cegielni leżącej w pobliżu¹⁹². Poza tymi wyraźniej określonymi rejonami w omawianych spisach znajduje się pozycja ogólna: *Nota orti et curie ante civitatem*, pod którą kryły się zapewne czynsze z ról między Mokrem a Wisłą. Wskazuje na to umieszczenie wśród podatników tam wymienionych kilka razy określenia *de Mukra*, kilku obywateli nowomiejskich z sąsiedztwa, wreszcie wspomnianego już Titzco de Lubano, który płacił *1 f. de agro sub monte domini episcopi*¹⁹³. Wśród tych działek można się też doszukiwać toruńskich winnic, które już wówczas niewątpliwie istniały.

Wszystkie te fakty wskazują, że na szerszą skalę osadnictwo wkroczyło na obszar Przedmieścia Chełmińskiego między 1330 a 1380 r., kiedy została po raz pierwszy wymieniona jedna z tamtejszych ulic — Tragarśka¹⁹⁴. W 1386 r. przedmieścia musiały już tętnić życiem, skoro funkcjonować zaczął odrębny przedmiejski sąd ławniczy¹⁹⁵. Około połowy XIV w. musiała powstać koncepcja zasiedlenia przedmieść z rozplanowanym układem ulic biegnących równolegle do murów, łączących dotychczas istniejące trakty wychodzące z bram miejskich (późniejsze Kołodzieje — trakt chełmiński, Ślusarska — trakt z Bramy Prawej do Chełmna, Polska Wieś = Garncarska — trakt z Bramy Prawej w kierunku Chełmży i Malborka). Wydaje się, że dopiero wówczas przeprowadzono odgałęzienie od szlaku chełmińskiego w kierunku Chełmży i Malborka (późniejsza ul. Polska), wcześniej jedyny trakt w tym kierunku wychodził z nowomiejskiej Bramy Prawej i był kontynuacją drogi biegnącej w pobliżu klasztoru Dominikanów, a prowadzącej z Bramy Paulerskiej¹⁹⁶. Chronologia powstawania tego układu jest zgodna z czasem ukształtowania się przedmieść innego wielkiego miasta państwa zakonnego — Elbląga¹⁹⁷.

Stosunkowo najpóźniej osadnictwem zostały objęte tereny Przedmieścia Starotoruńskiego i patrymonium należące do Nowego Miasta. Na Przedmieściu Starotoruńskim nie rozwinęło się nigdy gęste osadnictwo przedmiejskie. Dominowały tam ogrody i sady należące do bogatych obywateli miasta. Podobnie było na przedmieściu nowomiejskim, gdzie poważniejsze skupisko domów mieszkalnych mogło występować tylko przed Bramą św. Katarzyny oraz obok kaplicy i szpitala pod tym wezwa-

¹⁹² F. Prowe, *Die ältesten Zinsregister*, s. 163; S. Trzebiński, *Wykaz czynszów*, s. 191.

¹⁹³ F. Prowe, *Die ältesten Zinsregister*, s. 165.

¹⁹⁴ *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 10.

¹⁹⁵ Od tego roku zaczynają się w każdym razie spisy ławników przedmiejskich, zachowane w wykazach urzędników. Być może powstanie sądu przedmiejskiego nastąpiło w tym samym czasie, gdy powołany został sąd ławniczy mokrzański (1383 r.) — *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 11.

¹⁹⁶ Por. Z. Nawrocki, *Układ przestrzenny*, s. 23, 25.

¹⁹⁷ Por. R. Czaja, *Socjotopografia*, s. 145–165.

niem. Powstanie tych ostatnich obiektów Zernecke datował na 1360 r., co wydaje się prawdopodobne¹⁹⁸. O braku samodzielnego osadnictwa rzemieślniczego na tym przedmieściu świadczy pośrednio fakt, że w sądzie ławniczym dla przedmieść Nowego Miasta w latach czterdziestych XV w. zasiadali wyłącznie mieszkańcy posiadający ogrody i sady przed bramami¹⁹⁹. Na Przedmieście Starotoruńskie, w najbliższe sąsiedztwo zaliczonych już do Rybaków i Przedmieścia Portowego cegielni i wapiennika, przeniesiona została z nabrzeża portowego zapewne w końcu XIII w. rzeźnia staromiejska²⁰⁰. Rzeźnia dla Nowego Miasta powstała na przedmieściu nowomiejskim, nad fosą. Nieczystości z niej były odprowadzane do Wisły tzw. rowem rakarskim (*Schindegraben*)²⁰¹.

2. Charakterystyka głównych typów parceli miejskich

Kwestia typologii działek miejskich nie była dotąd, przynajmniej w literaturze polskiej, przedmiotem szczegółowych badań. R. Czaja ograniczył się przy omawianiu działek elbląskich do ich podziału według kryteriów uwzględnionych w źródłach na działki pełnowartościowe (niem. *Erbe*), budy (niem. *Bude*) i działki gospodarcze (niem. *Wurt*)²⁰². Podział ten jest jednak tylko w niewielkim stopniu przydatny przy analizie działek miejskich w Toruniu. Parcele toruńskie bowiem charakteryzują się znacznie większą różnorodnością typów i rodzajów, różnice ujawniają się zarówno w rozplanowaniu przestrzennym działek, jak też ich szerokości i głębokości.

W Toruniu mamy do czynienia, w odróżnieniu od Elbląga, ze śródładowym typem parceli miejskich. Charakteryzują się one częstym występowaniem działek, które możemy określić jako przelotowe (otwarte), a więc przechodzących przez całą szerokość bloku: z jednej strony zamknięte były domem głównym (mieszkalnym), zazwyczaj z przyziemem handlowym, z drugiej domem tylnym (budą czynszową) z wjazdem prowadzącym do wnętrza parceli, gdzie znajdowały się z kolei zabudowania gospodarcze i magazynowe. Działki takie występują głównie wokół Rynku i przy ulicach zamieszkałych przez kupców. Przy Rynku są szczególnie liczne przy pierzejach „młodszych”, powstałych podczas drugiego etapu rozbudowy miasta; zajmują wnętrza bloków, obudowano je po bokach ciągami bud i mniejszych działek zamkniętych. Działki te podlegały

¹⁹⁸ J. H. Zernecke, *Thornische Chronika*, s. 55.

¹⁹⁹ J. Przeradzki, *Księga ławnicza*, passim.

²⁰⁰ Już ok. 1318–1320 r. w okolicy Dworu Miejskiego mieszkał *Luprandus mors caprarum* — F. Prowe, *Die ältesten Zinsregister*, s. 159.

²⁰¹ K. Mikulski, *Topografia przedmieść*, s. 28.

²⁰² R. Czaja, *Socjotopografia*, s. 24 n.

częstemu dzieleniu i łączeniu. Szczególną nietrwałością charakteryzowały się parcele przy wschodniej pierzei Rynku, których domy tylne wychodziły na ul. Szczytną. W końcu XIV w. jedynie trzy spośród siedmiu działek pierwotnie przelotowych zachowały się w tej postaci, pozostałe były podzielone w połowie traktu. W okresie późniejszym (XVI–XVII w.) trzy zostały ponownie połączone. Było to możliwe dzięki funkcjonowaniu przez cały ten okres wjazdów należących do działek przyrynkowych od strony ul. Szczytnej, które wyraźnie wskazywały na pierwotną jedność omawianych parceli i ułatwiały proces ich scalania. Początkowo większa liczba tego typu działek mogła znajdować się też przy północnej pierzei Rynku. Do trwałego rozpadu kilku z nich mogło przyczynić się włączenie należących do nich pierwotnie domów tylnych do działek piwowarskich przy ul. Chełmińskiej. Poza wymienionymi trzema pierzejami Rynku działki tego typu należały do rzadkości; już przy południowej jego pierzei występowała początkowo tylko jedna taka działka, przy ulicach: Szkolnej (wcześniej Jęczmiennej) — dwie, przy Szkolnej — jedna, przy św. Anny — dwie, przy Żeglarskiej — jedna. Trudno określić, czy powstanie tej grupy działek (poza trzema pierzejami przyrynkowymi) było efektem późniejszych przekształceń, czy też pozostałością po pierwotnym rozplanowaniu bloków z pierwszej połowy XIII w. Na to pierwsze rozwiązanie wskazywać się zdaje niezbyt symetryczne względem siebie położenie i rozmiary domów głównych i tylnych w tych działkach, na drugie — wyraźna pierwotna dominacja tych części bloków, przy których znajdują się domy główne, nad ulicami z domami tylnymi i wjazdami (Szkolna — Mostowa, św. Anny — Rabiańska). Pewne zakłócenie planu pierwotnego nastąpić mogło jedynie w bloku położonym między Rynkiem a ul. św. Anny. Wydaje się, że początkowo dominowały w nim właśnie domy przy ul. św. Anny. Wskazują na to większe szerokości działek przy ul. św. Anny w stosunku do przeciwległych działek przy Rynku. Relacje te uległy jednak wraz z dalszą rozbudową i utrwaleniem się dominującego znaczenia Rynku w układzie miejskim wyraźnemu odwróceniu. Tworzone (odtworzane?) w XVI–XVII w. przy tej pierzei działki przelotowe miały swoje domy główne przy Rynku. Do grupy działek przelotowych można zaliczyć też parcelę przy ul. Szerokiej, na której znajdowały się ławy mięsne. Pamiętać jednak musimy o odmiennych jej funkcjach, genezie i czasie powstania.

Na terenie Nowego Miasta działki tego typu były nieliczne (pięć działek z domami głównymi przy ul. Prostej, jedna — przy Rynku, trzy — przy Bydłęcej). Ich powstanie było raczej efektem przystosowywania parceli do nowych funkcji gospodarczych w trakcie rozwoju miasta, aniżeli założeniem planowanym od początku. Na zapleczach większości tych działek istniały już w średniowieczu mielcuchy związane z produkcją srodu i piwa oraz magazynowaniem koniecznego do ich produkcji zboża.

Specyficzną odmianą tego typu są działki przelotowe narożnikowe, które charakteryzują się identycznymi cechami organizacji parceli co omówione wyżej, z tą jedynie różnicą, że dom tylny (buda czynszowa) z wjazdem usytuowane są przy ulicy, która biegnie prostopadle do traktu ulicy z domem głównym. Zazwyczaj parcele takie uzupełniały ciągi bud czynszowych, zajmujących narożniki bloków. Swoistym wyjątkiem wśród parceli tego typu była działka przy ul. św. Anny (obecnie Kopernika 15), będąca przez pewien czas w posiadaniu Mikołaja Kopernika (ojca astronoma)²⁰³. Miała ona dwa wjazdy: jeden od przeciwległej w stosunku do domu głównego ul. Rabiańskiej, drugi od strony ul. Ducha św. Była to więc parcela łącząca w sobie cechy typowej działki przelotowej i przelotowej narożnikowej. Wydaje się jednak, że parcele tego rodzaju nie powstawały w czasie pierwotnego rozplanowania bloków, ale były efektem łączenia samodzielnych wcześniej działek. Istnieją one głównie w okolicach kościoła św. Jana, w blokach zbudowanych na planie prostokąta, przy ich krótszych pierzejach. W Nowym Mieście występują w prawie wszystkich tamtejszych blokach.

Do grupy działek przelotowych zaliczyć też musimy parcele w obrębie bloków położonych na obrzeżach miasta, w bezpośrednim sąsiedztwie murów obronnych. Jak już nadmieniałem, powstanie tych bloków mogło wiązać się z istnieniem wału ziemnego poprzedzającego wzniesienie ceglanych murów obronnych. Innym powodem wydzielenia „krótkich” działek przelotowych była konieczność ich zmieszczenia między zabudowaną już częścią miasta a wytyczonym obwodem murów miejskich. Obie zresztą przyczyny mogły wpływać niezależnie od siebie na budowę różnych bloków. Działki tego typu otaczają dosyć szczelnie całe Stare Miasto. Poczynając od krańca północno-wschodniego do parceli tego typu zaliczamy: większość działek w blokach między ulicami Chełmińską, Szewską i Podmurną oraz Szczytną, Szeroką i Podmurną, działki przy wschodniej pierzei ul. Mostowej, południowej pierzei ul. Rabiańskiej i Panieńskiej, zachodnich pierzejach ul. Piekary, Koziej i Za Kościołem NMP, wreszcie przy północnej pierzei ul. Błotnej. W Nowym Mieście analogiczne działki istniały tylko w północno-wschodnim narożniku miasta, na północ od ul. Wysokiej (na tzw. Lisim Zaułku, potem Placu Cyclicowym), a ich powstanie było efektem dopasowywania północnej granicy miasta do obszaru zajmowanego przez klasztor Dominikanów. Większość zresztą z tych działek w średniowieczu pozostawała niezabudowana i była wykorzystywana jako place do rozstawiania ram sukienniczych.

Wracając do działek staromiejskich tego typu wskazać trzeba na znaczące dysproporcje w ich charakterze gospodarczym, w zależności od

²⁰³ Por. K. Mikulski, *Watzenrodowie i dom rodzinny*, s. 243–244, gdzie potwierdzam wcześniejsze ustalenia T. Jasińskiego co do lokalizacji domu, w którym mieszkał Mikołaj Kopernik ojciec w 1462 r.

szerokości domu głównego, a tym samym i zaplecza. Mimo bowiem „krótkiej” głębokości samej działki znaczna jej szerokość pozwalała na lokowanie na zapleczu budynków gospodarczych wymagających placów o odpowiednich rozmiarach. Na zapleczach domów przy ul. Chełmińskiej, Szewskiej i częściowo Szczytnej oraz Koziej już w średniowieczu istniały mielcuchy piwowarskie, na zapleczach zaś okazałych kamienic w południowej części ul. Mostowej i częściowo może Rabiańskiej znajdowało się najstarsze w Toruniu skupisko spichrzów zbożowych. Oczywiście te odmienne funkcje gospodarcze zaplecza domów o tej samej szerokości wynikały z ich położenia w obrębie miasta — magazynowanie zboża dominowało w najbliższej okolicy bram wychodzących nad Wisłę, piwowarstwo w bardziej oddalonych od rzeki częściach miasta, przy głównych ulicach wylotowych. Natomiast parcele tego typu charakteryzujące się wąskim frontem domu głównego zasiedlone były przez uboższych mieszkańców miasta — rzemieślników, głównie uprawiających rzemiosła spożywcze: piekarzy i rzeźników; jedynie w okolicy Bramy Wielkiej w takich domach przez cały omawiany okres mieszkali przedstawiciele rzemiosł metalowych.

Kolejną, specyficzną grupą działek przelotowych były istniejące tylko w zachodniej części Nowego Miasta parcele garbarskie. Ich cechą charakterystyczną było występowanie na zapleczu domu mieszkalnego urządzeń garbarskich lub innych (foluszy, warsztatów ślusarskich i innych rzemiosł metalowych), umieszczonych nad płynącą wzdłuż murów nowomiejskich Strugą Toruńską, której energię wykorzystywano do produkcji, bądź też odprowadzania odpadków. Były to więc parcele otwarte na Strugę, a nie na przeciwległą ulicę, aczkolwiek obok Strugi mogła funkcjonować wąska uliczka zapewniająca dojazd do zaplecza tych działek. Taką rolę odgrywała np. ul. Nad Bachą (dzisiejsza Strumykowa).

Bardzo zbliżone do działek przelotowych pod względem funkcji gospodarczej i wartości były kamienice narożne z zapleczem gospodarczym. Ze względu na to właśnie zaplecze i jego dostępność od strony ulicy nie różniły się one właściwie od działek przelotowych. Co więcej, największe (najszerze) z kamienic narożnych należały do grupy zdecydowanie najbogatszych parceli w mieście. Można tu wymienić kamienicę na rogu ul. Szerokiej i Szczytnej, parcele położone na rogach ul. Żeglarskiej i Rabiańskiej, działkę na rogu ul. Różanej i Ducha św. itd. Węższe działki tego typu znajdowały się w rękach rzemieślników, często lokowano w nich kuźnie, w rejonach zamieszkania piwowarów natomiast na zapleczach budowano mielcuchy, tworzące z domem mieszkalnym zwarty i łatwo dostępny kompleks mieszkalno-produkcyjno-magazynowy.

Najliczniejszą grupę działek staro- i nowomiejskich stanowiły parcele zamknięte, obejmujące dom mieszkalny z zapleczem gospodarczym, do którego jednak nie było bezpośredniego dostępu od ulicy przeciwległej

lub prostopadłej do frontu budynku mieszkalnego. Jest to grupa działek bardzo zróżnicowanych wewnętrznie. Ich wartość zależała od szerokości domu głównego i lokalizacji. Parcele tego typu położone przy głównych ulicach kupieckich Starego Miasta (Żeglarska, Szkolna, św. Anny, Rynek) należały do najbardziej atrakcyjnych. Znacznie skromniejszych rozmiarów i mniejszej wartości były działki zamknięte leżące przy ul. Ducha św., Starotoruńskiej, Różanej. Wąskie działki przeważały przy zachodnich pierzejach ul. Szerokiej (w jej części położonej bliżej Rynku), ale o ich wartości decydowała z kolei wysokość budynków i bliskość Rynku. Nowomiejskie parcele tego typu były z reguły węższe niż położone w Starym Mieście i nie tworzyły wyraźniejszych koncentracji. Szersze działki występowały właściwie tylko przy południowej pierzei ul. Sadlarskiej, ul. Prostej i Bydłęcej, i te też należały do najbardziej wartościowych w tej części aglomeracji toruńskiej. Zauważyć trzeba, że szczególnie w Nowym Mieście postępował proces łączenia dwóch działek zamkniętych położonych obok siebie. Zazwyczaj do parceli zabudowanej, z domem mieszkalnym, dołączano niezabudowaną, na której wystawiano z czasem mielcuch lub innego typu budowle o charakterze gospodarczym. W kilku przypadkach w układach tego typu można dopatrywać się założenia pierwotnego. Działki takie były szczególnie charakterystyczne dla piwowarów. Z przykładami łączenia sąsiednich działek spotykamy się też w Starym Mieście. W jednym przypadku, przy południowej pierzei Rynku dołączono do większej kamienicy sąsiednią, wykorzystywaną jako dom czynszowy. Poprowadzono też przez nią wjazd na zaplecze domów. Był to jednak układ powstały najwcześniej w drugiej połowie XVI w., a więc o stosunkowo późnej metryce.

Bardzo charakterystycznym elementem zabudowy Starego Miasta w średniowieczu były tzw. budy, czyli niewielkich zazwyczaj rozmiarów domy pozbawione jakiegokolwiek zaplecza gospodarczego. Tego typu domami zabudowywano przede wszystkim narożniki bloków. Szczególnym zagęszczeniem bud cechował się rejon zbiegu ul. Kurnej, Szerokiej i Rynku — znajdowało się tu około dwudziestu bud niewielkich rozmiarów. Drugim znaczącym rejonem koncentracji bud wewnątrz Starego Miasta była ul. Szewska: budy rozlokowane były przy całej jej pierzei południowej, dominowały też w zabudowie po przeciwległej stronie (ogółem było ich 25, a jeśli doliczymy budy bezpośrednio do nich przylegające, położone naprzeciwko Bramy Paulerskiej — 31). Kolejnych piętnaście bud zbudowano na będącym przedłużeniem ul. Szewskiej Moście Paulerskim, łączącym Stare i Nowe Miasto, dalsze osiem bud znajdowało się już w Nowym Mieście, przy murze klasztoru Dominikanów. Koncentrację tego typu domów w tym rejonie uzupełniały trzy budy u zbiegu ul. Panińskiej i Paulerskiej i cztery budy u zbiegu Paulerskiej i Weneckiej.

Specyficzną odmianą tego typu budynków były tzw. budy przymur-
ne, które w średniowieczu okalały wewnętrzną stronę murów staromiej-
skich na odcinku od Bramy Starotoruńskiej aż po Bramę Wielką. Ogółem
na początku XV w. było ich pięćdziesiąt pięć. Znaczny udział bud
w strukturze zabudowy Starego Miasta można traktować jako przejaw
ostatecznego wypełnienia przestrzeni miejskiej. Powstanie bud kończyło
proces zabudowy wnętrza miasta, likwidując ostatnie istniejące jeszcze
rezerwy. W średniowieczu znaczna liczba takich budynków rozlokowana
była przy murach Nowego Miasta, do XVI w. jednak przetrwały tylko
nieliczne w okolicy kościoła św. Jakuba.

Do grupy bud zaliczyłem też czynszowe budynki mieszkalne na za-
pleczach działek przelotowych, przede wszystkim występujących wokół
Rynku. Budy spełniały w średniowiecznym Starym Mieście bardzo ważną
funkcję. Stanowiły one zabezpieczenie majątku kupieckiego, dostarczały
elicie kupieckiej miasta stałych czynszów, wnoszonych przez lokatorów.
Większość bud staromiejskich tworzyła składające się z kilku zazwyczaj
sąsiadujących ze sobą domów działki, należące do jednego właściciela.
Wśród właścicieli bud były też szpitale, rada, kościoły parafialne i brac-
two św. Jerzego.

Charakterystycznym z kolei elementem topografii Nowego Miasta
była znaczna liczba działek pustych, bądź o zabudowie nietrwalej (działki
określane w źródłach jako *Hofestete*, *Hoferete*, *Reme*). Wraz z zajmującymi
odrębne parcele mielcuchami i spichrzami place puste stanowiły ponad
30% ogółu działek Nowego Miasta w połowie XVI w. Na podstawie
pewnych porównań tego stanu z zasiedleniem Nowego Miasta z połowy
XV w. można stwierdzić, że w tym okresie nie nastąpiły poważniejsze
zmiany. Puste działki były naturalnym rezerwuarem przestrzeni budow-
lanej, ale przede wszystkim umożliwiały funkcjonowanie i rozwój naj-
ważniejszych gałęzi rzemiosł produkcyjnych Nowego Miasta. Najłatwiej
jest wskazać na funkcje gospodarcze działek określanych w źródłach jako
Reme, *Rheme*. Były to parcele wykorzystywane jako ramy sukiennicze.
Skupione były one przede wszystkim w północno-wschodniej części miasta,
ale nazwą tą określano też puste place w innych jego rejonach. Stosunko-
wo liczne ramy istniały np. przy ul. Paulerskiej (potem Małe Garbary); być
może wyrabiane tu sukno było moczone (i spilśniane) w płynącej na za-
pleczach położonych tu działek strudze. Pewne przesłanki pozwalają przy-
puszczać, że jeszcze w XV w. kilka działek zaliczonych potem do grupy
garbarskich, a znajdujących się przy ul. Paulerskiej, było użytkowanych
przez sukienników. Dopiero upadek sukiennictwa toruńskiego w XVI
wieku (szczególnie w drugiej połowie tego stulecia) spowodował przejęcie
działek przy ul. Paulerskiej przez garbarzy. Efektem tego była zmiana
nazwy ulicy na „Małe Garbary”. Funkcje gospodarcze innych działek nie-
zabudowanych nie są do końca jasne. Być może istnienie tej grupy placów

było spowodowane ich małą atrakcyjnością rynkową. Stanowiły też one zapewne wykorzystywany sporadycznie rezerwuar powierzchni do magazynowania surowców i półproduktów do produkcji rzemieślniczej.

Podsumowując przedstawione wyżej uwagi o typach działek w Starym i Nowym Mieście wskazać trzeba przede wszystkim na zdecydowane różnice występujące w zabudowie dwóch przylegających do siebie części Torunia. Stare Miasto było na początku XV w. ściśle wypełnionym zabudową miastem kupieckim, gdzie każdy skrawek powierzchni zajęty był przez domy mieszkalne i gospodarcze. Można przypuszczać, że poza budami przymurnymi, wszystkie staromiejskie budynki mieszkalne mogły być już w tym czasie murowane. W Nowym Mieście — odwrotnie — mamy do czynienia z bardzo luźną i niepełną zabudową. Jako główną przyczynę tego stanu rzeczy przyjąć musimy konieczność utrzymywania znacznej liczby pustych placów potrzebnych do rozwoju sukiennictwa. Jeszcze w XV w. musiała znajdować się w Nowym Mieście duża liczba domów drewnianych. Co prawda brak bezpośrednich przekazów źródłowych na ten temat, ale dość częste informacje w najstarszej księdze ławniczej o domach murowanych zdają się potwierdzać istnienie budynków o lżejszej i mniej trwałej konstrukcji²⁰⁴. Na zachodnim obrzeżu Nowego Miasta dostrzec możemy wyraźną ekspansję typów zabudowy charakterystycznych dla Staro Miasta: bud w rejonie klasztoru Dominikanów i wysokich domów murowanych przy południowej pierzei ul. Sadlarskiej. Chociaż nie mamy bezpośrednich przekazów źródłowych na ten temat możemy, na podstawie zachowanych przykładów budownictwa staro- i nowomiejskiego, wskazać na wyraźną różnicę w wysokości kamienic: staromiejskie, z wyjątkiem zachodniego krańca miasta (okolice ul. Ducha św., Piekary, Koziej, Starotoruńskiej, Przy Kościele NMP i Za Kościołem NMP), były z reguły trzypiętrowe, natomiast najwystawniejsze kamienice rzemieślnicze w Nowym Mieście — dwu- i jednopiętrowe²⁰⁵. Te różnice w wysokości budynków pogłębiały dysproporcje wynikające z szerokości kamienic.

Na podstawie przedstawionego materiału możemy podzielić parcele miejskie na pewne generalne typy. W grupowaniu tym musimy wziąć pod uwagę element wartościowości działek. Jak starałem się wykazać wyżej, ta ostatnia cecha zależna była od szerokości i wielkości działek oraz dostępności ich zaplecza gospodarczego. W przypadku Nowego Miasta musimy też uwzględnić specyfikę gospodarczą tamtejszych parceli garbarskich i „gospodarczych” (*Hofestete*, ramy sukiennicze, spichrze, mielcuchy), które wyodrębniłem jako osobne grupy. Ostatecznie można zaproponować następujący podział typologiczny działek.

²⁰⁴ KŁNMT, nr 366, 616, 1053, 1223, 1367, 1707, 1812, 1922, 2258.

²⁰⁵ Por. E. Gąsiorowski, *Toruńska kamienica mieszczarska*, „Zeszyty naukowe UMK. Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo”, t. 1: 1966, s. 69–110; K. Hauke, *Das Bürgerhaus in Ost- und Westpreussen*, Tübingen 1967.

Tablica 1. Typy działek miejskich w Starym Mieście Torunia około 1400 r. (wg bloków)

Nr bloku	Numery działek	Budy		Otwarte wąskie		Otwarte szerokie		Zamknięte wąskie		Zamknięte szerokie		Ogółem
		liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
A	163-176	2	14,29	1	7,14	2	14,29	5	35,71	4	28,57	14
B	143-162, 177-182	15	38,46	1	2,56	3	7,69	10	25,64	10	25,64	39
C	222-234	2	14,29	5	35,71	4	28,57	1	7,14	2	14,29	14
D	198-216	6	23,08	2	7,69	4	7,69	14	53,85	2	7,69	26
E	132-142, 183-197	7	19,44	0	0,00	6	16,67	14	38,89	9	25,00	36
F	217-221	6	85,71	1	14,29	0	0,00	0	0,00	0	0,00	7
G	115-131	0	0,00	6	33,33	12	66,67	0	0,00	0	0,00	18
H	311-322	0	0,00	6	40,00	4	26,67	5	33,33	0	0,00	15
J	294-310	12	46,15	4	15,38	3	11,54	4	15,38	3	11,54	26
K1	243-268	3	11,11	19	70,37	5	18,52	0	0,00	0	0,00	27
K2	269-276	2	18,18	6	54,55	3	27,27	0	0,00	0	0,00	11
L	279-293	10	25,64	4	10,26	5	12,82	18	46,15	2	5,13	39
M	332-358	15	44,12	6	17,65	7	20,59	4	11,76	2	5,88	34
N	415-448	26	55,32	4	8,51	2	4,26	12	25,53	3	6,38	47
O	402-414, 449-460	7	24,14	14	48,28	8	27,59	0	0,00	0	0,00	29
P	79-101	11	35,48	0	0,00	4	12,90	11	35,48	5	16,13	31
R	36-63	10	29,41	3	8,82	4	11,76	6	17,65	11	32,35	34
S	4-20	2	10,53	9	47,37	8	42,11	0	0,00	0	0,00	19
T	74-78, 102-109	1	6,67	0	0,00	5	33,33	5	33,33	4	26,67	15
U	31-35, 64-72	2	10,53	2	10,53	3	15,79	5	26,32	7	36,84	19
W	22-29	2	20,00	5	50,00	3	30,00	0	0,00	0	0,00	10
X, Z	budy podmurne	55	100,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	55
Ogółem		196	34,69	98	17,35	93	16,46	114	20,18	64	11,33	565

W tabl. 1 i 2 numery bloków zgodnie ze stosowanymi w pracach konserwatorskich na terenie Starego Miasta. Numery działek oparte na katastrze z przełomu XVIII/XIX w.

Tablica 2. Typy działek miejskich w Nowym Mieście Toruniu około 1550 r. (wg bloków)

Nr bloku	Numery działek	Budy		Gospodarcze		Garbarskie		Otwarte wąskie		Otwarte szerokie		Zamknięte wąskie		Zamknięte szerokie		Ogółem
		liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
A-1	51a-55	7	100,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	7
B-1	109-110	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	100,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	2
C-1	65-67, 105-108	1	14,29	2	28,57	0	0,00	0	14,29	2	28,57	1	14,29	0	0,00	7
D-1	111-121, 158-160	2	12,50	4	25,00	0	0,00	0	18,75	3	18,75	2	12,50	2	12,50	16
E-1	161-166	1	14,29	2	28,57	0	0,00	0	57,14	0	0,00	0	0,00	0	0,00	7
F-1	6-18, 38	0	0,00	5	29,41	3	17,64	3	11,76	3	17,65	4	23,53	0	0,00	17
F-2	19-37	4	18,18	7	31,82	4	18,19	0	0,00	0	0,00	7	31,82	0	0,00	22
G-1	68-77, 97-104	5	21,74	5	21,74	0	0,00	2	8,70	2	8,70	6	26,09	3	13,04	23
H-1	122-132, 151-157	1	4,55	10	45,45	0	0,00	1	4,55	3	13,64	7	31,82	0	0,00	22
I-1	167-182a	0	0,00	8	40,00	0	0,00	4	20,00	2	10,00	6	30,00	0	0,00	20
L-1	78-96	4	16,67	6	25,00	0	0,00	2	8,33	2	8,33	8	33,33	2	8,33	24
M-1	133-150	1	5,00	3	15,00	0	0,00	3	15,00	1	5,00	8	40,00	4	20,00	20
N-1	182a-200	1	4,17	8	33,33	0	0,00	1	4,17	4	16,67	6	25,00	4	16,67	24
O-1	276-292	1	5,26	3	15,79	14	73,68	0	0,00	0	0,00	1	5,26	0	0,00	19
P-1	252-272	4	13,79	4	13,79	0	0,00	3	10,34	4	13,79	11	37,93	3	10,34	29
Q-1	293a-e	6	100,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	6
R-1	204-217b	0	0,00	6	33,33	0	0,00	1	5,56	4	22,22	3	16,67	4	22,22	18
S-1	240-251, 273-275	0	0,00	6	37,50	0	0,00	3	18,75	3	18,75	4	25,00	0	0,00	16
T-1	227-239	0	0,00	7	43,75	0	0,00	1	6,25	2	12,50	4	25,00	2	12,50	16
U-1	217c-224	0	0,00	1	10,00	0	0,00	6	60,00	1	10,00	1	10,00	1	10,00	10
Razem		38	11,69	87	26,77	21	6,47	39	12,00	36	11,08	79	24,31	25	7,69	325

I. Działki o charakterze mieszkalnym i mieszkalno-gospodarczym:

1) otwarte szerokie (przelotowe proste i narożnikowe oraz narożne, o szerokości frontu 25 stóp i większej),

2) otwarte wąskie (przelotowe proste i narożnikowe oraz narożne, o szerokości frontu poniżej 25 stóp),

3) zamknięte szerokie,

4) zamknięte wąskie,

5) budy (wraz z podmurnymi i tylnymi),

6) garbarskie;

II. Działki o charakterze gospodarczym:

7) mielcuchy,

8) spichlerze,

9) garbarnie,

10) ramy sukiennicze,

11) puste place.

Ostatnie trzy typy działek, jak już wspomniałem, występowały właściwie wyłącznie w Nowym Mieście. Wyjątkami od tej reguły były nieliczne spichrze i mielcuchy stojące w Starym Mieście, traktowane jako parcele samodzielne i zaliczone do grupy drugiej. Trzeba tu odnotować, że liczba spichrzów i mielcuchów w Starym Mieście była zdecydowanie większa, ale w owym początkowym okresie funkcjonowania miasta były one ulokowane przede wszystkim na zapleczach krótkich działek przelotowych (np. ul. Mostowa, Chełmińska) i nie są traktowane jako odrębne typy.

Porównanie rozmieszczenia i liczebności działek w obrębie bloków Starego i Nowego Miasta (zob. tabl. 1 i 2) wskazuje na wyraźne koncentracje pewnych typów parceli w poszczególnych rejonach miasta. Szczególnie wyraźnie rysują się skupiska bud w blokach położonych przy ulicach głównych (Mostowa, Szeroka, Kurna, Rynek, Chełmińska), wzdłuż ulic łączących Stare i Nowe Miasto przez Bramę Paulerską, wreszcie przy murach. Również działki najobszerniejsze (zamknięte i otwarte szerokie) koncentrują się w blokach przylegających do ulic głównych. Cechą charakterystyczną tych bloków jest więc wyraźne uzupełnianie się w ich obrębie działek najbogatszych i najuboższych. W miarę jednorodnym typem działek charakteryzują się „krótkie” bloki okalające miasto (występują tam prawie wyłącznie parcele otwarte, z tą różnicą, że w części wschodniej miasta dominują działki szerokie, w zachodniej — wąskie). W zabudowie Nowego Miasta widać wyraźne odrębności. Przede wszystkim uderza sygnalizowany już znaczny odsetek parceli niezabudowanych i gospodarczych (27%).

Generalnie bloki nowomiejskie skupiały znacznie mniejszą liczbę działek niż bloki położone w Starym Mieście. O ile największe skupisko parceli w tym ostatnim (blok N) składało się z 47 domów (pomijam tu

budy przymurze), o tyle w Nowym Mieście najgęściej zabudowany blok (P-1) skupiał 29 domów. Co charakterystyczne, oba bloki przylegały do rynków i głównych ulic do nich prowadzących (Szeroka i Sadlarska). Można więc uznać, że stanowiły one centra urbanistyczne w swoich miastach. W Starym Mieście zresztą kolejne miejsca pod względem liczebności działek zajmowały też bloki przylegające do Rynku (B — 39 działek, L — 39 działek). Gęstą zabudową charakteryzowały się również dwa bloki sąsiadujące z „wyspą”: E — 36 działek, R — 34 działki. W Nowym Mieście natomiast punkt ciężkości w zabudowie miasta przesunięty był wyraźnie w kierunku bloków przylegających do ul. Prostej (G-1 — 23 działki, L-1 — 24 działki, H-1 — 22 działki). Znaczną liczbą działek (w skali Nowego Miasta) charakteryzowały się też bloki leżące przy ul. Bydłęcej, Sukienniczej i Paulerskiej. O ile więc w Starym Mieście największa koncentracja domów mieszkalnych występowała w centrum miasta, o tyle Nowe Miasto charakteryzowało się układem zatimizowanym: główne skupiska domów znajdowały się w blokach położonych w pobliżu bram miejskich i przy najdłuższych ulicach w jego północnej części. Należy jednak wskazać na bardziej równomierne rozplanowanie bloków nowomiejskich, zbliżonych do siebie pod względem liczby parceli. Jedyne trzy bloki na północnym skraju miasta i jeden wciśnięty na zaplecze kościoła św. Jakuba wyraźnie odbiegały wielkością od pozostałych (B-1, C-1, E-1, U-1). Powstanie tych pierwszych było wynikiem dostosowania symetrycznego układu bloków nowomiejskich do terenu zajmowanego przez klasztor Dominikanów. Pozostałe bloki obejmowały od 16 do 29 parceli.

Na terenie Starego Miasta zabudowa poszczególnych bloków była zdecydowanie bardziej nierównomierna i wahała się w granicach 7-47 działek (pomijam tu budy, które były rozmieszczone wzdłuż murów obronnych i nie tworzyły skupisk przestrzennych). Różnice zaobserwowane w wielkości bloków mogą być jeszcze jednym dowodem na skomplikowany i wieloetapowy rozwój Starego Miasta oraz w miarę jednolity charakter rozplanowania Nowego Miasta.

3. Zmiany w zabudowie Starego i Nowego Miasta do połowy XVII wieku

Dla rozważań niniejszych najważniejsze wydaje się dynamiczne ujęcie przemian, jakie dokonywały się w zabudowie miasta. W przekształceniach budynków, ich łączeniu, zmianie funkcji gospodarczych ukryte są bowiem najłatwiej dostrzegalne przejawy procesów gospodarczych i społecznych, które wpływały na dzieje miasta (tabl. 3, 4). Już w momencie początkowym naszej analizy oba rozpatrywane miasta wyraźnie różniła struktura ich zabudowy. Dane dotyczące Nowego Miasta odnoszą się co prawda

Tablica 3. Zmiany w zabudowie Starego i Nowego Miasta w latach 1450-1640 (według typów parceli)

Typy działek	1450		1500		1550		1600		1640			
	liczba	%	liczba	rozwój (1450=100%)	liczba	rozwój (1500=100%)	liczba	rozwój (1550=100%)	liczba	rozwój (1600=100%)	liczba	rozwój (1640=100%)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
A. Stare Miasto												
Budy	167	100,0	158	94,6	154	97,5	129	83,8	125	96,9	74,8	
Budy tylnie	21	100,0	19	90,5	24	126,3	22	91,7	21	95,4	100,0	
Otwarte szerokie	84	100,0	81	93,1	87	107,4	89	102,3	89	100,0	105,9	
Zamknięte szerokie	64	100,0	57	89,1	46	80,7	40	87,0	42	105,0	65,6	
Otwarte wąskie	100	100,0	94	94,0	97	103,2	96	99,0	93	96,9	93,0	
Zamknięte wąskie	105	100,0	113	107,6	95	84,1	93	97,9	91	97,8	86,7	
Budynki publiczne	8	100,0	10	125,0	11	110,0	10	90,9	11	110,0	137,5	
Mielcuchy	6	100,0	6	100,0	8	133,3	10	125,0	10	100,0	166,7	
Spichrze	10	100,0	19	190,0	26	136,8	35	134,6	36	102,9	360,0	
Puste place	-	x	4	100,0	5	125,0	3	60,0	4	133,3	100,0*	
Razem Stare Miasto	565	100,0	561	99,3	553	98,6	527	95,3	522	99,1	92,4	

Cd. tabl. 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
B. Nowe Miasto											
Budy	34	100,0	25	73,5	31	124,0	91,2
Budy tylne	2	100,0	3	150,0	4	133,3	200,0
Otwarte szerokie	36	100,0	48	133,3	45	93,7	125,0
Zamknięte szerokie	25	100,0	24	96,0	26	108,3	104,0
Garbarskie	20	100,0	28	140,0	29	103,6	145,0
Otwarte wąskie	39	100,0	39	100,0	46	117,9	117,9
Zamknięte wąskie	79	100,0	77	97,5	90	116,9	113,9
Budynki publiczne	4	100,0	4	100,0	3	75,0	75,0
Mielcuchy	17	100,0	17	100,0	14	82,3	82,3
Spichrze	5	100,0	6	120,0	6	100,0	120,0
Ramy sukiennicze	15	100,0	7	46,7	2	28,6	13,3
Garbarnie	2	100,0	2	100,0	2	100,0	100,0
Puste place	47	100,0	35	74,5	27	77,1	61,4
Razem Nowe Miasto	325	100,0	315	96,9	325	103,2	100,0
Stare i Nowe Miasto	878	100,0	842	95,9	847	100,6	96,5

* W stosunku do 1500 r.

„.” — zjawisko nie występuje.

„x” — nie dotyczy.

„.” — brak danych.

Te same znaki stosowano w pozostałych tablicach.

Tablica 4. Zmiany w strukturze zabudowy Starego i Nowego Miasta w latach 1450-1640 (wg typów parceli)

Typy parceli	1450		1500		1550		1600		1640	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
A. Typy gospodarcze										
Budy	167	29,6	158	28,2	188	21,4	154	18,3	156	18,4
Budy tyłne	21	3,7	19	3,4	26	3,0	25	3,0	25	2,9
Otwarte szerokie	84	14,9	81	14,4	123	14,0	137	16,3	134	15,8
Zamknięte szerokie	64	11,3	57	10,2	71	8,1	64	7,6	68	8,0
Garbarskie	20	2,3	28	3,3	29	3,4
Otwarte wąskie	100	17,7	94	16,8	136	15,5	135	16,0	139	16,4
Zamknięte wąskie	105	18,6	113	20,1	174	19,8	170	20,2	181	21,4
Budynki publiczne	8	1,4	10	1,8	15	1,7	14	1,7	14	1,6
Mielcuchy	6	1,1	6	1,1	25	2,8	27	3,2	24	2,8
Spichrze	10	1,8	19	3,4	31	3,5	41	4,9	42	5,0
Ramy sukiennicze	15	1,7	7	0,8	2	0,2
Garbarnie	2	0,2	2	0,2	2	0,2
Puste place	-	x	4	0,7	52	5,9	38	4,5	31	3,7
Ogółem	565	100,0	561	100,0	878	100,0	842	100,0	847	100,0
B. Grupy zbiorcze										
Samodzielne	361	63,9	345	61,5	539	61,4	548	65,1	565	66,7
Niesamodzielne	188	33,3	177	31,5	214	24,4	179	21,3	181	21,4
Gospodarcze	16	2,8	25	4,5	73	8,3	77	9,1	70	8,3
Puste place	-	x	4	0,7	52	5,9	38	4,5	31	3,7

do połowy XVI w., ale można przyjąć, że na początku XV w. struktura działek nowomiejskich nie odbiegała w sposób znaczący od stanu półtora wieku późniejszego. W XV stuleciu mógł się zaznaczyć sugerowany już wcześniej większy udział parceli gospodarczych w ogólnej liczbie działek, w tym przede wszystkim ram sukienniczych, pozostających w posiadaniu najbogatszej warstwy zawodowej Nowego Miasta — sukienników.

Dynamikę przemian w ramach poszczególnych typów działek miejskich obrazuje tablica 3. Wyraźnie widoczna jest tendencja spadkowa w liczebności parceli w obrębie Starego Miasta. O ile około 1400 r. było tam 565 działek, to około 1700 r. ich liczba zmniejszyła się do 522 (92% stanu wyjściowego). Spadek ten dokonywał się kosztem kilku typów parceli, podczas gdy liczebność innych rosła. W najpoważniejszy sposób zmniejszyła się liczba bud — a więc działek najmniejszych i najmniej wartościowych (ubyło 25% tego typu parceli). Ubywało też parceli wąskich i zamkniętych. Największy spadek dotyczył działek zamkniętych szerokich (-34%), nieznaczny parceli wąskich, zarówno zamkniętych (-13%), jak i otwartych (-7%). Ich kosztem wzrosła liczba działek najbogatszych — otwartych szerokich (+6%), ale przede wszystkim gospodarczych: mielcuchów (+67%) i spichrzów zbożowych (+260%). Pojawiły się też w strukturze zabudowy Starego Miasta puste place, nie spotykane jeszcze na początku XV w. Wszystkie te zmiany ilościowe i obserwowany ich trend wskazują na proces „rozrzedzania” zabudowy i wyraźnego zmniejszania się liczby działek z domami mieszkalnymi. Ich miejsce zajmowały parcele z rozległym, łatwo dostępnym zapleczem gospodarczym, bądź też samodzielne parcele gospodarcze.

Szczególnie charakterystycznym elementem tych przemian był ubytek liczebny bud. W XIV-XV wieku tworzyły one zazwyczaj kompleksy własnościowe, składające się z kilku budynków, należące do najbogatszych kupców i wdzierzawiane uboższym rzemieślnikom. Takie „kompleksy” bud znajdowały się przy ul. Szewskiej (liczyły one od 3 do 6 bud szewskich), Szerokiej (5 bud rymarskich, 4 budy „siodlarskie” po drugiej stronie), na rogu Kurnej i Rynku (dwa kompleksy, po 3 budy każda), na rogu Rynku i Różanej (6 bud ostatecznie połączonych w jedną rękę w pierwszej połowie XV w.), na rogu Starotoruńskiej i Piekar (4 budy), przy Bramie Kotlarskiej (4 budy) itd. W ciągu XVI wieku większość tych „kompleksów własnościowych” rozpadła się. Budy zostały sprzedane do tymczasowym dzierżawcom, co przyczyniło się do emancypacji własnościowej niektórych rzemiosł (np. szewców, rymarzy, siodlarzy). Często dwie sąsiednie budy przebudowywano w jeden dom (np. 4 budy przy Piekarach przebudowano w 2 domy, połączono dwie budy szewskie na rogu Rynku i Szewskiej, na miejscu 10 bud przy tejże Szewskiej powstało 5 bardziej przestronnych bud, nowy dom warty na rogu Kurnej i Szerokiej zbudowano ok. 1600 r. na miejscu 4 bud itd.).

Wszystkie te zmiany wskazują na wyraźną reorientację w dysponowaniu zyskiem przez patrycjat nowożytnego miasta. Nowa warstwa kupiecka, ukształtowana w końcu XV wieku, coraz częściej lokowała dochody w kupno i budowę spichrzów zbożowych oraz poszerzanie zaplecza swoich domów mieszkalnych. Doprowadziło to w rezultacie do powstania w pierwszej połowie XVII w. nowego modelu majątku bogatego kupca — na miejsce rozrzuconego po całym mieście zespołu domów i bud czynszowych (charakterystycznego dla pierwszej połowy XV w. i czasów wcześniejszych), powstawać zaczęły kompleksy składające się z jednego, wystawnego domu mieszkalnego z dużym i łatwo dostępnym zapleczem magazynowym, uzupełnione zazwyczaj jednym lub kilkoma spichrzami zbożowymi rozlokowanymi przy ulicach w południowej części miasta, w pobliżu murów i rzeki. Wzrost liczby mieluchów w XVI w. można uznać za przejaw prosperity najbogatszej warstwy pospółstwa — piwowarów.

Zupełnie odmiennie przebiegał proces „przebudowy” Nowego Miasta. Trudno ustalić liczbę parceli nowomiejskich w średniowieczu. Była ona zapewne zbliżona do liczby podatników wykazanych w 1455 r. (346 osób). Zmiany w zabudowie, jakie możemy ustalić dla okresu między 1455 a 1550 r. polegały głównie na likwidacji budynków najmniejszych. Prawie zupełnie zniknęły przed połową XVI w. liczne jeszcze w poprzednim stuleciu budy rozmieszczone przy murach obronnych, głównie w okolicach najważniejszych bram: Prawej, św. Jakuba i św. Katarzyny oraz na odcinkach między nimi. Olbrzymi wpływ na stan zabudowy południowej części miasta (od okolic kościoła św. Jakuba aż po ul. Garbary) miał wielki pożar miasta w 1455 r.²⁰⁶ Jeszcze w połowie XVI w. większość działek przy południowej pierzei Rynku, ul. św. Jakuba i Ogarnej pozostawała niezabudowana. Warto odnotować, że ogólna liczba parceli w Nowym Mieście między połową XVI a połową XVII w. nie uległa zmianie (325 działek). Nie oznacza to jednak, że nie następowały żadne zmiany w strukturze zabudowy tej części miasta. Jeśli uwzględnimy stan z początku XVII w., to okaże się, że w latach 1550–1600 liczba działek zmniejszyła się o dziesięć, ale w latach 1600–1640 przyrosła ponownie do stanu z 1550 r. Przy głębszej analizie tego procesu można zauważyć, że w Nowym Mieście, podobnie jak w Starym, istniała stała (zaznaczająca się od połowy XV w.) tendencja do likwidacji małych działek i włączania ich w obręb większych (spadek liczby bud). Wzrost natomiast liczby działek w pierwszej połowie XVII w. został spowodowany nie tylko zmianami strukturalnymi w obrębie parceli już istniejących, ale głównie przez zabudowę nowych terenów, przede wszystkim obszaru dawnego zamku, przedzamcza i międzymurza dzielącego Stare i Nowe Miasto.

²⁰⁶ *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 79–80.

Na skutek przemian w strukturze zabudowy Nowego Miasta w XVI-XVII w. wzrosła liczba wszystkich typów działek z budynkami mieszkalnymi — poza budami; przyrost w wartościach względnych wahał się od 4 do 25%. Równocześnie (poza spichrzami) malała w XVI i pierwszej połowie XVII w. liczba pustych placów, ram sukienniczych i mieluchów, a więc działek o charakterze gospodarczym. Szczególnie widoczny spadek dotyczył ram sukienniczych (w latach 1550-1640 o 87%), a trzeba zaznaczyć, że proces ten rozpoczął się zapewne wcześniej. Likwidację ram i placów pustych wiązać trzeba z upadkiem sukiennictwa w mieście w XVI w. Opuszczone i bezużyteczne już tereny dawnych ram przejmowane były pod zabudowę. Spadek liczby mieluchów w pierwszej połowie XVII w. świadczy z kolei o zahamowaniu rozwoju piwowarstwa w tym czasie. W sąsiednim Starym Mieście oznaki regresu uwidoczniły się nieco słabiej przez zahamowanie wzrostu liczby mieluchów. W Nowym Mieście, gdzie piwowarstwo rozwinęło się wcześniej (już w XV w. piwowarzy należeli do elity rządzącej miastem), szybciej wystąpiły symptomy kryzysu tej gałęzi wytwórczości w XVII w. Upadek sukiennictwa i jego wycofywanie się z zachodniej części Nowego Miasta dały natomiast asumpt do rozwoju innej gałęzi rzemiosła nowomiejskiego — garbarstwa. W średniowieczu garbarze zamieszkiwali tylko w południowo-zachodniej części miasta (ul. Garbary, potem Wielkie Garbary). W drugiej połowie XVI w. zaczęli oni coraz częściej pojawiać się przy ul. Paulerskiej, gdzie zajmowali niezabudowane zazwyczaj place z zapleczem wychodzącym nad Strugę Toruńską, użytkowane jeszcze w XV w. przez sukienników, kuśnierzy i przedstawicieli rzemiosł metalowych. W efekcie tych przemian zmieniła się nazwa ulicy — coraz częściej w XVII w. była ona określana jako „Małe Garbary”.

Zmiany w zabudowie Starego i Nowego Miasta, mimo pozornej odmienności, można uznać za wzajemnie zależne. Nowy typ gospodarstwa kupieckiego, wymagający znacznie większego niż dotychczas zaplecza magazynowego, wymuszał ograniczenie przestrzeni mieszkalnej w Starym Mieście. Rekompensowane to było wzrostem liczby domów mieszkalnych w Nowym Mieście, zaczynającym odgrywać w XVI-XVII w. coraz większą rolę w strukturze demograficznej miasta. Upadek sukiennictwa, który wiązać trzeba z upadkiem państwa zakonnego i tym samym protekcji ze strony władzy zwierzchniej, otworzył możliwości umieszczenia w Nowym Mieście nadwyżek ludności pojawiających się w Toruniu poczynając od połowy XVI w., po długim, przeszło wiek trwającym, kryzysie demograficznym.

W pierwszej połowie XVII w. w strukturze zabudowy miasta dają się zauważyć pewne symptomy zmian odmiennych w swym charakterze od dotychczas obserwowanych. Dane z tabl. 4, ukazujące to właśnie zjawisko, świadczą o wyraźnym zahamowaniu w tym okresie wzrostu liczby

najbogatszych parceli (otwartych szerokich; ich udział w strukturze zabudowy spadł nawet w latach 1600–1640 o 0,5%) i działek gospodarczych (stabilizuje się liczba spichrzów — w latach 1600–1641 przybywa tylko jeden nowy obiekt tego typu, ubywa mielcuchów — z 27 do 24, ram sukienniczych — z 7 do 2). Rosnąć natomiast zaczęła ponownie w tym czasie (1600–1640) liczba działek mieszkalnych uboższych (zamknięte wąskie i otwarte wąskie), podczas gdy jeszcze w poprzednim półwieczu (1550–1600) nieznacznie się zmniejszała (otwarte wąskie — 135 i 134, zamknięte wąskie — 174 i 170). Dane te mogą wskazywać na wpływ przyrostu demograficznego na zwiększanie się liczby domów (wzrost liczby parceli z 842 do 847 w skali całego miasta).

Z przytoczonych wyżej danych liczbowych wynika, że koniunktura gospodarcza odciskała wyraźne piętno na zabudowie miejskiej. Dla ostatecznego więc wyjaśnienia zaobserwowanych zjawisk (ich natężenia, czasu trwania) konieczne jest zbadanie głównych kierunków gospodarki zarówno całego regionu (Prusy Królewskie, rynek wiślany), jak i miasta oraz poszczególnych grup zawodowych w nim mieszkających.

4. Funkcje działek przedmiejskich

Określenie specyfiki gospodarczej działek przedmiejskich jest zadaniem niezmiernie trudnym. Brak przede wszystkim jakichkolwiek źródeł bezpośrednich, które ten stan pozwoliłyby odtworzyć. Z XIV–XV w. zachowały się jedynie spisy czynszów, ewentualnie wykazy podatników szosu z 1394 i 1455 r. Dokumenty te nie dają jednak informacji o charakterze gospodarczym zamieszkiwanych przez przedmiestków działek. Obraz przedmieść toruńskich w średniowieczu można więc ukazać jedynie szkicowo, tak jak uczynił to w swojej pracy T. Jasiński.

Najgęściej zasiedlone było Przedmieście Chełmińskie na odcinku między traktem chełmińskim a stawami młyńskimi. W średniowieczu przeważały tu zapewne typowe działki mieszkalne z niewielkim zapleczem gospodarczym. W 1394 r. omawiany teren zamieszkiwało 66% ogółu podatników z przedmieść staromiejskich. Ogrody i winnice należące do patrycjatu położone były na skraju tego przedmieścia — w okolicach kościoła i szpitala św. Jerzego. Tam też znajdowało się kilka winnic. Centrum gospodarcze tego rejonu stanowiło najbliższe otoczenie stawów młyńskich. Z wód Strugi Toruńskiej korzystały dwie kaszarnie i łaźnia przedmiejska, a także dwór garbarski (*Gerbhoff*). W pobliżu Strugi znajdowała się co najmniej jedna cegielnia i tzw. ogród garncarski.

Zdecydowanie przemysłowo-handlowy charakter miało przedmieście portowe. Przed bramami miejskimi funkcjonowały dwie–trzy łaźnie, rami sukiennicze do wykańczania tkanin importowanych, port z żura-

wiem, przewóz przez Wisłę, karczma. Dalej na zachód, nad strumykiem Mokra znajdowało się kolejne „zagłębienie” przemysłu przedmiejskiego. Działy tu stocznia rzeczna, młyn, cegielnia z wapiennikiem i rzeźnia. Z kolei po stronie wschodniej, w pobliżu terasy wiślanej znajdowały się co najmniej dwie kolejne cegielnie. Obraz tego przedmieścia uzupełniało osadnictwo rybackie po obu stronach szpitala Duchy św. W 1394 r. mieszkało tu 42 podatników, co stanowiło 8% ogółu.

Przedmieście Starotoruńskie (między terasą wiślaną a ul. Cichą) można określić jako ogrodowo-sadownicze. W 1394 r. większości znanych z późniejszych źródeł ulic tego przedmieścia nie wymieniono, zapewne dlatego, gdyż nie było przy nich stałego osadnictwa. Jedynie przy Różanej wpisano 16 podatników. Na tutejszych wzgórzach uprawiano zapewne już wówczas winogrona. Nieliczne winnice w tym rejonie przetrwały aż do XVII w.

Przedmieście św. Jerzego (od ul. Cichej do traktu chełmińskiego) pełniło funkcje mieszane — mieszkalno-ogrodowe. W 1394 r. odnotowano tu 151 podatników (28% ogółu). Późniejsze źródła kartograficzne wskazują, że wytyczone tu działki miały duże rozmiary i były przeznaczane pod uprawy ogrodnicze. Zapewne w tym rejonie rozwijała się podtoruńska hodowla pszczoł, o czym świadczy nazwa głównej ulicy tej części przedmieść (*Honigschneidergasse*).

Przedmieście nowomiejskie obejmowało niewielki obszar, położony w bezpośrednim sąsiedztwie miasta. Znajdowały się na nim komunalne budynki gospodarcze: stajnia, pasternia, rzeźnia oraz sady i ogrody mieszczan. Raczej nie było tu stałego osadnictwa. Na południe od murów miejskich położona była tzw. Wola Zamkowa i Wola Nowomiejska, gdzie skupiało się osadnictwo rzemieślnicze i rybackie.

Odrębną część przedmieść stanowił w średniowieczu obszar na wschód od patrymonium nowomiejskiego. Należał on do Starego Miasta, a ściślej do wchodzącej w skład dóbr miejskich wsi Mokre. Między Strugą Toruńską a Wisłą znajdowały się znacznie większych rozmiarów folwarki będące własnością przedstawicieli patrycjatu staromiejskiego. Nad samą Wisłą dominowały winnice należące również do rodzin patrycjuszowskich, a rozciągające się od Woli Nowomiejskiej aż do Kaszczorka. Zakon posiadał w tym rejonie młyn Trzeposz, w połowie drogi z miasta do Złotorii.

Przedmieścia toruńskie znajdowały się prawdopodobnie w końcu XIV stulecia w apogeum swego rozwoju. Na przedmieściu staromiejskim mieszkało wówczas 530 podatników szosu. W 1455 r. odnotowano wokół całego miasta 590 podatników, ale wśród nich było co najmniej 20 komorników. Generalnie więc można przyjąć, że liczba podatników szosu na przedmieściach nieznacznie zmniejszyła się w porównaniu do 1394 r. W drugiej połowie XV i pierwszej połowie XVI w. musiało dojść do znacznego wyludnienia przedmieść. Z danych z początku XVII w.

Tablica 5. Typy gospodarcze działek przedmiejskich na początku XVII w.

Nazwa ulicy	Typy działek								Ogółem	
	publiczne i gospodarcze	mieszkalne	mieszkalno- ogrodowe	ogrodowe	mieszkalno- rolnicze	rolnicze	mieszkalno- sadownicze	sadownicze		nieznane i inne
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Kwartal św. Jerzego										
Oprawcza	-	1	7	-	-	-	-	-	4	12
Bartnicza	-	6	16	3	-	-	-	-	7	32
Mieczowa	-	4	12	5	-	-	1	-	13	35
Cicha	-	-	4	7	-	1	-	2	6	20
Nowa Troska	-	-	2	6	-	-	-	3	5	16
Prz. Starotor.	-	1	2	8	-	-	-	1	3	15
Różana	-	2	3	7	1	-	-	2	5	20
Skórzana	-	-	1	1	-	-	1	1	6	10
Mordercza I	-	-	1	7	-	-	-	-	4	12
Ogółem liczba	2	14	48	44	1	1	2	9	53	174
Ogółem %	1,6	11,6	39,7	36,4	0,8	0,8	1,6	7,4	x	x
Kwartal św. Wawrzyńca										
Polska	-	6	4	3	-	-	-	-	12	25
Tragarska	-	17	4	2	-	-	-	-	7	30
Rzeźnicza	-	6	8	3	-	-	-	-	4	21
Ślusarska	-	3	-	1	-	-	-	-	2	6
Garncarska	-	1	10	-	-	-	-	-	5	16
Zapomniana	-	-	3	2	-	-	-	-	6	11
Nad Strugą	-	5	4	-	-	-	-	-	6	15
Prz. Chefm.	-	15	3	-	-	-	-	1	6	25
Przy Stawie I	-	2	1	1	-	-	-	-	-	4
Ciasna	-	1	1	1	-	-	-	-	-	3

Cd. tabl. 5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Droga Świercz. Waliszewo	-	2	7	1	-	4	-	-	-	4
Ogółem liczba	6	58	45	14	7	7	-	2	59	198
Ogółem %	4,3	41,7	32,4	10,1	5,0	5,0	-	1,4	x	x
Kwartal Rybaki										
Rybaki W.	-	7	-	-	-	-	-	-	6	13
Rybaki M.	-	3	-	-	-	-	-	-	-	3
Żabieniec	-	3	-	7	-	-	-	-	1	11
Przy Przystani	-	-	1	4	-	2	-	-	-	7
Ogółem liczba	12	13	1	11	-	2	-	-	7	46
Ogółem %	30,8	33,3	2,6	28,2	-	5,1	-	-	x	x
Kwartal św. Katarzyny										
Za Mostem	-	-	-	-	-	4	-	-	5	9
Bydłęcym	-	-	-	-	-	2	-	-	4	6
Za Przystanią	-	-	-	-	-	4	-	2	3	9
Trzeposz	-	8	1	6	-	-	-	-	12	27
Prz. św. Katarzyny	-	-	3	2	-	-	-	-	4	9
Przy Stawie II	-	-	4	9	-	1	1	10	13	38
Prz. Jakubskie	-	-	-	8	-	-	-	1	5	14
Mordercza II	5	8	8	25	-	11	1	13	46	117
Ogółem liczba	7,0	11,3	11,3	35,2	0	15,5	1,4	18,3	x	x
Ogółem %	25	93	102	94	8	21	3	24	165	535
Kwartaly łącznie										
Ogółem liczba	6,8	25,1	27,6	25,4	2,2	5,7	0,8	6,5	x	x

Prz. — Przedbramie.

wynika, że było wówczas na przedmieściach co najmniej 539 działek, ale charakter mieszkalny miało jedynie 54% wśród nich (odnotowano 207 domów i domków). Porównanie tych danych z liczbą podatników szosu z 1394 i 1455 r. nasuwa wniosek o zdecydowanym wyludnieniu przedmieść.

Informacje z początku XVII w. pozwalają na w miarę precyzyjną analizę struktury gospodarczej ówczesnych działek przedmiejskich (zob. tabl. 5). Najbardziej zurbanizowane pozostało Przedmieście Chełmińskie (kwartał św. Wawrzyńca), gdzie znajdowały się 64 działki mieszkalne i gospodarcze (46% ogółu) i 45 działek mieszkalno-ogrodowych (32%). Stosunkowo niewielką rolę odgrywały tu ogrody i sady (11%) oraz role i łąki (10%), przeważające na obrzeżach przedmieścia, na północ od traktu gdańskiego i kościoła św. Jerzego. Do najgęściej zasiedlonych ulic tego rejonu należały: Przedbramie Chełmińskie (80% działek mieszkalnych), Ślusarska (75%) i Tragarska (74%). Średnim nasyceniem typowych parceli mieszkalnych charakteryzowały się: ul. Nad Strugą (54% działek mieszkalnych i 45% mieszkalno-ogrodowych), Polska (odpowiednio 46% i 30%) i Rzeźnicka (35% i 47%). Wyraźny charakter mieszkalno-ogrodowy miała Garncarska (92% tego typu działek) i Zapomniana (60%). Typowo rolnicze były natomiast działki przy Drodze Świerczyńskiej (100% użytków rolnych) oraz, w mniejszym stopniu, Waliszewo (22% użytków rolnych i 35% działek mieszkalno-ogrodowych).

Przedmieścia Starotoruńskie i św. Jerzego (kwartał św. Jerzego) zachowały charakter ogrodowy. Działki mieszkalno-ogrodowe stanowiły tu 40% ogółu, a ogrody i sady 44%. Najbardziej zurbanizowaną ulicą tego rejonu była Bartnicza (48% działek mieszkalnych, 52% mieszkalno-ogrodniczych). Przy ul. Oprawczej i Mieczowej dominowały działki mieszkalno-ogrodnicze (odpowiednio 89% i 61%), a przy ulicach położonych bardziej na południe przeważały ogrody i sady (Cicha — 58%, Nowa Troska — 69%, Przedbramie Starotoruńskie — 64%, Różana — 53%, Mordercza — 70%). Jedynie najdalej wysunięte na wschód Winckelnau miało charakter rolniczy — znajdowały się tu folwarki i łąki mieszczan i instytucji kościelnych. Przy Skórzanej przeważały działki z zabudowaniami gospodarczymi (szopami — 43%).

Przedmieście Portowe i Rybaki utrzymały funkcje mieszkalno-przemysłowe. Na nabrzeżu portowym dominowały urządzenia przeładunkowe, urzędy związane z administracją mostu, łaźnie i ramy sukiennicze. Rybaki Wielkie i Małe zamieszkiwali rybacy, ci ostatni występowali też na Żabińcu (42% działek), ale tyle samo działek zajmowały tam ogrody i sady, a obrazu osadnictwa dopełniała cegielnia i rzeźnia. W okolicy stoczni rzecznej znajdowały się kolejne dwie cegielnie oraz kilka ogrodów.

Przedmieście Jakubskie (kwartał św. Katarzyny) miało charakter wyraźnie ogrodowo-sadowniczy. Sady, winnice i ogrody stanowiły 53%

ogółu położonych tu działek. Funkcje mieszkalne zaznaczały się tylko na Przedbramiu św. Katarzyny (53% działek mieszkalnych) i Przy Stawie II (43% działek mieszkalno-ogrodniczych). Na Przedbramiu Jakubskim dominowały winnice, sady i ogrody (73%), a w okolicach Trzeposza, za Przystanią Nowomiejską i Za Mostem Bydłęcym — użytki rolne (odpowiednio 57%, 67%, 100%).

Tak zarysowany układ gospodarczy został zniszczony w wyniku pożaru w 1629 r. i rozbudowy fortyfikacji bastionowych w latach czterdziestych XVII w. Najbardziej ucierpiał na tych zmianach najgęściej zaludniony kwartał św. Wawrzyńca. Po 1640 r. stracił on bezpowrotnie swój przedmiejski charakter, ulegając daleko idącej agraryzacji. W 1703 r. na przedmieściach odnotowano tylko 118 podatników, w tym 44 w kwartale św. Katarzyny, 40 na Rybakach, 9 w kwartale św. Wawrzyńca (!) i 25 w kwartale św. Jerzego. Szczególnie spustoszone zostały w wyniku wojen polsko-szwedzkich z lat 1629–1703 gęsto zasiedlone przedtem kwartały św. Jerzego i św. Wawrzyńca. W okresie późniejszym przedmieścia odbudowały częściowo swój potencjał demograficzny. W 1729 r. w kwartale św. Katarzyny mieszkało 101 płatników pogłównego, na Rybakach — 104, w Winnicy — 21, w kwartale św. Jerzego — 60, razem 286 podatników²⁰⁷. Zmiany zapoczątkowane po 1629 r. były jednak dalej widoczne. Najludniejszym przedmieściem stał się kwartał św. Katarzyny, przed 1629 r. zdecydowanie najsłabszy pod względem demograficznym. Rozwinęło się też znacznie osadnictwo na Rybakach. Zupełny regres utrzymywał się natomiast w rejonach na zachód i północ od miasta. Kwartał św. Wawrzyńca został nawet zlikwidowany, a kwartał św. Jerzego, obejmujący teraz obszar dwóch wcześniejszych kwartałów, był wyraźnie najsłabszym demograficznie ogniwem przedmieść. Od drugiej połowy XVII w. osadnictwo przedmiejskie wyraźnie ciążyło więc ku Wiśle; położone tam Wola Zamkowa i Przedmieście Portowe były w miarę bezpieczne, gdyż znalazły się w obrębie fortyfikacji miejskich.

Upadek przedmieść jest najbardziej czytelną oznaką kurczenia się możliwości gospodarczych samego miasta. W XVIII w. nie pamiętano nawet nazw ulic Przedmieścia Chełmińskiego, tętniących przecież życiem w XIV i XVII stuleciu.

²⁰⁷ J. Wojtowicz, *Studia*, s. 43, tab. 4.

Struktura zawodowa mieszkańców

1. Handel nieruchomościami (1369–1641) jako odzwierciedlenie koniunktury gospodarczej

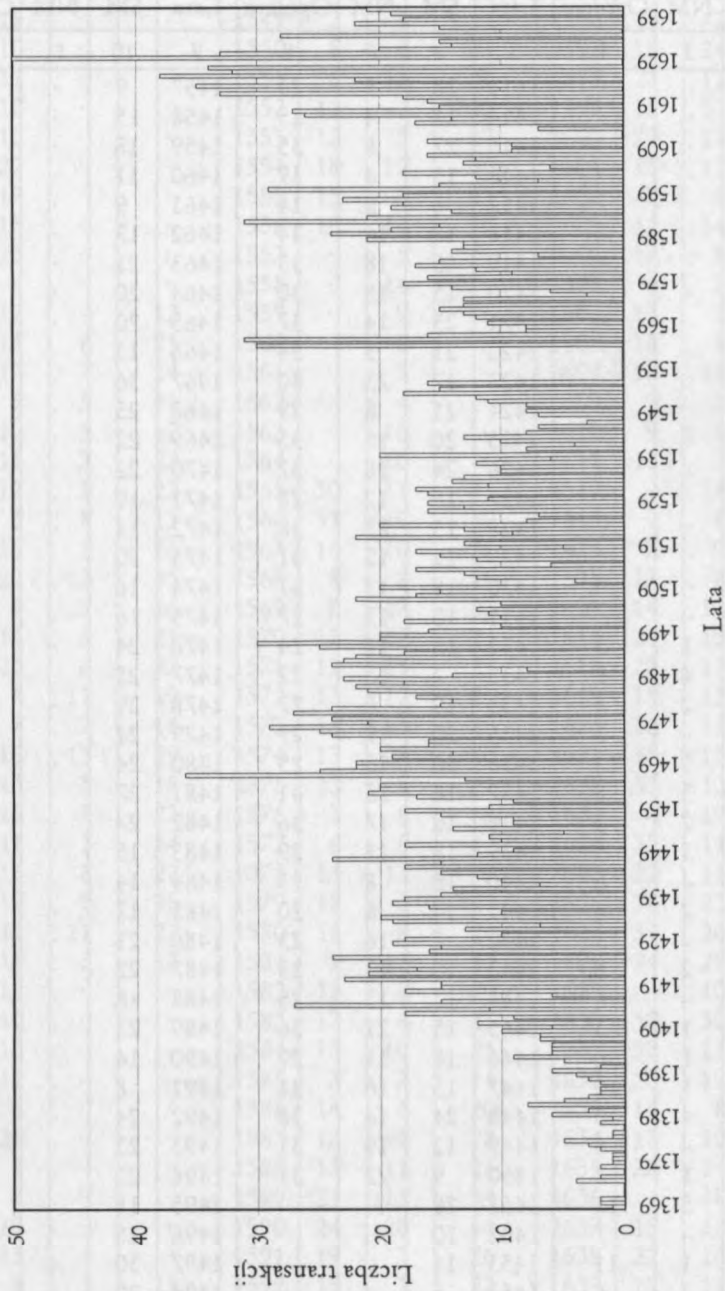
Dotychczasowe badania nad rozwojem gospodarczym Torunia oparte były, szczególnie w odniesieniu do wcześniejszego okresu (XV–XVI w.), na źródłach opisowych. Badacze próbowali określać trendy koniunktury przez wnioskowanie pośrednie. Typowym przykładem tego typu wnioskowania jest teza o upadku toruńskiego pośrednictwa w handlu zbożem na skutek utraty prawa składu²⁰⁸. Niniejsze rozważania są próbą przełamania owej „niemocy” źródeł. Za podstawę analizy zmian w koniunkturze wziąłem dynamikę rozwoju handlu nieruchomościami. Metoda ta została już sprawdzona na przykładzie Lubeki²⁰⁹. Aby jednak nieco głębiej poznać przebieg tych procesów, osobno poddane zostaną oglądowi poszczególne branże i grupy zawodowe. Uwzględnienie bowiem struktury zawodowej powinno odświeżyć różne reakcje poszczególnych branż na zewnętrzne bodźce gospodarcze. Dla sprawdzenia poprawności wnioskowania i ogarnięcia analizą drugiej połowy XVII w. włączyłem dodatkowo do rozważań zachowane w źródłach dane o liczebności poszczególnych cechów i księgę przyjęć do prawa miejskiego.

Obrót nieruchomościami w Starym Mieście Toruniu w latach 1369–1640 wskazuje na znaczne wahania w koniunkturze (por. wykres 1, tabl. 6)²¹⁰. Do 1389 r. liczba transakcji w tym zakresie utrzymywała się na bardzo niskim poziomie. Wiązać to można z ustabilizowaną pozycją majątkową toruńskich kupców i zaangażowaniem ich kapitałów w innych sektorach życia (toważ, renta). W latach 1390–1394 po raz pierwszy rynek

²⁰⁸ Por. *Historia Torunia*, t. II, cz. 1, s. 133.

²⁰⁹ R. Hammel, *Häusemarkt*, s. 41–107.

²¹⁰ Podstawę źródłową niniejszych badań stanowiły transakcje kupna–sprzedaży nieruchomości w Starym Mieście Toruniu z lat 1455–1640: KŁSMT (dane z roku 1455 i początku 1456); APT, kat. II, dz. IX, t. 3–38 (dane z lat 1456–1641).

Wykres 1. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości w Starym Mieście Torunia w latach 1369-1641

Tablica 6. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości w Toruniu w latach 1369-1641

Lata	SM	NM	Ogółem	Lata	SM	NM	Ogółem	Lata	SM	NM	Ogółem
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1369	1	.	.	1413	18	5	23	1457	9	.	.
1370	2	.	.	1414	11	4	15	1458	15	.	.
1371	2	.	.	1415	27	8	35	1459	18	.	.
1372	-	.	.	1416	15	4	19	1460	11	.	.
1373	-	.	.	1417	6	8	14	1461	9	.	.
1374	-	.	.	1418	18	16	34	1462	17	.	.
1375	4	.	.	1419	15	18	33	1463	21	.	.
1376	2	.	.	1420	15	15	30	1464	20	.	.
1377	-	.	.	1421	23	14	37	1465	20	.	.
1378	2	.	.	1422	21	3	24	1466	13	.	.
1379	1	.	.	1423	17	23	40	1467	36	.	.
1380	1	.	.	1424	21	8	29	1468	25	.	.
1381	1	.	.	1425	20	15	35	1469	22	.	.
1382	2	.	.	1426	24	28	52	1470	22	.	.
1383	3	.	.	1427	16	12	28	1471	19	.	.
1384	5	.	.	1428	15	23	38	1472	14	.	.
1385	1	.	.	1429	19	12	31	1473	20	.	.
1386	1	.	.	1430	18	13	31	1474	16	.	.
1387	-	.	.	1431	10	17	27	1475	16	.	.
1388	2	1	3	1432	13	11	24	1476	24	.	.
1389	1	4	5	1433	7	15	22	1477	25	.	.
1390	6	2	8	1434	19	8	27	1478	29	.	.
1391	3	-	3	1435	20	9	29	1479	21	.	.
1392	8	5	13	1436	10	15	25	1480	24	.	.
1393	5	3	8	1437	16	25	41	1481	27	.	.
1394	3	2	5	1438	19	17	36	1482	24	.	.
1395	2	3	5	1439	18	11	29	1483	15	.	.
1396	2	4	6	1440	15	8	23	1484	14	.	.
1397	2	2	4	1441	14	6	20	1485	17	.	.
1398	3	-	3	1442	7	16	23	1486	21	.	.
1399	4	2	6	1443	10	13	23	1487	22	.	.
1400	6	-	6	1444	12	13	25	1488	18	.	.
1401	2	1	3	1445	15	21	36	1489	23	.	.
1402	5	1	6	1446	18	11	29	1490	14	.	.
1403	9	1	10	1447	15	16	31	1491	8	.	.
1404	6	4	10	1448	24	14	38	1492	24	.	.
1405	6	-	6	1449	12	19	31	1493	23	.	.
1406	6	1	7	1450	9	22	31	1494	22	.	.
1407	7	5	12	1451	18	.	.	1495	18	.	.
1408	7	-	7	1452	10	.	.	1496	25	.	.
1409	10	1	11	1453	11	.	.	1497	30	.	.
1410	6	-	6	1454	5	.	.	1498	20	.	.
1411	12	1	13	1455	14	.	.	1499	20	.	.
1412	9	1	10	1456	9	.	.	1500	16	.	.

Cd. tabl. 6

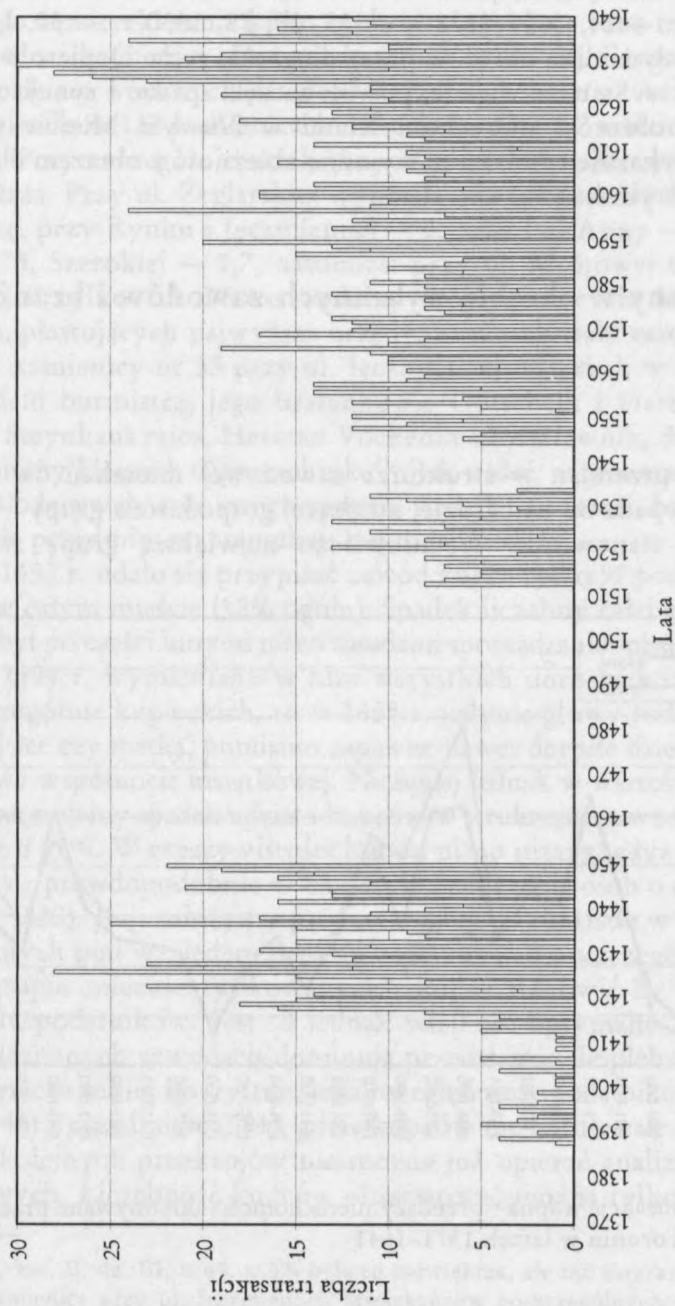
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1501	10	.	.	1548	-	12	12	1595	14	12	26
1502	18	.	.	1549	7	9	16	1596	19	7	26
1503	10	.	.	1550	8	6	14	1597	18	24	42
1504	11	.	.	1551	8	12	20	1598	23	11	34
1505	12	.	.	1552	11	1	12	1599	18	10	28
1506	10	.	.	1553	12	5	17	1600	29	17	46
1507	22	.	.	1554	18	12	30	1601	15	17	32
1508	17	.	.	1555	15	6	21	1602	7	6	13
1509	15	.	.	1556	16	14	30	1603	12	14	26
1510	20	.	.	1557	.	5	.	1604	18	8	26
1511	4	.	.	1558	.	14	.	1605	6	7	13
1512	12	-	12	1559	.	9	.	1606	13	9	22
1513	13	8	21	1560	.	8	.	1607	12	8	20
1514	17	7	24	1561	.	9	.	1608	16	16	32
1515	6	5	11	1562	.	4	.	1609	9	8	17
1516	12	5	17	1563	.	10	.	1610	9	9	18
1517	15	7	22	1564	.	10	.	1611	16	3	19
1518	17	5	22	1565	30	11	41	1612	.	14	.
1519	5	8	13	1566	31	19	50	1613	.	8	.
1520	13	3	16	1567	16	10	26	1614	7	9	16
1521	22	13	35	1568	8	8	16	1615	17	7	24
1522	9	7	16	1569	8	17	25	1616	14	12	26
1523	13	8	21	1570	11	12	23	1617	26	18	44
1524	20	2	22	1571	12	11	23	1618	27	11	38
1525	8	11	19	1572	13	12	25	1619	15	13	28
1526	7	7	14	1573	15	13	28	1620	16	11	27
1527	16	13	29	1574	13	7	20	1621	18	15	33
1528	13	5	18	1575	13	8	21	1622	33	10	43
1529	16	7	23	1576	3	6	9	1623	-	19	-
1530	11	3	14	1577	6	8	14	1624	35	11	46
1531	16	6	22	1578	14	13	27	1625	22	11	33
1532	17	9	26	1579	18	3	21	1626	38	23	61
1533	11	11	22	1580	16	8	24	1627	32	26	58
1534	14	3	17	1581	9	11	20	1628	34	28	62
1535	13	.	.	1582	12	8	20	1629	.	10	.
1536	10	.	.	1583	17	6	23	1630	50	30	80
1537	10	.	.	1584	15	10	25	1631	33	21	54
1538	12	.	.	1585	7	7	14	1632	20	19	39
1539	6	.	.	1586	14	6	20	1633	14	8	22
1540	20	.	.	1587	13	15	28	1634	15	10	25
1541	8	.	.	1588	13	11	24	1635	28	24	52
1542	4	.	.	1589	21	13	34	1636	.	18	.
1543	10	.	.	1590	24	20	44	1637	15	12	27
1544	13	.	.	1591	19	7	26	1638	22	16	38
1545	8	5	13	1592	15	7	22	1639	18	11	29
1546	7	6	13	1593	31	13	44	1640	19	12	31
1547	3	5	8	1594	21	11	32	1641	21	.	.

SM — Stare Miasto Toruń; NM — Nowe Miasto Toruń.

obrotu nieruchomościami w Toruniu ożywił się na przeciąg kilku lat (najwięcej transakcji w 1392 r. — 8), potem na krótko uspokoił się, aż wreszcie od 1398 r. liczba kontraktów zaczęła szybko rosnąć. W latach 1399–1461 mamy do czynienia z czterema kulminacjami transakcji kupna-sprzedaży: 1415 r. — 27, 1421 r. — 23, 1426 r. — 24, 1448 r. — 24 (por. tabl. 6 i wykres 1). Intensyfikacja obrotów była widoczna szczególnie w latach 1410–1426, w latach trzydziestych nastąpiło pewne wyciszenie rynku. Ponowne jego ożywienie, tym razem krótsze, przypadło na lata 1443–1448, po czym znów obroty spadły i poza kilkoma latami (1451, 1455, 1458–1459) aż do 1461 r. liczba transakcji oscylowała około dziesięciu w roku. W okresie 1462–1497 obrót nieruchomościami wyraźnie się nasilił. Najwięcej transakcji zanotowano w latach: 1467 — 36, 1478 — 29, 1497 — 30 (zob. wykres 1). Po tej ostatniej dacie obroty zdecydowanie się zmniejszają. Trend spadkowy utrzymuje się aż do 1546 r. (dane z lat 1547–1548 są niepełne). W latach 1549–1600 badane zjawisko ponownie wykazuje tendencję zwykłą, aczkolwiek poziom obrotów z drugiej połowy XV w. nie został już osiągnięty. Liczby z lat 1565–1566 (30 i 31) odbiegały co prawda wyraźnie od obserwowanego wcześniej i później trendu badanego zjawiska, wydaje się jednak, że wtedy oblatowano (wpisano ponownie do ksiąg) część kontraktów z lat poprzednich (1557–1564), dla których zaginęła księga ławnicza. W omawianym okresie wzrostu liczby transakcji mamy do czynienia z dwoma kulminacjami: roku 1593 — 31 kontraktów, 1600 — 29. Po krótkotrwałym zahamowaniu obrotów nieruchomościami w latach 1605–1614, nastąpił ponowny bardzo szybki ich wzrost, trwający do 1630 r. (1617 r. — 26, 1618 r. — 27, 1624 r. — 35, 1626 r. — 38, 1627 r. — 32, 1628 r. — 34). W 1630 r. zanotowano nawet pięćdziesiąt kontraktów, ale dane te budzą pewne zastrzeżenia, gdyż nie zachowała się księga ławnicza z roku 1629 — być może wpisywano też wtedy transakcje „odłożone” z minionego roku. Po 1630 r. poziom obrotów wyraźnie spadł. Zapewne trend taki trwał dalej po 1640 r., kiedy urywa się ciąg ksiąg ławniczych będących podstawą naszych badań.

Dynamika obrotu nieruchomościami w latach 1388–1450 w Nowym Mieście była nieco odmienna niż w Starym Mieście. Na przelocie XIV/XV w. można mówić nawet o pewnym uspokajaniu się rynku (wykres 2). Zdecydowany wzrost liczby transakcji kupna-sprzedaży nieruchomości nastąpił dopiero po 1412 r. (a więc kilkanaście lat później niż w Starym Mieście). W latach 1413–1450 można mówić o trzech kulminacjach tych kontraktów: w roku 1426 — 28, 1437 — 25 i 1450 — 22. Trzeba w tym miejscu odnotować, że w latach czterdziestych XV w. obrót nieruchomościami w Nowym Mieście był nawet wyższy niż w większym Starym Mieście (odpowiednio 151 i 136 transakcji).

Dalsza obserwacja dynamiki obrotów nowomiejskich w latach 1451–1512 jest niemożliwa, gdyż zaginęła księga ławnicza z tego okresu.

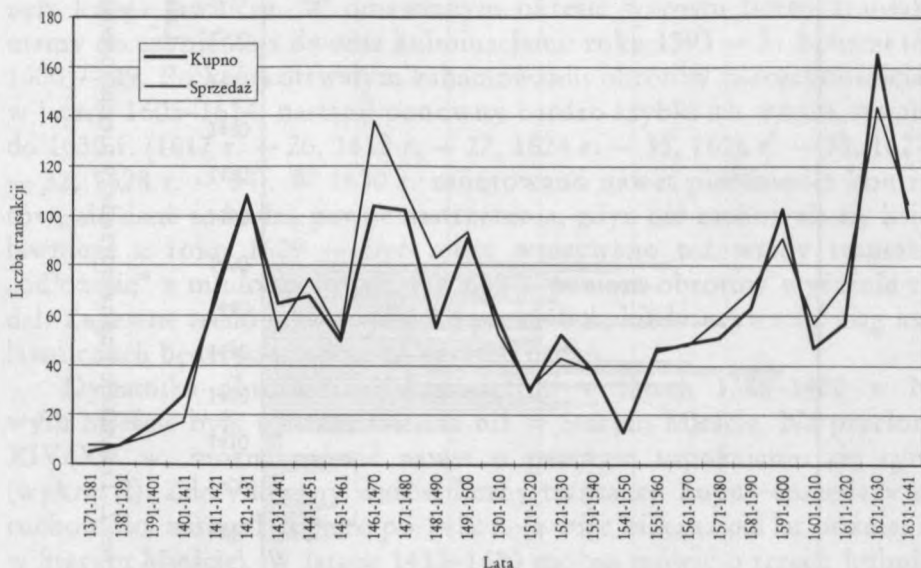
Wykres 2. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości w Nowym Mieście Toruniu w latach 1388-1640

W latach 1513–1533 liczba transakcji była stosunkowo niska. W okresie 1545–1640, dla którego dysponujemy już pełnymi danymi, mamy do czynienia z kilkoma kulminacjami obrotów: 1566 r. — 19 kontraktów, 1590 r. — 20, 1597 r. — 24, 1626–1628 r. — 23, 26, 28, 1630 r. — 30. Liczby te wskazują, że dynamika obrotów przez długi czas rosła. Dopiero po 1630 r., podobnie jak w Starym Mieście, powoli zaczęła spadać i rynek uspokajał się. Krzywa obrotów nieruchomościami w Nowym Mieście w latach 1513–1640 wykazuje tym razem wyraźną zbieżność z obrazem dla Starego Miasta (por. wykres 2)²¹¹.

2. Przemiany w obrębie wybranych zawodów i branż zawodowych

A. Kupcy

Analizę przemian w strukturze zawodowej mieszkańców Torunia rozpocząć wypada od najbardziej znaczącej gospodarczo grupy — kupiectwa. Kupcy stanowili w średniowieczu największą grupę zawodową

Wykres 3. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez kupców w Toruniu w latach 1371–1641

²¹¹ Podstawę źródłową do analizy transakcji nowomiejskich stanowiły księgi ławnicze tego miasta z lat 1513–1640: APT, kat. II, dz. IX, t. 53–64.

w Starym Mieście. Zaliczyłem do niej 257 spośród 868 podatników szosu (tj. 29,6% ogółu) w 1394 r. Charakterystycznym zjawiskiem występującym w końcu XIV w., a zapewne i wcześniej, były liczne przypadki wspólnego zamieszkiwania kilku spokrewnionych ze sobą rodzin kupieckich w jednej kamienicy. Dotyczyło to nie tylko najbliższych członków rodziny, ale też krewnych drugiego i trzeciego stopnia. Aż 257 kupców zamieszkiwało w 147 kamienicach, co daje średnią 1,7 rodziny kupieckiej na dom. Przy szczególnie atrakcyjnych ulicach handlowych średnia ta była wyższa. Przy ul. Żeglarskiej wynosiła ona 2,1 rodziny kupieckiej na kamienicę, przy Rynku i Jęczmiennej — 2, przy św. Anny — 1,9, Szczytnej — 1,75, Szerokiej — 1,7, natomiast przy ul. Mostowej ten wskaźnik wynosił już tylko 1,5. Nawet rodziny osób należących do ścisłej elity miejskiej, piastujących najwyższe urzędy, zamieszkiwały razem. Dla przykładu: w kamienicy nr 55 przy ul. Jęczmiennej mieszkali w 1394 r. Henrich Hitfeld burmistrz, jego bratankowie Gotschalk i Hartwig Hitfeld, Gerhard Steynhaus rajca, Herman Vockenkus były ławnik, dzieci Bikolna oraz dopisany Henrich Opperschinke²¹². Jak widać, w tym czasie kamienica kupiecka odgrywała rolę swego rodzaju siedziby rodowej, bardzo rzadko stawała się przedmiotem transakcji kupna-sprzedazy.

Dla 1455 r. udało się przypisać zawód kupca tylko 97 podatnikom wobec 807 w całym mieście (12% ogółu). Spadek liczebny całej grupy spowodowany był po części innymi nieco zasadami sporządzania spisu podatników. O ile w 1394 r. wymieniano w nim wszystkich dorosłych członków rodzin, szczególnie kupieckich, to w 1455 r. jedynie głowy rodzin. Gdy żył jeszcze ojciec czy matka, pomijano zapewne nawet dorosłe dzieci, jeśli pozostawały we wspólnocie majątkowej. Niemniej jednak w wartościach względnych obserwujemy spadek udziału kupców w strukturze zawodowej Starego Miasta aż o 17%. W rzeczywistości był on nieco niższy, gdyż kolejni kupcy kryją się prawdopodobnie w bardzo licznej grupie osób o nieustalonym zawodzie (413). Jeśli założymy proporcjonalny do rozkładu w grupie zidentyfikowanych pod względem profesji osób rozkład poszczególnych zawodów w grupie „niezidentyfikowanych”, kupcy stanowić by mogli około 25% ogółu podatników. Jest to jednak wielkość optymalna, gdyż wśród osób o nieznanym zawodzie dominują przedstawiciele plebsu. Proporcje te będą jeszcze mniej korzystne, jeśli uwzględnimy podatników z Nowego Miasta (346) i przedmieść (591), gdzie kupców nie było wcale.

Dla kolejnych przekrojów nie można już opierać analizy na spisach podatkowych. Liczebność kupców obserwować można tylko rozpatrując

²¹² APT, kat. II, dz. III, t. 69, s. 59: była to największa, ale też zarazem najgęściej zasiedlona kamienica przy ul. Jęczmiennej. Mieszkańców poszczególnych domów można wydzielić uwzględniając szerszą interlinię, którą poborca podatkowy rozdzielał od siebie lokatorów kolejnych kamienic. Spostrzeżenie to potwierdzają późniejsze wykazy właścicieli z pierwszej połowy XV w.

właściciele z tej grupy. Dodatkowo analiza danych z XVI w. może być obciążona znacznym błędem wynikającym z dużego odsetka właścicieli niezidentyfikowanych pod względem zawodowym. W 1500 r. do kupców zaliczyłem 63 osoby spośród 295 właścicieli w Starym Mieście, co daje 21-procentowy udział kupców w tej grupie (pomijając niezidentyfikowanych, odsetek ten wynosi 31%). Pół wieku później było 69 kupców wśród 272 właścicieli w Starym Mieście (25,4%, bez niezidentyfikowanych — 33,5%), ale już w skali całego Torunia (z Nowym Miastem) było ich 72 wobec 470 właścicieli (15,3%). Po wyeliminowaniu osób o nieznanym zawodzie (164) kupcy mogli stanowić w Toruniu około 23,5% właścicieli działek. W 1600 r. było 87 kupców w zbiorowości liczącej 509 właścicieli (17,1%, bez niezidentyfikowanych — 20,3%). W 1640 r. w całym mieście w obrębie murów posiadało nieruchomości 110 kupców wobec 576 właścicieli ogółem (19,1%, bez niezidentyfikowanych — 21,1%). Wreszcie w 1703 r. było 113 kupców w grupie 503 właścicieli nieruchomości (22,5%, bez niezidentyfikowanych — 23,7%).

Wszystkie te liczby ukazują zjawisko „falowania” udziału kupców w strukturze społecznej, a potem własnościowej mieszkańców miasta. Po okresie dominacji kupiectwa w XIV-wiecznym Starym Mieście grupa ta zdecydowanie się zmniejszyła w XV stuleciu. Trudno ocenić na podstawie przytoczonych liczb skalę tego procesu w drugiej połowie XV w., gdyż dane wcześniejsze dotyczą wszystkich podatników szosu w mieście, późniejsze — tylko grupy właścicieli nieruchomości. Ogólny przebieg zmian w strukturze własnościowej pozwala jednak wnioskować o pogłębiającym się przynajmniej do końca lat siedemdziesiątych XV w. kryzysie kupiectwa. Od początku XVI w. kupców w grupie właścicieli nieruchomości stale przybywało, zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i względnych. Największy przyrost ich liczby nastąpił między 1600 a 1640 r.: o ile w latach 1500–1550 wynosił 14%, a w latach 1550–1600 21%, to w latach 1600–1640 ponad 26%. W drugiej połowie XVII w. przyrost ów został zahamowany — w liczbach względnych wyniósł niecałe 3%. Kolejne okresy pomyślnej koniunktury dla kupców możemy wiązać z rozwojem w mieście różnych form uprawiania handlu: w XIV w. — handlu dalekosiężnego, gdy kupcy toruńscy byli aktywni na obszarze całego Bałtyku i Morza Północnego z jednej strony²¹³ oraz na ziemiach polskich (Kraków, Poznań²¹⁴), Litwie, Śląsku²¹⁵, Rusi Czerwonej, Słowacji i na Węgrzech²¹⁶

²¹³ M. Magdański, *Organizacja kupiectwa*; K.-O. Ahnsehl, *Thorns Seehandel und Kaufmannschaft um 1370*, Marburg 1961; R. Czaja, *Udział wielkich miast*.

²¹⁴ L. Koczy, *Handel Poznania do połowy wieku XVI*, Poznań 1930.

²¹⁵ J. Tandecki, *Działalność finansowa mieszczaństwa toruńskiego we Wrocławiu w okresie konfliktów polsko-krzyżackich w XIV i XV wieku*, [w:] *Prace z dziejów państwa i zakonu krzyżackiego*, Toruń 1984, s. 83–105.

²¹⁶ O. R. Halaga, *Košice-Balt*, Košice 1975.

z drugiej; w latach 1480–1550 — gdy kupiectwo toruńskie aktywnie uczestniczyło w pośrednictwie w handlu zbożem między zapleczem polskim a Gdańskiem; w pierwszej połowie XVII w. — gdy Toruń stał się jednym z najważniejszych ośrodków jarmarcznych na ziemiach polskich, a kupcy toruńscy, dzięki sieci jarmarków i faktorii zakładanych w głębi Rzeczypospolitej, poszerzyli ponownie zasięg swojego handlu aż po Śląsk²¹⁷, ziemie ruskie i Litwę²¹⁸. Okresy dekonjunktury związane były z upadkiem wskazanych wyżej form uprawiania handlu (lata 1410–1480 — upadek toruńskiego handlu dalekosieżnego; 1550–1600 — upadek toruńskiego pośrednictwa w handlu zbożem; po roku 1655 — regres spowodowany wojnami polsko-szwedzkimi).

Do analogicznych wniosków prowadzi analiza koniunktury w handlu toruńskim oparta na danych dotyczących transakcji kupna-sprzedaży nieruchomości. O zmianach koniunktury informuje nas położenie względem siebie linii zakupów i sprzedaży nieruchomości przez kupców, gdzie nadwyżka zakupów będzie świadczyła o pomyślnej sytuacji gospodarczej, a nadwyżka sprzedaży o zjawiskach regresywnych (por. wykres 3). Operacje kupna-sprzedaży nieruchomości odznaczają się pewnymi wahaniami w stosunku do bodźców rynkowych — koniunktura uwidacznia się najpierw w latach 1381–1410, a następnie dopiero w latach 1491–1550, wreszcie w latach 1591–1600 i od 1621 roku. Charakterystyczny jest przebieg początkowego okresu dekonjunktury po 1410 r. Przez kolejne dwadzieścia lat wzrastająca sprzedaż nieruchomości kupieckich była w całości rekompensowana zakupami tej grupy — prowadziło to do analizowanej w następnym podrozdziale koncentracji własności w mieście. Podobnie po 1550 r. najbogatsi kupcy skupowali przez pierwsze dwadzieścia lat dekonjunktury nieruchomości, których wyzbywali się ubożający przedstawiciele tego zawodu. Dopiero wyczerpanie zapasów finansowych elity kupieckiej prowadziło do pojawienia się na rynku handlu nieruchomościami większej liczby przedstawicieli rzemiosła i przejmowania przez tę grupę części dóbr należących wcześniej do kupców. Zjawiska takie obserwujemy systematycznie od początku XV do początku XVII stulecia. Od lat dwudziestych XVII w. sytuacja na rynku odwróciła się. Kupcy stali się od tego momentu grupą, która zaczęła przejmować nieruchomości w mieście kosztem przedstawicieli rzemiosł. Nie dysponujemy niestety materiałem z drugiej połowy XVII w., kiedy to nowe zjawisko uwidoczniło się w pełni — księgi ławnicze z tego okresu spłonęły w 1703 r. Zmiany obserwowane na podstawie porównania stanu posiadania i liczebności kupców w 1640 i 1703 r. są jednak jednoznaczne w swojej wymowie — liczba

²¹⁷ M. Wolański, *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII wieku*, Wrocław 1961, s. 137–141.

²¹⁸ V. I. Meleško, *Mogilev v XVI-seredine XVII v.*, Minsk 1988, s. 118 n.

kupców pozostała taka sama, ale posiadanych przez nich nieruchomości wyraźnie przybyło. Dane te wskazują, że przy stagnacji handlu i kupiectwa toruńskiego doszło tym razem do poważnego kryzysu rzemiosła.

Tablica 7. Liczebność kupców i ich nieruchomości w latach 1500–1703

Lata	Stare Miasto		Nowe Miasto		Ogółem	
	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek
1500	63	197
1550	69	199	5	14	72	213
1600	81	151	6	13	87	164
1640	99	162	11	15	110	177
1703	99*	180	14	48	113	228

* Wśród kupców mieszkających na terenie Starego Miasta 10 posiadało nieruchomości w Nowym Mieście. Nieruchomości te uwzględnione zostały przy Nowym Mieście.

Dane z tablicy 7 wskazują na ogólne trendy rozwoju warstwy kupieckiej i jej stanu posiadania w Toruniu. Trzeba tylko pamiętać, że szczególnie liczby dotyczące XVI w. mogą być zaniżone, gdyż nie udało się ustalić zawodów części właścicieli w tym czasie. Informacje z XVII i początku XVIII stulecia obarczone są znacznie mniejszym błędem. Do połowy XVI w., mimo spadku liczby kupców, ich zamożność wyrażona liczbą posiadanych nieruchomości w mieście rosła. Do zmniejszenia liczby nieruchomości kupieckich doszło w latach 1550–1600 (o 24%). Zjawisko to należy wiązać z kryzysem toruńskiego pośrednictwa w handlu zbożowym i upadkiem dziedzicznego patrycjatu. W XVII stuleciu ponownie rosła zarówno liczba kupców, jak i ich zamożność. W 1500 r. na jednego kupca przypadało 3,1 działki, w 1550 r. — 2,9, w 1600 r. — 1,9, w 1640 r. — 1,6, w 1703 r. — 2,0. Mimo to jednak w tym okresie kupcy posiadali średnio mniejsze majątki nieruchome niż piwowarzy. Łączyło się to z postępującą na przestrzeni wieków zmianą w lokowaniu zysków z handlu. O ile w średniowieczu jeszcze znaczna część dochodów kupieckich przeznaczana była na zakup nieruchomości (zarówno w mieście, jak i na wsi), to już w XVI w. patrycjat toruński inwestował głównie w dobra ziemskie, a w następnym stuleciu nieruchomości stanowiły mniej niż 20% wartości majątku kupieckiego. Na resztę składały się ruchomości oraz pożyczki pod zastaw nieruchomości, które zastąpiły zakup domów. Mobilność terytorialna przedstawicieli tej profesji była bardzo duża, szczególnie w zestawieniu z konkurującymi z nimi o władzę nad miastem piwowarami. W latach 1627–1703 przyjęto do prawa miejskiego 513 kupców, w tym aż 314 przybyszów (61,2%).

B. Rzemiosła spożywcze

a. Piwowarzy

Karczmarze-piwowarzy stanowili najbogatszą i najliczniejszą grupę zawodową skupioną w cechach. Największy rozwój browarnictwa w Prusach Królewskich przypadł na XV i początek XVI w.²¹⁹ Na początku XV stulecia tylko staromiejski cech karczmarzki liczył 57 mistrzów²²⁰. Pół wieku później (1455) w Nowym Mieście było co najmniej 37 karczmarzy²²¹. Można więc przypuszczać, że w pierwszej połowie XV w. oba cechy zrzeszały blisko stu mistrzów. Później rozwój liczebny cechów piwowarskich został zahamowany, aczkolwiek rosła zamożność i samodzielność ekonomiczna mistrzów tej profesji. S. Herbst, na podstawie spisu przyjmowanych do cechu staromiejskiego, szacował stan piwowarów w tej części miasta w 1578 r. na 86 mistrzów²²². Wydaje się, że jest to liczba zawyżona (por. niżej). Należy przypuszczać, że w drugiej połowie XV i w XVI w. grupa piwowarów stale zmniejszała się aż do poziomu około 60 mistrzów na początku XVII stulecia.

Tablica 8. Liczebność piwowarów i ich nieruchomości w Toruniu w latach 1500-1703

Lata	Stare Miasto		Nowe Miasto		Ogółem	
	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek
1500	23	31
1550	23	39	29	67	51	106
1600	25	52	33	87	58	139
1640	24	45	27	68	51	113
1703	18*	40	21*	50	33	90

* W tym 6 posiadało nieruchomości zarówno w Nowym, jak i w Starym Mieście.

²¹⁹ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 18-20, 24-26; R. Czaja, *Socjotopografia*, s. 47 (tab. 8)-49, 55.

²²⁰ APT, kat. I, nr 1082; K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan*, s. 88-89: wykaz obejmuje 52 mistrzów, 2 wdowy i 2 czeladników; S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 103, potraktował tę informację jako oddającą liczebność karczmarzy w obu miastach toruńskich — analiza nazwisk występujących w spisie świadczy, że dotyczył on jedynie Starego Miasta.

²²¹ APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 25v. Do tej liczby dodać trzeba kilku karczmarzy, którzy weszli wcześniej do rady nowomiejskiej. Ci bowiem nie byli wykazywani w spisach członków cechu.

²²² S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 103.

Nieco dokładniej można prześledzić rozwój liczby właścicieli nieruchomości pochodzących z cechów piwowskich. W końcu XIV w. udało się zidentyfikować 32 właścicieli z cechu staromiejskiego. Zdaje się to wskazywać, że około 80% członków cechu dzieliło z innymi własność pojedynczego zakładu produkcyjnego, część kierowała produkcją w browarach kupieckich. W 1450 r. wśród właścicieli w Starym Mieście zidentyfikowano 26 karczmarzy, ale nie jest to na pewno ich pełna lista. W kolejnych przekrojach poddano analizie tylko liczebność piwowarów, którzy byli właścicielami nieruchomości (por. tabl. 8).

Liczby przytoczone w tablicy 8 obrazują kilka zjawisk związanych z rozwojem browarnictwa w Toruniu w XVI–XVII w. Przede wszystkim wskazują na konieczność weryfikacji szacunkowych obliczeń S. Herbsta dla drugiej połowy XVI w. Autor ów bowiem przyjmował, że liczba mistrzów w danym roku badania jest równa liczbie mistrzów przyjętych do cechu w ciągu trzydziestu lat poprzedzających rok badania. Herbst nie docenił, jak się wydaje, mobilności terytorialnej rzemieślników i zbyt optymistycznie szacował długość ich życia, nie wziął też pod uwagę, że do cechu przyjmowano często kilku braci, którzy następnie przez jakiś czas posiadali wspólnie nieruchomość odziedziczoną po rodzicach. Z kolei informacje przytoczone przez Herbsta dla pierwszej połowy XVII w. (lata 1618, 1627²²³), a zaczerpnięte z petycji piwowarów do króla, prawie dokładnie pokrywają się z liczebnością obu cechów (z tablicy u Herbsta wynika, że dane dotyczą tylko piwowarów staromiejskich, w rzeczywistości odnoszą się one do całego miasta). Podobnie dane z drugiej połowy XVII w. odpowiadają stwierdzonemu stanowi piwowarów w grupie właścicieli w tym czasie (1659 r. — 27 mistrzów i 5 wdów²²⁴, 1662 r. — 28 mistrzów i 5 wdów²²⁵, 1684 r. — 31 mistrzów i 6 wdów²²⁶) i wskazują na lata czterdzieste i pięćdziesiąte tego stulecia (zapewne głównie te ostatnie) jako okres największego spadku liczby mistrzów (z 51 w 1640 r. do 32 — z wdowami — w 1659 r.). Ta zbieżność danych wskazuje też, iż przynajmniej w XVII w. wszyscy mistrzowie piwowarscy byli równocześnie właścicielami nieruchomości. Nastąpiło więc pełne usamodzielnienie własnościowe członków cechów.

Rozmiary zmian w liczebności piwowarów staromiejskich można zobrazować zestawieniem mistrzów przyjmowanych do cechu w latach 1538–1650 (w nawiasie podana liczba mistrzów pochodzenia polskiego)²²⁷:

²²³ W 1627 r. podpisało się 49 mistrzów i 10 wdów (APT, Cech piwowarów 16, s. 141).

²²⁴ APT, Cech piwowarów 16, s. 292; w Starym Mieście było 13 mistrzów i 5 wdów, w Nowym Mieście — 14 mistrzów i 2 wdowy.

²²⁵ Ibidem, s. 324.

²²⁶ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 103.

²²⁷ APT, Cech piwowarów 24, s. 5–23.

1538-1550 — 33 (10)	1621-1630 — 19 (0)
1551-1560 — 25 (3)	1631-1640 — 11 (0)
1561-1570 — 35 (8)	1641-1650 — 8 (0)
1571-1580 — 22 (2)	1651-1660 — 10 (0)
1581-1590 — 19 (2)	1661-1670 — 8 (0)
1591-1600 — 12 (2)	1671-1680 — 12 (0)
1601-1610 — 22 (0)	1681-1690 — 13 (0)
1611-1620 — 10 (0)	1691-1700 — 8 (0)

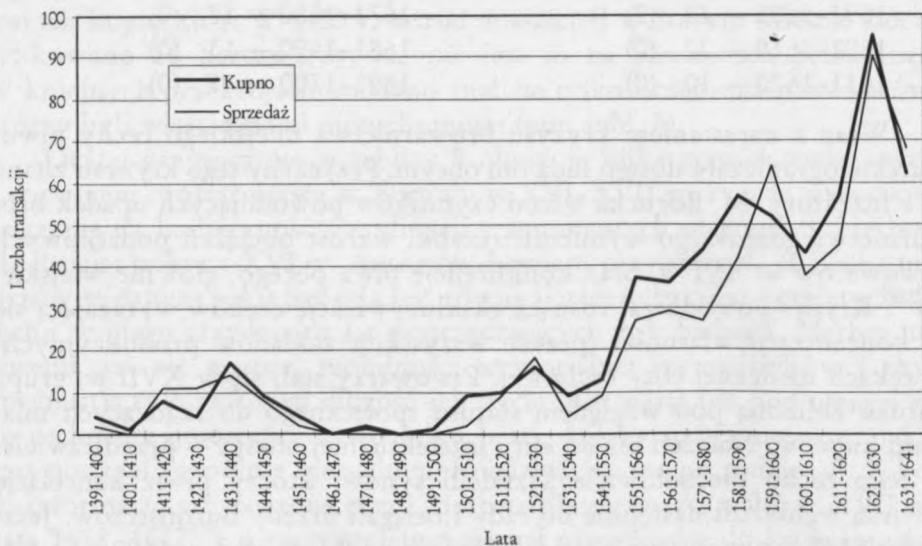
Wraz z narastaniem kryzysu browarnictwa miejskiego cechy piwowarskie ograniczały dostęp ludziom obcym. Przyczyny tego kryzysu znane są z literatury. M. Bogucka wśród czynników powodujących upadek browarnictwa gdańskiego wymieniła: szybki wzrost obciążeń podatkowych piwowarów w XVI w. oraz konkurencję piwa obcego, głównie wiejskiego²²⁸. Kryzys powodował rosnącą ekskluzywizację cechów wyrażającą się w koncentracji własności (przede wszystkim zakładów produkcyjnych) w rękach nielicznej elity cechowej. Piwowarzy stali się w XVII w. grupą bardzo zbliżoną pod względem statusu społecznego do rządzących miastem kupców. Należeli też do elity intelektualnej miasta — przedstawiciele tego cechu pieczołowicie kształcili synów, którzy przez kancelarię miejską wchodzili następnie do rady i osiągnęli urzędy burmistrzów. Jeszcze w 1550 r. piwowarzy posiadali średnio po 2,1 działki, w 1600 r. — 2,4, w 1640 r. — 2,2, w 1703 r. — 2,7. Wraz ze zwycięstwem reformacji ograniczono dostęp do cechu katolikom. O ile jeszcze w połowie XVI w. Polacy stanowili blisko 30% przyjętych do cechu, o tyle od początku kolejnego stulecia nie zdarzył się już żaden przypadek przyjęcia osoby o polskim nazwisku. Wspomniany upadek cechu w drugiej połowie XVII w., poza czynnikami wskazanymi wyżej, spowodowany był w dużej mierze przez politykę ekonomiczną władz miasta. Szczególne znaczenie miało w tym wypadku uruchomienie w Przysieku w latach sześćdziesiątych XVII w. produkcji piwa miejskiego, która stała się z czasem jednym z głównych źródeł dochodów miasta²²⁹. Piwowarów dodatkowo rujnowała akcyza, ściągana często bezprawnie przez władze miasta, i kosztowne procesy z radą wynikłe z tego tytułu²³⁰. Znaczna część członków cechu z początku XVIII w. nie miała już prawie związku z bezpośrednią produkcją piwa. Podtrzymywali oni przynależność do cechu na zasadzie tradycji, osobiście zasilając tworzącą się dziedziczną elitę urzędniczą (inteli-

²²⁸ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 24-25.

²²⁹ J. Wojtowicz, *Dzieje handlu, przemysłu i rzemiosła*, [w:] *Historia Torunia*, t. II, cz. 3, s. 75-78.

²³⁰ Pełną dokumentację konfliktu cechów piwowarskich z władzami miasta w XVI-XVIII w. zawiera rzadko wykorzystywana w badaniach kronika cechowa — APT, Cech piwowarów 16-18.

gencję)²³¹. O stopniu ekskluzywności cechu świadczy fakt, że w latach 1627–1703 wśród 97 przyjętych do prawa miejskiego piwowarów tylko dwunastu pochodziło spoza Torunia (12,4%). Był to najbardziej zamknięty dla obcych cech w mieście.

Wykres 4. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez piwowarów w Toruniu w latach 1391–1641

Zmiany obserwowane w obrocie nieruchomościami (wykres 4) wskazują, że po niekorzystnych dla piwowarów pierwszych dziesięcioleciach XV w. (1401–1440) w drugiej połowie stulecia w transakcjach tej grupy zawodowej nastąpił zupełny zastój, który trzeba utożsamiać raczej z utrzymywaniem się korzystnych tendencji koniunkturalnych dla browarnictwa. Przełom XV/XVI w. i początkowe dziesięciolecia nowego stulecia charakteryzowały się najpierw ożywieniem aktywności piwowarów na rynku nieruchomości (być może było to związane z udziałem części z nich w handlu zbożem), a następnie ponownym załamaniem koniunktury i znanymi z rewolty 1523 r. problemami z uzyskaniem surowca do produkcji piwa²³². Po 1530 r. piwowarzy ponownie zwiększyli swoje zaangażowanie na rynku nieruchomości i aż do końca tego stulecia kupowali

²³¹ W księdze przyjęć do prawa miejskiego w końcu XVII i w XVIII w. piwowarzy obdarzani byli zaszczytnym tytułem *Herr*, a większość z nich — już w momencie przyjęcia do cechu — pracowała w kancelarii miejskiej. To ostatnie zajęcie było źródłem ich rzeczywistych dochodów i wstępem do dalszej kariery urzędniczej.

²³² J. Buława, *Walki społeczno-ustrojowe w Toruniu w połowie XVI wieku*, Toruń 1971, s. 39 (skargi piwowarów).

zdecydowanie więcej niż sprzedawali. Załamanie korzystnej koniunktury w latach dziewięćdziesiątych XVI w. można uznać za pierwszy zwiastun siedemnastowiecznego kryzysu browarnictwa. Co prawda w kolejnych dziesięcioleciach (1601–1631) piwowarzy znowu kupowali więcej niż sprzedawali, ale liczby obu rodzajów kontraktów coraz bardziej się zbliżały, aż wreszcie po 1631 r. ponownie sprzedaż działek przewyższyła zakupy. Można przypuszczać, że trend wówczas zapoczątkowany mógł trwać, z pewnymi wahaniami, również w drugiej połowie XVII w.

b. Piekarze i piernikarze

Ważną rolę w mieście odgrywali też przedstawiciele kolejnego cechu branży spożywczej — piekarze. Na początku XV w. (ok. 1402 r.) do staromiejskiego cechu piekarzy zaliczano 39–40 mistrzów²³³. Nie znamy wielkości analogicznych cechów w Nowym Mieście²³⁴ i na przedmieściach, ale wnosić można, że skupiały one razem co najmniej dwadzieścia osób.

W drugiej połowie XV w. piekarze stali się jedną z najbardziej aktywnych grup zawodowych w mieście. Nie było to jednak związane ze wzrostem zaludnienia miasta, a raczej przeciwnie. Do ożywienia działalności gospodarczej członków cechu przyczyniła się koniunktura na eksport zboża. To właśnie piekarze, mający kontakty z producentami na najbliższym zapleczu miasta i zgromadzone zasoby ziarna, jako pierwsi mogli pozytywnie zareagować na pojawiające się bodźce rynkowe. Z XV w. znanych jest kilka spektakularnych awansów piekarzy z grona mistrzów cechowych do elitarnej warstwy kupców (Fredewald, Kranch, Friese). Omówię je nieco później. Warto tu tylko dodać, że awansowali oni w tym samym czasie, gdy inni piekarze ubożeli, a mistrzów zapewne ubywało wraz z kurczeniem się liczby mieszkańców miasta. O takim przebiegu wydarzeń świadczy aktywność piekarzy i ich skargi na radę w czasie rewolty pospólstwa w 1523 r.

Bardzo trudno odtworzyć stan cechu w XVI w. — brak spisów osób doń należących. Dla 1515 r. ustalono maksymalną liczbę piekarzy w Starym Mieście — 40²³⁵. Tyle bowiem ław chlebowych miało funkcjonować na rynku. Spośród nich cztery ławy należały zawsze do piernikarzy — taką też maksymalną liczebność mogła osiągać profesja, z której miasto słynęło przecież w Polsce. S. Herbst przypuszczał, że odrębny nowomiejski cech piekarzy istniał jeszcze w połowie XVI w., po czym został połączony ze swoim staromiejskim odpowiednikiem²³⁶. Wkrótce jednak

²³³ APT, kat. I, nr 1080 B — 40 piekarzy; K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan*, s. 90 — wykaz zawiera 39 mistrzów.

²³⁴ APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 30 — pozostawiono wolne miejsce na wpisanie piekarzy nowomiejskich, dlatego też nie znamy liczebności członków tego cechu w 1455 r.

²³⁵ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 91; J. E. Wernicke, *Geschichte Thornes*, Bd. 1, s. 341.

²³⁶ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 91.

podział przestrzenny został zastąpiony podziałem ze względu na rodzaj produkcji — powstały dwa cechy: piekarzy chleba białego oraz piekarzy razowca²³⁷. Mimo istnienia czterdziestu ław piekarskich oba cechy były w XVII w. znacznie mniej liczne²³⁸. Oparte na w miarę dokładnych danych szacunki wskazują, że w 1600 r. działało w Toruniu 25 piekarzy, w 1640 r. — 31, a w 1703 r. — 28. Zasadniczy spadek liczby piekarzy nastąpił przede wszystkim w XVI w. (jeszcze w 1515 r., jak ustalono, funkcjonowało w mieście 40 piekarzy). W ciągu tego stulecia zaznaczyło się natomiast zjawisko wzrostu zamożności piekarzy. Wydaje się, że mogło to mieć związek z ustaleniem się liczby mieszkańców Torunia i wzrostem spożycia. W 1600 r. piekarze posiadali średnio po 1,6 domu. W pierwszej połowie XVII w. sytuacja piekarzy była dość stabilna, zapewne w związku z dalszym, niewielkim przyrostem ludności (w 1640 r. średnia domów na 1 piekarza wyniosła 1,2), po czym w drugiej połowie tego i na początku następnego stulecia doszło ponownie do zmniejszenia liczby mistrzów (w 1703 r. średnia domów na piekarza wyniosła 1,6) (tabl. 9).

Tablica 9. Liczebność piekarzy i posiadane przez nich nieruchomości w Toruniu w latach 1500–1703

Lata	Stare Miasto		Nowe Miasto		Ogółem	
	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek
1500	16	27
1550	17	25	3	6	20	31
1600	19	31	6	10	25	41
1640	20*	22	15*	17	32	40
1703	15**	20	17**	24	28	44

* W tym 3 mistrzów posiadało domy zarówno w Starym, jak i Nowym Mieście.

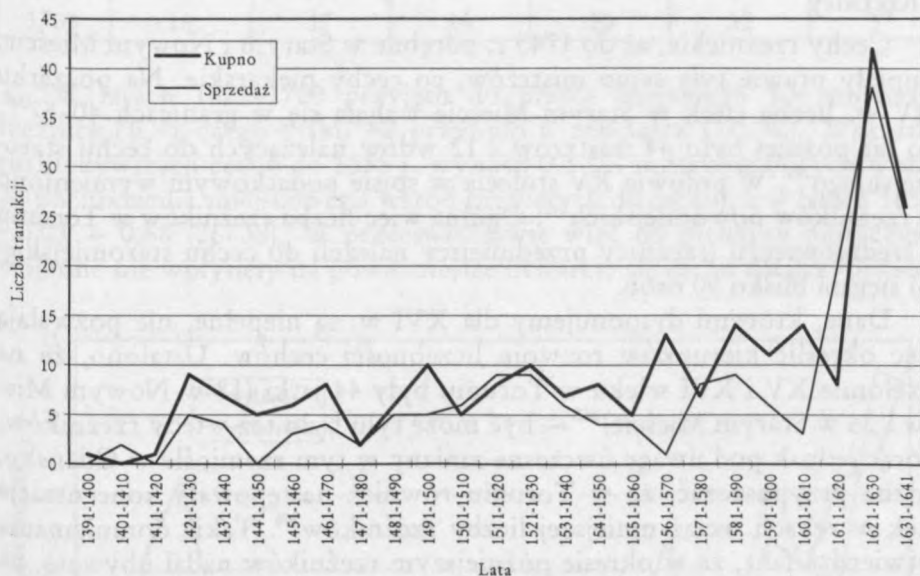
** W tym 4 mistrzów posiadało domy zarówno w Starym, jak i Nowym Mieście.

Wśród 130 mistrzów przyjętych do cechu w latach 1627–1703 było 69 przybyszów (53,1%). Stopień otwartości cechu w XVII w., określony przez relację liczby napływających do miasta nowych członków cechu do liczby mistrzów miejscowego pochodzenia (1,13), wskazuje na stosunkowo niewielką przewagę tych pierwszych. Jakkolwiek nie można porównać cechu piekarzy z bardziej elitarnymi organizacjami piwowarów i rzeźników, to proporcja ta stawia go wśród najmniej dostępnych dla ludzi obcych cechów w Toruniu. Co więcej, jeśli uwzględnimy w poważniejszym

²³⁷ Ibidem.

²³⁸ Podobnie było w Gdańsku, gdzie dyferencjacja majątkowa wśród piekarzy była daleko posunięta — M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 267–268.

stopniu czynnik czasu, to okaże się, że omawiany wskaźnik dla lat 1627–1655 wynosił 0,65 (17 mistrzów obcych na 26 „miejscowych” przyjętych do cechu), a dla okresu po „potopie” (1655–1703) — 1,49 (52/35). Obliczenia te wskazują na wyraźne otwarcie się cechu w wyniku spadku zaludnienia miasta po wojnie polsko-szwedzkiej. Pewien wpływ na zmniejszenie liczby piekarzy mogła też mieć zmiana struktury spożycia — wzrost znaczenia mięsa w diecie w drugiej połowie XVII w.

Wykres 5. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez piekarzy w Toruniu w latach 1391-1641

Koniunktura mierzona liczbą transakcji kupna-sprzedaży nieruchomości zawartych przez piekarzy (wykres 5) wskazuje na długie okresy przewagi zakupów nieruchomości. Za najbardziej korzystne pod tym względem uznać trzeba okresy 1411-1470 i 1531-1610. Do załamania się koniunktury doszło najpierw w latach 1471-1480. Postępującą w kolejnych dziesięcioleciach (1481-1500) wyżkę zakupów wiązać trzeba z rosnącym udziałem elity piekarzy w obrocie zbożem. Ostateczne przejęcie tego zyskownego handlu przez kupców doprowadziło do załamania koniunktury w latach 1501-1530. Można więc przyjąć, że cały okres 1471-1530 był wyraźnie niekorzystny dla produkcji piekarskiej i prawdopodobnie właśnie wtedy doszło do wyraźnego ograniczenia liczby mistrzów w skali całego miasta. Dopiero rozwój rynku lokalnego i zapewne przyrost demograficzny w XVI w. spowodował kolejną długotrwałą koniunkturę na produkcję piekarską, przerwana na krótko w latach 1571-1580, a następnie już na dłużej po 1611 r. Aż jednak do połowy XVII w. liczba

piekarzy rosła, przypuszczalnie wraz ze zwiększaniem się zaludnienia miasta.

Wzrost ekskluzywności zawodu w drugiej połowie XVII w. wskazuje na utrzymywanie się trendów regresywnych, co też potwierdza zmniejszenie się liczby piekarzy w tym czasie. Podobne zjawisko obserwujemy w Gdańsku, gdzie począwszy od lat czterdziestych XVII w. następował spadek liczebny piekarzy²³⁹.

c. Rzeźnicy

Cechy rzeźnicze, aż do 1743 r. odrębne w Starym i Nowym Mieście, skupiały prawie tyle samo mistrzów, co cechy piekarskie. Na początku XIV w. liczba jatek w Starym Mieście wahała się w granicach 40–57²⁴⁰. Sto lat później było 44 mistrzów i 12 wdów należących do cechu staromiejskiego²⁴¹. W połowie XV stulecia w spisie podatkowym wymieniono 30 rzeźników nowomiejskich²⁴². Ogólna więc liczba rzeźników w Toruniu w średniowieczu (rzeźnicy przedmiejscy należeli do cechu staromiejskiego) sięgała blisko 90 osób.

Dane, którymi dysponujemy dla XVI w. są niepełne, nie pozwalają więc określić kierunków rozwoju liczebności cechów. Ustalono, że na przełomie XV i XVI wieku w Toruniu były 44 jatki (18 w Nowym Mieście i 26 w Starym Mieście)²⁴³ — być może tylu było też wtedy rzeźników. Biorąc jednak pod uwagę ówczesne zmiany w tym rzemiośle w Gdańsku, można przypuszczać, że w Toruniu również następowała koncentracja jatek w rękach wciąż mniejszej liczby rzeźników²⁴⁴. Takie domniemania potwierdza fakt, że w okresie późniejszym rzeźników nadal ubywało, aż do początku XVII w. (23). Proces ten w XV–XVI w. mógł być spowodowany wzrastającą rolą zbóż w diecie i spadkiem pogłowia zwierząt rzeźnych w wyniku powiększania areału upraw zbożowych. Po 1600 r. liczba mistrzów rzeźniczych zaczęła rosnąć (1600 r. — 27, 1640 r. — 37). Podobnie jednak, jak w przypadku innych rzemioł spożywczych, niekorzystnie na rozwój rzeźnictwa wpłynęły skutki wojen polsko-szwedzkich. W 1703 r. było w Toruniu 32 rzeźników (tabl. 10).

²³⁹ J. Trzoska, *Gdańskie młynarstwo i piekarnictwo w II połowie XVII i w XVIII w.*, Gdańsk 1973, s. 93 n. (tab. 3): w latach 1651–1655 było 153 producentów pieczywa żytniego i 15 pieczywa pszennego (razem 168), w latach 1696–1700 odpowiednio 87 i 29 (116).

²⁴⁰ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 112.

²⁴¹ APT, kat. I, nr 1080 A (S. Herbst doliczył się w tymże spisie tylko 42 mistrzów i 11 wdów).

²⁴² APT, kat. II, dz. III, t. 76.

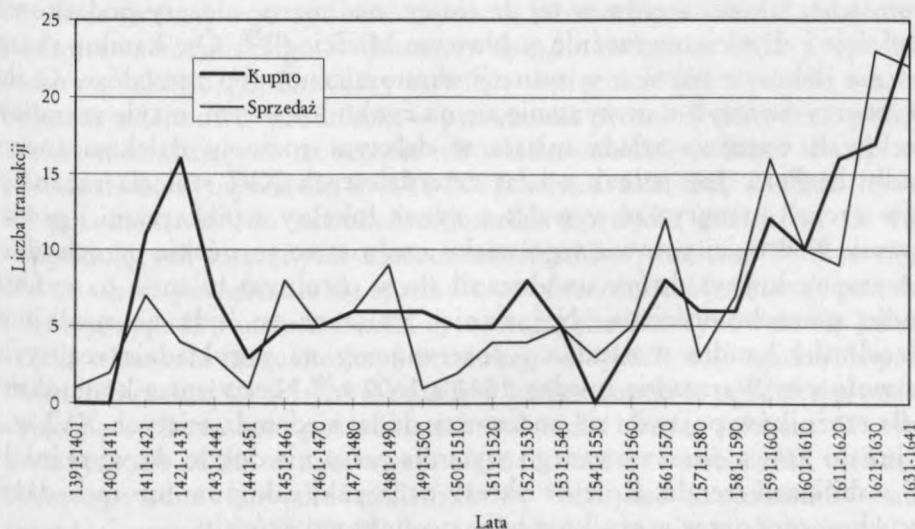
²⁴³ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 112.

²⁴⁴ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 22: w 1526 r. na jednego rzeźnika w Gdańsku przypadało 2,1 jatki, a liczba rzeźników z 77 mistrzów w tymże roku zmniejszyła się do ok. 40 w 1 poł. XVII w.

Tablica 10. Liczebność rzeźników i należących do nich nieruchomości w Toruniu w latach 1600–1703

Lata	Stare Miasto		Nowe Miasto		Ogółem	
	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek
1600	18	24	9	20	27	44
1640	23	27	14	20	37	47
1703	16	17	16	20	32	37

W latach 1627–1703 przyjęto do prawa miejskiego 106 mistrzów rzeźnickich, z czego tylko 40 przybyło z zewnątrz (37,7%). Wskaźnik ekskluzywizacji cechu do 1655 r. wynosił 0,5 (14 mistrzów obcych wobec 28 pochodzenia miejscowego wśród przyjętych do cechu), a w latach 1655–1703 – 0,68 (26/38). W przeciwieństwie więc do piekarzy zniszczenia wojenne nie wpłynęły na poważniejsze otwarcie się cechu dla przybyszów.

Wykres 6. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez rzeźników w Toruniu w latach 1391–1641

Koniunktura mierzona liczbą transakcji kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywanych przez rzeźników (wykres 6) potwierdza generalnie ustalenia uzyskane drogą analizy liczby mistrzów. Przewaga zakupów nieruchomości występowała w latach 1411–1450, 1491–1540, 1571–1580, 1601–1620, 1631–1641. Niekorzystna koniunktura dla tej branży przypadała na lata 1451–1490, 1541–1570, 1581–1600 i 1621–1630. Co charakterystyczne, koniunktura ta układała się odwrotnie proporcjonalnie do zmian

położenia piekarzy i piwowarów. Rzeźnicy zdecydowanie aktywniej zajęli się obrotem nieruchomościami w momencie ujawnienia się kryzysu handlu w pierwszej połowie XV w. Było to zapewne spowodowane wcześniejszym dotarciem na rynek bydła niezbędnego do wyżywienia rozwijających się jeszcze demograficznie miast pruskich. W latach trzydziestych XV w. rzeźnicy zaczęli jednak ustępować miejsca wciąż bardziej obrotowym piekarzom i piwowarom. Najprawdopodobniej mocniej niż inne rzemiosła spożywcze odczuli też skutki wojny trzynastoletniej. Mógł na tym zaważyć szybko rozwijający się import zbóż i stosunkowo duża jego ilość przeznaczana do konsumpcji na rynku lokalnym. W momencie jednak, gdy większość napływającego z ziem polskich zboża zaczęto kierować na eksport, opłacalność działalności gospodarczej rzeźników ponownie wzrosła. Znamienne są różnice w treści skarg cechów spożywczych przedkładanych w czasie rewolty 1523 r. Piwowarzy skarżyli się na trudności w nabywaniu surowca do produkcji piwa i protestowali przeciw konkurencji obcego piwa w mieście, natomiast w petycjach rzeźników znalazły się narzekania na cła nakładane na Mazowszu i zmuszanie do zakupu lichej jakości wołów w tej dzielnicy, nadmierne ciężary podatkowe w mieście i zbyt ciasną rzeźnię w Nowym Mieście (!)²⁴⁵. Ów katalog skarg ujawnia jaskrawe różnice w sytuacji ekonomicznej obu zawodów. O ile piwowarzy walczyli o utrzymanie się na rynku lokalnym, o tyle rzeźnicy oczekiwali wsparcia władz miasta w dalszym rozwoju dalekosięznego handlu bydłem. Już jednak od lat czterdziestych XVI stulecia rzeźnicy znów zaczęli przegrywać w walce o rynek lokalny z piekarzami i piwowarami. W drugiej połowie tego wieku rzeźnictwo toruńskie przechodziło wyraźny kryzys, który uwidocznił się w ujemnym bilansie na rynku handlu nieruchomościami. Najpewniej związane to było ze spadkiem opłacalności handlu wołami, co obserwujemy na przykładzie realnych cen wołów w Warszawie między 1541 a 1600 r.²⁴⁶ Nieco lepsza koniunktura dla rzeźników pojawiła się począwszy od lat siedemdziesiątych XVI w., ale już do końca obserwowanego wycinka czasu nie doszło do wyraźniejszej stabilizacji trendu. Kolejne okresy nadwyżki zakupów lub sprzedaży nieruchomości przez rzeźników były stosunkowo krótkie.

C. Rzemiosła tekstylne i odzieżowe

a. Sukiennicy

Sukiennicy należeli do jednego z czterech głównych cechów rzemieślniczych Nowego Miasta w średniowieczu. Produkowali najbardziej

²⁴⁵ J. Buława, *Walki społeczno-ustrojowe w Toruniu*, s. 39-40.

²⁴⁶ Por. J. Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI-XVIII w. Handel wołami*, Gdańsk 1977, s. 213-214.

masowy wyrób toruński na rynek zewnętrzny — znane na ziemiach polskich tzw. szare sukno toruńskie. A. Semrau sugeruje, że cech sukienników nowomiejskich mógł powstać w 1297 r.²⁴⁷ Wbrew twierdzeniom S. Herbsty sukiennicy nie występowali w średniowieczu w Starym Mieście²⁴⁸. Ramy sukiennicze na Przedmieściu Portowym służyły raczej do wykańczania sukna sprowadzanego z zachodu i wywożonego potem przez kupców toruńskich dalej na południe i wschód. Pierwsi toruńscy sukiennicy wywodzili się najpewniej ze Śląska, a może nawet z Wrocławia. Takie ich pochodzenie sugerował A. Czacharowski²⁴⁹.

Okolice ulicy Sukienniczej należały w średniowieczu do najrzadziej zabudowanych rejonów Nowego Miasta. Wynikało to z rozmieszczenia na zapleczach domów, ale także na pustych działkach budowlanych przy ulicach — ram sukienniczych. Nie były one raczej wystawiane w tym czasie za mury, jak sugerował to S. Herbst²⁵⁰. W 1455 r. działało w Nowym Mieście ok. dwudziestu sukienników²⁵¹. Wcześniej było ich zapewne więcej — zmniejszenie się liczby mistrzów w pierwszej połowie XV w. mogło nastąpić w wyniku wojen polsko-krzyżackich i odcięcia dostaw surowca (wełny) oraz rynków zbytu na ziemiach polskich. Załamanie sukiennictwa toruńskiego w znaczący sposób związane było z upadkiem państwa zakonnego, Krzyżacy bowiem — ciągnący pewne zyski z handlu sukrem miejscowej produkcji — prowadzili protekcyjną politykę wobec mieszkających na terenie ich władztwa sukienników. Kryzys tego rzemiosła utrzymywał się w XVI-XVII wieku. Dla 1550 r. udało się ustalić przynależność do zawodu sukiennika dziesięciu mistrzów, ale za to dysponujących znacznymi nieruchomościami w mieście. Wydaje się, że był to okres pogłębiania się spadku wytwórczości sukienniczej; podobnie jak w przypadku innych branż, sytuacja ta charakteryzowała się koncentracją własności nieruchomości i produkcji w rękach najbogatszych przedstawicieli cechu. Ci ostatni zarzucili w końcu zupełnie produkcję, poświęcając się zyskownemu pośrednictwu w handlu obcym sukrem. W związku z tym ich udział w nabywaniu nieruchomości również rósł, tyle że nie odnotowywano ich jako sukienników, lecz jako krojowników sukna (niem. *Gewandtschneider*). Najbogatsi sukiennicy nie mieli żadnych problemów ze zmianą branży — rodzina Gretschów w ciągu dwóch pokoleń

²⁴⁷ A. Semrau, *Die Neustadt Thorn*, s. 18.

²⁴⁸ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 120.

²⁴⁹ A. Czacharowski, *Początki „Nowych Miast”*, s. 50; M. Goliński, *Socjotopografia*.

²⁵⁰ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 120. Do wystawiania ram sukienniczych poza mury mogło dojść dopiero w XVII w. Miało to związek z zauważalną odbudową gospodarczego znaczenia cechu. Ponieważ miejsca licznych ram z XIV-XV w. zabudowano, konieczne było lokalizowanie części tych urządzeń poza murami miejskimi.

²⁵¹ APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 25 — w wykazie podano 16 sukienników, ale ich liczbę powiększyć trzeba o osoby z tej branży, które wcześniej weszły w skład rady nowomiejskiej.

przeniosła się z Nowego Miasta do Starego Miasta i weszła do patrycjatu²⁵². Hans Gretsch nabył dobra ziemskie, uzyskał nobilitację, pod koniec życia został burmistrzem w mieście i ławnikiem w szlacheckim sądzie ziemskim, przypieczętowując awans rodziny do ściszej elity społecznej²⁵³. Sukiennicy nowomiejscy często przechodzili też do innych zawodów. Gieringowie np. zamienili sukiennictwo na piwowarstwo, które przeżywało w tym czasie rozkwit i dawało przepustkę do sprawowania urzędów we władzach miasta²⁵⁴. Przykłady takie można mnożyć, świadczą one o dużej mobilności społecznej sukienników, ułatwiającej im reagowanie na bodźce rynkowe.

Poprawie położenia sukienników i podniesieniu produkcji na rynek zewnętrzny miała służyć inwestycja Henryka Strobanda z początku XVII w. (założenie spółki kupieckiej, która zajmowała się sprzedażą sukna toruńskiego). Ostatecznie spółkę rozwiązano w 1667 r., nie zdołała ona odwrócić negatywnych trendów koniunktury dla produkcji miejscowej²⁵⁵. Nie ulega wątpliwości, że upadek sukiennictwa toruńskiego w XV–XVII w. spowodowany był rosnącą konkurencją sukna importowanego, które było znacznie wyższej jakości niż miejscowe wyroby. Wraz z poprawą sytuacji materialnej odbiorcy zamiast krajowych woleli kupować lepsze sukna niderlandzkie i angielskie. Dodatkowo rozwijał się w XVI w. wywóz na zachód surowca — wełny, co musiało niekorzystnie odbić się na rzemiośle toruńskim²⁵⁶. Trudny do zinterpretowania wpływ na jego położenie miało powstanie nowych, lokalnych ośrodków produkcji sukienniczej na ziemiach polskich (Brzeziny, południowa Wielkopolska) i w Prusach Królewskich (rejon Chojnic). Można bowiem przypuszczać, że rozwój sukiennictwa na tych terenach, zawsze stosunkowo oddalonych od rynku wiślanego, był spowodowany upadkiem produkcji sukienniczej w rejonach znajdujących się pod największym naciskiem ekonomicznym tego rynku oraz mniejszą opłacalnością produkcji zboża na eksport²⁵⁷. Dopiero

²⁵² A. Semrau, *Die Neustadt Thorn*, s. 42–43 (jako Gretz).

²⁵³ Ibidem, s. 43: nobilitację otrzymał Hans wraz ze swym bratem Andreasem w 1580 r.

²⁵⁴ Christoff Giering rozpoczął karierę jako właściciel kamienicy przy ul. Sukienniczej. Pod koniec życia sprzedał ją i przeprowadził się na Rynek Nowomiejski do domu z browarem, dokupił też mielcuch przy ul. Ogarnej (*Hundegasse*). Był długoletnim rajcą nowomiejskim w latach 1576–1601, jego potomkowie sprawowali urzędy rajców i burmistrzów toruńskich aż do końca XVIII w. — por. K. Mikułski, *Elity władzy*, s. 333 (tab. 3): Gieringowie wprowadzili do rady 10 osób w latach 1576–1807.

²⁵⁵ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 124.

²⁵⁶ Por. A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie*, s. 44–47. Bardzo charakterystyczne i w świetle kryzysu sukiennictwa w Toruniu jednak prawdziwe jest przytoczone przez autora zdanie nuncjusza Lippomano o braku zainteresowania produkcją krajowego sukna i sprowadzaniu go z Francji, Flandrii i Moraw.

²⁵⁷ Por. A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie*, s. 227 — już w połowie XVI w. sukno wielkopolskie sprzedawane było przede wszystkim w Prusach. Zob. też J. Topolski,

załamaniu się korzystnego dla ziem polskich bilansu płatniczego w handlu z Zachodem w pierwszej połowie XVII w. i jego skutki ujawnione w drugiej połowie tego stulecia (obniżenie się poziomu konsumpcji niższych warstw społeczeństwa) spowodowało kolejne ożywienie produkcji sukienniczej w Toruniu (zob. tabl. 11).

Bardzo trudną sytuację sukiennictwa toruńskiego w pierwszej połowie XVII w. potwierdza niewielka liczba mistrzów przyjmowanych do prawa miejskiego i wysoki stopień otwartości cechu — w latach 1627–1655 przyjęto do prawa miejskiego 31 sukienników, z czego aż 26 przybyszów (wskaźnik 5,6). W latach 1655–1703 wśród przyjętych do prawa miejskiego 44 sukienników było 32 przybyszów i 12 synów miejscowych mistrzów (2,6). Wskazuje to na pewną stabilizację sytuacji ekonomicznej sukienników. W sumie przybysze stanowili w całym tym okresie 77,3% przyjętych do cechu sukienników.

Tablica 11. Liczebność sukienników i należących do nich nieruchomości w Toruniu w latach 1550–1703

Lata	Stare Miasto		Nowe Miasto		Ogółem	
	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek
1550	–	–	10	29	10	29
1600	–	–	7	17	7	17
1640	–	–	4	9	4	9
1703	2	3	11	16	12	19

Upadek sukiennictwa trwający na przestrzeni XV– do pierwszej połowy XVII w. potwierdza też w układzie dynamicznym analiza transakcji kupna–sprzedaży nieruchomości. Nieliczne informacje z pierwszej połowy XVI stulecia zdają się świadczyć o utrzymującej się do początku lat trzydziestych korzystnej koniunkturze gospodarczej dla sukiennictwa. Od tego momentu do końca XVI w. trwał okres destabilizacji majątkowej członków cechu (następujące po sobie nadwyżki sprzedaży i kupna). Wreszcie pierwsze trzydziestolecie XVII w. charakteryzowało się wyraźną przewagą transakcji sprzedaży nieruchomości, które odzwierciedlały czasy najgłębszego załamania się produkcji sukienniczej w Toruniu. Po 1630 r. nastąpiła pewna stabilizacja majątkowa sukienników, ale na bardzo niskim poziomie wartości.

Wraz z upadkiem sukiennictwa następował też spadek wskaźnika „ekskluzywizacji” zawodu. W 1550 r. sukiennicy posiadali średnio po 2,9

Gospodarka polska a europejska w XVI–XVII w., Poznań 1977 (szczególnie artykuły: *Handel a gospodarka: Produkcja i obrót wełną w Wielkopolsce w XVI i pierwszej połowie XVII wieku* oraz *Model gospodarczy Wielkopolski w XVIII wieku: przykład regionu rozwijającego się*).

nieruchomości, w 1600 r. — 2,4, w 1640 r. — 2,25. Zjawisko to utrzymywało się, mimo ponownego wzrostu liczby sukienników — w 1703 r. posiadali oni średnio po 1,6 nieruchomości. W konkretnym przypadku tego zawodu liczby powyższe świadczą o kurczeniu się zaplecza produkcyjnego w obrębie murów miejskich. Być może w końcu XVII i w XVIII stuleciu urzędzenia do produkcji sukna funkcjonowały poza murami miejskimi.

b. Płóciennicy

Produkcja płótna była jedną z toruńskich specjalności rzemieślniczych — płóciennicy słynęli z wysokiego kunsztu w całym kraju. Przybyli do Torunia ze Śląska²⁵⁸. W XV wieku zamieszkiwali chyba głównie na przedmieściach, w każdym razie w 1455 r. odnotowano ich tam trzynastu²⁵⁹. W XVI stuleciu, być może wraz z upadkiem sukiennictwa, płóciennicy coraz liczniej osiadali w obrębie murów, ale tylko w Nowym Mieście. W 1537 r. zapisano dwudziestu mistrzów płócienniczych w Nowym Mieście i na przedmieściu²⁶⁰. Nie należeli do cechów bogatych: w 1550 r. każdy płóciennik posiadał po jednej działce, w 1600 r., w momencie szczytowego rozwoju cechu, na jednego mistrza w Nowym Mieście przypadało 1,4 działki (tabl. 12). W tym czasie, oprócz 13 płócienników w Nowym Mieście, działało co najmniej 10 rzemieślników tej specjalności na przedmieściach. Pomyślna koniunktura na zbyt płótna i zbudowanie farbiarni cechowej na terenie Starego Zamku w latach trzydziestych XVII w. doprowadziły do podniesienia jakości i zwiększenia asortymentu produkowanych wyrobów²⁶¹. Wkrótce jednak również płóciennicy podzielili los innych toruńskich rzemioł produkcyjnych — właśnie od lat trzydziestych XVII w. odnotowujemy spadek liczebności mistrzów przyjmowanych do cechu. Już od 1537 r. cech zamknięty był dla Polaków i od 1561 r. dla katolików²⁶². Powodowało to rozwój partactwa we wsiach podtoruńskich i na przedmieściach²⁶³.

Listy przyjętych do prawa miejskiego z lat 1627–1703 wskazują, że w cechu płócienników nie wystąpiły raczej tendencje do ograniczania przyjęć obcych mistrzów (z wyłączeniem katolików). Na 45 mistrzów przyjętych do prawa miejskiego było aż 36 przybyszów (80%). Ich udział zwiększał się wraz z upadkiem rzemioła. O ile przed 1655 r. przyjęto do prawa miejskiego 7 mistrzów pochodzenia miejscowego i 20 przybyszów (2,9), to po 1655 r. przyjęto tylko 2 mistrzów miejscowego pochodzenia i 16 przybyszów (8,0).

²⁵⁸ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 116.

²⁵⁹ APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 68.

²⁶⁰ APT, Cech płócienników (IV, LIII, 4).

²⁶¹ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 117.

²⁶² Ibidem, s. 119.

²⁶³ Ibidem, s. 118.

Tablica 12. Liczebność płócienników i posiadanych przez nich nieruchomości w Toruniu w latach 1550–1703

Lata	Stare Miasto		Nowe Miasto		Ogółem	
	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek
1550	–	–	11	11	11	11
1600	–	–	13	18	13	18
1640	–	–	9	11	9	11
1703	–	–	2	2	2	2

Rozwój liczebny cechu najlepiej charakteryzują liczby przyjmowanych do cechu mistrzów w latach 1540–1699²⁶⁴:

1540–1549 — 13	1620–1629 — 17
1550–1559 — 12	1630–1639 — 12
1560–1569 — 10	1640–1649 — 9
1570–1579 — 19	1650–1659 — 4
1580–1589 — 16	1660–1669 — 3
1590–1599 — 16	1670–1679 — 4
1600–1609 — 13	1680–1689 — 3
1610–1619 — 14	1690–1699 — 3

W drugiej połowie XVII w. cech przeżywał głębokie załamanie. W kolejnych dziesięcioleciach przyjmowano trzech–czterech mistrzów, w 1703 r. wśród właścicieli nieruchomości w mieście było tylko dwóch płócienników.

c. Krawcy

Krawcy należeli zawsze do najbardziej licznych, ale też i najuboższych cechów rzemieślniczych. W 1402 r. wymieniono 49 krawców w Starym Mieście²⁶⁵. W 1455 r. do cechu nowomiejskiego należało trzech mistrzów, ale zapewne spis nie został dokończony²⁶⁶. Mistrzowie krawieccy w średniowieczu nie posiadali zazwyczaj własnych domów. Do początku XVIII w. alienacja majątkowa mistrzów krawieckich co prawda postępowała, ale nigdy nie doszło do sytuacji, że wszyscy krawcy zrzeszeni w cechu posiadali własne domy. Zapotrzebowanie na luksusowe stroje dla elity mieszczaństwa i zaopatrującej się w mieście szlachty prowadziło do znacznej dyferencjacji majątkowej w obrębie cechu. Na szczególną uwagę zasługują nieliczni polscy mistrzowie tego cechu, pracujący na zlecenie

²⁶⁴ APT, Cech płócienników 1, k. 2–27.

²⁶⁵ APT, kat. I, nr 1081/1.

²⁶⁶ APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 29.

szlachty, którzy w większej liczbie pojawili się w drugiej połowie XVII w. Niektórzy z nich dysponowali znacznymi majątkami własnymi — jak chociażby Marcin Rosońkiewicz, który posiadał w 1703 r. trzy kamienice (tabl. 13).

Tablica 13. Liczebność krawców posiadających nieruchomości w Toruniu w latach 1550–1703

Lata	Stare Miasto		Nowe Miasto		Ogółem	
	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek
1550	3	3	5	6	8	9
1600	6	9	1	1	7	10
1640	8	9	5	5	13	14
1703	11	16	4	4	15	20

Jeśli przyjąć szacunkowe (ale chyba zawyżone) liczby mistrzów podane przez Herbsta, to na przełomie XVII/XVIII w. mistrzowie posiadający własne domy w mieście (15) stanowili około 30% wszystkich członków cechu²⁶⁷. W związku z ograniczeniem przyjmowania do cechu mistrzów wyznania katolickiego, bardzo szybko (jeszcze w XVII w.) rosła liczba krawców pozacechowych (partaczy), osiadających w domach należących do instytucji Kościoła katolickiego i szlachty²⁶⁸. Cech krawiecki, ze względu na niską rangę majątkową większości mistrzów, był jednak stosunkowo otwarty dla przybyszów. Spośród 125 mistrzów przyjętych do prawa miejskiego w latach 1627–1703 aż 103 pochodziło spoza Torunia (79,8%). Stosunek mistrzów obcych do krawców pochodzenia miejscowego był podobny w pierwszej i drugiej połowie XVII w. Do 1655 r. przyjęto 45 obcych i 9 synów mieszczańskich (5,0), po 1655 r. — odpowiednio 58 i 13 (4,46). Wśród przyjętych było 28 osób o nazwiskach pochodzenia słowiańskiego (22,4% ogółu)²⁶⁹.

d. Pasamonicy, szmuklerze i guzikarze

W XVII w. rzemieślnicy produkujący elementy dekoracyjne do strojów uzyskali stosunkowo wysoki prestiż społeczny. Wiązało się to zapewne z dużym popytem na ich wyroby, poszukiwane przez warstwy wyższe (szlachtę, duchowieństwo, patrycjat), egzystujące w warunkach tzw. konsumpcji luksusowej. W miarę rozwoju produkcji i specjalizacji mistrzów doszło do wyraźnego podziału na producentów ozdób do stro-

²⁶⁷ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 146: liczba mistrzów w 1680 r. — 55, w 1720 r. — 35.

²⁶⁸ Ibidem, s. 141–142.

²⁶⁹ K. Mikulski, *Struktura etniczna*, s. 126, tab. 9.

jów polskich (szmuklerze) i niemieckich (pasamonicy). Podział fachowy pokrywał się z podziałem religijnym i etnicznym. Wśród szmuklerzy przeważali Polacy i katolicy, wśród mistrzów pasamonickich spotykamy tylko Niemców. W latach 1627–1703 spośród 17 przyjętych do prawa miejskiego mistrzów szmuklerskich 12 nosiło polskie nazwiska, wśród 29 pasamoników przyjętych w tym czasie nie było żadnej osoby o słowiańskim rodowodzie. Wewnętrzne spory między mistrzami polskimi a niemieckimi doprowadziły w 1690 r. do utworzenia odrębnego cechu szmuklerzy, w którym dominowali mistrzowie polscy²⁷⁰. Był to pierwszy wyłom w konsekwentnej polityce władz miejskich ograniczających prawa katolików do pełnej samodzielności gospodarczej i cechowej w Toruniu, wymuszony jednak przez dwór królewski²⁷¹. Mimo stosunkowo wysokiej pozycji majątkowej swoich członków oba cechy nie wyróżniały się znaczącym udziałem synów miejscowych mistrzów wśród przyjmowanych do organizacji. Na 29 pasamoników przyjętych do prawa miejskiego w latach 1627–1703 było 18 przybyszów (62,1%), a wśród 17 szmuklerzy obcy stanowili 12 osób (70,6%).

Do zbliżonego pod względem rodzaju produkcji cechu guzikarzy przyjęto w latach 1627–1703 ośmiu mistrzów — wszyscy pochodzili spoza Torunia.

e. Inne cechy branży tekstylnej i odzieżowej

Pozostałe cechy branży odzieżowej odgrywały niepomniejszą rolę. Cech cajgmacherów powstał w Toruniu późno — dopiero w 1660 r. Spośród wpisanych do prawa miejskiego do 1703 r. 11 mistrzów było 10 przybyszów (90,9%). Bardziej zasiedzali byli farbiarze — z 15 mistrzów przyjętych do prawa miejskiego w latach 1627–1703 11 było pochodzenia obcego (73,3%). Nieco niższy był omawiany wskaźnik wśród kapeluszników (68,4% — przyjęto do prawa miejskiego 19 mistrzów, w tym 13 obcych) i powroźników (70,6% — na 17 przyjętych mistrzów było 13 obcych).

D. Rzemiosła przetwarzające produkty pochodzenia zwierzęcego

a. Garbarze

Garbarstwo stanowiło jedno z najważniejszych rzemioł produkcyjnych w średniowiecznym i nowożytnym Toruniu. Jego początki sięgały zapewne połowy XIII w. i wyprzedzały nieznacznie powstanie Nowego Miasta. Garbarze należeli potem do grupy czterech najbogatszych nowomijskich cechów rzemieślniczych. W pierwszej połowie XV w. spośród nich wywodziło się co najmniej dziesięciu rajców (na 95 wybranych

²⁷⁰ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 132–133.

²⁷¹ *Ibidem*, s. 133.

w tym czasie ogółem, tj. 10,5%). W późniejszym okresie posiadali też stale swoich przedstawicieli w ławie nowomiejskiej. Wśród 184 ławników nowomiejskich wybranych w latach 1513–1700 było 17 garbarzy (9,2% ogółu), w tym czterech reprezentantów najbardziej znanej rodziny toruńskich czerwonoskórników — Andresów²⁷².

Liczba garbarzy w średniowieczu nie jest znana, ale można przypuszczać, że była podobna do odnotowanej w pierwszej połowie XVII w. W 1455 r. mieszkało w Nowym Mieście dwunastu garbarzy²⁷³. Co najmniej dwóch garbarzy (*semischgerber*) zamieszkiwało w 1394 r. na przedmieściu²⁷⁴. Przed „potopem” było w Toruniu około 18 czerwonoskórników (1630 r. — 18, 1640 r. — 19, 1651 r. — 17)²⁷⁵. Głęboki kryzys rzemiosł garbarskich nastąpił w drugiej połowie XVII w., kiedy cech czerwonoskórników liczył poniżej dziesięciu mistrzów (1660 r. — 6, 1670 r. — 7, 1681 r. — 6). Pod koniec stulecia sytuacja tej branży trochę się poprawiła (1690 r. — 10 mistrzów, 1699 r. — 13)²⁷⁶. Liczebność białoskórników nie ulegała tak dużym wahaniom jak w przypadku czerwonoskórników, ale w XVII w. też można zauważyć pewien regres (1600 r. — 5 mistrzów, 1640 r. — 3, 1703 r. — 2). Garbarze, jak wspomniano, należeli do zamożniejszych rzemieślników. Wszyscy mistrzowie posiadali własne domy z zapleczem produkcyjnym (tabl. 14).

Tablica 14. Liczebność garbarzy posiadających nieruchomości w Toruniu w latach 1550–1703

Lata	Czerwonoskórnicy		Białoskórnicy i inni		Ogółem	
	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek
1550	11	14	3	4	14	18
1600	14	14	5	6	19	20
1640	14	17	3	3	17	20
1703	10	19	2	2	12	21

W latach 1627–1703 przyjęto ogółem do prawa miejskiego 64 garbarzy (w tym 47 czerwonoskórników, 14 białoskórników, 2 kordybaników i 1 pergaministę). Wśród czerwonoskórników obcy mistrzowie stanowili

²⁷² Obliczono na podstawie przygotowywanych do druku spisów urzędników toruńskich w oprac. R. Czai, K. Mikulskiego i J. Dygdały.

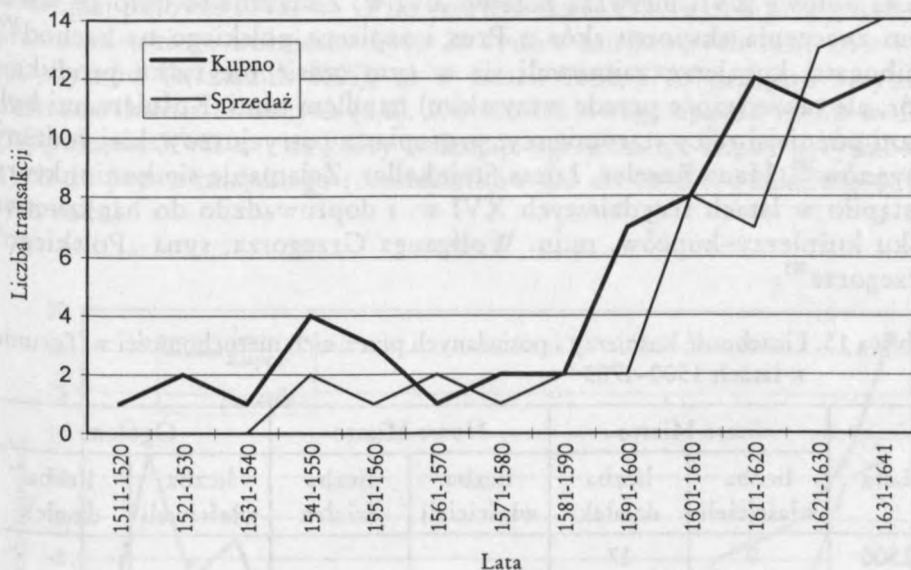
²⁷³ APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 26v — spis obejmuje 11 mistrzów, do tego trzeba doliczyć co najmniej jednego przedstawiciela cechu w radzie nowomiejskiej.

²⁷⁴ APT, kat. II, dz. III, t. 69, k. 87, 88.

²⁷⁵ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 156.

²⁷⁶ Ibidem.

63,8% przyjętych (30 z 47), wśród białoskórników — 78,6% (11 z 14), kordybanicy i pergaminista przybyli do miasta z zewnątrz. Wskaźnik otwartości cechów garbarskich mierzony stosunkiem przyjętych do prawa miejskiego przybyszów do mistrzów pochodzenia miejscowego wynosił przed 1655 r. 2,18 (24 przybyszów i 11 miejscowych), a po 1655 r. — 2,22 (20 obcych i 9 miejscowych).

Wykres 7. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez garbarzy w Toruniu w latach 1511-1641

Upadek cechów garbarskich można dokładniej określić przez analizę udziału mistrzów w obrocie nieruchomościami (wykres 7). Aż do 1620 r. utrzymywała się w zasadzie korzystna dla nich koniunktura i w Toruniu zakupy nieruchomości przeważały nad sprzedażami. Stabilnej pozycji garbarzy w XVI w. dowodzi też niewielka liczba samych transakcji, poświadczająca brak poważniejszych przesunięć w obrębie cechu. Pod koniec XVI w. transakcji przybyło, przy utrzymującej się początkowo nadwyżce zakupów. Początki regresu w produkcji garbarskiej można datować na lata dwudzieste XVII w. Od tego też czasu zaczęła zmniejszać się liczba mistrzów.

b. Kuśnierze

Cechy kuśnierskie należały od zarania istnienia miasta do najważniejszych i najliczniejszych grup rzemieślników toruńskich. W Starym Mieście cech kuśnierski musiał powstać przed 1309 r., w którym przedstawiciele tej branży mieli już swoje kramy w ratuszu. Informacje o kuśnierzach

nowomiejskich są nawet o kilka lat wcześniejsze²⁷⁷. W tym ostatnim miesiącu kuśnierze zaliczali się do czołówki cechów rzemieślniczych. Po karczmarzach, sukiennikach i garbarzach wprowadzili oni najwięcej przedstawicieli do rady Nowego Miasta (co najmniej 7 osób spośród znanych 94 rajców w pierwszej połowie XV w., a wcześniej udział ich mógł być jeszcze wyższy)²⁷⁸.

Największy rozkwit gospodarczy cechu kuśnierskiego przypadł na drugą połowę XV i pierwszą połowę XVI w. Związane to było ze wzrostem znaczenia eksportu skór z Prus i zaplecza polskiego na zachód²⁷⁹. Najbogatsi kuśnierze zajmowali się w tym czasie nie tylko produkcją skór, ale także (może przede wszystkim) handlem nimi. Kuśnierzami byli liczni późniejsi rajcy staromiejscy: protoplasta patrycjuszowskiej rodziny Koyenów²⁸⁰, Hans Koseler, Lucas Steinkeller. Załamanie się koniunktury nastąpiło w latach trzydziestych XVI w. i doprowadziło do bankructwa kilku kuśnierzy-kupców, m.in. Wolfganga Grzegorza, syna „Polskiego” Grzegorza²⁸¹.

Tablica 15. Liczebność kuśnierzy i posiadanych przez nich nieruchomości w Toruniu w latach 1500–1703

Lata	Stare Miasto		Nowe Miasto		Ogółem	
	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek
1500	9	17	–	–	–	–
1550	6	7	1	2	7	9
1600	6	7	4	5	10	12
1640	11*	13	7*	10	16	23
1703	8	11	–	–	8	11

* W tym 2 osoby posiadały nieruchomości w obu częściach miasta.

W 1402 roku staromiejski cech kuśnierzy skupiał 29 mistrzów²⁸², informacje o liczebności cechu nowomiejskiego w średniowieczu nie zachowały się²⁸³.

²⁷⁷ Ibidem, s. 147.

²⁷⁸ Pierwszym znanym przedstawicielem cechu w radzie nowomiejskiej był Mikołaj wzmiankowany w 1335 r. — por. R. Czaja, *Urzednicy miejscy Torunia w latach 1233–1454* (w druku).

²⁷⁹ H. Samsonowicz, *Z problematyki handlu gdańskiego w XV wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 47: 1956, z. 1, s. 166–178.

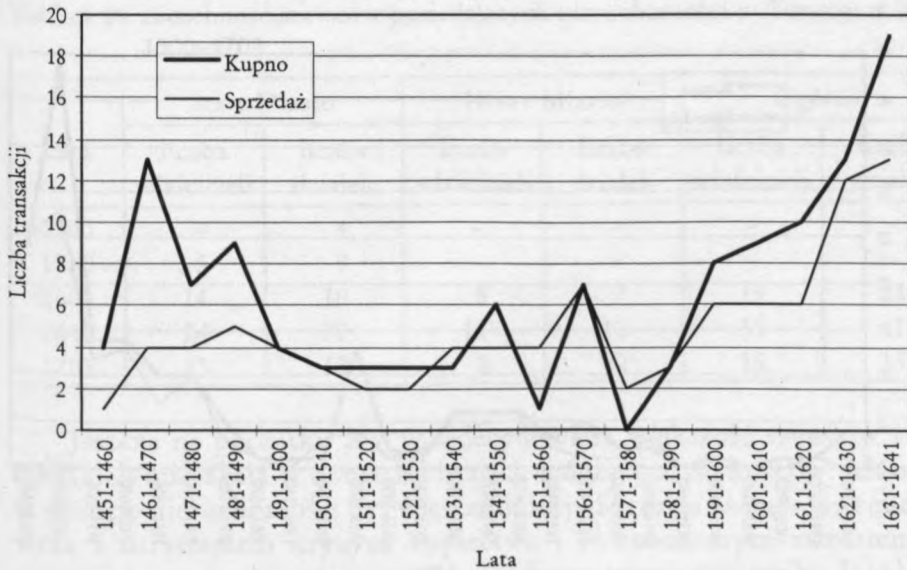
²⁸⁰ K. Mikulski, *Wymiana elity*, s. 83.

²⁸¹ Ibidem, s. 84, przyp. 160.

²⁸² APT, kat. I, nr 1081/2; K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan*, s. 90.

²⁸³ APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 30v — w wykazach z 1455 r. zostawiono wolne miejsce na karcie z tytułem *pellifices*.

Po okresie dekoniunktury w XVI w. znaczenie kuśnierstwa wyraźnie rosło w pierwszej połowie XVII w., co miało swoje odzwierciedlenie zarówno w stanie posiadanych nieruchomości, jak i samej liczebności mistrzów (tabl. 15). W latach 1627–1703 przyjęto do prawa miejskiego 49 kuśnierzy, w tym 24 przybyszów (49%). Czyni to z kuśnierzy jeden z bardziej zamkniętych dla obcych cechów toruńskich. Otwarcie się cechu dla ludzi z zewnątrz nastąpiło na większą skalę dopiero w okresie dekoniunktury w drugiej połowie XVII w. O ile bowiem do 1655 r. wśród przyjętych do prawa miejskiego kuśnierzy było 20 synów miejscowych mistrzów i 13 przybyszów (wskaźnik 0,65), to w latach 1655–1703 przyjęto 5 synów mistrzowskich i 11 obcych (2,2). Zwraca też uwagę upadek cechu w drugiej połowie XVII w., na który wskazuje ograniczenie liczby przyjmowanych do prawa miejskiego rzemieślników (33 do 1655 r. i zaledwie 16 po tym roku).

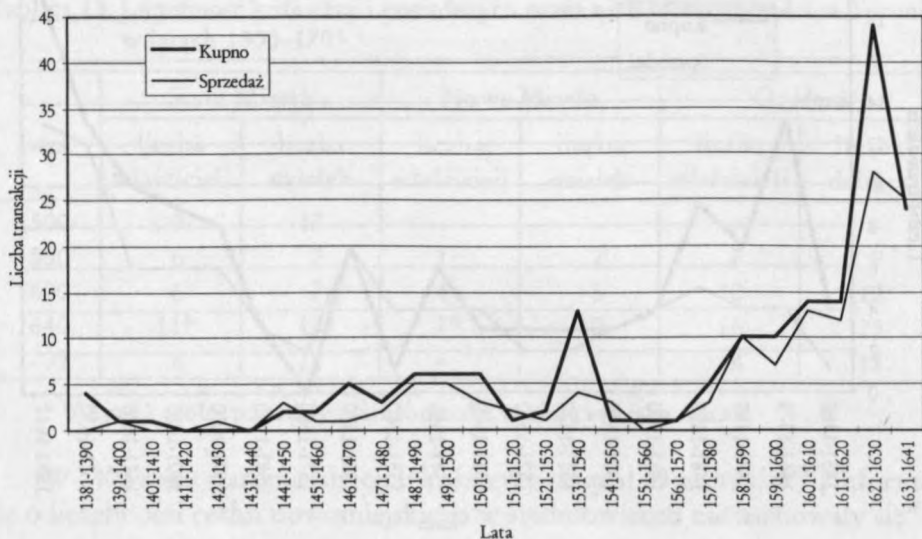
Wykres 8. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez kuśnierzy w Toruniu w latach 1451–1641

Obraz graficzny koniunktury mierzonej stosunkiem transakcji kupna do transakcji sprzedaży nieruchomości potwierdza wcześniejsze ustalenia i uściśla ich chronologię (wykres 8). Od połowy XV w. aż do końca lat dwudziestych XVI stulecia utrzymywała się korzystna koniunktura dla kuśnierstwa, charakteryzująca się nadwyżką zakupów. Szczególnie ekspansywni byli kuśnierze do 1500 r. Po tym roku liczby transakcji kupna i sprzedaży nieruchomości wyraźnie zbliżają się do siebie. W latach

1531–1590 nastąpił regres w rozwoju branży, przerywany krótkimi okresami lepszej koniunktury (1541–1550, 1561–1570). Począwszy natomiast od lat dziewięćdziesiątych XVI w. aż do końca badanego okresu (1641) trwała niezmiennie bardzo korzystna koniunktura dla kuśnierzy, którzy kupowali w tym czasie więcej nieruchomości niż sprzedawali.

c. Szewcy i pantoflarze (korkownicy)

Szewcy byli jedną z najliczniejszych grup zawodowych w Toruniu. Herbst datuje powstanie cechu szewców już na połowę XIII stulecia. Do połowy XVI w. istniał odrębny cech nowomiejski²⁸⁴. Na początku XV w. staromiejski cech szewców liczył 47 mistrzów²⁸⁵, a cech nowomiejski w 1455 r. — 12 mistrzów²⁸⁶. Można więc zakładać, że w średniowiecznym Toruniu funkcjonowało ogółem około 60 przedstawicieli tego zawodu. Podobnie jak w przypadku garbarzy, szewcy utrzymali prawdopodobnie swoją liczebność aż do pierwszej połowy XVII w. O ile w 1606 r. odnotowano 64 mistrzów, o tyle w 1662 już tylko 43²⁸⁷.

Wykres 9. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez szewców w Toruniu w latach 1381–1641

Szewcy, mimo niskiego statusu majątkowego, byli grupą zawodową stosunkowo zamkniętą. W latach 1627–1703 przyjęto do prawa miejskiego

²⁸⁴ Ibidem, s. 157.

²⁸⁵ APT, kat. I, nr 1081/5, wykaz obejmował też szewców mieszkających na przedmieściu, znanych ze spisu z 1394 r. (Petir Wilhelm, Hans von Steyne, Kuncze Gorlicz).

²⁸⁶ APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 29v.

²⁸⁷ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 160.

109 przedstawicieli tej profesji, w tym 65 przybyszów (59,6% ogółu). Jeśli uwzględnimy cezurę wybuchu wojny polsko-szwedzkiej w 1655 r. to okaże się, że w okresie ją poprzedzającym cech szewski był nawet bardziej otwarty dla przybyszów (przyjęto wówczas do prawa miejskiego 35 przybyszów i 21 synów miejscowych mistrzów — wskaźnik otwartości cechu 1,67) niż w drugiej połowie XVII w., kiedy obok 30 obcych przyjęto 21 mistrzów pochodzenia miejscowego (wskaźnik 1,3). Zamykanie się cechu i stopniowy spadek jego liczebności związany był zapewne z jednej strony z ograniczeniem możliwości nabywczych mieszczan w drugiej połowie XVII w., z drugiej zaś strony — z rozwojem partactwa. Liczni szewcy-katolicy, nie mogąc na skutek restrykcji prawnych uzyskać obywatelstwa miejskiego, osiadali w dobrach klasztornych i domach należących do szlachty. Co prawda apogeum tego zjawiska wystąpiło w XVIII w., kiedy partaczy było w Toruniu więcej niż mistrzów cechowych, to jednak napływać do miasta musieli już w XVII wieku²⁸⁸.

Tablica 16. Liczebność szewców posiadających nieruchomości w Toruniu w latach 1500-1703

Lata	Stare Miasto		Nowe Miasto		Ogółem	
	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek
1500	4	4	—	—	—	—
1550	5	9	—	—	—	—
1600	14	16	5	7	19	23
1640	24	30	11	11	35	41
1703	13	13	2	2	15	15

Jeszcze na początku XV w. zdecydowana większość szewców staromiejskich mieszkała w domach i budach należących do kupców. Ich udział w obrocie nieruchomości był więc znikomy. Sytuacja zaczęła się zmieniać wraz z narastaniem kryzysu kupiectwa i równoczesnym wzrostem możliwości rzemiosła, związanym z ogólnym rozwojem rynku lokalnego i możliwości nabywczych ludności. Od lat czterdziestych XV w. można obserwować stały wzrost aktywności szewców na rynku obrotu nieruchomościami. Poza dwoma dziesięcioleciami (1511-1520, 1541-1550) aż do końca badanego okresu (1641) szewcy kupowali więcej domów niż sprzedawali (tabl. 16 i wykres 9). Szczególnie wysokie nadwyżki zakupów nad sprzedażami domów wystąpiły w latach 1531-1540, kiedy to

²⁸⁸ Ibidem, s. 159; w 1757 r. było w Toruniu 30 mistrzów szewskich i 76 partaczy, a już w 1724 r. szewcy skarżyli się do rady, że partaczy jest więcej niż mistrzów cechowych.

Lucas Krüger sprzedał szewcom dzierżawione przez nich dotąd budy przy południowej pierzei ul. Szewskiej, oraz w latach 1621–1630, kiedy szewcy dokonali rekordowej liczby 44 transakcji kupna nieruchomości. Być może w tym drugim przypadku do tak gwałtownego wzrostu obrotów przyczyniły się zamówienia wojskowe z okresu wojny polsko-szwedzkiej w latach 1626–1629.

Obserwowany na przykładzie tablicy 16 proces emancypacji majątkowej szewców osiągnął swoje apogeum w latach czterdziestych XVII w. Jeśli przyjąć, że było w tym czasie ogółem 60 szewców, to około 60% mistrzów posiadało własne domy. W drugiej połowie XVII w., wraz z upadkiem ekonomicznym cechu, szewcy stracili większość posiadanych nieruchomości. W 1703 r. już tylko 15 szewców mieszkało w domach będących ich własnością. Stanowili oni około 45% ogółu mistrzów tego zawodu, jeśli wierzyć szacunkom Herbsta (dla 1686 r. podaje on liczbę 34 szewców²⁸⁹).

Bardzo zbliżony do szewskiego pod względem rodzaju produkcji cech pantoflarzy = korkowników był zdecydowanie mniej liczny. W latach 1481–1641 stwierdzono udział pantoflarzy w 22 transakcjach kupna-sprzedaży (w tym 14 zakupów, 8 sprzedaży). W latach 1627–1703 przyjęto do prawa miejskiego 20 pantoflarzy, w tym 15 pochodziło spoza Torunia (75%).

d. Kaletnicy i rękawicznicy, rymarze, siodlarze

Problem przynależności do cechu i rozmieszczenia kaletników w średniowiecznym Toruniu został omówiony przez P. Olińskiego, który podał analizie zachowaną księgę bracką tego cechu²⁹⁰. Na początku XV w. do cechu kaletników zaliczono 21 mistrzów w Starym Mieście i na przedmieściu²⁹¹. Nie znamy wielkości cechu w Nowym Mieście. Wiadomo jedynie, że w 1455 r. mieszkał tam jeden rękawicznik²⁹². W XVI w. rzemiosło to podupadło do tego stopnia, że kaletnicy tworzyli wspólny cech z rymarzami i kapelusznikami²⁹³. W 1644 r. było czterech kaletników i rękawiczników²⁹⁴. Wśród właścicieli działek w Toruniu w 1600 r. zidentyfikowano 1 kaletnika, w 1640 r. — 3, w 1703 r. — 2. W latach 1627–1703 przyjęto do prawa miejskiego 13 kaletników i rękawiczników, w tym 11 przybyszów (84,6%).

Podobnie jak kaletnicy, rymarze i siodlarze okres świetności swego zawodu przeżywali w średniowieczu, ale profesje te nigdy nie należały do

²⁸⁹ Ibidem, s. 160.

²⁹⁰ P. Oliński, *Rola średniowiecznych bractw*, s. 77–91; idem, *Najstarsze źródła*, s. 123–132.

²⁹¹ APT, kat. I, nr 1081/3.

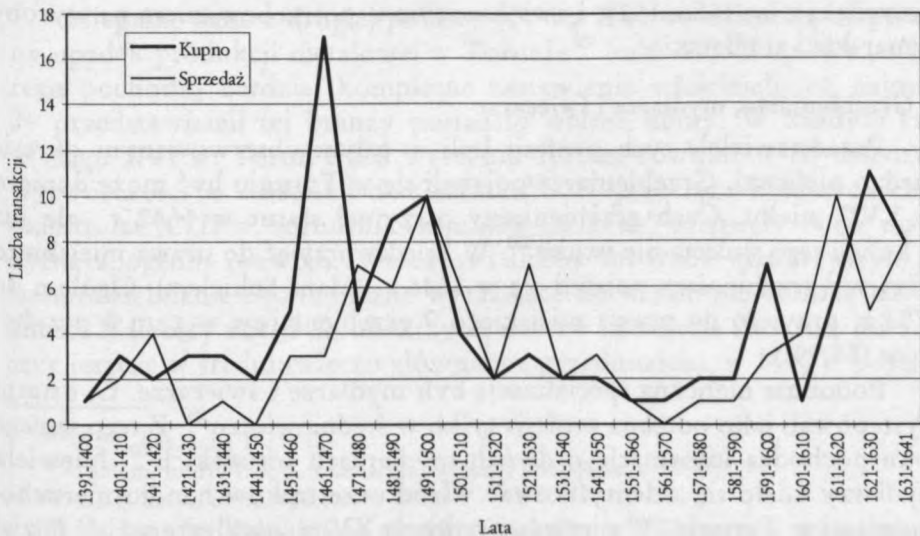
²⁹² APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 81 (Martin Becker).

²⁹³ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 14 — statut z 1585 r., na początku XVIII w. kaletnicy i rękawicznicy tworzyli ponownie odrębny cech — statut z 1716 r.

²⁹⁴ Ibidem, s. 167.

szczególnie silnych liczebnie. W spisie z początku XV w. wykazano dziewięciu rymarzy²⁹⁵. W XVI-XVII w. rzemiosło to wykonywało trzech-pięciu mistrzów²⁹⁶. Wśród właścicieli działek w 1500 i 1550 r. było co najmniej 2 rymarzy, w 1600 r. — 4, w 1640 r. — 3, w 1703 r. — 5. W latach 1627-1703 przyjęto do prawa miejskiego 15 rymarzy, w tym 9 przybyszów (60%).

Nieco trudniej oszacować liczebność siodlarzy w średniowieczu, brak bowiem odrębnego wykazu mistrzów. Ze spisu podatkowego z 1455 r. wynika, że w tym czasie w Starym Mieście mieszkało co najmniej siedmiu siodlarzy²⁹⁷. W XVII w. cech liczył, podobnie jak rymarski, trzech-pięciu mistrzów²⁹⁸. W wykazach właścicieli działek z 1500 r. naliczono ich 3, w 1550 r. nie udało się zidentyfikować żadnego, w 1600 r. wystąpił jeden, w 1640 r. — 2, w 1703 r. — 6. Niektórzy mistrzowie siodlarscy wyróżniali się pod względem posiadanego majątku nieruchomego. Hans Klingesor miał w 1500 r. cztery domy, a Christoff Gabriel w 1640 r. trzy domy. Siodlarze odznaczali się większą mobilnością terytorialną niż rymarze czy kaletnicy. W latach 1627-1703 przyjęto do prawa miejskiego 23 mistrzów, z czego 21 przybyszów (91,3%). W historii branży zdarzył się nawet przypadek, że wszyscy mistrzowie wymarli²⁹⁹.

Wykres 10. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez kaletników, rymarzy i siodlarzy w Toruniu w latach 1391-1641

²⁹⁵ APT, kat. I, nr 1081/4; K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan*, s. 91.

²⁹⁶ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 172.

²⁹⁷ APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 45v, 53v, 59-60.

²⁹⁸ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 169.

²⁹⁹ Ibidem, s. 169 — 1659 r.

Biorąc pod uwagę aktywność wszystkich trzech profesji z branży skórzanej (kaletnicy, rymarze i siodlarze) na rynku obrotu nieruchomości (wykres 10), można zauważyć bardzo ścisły związek pomyślnej koniunktury szczególnie dla siodlarzy i rymarzy z okresami wojen prowadzonych w pobliżu miasta. Nadwyżka zakupów nieruchomości utrzymywała się w XV w. aż do 1470 r., z tym, że największą liczbę transakcji odnotowano w ostatnim dziesięcioleciu (1461–1470), co jednoznacznie trzeba łączyć z tezauryzacją zysków siodlarzy i rymarzy z okresu wojny trzynastoletniej. Pomyślna koniunktura powróciła w okresie zaognienia stosunków z Zakonem w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XV w. Od tego schematu odbiega jednak sytuacja z lat ostatniej wojny z Zakonem (1519–1521), kiedy mamy do czynienia z poważną nadwyżką sprzedaży nieruchomości przez rzemieślników tych branż w kolejnym dziesięcioleciu (1521–1530). Pomyślna koniunktura na wyroby omawianych profesji zaznaczyła się ponownie od lat sześćdziesiątych XVI w. i trwała do końca tego stulecia. Po załamaniu się jej w pierwszym dziesięcioleciu XVII w. siodlarze, rymarze i kaletnicy ponownie kupowali więcej domów niż sprzedawali w latach 1621–1630, a w kolejnym dziesięcioleciu proporcje obu typów transakcji były równe. Pewne ożywienie koniunktury z lat dwudziestych XVII w. znowu można łączyć z wojną, tym razem polsko-szwedzką z lat 1626–1629, i zwiększonym zapotrzebowaniem na wyroby rymarskie i siodlarskie.

e. Grzebieniarze, mydlarze i świecarze

Przedstawiciele tych profesji byli w całym obserwowanym okresie bardzo nieliczni. Grzebieniarze pojawili się w Toruniu być może dopiero w XVII wieku. Cech grzebieniarzy otrzymał statut w 1642 r., ale już w końcu tego stulecia nie istniał³⁰⁰. W księdze przyjęć do prawa miejskiego pierwszy grzebieniarz pojawił się w 1646 r. (Hans Schielert). Ogółem do 1703 r. przyjęto do prawa miejskiego 9 grzebieniarzy, w tym 8 przybyśców (88,9%).

Podobnie nieliczną specjalizacją byli mydlarze i świecarze. Ci ostatni występowali jako odrębna profesja tylko w średniowieczu³⁰¹. Z tego samego roku pochodzą informacje o dwóch mydlarzach toruńskich³⁰². Niewielu mydlarzy udało się zidentyfikować wśród uczestników handlu nieruchomościami w Toruniu. W pierwszej połowie XV w. mydlarze wzięli udział w dwóch transakcjach kupna działek w mieście i jednej transakcji sprzedaży działki. Po raz kolejny pojawili się dopiero w latach 1531–1550,

³⁰⁰ Ibidem, s. 173.

³⁰¹ Spośród 3 osób posługujących się w 1455 r. nazwiskiem Lichtzier, jedna mogła wykonywać ten zawód. Profesja pozostałych została bowiem określona w źródle — jeden był szyprem, drugi drobnym przekupniem.

³⁰² APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 40 (Jacob Zeyffensyder), 41 (Mattis Domofy).

kiedy kupili 5 domów i sprzedali 1. Wśród właścicieli domów (po 1455 r.) udało się ustalić istnienie dwóch mydlarzy dopiero w 1703 r. W sumie w latach 1627–1703 przyjęto do prawa miejskiego 11 mydlarzy, w tym 8 obcych (72,7%).

E. Rzemiosła metalowe

a. Obróbka żelaza

Rzemieślnicy zajmujący się obróbką żelaza należeli w średniowieczu do najważniejszych grup zawodowych w Toruniu. W końcu XIV w. wyodrębniły się trzy cechy „kowalskie” — kowale, ślusarze i nożownicy. Na początku XV w. mieszkało w Toruniu 14 kowali³⁰³, 35 nożowników³⁰⁴ i 38 ślusarzy³⁰⁵. Te znaczące liczby rzemieślników stawiały Toruń w rzędzie najpoważniejszych producentów wyrobów żelaznych, w tym uzbrojenia, w państwie krzyżackim. Trudno interpretować stan rzemieślników tego zawodu w Gdańsku w tym czasie, ale jeżeli pod nazwą omawianych przez M. Bogucką „kowali” kryli się przedstawiciele całej grupy rzemiosł kowalskich i ślusarskich (1416 r. — 56 „kowali”)³⁰⁶, to wbrew zdaniu tej autorki Toruń był jeszcze w tym czasie silniejszym ośrodkiem produkcji wyrobów z żelaza (razem 87 mistrzów ok. 1402 r.).

Niepełne dane z drugiej połowy XV i z XVI w. wskazują na poważny upadek produkcji metalowej w Toruniu³⁰⁷ (tabl. 17). W 1600 r., z którego pochodzą bardziej kompletne zestawienia właścicieli, co najmniej 24 przedstawicielej tej branży posiadało własne domy. W każdym razie w ciągu XVI w. Toruń tracił wyraźnie dystans również w tej dziedzinie wytwórczości w stosunku do Gdańska³⁰⁸. W przeciągu kolejnych czterdziestu lat XVII w. toruńskie rzemiosła „żelazne” osiągnęły swoje nowożytnie apogeum rozwoju. Wzrostowi liczby mistrzów towarzyszyło ich usamodzielnianie ekonomiczne wyrażające się w zakupie domów na własność. Należący dotąd do uboższych warstw rzemiosła ślusarze, mieszkający jeszcze w średniowieczu głównie na przedmieściu, w 1640 r. posiadali

³⁰³ APT, kat. I, nr 1079/1.

³⁰⁴ Ibidem, nr 1079/5; K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan*, s. 89.

³⁰⁵ APT, kat. I, nr 1079/3.

³⁰⁶ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 107; autorka przyrównywała „kowali” gdańskich tylko do toruńskich kowali „właściwych”, pomijając ślusarzy i nożowników.

³⁰⁷ Upadek toruńskiego nożownictwa i ślusarstwa jest łączony w literaturze z konkurencją wyrobów norymberskich, znaną z licznych petycji cechowych z lat czterdziestych i pięćdziesiątych XV w. — T. Jasiński, *Rzemiosła kowalskie średniowiecznego Torunia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 23: 1975, nr 2, s. 225–235.

³⁰⁸ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 111 — w 1604 r. samych kowali było 42. Rzemiosło gdańskie dysponowało też bardzo rozbudowanym zapleczem „hutniczym” — hamrami gdańskimi, przetwarzającymi rudę szwedzką — ibidem, s. 103–106.

Tablica 17. Właściciele nieruchomości w Toruniu wśród rzemieślników zajmujących się obróbką żelaza i produkcją uzbrojenia w latach 1500–1703

Zawody	1500		1550		1600		1640		1703	
	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.
Kowale	5	6	9	10	9	13	8	9	8	10
Gwoździarze	–	–	–	–	1	1	–	–	2	3
Ślusarze	2	3	2	4	9	9	17	21	6	7
Nożownicy	1	1	1	4	2	3	2	6	3	3
Łożownicy	–	–	–	–	–	–	3	3	–	–
Iglarze	1	1	–	–	–	–	3	3	2	4
Blacharze	–	–	–	–	–	–	2	2	1	1
Zegarmistrze	–	–	–	–	1	1	1	1	1	1
Mieczownicy	–	–	–	–	–	–	1	1	2	2
Płatnerze	–	–	1	1	2	2	–	–	–	–
Rusznikarze	–	–	–	–	–	–	3	4	5	5
Razem	9	11	11	18	24	29	40	50	30	36

L. wł. — liczba właścicieli; l. dz. — liczba działek.

Tablica 18. Rzemieślnicy zajmujący się obróbką żelaza i produkcją uzbrojenia przyjęci do prawa miejskiego w Toruniu w latach 1627–1703

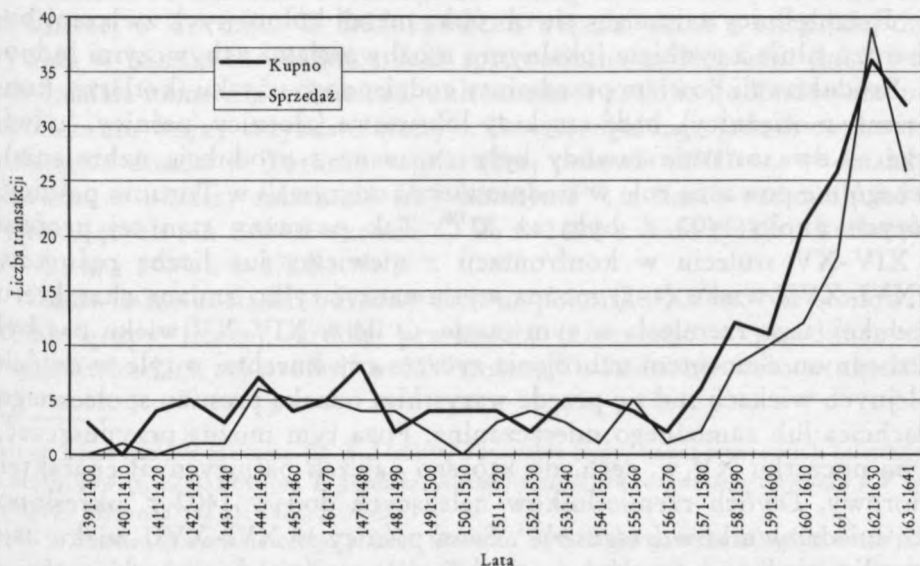
Zawody	1627–1640	1641–1655	1656–1670	1671–1685	1686–1703	Ogółem
Kowale	9 (7)	4 (3)	5 (4)	1 (1)	7 (6)	26 (21)
Gwoździarze	3 (1)	5 (5)	4 (3)	2 (0)	6 (3)	20 (12)
Ślusarze	8 (8)	7 (5)	7 (6)	1 (0)	4 (4)	27 (23)
Nożownicy	2 (2)	6 (5)	5 (5)	3 (3)	3 (1)	19 (16)
Łożownicy	6 (1)	1 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	7 (2)
Iglarze	1 (1)	5 (3)	3 (3)	0 (0)	5 (3)	14 (10)
Blacharze	3 (3)	2 (2)	4 (4)	1 (1)	2 (2)	12 (12)
Zegarmistrze	3 (1)	1 (1)	1 (1)	1 (1)	3 (3)	9 (9)
Mieczownicy	0 (0)	2 (1)	1 (1)	1 (1)	1 (1)	5 (4)
Ostrożnicy	1 (1)	1 (1)	1 (1)	0 (0)	0 (0)	3 (3)
Rusznikarze	3 (3)	9 (6)	10 (8)	5 (4)	6 (5)	33 (26)
Razem	39 (28)	42 (32)	41 (36)	15 (11)	37 (28)	175 (138)

W nawiasach podano liczbę przybyszów.

aż 21 domów wewnątrz murów miejskich (wraz z rusznikarzami i zegarmistrzem było ich też 21, co mogło stanowić około 65% ogółu mistrzów). Wydaje się, że do prosperity przyczyniło się znaczne zapotrzebowanie na produkcję uzbrojenia związane z wojnami polsko-szwedzkimi z pierwszej połowy XVII w. Apogeum rozwoju cechu zbiorowego ślusarzy, grupującego

też rusznikarzy i zegarmistrzów, przypadło na początek „potopu”. W 1656 roku cech liczył 33 mistrzów³⁰⁹. Rozwój liczebny rzemiosł „żelaznych” w XVII wieku w świetle przyjęć do prawa miejskiego przedstawia tablica 18.

Tablica 18 wykazuje w latach 1671–1685 wyraźną zapaść w napływie nowych mistrzów do omawianych rzemiosł. Doprowadziła ona do znacznego skurczenia się niektórych cechów — w latach 1680–1700 funkcjonowało w Toruniu 14–17 mistrzów ślusarskich (gdy w 1656 r. 33), kryzys przeżywali również nożownicy i łożownicy. Ich miejsce zajmowali przedstawiciele rzemiosł precyzyjnych (zegarmistrzowie) i producenci drobnych elementów metalowych (gwoździarze i iglarze). Zachowywali swój stan liczebny przez cały XVII w. kowale „właściwi”. Znaczna mimo wszystko liczba ślusarzy, a przede wszystkim rusznikarzy, wskazuje na to, że rzemieślnicy toruńscy nadal produkowali uzbrojenie na rynek zewnętrzny.

Wykres 11. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez rzemieślników zajmujących się obróbką żelaza w Toruniu w latach 1391–1641

Analiza koniunktury mierzonej za pomocą transakcji kupna-sprzedaży nieruchomości (wykres 11) przynosi rezultaty na pierwszy rzut oka zaskakujące. Dobra koniunktura ekonomiczna charakteryzująca się wyższą zakupów domów trwała przez zdecydowaną większość obserwowanego okresu, poza pojedynczymi dziesięcioleciami. Te ostatnie jednak są właśnie zaskakujące — pokrywają się prawie idealnie z latami wojen lub wzrostu zagrożenia konfliktami, w czasie których omawiana grupa rze-

³⁰⁹ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 206.

miost powinna przeżywać największą prosperity (1401–1410 — wojna polsko-krzyżacka z lat 1409–1410; 1451–1470 — wojna trzynastoletnia 1454–1466; 1481–1490 — wzrost napięć w stosunkach polsko-krzyżackich; 1521–1530 — może spóźnione nieco skutki wojny polsko-krzyżackiej z lat 1519–1521; 1551–1560 — początek wojen o Inflanty; 1621–1630 — wojna polsko-szwedzka z lat 1626–1629). Wydaje się, że tę zbieżność można wytłumaczyć tylko w jeden sposób — narastanie sytuacji konfliktowych zmuszało rzemieślników do inwestowania w surowiec do produkcji i w związku z tym nie posiadali wolnych środków, które można by przeznaczyć na zakup domów. Zwyczaj zakupów następowała po zakończeniu konfliktów, w momencie, gdy tezauryzacji podlegały zyski osiągnięte w okresie wojny.

b. Obróbka metali kolorowych

Rzemieślnicy zajmujący się obróbką metali kolorowych związani byli bardzo silnie z rynkiem lokalnym i możliwościami nabywczymi ludności. Produkowali bowiem przedmioty codziennego użytku (kotlarze, konwisarze, mosiężnicy), bądź artykuły luksusowe (złotnicy, paśnicy, ludwisarze — dwa ostatnie zawody były związane z produkcją uzbrojenia). Szczególnie poważną rolę w średniowieczu odgrywali w Toruniu paśnicy, których około 1402 r. było aż 32³¹⁰. Tak poważny stan tej profesji w XIV–XV stuleciu w konfrontacji z niewielką już liczbą paśników w XVI–XVII wieku (4–5) można wytłumaczyć tylko zmianą charakteru produkcji tego rzemiosła w tym czasie. O ile w XIV–XV wieku pas był niezbędnym elementem uzbrojenia rycerza czy knechta, o tyle w dwóch kolejnych wiekach stał się przede wszystkim oznaką prestiżu społecznego szlachcica lub zamożnego mieszczanina. Poza tym można przypuszczać, że na początku XV w. cech, do którego należeli paśnicy miał charakter zbiorowy. Dwóch rzemieślników należących doń w 1402 r. określono jako miedziowników (*rotgisser*)³¹¹. Sami paśnicy w XVI–XVII wieku zajmowali się głównie produkcją drobnych przedmiotów metalowych — łańcuszków, klamer, guzików itp.³¹²

Inne specjalności należące do tej branży nie odznaczały się w średniowieczu poważniejszą liczebnością. W 1402 r. było dwunastu złotników, szklarzy i konwisarzy, skupionych w jednej grupie³¹³. Złotnictwo

³¹⁰ K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan*, s. 91–92; APT, kat. I, nr 1079/4 — wykazuje mniejszą liczbę — 30 mistrzów.

³¹¹ APT, kat. I, nr 1079/4; K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan*, s. 91–92; Mattis Rotgisser, Simon Rotgisser.

³¹² S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 217.

³¹³ APT, kat. I, nr 1079/7 — tu tylko jako złotnicy, ale por. K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan*, s. 92, gdzie podano co prawda tylko 10 mistrzów, ale pod nagłówkiem obejmującym trzy profesje. Wśród wykazanych mistrzów było zapewne 7 złotników, a pozo-

toruńskie przeżywało swój rozkwit w pierwszej połowie XVII stulecia. Według szacunków S. Herbsta w 1641 r. było trzynastu mistrzów złotników³¹⁴. Nie była to wielkość stawiająca Toruń w czołówce produkcji złotniczej w Polsce. Znacznie więcej rzemieślników tej profesji działało w tym czasie w Gdańsku i w Krakowie³¹⁵. Wśród właścicieli domów było stale czterech–sześciu złotników w XVI–początku XVIII w. i wydaje się, że raczej te liczby są bliższe realnym możliwościom utrzymania się rzemieślników tego zawodu w Toruniu w omawianym okresie.

Na początku XV w. było nie więcej niż dwóch–trzech konwisarzy. W XVI–XVII w. powtarza się stale liczba czterech–pięciu mistrzów tego cechu wśród właścicieli domów w badanych przekrojach³¹⁶. Stabilna grupa rzemieślników tego zawodu zdaje się wskazywać na w miarę stały krąg odbiorców naczyń cynowych w omawianym okresie.

Kotlarstwo należało do szczególnie ważnych dziedzin produkcji rzemieślniczej w Toruniu. W średniowieczu wiązało się to z rolą, jaką odgrywała w handlu toruńskim miedź sprowadzana ze Słowacji. Już wówczas działała hamernia w Lubiczu, zniszczona w trakcie i odbudowana po zakończeniu wojny trzynastoletniej³¹⁷. Do szczególnego jednak rozkwitu kotlarstwa doszło w Toruniu w pierwszej połowie XVII w. — działały wówczas w okolicy miasta aż trzy hamernie³¹⁸, a liczba rzemieślników wykonujących ten zawód wzrosła. O ile w 1600 r. było tylko 2 kotlarzy, to w 1640 r. — 4, a w 1703 r. — 5.

Ludwisarze posiadali odrębny cech na początku XV w. Nie stanowili jednak grupy licznej, źródła przekazują informacje o pojedynczych przedstawicielach tej profesji w XV stuleciu³¹⁹. Podobnie było w czasach

stali to konwisarze i szklarze (5). S. Herbst, *Toruńskie cechy*, uznał wszystkich mistrzów za złotników (s. 221). Por. też T. Jasiński, *Rozwój złotnictwa toruńskiego do końca XV w.*, „AUNC. Historia”, t. 11: 1977, s. 33–52.

³¹⁴ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 221. Może to być liczba zawyżona, gdyż autor nie doceniał mobilności niektórych zawodów. Wątpliwości co do tak dużej liczby mistrzów powiększa fakt, że w tym samym czasie wśród właścicieli domów spotykamy tylko 4 złotników. Dalsi mogli oczywiście tylko wynajmować mieszkania, ale przy tak wysokim statusie majątkowym zawodu nie wydaje się możliwe funkcjonowanie w tych warunkach aż 9 mistrzów. Zaistniałą sytuację łatwiej chyba wytłumaczyć dużą mobilnością złotników.

³¹⁵ Por. M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 145; J. Bieniarzówna, *Mieszczanstwo krakowskie XVII w.*, Kraków 1969, s. 135–138 — autorka wyliczyła ogółem ok. 30 złotników, ale nie musi to być wykaz pełny.

³¹⁶ W 1523 r. było też 5 konwisarzy — S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 217. Podane z kolei dla drugiej połowy XVII w. liczby 8 (1656) i 9 (1686) mistrzów są raczej przesadzone.

³¹⁷ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 212.

³¹⁸ Ibidem, s. 213 — pierwsza w Lubiczu, druga przy kościele O.O. Dominikanów, trzecia nad Górnym Stawem (Kaszownikiem), założona w 1619 r.

³¹⁹ T. Jasiński, *Rozwój toruńskich rzemioł odlewniczych w świetle uchwał stanów i miast pruskich*, „Rocznik Toruński”, t. 10: 1975, s. 314, 330.

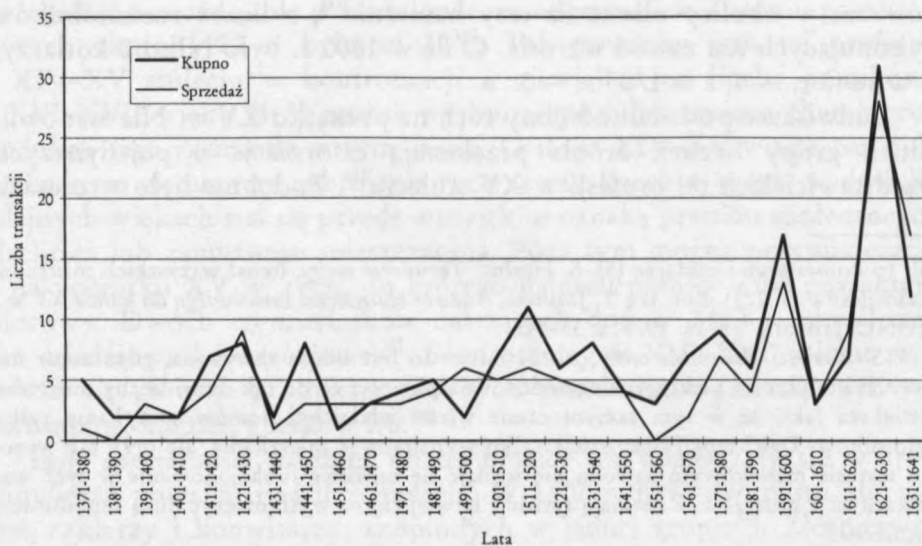
nowożytnych. W Toruniu mieszkało od jednego do dwóch ludwisarzy, w XVII w. należeli oni do cechu królewieckiego. Mosiężnik pojawił się dopiero w drugiej połowie XVII w.³²⁰

Tablica 19. Rozwój liczebny rzemioł „odlewniczych” w XVII w. w świetle przyjęć do prawa miejskiego w latach 1627–1703

Zawody	1627– –1640	1641– –1655	1656– –1670	1671– –1685	1686– –1703	Ogółem	Odsetek przybyszów
Kotlarze	5 (4)	3 (1)	6 (4)	2 (1)	5 (3)	21 (13)	61,9
Konwisarze	4 (2)	5 (2)	2 (2)	7 (6)	4 (3)	22 (15)	68,2
Mosiężnicy*	1 (1)	1 (1)	–	2 (2)	2 (2)	6 (6)	100
Paśnicy	2 (2)	1 (1)	2 (2)	–	3 (3)	8 (8)	100
Złotnicy	11 (9)	12 (10)	6 (5)	5 (3)	11 (6)	45 (33)	73,3
Mincerze	–	2 (2)	–	–	–	2 (2)	100
Ogółem	23 (18)	24 (17)	16 (13)	16 (12)	25 (17)	104 (77)	74

* Wraz z ludwisarzami.

W nawiasach podano liczbę przybyszów.

Wykres 12. Transakcje kupna–sprzedaży nieruchomości dokonywane przez rzemieślników zajmujących się obróbką metali kolorowych w Toruniu w latach 1371–1641

Dane dotyczące przyjętych do prawa miejskiego rzemieślników analizowanych zawodów poświadczają, że w XVII w. byli oni nieliczni (tabl. 19).

³²⁰ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 214.

Tylko w przypadku złotników grupa przyjętych mistrzów w kolejnych przekrojach przekraczała dziesięć osób. Omawiane rzemiosła były stosunkowo otwarte dla przybyszów. Pewne znamiona stabilizacji obserwujemy jedynie u konwisarzy w pierwszej połowie XVII w. (przyjęto wówczas do cechu więcej mistrzów pochodzenia miejscowego niż przybyszów — odpowiednio 5 i 4). W innych cechach przeważali przybysze. Szczególnie wysoki odsetek przybyszów, mimo wysokiego przecież prestiżu społecznego zawodu, obserwujemy u złotników (73,3% przybyszów). Potwierdza to sugerowaną już wyżej dużą mobilność terytorialną przedstawicieli tego rzemiosła.

Tablica 20. Właściciele nieruchomości w Toruniu wśród rzemieślników zajmujących się obróbką i odlewnictwem metali kolorowych w latach 1500–1703

Zawody	1500		1550		1600		1640		1703	
	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.
Kotlarze	2	2	2	2	2	3	4	6	5	8
Konwisarze	5	6	4	9	4	6	4	6	4	6
Ludwisarze	1	1	–	–	2	2	1	1	–	–
Mosiężnicy	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Paśnicy	–	–	–	–	2	2	–	–	2	2
Złotnicy	–	–	6	8	5	6	4	5	5	9
Razem	8	9	12	19	15	19	13	18	17	26

L. wł. — liczba właścicieli; l. dz. — liczba działek.

Analiza transakcji kupna–sprzedaży nieruchomości dokonywanych przez przedstawicieli omawianej grupy zawodów (wykres 12, tabl. 20) pozwala na postawienie ogólniejszych wniosków dotyczących ich położenia w badanym okresie. Trzeba w tym miejscu zwrócić tylko uwagę, że w początkowym okresie (do końca XV w.) wśród uczestników rynku obrotu nieruchomościami dominują zdecydowanie złotnicy, potem pojawiają się coraz liczniej przedstawiciele innych specjalności. Koniec XIV w., w którym złotnicy stosunkowo dużo — jak na ten okres — kupowali, zdaje się wskazywać na korzystną koniunkturę dla tego zawodu. W pierwszej połowie XV w. nadwyżki zakupów pojawiły się w czasach nasilania się kryzysu kupiectwa toruńskiego i przyspieszonej koncentracji własności. Złotnicy dysponujący znacznymi kapitałami bardzo szybko reagowali na te bodźce, ale też zaraz starali się sprzedać skupione kamienice. Wskazują na to bardzo krótkie okresy nadwyżki zakupów nad sprzedażami (1411–1420, 1431–1450) i następujące zaraz po nich zjawiska odwrotne (1421–1430 i 1451–1460). W drugiej połowie XV w. możliwości nabywcze przedstawicieli tej grupy zawodów były ograniczone. Mimo kryzysu kupiectwa w latach 1471–1490 pojawiła się tylko niewielka nadwyżka zaku-

ów, po której znów nastąpiła wyprzedaż nieruchomości w końcu XV w., być może w związku ze wzrostem cen na nie. Bardzo korzystnie w świetle analizowanego zagadnienia przedstawiał się dla złotników, konwisarzy i innych pokrewnych specjalności wiek XVI — przez całe właściwie stulecie utrzymywała się przewaga zakupów nad sprzedażami. Również skala liczbowa transakcji wskazuje, że szczególnie złotnicy mieli łatwiejszy w tym czasie dostęp do pieniądza i stosunkowo częściej niż przedstawiciele innych rzemiosł inwestowali posiadane nadwyżki w zakup domów. Na początku XVII w. doszło najpierw do wyraźnego ograniczenia zarówno zakupów, jak i sprzedaży nieruchomości, co wiązało się może z narastającą konkurencją na rynku innych, świeżo wzbogaconych grup zawodowych. Już jednak w latach 1611–1630 liczba transakcji zdecydowanie wzrosła, z tym, że proporcje między zakupami a sprzedażami były bardzo wyrównane. W ostatnim badanym dziesięcioleciu (1631–1641) można dopatrywać się pewnych oznak regresu w omawianej grupie zawodów, które wyraziły się w malejącej liczbie transakcji przy przewadze sprzedaży.

F. Rzemiosła drzewne

Rzemieślnicy wykonujący zawody związane z obróbką drewna należeli do niższych warstw społeczności miejskiej pod względem zamożności. W średniowieczu rzemiosła te były też dość słabo rozwinięte w Toruniu. Wskazuje na to stosunkowo późne powstanie cechów stolarzy (przed 1548 r.) i tokarzy (1594 r.)³²¹. W XVII stuleciu wśród właścicieli działek występowało równocześnie trzech stolarzy i trzech tokarzy. Oba cechy liczyły zapewne w tym czasie po około pięciu mistrzów³²².

Znacznie wcześniejszą metryką powstania cechu mogą poszczycić się toruńscy bednarze (łagiewnicy i wębornicy). Specjalności te zajmowały zdecydowanie ważniejszą pozycję w podziale pracy w średniowiecznym i nowożytnym Toruniu. Produkcja beczek była niezbędna dla piwowarstwa, a także do przeładunku towarów solonych (głównie śledzi). Nieznana jest liczba mistrzów należących do cechu w XV–XVI stuleciu. W 1455 r. udało się zidentyfikować w Starym Mieście trzech łagiewników i dwóch węborników, w Nowym Mieście mieszkało w tym czasie dwóch podatników noszących nazwisko Botener, na przedmieściu też tyłu (razem 9). Nie byli to jednak na pewno wszyscy rzemieślnicy zajmujący się produkcją beczek i mniejszych naczyń klepkowych. W XVII w. łagiewnicy byli, jak na stosunki toruńskie, dość liczni. W 1640 i 1680 r. cech

³²¹ Ibidem, s. 223, 225.

³²² Ibidem, s. 226 — tyłu przynajmniej mistrzów skupiał cech tokarzy w 1594 i 1618 r. W 1702 r. w jego skład wchodziło nawet 6 mistrzów. Szacunki przytoczone przez Herbsta na podstawie księgi przyjęć do prawa miejskiego są w stosunku do stolarzy niepewne — w 1656 r. autor podaje 9 mistrzów, w 1686 r. — 4 (s. 225).

liczył 14 mistrzów³²³. W 1640 r. aż 11 mistrzów posiadało własne kamienice (78%), już jednak w 1703 r. wśród właścicieli było tylko trzech mistrzów bednarskich (tabl. 21). Cech musiał podupaść w końcu XVII w. — może miało to związek z załamaniem toruńskiego piwowarstwa.

Tablica 21. Właściciele nieruchomości w Toruniu wśród rzemieślników zajmujących się obróbką drewna w latach 1500–1703

Zawody	1500		1550		1600		1640		1703	
	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.
Bednarze	–	–	4	7	7	8	11	12	3	3
Kołodzieje, stelmachowie	2	2	6	7	5	5	4	4	6	7
Stolarze	1	1	1	1	3	3	3	3	3	4
Tokarze	–	–	–	–	1	1	3	4	3	3
Wębornicy	1	1	2	3	1	1	1	1	1	1
Razem	4	4	13	18	17	18	22	24	16	18

L. wł. — liczba właścicieli; l. dz. — liczba działek.

Ważną rolę w obsłudze przechodzącego przez miasto transportu odgrywali kołodzieje i stelmachowie. Na początku XV w. ich cech skupiał 12 mistrzów³²⁴. Z liczb przytoczonych przez Herbsta wynika, że rozkwit tych rzemioł przypada na pierwszą połowę XVII w.³²⁵; mogło się to łączyć z okresem największego rozwoju toruńskich jarmarków i związanym z tym wzrostem roli transportu lądowego. Owa koniunktura nie znalazła odbicia we wzroście liczby właścicieli domów w obrębie murów — było to spowodowane tym, iż większość kołodziejów i stelmachów mieszkała na przedmieściach. Dopiero upadek tych ostatnich wymusił przenosiny członków cechu do miasta. W 1703 r. spośród co najmniej 11 mistrzów sześciu posiadało własne domy w obrębie murów miejskich. Do cechu tego należeli też koszykarze, którzy byli jednak stosunkowo nieliczni.

Do rzemioł związanych z obróbką drewna można też zaliczyć występujących tylko w średniowieczu producentów kusz (*bogener*). Stanowili

³²³ Ibidem, s. 228.

³²⁴ APT, kat. I, nr 1079/6 (jako *stellmacher*); K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan*, s. 91 (jako *wainer*).

³²⁵ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 231: 1590 r. — 15 mistrzów, 1620 r. — 25 mistrzów, 1650 r. — 18 mistrzów, 1690 r. — 11 mistrzów. Wydaje się jednak, że obliczenia te znów są zawyżone — autor dokonał ich na podstawie ksiąg cechowych z lat 1552–1883 i 1679–1811, które pozostawały w posiadaniu cechu. Do materiałów tych nie udało mi się dotrzeć i weryfikacja danych jest niemożliwa.

oni stosunkowo nieliczną, ale należącą do elity toruńskiego rzemiosła grupę zawodową. W 1394 r. wystąpił w Starym Mieście jeden *bogener*, a w 1455 r. udało się zlokalizować trzech takich rzemieślników.

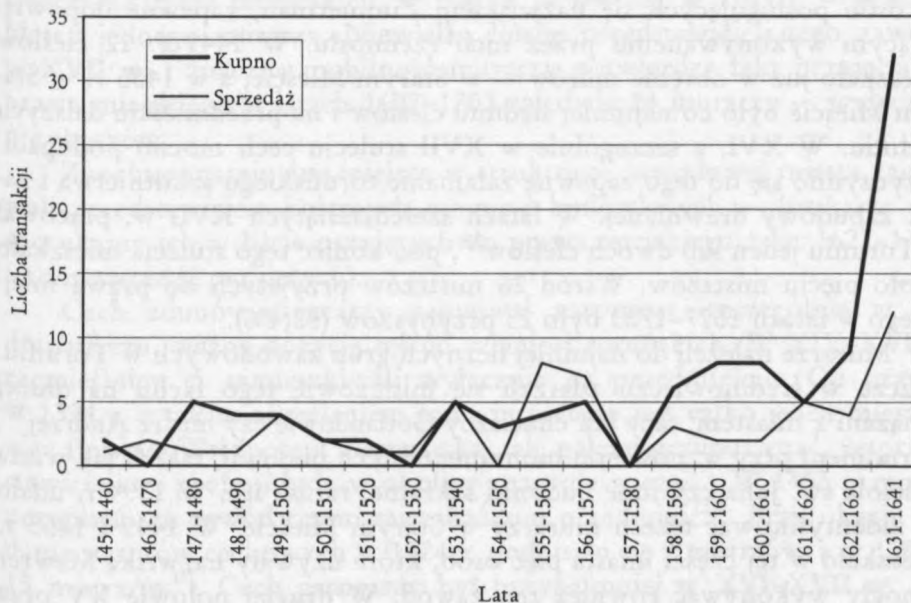
Tablica 22. Rzemieślnicy zajmujący się obróbką drewna przyjęci do prawa miejskiego w Toruniu w latach 1627–1703

Zawody	1627– –1640	1641– –1655	1656– –1670	1671– –1685	1686– –1703	Ogółem	Odsetek przybyszów
Bednarze	13 (5)	5 (1)	6 (5)	3 (2)	4 (3)	31 (16)	51,6
Kołodzieje, stelmachowie	12 (6)	5 (4)	6 (4)	3 (3)	8 (8)	34 (25)	73,5
Stolarze	6 (4)	4 (3)	3 (0)	1 (1)	4 (2)	18 (10)	55,5
Tokarze	4 (2)	3 (1)	3 (1)	1 (1)	4 (3)	15 (8)	53,3
Wębornicy		1 (1)		1 (1)	4 (3)	6 (5)	83,3
Koszykarze		1 (1)	2 (2)		1 (1)	4 (4)	100
Budowniczy organów					1 (1)	1 (1)	100
Ogółem	35 (17)	19 (11)	20 (12)	9 (8)	26 (21)	109 (69)	63,3

W nawiasach podano liczbę przybyszów.

Analiza przyjęć do prawa miejskiego rzemieślników tej branży (tabl. 22) wskazuje na zaznaczający się od lat czterdziestych XVII wieku kryzys najliczniejszych dotąd cechów „drzewnych” — bednarzy i kołodziejów–stelmachów. O ile jeszcze w latach 1627–1640 przyjęto do prawa miejskiego po 12–13 mistrzów z tych zawodów, o tyle w następnych okresach (1641–1685) już tylko po 3–6 osób. Dopiero w ostatnim analizowanym okresie (1686–1703) przybyło ośmiu kołodziejów–stelmachów i ośmiu bednarzy (razem łagiewników i węborników), co zdaje się świadczyć o pewnej poprawie koniunktury na produkcję omawianych cechów.

O zamożności bednarzy toruńskich w pierwszej połowie XVII w. może świadczyć bardzo zamknięty charakter ich cechu w tym czasie. W latach 1627–1655 wśród 18 przyjętych mistrzów było tylko 6 przybyszów (wskaźnik otwartości cechu — 0,5). Podobnie było w cechu kołodziejów–stelmachów, ale tylko do 1640 r. (w latach 1627–1640 przyjęto do cechu 6 przybyszów i 6 mistrzów miejscowego pochodzenia). Wraz z upadkiem cechów w latach następnych ich otwartość wyraźnie wzrosła. Po 1655 r. wśród 13 przyjętych do prawa miejskiego bednarzy było aż 10 przybyszów, wśród kołodziejów–stelmachów proporcje te wynosiły odpowiednio: 17 i 15. Stosunkowo dużą stabilizację osiągały natomiast w XVII w. rodziny stolarzy i tokarzy. Wśród niewielkiej grupy 18 i 15 mistrzów wpisanych do księgi przyjęć odpowiednio 44,5% i 46,7% stanowili mistrzowie pochodzenia miejscowego.

Wykres 13. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez rzemieślników branży drzewnej w Toruniu w latach 1451-1641

Obserwacja koniunktury ujawniającej się w obrocie nieruchomościami możliwa jest w przypadku branży rzemiosł drzewnych od połowy XV w. (wykres 13). Podobnie jak w przypadku wielu innych zawodów, rzemieślnicy zajmujący się obróbką drewna również skorzystali z kryzysu handlu toruńskiego w drugiej połowie XV wieku. W latach 1471-1500 kupowali więcej niż sprzedawali. Od tego momentu uwidocznił się kryzys tej branży, który trwał aż do początku lat osiemdziesiątych XVI w. (pomijam tu krótki okres nadwyżki zakupów z lat 1541-1550 — na wynik mogła mieć wpływ zbyt mała liczba zidentyfikowanych transakcji). Od 1581 r. dobra koniunktura dla rzemiosł drzewnych trwała aż do końca badanego okresu, z krótką przerwą w latach 1611-1620, kiedy liczba zakupów i sprzedaży była równa. Wydaje się, że lata te (1581-1641) charakteryzowały się wzrostem intensywności ruchu kołowego przechodzącego przez Toruń i przypadły na czasy największego rozkwitu toruńskich jarmarków.

G. Rzemiosła budowlane i artystyczne

Cechy budowlane (cieśle, murarze, cegielnicy) pełniły szczególne zadanie w średniowieczu, gdy dopiero kształtowała się bryła miasta. Ciesle zamieszkiwali w końcu XIV — pierwszej połowie XV w. przede wszystkim na przedmieściu. W spisie szosu z 1394 r. na przedmieściu odnotowano

11 osób posługujących się nazwiskiem Zimmerman, zapewne odpowiadającym wykonywanemu przez nich rzemiosłu. W 1449 r. 12 cieślów mieszkało już w obrębie murów — w Starym Mieście, a w 1455 r. w Starym Mieście było co najmniej siedmiu cieślów i na przedmieściu dalszych siedmiu. W XVI, a szczególnie w XVII stuleciu cech mocno podupadł. Przyczyniło się do tego zapewne załamanie toruńskiego szkutnictwa i zanik zabudowy drewnianej. W latach sześćdziesiątych XVII w. pracował w Toruniu jeden lub dwóch cieślów³²⁶, pod koniec tego stulecia mieszkało około pięciu mistrzów. Wśród 26 mistrzów przyjętych do prawa miejskiego w latach 1627–1703 było 23 przybyszów (88,4%).

Murarze należeli do najmniej licznych grup zawodowych w Toruniu. Jeszcze w średniowieczu zdarzali się mistrzowie tego fachu na dłużej związani z miastem, tacy jak chociażby Gotlandowie czy mistrz Andrzej³²⁷, zatrudnieni przy wznoszeniu monumentalnych budowli, takich jak wieża kościoła św. Jana czy inne budynki sakralne, ratusz itp. W 1394 r. udało się zidentyfikować trzech murarzy w Starym Mieście. W 1449 i 1455 r. mieszkało w tej części miasta pięć osób, które używały nazwiska Mewrer i mogły wykonywać również ten zawód. W drugiej połowie XV oraz w XVI i XVII stuleciu, w związku z zahamowaniem rozwoju demograficznego miasta, murarzy było mniej. Między 1461 a 1590 r. udało się zidentyfikować zaledwie jeden przypadek zakupu i tyleż samo sprzedaży nieruchomości w Toruniu przez murarza. Znaczny natomiast wzrost udziału murarzy w handlu nieruchomościami nastąpił w latach 1591–1630: do końca stulecia dokonali oni zakupu czterech domów, w kolejnym dziesięcioleciu kupili dwa domy, sprzedali trzy, a w latach 1621–1630 kupili trzy, a sprzedali jeden dom. Zjawisko to należy wiązać z licznymi pracami budowlanymi przeprowadzanymi w tym czasie w Toruniu z polecenia rady. Należy pamiętać, że przebudowano wtedy ratusz, bursę gimnazjalną, arsenał miejski i gmach warty³²⁸ — by wymienić tylko najważniejsze inwestycje, a począwszy zapewne od lat dwudziestych XVII w. przystąpiono do budowy fortyfikacji typu bastionowego wokół zespołu miejskiego³²⁹. W tym samym czasie rada wydała zgodę na zabudowanie dawnego przedzamcza i przestrzeni między Starym a Nowym Miastem za Bramą Kotlarską³³⁰. Wśród właścicieli działek miejskich w 1600 r. było

³²⁶ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 181.

³²⁷ Por. K. Ciesielska, *Andrzej (ok. 1370?–1420), mistrz murarski, budowniczy miejski*, [w:] TSB, t. 1, s. 19; eadem, *Gotland Hans (Hannus) młodszy (ok. 1380–ok. 1445), mistrz budowlany*, [w:] TSB, t. 1, s. 106–107.

³²⁸ S. Cackowski, *Terytorium, ludność, władze miejskie*, [w:] *Historia Torunia*, t. II, cz. 2, s. 8 n.

³²⁹ B. Dybaś, *Dzieje wojskowe Torunia w latach 1548–1660*, [w:] *Historia Torunia*, t. II, cz. 2, s. 152 n.

³³⁰ K. Mikulski, *Unifikacja ustrojowa*, s. 37–38.

trzech mistrzów murarskich, w 1640 r. — dwóch, w 1703 r. — spadkobiercy jednego murarza. Niewielką liczbę przedstawicieli tego zawodu w XVII w. i znaczną mobilność murarzy potwierdza fakt przyjęcia do prawa miejskiego w latach 1627–1703 zaledwie 14 murarzy — wyłącznie przybyszów.

Zupełnie marginalne miejsce w strukturze zawodowej miasta zajmowali przedstawiciele kolejnych rzemioł budowlanych — brukarze (nie spotykamy ich w liście przyjętych do prawa miejskiego z lat 1627–1703) i kominiarze (2 przyjętych).

Cech zdunów–garncarzy zajmował natomiast, szczególnie w średniowieczu, ważną pozycję wśród rzemioł toruńskich. W XIV–XVI w. rzemieślnicy ci zamieszkiwali wyłącznie na przedmieściu. Co prawda w 1394 r. z takim określeniem zawodu podany jest tylko jeden mieszkaniec Polskiej Wsi (potem Garncarska), ale należy przypuszczać, że przedstawiciele tej profesji było w okolicy znacznie więcej³³¹. W 1455 r. można przypisać ten zawód trzem mieszkańcom przedmieść³³². Przy okazji wydania statutów cechowych w 1524 r. podpisało się 7 mistrzów, a w 1584 r. 15 mistrzów³³³. Cech garncarzy był przynajmniej w XVI–XVII w. jednym z najbardziej spolonizowanych rzemioł toruńskich³³⁴. Jego upadek rozpoczął się wraz z wyludnianiem przedmieść od końca XVI w. Jeszcze na początku XVII stulecia wśród mieszkańców przedmieść udało się zidentyfikować trzech garncarzy. Równocześnie jednak przedstawiciele tego zawodu pojawili się w Nowym Mieście. W 1600 r. mieszkało tam 2 garncarzy, w 1640 r. — 1, w 1703 r. — 3. Po likwidacji przedmieść cech uległ germanizacji³³⁵. W latach 1627–1703 przyjęto ogółem do prawa miejskiego 22 garncarzy–zdunów, w tym 21 przybyszów (95,4%), przed 1656 r. 14 mistrzów, po „potopie” tylko 8.

Szklarstwo nie należało do zbyt popularnych profesji wśród rzemieślników toruńskich. W latach 1627–1703 przyjęto do prawa miejskiego 13 szklarzy, w tym 11 przybyszów (84,5%). Lata świetności szklarstwa zbiegały się z okresami zamożności mieszkańców miasta. W 1394 r. w Starym Mieście działało co najmniej trzech szklarzy. Na początku XV w. tworzyli oni wspólny cech ze złotnikami i konwisarzami. Wśród właścicieli domów w 1500 r. odnotowano 1 szklarza, w 1550 r. — 1, w 1640 r. — 2, w 1703 r. — 4.

Również rzemiosła artystyczne nie należały do szczególnie rozbudowanych gałęzi toruńskiej wytwórczości. Jakkolwiek imiona artystów

³³¹ APT, kat. II, dz. III, t. 69, k. 81 (*Crawse tepper*).

³³² APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 62v–63 (*Peter teppir, Niclos Teppir, Borslag tepper*).

³³³ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 188–189.

³³⁴ K. Mikulski, *Struktura etniczna*, s. 126 (tab. 9).

³³⁵ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 189 — zapisy polskie w księdze mistrzowskiej prowadzone były do 1641 r.

toruńskich znane są już od XIV w., to aż do 1621 r. nie tworzyli oni odrębnej organizacji cechowej³³⁶. W XVII stuleciu cech malarzy był dość liczny jak na swoją specyfikę i rodzaj usług. W latach 1621–1654 działało w Toruniu równocześnie sześciu–ośmiu mistrzów malarskich, w drugiej połowie XVII w. — po stratach spowodowanych przez zniszczenia wojenne i związane z nimi epidemie — znów mieszkało pięciu–siedmiu malarzy³³⁷. Od końca XVII w. do cechu tego przyjmowani byli też snycerze. W latach 1627–1703 przyjęto do prawa miejskiego 21 malarzy (w tym 14 przybyszów — 66,7%) i 7 snycerzy (w tym 6 przybyszów — 85,7%).

Początki introligatorstwa toruńskiego wiąże się z drukiem pierwszej książki w tym mieście w 1569 r. Rozwój drukarstwa miał zapewne ścisły związek ze wzrostem zapotrzebowania na książki ze strony miejscowego gimnazjum. Pierwsze transakcje kupna działek z udziałem przedstawicieli tego zawodu zanotowano w 1604 i 1621 r. W 1640 r. udało się zidentyfikować wśród właścicieli działek jednego introligatora, w 1703 r. — trzech. W tym ostatnim roku działało też w Toruniu dwóch księgarzy. Ogółem w latach 1627–1703 przyjęto do prawa miejskiego 13 introligatorów (w tym 9 przybyszów — 69,2%) i 3 księgarzy.

H. Usługi osobiste

Zawody zaliczone do tej branży można kojarzyć z dbałością mieszkańców miasta o stan zdrowia i higienę oraz w pewnym sensie z modą (pojawienie się perukarzy). Niewątpliwie najwyżej w hierarchii społecznej spośród analizowanych tu profesji stali aptekarze. W końcu XIV w. działało w Toruniu trzech aptekarzy³³⁸, jeden mieszkał też przy szpitalu św. Jerzego³³⁹. Ze względu na swoją zamożność aptekarze znaleźli się w spisie z 1402 r. wśród kupców³⁴⁰. W drugiej połowie XV i w XVI stuleciu działali w mieście tylko pojedynczy aptekarze³⁴¹. W drugiej połowie XVI w. nastąpił okres rozkwitu aptekarstwa. Obok rodziny Tencków pojawili się wówczas Mochingerowie, Hans Wisner i Andreas Dietrich.

³³⁶ Ibidem, s. 190–191.

³³⁷ Ibidem, s. 196. W 1703 r. wśród właścicieli nieruchomości w Toruniu było 5 malarzy.

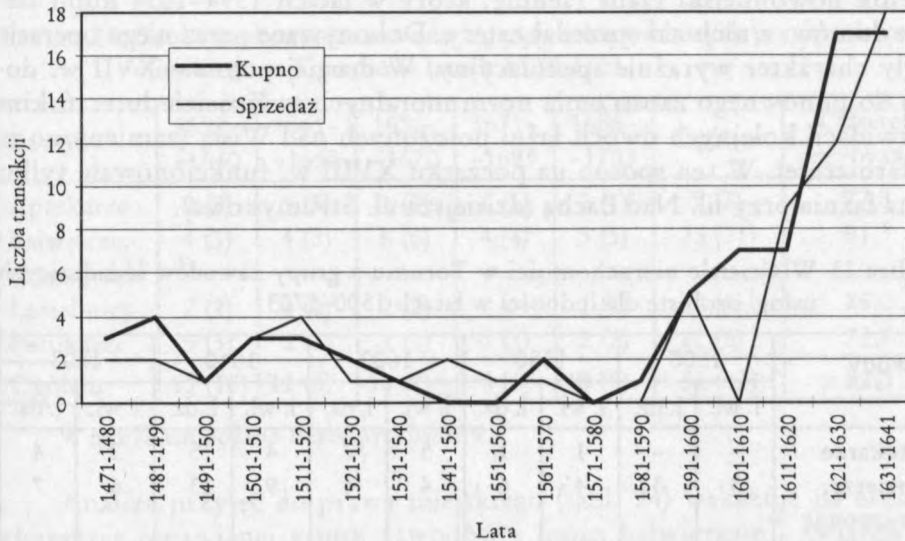
³³⁸ APT, kat. II, dz. III, t. 69, s. 16 (Johannes de Alster przy Żeglarskiej), 30 (Johannes Lybesorge przy Rynku), 49 (Albertus z matką przy Szerokiej).

³³⁹ Ibidem, s. 73. Wydaje się, że wraz z mieszkającym tam balwierzem stanowili oni „obsługę medyczną” przebywających w szpitalu mieszczan.

³⁴⁰ K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan*, s. 83 (Johannes *abteker* przy Rynku zobowiązany do wystawienia 1 zbrojnego z koniem), 85 (Albertus i Johannes *abteker* — przy Szerokiej — wspólnie wystawiali 1 zbrojnego z koniem).

³⁴¹ W drugiej połowie XV w. działali Franczke Czeitz ojciec i syn, ok. 1521 r. przybył do Torunia Jeronimus Buchner, niedługo potem rozpoczął działalność w mieście Fabian Tenck. Po tym ostatnim aptekę przejęli synowie Bonaventura i Friedrich, a potem wnuk Fabian.

W 1600 r. było już pięciu aptekarzy, z których dwóch wchodziło do rady (Marcus Mochinger, Fabian Tenck)³⁴². Aptekarstwo zaczęło łączyć od tego mniej więcej czasu z bardzo intratnym handlem korzeniami, co czyniło z właścicieli aptek bardzo zamożnych kupców. W XVII wieku dążono do ograniczenia liczby aptek. W 1640 roku funkcjonowało równocześnie czterech aptekarzy (3 w Starym Mieście, 1 w Nowym Mieście), potem ustalono liczbę trzech aptek w mieście i tyłu aptekarzy działało w 1703 r.

Wykres 14. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez osoby świadczące usługi osobiste dla ludności w Toruniu w latach 1471-1641

Bardzo ważną funkcję w utrzymywaniu higieny mieszkańców spełniały w średniowieczu łaźnie miejskie — jednocześnie miejsca spotkań towarzyskich i miłosnych schadzek. W końcu XIV i w XV stuleciu funkcjonowała jedna łaźnia w Starym Mieście (obok kościoła NMP), dwie łaźnie przed Bramą Szkolną nad Wisłą, jedna łaźnia na Przedmieściu Chełmińskim, wreszcie dwie łaźnie w Nowym Mieście (przy dzisiejszej Strumykowej, Nad Bachą i przy Ogarnej). Właścicielami łaźni byli w tych czasach bogaci kupcy; zyski z łaźni ciągnęli m.in. Watzenrodowie³⁴³. Upadek

³⁴² Krótkie biografie niektórych aptekarzy toruńskich i popularny wykład na temat dziejów tutejszego aptekarstwa zawiera praca Z. Mameły *Siedem wieków aptekarstwa toruńskiego*, Toruń 1997. Nie jest ona jednak wolna od błędów merytorycznych i licznych uproszczeń.

³⁴³ W 1394 r. byli oni właścicielami łaźni na Przedmieściu Chełmińskim — *Waczenrode badestob*, w pierwszej połowie XV w. Lucas Watzenrode był właścicielem łaźni przy ul. Za Kościołem NMP.

większości łaźni miejskich należy wiązać z reformacją i walką wydaną tym przybytkom przez duchowieństwo luterańskie. W XVI w. zlikwidowano łaźnie w Starym Mieście, w Nowym Mieście przy ul. Ogarnej i na Przedmieściu Chełmińskim.

Wśród właścicieli domów w mieście łaźiebnicy pojawili się w 1600 (1) i 1640 r. (2) (tabl. 23). Wiązało się to zapewne ze wzrostem ich możliwości w tym czasie. Niektórzy łaźiebnicy byli bardzo aktywni na rynku obrotu nieruchomościami (wykres 14). Szczególnie czynny był łaźiebnik nowomiejski Hans Hennig, który w latach 1594–1634 kupił siedem domów, z nich zaś sprzedał cztery. Dokonywane przez niego operacje miały charakter wyraźnie spekulacyjny. W drugiej połowie XVII w. doszło do ponownego zaostżenia norm moralnych w Kościele luterańskim i likwidacji kolejnych dwóch łaźni położonych nad Wisłą (zamieniono je na farbiarnie). W ten sposób na początku XVIII w. funkcjonowała tylko jedna łaźnia przy ul. Nad Bachą (dzisiejsza ul. Strumykowa).

Tablica 23. Właściciele nieruchomości w Toruniu z grupy zawodów świadczących usługi osobiste dla ludności w latach 1500–1703

Zawody	1500		1550		1600		1640		1703	
	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.
Aptekarze	–	–	1	1	5	7	4	5	3	4
Balwierze, chirurgowie	3	3	4	6	4	4	9	13	6	7
Łaźiebnicy	–	–	–	–	1	1	2	2	–	–
Perukarze	–	–	–	–	–	–	2	2	1	2
Ogółem	3	3	5	7	10	12	17	22	10	13

L. wł. — liczba właścicieli; l. dz. — liczba działek.

Najliczniejszą grupą zawodową w omawianej branży byli balwierze i chirurgowie. W 1394 r. mieszkało w Toruniu co najmniej dwóch balwierzy (określanych jako *trugescherer*), z których jeden związany był ze szpitalem św. Jerzego³⁴⁴. W 1455 r. zidentyfikowano w Starym Mieście trzech balwierzy i w Nowym Mieście — jednego³⁴⁵. Dla początku XVI w. ustalono liczbę sześciu przedstawicieli tego zawodu. W drugiej połowie XVI w. miało ich być 8, a w pierwszej połowie XVII w. — 10³⁴⁶. Rozwój liczebny i wzrost zamożności balwierzy w pierwszej połowie XVII w. potwierdza grupa dziewięciu właścicieli kamienic uprawiających

³⁴⁴ APT, kat. II, dz. III, t. 69, s. 29 (Johannes Trugescherer przy Kurnej), 73 (Paulus Trugescherer przy kościele św. Jerzego).

³⁴⁵ Ibidem, t. 76, k. 44v–45, 82.

³⁴⁶ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 236.

ten zawód w 1640 r. W drugiej połowie XVII stulecia liczba balwierzy i chirurgów zmniejszyła się, wśród właścicieli domów w 1703 r. było ich sześciu.

Jeszcze w pierwszej połowie XVII w. moda na noszenie peruk spowodowała pojawienie się w Toruniu nowego zawodu — perukarstwa. Aż do 1721 r. perukarze nie tworzyli odrębnego cechu, być może związani byli organizacyjnie z balwierzami³⁴⁷. W 1640 r. mieszkało w Toruniu dwóch perukarzy, w 1703 r. — jeden.

Tablica 24. Osoby wykonujące zawody z grupy usług osobistych przyjęte do prawa miejskiego w Toruniu w latach 1627–1703

Zawody	1627– –1640	1641– –1655	1656– –1670	1671– –1685	1686– –1703	Ogółem	Odsetek przybyszów
Aptekarze	2 (2)	3 (3)	1 (0)	1 (1)	2 (1)	9 (7)	77,8
Balwierze, chirurgowie	4 (3)	4 (3)	6 (6)	4 (4)	5 (5)	23 (21)	91,3
Łaziebnicy	2 (2)	3 (1)	2 (2)	–	1 (1)	8 (6)	75,0
Perukarze	5 (3)	2 (1)	1 (1)	1 (1)	2 (2)	11 (8)	72,7
Ogółem	13 (10)	12 (8)	10 (9)	6 (6)	10 (9)	51 (42)	82,3

W nawiasach podano liczbę przybyszów.

Analiza przyjęć do prawa miejskiego (tabl. 24) wskazuje na elitarny charakter omawianej grupy zawodów i (poza balwierzami) związek ich rozwoju z ogólnym dobrobytem wśród mieszkańców. Większość aptekarzy, łaźiebników i perukarzy została przyjęta do prawa miejskiego przed 1655 r. Jedynie w przypadku balwierzy wspomniana zależność od koniunktury gospodarczej jest problematyczna. Wydaje się, że o stosunkowo wysokiej liczbie balwierzy i chirurgów mogło decydować pogarszanie się w ciągu XVII w. stanu zdrowotności mieszkańców miasta i atakujące ze zwiększoną częstotliwością zarazy. Zdaje się potwierdzać to przypuszczenie przyjęcie do prawa miejskiego aż sześciu balwierzy w latach 1656–1670.

Koniunktura obserwowana przez udział omawianej grupy zawodów w obrocie nieruchomościami wskazuje na brak długotrwałych trendów. Nadwyżki zakupów wystąpiły w latach 1471–1480, 1521–1530, 1561–1570, 1601–1610 i 1621–1630. Miało to zapewne związek ze wzrostem zapotrzebowania na usługi aptekarzy, balwierzy czy perukarzy, a ten był powodowany nie tylko przez sprzyjającą koniunkturę gospodarczą, na co wskazywałem już wcześniej.

³⁴⁷ Ibidem, s. 237.

3. Przemiany w obrębie grup pozazawodowych

A. Inteligencja

Krąg osób legitymujących się wyższym wykształceniem lub związanych z racji zawodu z kancelarią miejską jest bardzo trudny do uchwycenia. Przedstawiciele tej grupy nie byli wpisywani do ksiąg przyjęć do prawa miejskiego. Nabywali to prawo niejako automatycznie podejmując pracę w kancelarii miejskiej, otwierając praktykę prawniczą czy lekarską, przyjmując posadę nauczyciela gimnazjum lub pastora w kościele ewangelickim. W latach 1627–1703 do prawa miejskiego przyjęto z tak zarysowanej zbiorowości jedynie jednego lekarza, czterech pracowników kancelarii miejskiej i jurystów, trzech księgarzy. Do grupy „inteligencji” przechodzili też przedstawiciele patrycjatu miejskiego wywodzący się z warstwy kupców, piwowarzy, piekarze — porzucający ostatecznie zawód i żyjący z dochodów z posiadanych dóbr i udzielanych na procent pożyczek. W ten sposób kształtowała się w XVII w. nieliczna warstwa toruńskich „literatów” — analogiczna do dominującej grupy w patrycjacie gdańskim, której znaczenie opisano dopiero dla XVIII w.³⁴⁸ W przypadku piwowarów, jak już wspomniałem wcześniej, wykształceni obywatele wywodzący się spośród nich zachowywali formalny związek z cechem — już jako urzędnicy kancelarii miejskiej byli często przyjmowani do prawa miejskiego i organizacji piwowarów.

Przed reformacją w kręgu osób wykształconych dominowali duchowni posiadający własne majątki nieruchomości w mieście. Byli to zazwyczaj potomkowie mieszczan³⁴⁹, bądź przedstawiciele aktywnego gospodarzo kleru katolickiego. Bardzo rzadko zdarzali się wśród mieszczan toruńskich w XIV–XV stuleciu świeccy przedstawiciele „inteligencji”. Do nich można zaliczyć przede wszystkim lekarzy z wykształceniem akademickim — m.in. lekarzem był Cesarius (Czarias) Watzenrode, absolwent uniwersytetu w Pradze i Wiedniu³⁵⁰, oraz *meister* Crafft, człowiek majątny,

³⁴⁸ Por. E. Cieślak, *Konflikty polityczne i społeczne w Gdańsku w latach 1748–1752*, [w:] *Historia Gdańska*, t. III, cz. 1, s. 543–545; idem, *Konflikty polityczne i społeczne w Gdańsku w połowie XVIII wieku — sojusz pospólstwa z dworem królewskim*, Wrocław 1972, s. 20–36, 157 n. Podobne zjawiska wystąpiły, choć na mniejszą skalę, także w innych miastach. Np. w Krakowie w XVIII w. lekarze i prawnicy dostarczyli radzie ok. 30% członków — J. Bieniarzówna, *Stulecie upadku*, [w:] J. Bieniarzówna, J. Małcki, *Dzieje Krakowa*, t. 2: *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 1994 (wyd. II), s. 470.

³⁴⁹ Dla przykładu: swój dział po rodzicach otrzymał w 1464 r. Lucas Watzenrode — były to 3 budy narożne przy Rynku. Własne nieruchomości, przejęte po ojcu, posiadał przez dłuższy czas kanonik warmiński Henrich Snellenberg. Swoje dobra prywatne posiadał też proboszcz parafii św. Jana z przełomu XV/XVI w. Johan Smolle.

³⁵⁰ Por. K. Mikulski, *Watzenrodowie i dom rodzinny*, s. 250; idem, *Watzenrodowie i kapituła*, s. 363, przyp. 22.

bo posiadający kilka domów³⁵¹. Do nielicznej grupy osób wykształconych można też zaliczyć pisarzy i sekretarzy miejskich, których status społeczny przed połową XV w. był jednak bardzo niski; dopiero w drugiej połowie tego stulecia zaczęli odgrywać poważniejszą rolę w mieście. Wśród sekretarzy z tego okresu zdarzali się ludzie wybitni, jak chociażby Liborius Nacker, pochodzący z Wrocławia, najpierw sekretarz miejski w Toruniu, a potem sekretarz wielkiego mistrza w Królewcu. Jego wysoki prestiż społeczny podkreślało małżeństwo z córką rajcy toruńskiego Johanna Luncke³⁵². Kolejną, również małą grupę stanowili nauczyciele toruńskiej szkoły parafialnej³⁵³ i jeszcze mniej liczni prawnicy³⁵⁴. Generalnie więc zbiorowość ta nie była duża i składała się z kilku osób działających w mieście równocześnie. Od drugiej połowy XV w. można zauważyć wzrost prestiżu społecznego tej grupy i nieznaczny przyrost liczby ludzi świeckich z wyższym wykształceniem — miało to związek z coraz większą popularnością uniwersytetów i odchodzeniem od dominującego wcześniej wzorca kariery duchownej ich absolwentów.

Sytuacja uległa zmianie w XVI wieku, bezpośrednio za sprawą wydarzeń związanych z reformacją, ale w sensie szerszym w wyniku dalszego upowszechniania się wyższego wykształcenia. Od tego czasu wśród „inteligencji” obok pastorów protestanckich coraz liczniej występowali ludzie świeccy: lekarze, przedstawiciele palestry, nauczyciele gimnazjum, a także organści i księgarze — ci ostatni pojawili się w Toruniu dopiero w drugiej połowie XVII stulecia³⁵⁵.

Od początku XVII w. coraz liczniej reprezentowani byli w tej grupie członkowie władz miejskich, którzy rozpoczynali swoje kariery od pracy w kancelarii. Ich zawód określano jako *secretarius*, bądź *literatus*. W latach 1548–1660 z 35 sekretarzy miejskich aż 16 osiągnęło funkcję rajcy, a z tych 10 awansowało dalej na stanowisko burmistrza³⁵⁶. W kolejnym okresie (1660–1700) już połowa ówczesnych burmistrzów toruńskich wcześniej wykonywała zawód sekretarza³⁵⁷. W skali całej rady sekretarze stanowili

³⁵¹ E. Cieślak, *Walki ustrojowe w Gdańsku i Toruniu oraz w niektórych miastach hanzeatyckich w XV w.*, Gdańsk 1960, s. 230, przyp. 48 — autor umieścił niesłusznie Craffa wśród ściętych za udział w rewolcie przeciw radzie w 1455 r.

³⁵² J. Tandecki, *Pisarze miejscy w Toruniu* (artykuł przygotowany do druku).

³⁵³ Z. H. Nowak, *Czy Mikołaj Kopernik był uczniem szkoły toruńskiej i chełmińskiej?*, „Zapiski Historyczne”, t. 38: 1973, z. 3, s. 9–33; idem, *Nicolaus Copernicus als Schüler der Stadtschule St. Johannes in Thorn und des Patrikularstudiums in Kulm*, [w:] *Das 500 jährige Jubiläum der Krakauer Studienzeit von Nicolaus Copernicus*, Krakau 1993, s. 55–65.

³⁵⁴ Zawód taki wykonywał np. Lorencz Dordeland, który zbiegł przed prześladowaniami spadłymi na uczestników rewolty przeciw radzie w 1455 r. — E. Cieślak, *Walki ustrojowe*, s. 231, przyp. 55.

³⁵⁵ A. Semrau, *Die Bürgerlisten*, s. 52 (1677 r. — Simon Beckenstein, *Buchhändler*), 54 (1687 r. — Johann Christian Laurer, *Buchhändler*), 55 (1688 r. — Friedrich Hauenstein, *Buchhändler*).

³⁵⁶ S. Cackowski, *Terytorium*, s. 26.

³⁵⁷ J. Dygdała, *Organizacja, skład i funkcjonowanie samorządu miejskiego*, [w:] *Historia*

23% ogółu rajców wybranych w latach 1660–1700³⁵⁸. Dla obserwowanego procesu przeistaczania się kupieckiej rady miejskiej w radę „inteligentną” niezwykle ważna była druga połowa XVII w., kiedy z aktywnością kupiecką i produkcyjną zaczęli zrywać coraz liczniejsi przedstawiciele rodzin patrycjuszowskich. O ile wcześniej przez kancelarię miejską prowadziła droga do władzy w mieście dla ludzi nowych, o tyle w drugiej połowie XVII w. wykształceni synowie kupców, piwowarów i wzbogaconych „inteligentów” świadomie rezygnowali z działalności handlowej, poświęcając się karierze w organach samorządu miejskiego, przede wszystkim w jego kancelarii. Warstwa ta była dodatkowo zasilana coraz liczniejszym, od momentu powstania gimnazjum, gronem profesorskim i ludźmi, którzy podejmowali zawód prawnika. Rozwój liczebny tej grupy wśród właścicieli domów ukazuje tablica 25.

Tablica 25. Właściciele nieruchomości w Toruniu z grupy „inteligencji” w latach 1500–1703

Zawody	1500		1550		1600		1640		1703	
	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.	l. wł.	l. dz.
Lekarze	2	2	3	5	2	3	4	4	2	2
Duchowni	4 ^a	6	1 ^b	2	4 ^c	5	2 ^c	2	3 ^c	4
Sekretarze i kanceliści	1	2	–	–	1	1	2	2	9	19
Nauczyciele	–	–	–	–	3	3	2	2	3	4
Kantorzy i organiści	–	–	1	1	2	2	3	4	1	1
Inni	–	–	–	–	–	–	1	1	4 ^d	6
Ogółem	7	10	4	8	12	14	14 ^e	15	21	36

^a Tylko duchowni katolicy.

^b Zaliczono tu Magdalenę Liseman — benedyktynekę.

^c Tylko duchowni luterańscy.

^d 2 księgarzy, 1 poczmistrz, 1 prawnik. Dalsi przedstawiciele tej grupy mogą kryć się wśród osób o nieokreślonym zawodzie (34).

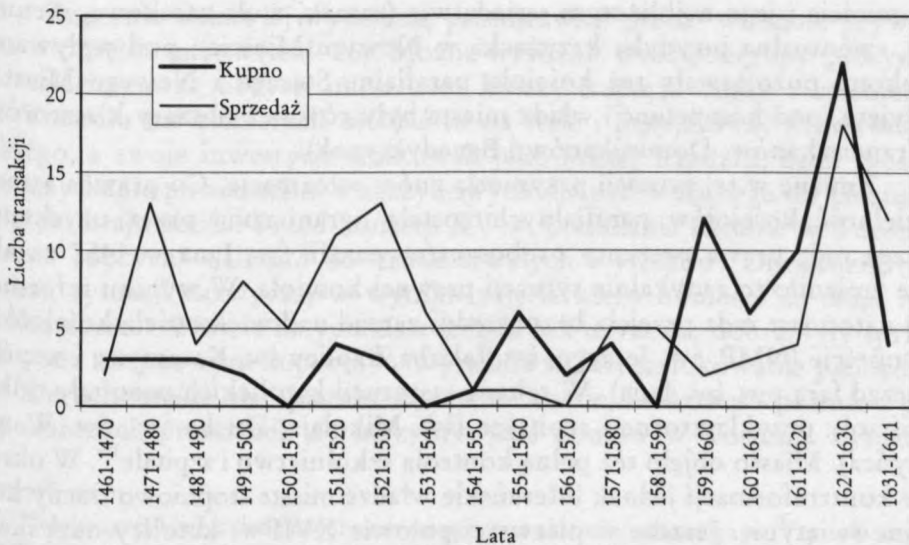
^e Do grupy tej nie zaliczono 3 przedstawicieli patrycjatu, którzy karierę rozpoczęli od kancelarii miejskiej, ale prowadzili nadal działalność handlową (Hans Zimmermann, Andreas Baumgart, Ludwig Esske). Posiadali oni 7 nieruchomości — wraz z nimi stan posiadania całej grupy (17 osób) w tym roku wynosił więc 22 nieruchomości.

L. wł. — liczba właścicieli; l. dz. — liczba działek.

Torunia, t. II, cz. 3, s. 33. Obok 8 byłych sekretarzy burmistrzami zostało 7 kupców i 2 piwowarów. Co do tych ostatnich można ich śmiało zaliczyć do grupy „inteligencji”. W XVIII w. wszyscy burmistrzowie pochodzili z warstwy wykształconej inteligencji — obok 21 „uczonych” znalazło się tam 4 „piwowarów”.

³⁵⁸ Ibidem, s. 34. W latach 1701–1750 odsetek ten wzrósł nawet do 33%.

Dane z tablicy 25 wskazują oczywiście tylko na stan posiadania najbogatszych przedstawicieli toruńskiej „inteligencji”. Wielu profesorów gimnazjum oraz pastorów mieszkało w przeznaczonych dla nich mieszkaniach przy kościołach i gimnazjum. Podobnie rozpoczynający karierę prawniczą absolwenci uniwersytetów wynajmowali mieszkania. Niemniej jednak informacje z lat 1500–1703 obrazują w sposób dostatecznie wyraźny postępujący proces tworzenia się i umacniania nowej warstwy mieszczaństwa, która w żaden sposób nie mieściła się już w jego korporacyjnym schemacie, aczkolwiek to właśnie przedstawiciele tej grupy mieli coraz większy wpływ na rządy w mieście. Z feudalną strukturą miasta wiązała „inteligencję” podtrzymywana pieczołowicie tradycja, pozwalająca na utrzymywanie władzy ustrój i — co jednak jest charakterystyczne nie tylko dla feudalizmu — próba zapewnienia podobnego statusu społecznego swemu potomstwu. Z drugiej strony niezbędną przepustką do sprawowania władzy stawało się wykształcenie zdobywane przecież na uniwersytetach kształcących kadry urzędnicze dla nowoczesnych monarchii absolutnych w Niemczech. Był to więc swego rodzaju paradoks społeczny charakterystyczny dla okresu upadku dawnych struktur i niepełnego wykształcenia się nowych.

Wykres 15. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez przedstawicieli inteligencji w Toruniu w latach 1461–1641

Obraz graficzny koniunktury wyznaczonej przez relację zakupów i sprzedaży nieruchomości (wykres 15) wskazuje na wyraźną zmianę kierunku rozwoju obserwowanego zjawiska w połowie XVI w. Jak wspomniano, w grupie „inteligencji” w okresie wcześniejszym dominowali

przedstawiciele kleru katolickiego, którzy wyzbywali się stopniowo odziedziczonych zazwyczaj po rodzicach nieruchomości. Od połowy XVI w. natomiast zaczęli przeważać reprezentanci wolnych zawodów oraz duchowni luterkańscy, którzy byli zainteresowani w poszerzaniu swych dóbr doczesnych. Sprzyjająca koniunktura dla tej warstwy trwała w latach 1551–1570, a następnie w okresie ożywienia gospodarczego w latach 1591–1630. Wyraźny regres uwidaczniający się w latach 1631–1641 zdecydowaną nadwyżką sprzedaży zdaje się wskazywać na małą odporność „inteligencji” na pierwsze oznaki załamywania się ogólnej koniunktury gospodarczej i postępującą pauperyzację ekonomiczną przedstawicieli „wolnych zawodów”.

B. „Obcy”

Niezwykle ważny, z punktu widzenia funkcjonowania społeczności miejskiej, jest udział „obcych” w strukturze majątkowej miasta. Pod pojęciem „obcy” rozumiem tylko te osoby, bądź instytucje, które nie podlegały administracji miejskiej lub nie uznawały tej podległości. Wśród instytucji wymienić trzeba przede wszystkim kościoły i klasztory katolickie. Przed 1454 r. za „obcą” można też uważać własność zakonu krzyżackiego w mieście i jego najbliższym sąsiedztwie (zamek, wola zamkowa, mennica, ewentualna jurydyka krzyżacka w Nowym Mieście); pod wpływami Zakonu pozostawały też kościoły parafialne Starego i Nowego Miasta. Wyjęte spod kompetencji władz miasta były również obszary klasztorów (Franciszkanów, Dominikanów i Benedyktynek).

Zmianę w tej sytuacji przyniosła znów reformacja. Co prawda samodzielność kościołów parafialnych została ograniczona przez uzyskanie przez radę prawa prezenty proboszczów parafii św. Jana w 1457 r., ale nie zmieniło to radykalnie sytuacji prawnej kościoła. W wyniku reformacji natomiast rada przejęła bezpośredni zarząd nad większością kościołów w mieście (NMP, św. Jerzego, św. Jakuba, kaplicy św. Katarzyny i współzarząd farą pw. św. Jana). W rękach instytucji katolickich pozostały tylko kościoły przyklasztorne i szpitalne (św. Mikołaja, Ducha św., św. Wawrzyńca). Miasto objęło też pełną kontrolą szkolnictwo i szpitale³⁵⁹. W okresie kontrreformacji jednak luterkańskie władze miasta stopniowo traciły kolejne świątynie. Jeszcze w pierwszej połowie XVII w. katolicy odzyskali zarząd nad parafialnym kościołem św. Jana, a w 1668 r. benedyktynki przejęły kościół św. Jakuba. Poważne konsekwencje społeczne pociągnęło za sobą sprowadzenie do Torunia jezuitów i przekazanie im gmachu dawnej szkoły parafialnej przy kościele św. Jana, gdzie założyli oni swoje

³⁵⁹ Generalne kierunki przemian ustrojowych w Toruniu w tym okresie omówione zostały w: K. Mikulski, *Unifikacja ustrojowa*, s. 29–40.

kolegium. Na początku XVII w. katolicycy właściciele dwóch kamienic przy ul. Żeglarskiej przylegających do posesji kolegium zapisali jezuitom swoje nieruchomości, czego nie chciały uznać władze miasta. W tym samym stuleciu jezuita otrzymali jeszcze od Konopackich kamienicę przy ul. Szkolnej, w której umieścili swój konwikt czyli bursę dla uczniów. Wszystkie jednak zmiany w zakresie stanu posiadania instytucji były stosunkowo rzadkie i zależały nie od koniunktury gospodarczej, a raczej od sytuacji politycznej i układu sił społecznych.

Tablica 26. „Obcy” wśród właścicieli nieruchomości w Toruniu w latach 1500–1703

Lata	Szlachta		Obcy mieszczenie		Ogółem	
	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek	liczba właścicieli	liczba działek
1500	–	–	5	6	5	6
1550	7	10	6	11	13	21
1600	22	24	6	12	28	36
1640	9	10	3	4	12	14
1703	7	8	–	–	7	8

Znacznie ciekawiej wydaje się przedstawiać „obca” własność prywatna w obrębie miasta (tabl. 26). Można wyróżnić dwie podgrupy „obcych” – szlachtę oraz obcych mieszczan, którzy kupując domy i spichlerze w Toruniu nie zamierzali osiadać tu na stałe i przyjmować prawa miejskiego, a swoje inwestycje traktowali jako lokatę kapitału, bądź sposób na uzyskanie powierzchni magazynowych dla przewożonego do Gdańska z głębi kraju zboża. Przed końcem XV w. posiadanie domów w Toruniu przez „obcych” należało do krótkotrwałych wyjątków. Dochodziło do takiej sytuacji zazwyczaj w wyniku zajęcia nieruchomości za długi lub dziedziczenia. Prawie natychmiast jednak tak uzyskane dobra były sprzedawane miejscowym kupcom³⁶⁰. Wyraźnie widać, że lokowanie pieniędzy w nieruchomości nie opłacało się w tym czasie, brakowało pewnie i gospodarczych przesłanek do utrzymywania domów w Toruniu. Sytuacja

³⁶⁰ Jako przykład dziedziczenia znacznego majątku nieruchomego w Toruniu może służyć przypadek gdańszczyzanina Hansa Mekelfelda, który ok. 1434 r. przejął po swym teściu – burmistrzu toruńskim Liffardzie Blumentalu ok. 8 nieruchomości, które następnie w latach 1435–1444 sprzedał. Por. też A. Czacharowski, *Gdańszczanie w Toruniu w latach 1363–1456 w świetle ksiąg ławniczych*, [w:] *Mieszczanstwo gdańskie*, pod red. S. Salmonowicza, Gdańsk 1997, s. 25–34. Tam też dalsze przykłady tego typu działań gdańszczyzan przejmujących nieruchomości w Toruniu w spadku lub za długi. Z 2 poł. XV w. można natomiast przytoczyć przykład zajmowania za długi majątków licznych mieszczan toruńskich przez kupca gdańskiego Tilemana Bye – K. Mikulski, *Wymiana elity*, s. 77–78. Również i Bye zaraz po zajęciu dóbr starał się je sprzedać miejscowym kupcom.

uległa zmianie w drugiej połowie XV w. Obcy kupcy zaczęli nabywać lub pozostawiali w swych rękach przejęte za długi nieruchomości w Toruniu. Szczególnym zainteresowaniem cieszyły się domy z zapleczem magazynowym położone w pobliżu Wisły. W 1500 r. spośród pięciu „obcych” posiadających działki w Toruniu byli kupcy z Poznania (Georg Bock), Ciechanowa (Johannes Baccalay), Kostrzyna (Hans Ahnposs), Warszawy (Hans Bornbach) i Gdańska (Hans Haneman). Liczne związki rodzinne patrycjuszowskich familii toruńskich i gdańskich zaowocowały w XVI w. dalszym poszerzeniem grupy „obcych” właścicieli nieruchomości w Toruniu. W 1550 r. posiadali tu kamienice Hans von Roge z Poznania (1), Hans Böttiger (2), Jacob Kempen (1) i Hans von Werden z Gdańska (4), Andres Pelczar z Elbląga (1) oraz Fuggerowie z odległego Augsburga (1). Gdańszczanie zainteresowani byli w tym czasie przede wszystkim spichrzami w pobliżu Wisły. Znamienne jest utrzymywanie w Toruniu kamienicy i własnego faktora przez Fuggerów³⁶¹. W drugiej połowie XVI w. z obcych kupców — właścicieli budynków w Toruniu pozostali tylko gdańszczanie. W 1600 r. sześciu kupców gdańskich posiadało 12 nieruchomości (w tym 6 najdogodniej położonych w stosunku do portu spichlerzy). Spichrze służyły gdańszczanom jako miejsca gromadzenia i przechowywania zboża skupowanego w okolicy w okresie, kiedy toruńscy pośrednicy w tym handlu ostatecznie ulegli konkurentom z bogatego portu³⁶². W 1640 r. już tylko trzech obcych kupców posiadało nieruchomości w Toruniu, w tym jeden z Gdańska i dwóch z Grudziądza, który w tym czasie odebrał Toruniowi rolę głównego portu zbożowego w ziemi chełmińskiej.

W XVI stuleciu w mieście pojawiła się też własność szlachecka. Jeszcze sto lat wcześniej okoliczne rycerstwo nie było zainteresowane posiadaniem miejskich rezydencji, a do miast przybywali i osiedlali się w nich co najwyżej pojedynczy przedstawiciele tego stanu³⁶³. W pierwszej połowie XVI w. szlachta zaczęła nabywać nieruchomości również w Toruniu. Kto wie, czy nie zapoczątkowała tego procesu transakcja zawarta przez Jerzego Modliboga, który przy okazji musiał przysiąc, że podporządkuje się prawu miejskiemu i osiadzie w mieście³⁶⁴. Od tego momentu

³⁶¹ Przejęli oni w 1531 r. 2 kamienice w Toruniu po zadłużonym u nich Hansie von der Brücke. Jedną — przy ul. Jęczmiennej zaraz sprzedali radzie, w drugiej — przy Żeglarskiej — osadzili swego faktora. Funkcje tę pełnił najpierw Georg Milch, a następnie Wolf Rupricht Strellenberg — por. APT, kat. II, dz. IX, t. 6, k. 17v–18v, 195v (przy okazji kontraktu działki sąsiedniej); ibidem, t. 7, k. 313–313v (jako właściciel Wolff Rupricht Strellenberg — faktor panów Fuggerów). Por. też M. Biskup w: *Historia Torunia*, t. II, cz. 1, s. 100.

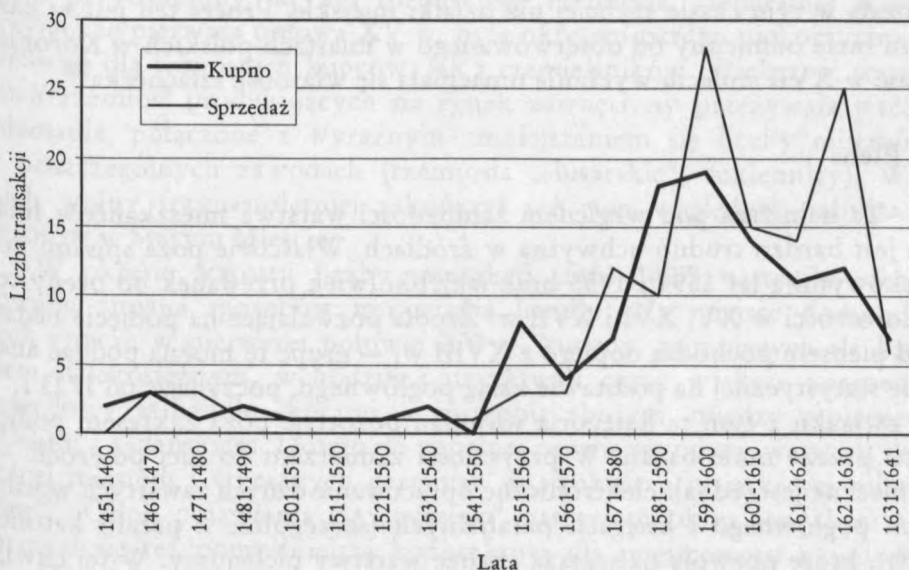
³⁶² Zob. wcześniej o kupiectwie toruńskim.

³⁶³ O pochodzenie rycerskie można podejrzewać rodziny vom Felde, von der Linde, z rycerstwa wywodzili się Belkaw i Scheliga.

³⁶⁴ M. Biskup w: *Historia Torunia*, t. II, cz. 1, s. 86; *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 143.

liczba szlacheckich właścicieli nieruchomości rosła. W 1600 r. aż dwudziestu dwu przedstawicieli szlachty posiadało swoje domy w mieście³⁶⁵.

Ożywienie gospodarcze z końca XVI i pierwszej połowy XVII w. oraz podjęta przez Henryka Strobanda reforma ustrojowa Torunia znalazły swoje odbicie w walce, jaką rada wypowiedziała „obcym”. Odtąd liczba posesorów szlacheckich w mieście systematycznie zaczęła się kurczyć. W 1640 r. było ich 9, a w 1703 r. — 7. Po 1640 r. zniknęli też z grupy właścicieli nieruchomości „obcy” kupcy. W akcji wypierania szlachty z miasta można dopatrywać się przyczyn pozakoniunkturalnych, związanych ze świadomą polityką władz. W samej jednak realizacji tego celu dopomogła radzie prosperity w handlu i napływ pieniądza do miasta. Wraz z zahamowaniem napływu katolików do cechów eliminacja własności szlacheckiej należała do najważniejszych osiągnięć walczącego o przetrwanie patrycjatu toruńskiego końca XVI i pierwszej połowy XVII w. Ugruntowało to przewagę ustrojową i ekonomiczną tej warstwy w mieście na przeciąg kolejnego stulecia.

Wykres 16. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane z udziałem szlachty w Toruniu w latach 1451-1641

³⁶⁵ Jerzy Bąkowski, Adrian Chełmicki, Wojciech Dorpowski, spadkobiercy Łukasza Głuchowskiego, Walerian Głuchowski, Piotr Grabski, Andrzej Kaczkowski, Stanisław Karnkowski, Maciej Konopacki, Jerzy Kostka, Jan Kozłowski, Ludwik Mortęski, Jakub Myśliński, Bartłomiej Ostromecki, Fabian Plemięcki, Piotr Potulicki, Baltazar Rochocki, Marcin Samptawski, Stanisław Sierakowski, Katarzyna Sierosławska, Mikołaj Walewski, Bartłomiej Zbijewski. Z Prus Królewskich pochodziło 10 właścicieli, z Kujaw i Wielkopolski 11, Baltazar Rochocki mieszkał w Toruniu i wykonywał zawód lekarza.

Bardzo interesujące uzupełnienia do dotychczasowych wniosków wnosi analiza kupna-sprzedaży nieruchomości przez przedstawicieli szlachty (wykres 16). Nieliczne transakcje w końcu XV i pierwszej połowie XVI w. wskazują, że początkowy wzrost liczby działek w rękach szlachty następował raczej przez przejmowanie od mieszczan dóbr zadłużonych. Transakcji kupna-sprzedaży zaczęło systematycznie przybywać od połowy XVI w. Szczególnie korzystne dla szlachty były lata 1551-1570 i 1581-1590. W tym ostatnim dziesięcioleciu własność szlachecka w mieście osiągnęła największe rozmiary. Już jednak w latach 1591-1641 doszło do wyraźnej zmiany trendu. Mimo utrzymującej się dużej liczby transakcji przeważać zaczęła (szczególnie w latach 1591-1600 i 1621-1630) sprzedaż dóbr. W rezultacie doprowadziło to do wyraźnego skurczenia się własności szlacheckiej, o czym już była mowa. Załamanie się liczby transakcji po 1600 r. wskazuje na wyraźnie „antykonijunkturalny” charakter tego procesu. Poza stwierdzoną aktywnością rady w wykupywaniu kamienic z rąk szlachty mogły też działać inne przyczyny. Być może szlachta uwalniała zamrożone w mieście kapitały i inwestowała je w zakup ziemi, która przypuszczałnie drożała w tym czasie szybciej niż działki miejskie. Proces ten jest w każdym razie odmienny od obserwowanego w miastach polskich w Koronie, gdzie w XVII stuleciu wyraźnie umacniała się własność szlachecka³⁶⁶.

C. Plebs

Ta najniższa pod względem zamożności warstwa mieszkańców miasta jest bardzo trudno uchwytana w źródłach. Właściwie poza spisami podatkowymi z lat 1394 i 1455 brak jakichkolwiek przesłanek do oceny tej zbiorowości w XV, XVI i XVII w. Źródła pozwalające na podjęcie badań nad plebem pochodzą dopiero z XVIII w. — grupę tę można poddać analizie statystycznej na podstawie ksiąg pogłównego, poczynając od 1723 r.³⁶⁷ W związku z tym ta kategoria torunian pozostaje poza zakresem podjętych przeze mnie badań. W przyszłości zamierzam do niej powrócić — konieczne jest jednak elektroniczne opracowanie danych zawartych w księgach pogłównego i księgach parafialnych (szczególnie z parafii katolickich), które pozwolą na szerszą analizę warstwy plebejuszy. W tej chwili trzeba poprzestać na stwierdzeniu, że plebs miał do końca XVII w. znikomy wpływ na sytuację gospodarczą. Rzadko członkowie tej warstwy wchodzili w posiadanie własnych domów. Bardziej samodzielnią pozycję ekonomiczną zajmowali przedstawiciele plebsu zamieszkujący na przedmieściach (tragarze, woźnice, rybacy, sternicy). W grupie tej począwszy od połowy XV w. dominowała ludność polska³⁶⁸.

³⁶⁶ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast*, s. 494-497.

³⁶⁷ APT, Księgi pogłównego z lat 1717-1771 — pozostają dotąd nie opracowane.

³⁶⁸ K. Mikulski, *Struktura etniczna*, s. 121-123 (tab. 8).

4. Wnioski

Zaobserwowane przemiany w handlu nieruchomościami w Toruniu, zwłaszcza ich kierunek (fazy), można próbować interpretować. Aż do końca lat osiemdziesiątych XIV w. obrót nieruchomościami w mieście był niewielki. Kupcy, pomyślnie rozwijający swoje interesy handlowe, inwestowali raczej w towar i rentę. Ożywienie obrotów w latach dziewięćdziesiątych oraz ich stały już wzrost po 1398 r. wiązać trzeba z ujawnionym wówczas kryzysem dalekosiężnego handlu hanzeatyckiego³⁶⁹. Zjawiska kryzysowe zostały pogłębione przez wojny polsko-krzyżackie, po których następowały kolejne kulminacje obrotów. Dopiero w latach 1438-1454 (z pewnymi oznakami załamania w latach 1444-1448) doszło do ustabilizowania rynku, które można interpretować jako przejaw ożywienia handlu i czasowego przełamania kryzysu po zakończeniu wojny polsko-krzyżackiej. W tym samym jednak czasie, jak na to wskazuje liczba transakcji w Nowym Mieście po 1441 r., pogłębiać się zaczął, na krótko tylko przytłumiony, kryzys toruńskiego rzemiosła. Generalnie trzeba przyjąć, że pierwsza połowa XV w. była okresem bardzo niekorzystnym zarówno dla toruńskich kupców, jak i rzemieślników. Większość toruńskich rzemioł produkujących na rynek zewnętrzny przeżywała wtedy załamanie, połączone z wyraźnym zmniejszeniem się liczby mistrzów w poszczególnych zawodach (rzemiosła „ślusarskie”, sukiennicy). Wybuch wojny trzynastoletniej zakończył też etap względnej stabilizacji obrotów w Starym Mieście.

W okresie wzrostu liczby transakcji (1455-1497) nastąpiła zdecydowana zmiana sposobów uprawiania handlu. Na miejsce dominujących jeszcze w pierwszej połowie XV w. kupców zajmujących się handlem dalekosiężnym, wchodzili i uzyskiwali coraz większe znaczenie pośrednicy w handlu skórą, a następnie zbożem, między zapleczem polskim a Gdańskiem. Doszło do zupełnej prawie wymiany warstwy rządzącej miastem i wyraźnych przemian w strukturze majątkowej mieszczan³⁷⁰. Obok pojawienia się „nowego” patrycjatu okres ten charakteryzował się też pomyślniejszą koniunkturą dla miejscowego rzemiosła. W półwieczu tym obserwujemy wzrost zamożności piekarzy, piwowarów oraz przedstawicieli rzemioł skórzanych (szczególnie kuśnierzy), co znajdowało odzwierciedlenie we wzroście ich udziału w transakcjach kupna nieruchomości. Najaktywniejsi gospodarczo piekarze uczestniczyli czynnie w handlu zbożem, konkurując w tej mierze z kupcami. Znamienny jest przykład Michaela Krancha, którego rada kilkakrotnie nawiązywała, by określił, czy chce pozostać piekarzem, czy też kupcem

³⁶⁹ R. Czaja, *Socjotopografia*, s. 54-55.

³⁷⁰ Por. K. Mikulski, *Wymiana elity*, s. 51-93.

zbożowym³⁷¹. Ostateczny efekt tych napomnień nie jest znany — w każdym razie syn Krancha był już „tylko” bogatym kupcem, wszedł nawet do rady miejskiej³⁷²; można więc uznać, że awans społeczny ojca został utrwalony. W drugiej połowie XV w. wyraźnie wzrastała też pozycja społeczna miejscowych piwowarów. Było to zjawisko charakterystyczne również dla innych wielkich miast pruskich (Gdańska, Elbląga) i wiązało się z rozwojem rynków lokalnych z jednej strony i emancypacją własnościową tej branży z drugiej³⁷³. Wcześniej bowiem piwowarzy, szczególnie ze Starego Miasta Torunia, byli wyraźnie uzależnieni od miejscowego patrycjatu. Znaczna część piwowarów nie posiadała własnych domów i browarów, wynajmowała je od bogatych kupców. Sytuacja ta zmieniła się właśnie w drugiej połowie XV w. — rozpoczął się wówczas napływ do Starego Miasta piwowarów nowomiejskich, już wcześniej samodzielnych ekonomicznie, oraz uprzywilejowanych chłopów z okolic (sołtysów, karczmarzy), którzy nabywali należące do kupców domy szynkowe, browary i mieluchy³⁷⁴. Wysoka pozycja kuśnierzy w tym okresie wiąże się z kolei z pomyślną koniunkturą na eksport skór³⁷⁵. Spowodowała ona duże możliwości awansu społecznego rzemieślników tej specjalności, którzy porzucali z czasem obróbkę skór i zajmowali wyłącznie handlem nimi. Jako kuśnierz występował na początku swej kariery w Toruniu późniejszy rajca Benedict Koye³⁷⁶, do cechu kuśnierskiego należał też Wolfgang Gregers, okreśłany jako *polnische korschner*, właściciel kilku domów w Toruniu³⁷⁷. Można generalnie stwierdzić, że od drugiej połowy XV w. rozpoczyna się też proces majątkowej emancypacji spolsztwa, przedstawiciele uboższych rzemioł bowiem coraz częściej stawali się właścicielami, a nie tylko dzierżawcami nieruchomości. Pomyślna koniunktura gospodarcza nie objęła jednak wszystkich rzemioł, a w tych, które na niej skorzystały —

³⁷¹ Efektem tego sporu było to, że rada zabroniła w 1481 r. piekarzom handlu zbożem, a Michaelowi Kranchowi i (Hansowi) Friese nakazała wybór: *im Fall sie wollen becker sein, sollen sie mit Korn nicht Kaufschlagen; wollen sie aber kaufschlagen, sollen sie nicht backen; Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 128.

³⁷² Był nim Hans Kranch (Kranich), ławnik w latach 1504–1505, rajca 1505–1518: A. Semrau, *Katalog*, s. 60.

³⁷³ Por. R. Czaja, *Socjotopografia*, s. 177; M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 18–20.

³⁷⁴ Wydaje się, na podstawie dotychczasowej lektury źródeł, że w 1 poł. XV wieku liczni rzemieślnicy tej branży dzierżawili domy i browary od bogatych kupców, zaś dla drobnych kupców browarnictwo było w tym czasie zajęciem ubocznym. W 2 poł. XV w. nastąpiła wyraźna specjalizacja zawodowa browarników-piwowarów, dla których produkcja piwa stała się podstawowym zajęciem. Wzrost zapotrzebowania na piwo powodował równocześnie ich awans w hierarchii społecznej mieszczan i emancypację majątkową.

³⁷⁵ Por. H. Samsonowicz, *Handel zagraniczny Gdańska w drugiej połowie XV wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 47: 1956, s. 283–352.

³⁷⁶ K. Mikulski, *Wymiana elity*, s. 83–84.

³⁷⁷ *Ibidem*, s. 84.

wszystkich mistrzów. Nadal trwała stagnacja, a nawet pogłębiał się upadek niektórych zawodów — zmniejszała się liczba ślusarzy, nożowników, paśników, rymarzy i siodlarzy.

W pierwszej połowie XVI w. liczba transakcji wyraźnie zmalała. W okresie tym pełnię władzy w mieście objęli przedstawiciele patrycjatu ukształtowanego w poprzednim półwieczu. W sferze gospodarczej lata te charakteryzowały się zdobyciem monopolu na handel zbożem przez wąską grupę pośredników, tożsamyh z elitą rządzącą miastem. Doprowadziło to do załamania rzemioł, szczególnie spożywczych, odczuwających niedostateczną podaż na rynku lokalnym podstawowego dla nich surowca — zboża. Kryzys ten stał się przyczyną wystąpień pospółstwa przeciw radzie miejskiej w latach 1523–1525³⁷⁸. Była to sytuacja charakterystyczna również dla innych miast Prus Królewskich, o czym świadczą wystąpienia pospółstwa w Gdańsku i Elblągu³⁷⁹. Warto tu podkreślić, że mimo pozornego zwycięstwa pospółstwa, którego widowym przejawem było utworzenie nowego organu władz miejskich — Trzeciego Ordynku, patrycjat utrzymał, a nawet umocnił swoją pozycję w mieście. Nie powiodły się próby usunięcia z władz rajców oskarżanych o malwersacje. Zdjęty ze stanowiska burmistrza Frantz Esske powrócił na swój urząd po interwencji króla³⁸⁰. W nowym wilkierzu zagwarantowano nieusuwalność z rady, co wyraźnie wzmocniło ekskluzywny charakter tego organu władzy³⁸¹. Pierwsza połowa XVI w. była jednak mimo to okresem pomyślnej koniunktury gospodarczej. O zmniejszeniu obrotu nieruchomościami zdecydowały głównie czynniki społeczne — stabilizacja elity władzy i monopolizacja zysków z handlu zbożem w jej rękach.

Kolejny okres wzrostu liczby transakcji kupna-sprzedazy — w drugiej połowie XVI stulecia — wiązać należy z rozwojem rynków lokalnych w Polsce (spowodowanym znacznym przyrostem demograficznym i dodatnim bilansem w handlu zagranicznym). W Toruniu w tym czasie obserwujemy przede wszystkim szybki wzrost transakcji z udziałem miejscowych piwowarów, którzy pod koniec stulecia osiągnęli pozycję społeczną zbliżoną do pozycji rządzącej miastem elity kupieckiej, coraz częściej też członkowie tego cechu przedostawali się do władz miejskich (szczególnie ławy)³⁸². W mniejszym nieco stopniu korzystali z koniunktury

³⁷⁸ J. Buława, *Walki społeczno-ustrojowe*, s. 54, 131.

³⁷⁹ Por. *Historia Pomorza. Tom II do roku 1815*, pod red. G. Labudy, cz. I (1464/66–1648/57), Poznań 1976, s. 90–98.

³⁸⁰ J. Buława, *Walki społeczno-ustrojowe*, s. 151.

³⁸¹ M. Biskup, *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, [w:] *Historia Torunia*, t. II, cz. 1, s. 155.

³⁸² Pierwszym piwowarem, który wszedł do ławy staromiejskiej był Hans Auschwitz, ławnik w latach 1549–1553; z tej rodziny wywodził się też kolejny ławnik — Georg Auschwitz w latach 1574–1575 (por. A. Semrau, *Katalog*, s. 26–27). Kolejne rodziny

przedstawiciele innych rzemioł spożywczych, przede wszystkim piekarze. W okresie tym pogłębił się też zauważony wcześniej proces emancypacji majątkowej pospólstwa. Samodzielność ekonomiczną osiągnęli w tym czasie przedstawiciele wszystkich właściwie rzemioł, włącznie z najliczniejszymi i najuboższymi dotąd krawcami i szewcami³⁸³. Wszystkie te przemiany odbywały się kosztem dominującej w strukturze majątkowej miasta grupy kupców — pośredników w handlu zbożem. Utrata przez Toruń prawa składu w 1537 r. i coraz aktywniejszy udział gdańszczyzan w penetracji zaplecza polskiego powodowały stopniowe wypieranie kupców toruńskich z rynku zbożowego. Na te negatywne czynniki w organizacji handlu nałożył się też proces rozradzania się (i postępującego równocześnie ubożenia) patrycjatu toruńskiego. Co charakterystyczne — przedstawiciele najbogatszych rodzin kupieckich Torunia przenosili się w tym czasie do Gdańska i Elbląga, wchodząc tam do elit rządzących miastami (von der Linde, Rüdiger, Liseman w Gdańsku; Esken i Fredewald w Elblągu)³⁸⁴. Powodowało to dodatkowy odpływ kapitału kupieckiego z Torunia. Wypieranie kupców toruńskich z pośrednictwa w handlu zbożem stało się przyczyną kilku wielkich plajt finansowych dotychczasowych potentatów. Najbardziej wymownym tego przykładem było zlicytowanie majątku zmarłego burmistrza toruńskiego Bernarda Pulmana, właściciela kilku kamienic i spichrzów zbożowych³⁸⁵. Wszystkie jego nieruchomości były skupione w południowej części ul. Mostowej, w najbliższym sąsiedztwie bramy i co za tym idzie portu nad Wisłą. Wśród jego wierzycieli byli kupcy z Warszawy oraz Płocka, kupcy miejscowi, bogaty szlachcic z Prus Książęcych, magnat z Kujaw i opat bogatego klasztoru³⁸⁶. Ukazuje nam to zasięg geograficzny

piwowarskie, które wprowadziły swych przedstawicieli do ławy i rady staromiejskiej to: Wachschlager, Goldner, Kissling.

³⁸³ Jako przykład może posłużyć emancypacja własnościowa bud szewskich przy ul. Szewskiej. W XV i 1 poł. XVI w. 10 bud szewskich stanowiło jedną działkę (*Erbe*) pozostającą w rękach przedstawicieli patrycjatu. W latach 1531–1540 Lucas Krüger sprzedał dotychczasowym dzierżawcom 8 bud: APT, kat. II, dz. IX, t. 6, k. 20v, 23v, 137.

³⁸⁴ Por. K. Mikulski, *Elity władzy*, s. 332 (tab. 2): z rodziny von der Linde wywodziło się 7 rajców gdańskich w latach 1554–1721, Rüdigerowie wprowadzili do tejże rady 3 osoby w latach 1587–1691. Z rodziny Eskenów i Fredewaldów wywodziło się kilku rajców i sekretarzy elbląskich.

³⁸⁵ A. Semrau, *Katalog*, s. 78: Bernhard Pulman pochodził z Hamburga, otrzymał prawo miejskie w 1544 r., w latach 1547–1550 był ławnikiem, 1550–1554 rajcą i burmistrzem w latach 1554–1577. Majątek został zlicytowany już po jego śmierci, w 1579 r. (APT, kat. II, dz. IX, t. 10, k. 376v–379v).

³⁸⁶ Wśród wierzycieli Pulmana byli: opat mogiński Jan Gniazdowski, Wojciech i Marcin Kulińscy, mieszczanie z Płocka, Albrecht Szigell, burmistrz z Radziejowa, Aleksander Skrobacz, burmistrz z Nieszawy, Jan Służewski, wojewoda brzeski-kujawski, Wolff von Creutzen, szlachcic z Prus Książęcych, Hans Botcher, rajca elbląski, Feliks Kamiński, szlachcic, Jakub Piwnicki, szlachcic, Henrich Gersdorff, szlachcic, Bartel Fincke, szlachcic

i społeczny transakcji handlowych Pulmana. Można więc stwierdzić, że okres ten charakteryzował się koniunkturą pomyślną zarówno dla handlu, jak i dla rzemiosła, tyle że ponownie (poprzednio w drugiej połowie XV w.) mamy do czynienia ze zmianą dominujących i przynoszących zysk kierunków uprawiania handlu — na miejsce kupców zbożowych wysuwają się stopniowo na czoło krojownicy sukna i piwowarzy. Półwiecze to było natomiast wyraźnie „kryzysowe” dla najważniejszego z toruńskich rzemiosł produkujących na rynek — sukiennictwa. Jego upadek był zwiastunem pogłębiającego się rozdzwiewu między dodatnią koniunkturą w handlu zagranicznym (opartym na eksporcie produktów rolnych i surowców oraz na imporcie towarów wysoko przetworzonych) a sytuacją w wytwórczości lokalnej. Napływ obcego, lepszego, sukna wiązał się ze wzrostem możliwości nabywczych miejscowej ludności. W rezultacie jednak nastąpiło zupełne uzależnienie rynku lokalnego od towarów sprowadzanych z zewnątrz. W podobnym położeniu miała się wkrótce znaleźć inna gałąź rzemiosła produkującego na rynek. Już w końcu XVI w. (a wyjątkowo wyraźnie w pierwszej połowie następnego stulecia) można zaobserwować szykany ze strony władz miejskich wobec miejscowych piwowarów i narastającą konkurencję napojów importowanych³⁸⁷.

Przedstawione zjawiska decydowały o wahaniach koniunktury również w pierwszych dziesiątkach lat XVII wieku. Gwałtowny wzrost liczby transakcji po 1610 roku mógł być częściowo spowodowany czynnikami pozakoniunkturalnymi: po 1600 r. zreformowano bowiem funkcjonowanie administracji miejskiej, w tym utworzono, bądź zreorganizowano, urzędy kwartalny i opiekuńczy³⁸⁸. Odtąd ze znacznie większą skrupulatnością wpisywano do ksiąg ławniczych transakcje kupna-sprzedaży, w tym również, dotąd często pomijane, transakcje między członkami rodziny, będące następstwem podziałów spadkowych. Na tak znaczący wzrost liczby obrotów musiał jednak wywrzeć wpływ przede wszystkim

z Prus Książęcych, Paul Peczelin, Paul Colmener, Anthoni Senfftleben, Hans Mentzel, Matz Schwircz, mieszczanie z Torunia, Błażej Suszewski, chłop z Nieszawki, Wieczorek, chłop z Grębocina, i inni. Wierzyicielem Pulmana była też rada miejska Torunia. Jego długi wynosiły około 13 tys. złp.

³⁸⁷ Por. M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 24–26: Autorka tłumaczy upadek browarnictwa gdańskiego przede wszystkim długotrwałym konfliktem z radą, niszczeniem browarników podatkami miejskimi, konkurencją piwa wiejskiego, wreszcie zmniejszeniem handlu i żeglugi, z którymi zbyt piwa był wyraźnie związany. Podobne przyczyny upadku browarnictwa wymienia dla Torunia S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 99–104. Wydaje się, że należy dodać jeszcze jeden czynnik — konkurencję win importowanych. O wzroście ich znaczenia w handlu toruńskim świadczy pojawienie się pod koniec XVI w. wyspecjalizowanych kupców, zajmujących się sprowadzaniem i sprzedażą tylko tego towaru.

³⁸⁸ K. Mikulski, *Unifikacja ustrojowa*, s. 36.

napływ dużej masy pieniądza³⁸⁹. Generalnie przełom XVI/XVII w. był okresem olbrzymich — jak na skalę takiego miasta, jakim był Toruń — inwestycji publicznych. Przebudowano ratusz, arsenał, wybudowano nowy dom warty, bursę dla uczniów gimnazjum akademickiego³⁹⁰. Po 1615 r. podjęto zabudowę dawnego przedzamcza, opustoszałego jeszcze w 1454 r.³⁹¹ W tym też czasie rozpoczęto stawianie nowożytnych fortyfikacji miejskich typu bastionowego³⁹². Wszystkie te inwestycje, zaznaczmy — komunalne, były efektem pomyślnej koniunktury w handlu i napływu pieniądza do Torunia. Trwał rozwój liczebny i dalsza specjalizacja rzemiosła toruńskiego. Miasto stało się ponownie ośrodkiem produkcji uzbrojenia (ślusarstwo, rusznikarstwo), rozwijało się płóciennictwo, produkcja wyrobów ze skóry. To właśnie w tym czasie doszło do zapewne największego rozkwitu toruńskich jarmarków. Dla pełnego odtworzenia obrazu koniunktury w ówczesnym Toruniu niezbędne byłoby prześledzenie trendów gwałtownie rozwijającego się kredytu wewnętrznego. Dzisiaj można tylko zaryzykować twierdzenie, że kredyt stał się w końcu XVI w. bardzo popularną formą pozyskiwania funduszy na inwestycje. Ciągły napływ pieniądza i związana z tym inflacja pomagały w początkowym stadium pożyczkobiorcom w terminowych spłatach należności. Już jednak od lat dwudziestych XVII w. zadłużenie hipoteczne nieruchomości w mieście zaczęło rosnąć, co było oznaką załamania korzystnego dotąd bilansu handlowego Torunia.

Trudno jest interpretować spadek liczby transakcji po 1630 r. Niewątpliwie musiał się on wiązać ze skutkami wojny polsko-szwedzkiej z lat 1626–1629. W jej wyniku doszło w Prusach Królewskich do kryzysu rynków lokalnych, Szwedzi zagarnęli znaczną ilość kruszców i monety znajdującej się na terenie prowincji, przechwytywali też aż do 1635 r. część dochodów uzyskiwanych z eksportu zboża przez Gdańsk. Wszystko to musiało negatywnie odbić się na rynku obrotu nieruchomościami w Toruniu. Można te lata określić też jako okres „wygasania możliwości nabywczych” mieszkańców Torunia. Sygnalizowany już w poprzednim etapie ujemny bilans handlowy musiał w rezultacie doprowadzić do wyhamowania handlu nieruchomościami. Po 1630 r. jeszcze gwałtowniej wzrastała liczba kredytów zaciąganych pod zastaw domów. Te negatywne zjawiska ekonomiczne powodowały bardzo szybki upadek dwóch grup: dziedzicznego patrycjatu, utrzymującego się z podatków miejskich, i rzemiosła, które na skutek ogólnego zubożenia zaczęło tracić odbiorców

³⁸⁹ Por. J. Kuliszer, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. II, Warszawa 1961, s. 336 n.

³⁹⁰ S. Cackowski, *Terytorium*, s. 8–10.

³⁹¹ K. Mikulski, *Topografia i hodonomastyka*, s. 9, 13.

³⁹² B. Dybaś, *Początki nowożytnych fortyfikacji Torunia w świetle źródeł pisanych*, „Zapiski Historyczne”, t. 59: 1994, z. 1; idem, *Dzieje wojskowe*, s. 141–168.

swojej produkcji³⁹³. Odpływ kapitału doprowadził też do ujawnionego po raz pierwszy chyba w całym obserwowanym okresie głębokiego kryzysu rzemiosł spożywczych, przede wszystkim piwowarów i piekarzy. Grupa ta, pretendująca do sprawowania władzy w mieście, padła ofiarą zmniejszającego się poziomu konsumpcji masowej. Z drugiej strony piwowarów dosięgła też wskazywana już konkurencja win eksportowanych, które wyparły piwo ze stołów warstw najbogatszych, oraz restrykcyjna polityka rady, dążącej do utrzymania poziomu swych dochodów. Jest rzeczą niezwykle charakterystyczną, że analiza transakcji kupna-sprzedaży nieruchomości w pierwszej połowie XVII w. tylko w przypadku dwóch rzemiosł poświadcza rosnącą zamożność ich przedstawicieli. Byli to mianowicie murarze i cieśle, a więc rzemieślnicy branży budowlanej, którzy jako jedyni skorzystali finansowo na inwestycjach publicznych miasta. W pewnym sensie potwierdza to funkcjonujący w literaturze pogląd, że ożywienie inwestycji budowlanych można wiązać z początkiem regresu gospodarczego³⁹⁴.

Zjawiska regresywne charakterystyczne dla pierwszej połowy XVII w. ujawniły się do końca w kolejnym półwieczu. Został w nim odwrócony dotychczasowy trend w rozwoju stosunków społecznych. Niesłychanie głęboki upadek wszystkich bez wyjątku rzemiosł i odpływ pieniądza doprowadziły do ogólnego zubożenia mieszkańców miasta. Pozbawieni możliwości innej lokaty kapitałów kupcy, utrzymujący jeszcze kontakty handlowe w obrębie sieci jarmarcznej i handlujący poszukiwanymi przez magnaterię towarami luksusowymi, inwestowali — podobnie jak ich poprzednicy z pierwszej połowy XV stulecia — w zakup nieruchomości. Powstające wówczas „fortuny” kupieckie były jednak bez porównania mniejsze niż te z XV w. Ostatnie dziesięciolecie XVII w. zdawało się wskazywać na pewne ożywienie gospodarcze w mieście. Po szczególnie niekorzystnych latach osiemdziesiątych, gdy napływ rzemieślników w pewnych zawodach prawie zanikł, do Torunia zaczęli przybywać liczniej przedstawiciele niektórych branż — sukiennicy, odlewnicy. Pojawili się wówczas pierwsi przedstawiciele elity katolickiej — urzędnicy pocztowi (Rubinkowski), kupcy. Wysoką stosunkowo pozycję społeczną osiągnęli też katolicycy przedstawiciele cechu szmuklerzy i krawców, sprzedający swe wyroby okolicznej szlachcie. Zjawiska te zostały przerwane przez kolejną zawieruchę wojenną — wielka wojna północna w ostateczny sposób wyczerpała kapitały toruńskiego kupiectwa, ale analiza tego procesu wykracza już poza ramy niniejszego opracowania.

³⁹³ Problem fluktuacji elit władzy (patrycjatu) wielkich miast pruskich omawiam w cytowanej już pracy: K. Mikulski, *Elity władzy*, s. 311-342.

³⁹⁴ R. S. Lopes, *Economie et architecture médiévales. Cela aurait-il tué ceci?*, AHES, t. VII: 1952, nr 4, s. 118-119; por. A. Wyrobisz, *Nowe koncepcje w badaniach nad historią miast europejskich*, „Przegląd Historyczny”, t. 80: 1989, z. 1, s. 165-166.

Szukając analogii w badaniach nad koniunkturą w innych miastach rejonu Bałtyku, można wskazać na wyniki dociekań R. Hammela dotyczące Lubeki. Określone przez niego warianty kryzysów handlu dalekosiężnego w średniowiecznej Lubece znajdują pełne potwierdzenie wśród analogicznych zjawisk obserwowanych w Toruniu³⁹⁵. Załamanie handlu dalekosiężnego (typ A), polegające na obniżaniu się podaży w sektorze handlowym i wzroście popytu w sektorze rzemieślniczym, co było związane z wyczerpywaniem się kapitałów kupieckich, wystąpiło w Toruniu w pierwszej połowie XV w. Przyniosło w efekcie koncentrację własności nieruchomości w rękach najbogatszych kupców przy rosnącym udziale rzemieślników w obrocie nieruchomościami. Z kolei oznaki kryzysu w drugiej połowie tego stulecia można wiązać z trzecim typem wskazanym przez Hammela — recesja trwała w sektorze handlowym, ale popyt w obu sektorach rósł, a wraz z nim rosła też wielkość obrotów. W okresie tym dokonywała się zmiana sposobów uprawiania handlu oraz dalsza emancypacja majątkowa rzemiosła. Wreszcie kryzys popytu, określony też przez Hammela jako popyt stagnacyjny, wystąpił w Toruniu najpierw w pierwszej połowie XVI w., a następnie poczynając od lat trzydziestych XVII stulecia. Popyt na rynku handlu nieruchomościami spadał zarówno w sektorze handlowym, jak i rzemieślniczym, z tym, że w tym ostatnim trend ów był silniejszy. Po pierwszym z tych załamań stagnacja została przezwyciężona i w drugiej połowie XVI oraz na początku XVII w. można mówić o jedynym (w obserwowanym czasie) okresie pomyślnej koniunktury w obu sektorach gospodarki miejskiej. Już jednak kryzys XVII-wieczny był znacznie głębszy — doprowadził on do wyraźnego upadku rynku lokalnego i związanego z nim rzemiosła przy jednoczesnym wzroście liczby inwestycji kupieckich w zakup nieruchomości. Był to jednak raczej efekt wycofywania kapitału obrotowego z rynku i obniżania się realnej wartości nieruchomości, gdyż zyski z handlu też w tym czasie spadały, tyle że wolniej aniżeli w rzemiosle. Być może ów kryzys XVII-wieczny należałoby w tej klasyfikacji wyodrębnić, gdyż jego skutki były w sensie gospodarczym i społecznym znacznie głębsze: doprowadził on bowiem do regresu w rozwoju miasta, trwającego — wyłączając krótkie okresy ożywienia koniunktury w XVIII w. — właściwie aż do połowy XIX stulecia.

Dokonany przegląd głównych kierunków rozwojowych miasta i koniunktur gospodarczych poszczególnych grup zawodowych mieszkających w jego obrębie weryfikuje w znacznym stopniu dotychczasowe ustalenia literatury w tym zakresie. Analiza ta uwidacznia przede wszystkim złożony charakter związków między handlem i rzemiosłem miejskim a rynkiem zewnętrznym. Jest też swoistym uzupełnieniem ogólnych trendów

³⁹⁵ R. Hammel, *Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck*, s. 263–264.

rozwoju stosunków gospodarczych Torunia, naszkicowanych w dotychczasowych opracowaniach syntetycznych³⁹⁶.

Obserwowane zjawiska odnieść można tylko do analizowanego miasta — mają więc one charakter lokalny. O kolejnych wahaniami koniunktury decydowały przede wszystkim zmiany w organizacji handlu i funkcjonowaniu rynków lokalnych. Każda zmiana w tych zakresach powodowała ożywienie obrotu nieruchomościami. Stabilizacja struktur społecznych i sytuacji ekonomicznej wpływała z kolei na zmniejszenie się liczby transakcji i uspokojenie rynku. Warto zaznaczyć, że fluktuacje te w drugiej połowie XV — początku XVII w. dokonywały się mimo utrzymującej się, pomyślnej dla ziem polskich, koniunktury gospodarczej. Dopiero odwrócenie się tej tendencji i pogłębiający się, niekorzystny generalnie dla eksporterów żywności i surowców zastój w wieku XVII przyniósł głębokie załamanie dotychczasowych trendów i wszechogarniający kryzys społeczny, który objął też mieszkańców Torunia.

³⁹⁶ Por. L. Koczy, *Dzieje wewnętrzne Torunia; Historia Torunia*, t. II, cz. 1 (rozdz. 2: *Życie gospodarcze*, s. 98–143) i cz. 2 (rozdz. 2: *Życie gospodarcze*, s. 47–92).

Rozdział III

Struktura majątkowa

Badania nad strukturą majątkową mieszczan należą do bardzo rzadko uprawianych dziedzin studiów nad dziejami miast. Wynika to przede wszystkim ze specyfiki źródeł, które nie dają możliwości prostego konstruowania obrazu uwarstwienia majątkowego mieszczan. Do owej skąpości źródeł dodać trzeba też podobne trudności jak w przypadku własności szlacheckiej — brak metod, które pozwalałyby na uzyskanie w pełni wiarygodnego i porównywalnego chronologicznie obrazu tego zjawiska. W niniejszych badaniach — korzystając ze sporządzonego w trakcie kwerendy w księgach ławniczych wykazu właścicieli poszczególnych parceli wewnątrz miasta — próbuję odtworzyć majątkową strukturę własności miejskiej na podstawie kryterium liczby posiadanych nieruchomości. Kryterium to, jakkolwiek spłaszczające nieco rozwarstwienie majątkowe, ma jedną zaletę — stwarza możliwości porównywania ze sobą kolejnych przekrojów czasowych.

Warto też zaraz na wstępie analizy wskazać na pewną odmienność w konstruowaniu przekrojów z XV w. i późniejszych. W XV stuleciu działki, szczególnie znajdujące się w rękach patrycjatu, były mocno rozdrobnione. W najbogatszych kamienicach mieszkali liczni współwłaściciele, jak na to wskazuje przynajmniej spis szosu z 1394 r. i wzmianki z ksiąg ławniczych. Największa odnotowana liczba to szesnastu współwłaścicieli jednej działki. W miarę upływu czasu, być może wraz ze wzrostem znaczenia pieniądza w życiu społeczności miejskiej, zaznacza się tendencja do skupiania nieruchomości w ręku jednego sukcesora, co było związane z koniecznością spłacenia pozostałych spadkobierców. Dla uzyskania porównywalności danych pominąłem dla XV w. kilkunastoosobową grupę znanych współwłaścicieli kamienic. Być może utrzymywanie wspólnoty majątkowej w kamienicach patrycjuszowskich związane było też z ich obciążeniami wojskowymi, gdyż każdy z kupców zobowiązany był do służby zbrojnej³⁹⁷. Mogło to powodować utrzymywanie się niedziałów

³⁹⁷ Por. K. Ciesielska, *Wykazy mieszczan*, s. 79–80; F. Benninghoven, *Die Gotlandfzüge des Deutschen Ordens 1398–1408*, „Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa”, Jg. 13: 1964, H. 3, s. 421–477.

Tablica 27. Zmiany w strukturze własności Starego Miasta Torunia w latach 1450-1703 (stan z 1703 r. dla całego miasta)

Wielkość majątku (liczba działek)	1450		1500		1550		1600		1641		1703	
	właści- ciele	działki	właści- ciele	działki	właści- ciele	działki	właści- ciele	działki	właści- ciele	działki	właści- ciele	działki
A. Liczby bezwzględne												
1	195	195	197	197	191	191	228	228	263	263	341	341
2	33	66	46	92	55	110	57	114	58	116	91	182
3	14	42	16	48	19	57	21	63	14	42	36	108
4	8	32	8	32	7	28	5	20	6	24	19	76
5	5	25	9	45	10	50	5	25	3	15	9	45
6	2	12	1	6	0	0	4	24	3	18	3	18
7	2	14	1	7	1	7	2	14	0	0	4	28
8	4	32	2	16	1	8	0	0	0	0	1	8
9	1	9	1	9	1	9	0	0	0	0	0	0
10	1	10	2	20	0	0	0	0	0	0	0	0
Pow. 10	4	105	3	89	4	93	1	39	1	44	2	56
Pow. 2*	0	23	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
Ogółem	269	565	286	561	289	553	323	527	348	522	506	866
B. Liczby względne												
1	72,49	34,52	68,88	35,12	66,09	34,54	70,59	43,77	75,58	50,38	67,39	39,38
2-4	20,45	24,78	24,48	30,66	28,03	35,26	25,70	37,38	22,41	34,87	28,86	42,72
5-9	5,20	20,35	4,90	15,03	4,50	13,38	3,41	11,95	1,72	6,32	3,36	11,43
10 i więcej	1,86	20,35	1,74	19,43	1,38	16,82	0,30	7,40	0,29	8,43	0,39	6,47

* W grupie tej uwzględniono nieruchomości, w których na pewno mieszkali lokatorzy, ale nie udało się ustalić właściciela domu.

Tablica 28. Zmiany w strukturze własnościowej Nowego Miasta w latach 1550–1640

Wielkość majątku (liczba działek)	1550		1600		1640	
	właściciele	działki	właściciele	działki	właściciele	działki
A. Liczby bezwzględne						
1	127	127	128	128	179	179
2	35	70	38	76	37	74
3	18	54	14	42	11	33
4	4	16	7	28	6	24
5	2	10	2	10	1	5
6	1	6	3	18	2	12
7	1	7	1	7	0	0
9	1	9	0	0	0	0
11	0	0	1	11	0	0
12	1	12	0	0	0	0
18	1	18	0	0	0	0
Ogółem	191	329	194	320	236	327
B. Liczby względne						
1	66,49	38,60	65,98	40,00	75,85	54,74
2–4	29,84	42,55	30,41	45,63	22,88	40,06
5–9	2,62	9,73	3,09	10,94	1,27	5,20
10 i więcej	1,05	9,12	0,52	3,44	0,00	0,00

spadkowych, podobnie jak w przypadku własności rycerskiej w ziemi chełmińskiej³⁹⁸. Dopiero zmiany sytuacji politycznej i zasad świadczenia służby zbrojnej przez mieszczan po 1454/1466 r. wywołać mogły szybki zanik niedziału i uproszczenie własnościowej struktury nieruchomości miejskich. Podobną regułę stosowałem też w przypadkach utrzymywania się niedziału po śmierci właściciela w przyjętym roku badania. Nieruchomość (czy też nieruchomości) traktowałem wówczas jako jedną jednostkę majątkową, mimo istnienia wielu współwłaścicieli.

Przekroje czasowe zostały skonstruowane w sposób umowny — na podstawie kartotek właścicieli nieruchomości ustalałem właściciela w przy-

³⁹⁸ Swobodne podziały własnościowe dóbr rycerskich w państwie krzyżackim uniemożliwiało obciążenie ich służbą wojskową. W dobrach tych utrzymywano więc niedział, a w przypadkach szczególnych — gdy już dochodziło do podziału dóbr — konieczna była zgoda władz zakonnych i określenie nowego wymiaru służby dla nowo utworzonych majątków. Zagadnienie to wymaga jeszcze szczegółowych badań. Za punkt wyjścia dla nich może służyć wydawnictwo źródłowe: *Das Dienstbuch des Kulmerlandes 1423–1424*, hrsg. v. S. Ekdahl, „Jahrbuch der Albertus-Universität”, Bd. 16: 1966, por. rec. M. Biskupa, „Zapiski Historyczne”, t. 32: 1967, s. 227–229.

jętym roku. Przekroje obrazują sytuację co 50 lat (1450, 1500, 1550), z wyjątkiem dwóch końcowych, z których pierwszy jest oparty na danych z ostatnich zachowanych ksiąg ławniczych z tego czasu (umownie 1641 r.), drugi zaś ma swoją podstawę źródłową w spisie mieszkańców miasta z 1703 r. W przypadku braku danych dla konkretnej nieruchomości brano pod uwagę właściciela, który posiadał ją w okresie najbardziej zbliżonym do wybranego roku badania. Ze względu na niewielką możliwość ustalenia właścicieli nieruchomości dla początku XV w. (Stare Miasto) i połowy XV w. (Nowe Miasto), pierwsze przekroje dla badanych miast skonstruowano odrębnie, poczynając od połowy XV w. (Stare Miasto; tabl. 27) i połowy XVI w. (Nowe Miasto; tabl. 28). O przebiegu procesu we wcześniejszych okresach wnioskować można tylko na podstawie licznych egzemplifikacji.

1. Struktura własności w mieście na przełomie XIV i XV stulecia

Mimo obfitości źródeł z przełomu XIV i XV w. obejmujących spisy mieszkańców Starego Miasta i jego przedmieść, nie ma możliwości odтворzenia statystycznego obrazu struktury własności. Księga szosu z 1394 r. oraz spisy z lat 1398 i 1402 przynoszą dane o strukturze zawodowej i miejscu zamieszkania poszczególnych podatników. Byli oni spisywani według określonego porządku, zgodnego z kolejnością topograficzną zajmowanych przez nich posesji. Mimo tak szerokiej wiedzy o miejscu zamieszkania podatników — można bowiem z dużym prawdopodobieństwem ustalić mieszkańców poszczególnych domów w Starym Mieście — źródło nie daje żadnych informacji o stosunkach własnościowych w mieście i na przedmieściach³⁹⁹. Niewiele wnosi też w tym zakresie konfrontacja spisów czynszowych z danymi z najstarszej księgi ławniczej. Noty dotyczące transakcji kupna-sprzedaży nieruchomości z tego okresu należą do rzadkości i zawierają bardzo nieściśle zazwyczaj określenie położenia parceli będącej przedmiotem umowy. Owe nieliczne informacje jednak, wraz z lepiej znanym obrazem struktury własnościowej miasta z połowy XV w., pozwalają na wysunięcie pewnych przypuszczeń co do stosunków własnościowych w Starym Mieście w końcu XIV w., a prawdopodobnie również w okresie wcześniejszym.

Stare Miasto było zapewne już w XIV stuleciu zdominowane, jeśli chodzi o strukturę własnościową, przez liczną grupę miejscowych kupców.

³⁹⁹ Podani są w nim bowiem tylko mieszkańcy poszczególnych domów, a nie ich właściciele. Było to zresztą regułą przy sporządzaniu spisów podatkowych w tym czasie, por. K. Mikulski, *Problem tzw. „wyspy” toruńskiej*, s. 13 n.

Majątek toruńskiego patrycjusza składał się z wystawnej kamienicy przy jednej z głównych ulic miasta (Żeglarska, Szkolna, Jęczmienna, św. Anny, Szeroka) lub przy Rynku, zazwyczaj z obszernym zapleczem gospodarczym, oraz kilku mniejszych domów lub bud wydzierżawianych za czynsze. Długi okres prosperity gospodarczej i dominacji kupców toruńskich w handlu z zapleczem polskim sprawił, że warstwa ta była bardzo rozrodzona w końcu XIV w. Liczne osoby blisko ze sobą spokrewnione zamieszkiwały razem — w bogatych kamienicach przy ul. Jęczmiennej, Żeglarskiej itd. Można przypuszczać, że we wcześniejszym okresie strukturę majątkową toruńskiego patrycjatu kształtowały przede wszystkim przepisy spadkowe, które przez równy udział wszystkich spadkobierców w dziedzielnym majątku przyczyniały się do znacznego jego rozdrobnienia. Podziały spadkowe mogły doprowadzić już w połowie XIV w. do rozpadu działek przelotowych i zastąpienia dużych kompleksów bud czynszowych mniejszymi. Około 1400 r. jednak można już zauważyć przykłady obrony całości majątku. Przejawiało się to w długotrwałym utrzymywaniu niedziała między najbliższymi krewnymi, zamieszkiwaniu we wspólnych kamienicach, prowadzeniu wspólnych interesów przez dalszych nawet krewnych.

Często bogaci kupcy byli właścicielami karczem i browarów, które wydzierżawiali bezpośrednio producentom — piwowarom (karczmarzom). Poza domem wewnątrz miasta posiadali ogrody i winnice na przedmieściach. Jeszcze w końcu XIV w. liczba nieruchomości w rękach jednego właściciela (jednej rodziny) nie była zapewne zbyt wielka, majątek zamężnej rodziny kupieckiej składał się z jednej wystawnej kamienicy i dwóch–pięciu mniejszych domów. Charakterystycznym elementem składowym owej „wielkiej” własności miejskiej były budy narożne lub nawet całe kompleksy bud, które spotykamy na terenie całego Starego Miasta. Typowym przykładem takiego kompleksu był ciąg jedenastu bud szewskich przy południowej pierzei ul. Szewskiej. Z danych z pierwszej połowy XV w. wynika, że należały one w tym czasie do trzech właścicieli (siedem miała patrycjuszowska rodzina von der Leippe, a od 1425 r. von der Brucken, trzy posiadał Niclos Foyker, jedna należała do uboższych właścicieli już na początku XV w.)⁴⁰⁰. Możliwe, że wcześniej cały ten ciąg bud znajdował się w jednym ręku. Przy ul. Szerokiej, w pobliżu południowo-wschodniego narożnika Rynku, stało obok siebie sześć wąskich bud czynszowych, z których przynajmniej pięć było w połowie XV stulecia w jednym ręku⁴⁰¹. Zamieszkiwali w nich rymarze, co też znalazło

⁴⁰⁰ Były to działki oznaczone numerami katastralnymi 419–428 (por. plan 1). Numery działek według katastru pruskiego z przełomu XVIII/XIX w. Wszystkie dane osobowe zaczerpnięte zostały z kartoteki właścicieli działek znajdującej się w posiadaniu autora.

⁴⁰¹ Później kilka z nich przebudowano w jeden dom lub włączono do sąsiednich parceli — numery 439–441.

odbicie w nazewnictwie tej części ulicy. W siedmiu budach po przeciwnej stronie ul. Szerokiej, przy narożniku z Kurną (część „Werderu”), najczęstszymi lokatorami byli siodlarze i pantoflarze⁴⁰². Kolejny tego typu kompleks mieścił się u zbiegu ul. Starotoruńskiej i Piekar. Obejmował on cztery budy, które już na początku XV w. należały do patrycjuszowskiej rodziny von Putten⁴⁰³. U zbiegu ul. Ducha św. i Rabiańskiej znajdowała się parcela złożona z domu narożnego, mielcucha i czterech bud czynszowych, które do 1426 r. były własnością innej znanej rodziny toruńskiej — Pape⁴⁰⁴. Przy ul. Szczytnej, w pobliżu narożnika z Szeroką stały kolejne cztery niewielkie domy czynszowe, które przed 1470 r. posiadali Hitfeldowie⁴⁰⁵. Wreszcie na rogu ul. Kurnej i Rynku dom i trzy budy należały na początku XV w. do rodziny Russe (mieszkali w nich głównie konwisarze) — potem przejęli dwie z nich drogą dziedziczenia Watzenrodowie⁴⁰⁶. Kolejne trzy budy przylegały do poprzednich i były ulokowane przy ul. Kurnej — te z kolei w pierwszej połowie XV w. były własnością kupieckiej rodziny Czeppenrode (podobnie jak inne budy przy tej ulicy zamieszkałe były głównie przez drobnych przekupniów)⁴⁰⁷. Na rogu Kurnej i św. Anny znajdował się kompleks bud, który w XV stuleciu trafił też w ręce Watzenrodów (może znów w spadku po rodzinie Russe), a potem Koperników⁴⁰⁸. Przy narożniku ul. św. Anny i Ducha św. budę narożną z mieszczącą się tam kuźnią i sąsiednią budę czynszową posiadali w pierwszej połowie XV w. Musingowie⁴⁰⁹. Większy kompleks bud czynszowych znajdował się na rogu ul. Różanej i Rynku — obejmował on sześć bud, które na początku XV w. podzielone były między trzech właścicieli (naróżna należała do posiadacza sąsiedniej kamienicy przy Rynku Petera Kobilhaupta, trzy kolejne do Niclasa Gobina, dwie dalsze do Hansa Wessela), a przed 1450 r. wszystkie skupił Gotschalk Hitfeld⁴¹⁰.

Do toruńskich rodzin patrycjuszowskich należały też wspomniane już w rozdziale I tzw. działki przelotowe, szczególnie charakterystyczne dla parceli przyrynkowych. Obejmowały one dom mieszkalny i położoną przy przeciwległej ulicy budę czynszową z wjazdem. Budy te z czasem (ale dopiero po połowie XV w., najczęściej w następnym stuleciu) zamieniano na spichrze. W średniowieczu stanowiły one kolejny element zabezpieczenia majątku kupieckiego. Do wielkich kupców należały też

⁴⁰² Numery 89-90 — na miejscu 4 bud powstał ok. 1600 r. nowy dom warty.

⁴⁰³ Potem połączone w jedną działkę nr 211.

⁴⁰⁴ Działki nr 195-197.

⁴⁰⁵ Działki nr 448 b (włączona potem do domu narożnego przy ul. Szerokiej), 415-417.

⁴⁰⁶ Działki nr 148-150.

⁴⁰⁷ Połączone potem w jedną działkę nr 147.

⁴⁰⁸ Działka narożna nr 143 i dwie budy włączone potem do działki nr 144.

⁴⁰⁹ Działki nr 193, 194.

⁴¹⁰ Budy te zostały spalone w 1703 r. Obecnie na ich miejscu stoi kościół Ducha św.

najstarsze spichrze toruńskie. Było ich niewiele — kilka leżało na zapleczu bogatych działek kupieckich z ul. św. Anny — przy północnej pierzei ul. Rabiąńskiej, pozostałe na zapleczach kamienic położonych przy ul. Mostowej (Przewoźnej) przy jej południowych pierzejach, w pobliżu bramy. Właśnie te ostatnie parcele zapewne już na początku XV w. były własnością kupców zajmujących się handlem zbożem. Znaczenie gospodarcze tych działek rosło wraz z rozwojem koniunktury na zboże — już w pierwszej połowie XV w. położone tam parcele ze spichrzami przejmowali przedstawiciele patrycjatu toruńskiego (Puttenowie⁴¹¹, Hitfeldowie⁴¹², von der Mersche⁴¹³ itd.).

W rękach uboższych mieszkańców Starego Miasta pozostawały tylko mniej okazałe kamienice na zachodnim i północnym krańcu miasta. Parcele przy ulicach: Panieńskiej, Piekary, Ducha św., Starotoruńskiej, Koziej, Różanej, Przy Kościele NMP, Za Kościołem NMP, Błotnej (dziś Franciszkańska) i Chełmińskiej oraz częściowo Szewskiej należały do najbardziej zamożnych kręgów toruńskiego pospólstwa: karczmarzy, piekarzy, rzeźników i nielicznych przedstawicieli innych zawodów (m.in. kramarzy, kuśnierzy, szewców).

Dość silna była też własność komunalna. Do rady miejskiej należały zapewne jeszcze w XIV w. wszystkie budy przymurne i położone na Moście Paulerskim (razem ok. 75 domów). Od początku XV w. trwał proces emancypacji własnościowej tych małych działek — przechodziły one w ręce mieszkających tam przedstawicieli uboższych gałęzi rzemiosła. Rada miejska administrowała też obiektami komunalnymi: ratuszem z sukiennicami i kramami na rynku, ławami mięsnymi i śledziowymi.

Niewielkimi z kolei dobrami przed XV stuleciem dysponowały staromiejskie kościoły. Ich posiadłości na terenie miasta z reguły były ograniczone do najbliższej okolicy świątyni. Do kościoła św. Jana należał okazały dom na rogu ul. Szkolnej, w którym mieszkał zapewne proboszcz i mieściła się szkoła parafialna. Dopiero w pierwszej połowie XV w., na skutek darowizn osób świeckich, kościół wszedł w posiadanie kilku nieruchomości w mieście⁴¹⁴. Dobra franciszkanów wyznaczał bieg murów

⁴¹¹ Hans von Putten († 1439 r.) posiadał kamienicę narożną przy Bramie Przewoźnej — zob. K. Mikulski, Właściciele i funkcje działek w kwartale świętojańskim od końca XIV do początku XIX w. Blok „W”, Toruń 1998, s. 2 (maszynopis w posiadaniu Miejskiego Konserwatora Zabytków).

⁴¹² Tiedeman Hitfeld, a potem Gotschalk Hitfeld i jego synowie posiadali działkę nr 24 przy ul. Przewoźnej — K. Mikulski, Właściciele i funkcje działek... Blok „W”, s. 22.

⁴¹³ W posiadaniu tej rodziny znajdowała się działka nr 31 (B) i 26. Potem przeszły one w ręce Bergerów i Henricha Weissenhensela — zob. K. Mikulski, Właściciele i funkcje działek w kwartale świętojańskim od końca XIV do początku XIX w. Blok „U”, Toruń 1998, s. 4 (maszynopis w posiadaniu Miejskiego Konserwatora Zabytków); idem, Właściciele i funkcje działek... Blok „W”, s. 15.

⁴¹⁴ Kościół św. Jana wszedł w 1 poł. XV w. w posiadanie 5 nieruchomości w Starym

kościół i klasztoru. Zapewne nie posiadały też swoich nieruchomości w mieście szpitale położone poza murami (przy kościołach Ducha św., św. Jerzego i św. Wawrzyńca). Najwcześniejszymi fundacjami prywatnymi ingerującymi w pierwotny układ własnościowy miasta były konwenty beginek, wyraźnie związane topograficznie z klasztorem Franciszkanów. W Starym Mieście znajdowało się sześć konwentów żeńskich (po dwa przy ul. Przy Kościele NMP, Za Kościołem NMP, Koziej). W ich nazwach własnych zachowała się pamięć o fundatorach⁴¹⁵. Należały do nich m.in. znane rodziny patrycjuszowskie Keiserów, Soestów, von Allenów, wywodzące się z najstarszej fali imigrantów z Westfalii osiadłych w Toruniu. Generalnie przyjęć należy, że poza fundacjami konwentów beginek, instytucje kościelne i szpitalne wspierane były przed XV w. tylko datkami pieniężnymi i darowiznami czynszów. Dopiero w XV stuleciu, wraz z procesem ubożenia toruńskiego patrycjatu, liczniejsze stały się nadania praw własności do nieruchomości.

Niewiele możemy też powiedzieć o stanie posiadania bractw i cechów staromiejskich. Do najbogatszego bractwa św. Jerzego, grupującego kupców, należał położony przy południowej pierzei Rynku Dwór Artusa. Pozostałe cechy i bractwa raczej nie posiadały w tym czasie nieruchomości w obrębie murów miejskich.

Kwestią sporną jest zakres własności zakonu krzyżackiego na terenie miasta. Do Zakonu należał budynek mennicy przy ul. Mostowej wraz z zapleczem przy ul. Ciasnej⁴¹⁶. Nie można jednak wykluczyć bardziej skomplikowanego układu stosunków własnościowych mennicy.

Z powyższych rozważań, opartych raczej na retrospekcji i nielicznych potwierdzeniach z okresu współczesnego opisywanemu stanowi rzeczy, wyłania się ogólny obraz stosunków własnościowych w Starym Mieście około 1400 r. Miasto było zdominowane przez wielkich kupców-hurtowników; stanowili oni przed 1400 r. grupę liczącą zapewne około

Mieście: w 1412 r. wdowa Nuslegerynne sprzedała kościołowi swoją działkę przy ul. Statoruńskiej (*Liber scabinorum*, nr 941), w 1433 r. złotnik Jacob Arnsdorf sprzedał działkę przy ul. Przy Kościele św. Jana z zachowaniem zapewne dożywocia (KŁSMT, nr 335), w 1451 r. pisarz miejski Jodocus sprzedał kościołowi dom przy ul. św. Anny (ibidem, nr 1611), w 1453 r. Hans Pfeiffer sprzedał dom przy ul. Chełmińskiej (ibidem, nr 1703), w 1455 r. lekarz Crafft sprzedał kościołowi parafialnemu połowę kamienicy przy Rabińskiej (ibidem, nr 1764).

⁴¹⁵ W 1394 r. przy ul. Koziej znajdowały się: *Conventus Sostynne* i *Conventus Halbe Gans* (APT, kat. II, dz. III, t. 69, s. 15), przy ul. Przy Kościele NMP znajdowały się: *Conventus Keyser* i *Conventus de Allen* (ibidem, s. 35), wreszcie Za Kościołem NMP znajdowały się: *Conventus Lancziczerynne* i *Conventus Werkerynne* (ibidem, s. 24). O fundacjach religijnych kobiet w Toruniu zob. P. Oliński, *Fundacje i legaty religijne kobiet świeckich w wielkich miastach pruskich*, [w:] *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, pod red. Z. H. Nowaka i A. Radziwińskiego, Toruń 1998, s. 143–160.

⁴¹⁶ K. Mikulski, *Położenie najstarszej mennicy*, s. 55–67.

stu rodzin, z których połowa wprowadziła przynajmniej jednego przedstawiciela do rady i ławy miejskiej. Do tej grupy należało blisko 75% nieruchomości na terenie miasta. Skupione one były w południowej (nadwiślańskiej, bez krańca zachodniego), wschodniej (ul. Szczytna, Szeroka) i środkowej (Rynek) jego części. Kupieckie domy i budy czynszowe położone były też poza tym obszarem, w części „rzemieślniczej”, w południowo-zachodnim, zachodnim i północnym rejonie miasta. Większość leżących tutaj działek posiadali przedstawiciele najbogatszych cechów spożywczych: piwowarów, piekarzy i rzeźników. Członkowie innych cechów byli, w sensie własnościowym przynajmniej, ściśle uzależnieni od patrycjatu, od którego dzierżawili domy.

Znacznie trudniej jest opisać stan stosunków własnościowych w Nowym Mieście w tym czasie. Jedyne pełniejszy ich obraz dla XV w. można zbudować na podstawie wykazów podatników z 1455 r.⁴¹⁷ oraz wzmianek z najstarszej księgi ławniczej, zawierającej — podobnie jak w przypadku Starego Miasta — jedynie nieliczne dokładne informacje o położeniu nieruchomości⁴¹⁸. Generalnie możemy stwierdzić, że struktura majątkowa Nowego Miasta nie była tak mocno zatowiszowana jak jego starszego sąsiada. Przedstawiciele elity nowomiejskiej rzadko posiadali więcej niż jedną — acz rozległą — nieruchomość. Dla przykładu Niclos Glackengisser, piastujący przez wiele lat funkcję burmistrza, miał pod koniec życia trzy nieruchomości i czynsz w kolejnej⁴¹⁹, Jorge Doner, rajca i piwowar — dwa domy i mielcuch⁴²⁰. Jest rzeczą charakterystyczną, że obaj mieszkali przy ul. Sadlarskiej, przy której też umiejscowione były najokazalsze kamienice nowomiejskie. Najbogatsi sukiennicy posiadali obok kamienicy, w której mieszkali, od jednego do pięciu pustych placów położonych w obrębie murów lub na przedmieściu, na których rozkładane były ramy sukiennicze. W skład majątku piwowarów, dominujących w strukturze własnościowej miasta, wchodziła zazwyczaj nieruchomość, na której znajdował się w bezpośrednim sąsiedztwie dom mieszkalny z browarem w przyziemiu oraz mielcuch w odrębnym budynku. Gene-

⁴¹⁷ APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 25–30v, 34, 80–85v.

⁴¹⁸ KŁNMT, *passim*: dopiero od końca lat dwudziestych XV w. w miarę systematycznie zapisywano w księdze nazwy ulic, przy których znajdowała się działka będąca przedmiotem transakcji. Bliższe położenie działki przez określenie właścicieli sąsiednich domów zdarzało się niezwykle rzadko. Pierwsza wzmianka o położeniu działki zawierająca zarówno nazwę ulicy, jak i nazwisko sąsiada pochodzi z 1417 r. (*ibidem*, nr 652: *Twergassen by Thomas Hirsefelt*), następna z 1427 r. (*ibidem*, nr 1221: *Wollwebergasse by her Jorgen Wesenberg*), kolejne z 1430 r. (*ibidem*, nr 1433, 1436). Należące już do zupełnej rzadkości określenie położenia działki przez wymienienie dwóch sąsiadów po raz pierwszy odnotowano w 1431 r. (*ibidem*, nr 1440: *am Ringe, czwischen Hannus Huttes erbe und Jacob Czeppenens erbe*).

⁴¹⁹ *Ibidem*, nr 1301, 1304.

⁴²⁰ *Ibidem*, nr 1707.

ralnie można jednak przypuszczać, że w Nowym Mieście przeważali właściciele jednej tylko działki.

Dość silna była własność komunalna, do której obok ratusza, budynków i urzędzeń handlowych należały też, podobnie jak w Starym Mieście, wszystkie najpewniej budy podmurne. Rada była też właścicielem licznych domów wewnątrz miasta, jednego przynajmniej mielcuha przy ul. Ogarnej oraz dwóch łaźni — przy ul. Ogarnej i Nad Bachą, na zapleczu ul. Paulerskiej, naprzeciwko murów oddzielających Nowe i Stare Miasto.

W przeciwieństwie do kościoła św. Jana, nowomiejski kościół parafialny św. Jakuba uposażony był zapewne już w XV stuleciu w nieruchomości w obrębie miasta⁴²¹. Należały też do niego liczne czynsze gruntowe z domów będących własnością mieszczan⁴²², ponadto kościół inwestował w kupno renty⁴²³. Drugą pod względem zamożności obok kościoła parafialnego instytucją kościelną w Nowym Mieście był klasztor Cysterek-Benedyktynek, który swoją siedzibę miał na zapleczu kościoła św. Jakuba. Niejasny jest do dziś stosunek benedyktynek nowomiejskich do klasztoru żeńskiego przy kościele Ducha św. na przedmieściu. Być może jeszcze w XIV w. stanowiły one niezależne od siebie konwenty, już jednak w następnym stuleciu były połączone⁴²⁴. Benedyktyнки posiadały na terenie miasta liczne czynsze gruntowe, uczestniczyły też w kupnie rent⁴²⁵, klasztor zaś w pierwszej połowie XV wieku był właścicielem nieruchomości

⁴²¹ Wskazuje na to posiadanie przez kościół kilku kamienic w połowie XVI w. W 1 poł. XV w. kościół św. Jakuba uczestniczył w obrocie nieruchomościami: w 1442 r. Anna Hertillyne sprzedała pusty plac kościołowi (ibidem, nr 2012), w 1448 r. Katharina Lenkeneryne sprzedała kościołowi dom przy ul. Panieńskiej (ibidem, nr 2256). W tymże roku kościół sprzedał działkę „za chórem” w zamian za czynsz roczny 1 1/2 grzywny (ibidem, nr 2266).

⁴²² Istnienie takich czynszów, nie podlegających możliwości wykupu, potwierdzone jest dopiero dla XVI w. Wydaje się jednak, że mogło to być pozostałością pierwotnego uposażenia kościoła parafialnego w obrębie miasta, poszerzonego potem przez zapisy mieszczan.

⁴²³ Liczne działki obciążone były rentą pieniężną na rzecz kościoła. Renta ta mogła powstać zarówno na skutek działalności kredytowej parafii, jak i w drodze fundacji osób świeckich. KŁNMT, nr 988, 1141, 1198, 1357, 1387, 1445, 1481, 2004, 2022, 2038, 2108, 2121, 2130, 2154, 2202, 2251, 2264, 2302, 2354, 2386, 2410. Zagadnienia te wymagają dalszych badań — problem kredytu i stosunków własnościowych w Toruniu w XIV-XV w. nadal jest słabo znany. Zagadnieniem kredytu zajmowali się szerzej jedynie: R. Czaja, *Kredyt pieniężny*, s. 5–20; J. Tandecki, *Działalność finansowa*, s. 49–83.

⁴²⁴ W. Szołdrski, *Z dziejów benedyktynek toruńskich*, „Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej”, t. 2: 1930, s. 757–787; T. Glemma, *Dzieje stosunków kościelnych w Toruniu*, [w:] *Dzieje Torunia*, Toruń 1933, s. 262 n. Ostatnio na ten temat wypowiedział się S. Kwiatkowski, *Mniszki toruńskie i chełmińskie w 1453 r. w świetle korespondencji Zakonu Niemieckiego*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 2, s. 173–177.

⁴²⁵ KŁNMT, nr 55, 546, 1007, 1354, 1355

w obrębie miasta⁴²⁶. Klasztor Dominikanów nie miał jakichkolwiek nieruchomości poza zamkniętym obszarem kościoła św. Mikołaja i zabudowań klasztornych. Na przylegającej od południa do muru klasztornej uliczce znajdowały się dwa konwenty beginek, które też dały początek nazwie ulicy (Panieńska, niem. *Nonnengasse*). Konwent powstał zapewne na skutek fundacji osób prywatnych albo bractw cechowych w XIV w., a drugi budynek został dokupiony przez beginki w XV stuleciu⁴²⁷.

Przykładem swoistej własności „mieszanej” były nieruchomości i czynsze należące do bractw religijnych, związanych najczęściej z cechami rzemieślniczymi. Ich mieszany charakter polegał na tym, że dochody z nieruchomości albo czynsze przeznaczane były na utrzymanie wikariuszy kaplic cechowych w kościele św. Jakuba lub (jak w przypadku cechu kuśnierzy) św. Mikołaja⁴²⁸. Wszystkie te fundacje pochodziły od osób prywatnych i — znów podobnie jak w Starym Mieście — ich nasilenie można datować na XV stulecie. Wyjątkiem było przekazanie w testamencie przez Jorge Donera na użytek bractwa religijnego cechu karczmarzy całego swego majątku, składającego się z dwóch kamienic i mielucha⁴²⁹. Inne fundacje pobożne ograniczały się do zapisu rent na nieruchomościach na rzecz bractwa. Do najbogatszych bractw religijnych w Nowym Mieście należały: bractwo uczonych, grupujące członków władz miejskich, którego życie religijne koncentrowało się wokół ołtarza św. Zofii w kościele św. Jakuba⁴³⁰, bractwo cechu sukienników, związane z ołtarzem św. Stefana w tymże kościele⁴³¹, bractwo NMP, zrzeszające ubogich przedstawicieli niecechowego pospólstwa, skupione przy ołtarzu NMP w kościele św. Jakuba⁴³², oraz bractwo cechu kuśnierzy, które swój ołtarz NMP miało

⁴²⁶ W 1425 r. proboszcz klasztoru Benedyktynek sprzedał pusty plac w Nowym Mieście (ibidem, nr 1013), w 1447 kupił 2 domy przy Rynku (ibidem, nr 2217, 2228), z których jeden sprzedał w 1449 r. (ibidem, nr 2326), a drugi w 1450 r. (ibidem, nr 2382).

⁴²⁷ W 1421 r. *die nonnen* kupiły budę *binder in gelegen* od Petira Mandecza (ibidem, nr 876). Zapis ten, przez wydawcę przypisany benedyktyńkom, można odnieść do konwentu beginek. Zakup mógł dotyczyć sąsiadującej z ich konwentem budy na rogu ul. Panieńskiej, w pobliżu Bramy Paulerskiej (późniejszy *Cleyne Convent* z 1455 r.). Wydaje się, że w najstarszych księgach ławniczych wyraźnie odróżniane były beginki (określane jako *die nonnen*) od benedyktynek (*die iunckfrawen*). Znalazło to swój wyraz w nazewnictwie ulic — *Nonnengasse* z konwentami beginek i *Junckfergasse* w pobliżu klasztoru i kościoła Ducha św. W 1455 r. beginki mieszkały przy ul. Panieńskiej w dwóch sąsiadujących ze sobą budynkach: *Grosse Convent* i *Hinderste* (APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 82).

⁴²⁸ Por. I. Czarciański, *Bractwa*, s. 74 i n.

⁴²⁹ KŁNMT, nr 1419.

⁴³⁰ W latach 1428–1450 dysponowało ono 19 grzywnami czynszów ulokowanych na parcelach w mieście — I. Czarciański, *Bractwa*, s. 75.

⁴³¹ Bractwo dysponowało na utrzymanie kaplicy czynszami w wysokości 11,5 grz. — ibidem, s. 74–75.

⁴³² W 1435 r. bractwo NMP pobierało czynsze w wysokości 18,5 grz., czyli musiało wyasygnować na ich zakup ok. 231 grz. — ibidem, s. 74, 78.

w kościele św. Mikołaja⁴³³. Renty lokowane na nieruchomościach w Nowym Mieście posiadała też kaplica kupców z kościoła św. Jana w Starym Mieście⁴³⁴ oraz szpital św. Katarzyny na przedmieściu nowomiejskim⁴³⁵.

Znaczny udział w obrocie rentami gruntowymi mieli przedstawiciele kupiectwa staromiejskiego oraz członkowie rady nowomiejskiej⁴³⁶. Pierwsze wzmianki o kupnie rent pochodzą z końca XIV w., ale trudno powiedzieć, czy było to wówczas zjawisko nowe, czy też odzwierciedlało obyczaj starszy. Zauważony wcześniej wzrost zainteresowania kupnem nieruchomości i rent ze strony instytucji kościelnych w końcu XIV i na początku XV w. zdaje się przemawiać na korzyść pierwszej tezy. Należy też od razu dopowiedzieć, że zasięg rynku rentowego w Nowym Mieście i udział w nim mieszczan ze Starego Miasta raczej nie upoważnia do stawiania tezy o większym zasięgu lokat pieniężnych tych ostatnich w Nowym Mieście i znaczniejszej zależności gospodarczej rzemieślników nowomiejskich od patrycjatu staromiejskiego. Co więcej, zależności te narastały dopiero w pierwszej połowie XV w. i były rezultatem ograniczania zasięgu i zysków z handlu dalekosiężnego kupców staromiejskich z jednej strony i rozwoju rynku lokalnego z drugiej. To ostatnie zjawisko powodowało zapewne awans majątkowy rzemiosła, który pozwalał jego przedstawicielom na udział w rynku obrotu rentą, gwarantował zdolność do uiszczania rat (renty) wynikających z pożyczek lokowanych na ich nieruchomościach.

2. Zmiany w strukturze własnościowej do połowy XV wieku

Pierwsza połowa XV w. charakteryzowała się bardzo intensywnymi zmianami w strukturze majątkowej Starego Miasta. Polegały one przede wszystkim na wyraźnie widocznym procesie koncentracji własności w rękach najbogatszych przedstawicieli kupiectwa toruńskiego. Proces ten musiał być spowodowany opisanym już w literaturze, ostatnio przez R. Czaję, załamaniem hanzeatyckiego handlu dalekosiężnego i zmianą jego struktury⁴³⁷. W państwie krzyżackim kryzys uwidocznił się szczególnie intensywnie w Elblągu, a jak dowodzą tego niniejsze badania odbił się też na przemianach społecznych w Toruniu. Podstawowym ich symptomem była

⁴³³ W 1409 r. kaplica ta uzyskała 1 grz. czynszu (KŁNMT, nr 432, 1444, 1465), w 1425 r. otrzymała na uposażenie pusty plac, który kuśnierze sprzedali w 1426 r. w zamian za 1 grz. czynszu (ibidem, nr 1024, 1106). W 1432 r. cech kupił 1 grz. czynszu na działce przy Bramie Prawej (ibidem, nr 1489).

⁴³⁴ Ibidem, nr 1098, 1115, 1151, 1157, 1336, 1747-1749, 1835.

⁴³⁵ Ibidem, nr 129, 1518, 1878, 2281, 2291, 2341, 2391.

⁴³⁶ Por. R. Czaja, *Kredyt pieniężny*, s. 11-12.

⁴³⁷ R. Czaja, *Kryzys handlu elbląskiego na przelomie XIV/XV w.*, „Rocznik Elbląski”, t. 3: 1992.

intensyfikacja wymiany z zapleczem polskim — wzrost znaczenia miedzi w strukturze importu z południa Polski, początek intensywnej eksploatacji lasów, wywozu skór i zboża z Mazowsza i dalszych ziem polskich. Mniejszą rolę zaczął odgrywać przywóz towarów wysoko przetworzonych z Zachodu. Przemiany te doprowadziły do okrzepnięcia rynku wiślanego i dynamicznego rozwoju Gdańska jako głównego portu eksportującego surowce sprowadzane z ziem polskich na Zachód.

W konsekwencji w Toruniu na plan pierwszy wysunęli się kupcy, którzy zaangażowali się w handel z zapleczem polskim. Ich liczba zaczęła szybko rosnąć po 1410 r., mimo utrzymującego się stanu wojny polsko-krzyżackiej. Do pełnego rozkwitu tego handlu doszło po uspokojeniu granicy polsko-krzyżackiej w latach trzydziestych XV w. Bardzo ciekawym zjawiskiem był w tym okresie awans przede wszystkim ludzi nowych — łatwiej przystosowujących się do zmienionych zasad i kierunków prowadzenia handlu. Szczególnie charakterystyczna jest kariera dwóch kupców — Liffarda Blumentala i Szymona Belkawa. Ten ostatni niewątpliwie był z pochodzenia Polakiem. Liffard Blumental był być może synem niezamożnego kupca Johana Blumentala, występującego w 1394 r.⁴³⁸; po śmierci jego ojca matka wyszła powtórnie za mąż za Beme Craffta⁴³⁹. Sam Liffard zawdzięczał swój awans społeczny i pierwsze sukcesy w handlu bardzo udanemu ożenkowi z Elżbietą, córką burmistrza Tiedemana Hengistberga⁴⁴⁰. Teść przekazał mu też pierwszą nieruchomość — obszerną kamienicę przy ul. Szczytnej, która stała się główną siedzibą kupca⁴⁴¹. W latach następnych Blumental dokupił czternaście nieruchomości, rozrzuconych na terenie całego miasta (przy ul. Rabiańskiej — 3, Koziej — 2, Rynku — 1, Różanej — 3, Ducha św. — 2, Starotoruńskiej — 1, Mostowej — 2)⁴⁴². Przy końcu życia posiadał czternaście kamienic (jedną przy Rynku sprzedał wkrótce po zakupie). Wraz z sukcesami w handlu Blumental awansował w hierarchii urzędniczej miasta — w 1406 r. został ławnikiem, w 1408 r. wybrano go do rady, w 1422 r. objął stanowisko burmistrza. Zmarł w roku 1434. Handlował początkowo przede wszystkim woskiem, potem zapewne też zbożem⁴⁴³. Dobra zgromadzone przez Blumentala nie przetrwały długo po jego śmierci. Kamienicę przy Szczytnej i kilka innych domów odziedziczył po nim zięć — Johann von der Linde⁴⁴⁴. Inny zięć —

⁴³⁸ APT, kat. II, dz. III, t. 69, s. 53.

⁴³⁹ *Liber scabinorum*, nr 1093.

⁴⁴⁰ Ibidem, nr 521, 522, 523.

⁴⁴¹ Ibidem, nr 521. W kamienicy tej Blumental mieszkał w 1428 r. (APT, kat. I, nr 889), a wdowa po nim w 1435 r. (APT, kat. I, nr 866).

⁴⁴² *Liber scabinorum*, nr 540, 565, 566, 579, 738, 819, 867, 903, 944, 967 (sprzedaż), 1093, 1167, 1349, 1661; KŁSMT, nr 209.

⁴⁴³ A. Semrau, *Katalog*, s. 30.

⁴⁴⁴ Odziedziczył on domy przy ul. Szczytnej (nr 410), Rabiańskiej (432a i b), Mostowej (38), Różanej, Starotoruńskiej (nr 169), Koziej (nr 153).

gdańszczanin Hans Mekelfeld — sprzedał odziedziczone nieruchomości miejscowym kupcom w latach 1435–1444⁴⁴⁵. Już chociażby osoba owego drugiego zięcia wskazuje na ścisłe powiązania Blumentala z rynkiem gdańskim.

Handlem nieruchomościami zajmowali się nie tylko kupcy. Charakterystyczny jest udział w nim Jakuba złotnika, który w latach 1416–1422 kupił pięć nieruchomości, z których trzy zaraz sprzedał, inwestował też w zakup renty w Inowrocławiu i w Nowym Mieście Toruniu⁴⁴⁶.

Proces koncentracji nieruchomości pogłębił się jeszcze bardziej w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XV stulecia. Wyrosły wówczas szczególnie dwie fortuny, które przyćmiły swą wielkością wszystkie wcześniejsze. Twórcą pierwszej z nich był człowiek nowy w mieście — najpewniej przybysz z Polski — Szymon Belkaw. Pojawił się on w Toruniu przed 1434 r., w którym to uczestniczył z żoną w rozliczeniach spadkowych po matce Liffarda von der Kemmenot⁴⁴⁷. Być może jego pierwsza żona pochodziła właśnie z tej rodziny. Rok później mieszkał już przy ul. Szerokiej, w domu odziedziczonym może z ręką żony⁴⁴⁸. Ta jednak musiała wkrótce umrzeć, a Belkaw utracił kamienicę na rzecz jej spadkobierców. Już jednak w 1436 r. kupił trzy nieruchomości (dwie przy ul. Szerokiej, jedną przy Błotnej z mielcuchem)⁴⁴⁹. Do jego dalszego awansu przyczynił się kolejny ożenek — z wdową po burmistrzu Hansie Huxerze († 1444 r.)⁴⁵⁰. Wraz z ręką wdowy objął w posiadanie m.in. wystawną kamienicę przy ul. Szkolnej, która stała się jego siedzibą⁴⁵¹. W kolejnych latach dokupił osiem dalszych domów i jedenaście bud czynszowych⁴⁵². Majątek Belkawa pod koniec jego życia składał się więc z dwudziestu trzech nieruchomości w obrębie samego miasta. Również i w tym przypadku w parze z majątkowym szedł awans społeczny. Już w 1435 r. został ławnikiem, rok później rajcą, a w 1458 r. burmistrzem. Na tym stanowisku zmarł w 1460 r.⁴⁵³ Belkaw nie pozostawił po sobie potomstwa — jego dobra podzielili między sobą jego krewni z Polski oraz wdowa⁴⁵⁴.

⁴⁴⁵ KŁSMT, nr 520 (dwie budy przy ul. Różanej i 2 domy przy Duchu św.), 920 (2 domy przy Koziej, dom przy Starotoruńskiej), 1117 (dom przy Mostowej).

⁴⁴⁶ T. Jasiński, *Rozwój złotnictwa*, s. 45–47.

⁴⁴⁷ KŁSMT, nr 443.

⁴⁴⁸ APT, kat. I, nr 866; kartoteka właścicieli działek w posiadaniu autora, działka nr 450.

⁴⁴⁹ KŁSMT, nr 560, 596.

⁴⁵⁰ Ślub musiał się odbyć między 1444 r. (śmierć Huxera) a 1448 r., gdy Belkaw był już właścicielem nieruchomości po zmarłym.

⁴⁵¹ Jako właściciel kamienicy przy ul. Szkolnej (nr 70) po raz pierwszy wystąpił w 1449 r. — K. Mikulski, *Właściciele i funkcje działek... Blok U*, s. 39.

⁴⁵² KŁSMT, nr 921, 1219, 1378, 1397, 1398, 1411, 1578,

⁴⁵³ A. Semrau, *Katalog*, s. 28.

⁴⁵⁴ W testamencie z 1460 r. wydzielił dobra krewnym w linii męskiej (APT, kat. II,

Kolejnym „krezusem” tych czasów był znany przede wszystkim ze swej działalności politycznej w ramach Związku Pruskiego, pochodzący tym razem z jednej z najznakomitszych rodzin patrycjuszowskich Torunia — Gotschalk Hitfeld⁴⁵⁵. Mimo przynależności do tak wybitnego rodu Hitfeld nie odziedziczył po rodzicach wielkiego majątku nieruchomego. Przyczyniła się do tego zapewne przedwczesna śmierć ojca — też Gotschalka między 1410 a 1413 r.⁴⁵⁶ Wdowa po nim, matka albo macocha Gotschalka młodszego wyszła potem ponownie za mąż za Ditmara Steinhofa⁴⁵⁷. Młodszy bracia Gotschalka opuścili Toruń — jeden z nich, Hartwig, osiedlił się w Gdańsku, drugi zaś, Heinrich, w Krakowie⁴⁵⁸. Trzeba przyznać, że miejsca zamieszkania braci były dość charakterystyczne — wyznaczały szlak handlowy kupców toruńskich od miejsca nabywania towarów aż do miejsca ich zbytu. Już w 1425 r. młodszy Gotschalk Hitfeld mieszkał w kamienicy przy południowej pierzei Rynku, którą przyjął z ręką żony⁴⁵⁹. Do 1435 r. spłacił współwłaściciele kamienicy (Hansa von der Leippe, Gritte i Marcusa Rebberów)⁴⁶⁰. Dom ten był siedzibą późniejszego burmistrza aż do jego śmierci w 1458 r. W następnych latach dokupił jeszcze, bądź odziedziczył dalsze dwadzieścia trzy parcele (w tym 17 domów i 6 bud czynszowych), stając się największym posiadaczem nieruchomości w mieście⁴⁶¹. Do dóbr miejskich dodał posiadłości ziemskie — należały do niego zapewne Płutowo i Bągart, które następnie dziedziczyli jego synowie i wdowa po nim⁴⁶². Gotschalk Hitfeld szybko też awansował w hierarchii urzędów miejskich: w 1429 r. został ławnikiem, w 1430 r. rajcą, a w 1448 r. burmistrzem⁴⁶³. Po jego śmierci cały majątek podzielili między siebie trzej synowie z pierwszego małżeństwa: Gotschalk, Johann i Rotcher oraz ostatnia żona Girburg von Allen (potem

dz. IX, t. 3, s. 57). Większość nieruchomości zatrzymała jednak wdowa, którą wkrótce poślubił rajca Marcus Konig. Po jej śmierci połowa nieruchomości przypadła Huxerom z Gdańska, spadkobiercom bezdzietnego burmistrza Hansa.

⁴⁵⁵ Por. K. Mikulski, *Kryterium imionowe*, s. 307–318 — tam genealogia Hitfeldów; zob. też A. Czacharowski, *Hitfeldowie*, s. 172–181 — biogram Gotschalka.

⁴⁵⁶ K. Mikulski, *Kryterium imionowe*, s. 310.

⁴⁵⁷ Ibidem, s. 310–311, przyp. 16.

⁴⁵⁸ Ibidem, s. 311, przyp. 17, 18.

⁴⁵⁹ *Liber scabinorum*, nr 1917 — rozliczenie spadkowe.

⁴⁶⁰ KŁSMT, nr 376, 506, 994.

⁴⁶¹ Ibidem, nr 174, 186, 421, 422, 520, 636, 641, 788, 881, 1171, 1201, 1225, 1228, 1406.

O sposobie przejęcia części dóbr nie zachowały się wzmianki. Być może odziedziczył je.

⁴⁶² Ibidem, nr 1080 — Hans Crispin zapisał Gotschalkowi Hitfeldowi za dług 423 grz. czynsz na swoim majątku Płutowie (Ploten). Transakcja ta stała się zapewne wstępem do całkowitego przejęcia tych dóbr. W 1483 r. Rother Hitfeld w imieniu własnym, Gertrudy — wdowy po bracie Hansie Hitfeldzie i Girburg, macochy, wdowy po Gotschalku (2 v. Joachim Cziremberg) sprzedali Płutowo Mikołajowi Orłowskiemu za 530 grz. (APT, kat. II, dz. IX, t. 4, s. 33).

⁴⁶³ A. Semrau, *Katalog*, s. 49.

wyszła za mąż za Joachima Cziremberga). Po kilkunastu latach synowie zaprzepaścili cały majątek, najpewniej na skutek plajty finansowej. Najstarszy z braci, Johann, stracił w jej wyniku urząd ławnika w 1466 r.⁴⁶⁴ Do upadku rodziny mogło się też przyczynić olbrzymie zaangażowanie Gotschalka w finansowanie wojny z Zakonem; miasto spłacało Hitfeldom zadłużenie aż do początku XVI w., co nie pozwoliło im wydobyć się z trudności finansowych⁴⁶⁵.

W pierwszej połowie XV w. pojawiło się w Toruniu znacznie więcej przybyszów, którzy zdecydowanie lepiej przystosowywali się do nowych warunków ekonomicznych. Można wśród nich wymienić Hermana Trosta przybyłego z Westfalii, który szybko osiągnął eksponowaną pozycję majątkową w mieście, ale w szeregi patrycjatu toruńskiego zdołał wejść dopiero jeden z jego synów — Hans⁴⁶⁶. Herman Trost posiadał osiem domów, które nabył w latach 1415–1437 (aż siedem kupił w latach 1435–1437)⁴⁶⁷.

Ludźmi nowymi byli też Teudenkusowie. Jako pierwszy odnotowany jest w źródłach toruńskich Wigmannus Teudenkus, działający w Toruniu pod koniec XIV w. Wkrótce po nim pojawił się Johan I Teudenkus, ławnik z lat 1405–06 i rajca staromiejski w okresie 1406–1409⁴⁶⁸. Mógł on być ojcem kolejnych przedstawicieli tej rodziny — Johana II i Conrada. Z nich pierwszy występuje w źródłach Johann Teudenkus, który w 1431 r. zajął za długi i zaraz sprzedał parcelę przy ul. Mostowej⁴⁶⁹. Już rok później został wybrany do ławy, a w 1435 r. awansował do rady miejskiej⁴⁷⁰. Był w tym czasie (1428–1435) właścicielem kamienicy przy wschodniej

⁴⁶⁴ Na początku lat sześćdziesiątych Hans Hitfeld popadł w długi — w 1460 r. był winien Jorge Musingowi 24 grz., sprzedał Mattisowi Koritowi dom przy ul. Chełmińskiej (APT, kat. II, dz. IX, t. 3, s. 61, 64), w 1462 r. był dłużny Janowi z Czarnkowa 22 schok 10 groszy oraz 5 grz. srebra (ibidem, s. 121), w tym roku sprzedał dom przy Ducha św. (ibidem, s. 120); w 1465 r. sprzedał dom przy Mostowej (ibidem, s. 128), w 1467 r. był dłużny Henrichowi Weissenhenselowi 75 grz. (ibidem, s. 185), a w 1468 już 102 grz. (ibidem, s. 218). Zadłużenie to spowodowało usunięcie, bądź ustąpienie Hitfelda z ławy. Jeszcze w 1466 r. figurował w jej składzie, potem już nie — K. Mikulski, *Urzednicy miejscy Torunia 1454–1650* (w druku).

⁴⁶⁵ *Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Toruń 1964, s. 196–199, 202–204, 223–236.

⁴⁶⁶ A. Semrau, *Katalog*, s. 98–99: ławnik w l. 1454–1456, rajca 1461–1472, burmistrz 1472, † 1481 r.

⁴⁶⁷ W 1415 r. kupił nieruchomość przy ul. Szerokiej nr 50 (*Liber scabinorum*, nr 1128), w 1425 kupił 31 łanów w Wypczu (ibidem, nr 1926), w 1435 2 budy przy Szewskiej (KŁSMT, nr 495), w 1436 — działkę przy Szerokiej (ibidem, nr 600), w 1437 — kamienicę przy Szewskiej (ibidem, nr 657), w 1447 dwa domy przy Szkolnej i jeden przy św. Anny (ibidem, nr 1260).

⁴⁶⁸ R. Skowrońska-Kamińska, *Konrad Theudenkus*, s. 18.

⁴⁶⁹ KŁSMT, nr 192, 193, 253.

⁴⁷⁰ A. Semrau, *Katalog*, s. 98.

pierzei Rynku⁴⁷¹. Nie utrzymał się w radzie długo — już w 1440 r. zapewne zrezygnował z zasiadania w niej i przeniósł się na wieś⁴⁷². Jego synem mógł być Johan III, który w 1462 r. mieszkał w kamienicy przy ul. Żeglarskiej (nr 108) należącej do Conrada Teudenkusa (zapewne stryja), potem się usamodzielniał — był właścicielem innej kamienicy przy Żeglarskiej (nr 118) i domu przy Ciasnej⁴⁷³. Drugi z domniemyanych synów Johana I — Conrad — pojawił się w źródłach w 1435 r., początkowo jako lokator, a od 1437 r. właściciel kamienicy z przestronnym zapleczem przy zachodniej pierzei Rynku⁴⁷⁴. W kolejnych latach dokupił jeszcze cztery dalsze nieruchomości. Jego kariera urzędnicza była zdecydowanie szczęśliwsza niż brata — w 1436 r. został ławnikiem, w 1441 r. — rajcą, wreszcie w 1460 r. burmistrzem. Na tym stanowisku też zmarł w 1471 r.⁴⁷⁵

Te krótkie biogramy kilku wybitniejszych przedstawicieli kupiectwa toruńskiego z pierwszej połowy XV w. wskazują na wyraźną zmianę sposobu działania owej grupy. Na miejsce stabilnych rodzin kupieckich, zaangażowanych przede wszystkim w wymianę handlową z Westfalią — miejscem pochodzenia większości bogatych rodów patrycjuszowskich z XIV w., które jedynie w niewielkim stopniu zabezpieczały swoje zyski inwestycjami w Toruniu, ograniczonymi zresztą do nabycia kilku bud czynszowych — pojawili się bardzo aktywni kupcy, którzy zapewne większość swych dochodów, poczynając od lat trzydziestych XV w., lokowali w nieruchomościach. Zakres tego zjawiska uwidacznia tablica 27. W 1450 r. w rękach dziewiętnastu właścicieli (8%), w tym rady miejskiej, znajdowało się 230 nieruchomości (41%). Tak poważnego nasilenia koncentracji własności w mieście nie odnotowałem już później, nie wystąpiło ono też zapewne wcześniej.

Na podstawie informacji zawartych w wykazie płatników szosu z 1455 r. można pokusić się o przedstawienie szerszej struktury majątkowej mieszkańców całego kompleksu miejskiego (Starego Miasta, Nowego Miasta i przedmieść). Przy okazji wybierania bowiem podatku poglównego pobierano też podatek (pożyczkę) w wysokości 1 grzywny od 100 grzywien posiadanego majątku. Co charakterystyczne, poglówne od mieszkańców Starego Miasta i przedmieść wynosiło 2 szelągi od osoby, od mieszkańców Nowego Miasta zaś — 1 szeląg od osoby. Ta ostatnia

⁴⁷¹ APT, kat. I, nr 866, 889; kartoteka właścicieli działek w posiadaniu autora — posiadał działkę nr 438 przy Rynku.

⁴⁷² Po raz ostatni wystąpił w 1455 r. — R. Skowrońska-Kamińska, Konrad Theudenkus, s. 21.

⁴⁷³ Ibidem, s. 22. Jego zięciem był Benedict Koye — założyciel toruńskiej, patrycjuszowskiej gałęzi tej rodziny — zob. dalej.

⁴⁷⁴ APT, kat. I, nr 866; w 1428 r. Johan II Teudenkus mieszkał z bratem — zapewne Conradem, bo nic nie wiadomo o innych Teudenkusach w tym okresie (ibidem, nr 889). KŁSMT, nr 633.

⁴⁷⁵ A. Semrau, *Katalog*, s. 98; R. Skowrońska-Kamińska, Konrad Theudenkus, *passim*.

stawka była jednak też stosowana w Starym Mieście i na przedmieściach — jak się wydaje, dotyczyła tam mieszkańców i ich rodzin oraz czeladzi nie posiadających pełnych praw miejskich. Nie ma to jednak większego znaczenia dla ukazania zróżnicowania majątkowego mieszczan. I tutaj jednak występują poważne komplikacje. Jest rzeczą naturalną, że podatku tego nie płacili najubożsi mieszkańcy miasta, którzy majątku nie posiadali. Gorzej, że wśród osób nie uiszczających podatku znajduje się wielu najbogatszych kupców toruńskich, członków rady i ławy, a także liczni przedstawiciele bogatszych rzemiosł. Trudno jest dzisiaj ustalić, jakie były przyczyny ich pominięcia — może była to nieobecność podatnika w mieście, może wcześniejszy, dobrowolny wkład w finansowanie działań Związku Pruskiego. Brak dochodów tych osób nieco zniekształca obraz uwarstwienia majątkowego mieszczan, ale nie przekreśla możliwości jego budowy i analizy. Tym bardziej, że wykaz płatników szosu z 1455 r. jest właściwie jedynym źródłem w ciągu całego objętego badaniami okresu, które na taką analizę pozwala.

Tablica 29 ujawnia olbrzymią rozwartość majątkową między Starym Miastem a dwoma pozostałymi częściami aglomeracji toruńskiej. Jeśli uwzględnimy dodatkowo, że znaczna liczba bardzo zamożnych kupców staromiejskich nie opłaciła podatku, to należy niniejsze wyniki traktować jako odzwierciedlające minimalną skalę zaobserwowanego zjawiska. Stopień koncentracji majątku w rękach najbogatszych obywateli Starego Miasta w świetle taryfy podatkowej jest jeszcze większy, aniżeli zaobserwowany na podstawie struktury własności. Zaledwie 5% ogółu mieszkańców Starego Miasta (a 13% podatników) płaciło blisko 64% podatku od posiadanego majątku.

Pewne komplikacje interpretacyjne występują przy analizie wartości podatku uzyskanego od mieszkańców Nowego Miasta. Być może, podobnie jak w przypadku pogłównego, również podatek od majątku płacili oni po stawkach o połowę niższych niż w Starym Mieście. Uwzględniając nawet takie przeliczenie (por. rubryki 8, 9 w tablicy 29), ogólna wartość podatku z Nowego Miasta wynosiła zaledwie 11% wartości wyliczonej dla Starego Miasta. Jeszcze skromniejszy był udział mieszkańców przedmieść w obciążeniach podatkiem od majątku. Spośród 591 przedmiestków tylko 44 opłacało ten podatek. Jego ogólna wartość stanowiła zaledwie 3,2% wartości podatku ze Starego Miasta.

Podsumowanie wyników obliczeń dla całego miasta (tabl. 30) wskazuje, że podatek płaciło tylko około 28% wymienionych w spisie z nazwiska mieszkańców. Zestawienie to (wyliczone z podwojoną w stosunku do występującej w źródle wartością podatku dla Nowego Miasta) jeszcze bardziej uwidocznia stopień koncentracji majątku w rękach elity kupiectwa staromiejskiego. Zaledwie 45 podatników (2,5% ogółu mieszkańców aglomeracji) opłaciło aż 58% wartości podatku. Warto raz jeszcze przypomnieć,

Tablica 29. Struktura majątkowa mieszkańców Torunia w świetle spisu podatkowego z 1455 r. (z uwzględnieniem podziału miasta na jego części składowe)

Klasa podatku w szelągach	Liczba podatników				Wartość podatku w szelągach				Liczba podatników w NM przy podwojonej wartości podatku	Podwojona wartość podatku w szelągach (Nowe Miasto)
	Stare Miasto		Nowe Miasto		Stare Miasto		Nowe Miasto			
	2	3	4	5	6	7	8	9		
1										
A. Liczby bezwzględne										
Nie płacili	501	216	547	x	x	x	x	x	216	x
1-10	14	63	7	109,5	365	45	33	242	33	242
11-20	43	22	10	715	330	162	30	488	30	488
21-40	46	25	8	1 382	690	237,5	22	660	22	660
41-80	83	10	17	4 899	652,5	970	25	1 380	25	1 380
81-160	52	6	1	6 028	675	120	10	1 305	10	1 305
161-320	34	2	0	7 836	540	0	6	1 350	6	1 350
321-640	22	0	1	10 482	0	360	2	1 080	2	1 080
Powyżej 640	20	0	0	27 188	0	0	0	0	0	0
Ogółem	815	344	591	58 640	3 252,5	1 894,5	344	6 505	344	6 505

Cd. tabl. 29

1	2	3	4	5	6	7	8	9
B. Liczby względne								
Zwolnieni	61,47	62,79	92,55	x	x	x	62,79	x
1-10	1,72	18,31	1,18	0,19	11,22	2,38	9,59	3,72
11-20	5,28	6,40	1,69	1,22	10,15	8,55	8,72	7,50
21-40	5,64	7,27	1,35	2,36	21,21	12,54	6,40	10,15
41-80	10,18	2,91	2,88	8,35	20,06	51,20	7,27	21,21
81-160	6,38	1,74	0,17	10,28	20,75	6,33	2,91	20,06
161-320	4,17	0,58	0,00	13,36	16,60	0,00	1,74	20,75
321-640	2,70	0,00	0,17	17,88	0,00	19,00	0,58	16,60
Powyżej 640	2,45	0,00	0,00	46,36	0,00	0,00	0,00	0,00
C. Liczby względne (bez zwolnionych z płacenia podatku)								
1-10	4,46	49,22	15,91	0,19	11,22	2,38	25,78	3,72
11-20	13,69	17,19	22,73	1,22	10,15	8,55	23,44	7,50
21-40	14,65	19,53	18,18	2,36	21,22	12,54	17,19	10,15
41-80	26,43	7,81	38,64	8,35	20,06	51,20	19,53	21,22
81-160	16,56	4,69	2,27	10,28	20,75	6,33	7,81	20,06
161-320	10,83	1,56	0,00	13,36	16,60	0,00	4,69	20,75
321-640	7,01	0,00	2,27	17,88	0,00	19,00	1,56	16,60
Powyżej 640	6,37	0,00	0,00	46,36	0,00	0,00	0,00	0,00
Ogółem	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

że w rzeczywistości mógł to być odsetek jeszcze wyższy — wielu bowiem najbogatszych obywateli było zwolnionych z płacenia lub z innych przyczyn nie uiściło podatku od dochodu⁴⁷⁶. Wykazane dysproporcje majątkowe tłumaczą w pewnym sensie zupełną prawie anonimowość pospólstwa toruńskiego przed wojną trzynastoletnią. Jedyne jego najzamożniejsi przedstawiciele dysponowali mieniem pozwalającym na pewną samodzielność polityczną. Przepaść majątkowa między pospólstwem, do którego możemy zaliczyć blisko 25% mieszkańców, a patrycjatem, obejmującym około 3% społeczności Starego Miasta, była niewyobrażalnie duża i uniemożliwiała przed 1454 r. jakikolwiek awans społeczny ze środowisk cechowych do elity miejskiej. Odmiennie wyglądała sytuacja w Nowym Mieście. Tam różnice majątkowe między przedstawicielami bogatszych cechów nie były znaczące — spośród nich też rekrutowali się członkowie tamtejszej rady. Swoją nieliczną „elitę”, złożoną z przedstawicieli cechów, posiadały też przedmieścia.

Tablica 30. Struktura majątkowa mieszkańców Torunia w 1455 roku (bez podziału na części składowe miasta)

Klasa podatku w szelągach	Liczba podatników	% ogółu podatników	Wartość podatku w szelągach	% ogółu podatku
Nie płacili	1 264	72,23	0	0,00
1-10	54	3,09	396,5	0,59
11-20	83	4,74	1 365	2,04
21-40	76	4,34	2 279,5	3,40
41-80	125	7,14	7 249	10,81
81-160	63	3,60	7 453	11,12
161-320	40	2,29	9 186	13,70
321-640	25	1,43	11 922	17,78
Powyżej 641	20	1,14	27 188	40,56
Ogółem	1 750	100,00	67 039	100,00

Omawiany okres znamionują również pewne przesunięcia w strukturze własności miejskiej. Jak już sygnalizowałem wcześniej, nastąpiła pewna charakterystyczna bardzo zmiana przedmiotu donacji pobożnych w Toruniu. W miejsce czynszów i dotacji pieniężnych coraz częściej darczyńcy przekazywali instytucjom kościelnym pełne prawa własności do

⁴⁷⁶ Dla przykładu — nie uiścili podatku od dochodu burmistrzowie: Gotschalk Hitfeld, Ruther von Birken, Tileman vom Wege, rajcy: Habundius Winter, Herman Vasan, Mattis Teschner, Ludwig Czegenhals, Gotcze Rubit, Johan Czegenhals, Simon Belkaw, Johan von Brelen, Mattis Weise, ławnicy: Hans Peckaw, Lucas Watzenrode, Jorge Sweidnitzer. Ogółem nie wykazano wymiaru podatku przy 59 kupcach i wdowach po kupcach.

dóbr. Kościół św. Jana w latach 1412–1455 uzyskał od darczyńców co najmniej pięć nieruchomości, w tym trzy w ostatnich czterech latach (1451–1455). Całe swoje dobra nieruchome przekazał na utrzymanie ołtarza cechowego rajca nowomiejski Jorge Doner⁴⁷⁷. Szeroko opisywane były w literaturze fundacje pobożne Doroty Armknechtynne, która m.in. przekazała radzie kamienicę przy ul. św. Anny na założenie tam domu dla wdów⁴⁷⁸.

Niewielką aktywność na rynku obrotu nieruchomościami wykazywała natomiast w pierwszej połowie XV w. rada. Pośredniczyła ona raczej w przejmowaniu zadłużonych kamienic od szafarza królewieckiego i sprzedaży ich miejscowym kupcom. W latach 1440–1444 dokonała bardzo charakterystycznej zamiany — wykupiła domy przy Rynku od Doroty Armknechtynne i przy ul. św. Anny od Lorenca Furstenhewera, po czym w tym ostatnim fundowała dom dla wdów⁴⁷⁹. W tym okresie rozpoczął się też zapewne proces zbywania przez radę bud podmurnych, których kilka dowodnie znajdowało się w połowie XV stulecia w rękach prywatnych⁴⁸⁰.

3. Przemiany w strukturze majątkowej w drugiej połowie XV wieku

Mimo wyraźnego osłabienia pozycji miasta i zwężania się jego kontaktów handlowych toruński patrycjat korzystał jeszcze w pierwszej połowie XV w. z nagromadzonych w okresie prosperity kapitałów. Kres temu zjawisku położyła wojna trzynastoletnia i zaangażowanie przez kupiectwo toruńskie olbrzymich środków na utrzymanie armii zaciężnej Związku Pruskiego i pożyczki dla króla. Uzyskane w zamian dobra ziemskie nie zwróciły mieszkańcom zainwestowanych sum. Bardzo powoli postępowało też spłacanie pożyczek zaciągniętych przez miasto. Te niezwykle niesprzyjające czynniki doprowadziły do powolnego upadku całej elity społecznej miasta, szczególnie aktywnie uczestniczącej w zmaganiach wojennych po stronie Związku i króla polskiego. Zejście starych rodzin patrycjuszowskich na drugi plan otworzyło drogę do awansu społecznego ludziom nowym, którzy wzbogacili się na handlu w okresie wojny, bądź podjęli działalność gospodarczą po jej zakończeniu korzystając z rosnących obrotów handlowych z polskim zapleczem. Problemowi upadku

⁴⁷⁷ KŁNMT, nr 1419.

⁴⁷⁸ K. Ciesielska, *Armknecht Dorota (ok. 1400–1465)*, [w:] TSB, t. 1, s. 22–23.

⁴⁷⁹ Ibidem, s. 22.

⁴⁸⁰ Np. KŁSMT, nr 30, 42, 53, 85, 99, 144, 409, 442, 497, 562, 598, 620, 746, 971, 1176, 1278, 1396, 1476, 1620, 1765.

„starego patrycjatu” i ukształtowania się nowej elity społecznej w Toruniu w tym czasie poświęciłem już obszerniejsze studium⁴⁸¹.

Przeprowadzone badania wskazują na skalę obserwowanego zjawiska i czas jego wystąpienia. Z przytoczonych danych można wysnuć wnioski, że upadek starego patrycjatu toruńskiego — czy lepiej: jego wymiana — rozpoczął się już wcześniej, w pierwszej połowie XV w., wraz z pojawieniem się licznej grupy przybyszów, szczególnie z południa (Schotdorfwowie z Warszawy⁴⁸², Sweidnitzerowie, Teschnerowie z Krakowa⁴⁸³). Ich obecność w Toruniu świadczy o wyraźnym ożywieniu wymiany z polskim zapleczem, była też w jakiś sposób związana z toruńskim prawem składu, które kupcy z polskich i śląskich miast próbowali być może omijać osadzając tu swych przedstawicieli (faktorów); ludzie ci następnie wchodziłi w skład miejscowego patrycjatu. O ile jednak zmiany w składzie rady toruńskiej przed 1470 r. miały charakter ewolucyjny, o tyle w ciągu ostatnich trzech dziesiątków lat XV w. stały się zjawiskiem gwałtownym. Co ciekawsze, po 1470 r. zaczęły znikać z rady, obok rodów starego, czternastowiecznego jeszcze patrycjatu, również rodziny przybyłe do Torunia w pierwszej połowie XV w. Poza stwierdzeniem jednak owych faktów ważniejszym zadaniem badawczym wydaje się podjęcie próby przynajmniej wyjaśnienia zachodzących w gronie patrycjatu toruńskiego przemian.

Próbie tę rozpocząć trzeba od prześledzenia mechanizmów upadku starego patrycjatu. Przez „stary patrycjat” rozumiemy rodziny, które weszły do rady przed 1400 r.

Rodzina Watzenrodów należała w końcu XV w. do ścisłej czołówki elity społecznej Torunia. Liczne potomstwo Albrechta I († 1399 r.) podzieliło jednak między siebie majątek, przez co rodzina popadła w pewne tarapaty finansowe. Pogłębiały je dodatkowo przedwczesne zgony najzamożniejszych członków rodziny. Najmłodszy z synów Albrechta I — Lucas skupił prawie całą schedę po zmarłych bezpotomnie braciach, a swoją pozycję społeczną ostatecznie utrwalił przez ożenek z wdową po Henrichu Peckawie, która wniosła mu pokaźny majątek w wianie⁴⁸⁴. Pod koniec życia posiadał on w Toruniu dziewięć nieruchomości, co czyniło zeń jednego z najbogatszych mieszczan tych czasów. Listę jego posiadłości

⁴⁸¹ K. Mikulski, *Wymiana elity władzy*, passim.

⁴⁸² A. Semrau, *Katalog*, s. 89.

⁴⁸³ Jorge Sweidnitzer był synem Johana, rajcy krakowskiego; podobnie Mattis i Merten Teschnerowie byli synami rajcy krakowskiego Johana.

⁴⁸⁴ Katherina, żona Lucasa I, była wdową po Henrichu, a nie Gobilu Peckawie (por. A. Semrau, *Katalog*, s. 76) i wyszła za Watzenrodego po 1434 (żył jeszcze jej pierwszy mąż) a przed 11 XII 1439 r., kiedy Lucas występuje wraz ze swymi pasierbami, niewątpliwie dziećmi Katheriny z pierwszego małżeństwa (KŁSMT, nr 821). Żona wniosła mu w wianie przede wszystkim wystawny dom przy ul. Żeglarskiej (nr 105), gdzie mieszkali w latach następnych.

uzupełniały dobra ziemskie: 18 łanów w Sławkowie, winnica w Kaszczorku, łąka przy Nowym Młynie, czynsz z Gostkowa i z gospodarstw w Mokrem oraz renty ulokowane na domach w Nowym Mieście. Wszystkie jego nieruchomości skupione były na osi ul. Żeglarskiej, głównego wówczas szlaku handlowego przebiegającego przez Toruń. Posiadał przynajmniej dwie działki z dużym zapleczem gospodarczym (przy ul. Rabińskiej i Szkolnej) i sześć bud, z których pobierał czynsze (mieszkali w nich m.in. balwierze i konwisarze). Jest rzeczą na pierwszy rzut oka zdumiewającą, że dla jedyne go syna — Lucasa nie wybrał kariery kupieckiej, ale duchowną. Cały właściwie majątek w mieście i dobra poza miastem przejęli po nim zięciowie: Mikołaj Kopernik i Tileman von Allen. W późniejszym okresie, dzięki protekcji obdarzonego godnością biskupią Lucasa, jego siostrzeńcy osiągnęli wysokie urzędy kościelne i świeckie (młodzi Kopernikowie weszli w skład kapituły warmińskiej, Lucas von Allen, syn Tilemana, był starostą rogozińskim, dwukrotnie się żenił z przedstawicielkami najmożniejszych rodzin szlacheckich z Korony: Działyńską i Anną Czerny z Witowic). Zaszczyty w mieście oraz dobra ziemskie w jego okolicy przeszły ostatecznie w ręce ludzi nowych, ale zięciów Tilemana von Allen: Henricha Krügera i Johana Beutela.

Mniej optymistyczny był koniec drugiej gałęzi rodziny wywodzącej się od Friedricha II († 1416 r.). Jego zmarły przedwcześnie syn Friedrich III († 1446 r.) zostawił dwóch synów: Friedricha IV i Georga oraz dwie córki: Katherine, wydaną za Ludwiga Czegenhalsa, i Elżę, żonę Henricha Foykera. Na położeniu rodziny bardzo negatywnie musiały zawążyć lata wojny trzynastoletniej. Pod jej koniec młodzi Watzenrodowie rozpoczęli systematyczną wyprzedaż posiadanych dóbr: w 1464 r. Friedrich sprzedał dom przy ul. Jęczmiennej (nr 80) Johanowi Neumanowi za 60 grzywien⁴⁸⁵, w 1463 r. obaj bracia sprzedali Dorocie Nobelerynne inny dom przy Jęczmiennej (nr 59)⁴⁸⁶, a w 1469 r. Friedrich zbył Clemensowi Lewpoldowi, siodlarzowi, dom ze spichrzem przy ul. Mostowej (nr 27)⁴⁸⁷. Być może uzyskane środki były użyte na częściową spłatę długów, a może na większą inwestycję kupiecką. Na pewno jednak nie wystarczyły na podreperowanie nadszarpniętych finansów, gdyż w 1474 r. Friedrich sprzedał Henrichowi Snellenbergowi trzy budy (zamieszkałe przez siodlarzy i płatnerza) na rogu ul. Kurnej i Szerokiej⁴⁸⁸. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych nastąpił ostateczny, jak się okazało, krach finansowy rodziny. Watzenrodowie nie byli zresztą jedynym rodem, którego majątek został

⁴⁸⁵ APT, kat. II, dz. IX, t. 3, k. 125.

⁴⁸⁶ Ibidem, k. 111, ale nie wiadomo, czy transakcja doszła do skutku, bo jeszcze w 1469 r. Friedrich posiadał połowę tego domu (ibidem, k. 228), a kolejny właściciel Johan Scherer pojawił się w 1476 r. Być może w 1463 r. Watzenrodowie sprzedali tylko połowę domu?

⁴⁸⁷ Ibidem, k. 233.

⁴⁸⁸ Ibidem, k. 304.

wówczas zlicytowany. Wraz z nimi pożegnali się ze swoimi dobrami vom Wegenowie i Beckerowie; zbieżność nazwisk wierzycieli sugeruje wręcz identyczną przyczynę upadku tych trzech rodzin. Możliwe też, że ów krach był związany w jakiś sposób ze śmiercią Friedricha IV, który zniknął przed 1477 r. ze źródeł. Nazwiska wierzycieli Watzenrodów, Beckera i vom Wegenów sugerują, iż bankructwo nastąpiło na skutek nieudanej transakcji handlowej. Wśród wierzycieli Georga Watzenrode występowali m.in.: Hans Trost i Liborius Jode z Torunia, Wigandt von Maydenburg, Ulbrecht Raßman z Poznania (72 zł węg. u W. i Bartolda Beckera), Ludwig Lam z Gdańska (dług 500 zł węg.), Katherina — wdowa po Thomasie Zeypnicz z Torunia (30 grzywien pr.) i Hencze Bornbach w imieniu ojca z Warszawy (23 zł węg.). Wierzyciele zajęli również dobra siostry Georga — Elze Foykerynne (była dłużna m.in. Ludwigowi Lamowi 100 grzywien pr. oraz Liboriusowi Jode i Hansowi Trostowi nieznaną sumę)⁴⁸⁹. Proces o długi trwał cztery lata i zakończył się całkowitym przejęciem dóbr Georga Watzenrodego.

Jeszcze gwałtowniejszy przebieg miał krach finansowy innej zamożnej rodziny toruńskiej — Beckerów. W połowie XV w. rodzinę tę reprezentował w radzie Dominick Becker. Dzięki udanym ożenkom i sprzyjającej koniunkturze lat trzydziestych i czterdziestych XV w. odbudował nadwątloną pozycję majątkową rodziny. Przed śmiercią posiadał on co najmniej cztery nieruchomości w Starym Mieście. Po spłaceniu przyrodniej siostry cały majątek nieruchomy przejął jedyny syn Dominika Bartold. Dodatkowo powiększył on swój stan posiadania o dwie duże nieruchomości uzyskane w spadku po krewnym, rajcy toruńskim Alexandrze Bergerze († 1474 r.). Stał się w ten sposób jednym z bogatszych właścicieli nieruchomości w Toruniu, gromadząc łącznie sześć posesji, z których aż pięć należało do najwartościowszych w mieście (posiadały przestronne podwórza na zapleczu domu głównego oraz przejazdy, domy tylne lub spichrze). Dalszą karierę rajcowską rozpocząć miało wybranie Bartolda do ławy w 1477 r.⁴⁹⁰ Jak się jednak okazało, był to ostatni sukces Beckera. W tymże samym roku, wraz z Georgiem Watzenrodem, został on pozwany do sądu przez wierzycieli. Jego długi były znacznie większe niż Watzenrodów, ale i majątek, na którym były zabezpieczone, był bez porównania obszerniejszy. Mimo prób obrony, wyprzedazy nieruchomości, pożyczek pod zastaw innych, Bartold Becker ostatecznie utracił wszystkie dobra. Po jego śmierci, czy może wyjeździe z miasta, nieruchomości przejęła rada i sprzedała je największemu wierzycielowi Beckera — Heinrichowi Krügerowi.

Innym przykładem wyjścia rodziny z kręgu patrycjatu byli Rusopowie. Przedstawiciel tej rodziny w połowie XV stulecia Herman I zajmował

⁴⁸⁹ Ibidem, k. 343 (1477 r.), 345, 350 (1478 r.) i n.

⁴⁹⁰ A. Semrau, *Katalog*, s. 28.

bardzo wysoką pozycję społeczną w mieście — w 1417 r. został wybrany najpierw do ławy, a zaraz w roku następnym do rady. Siedem lat później został burmistrzem i pełnił ten urząd do śmierci w 1451 r.⁴⁹¹ Co jednak charakterystyczne — Herman nie posiadał wielu nieruchomości w mieście. Mieszkał w kamienicy przy Rynku (nr 291 a) z domem tylnym i przejazdem przy ul. Koziej (ob. Piekary)⁴⁹². Miał za to dobra ziemskie: Piwnice pod Toruniem i trzymane w zastawie od kapituły chełmińskiej Bielczyny⁴⁹³. Pod koniec życia Rusop opuścił prawdopodobnie miasto, osiadając w Piwnicach. Jego dzieci nie powróciły już do Torunia. Syn pozostał na wsi, a jeden z wnuków zarzucił nawet dawne nazwisko rodowe i pisał się jak przystało na szlachcica: Hans von der Piffenitz.

Przytoczone tu krótkie opisy losów trzech rodzin reprezentujących stary patrycjat toruński wskazują na złożoność omawianego procesu upadku majątkowego tej grupy społeczności miejskiej. Na przykładzie Watzenrodów (linia Lucasa) widzimy udaną próbę podtrzymania potęgi rodziny i rodzin spokrewnionych dzięki karierze duchownej jednego z jej członków. Sam jednak początek tej kariery był w jakiejś mierze spowodowany trudnościami finansowymi, jakie przeżywała rodzina pod koniec wojny trzynastoletniej.

Przykładów krachu finansowego rodzin patrycjuszowskich znamy o wiele więcej. Poza omówionymi, bardzo wyrazistymi bankructwami Watzenrodów (linia Friedricha) i Beckerów, podobny los spotkał właściwie wszystkich kupców toruńskich, którzy łożyli na prowadzenie wojny z Zakonem, a potem może próbowali kontynuować handel dalekosiężny. Można tu wspomnieć Jorge Musinga, którego majątek został przejęty za długi przez bardzo aktywnego w Toruniu kupca gdańskiego Tilemana Bye⁴⁹⁴. Elementów plajty finansowej można się też doszukiwać w losach spadkobierców najbogatszego chyba patrycjusza toruńskiego połowy XV w. Gotschalka Hitfelda. Jego olbrzymi majątek, odziedziczony po przodkach i pieczołowicie powiększany przez tego wybitnego burmistrza toruńskiego, został właściwie w całości wyprzedany przez jego synów.

Bardzo interesujący jest ostatni, trzeci przykład — rodziny Rusopów. Należy podkreślić raz jeszcze słabnący z upływem czasu związek tej rodziny z miastem i stopniowe przenoszenie jej aktywności gospodarczej do dóbr ziemskich. Również i ten sposób reakcji na kurczące się w pierwszej połowie XV w., a szczególnie po 1466 r., możliwości prowadzenia zyskownego handlu w mieście nie był odosobniony. Przedstawiciele patrycjatu toruńskiego posiadali już od XIII w. rozległe dobra ziemskie,

⁴⁹¹ Ibidem, s. 87.

⁴⁹² Nabył ją w 1428 r. od Hansa Lensediga (KŁSMT, nr 46).

⁴⁹³ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, oprac. U. Połębska, M. Grzegorz, Wrocław 1971, s. 6, 97.

⁴⁹⁴ APT, kat. II, dz. IX, t. 3, k. 191.

byli więc „mieszczanami-rycerzami”, łączącymi zajęcia handlowe ze służbą zbrojną. Za zasługi w wojnie trzynastoletniej król nagrodił kilka dalszych rodzin toruńskich znacznymi nadaniami ziemskimi. Między innymi vom Wegenowie otrzymali w dzierżawę Mlewo, Kiełbasin i Stary Toruń⁴⁹⁵, Rucher von Birken — Siemoń⁴⁹⁶, Czegenhalsowie — Bierzgowo⁴⁹⁷, Herman Pape — Wypcz (w zastaw)⁴⁹⁸. Pewna grupa właścicieli ziemskich, podobnie jak Rusopowie, przeniosta swoją aktywność gospodarczą z miasta na wieś, utrzymując może jakieś więzi z Toruniem, ale rezygnując z udziału w zarządzaniu miastem. Do swoich dóbr ziemskich przenieśli się vom Wegenowie, przedstawiciele najstarszych rodzin patrycjuszowskich w Toruniu: Papenowie i Rubitowie, a także Trostowie i Peckawowie.

Opisany powyżej proces upadku ekonomicznego i ucieczki z miasta starego patrycjatu toruńskiego w sposób naturalny tworzył miejsce dla ludzi lepiej potrafiących się przystosować do warunków politycznych i ekonomicznych, w jakich znalazły się Prusy Królewskie po 1466 r. Proces wymiany toruńskiego patrycjatu spróbujemy ukazać znowu na przykładach kilku nowych rajców, szukając potwierdzenia mechanizmów zauważonych poprzez te egzemplifikacje w przypadku innych rodzin.

Najbliżskotliwszą chyba karierę spośród ludzi nowych w radzie toruńskiej zrobił przybysz z Kolonii (jak podają stare kroniki) Henrich Krüger. Na początku swojego pobytu w mieście (1462–1471) był on prawdopodobnie pełnomocnikiem kupca gdańskiego Tilemana Bye, w imieniu którego ścigał długi i prowadził procesy z niesolidnymi dłużnikami. Było to zapewne ostatnie wystąpienie Krügera w tej roli, wkrótce zaczął prowadzić interesy na własną rękę. W 1470 r. otrzymał obywatelstwo, być może też wtedy przejął z rąk Andresa Rockendorfa dom przy ul. Szerokiej, który stał się główną siedzibą rodziny na przeciąg kolejnego stulecia⁴⁹⁹. Już w 1471 r. wybrano go ławnikiem, a dwa lata później został rajcą. Uwieńczeniem jego kariery urzędniczej był wybór na burmistrza w 1483 r. Na tym urzędzie pozostał aż do śmierci w 1504 r.⁵⁰⁰ Ogromny wpływ na jego pozycję miał zapewne ożenek z Christiną von Allen, córką burmistrza Tilemana i siostrzenicą Lucasa Watzenrode⁵⁰¹. W momencie

⁴⁹⁵ *Słownik historyczno-geograficzny*, s. 53 (Kiełbasin i Węgorzewo w 1495 r.), 79, 122 (Mlewo i Stary Toruń w 1454).

⁴⁹⁶ *Ibidem*, s. 116 (1454 r.).

⁴⁹⁷ *Ibidem*, s. 7 (Johan Czegenhals był dzierżawcą do 1474 r.).

⁴⁹⁸ *Ibidem*, s. 150 (1457 r., zastaw za pożyczkę 600 grzywien).

⁴⁹⁹ Jeszcze w 1462 r. właścicielem tego domu był Rockendorf, Krüger pojawił się jako właściciel w 1478 r. Brak w księdze ławniczej informacji o sposobie przejścia domu. Być może było to spowodowane zadłużeniem dotychczasowego właściciela.

⁵⁰⁰ A. Semrau, *Katalog*, s. 61.

⁵⁰¹ D. Weichbrodt, geb. von Tiedemann, *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzing*, Klingberg 1986, s. 5; ślub odbył się ok. 1484 r.

śmierci posiadał on Sławkowo, Gostkowo, Folsąg, Brąchnowo, Zakrzewo, Brzozowo, Pruską Łąkę, Brzeźno, dzierżawił też wsie królewskie Kończewice, Rogowo i Rogówko⁵⁰². Już chociażby z racji swych dóbr ziemskich Henrich Krüger należał do najzamożniejszych właścicieli w Prusach Królewskich. W mieście posiadał dodatkowo osiem nieruchomości i dalsze drobne działki wokół miasta (łąki, winnice).

Nie mniej ciekawa była kariera Niclasa Fredewalda, przypuszczalnie piekarza z rodziny osiadłej od kilku pokoleń na przedmieściu portowym. Już jego dziad, zapewne Mathias, pełnił funkcję ławnika przedmiejskiego w latach 1398–1411, a ojciec, też Niclas, tę samą funkcję w latach 1446–1458. Fredewald dorobił się prawdopodobnie na dostawach zboża dla wojska na początku wojny trzynastoletniej. Pozwoliło mu to na przeniesienie się w obręb murów miejskich. Już w 1458 r. kupił od Trude Jelynne dom przy ul. Rabiańskiej ze spichrzem na zapleczu (nr 126)⁵⁰³. Jego awans budził jednak kontrowersje, wśród rajców przynajmniej, skoro Fredewald musiał przed radą dowieść swego obywatelstwa⁵⁰⁴. W 1459 r. kupił on od Niclosa von der Linde inny dom przy ul. Rabiańskiej (nr 132 b)⁵⁰⁵, do którego w 1468 r. dokupił sąsiedni spichrz od Hansa Copa⁵⁰⁶. Te zakupy świadczą o powolnym wzroście możliwości nabywczych Fredewalda. Jego sukcesy w handlu znalazły odzwierciedlenie w zajmowanej pozycji społecznej: już w 1469 r. wybrany ławnikiem, w ławie przesiedział kilkadziesiąt lat, pełniąc od 1487 r. funkcję starszego ławy (niem. *Schöppenmeister*); dopiero jednak w 1496 r., pod koniec długiego życia, został powołany do rady (zmarł w 1499 r.)⁵⁰⁷. W dalszych latach Fredewald skupił około dziesięciu nieruchomości, wszystkie ułożone były wzdłuż szlaku handlowego biegnącego od Wisły przez Szeroką w kierunku Rynku. Posesje w „rzemieślniczej” części miasta z kolei nabywał, by zaraz sprzedać je z zyskiem osobom trzecim.

Sukces Fredewalda był chyba najstarszym przykładem kariery społecznej rodziny od dawna zasiedziałej w mieście, której udało się z grupy rzemieślników awansować do grona patrycjatu. Podobne liczniejsze przypadki znamy natomiast z czasów późniejszych. Na początku lat osiemdziesiątych XV w. rada zmuszona była wydać rozporządzenie zabraniające piekarzom równoczesnego uprawiania handlu zbożem. Ten zakaz ogólny

⁵⁰² A. Semrau, *Katalog*, s. 61; *Słownik historyczno-geograficzny*, s. 12, 14 (Brzeźno przypadło potem w dziale szwagrowi Krügera Johanowi Beutelowi), 33, 38, 58, 107, 118, 151 (Zakrzewo i Brzozowo koło Chełmna były do końca XVI w. własnością dziedziczną najpierw Krügerów, a potem Gretschów, w ręce benedyktynek chełmińskich przeszły dopiero w XVII w.).

⁵⁰³ APT, kat. II, dz. IX, t. 3, k. 35.

⁵⁰⁴ *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 87–88.

⁵⁰⁵ *Ibidem*, k. 46.

⁵⁰⁶ *Ibidem*, k. 212.

⁵⁰⁷ A. Semrau, *Katalog*, s. 38.

został też następnie skierowany do dwóch konkretnych osób: Michaela Krancha i (zapewne Hansa) Friesego. Przynajmniej pierwszy z nich porzucił prawdopodobnie rzemiosło i zajął się z powodzeniem handlem — już jego syn Hans na początku XVI w. nie miał trudności z wyborem do ławy i rady, a dalszy awans rodziny przerwała tylko jego przedwczesna śmierć.

Przedstawione typy karier można oczywiście mnożyć. Co prawda nie zawsze zakończyły się one, z różnych powodów, stabilizacją pozycji majątkowej i społecznej rodziny, ale przypominały w swoim przebiegu omówione przykłady. Pewną odmiennością od wyżej zaprezentowanych charakteryzował się awans Benedicta Koyena, protoplasty kolejnej „długowiecznej” rodziny toruńskiego patrycjatu. Koye przybył do Torunia stosunkowo późno, bo w 1471 r. z Sulechowa na Śląsku⁵⁰⁸. W 1477 r. nabył kamienicę przy Rynku (nr 302)⁵⁰⁹, w jednym z kontraktów dotyczących sąsiedniego domu określony został jako kuśnierz (!)⁵¹⁰. Był on więc prawdopodobnie kupcem handlującym skórami i wyrobami ze skóry. Drogę do dalszych awansów uTOROWAŁO mu małżeństwo z córką Johana Teudenkusa⁵¹¹ i bezpotomna śmierć szwagra też Johana, po którym Koye przejął dwa przestronne domy przy ul. Żeglarskiej (nr 118, 139)⁵¹², a następnie dokupił jeszcze dom przy ul. św. Anny (nr 191)⁵¹³ i Rabiańskiej (nr 122)⁵¹⁴, tworząc silnie skoncentrowany kompleks gospodarczo-magazynowy w pobliżu Bramy Żeglarskiej (domy przy ul. Żeglarskiej i Rabiańskiej). Przykład Koyena wskazuje na duże możliwości awansu społecznego kupców skórzanych w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XV w. Znamy też nazwiska kolejnych „kuśnierzy”, którzy osiągnęli znaczącą pozycję majątkową w Toruniu w tym okresie. Był wśród nich Polnische Greger, który nabył w 1480 r. dom przy ul. św. Anny od ubożającego Mikołaja Kopernika (nr 189)⁵¹⁵, a także kilka innych kamienic, między innymi przy ul. Szkolnej (68)⁵¹⁶, które w pierwszej połowie XVI w. posiadał jego syn Wolfgang Gregors (tego jednak dobra były poważnie już zadłużone)⁵¹⁷. Być może na drodze do wejścia „Polskiego” Grzegorza do władz

⁵⁰⁸ APT, kat. II, dz. XII, t. 4: *Genealogie der Patrizier-Geschlechts der Coyen*, nr 1.

⁵⁰⁹ Ibidem, dz. IX, t. 3, k. 340.

⁵¹⁰ Ibidem, k. 352; jako *Benedict der korsner*.

⁵¹¹ Była nią Katherina (ibidem, dz. XII, t. 4, nr 1).

⁵¹² Johan Teudenkus musiał umrzeć po 1485, a przed 1492 r., kiedy Koye był już właścicielem kamienic przy ul. Żeglarskiej (APT, kat. II, dz. IX, t. 4, s. 82, 112, 118), kamienicę nr 139 kupił formalnie w 1492 r. od Liboriusa Nakera, ale jego zmarły szwagier już wcześniej miał tam ulokowaną wierzytelność 200 grzywien.

⁵¹³ Ibidem, s. 88 (1488 r.).

⁵¹⁴ Ibidem, s. 106 (1492 r.).

⁵¹⁵ Ibidem, s. 12 (1480 r.).

⁵¹⁶ Ibidem, s. 188 (1497 r.); syn sprzedał tę kamienicę w 1517 r. (ibidem, t. 5, k. 18v), ale kupił dom położony obok (zob. dalej).

⁵¹⁷ Wolfgang Grzegorz posiadał inny dom przy ul. Szkolnej (nr 70) z przejazdem i spichlerzem przy Mostowej, ale miał on mocno obciążoną hipotekę (od 1538 r. ciążył na

miejskich stanęło jego tak podkreślane w źródłach pochodzenie etniczne i brak koneksji rodzinnych ze starym patrycjatem. Kuśnierze należeli w drugiej połowie XV w. do grup wyróżniających się aktywnością gospodarczą. Musiało się to wiązać z utrzymującą się koniunkturą na eksport wyrobów skórzanych czy też z popytem na nie na rynku lokalnym. Szczególnie nasiloną obecność kuśnierzy na rynku kupna-sprzedaży nieruchomości obserwujemy w drugiej połowie XV i na początku XVI wieku w odniesieniu do ul. św. Anny i Rabiańskiej, które stały się w tym okresie głównym siedliskiem kupców skórzanych w mieście.

W strukturze własności miejskiej analizowane półwiecze charakteryzowało się w Starym Mieście wzrostem znaczenia majątków obejmujących dwie-cztery nieruchomości — ich udział wzrósł z 20 do 24% ogółu właścicieli, a liczba działek w ich rękach stanowiła 31% w 1500 r. (wobec 24% w 1450 r.). Nie zmieniła się poważniej pozycja majątków składających się z jednej nieruchomości. Ich liczba wzrosła nawet z 195 do 197, co jednak przy ogólnym wzroście liczby majątków spowodowało spadek udziału tej grupy z 72 do 69% ogółu. Nie zmienił się natomiast udział tej grupy pod względem posiadanych działek — wobec 34% w 1450 r. wyniósł on pięćdziesiąt lat później 35%. Tak więc przekształcenia majątkowe w drugiej połowie XV w. dokonywały się przede wszystkim kosztem majątków największych (obejmujących pięć i więcej nieruchomości). Co prawda ich liczba wzrosła (z 18 do 19), ale udział w strukturze posiadanych nieruchomości zmniejszył się z 40 do 34%.

Zestawienie właścicieli największej liczby nieruchomości w Toruniu w 1500 r. (tabl. 31) wskazuje na bardzo wyraźną zbieżność między posiadaniem majątkiem a pełnieniem najwyższych urzędów w mieście. W grupie 37 właścicieli, którzy posiadali trzy i więcej nieruchomości, było aż 21 rajców i ławników. W kręgu tym wyraźna jest też dominacja kupców — spoza tej profesji pochodziło jedynie dwóch piwowarów, dwóch kuśnierzy, jeden siodlarz, jeden piekarz, jeden rzeźnik i dwie osoby o nieokreślonym zawodzie (razem 9). Wśród najbogatszych właścicieli w Starym Mieście znalazło się też kilka osób pochodzenia polskiego: Stefan Olsleger, syn Wojtka Olslegera, Niclos (Mikołaj) Szczubioł — przybysz z Pułtuska, Paweł Chudziec i „Polski” Grzegorz. Co jednak charakterystyczne — żaden z nich nie piastował wyższego urzędu w mieście. Wskazuje to na niedopuszczanie nawet bardzo zamożnych i dobrze skoligaconych kupców pochodzenia polskiego do władz miejskich.

nim dług 700 grzywien, pożyczonych od rajcy gdańskiego Jorge Niderhofa, prawa do tego długu przejęli potem Lisemanowie i Bernard Pulman). Ostatecznie dom trafił po 1555 r. w ręce córek Grzegorza Cathariny i Reginy, wydanych za pochodzących z zamożnych rodzin toruńskich: Sebastiana Tenka, ławnika z lat 1577–1582, i Georga Aignera, rajcę z lat 1553–1566 (A. Semrau, *Katalog*, s. 24, 97).

Tablica 31. Najwięksi właściciele nieruchomości w Starym Mieście Toruniu w 1500 r.

Lp.	Nazwisko	Imię	H-1	H-2	H-3	H-4	B	Sp	Mh	Hst	Og.	Zawód	Funkcja
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Krüger	Henrich	1	-	2	-	13	-	-	-	16	kupiec	r. 1473, b. 1483, † 1504
2	Fredewald	Niclos	-	3	-	2	-	4	-	1	10	kupiec	†. 1496, r. 1502, b. 1504, † 1524
3	Snellenberg	Henrich	1	2	1	3	-	2	-	-	9	kupiec	r. 1479, † 1513
4	Olsleger	Steffan	1	2	3	-	1	-	1	-	8	kupiec	
5	Liseman	Hans sen.	1	-	-	-	5	2	-	-	8	kupiec	r. 1482, b. 1502, † 1519
6	Hütfeld	Herman	-	2	4	1	1	-	-	-	8	kupiec	r. 1472, b. 1484, † 1501
7	Koye	Benedict	1	2	1	1	-	-	-	-	5	kupiec	r. 1491, † 1505
8	Jode	Niclos	1	-	1	-	2	1	-	-	5	kupiec	r. 1487-1500
9	Bewtel	Hans	2	1	1	1	-	-	-	-	5	kupiec	r. 1494, b. 1503, † 1510
10	Gertner	Batholomeus	-	1	-	-	4	-	-	-	5	kupiec	†. 1492-1498, żył 1518
11	Kober	Niclos	-	1	-	-	4	-	-	-	5	kupiec	†. 1494, r. 1500, † 1507
12	Rackendorf	Hans	-	1	-	-	4	-	-	-	5	kupiec	
13	Szubiol	Niclos	-	-	2	2	1	-	-	-	5	kupiec	
14	Braun	Hans † (wd.)	-	1	-	-	3	-	-	-	4	kupiec	†. 1473, † 1495
15	Schreting	Hans	-	1	3	-	-	-	-	-	4	piwowar	
16	Stolle	Jorge	-	2	1	1	-	-	-	-	4	kupiec	†. 1506, r. 1517, † 1520
17	Chudziec	Paweł	-	3	-	-	1	-	-	-	4	kupiec	
18	Hütfeld	Rotcher	-	-	1	1	1	1	-	-	4	kupiec	
19	Klingesor	Hans	-	-	2	-	2	-	-	-	4	siodlarz	
20	Liseman	Hans jun.	-	-	-	1	3	-	-	-	4	kupiec	†. 1497-1505, r. 1521, † 1529
21	Schettel	Henrich	-	-	3	-	1	-	-	-	4	kupiec	
22	Gregors	polnische	1	1	-	-	-	1	-	-	3	kuśnierz	
23	Grawpener	Hans	1	-	-	2	-	-	-	-	3	kupiec	†. 1501, † 1516

Cd. tabl. 31

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
24	Trost	Bartold	1	-	1	-	1	-	-	-	3	kupiec	ł. 1515-1521
25	Grampcze	Casper	-	1	-	-	2	-	-	-	3	piwowar	ł. 1501-1507, żył 1532
26	Holstein	Henrich	-	1	1	-	-	1	-	-	3	kupiec	ł. 1496, r. 1500-1508,
27	Korner	Mattis	-	1	-	1	1	-	-	-	3	kupiec	1526-1528
28	Koseler	Hans	-	1	-	2	-	-	-	-	3	kuśnierz	ł. 1498, r. 1504-1510
29	Voyth	Hans	-	1	-	1	-	1	-	-	3	piekarz	
30	Olsleger	Hans	-	2	-	-	1	-	-	-	3	kupiec	
31	Botener	Hans	-	-	-	-	3	-	-	-	3		
32	Czencker	Niclos	-	-	3	-	-	-	-	-	3	kupiec	
33	Knorre	Michel	-	-	-	2	1	-	-	-	3	rzeźnik	
34	Kranch	Hans	-	-	1	1	-	1	-	-	3	kupiec	ł. 1504, r. 1505, †1518
35	Scholcze	Mattis	-	-	2	1	-	-	-	-	3		
36	Watzenrode	Lucas	-	-	-	-	3	-	-	-	3	biskup	bp warm.
37	Winter	Hans † (wd.)	-	-	2	1	-	-	-	-	3	kupiec	

Oznaczenia skrótów: H-1 — działki największe, H-2 — działki duże, H-3 — działki średniej wielkości, H-4 — działki małe z zapleczem gospodarczym; B — budy, Sp — spichrze, Mh — mieluchy, Hst — puste place, Og. — ogółem; b. — burmistrz, r. — rajca, ł. — ławnik, wd. — wdowa.

W drugiej połowie XV w. następowały też dalsze przekształcenia w ogólnej strukturze własności. Do grona najbogatszych właścicieli w mieście awansowały aż dwie instytucje kościelne: do kościoła parafialnego św. Jana należało w 1500 r. szesnaście nieruchomości, do kościoła szpitalnego św. Jerzego — dziesięć. Dalsze dobra posiadały te instytucje na przedmieściach. Po pięć nieruchomości należało też do bractw religijnych: kupieckiego bractwa św. Jerzego i bractwa ubogich. Dwie kamienice posiadał najbogatszy z cechów — piwowarzy. Dane te wskazują na coraz większy udział instytucji kościelnych w strukturze własności miejskiej. Wzrósł też nieznacznie stan posiadania rady — z 44 do 47 parceli. Było to efektem pewnego ożywienia działalności interwencyjnej rady — uczestniczyła ona w przejmowaniu działek z rąk ubożających lub bankrutujących obywateli. Zakupów takich dokonywano szczególnie w okresie nasilania się kryzysu kupiectwa toruńskiego, w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XV stulecia. W latach dziewięćdziesiątych rada zaczęła sprzedawać część swych nabytków osobom prywatnym. Podobnie zresztą reagowały na okresy dekonunktury w handlu instytucje kościelne.

W drugiej połowie XV wieku wystąpiło też w strukturze majątkowej nowe zjawisko. Nieruchomości w Toruniu zaczęły nabywać na czas dłuższy, bądź przejmować za długi, kupcy z innych miast. W 1500 r. w ręku obcych znajdowało się pięć działek miejskich. Wśród właścicieli byli kupcy z Kostrzyna⁵¹⁸, Poznania⁵¹⁹, Gdańska⁵²⁰, Warszawy⁵²¹ i Ciechanowa⁵²². Wcześniej — przed 1500 rokiem — wśród właścicieli parceli w Starym Mieście znaleźli się m.in. Jan Turzo, znany kupiec krakowski, oraz wybitny humanista Filip Kallimach⁵²³. Jako pierwszy z kupców obcych znaczną

⁵¹⁸ Hans Ahnposs z Kostrzyna był właścicielem domu przy Rynku Staromiejskim (nr 152) do 1508 r. (APT, kat. II, dz. IX, t. 4, s. 422).

⁵¹⁹ W latach 1465–1483 kamienicę przy Rynku Staromiejskim (nr 291a) posiadał burmistrz poznański George Bock, a po nim odziedziczył ją wzmiankowany w 1517 r. Peter Adam, mieszkający również w Poznaniu. Ostatecznie kamienicę sprzedała dopiero wdowa po tym ostatnim Anna w 1523 r. (APT, kat. II, dz. IX, t. 3, s. 153–154; *ibidem*, t. 4, s. 26, 32; *ibidem*, t. 5, k. 28v, 82).

⁵²⁰ Do 1508 r. kamienicę przy Szerokiej (nr 444) posiadał Hans Haneman z Gdańska (*ibidem*, dz. IX, t. 4, s. 415).

⁵²¹ Do 1502 r. kamienicę przy Rynku Staromiejskim (nr 301) posiadali kupcy warszawscy Jerzy Baryczka i Balczer Borgholcz. Kamienicę tę przejął za długi w 1478 r. od spokrewnionej rodziny vom Wege Jerzy Bornbach z Warszawy (*ibidem*, dz. IX, t. 3, s. 352; *ibidem*, t. 4, s. 277).

⁵²² W 1497 r. kamienicę przy Żeglarskiej (nr 117) kupił Jan Baccalay z Ciechanowa (*ibidem*, dz. IX, t. 4, s. 164).

⁵²³ Jan Turzo przejął w 1495 r. od kupca krakowskiego Ludwiga Grube za długi dwie kamienice: przy Rynku (nr 435) i Żeglarskiej (nr 115). Ta ostatnia trafiła w ręce kupców krakowskich już w 1469 r. — kupił ją Sebastian Fogelweder. Kamienicę przy Rynku nabył Grube w 1489 r. Jan Thurzo odstąpił obie kamienice w 1496 r. Filipowi Kallimachowi, a ten jeszcze w tym roku sprzedał je radzie miejskiej. M. Biskup (*Historia Torunia*, t. II,

aktywnością w przejmowaniu działek od dłużników odznaczył się kupiec gdański Tileman Bye. W latach 1456–1467 zajął on razem pięć nieruchomości, które następnie odprzedał do 1481 roku kupcom toruńskim⁵²⁴. Podobnie jak w przypadku instytucji kościelnych, większość obcych weszła w posiadanie nieruchomości w Toruniu w trzeciej ćwierci XV w., a poczynając od lat osiemdziesiątych zaczęła je sprzedawać.

Generalnie można więc stwierdzić, że w drugiej połowie XV w. mamy do czynienia z dwoma wyraźnymi okresami w rozwoju stosunków własnościowych. Pierwszy z nich, trwający do końca lat siedemdziesiątych, charakteryzował się ostatecznym załamaniem pozycji „starej” elity kupieckiej, otwarciem miasta dla napływu do niego elementu obcego. W strukturze własności etap ten zaznaczył się rozpadem wielkich fortun kupieckich, intensyfikacją przejmowania nieruchomości przez instytucje kościelne i obcych kupców. Powoli, ale systematycznie rosła też liczba nieruchomości, które przechodziły na własność przedstawicieli pospółstwa. Nieliczni rzemieślnicy, korzystając z narastającej koniunktury na zboże i skóry, zdołali nawet przedrzeć się do warstwy kupieckiej.

W drugim okresie, który rozpoczęły lata osiemdziesiąte XV w., pełnię władzy w mieście zdobyła nowa elita, zaangażowana przede wszystkim w pośrednictwo w handlu zbożem i innymi towarami między zapleczem polskim a Gdańskiem. Nowi kupcy lokowali zyski w nieruchomości, ale ich działania były nastawione bardziej na zdobycie odpowiednich powierzchni magazynowych aniżeli rentę od dzierżawców domów i bud czynszowych. Generalnie rosła w mieście liczba pustych placów, zamieszkałych wcześniej przez uboższych mieszkańców⁵²⁵. Ta „nowa koncentracja własności” zahamowała nieco proces emancypacji majątkowej pospółstwa. Uzyskanie przez nową elitę kupiecką monopolu na handel zbożem prowadziło do braku podaży tego surowca na rynku lokalnym. Uderzyło to w interesy najbogatszych warstw pospółstwa — cechów spożywczych. W kolejnym półwieczu ów konflikt między rzemiosłami spożywczymi a kupiecką radą miał zdominować życie wewnętrzne miasta, doprowadzając ostatecznie do rewolty pospółstwa w 1523 roku⁵²⁶.

cz. 1, s. 86, 168) wykazał, że kupno owych kamienic wiązało się z pobytem Kallimacha w Toruniu. Należy jednak dodać, że transakcje te miały raczej charakter spekulacyjny. Pod koniec pobytu w mieście Kallimach nabył i zaraz sprzedał domy. Trudno podejrzewać, by chciał tu zostać na dłużej. W pracy M. Biskupa błędnie też podano nazwisko sprzedającego — Henrich Snellenberg był tylko przedstawicielem prawnym Turzona przy transakcji przed sądem toruńskim (APT, kat. II, dz. IX, t. 3, s. 231; ibidem, t. 4, s. 92, 146, 159, 167).

⁵²⁴ K. Mikulski, *Wymiana elity władzy*, s. 77–78.

⁵²⁵ M. Biskup w: *Historia Torunia*, t. II, cz. 1, s. 71.

⁵²⁶ J. Buława, *Walki społeczno-ustrojowe w Toruniu*, s. 20 (skargi piekarzy), 35, 39 (skargi piwowarów).

4. Przemiany w strukturze społecznej i majątkowej w pierwszej połowie XVI wieku

Pierwsza połowa XVI stulecia w zakresie stosunków społecznych i majątkowych była właściwie tylko kontynuacją procesów rozpoczętych w poprzednim półwieczu. Władza nad miastem spoczywała w rękach dziedzicznej już elity kupieckiej, dodatkowo koligającej się przede wszystkim we własnym gronie i coraz bardziej zamkniętej dla przybyszów z zewnątrz. Sprzyjały temu zjawisku długoletnie kadencje we władzach miasta drugiego pokolenia „nowej” elity kupieckiej. Kasper Schotdorf był rajcą przez 39 lat (1503–1541), Conrad Hitfeld przez 47 lat (1504–1551), Hans Koye przez 43 lata (1507–1550), Frantz Esske przez 29 lat (1508–1537), Konrad Braun przez 31 lat (1511–1542), Greger Strauss przez 38 lat (1519–1557), Niclos von der Linde przez 34 lata (1529–1563), Hans Stroband przez 48 lat (1537–1585)⁵²⁷. Co ważniejsze, ludzie ci piastowali prawie od początku swych karier urzędniczych najwyższe funkcje miejskie: kamlarzy, a potem burmistrzów i burgrabiów. Swoją przynależność do elity władzy rodziny te podkreślały przez potwierdzenia posiadanych praw szlacheckich lub uzyskanie nobilitacji. Demograficzna prężność nowej elity zbiegła się w czasie z rozwojem eksportu zboża, w którym kupcy toruńscy pośredniczyli, aż do 1537 r. korzystając z posiadanego przez miasto prawa składu. Ale nawet odebranie miastu tego przywileju nie wpłynęło na sytuację jego elity, a przynajmniej nie spowodowało nagłego załamania się pozycji ekonomicznej najbogatszych kupców toruńskich. Zabezpieczyli oni zresztą swe interesy rodzinne instalując dzieci w portach w Gdańsku i Elblągu. Wyraźna przewaga Gdańska w handlu zbożem zmusiła do migracji z Torunia patrycjuszowską rodzinę Lisemanów⁵²⁸. Jej śladami podążyli wkrótce po połowie XVI w. von der Lindenowie⁵²⁹ i Rüdigerowie⁵³⁰. Exodus części patrycjatu toruńskiego postępował zapewne wprost proporcjonalnie do wypływu nagromadzonych kapitałów

⁵²⁷ K. Mikulski, Urzędnicy miejscy.

⁵²⁸ Jako pierwszy pojawił się w Gdańsku Joachim Liseman, ławnik gdański w r. 1538, rajca 1555, † 1574, syn rajcy toruńskiego Hansa († ok. 1529 r.). Por. J. Zdrenka, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig. Teil II 1526–1792*, Hamburg 1989, s. 242–243. Lisemanowie posiadali w Toruniu aż do początku XVII w. znaczne nieruchomości z dużym zapleczem magazynowym, m.in. spichrzem śledziowym, między ul. Szkolną, Ciasną i Mostową.

⁵²⁹ Ibidem, s. 240 — do Gdańska przeniósł się najstarszy syn Niclosa von der Linde, burmistrza toruńskiego († 1563 r.) — Johann, ławnik 1549, rajca gdański 1554, † 1558 r.

⁵³⁰ Do Gdańska przenieśli się przedstawiciele kilku linii Rüdigerów. Jako pierwszy pojawił się tam Matthias, syn rajcy toruńskiego Hansa († 1532 r.). Był on ławnikiem 1587 i rajcą gdańskim 1587, † 1590 r. — ibidem, s. 272. Zob. też D. Weichbrodt, geb. von Tiedemann, *Patrizier*.

Tablica 32. Zestawienie zapasów zboża, jakie posiadali kupcy toruńscy wewnątrz miasta w 1528 r.

Imię i nazwisko kupca	Pełniony urząd	Posiadany zapas zboża w łasztach
Hans Liseman	rajca	30
Christian Stroband	rajca	30
Lucas Krüger	rajca	18
Hans Lange	.	10
Brosian Szczirba	.	10
Katarzyna Kussin (?)	.	10
Wolff Gregors z matką i fr. Beutelin	.	7
Stenczel Poganke	.	8
Hans Koye	rajca	6
Hans Voyth	.	4
Jacob Seusse	rajca	3
Jacob Koth	.	3
Jacob Thiel	.	3
Hans Hoffman	rajca	3
Adrian Fredewald	rajca	3
Hans Rüdiger	.	3
Johann Rüdiger	.	3
Hans Fredewald	.	3
Valentin Wejobber	.	3
Matthias, der Weichselwerter	.	3
N. Barts	.	2
Casper Friese	.	2
Glucksus Nuske	.	2
Hans Fredewald	.	2
Jacob Belle	.	1
Hans Auschwitz	.	1

kupieckich z Torunia do Gdańska. Już w pierwszej połowie XVI w. zaczęli bankrutować mniej zasobni kupcy toruńscy uczestniczący w handlu z Gdańskiem. Ale nie było to jeszcze zjawisko masowe. Toruń pozostawał nadal atrakcyjnym miastem dla przybywających kupców. W latach dwudziestych przeniósł się tu z Gdańska bogaty kupiec Christian Stroband. W ciągu dwóch lat (1523–1524) zainwestował w zakup nieruchomości 1245 grzywien, a więc sumę — jak na owe czasy — niebagatelną⁵³¹. Wkrótce rozwinął szeroką działalność gospodarczą, a przede wszystkim

⁵³¹ APT, kat. II, dz. IX, t. 5, k. 82 (dom przy Rynku za 800 grz.), 82v (dom przy Koziej za 30 grz.), 94 (dom przy Rabińskiej za 300 grz.), 95 (dom Przy Kościele NMP za 115 grz.).

Tablica 33. Najwięksi właściciele nieruchomości w Starym Mieście Torunia w 1550 r.

Lp.	Nazwisko	Imię	H-1	H-2	H-3	H-4	B	Sp	Mh	Hst	Og.	Zawód	Funkcja
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Liseman	Hans † (wd.)	1	3	1	-	3	4	-	-	13	kupiec	r. 1521, †1530
2	Linde, von der	Niclos	1	1	1	1	5	-	-	-	9	kupiec	b. 1540, †1563
3	Fredewald	Adrian	-	3	3	-	1	1	-	-	8	kupiec	r. 1530, †1551
4	Molner	Hans † (wd.)	1	1	3	-	1	-	-	1	7	kupiec	
5	Krüger	Lucas † (wd.)	1	-	-	1	2	1	-	-	5	kupiec	b. 1545, †1549
6	Eske	Frantz † (wd.)	2	1	-	1	-	1	-	-	5	kupiec	b. 1522, †1537
7	Hirfeld	Conrad	-	1	3	1	-	-	-	-	5	kupiec	b. 1512, †1551
8	Kranch	Hans	-	1	-	1	3	-	-	-	5	kupiec	ł. 1547-1555, †po 1565
9	Rese	Jorge	-	1	1	1	2	-	-	-	5	kupiec	
10	Ritter	Jorge	-	3	1	-	-	1	-	-	5	kupiec	ł. 1542, †1553
11	Falcke	Lorenz	-	-	-	2	3	-	-	-	5	konwisarz	
12	Fibick	Jacob	-	-	-	-	5	-	-	-	5	szewc	
13	Vogt	Mattis	-	-	1	1	3	-	-	-	5	piekarz	
14	Koye	Casper	1	1	-	-	-	2	-	-	4	kupiec	ł. 1545, r. 1552, †1572
15	Knoff	Lorenz † (wd.)	2	-	-	-	2	-	-	-	4	kupiec	r. 1515, †1519
16	Rüdiger	Hans jun.	-	1	2	1	-	-	-	-	4	kupiec	
17	Goldberg	Pawel † (wd.)	-	-	1	1	1	-	1	-	4	piwowar	
18	Kissling	Hans	-	-	2	1	-	-	1	-	4	piwowar	
19	Nycke	Jorge	-	-	-	2	2	-	-	-	4	nożownik	
20	Scholze	George	-	-	1	-	3	-	-	-	4	kupiec	ł. 1557, r. 1578, †1597
21	Friese	Casper	1	1	-	1	-	-	-	-	3	kupiec	ł. 1546, †1554
22	Goldner	Merten	1	-	-	-	2	-	-	-	3	piwowar	

Cd. tabl. 33

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
23	Lange	Hans	1	-	-	1	-	1	-	-	3	kupiec	ł. 1573, r. 1574, †1581
24	Preuss	Lorencz	1	-	-	2	-	-	-	-	3	kupiec	r. 1547, †1572
25	Schachman	Lucas	1	-	-	-	1	1	-	-	3	kupiec	ł. 1563, r. 1564, b. 1575, †1578
26	Dietz	Jacob Ludwig	-	1	1	-	-	1	-	-	3	kupiec	r. 1541, b. 1553, †1558
27	Koth	Jacob † (wd.)	-	1	2	-	-	-	-	-	3	-	ł. 1530, †1545
28	Krause	Casper	-	1	2	-	-	-	-	-	3	rzeźnik	
29	Neisser	Simon	-	1	1	1	-	-	-	-	3	-	
30	Stolle	Hans, Jorge	-	1	1	-	1	-	-	-	3	kupiec	synowie rajcy
31	Stroband	Hans	-	1	1	-	-	1	-	-	3	kupiec	r. 1537, b. 1551, †1585
32	Rüdiger	Hans sen.	-	2	-	-	1	-	-	-	3	kupiec	r. 1540, †1563
33	Werden, von	Hans	-	2	-	-	1	-	-	-	3	obcy	
34	Koye	Jorge	-	3	-	-	-	-	-	-	3	kupiec	ł. 1514, †1551
35	Auschwitz	Hans	-	-	-	-	-	-	1	-	3	piwowar	ł. pm. 1531, ł. 1549, †1552
36	Holstein	Simon	-	-	2	-	1	-	-	-	3	kupiec	ł. 1549, r. 1552, †1567
37	Koch	Benedict	-	-	3	-	-	-	-	-	3	-	
38	Papelbaum	Fabian	-	-	-	1	2	-	-	-	3	zegarmistrz	
39	Peckaw	Mechtild	-	-	1	-	-	2	-	-	3	kupiec	wd. po r. i. ł.
40	Sieffert	Michel	-	-	1	-	-	2	-	-	3	kupiec	ł. 1560, r. 1567, †1577

Oznaczenia skrótów — jak w tablicy 31, ponadto: pm. — przedmiejski.

Tablica 34. Najbogatsi właściciele nieruchomości w Nowym Mieście Toruniu w 1550 r.

Lp.	Nazwisko	Imię	H-1	H-2	H-3	H-4	HI	B	Sp	Mh	Hst	Rh	Gh	Og.	Zawód	Funkcja
1	Gretsch	Andres	-	1	1	1	-	-	1	-	-	3	-	7	piwowar	ł. 1529, r. 1535, † 1551
2	Schonwald	Mattis	1	-	1	-	-	1	1	-	2	-	-	6	piwowar	ł. 1545, † 1578
3	Woytke	Michel	2	-	1	-	-	-	-	-	2	-	-	5	piwowar	ł. 1531, r. 1542, † 1573
4	Wendt	Jacob	-	1	-	-	-	1	-	1	2	-	-	5	piwowar	ł. 1522, † 1554
5	Cölmer	Casper	-	2	-	-	-	1	-	-	1	-	-	4	rzeźnik	ł. 1546, r. 1552, † 1564
6	Donnebier	Dominick	-	1	-	-	-	-	-	-	1	3	-	4	piwowar	ł. 1545, r. 1550, † 1564
7	Ortlob	Casper	-	1	-	-	-	1	-	-	1	-	-	4	piwowar	starszy ławnik
8	Vogelstock	Mattis	-	1	-	1	-	-	1	-	-	-	-	4	sukiennik	ł. pm. 1527, † 1555
9	Hoffman	Greger	1	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3	piwowar	
10	Speicher	Jacob	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	3	piekarz	
11	Sommer	Benedict	-	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	3	piwowar	
12	Blasse	Greger	-	1	-	-	-	-	1	1	1	-	-	3	piwowar	
13	Schulff	Stenzel	-	1	-	-	-	-	1	1	1	-	-	3	piwowar	ł. 1580, r. 1586, † 1597
14	Sittke	Simon † (wd.)	-	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-	3	piwowar	
15	Brater	Andres	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	3	balwierz	
16	Cleophas	Andres	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	-	3	sukiennik	
17	Colmenseer	Hans	-	-	-	1	-	-	-	1	1	-	-	3	piwowar	
18	Hoffman	Andres	-	-	1	-	-	-	-	2	2	-	-	3	piwowar	
19	Mentzel	Hans	-	-	1	1	-	-	-	1	-	-	-	3	piwowar	
20	Pleszewski	Greger	-	-	-	1	-	-	-	2	2	-	-	3	bednarz	
21	Remlerynne	Greger † (wd.)	-	-	1	-	-	-	-	1	1	-	-	3	piwowar	
22	Schwečke	Hieronim	-	-	-	-	-	-	-	2	2	1	-	3	-	
23	Steinberg	† (wd.)	-	-	-	-	1	-	-	-	2	-	-	3	cz-skórnik	ł. 1545, † 1549

Objaśnienia skrótów jak przy tablicach 31 i 33, dodatkowo: HI — domek z niewielkim zapleczem gospodarczym, Gh — garbarnia, Rh — rama sukiennicza.

handel zbożem. W 1528 r. w spichrzach magazynował 30 łasztów zboża⁵³². Podobną ilością tego towaru dysponował w tym czasie w Toruniu tylko najbogatszy kupiec tutejszy — Hans Liseman, właściciel m.in. czterech spichlerzy⁵³³.

Zestawienie właścicieli zapasów zboża w mieście w 1528 r. (tabl. 32) wskazuje na niewielką liczbę kupców zbożowych oraz znaczną koncentrację zapasów w rękach kilku z nich. Na ogólną liczbę 26 kupców posiadających w sumie 183 łasztów zboża, sześciu najbogatszych dysponowało 108 łasztami (ok. 60% całości zapasów). Zdaje się to świadczyć o wyraźnych dysproporcjach majątkowych w grupie kupców zbożowych — najzamożniejszej warstwy kupiectwa toruńskiego.

W strukturze własności miejskiej następowały zmiany analogiczne, jak w okresie poprzednim. Nadal wzmacniali swoją pozycję, tym razem już kosztem wszystkich pozostałych klas majątkowych, właściciele dwóch-czterech nieruchomości. Ich liczba wzrosła z 70 w 1500 r. do 81 w 1550 r. (odpowiednio z 24 do 28% ogółu), a liczba działek w ich rękach z 172 do 188 (w liczbach względnych wzrost z 31 do 35%). W grupie majątków najbogatszych (powyżej pięciu nieruchomości) znalazło się siedemnastu właścicieli. Wśród czterech największych majątków aż trzy były w rękach instytucji: rada (własność komunalna) zarządzała 51 nieruchomościami, kościół św. Jana — 11, szpital św. Jerzego — 11. Również bractwo św. Jerzego posiadało pięć bud czynszowych. Zmniejszyła się liczba właścicieli pojedynczych nieruchomości (z 197 do 191). Zmieniała się też struktura gospodarcza tych majątków. W grupie najbogatszych właścicieli prywatnych coraz większą rolę odgrywały spichrze — Hans Liseman posiadał ich cztery, Casper Koye, Mechtild Peckaw i Michel Sieffert po dwa. Dysponowanie dużymi przestrzeniami magazynowymi miało najprawdopodobniej znacznie większy wpływ na zamożność rodziny, aniżeli większa nawet liczba innego typu nieruchomości.

Przy analizie najbogatszych właścicieli działek w Starym Mieście (tabl. 33) zaznaczyć trzeba poważne zmiany w składzie zawodowym tej grupy w analizowanym okresie. O ile jeszcze na przełomie XV/XVI w. dominowali w niej niepodzielnie kupcy, o tyle w połowie XVI stulecia coraz większą rolę zaczynają odgrywać przedstawiciele pospólstwa. Wśród właścicieli trzech działek i więcej było w 1550 r. dwudziestu pięciu kupców (w 1500 r. było ich w tej grupie 26), czterech piwowarów, po jednym piekarzu, rzeźniku, konwisarzu, nożowniku, zegarmistrzu i szewcu oraz cztery osoby o nieznanym zawodach. Tak więc już czternastu właścicieli w tej grupie wywodziło się spoza kupiectwa (w 1500 r. było takich osób 9). Z tego porównania wynika, że liczba dużych kompleksów

⁵³² *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 168.

⁵³³ *Ibidem*.

własnościowych w rękach najbogatszych kupców nie zmniejszyła się zbyt, ale wzrosła liczba bogatych przedstawicieli pospólstwa. Szczególnie widoczne było to zjawisko w grupie piwowarów, którzy wyraźnie zdystansowali w pierwszej połowie XVI w. pod względem majątkowym pozostałe cechy spożywcze. Piwowarzy zaczęli też w tym czasie przenikać coraz częściej do władz miejskich. Już na początku XVI w., być może wraz z postępującym upadkiem gospodarczym przedmieść, piwowarzy pojawili się wśród ławników przedmiejskich⁵³⁴. W 1501 r. Hans Goer, dotychczas ławnik przedmiejski, dostał się — po raz pierwszy po kilkudziesięciu latach absencji piwowarów w tym organie — do ławy staromiejskiej⁵³⁵.

Dla połowy XVI w. można też przeprowadzić analizę struktury własnościowej Nowego Miasta. W tym czasie funkcjonowało tam 191 właścicieli, którzy posiadali łącznie 329 nieruchomości. Struktura własności była wyraźnie bardziej rozproszona niż w Starym Mieście. Właściciele pojedynczych nieruchomości stanowili 66% ogółu i posiadali 39% nieruchomości. Największą siłą ekonomiczną dysponowali właściciele dwóch-czterech parceli, którzy stanowili 30% ogółu, ale posiadali 42% działek. W rękach właścicieli bogatszych (4%) znajdowało się 19% nieruchomości. W tej ostatniej grupie dominowała własność instytucji komunalnych i kościelnych: rada dysponowała 18 nieruchomościami, do szpitala św. Piotra i Pawła należało 12 działek, do kościoła św. Jakuba — 9. Trzy nieruchomości należały do cechu sukienników.

Zestawienie najbogatszych właścicieli w Nowym Mieście (tabl. 34) jeszcze dobitniej wykazuje trwający proces rozwarstwiania się pospólstwa. Od połowy XV w., kiedy można było obserwować uwarstwienie majątkowe mieszkańców Nowego Miasta, zaszły zasadnicze zmiany. Dominującą pozycję wśród tutejszych cechów zdobyli piwowarzy. Brak konkurencji bogatych kupców, sprawowanie władzy nad miastem już w okresie wcześniejszym, powodowały znacznie szybszy awans majątkowy tutejszych piwowarów w porównaniu z ich staromiejskimi odpowiednikami. Co więcej, bardziej ekspansywni piwowarzy nowomiejscy zaczęli w XVI w. migrować do Starego Miasta, przejmując powoli także tamtejsze mielcuchy i browary. Już w 1504 r. nabył działkę w Starym Mieście Vicencz Ostisch, ławnik nowomiejski i piwowar⁵³⁶. Inwestowały w Starym Mieście rodziny piwowarskie Goldbergów al. Kneipów⁵³⁷,

⁵³⁴ K. Mikulski, *Unifikacja ustrojowa*, s. 35, przyp. 20.

⁵³⁵ Ibidem, s. 35, przyp. 21.

⁵³⁶ Kupił dom przy ul. Szkolnej (nr 67) za 1 tys. grzywien (APT, kat. II, dz. IX, t. 4, s. 320).

⁵³⁷ Jako pierwszy pojawił się w Starym Mieście Merten Goldberg — właściciel domu przy ul. Chełmińskiej (nr 338) w 1525 r. Szczególną aktywność w gromadzeniu dóbr wykazywał w 2 poł. XVI w. Simon Goldberg, który kupił w 1579 r. dom narożny przy ul. Ducha św. (nr 198), w 1589 — sąsiadujące z nim browar i mielcuch przy Panieńskiej, w 1590 — dom z mielcuchem i browarem przy Ducha św. (nr 199). Posiadał też w 1590 r.

Straussów⁵³⁸, Kuestalów⁵³⁹, Rümplerów⁵⁴⁰, Kromendorfów⁵⁴¹ i Goldnerów⁵⁴². Charakterystyczny był w tej grupie awans Gregera Straussa. Rozpoczął on karierę urzędniczą w Nowym Mieście w 1518 r., najpierw jako ławnik, rok później awansował do rady jako jeden z czterech reprezentantów Nowego Miasta. Już jednak w 1521 r. został przeniesiony do grona rajców staromiejskich, a na jego miejsce awansowano kolejnego przedstawiciela Nowego Miasta⁵⁴³. Był to pierwszy wypadek tego typu przesunięcia wewnątrz rady⁵⁴⁴.

W Nowym Mieście wśród 23 posiadaczy trzech i więcej działek w 1550 r. było aż piętnastu piwowarów, dwóch sukienników, dwóch piekarzy, jeden rzeźnik, jeden bednarz, jeden balwierz, jeden czerwonoskórnik i jedna osoba o nieznanym zawodzie. W porównaniu z połową XV w. największe straty w strukturze majątkowej poniosły współrządzące wcześniej Nowym Miastem cechy sukienników i czerwonoskórników. Awansowały rzemiosła spożywcze, wysoką pozycję majątkową utrwalił przede wszystkim bogaty cech rzeźników nowomiejskich, którzy zaczęli wprowadzać swych przedstawicieli do ławy.

W mieście coraz częściej wchodziła w posiadanie nieruchomości przedstawiciele szlachty, obcy kupcy i bogaci chłopi. W 1550 r. szlachta posiadała w Starym Mieście osiem działek, a w Nowym Mieście — dwie. Nabywanie przez szlachtę nieruchomości w mieście było zjawiskiem nowym w stosunkach własnościowych. Jeszcze w 1512 r. osiedlenie się w Toruniu

dom przy ul. Rabiańskiej (nr 130) i od 1594 r. dom przy Chełmińskiej z mielcuchem i browarem (nr 319 b). Skupił on więc ok. 7 browarów z zapleczem magazynowym na terenie Starego Miasta.

⁵³⁸ W 1527 r. Greger Strauss kupił dom przy ul. Chełmińskiej (nr 344). Sprzedał go w 1556 r.

⁵³⁹ Hans Kuestal nabył w 1554 r. dom przy ul. Rabiańskiej (nr 131), a w 1555 r. przy ul. Ducha św. (nr 200), oba z browarami i mielcuchami. Może jego syn Urban Kuestal kupił z kolei dom narożny z mielcuchem i browarem przy Starotoruńskiej/Koziej (nr 168, 169).

⁵⁴⁰ Jako pierwszy w Starym Mieście zamieszkał David Rümpler, który najpierw nabył w 1570 r. dom przy ul. Chełmińskiej (nr 309), Ducha św. (nr 199, ale ten zaraz sprzedał w 1599 r.), Szerokiej (nr 446, 1579–1591), Starotoruńskiej (nr 204, 1590) i Ducha św. (nr 200, 1590).

⁵⁴¹ Mattis Kromendorf posiadał już w 1 poł. XVI w. dom przy ul. Chełmińskiej (nr 336, 1514–1521) i spichrz przy Panieńskiej (nr 219, do 1522 r.). W końcu tego stulecia dwa domy nabywała kolejno Anna Kromendorf, wdowa po Jacobie — znajdowały się one przy Rynku Staromiejskim (nr 160, 1595–1596) i przy Koziej (nr 167, 1596–1606).

⁵⁴² Już w 1529 r. Hans Goldner z Nowego Miasta skupił kilka domów (z browarem i mielcuchem) przy ul. Szewskiej (nr 352). Pozostawały one potem aż do 1627 r. w rękach jego potomków (właścicielami byli syn Merten 1545, wnuk Salomon 1575, † 1595, i dzieci tegoż do 1627 r.).

⁵⁴³ Por. K. Mikulski, Urzędnicy miejscy.

⁵⁴⁴ Dalsze zob. idem, *Unifikacja ustrojowa*, s. 34, przyp. 17.

szlacheckiej rodziny Modlibogów wymagało zgody rady, sami zainteresowani musieli składać przysięgę, że wypełniać będą obowiązki podatkowe spoczywające na właścicielu posesji. Zawarty przez nich kontrakt, z racji zapewne jego nietypowości, wpisano do ksiąg radzieckich⁵⁴⁵; następne kontrakty odnotowywano już w księgach ławniczych. Sprzedawali nieruchomości w Toruniu: w 1518 r. kasztelan gdański Jan Baliński⁵⁴⁶, w 1525 r. szlachcic z Kujaw Bartłomiej Przyłubski⁵⁴⁷, w 1530 r. szlachcic z ziemi chełmińskiej Stanisław Stoliński⁵⁴⁸, kupił dom w mieście w 1534 r. Andrzej Polewski⁵⁴⁹.

Głównie poprzez związki rodzinne wchodzili w posiadanie domów w Toruniu mieszkańcy innych miast. W połowie XVI w. działki w Toruniu miał jeden obywatel z Poznania, trzech gdańszczan posiadało sześć nieruchomości, jedną zaś elblązanin. Najbogatszym gdańszczaninem mającym nieruchomości w Toruniu był Hans von Werden, właściciel trzech posesji, odziedziczonych wraz z ręką córki rajcy toruńskiego Ludwika Engelharta, siostrzenicy burmistrza Conrada Hitfelda⁵⁵⁰. Wcześniej przewinęło się przez miasto znacznie więcej właścicieli związanych na stałe z innymi ośrodkami. Przybyszami byli późniejsi rajcy i burmistrzowie toruńscy: Christian Stroband (z Gdańska)⁵⁵¹, Bernhard Pulman (z Hamburga)⁵⁵², Hans Mochinger (z Tyrolu)⁵⁵³. Rozległe kontakty handlowe kupców toruńskich spowodowały też obecność na miejscowym rynku nieruchomości potentatów finansowych ówczesnej Europy. Dwie bogate posesje przejęli za długi od Hansa von der Brücke Fuggerowie z Augsburga⁵⁵⁴. Jedną z nich, przy ul. Jęczmiennej, sprzedali w 1540 r. radzie, ale w drugiej (przy ul. Żeglarskiej) utrzymywali jeszcze przez kilkanaście lat swoich faktorów. W podobny sposób, za długi, wszedł w posiadanie

⁵⁴⁵ *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 143; M. Biskup w: *Historia Torunia*, t. II, cz. 1, s. 86.

⁵⁴⁶ Posiadał wcześniej dom przy ul. Jęczmiennej (nr 55).

⁵⁴⁷ Posiadał dom przy ul. Szkolnej (nr 69), sprzedał go w 1529 r.

⁵⁴⁸ Posiadał połowę domu przy Rynku (nr 431).

⁵⁴⁹ Był to dom przy ul. św. Anny (nr 180a).

⁵⁵⁰ J. Zdrenka, *Rats- und Gerichtspatriziat*, s. 320–321 — burmistrz gdański 1526 r., † 1554 r., starosta nowski.

⁵⁵¹ A. Semrau, *Katalog*, s. 95; M. Curtze, *Urkundliche Nachweise über die Familie Stroband in Thorn*, „Altpreussische Monatschrift”, Bd. 18: 1881, s. 174–175; A. Semrau, *Nachrichten über Christian Stroband*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungs-Bezirk Marienwerder”, 1893, H. 31, s. 82–87; M. Malinowska, *Mieszczanie toruńscy — Strobandowie*, s. 42–43.

⁵⁵² A. Semrau, *Katalog*, s. 78.

⁵⁵³ *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 134 — przybył do Torunia w 1591 r. Do rady wszedł jeden z jego synów Marcus Mochinger. Por. A. Semrau, *Die Herkunft eines Thorner Ratsgeschlechtes aus Tirol*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins”, 1910, H. 18, s. 40–41.

⁵⁵⁴ Były to domy przy ul. Żeglarskiej (nr 106) i Jęczmiennej (nr 56), APT, kat. II, dz. IX, t. 6, k. 17v–18v. Fuggerowie zajęli też spichrz przy Rabińskiej, folwark Folsąg i 33 łany w Czarzu za dług 2894 zł.

kamienicy przy ul. Szczytnej Quirin Schlick, browarnik z Passawy, ale zaraz w 1530 r. dom odsprzedał⁵⁵⁵.

Nadal nabywali posesje w mieście bogaci chłopi (głównie sołtysi i karczmarze) z najbliższej okolicy. Zasilali oni przede wszystkim cech piwowarów. W Starym Mieście w 1550 r. posiadało domy czterech bogatych chłopów z okolicy, w Nowym Mieście — trzech.

Pierwsza połowa XVI w. była więc okresem niezwykle interesującym z punktu widzenia dziejów społecznych miasta. Utrzymujący swą przewagę polityczną i ekonomiczną patrycjat kupiecki musiał się coraz bardziej liczyć z narastającą opozycją rzemiosł spożywczych, a przede wszystkim piwowarów. Awans społeczny i majątkowy tych rzemiosł miał swoje podłoże w dynamicznym rozwoju rynku lokalnego oraz szybkim wzroście demograficznym, jaki obserwujemy na ziemiach polskich w XVI stuleciu. Korzystny bilans w handlu zagranicznym z jednej, a wspomniany rozwój rynku lokalnego z drugiej, po kulminacji napięć społecznych około 1523–1525 r., wywołanych bezpośrednio przez skutki wojny i słabe urodzaje, spowodował w miarę bezkonfliktową współegzystencję kupiectwa i rzemiosł w drugiej ćwierci XVI wieku. Warta podkreślenia jest koncentracja nieruchomości w mieście w rękach piwowarów, rzadziej przedstawicieli innych rzemiosł. Świadczyła ona o szybkim zmniejszaniu się dysproporcji majątkowych między kupcami a piwowarami. Poprawa pozycji społecznej czołowych przedstawicieli cechu odbywała się jednak przy zamknięciu dostępu do uprawiania rzemiosła dla obcych. Piwowarzy jako jedni z pierwszych w Toruniu wprowadzili zakaz przyjmowania do cechów przybyszów z Polski⁵⁵⁶. Mamy tu więc do czynienia z podobnym jak w przypadku patrycjatu zjawiskiem ekskluzywizacji zawodu, jego petryfikacji społecznej.

5. Upadek kupców zbożowych w drugiej połowie XVI wieku

W drugiej połowie XVI w. skończył się proces równomiernego wzrostu zamożności wszystkich znaczących warstw społeczności miejskiej. Zadecydowały o tym czynniki zewnętrzne — ekspansja gdańszczan na dalekim zapleczu polskim i rugowanie kupców z innych miast z pośrednictwa w handlu na rynku wiślanym. Ofiarą tej konkurencji padli też najwięksi toruńscy pośrednicy w handlu zbożem. Najbardziej wyrazisty był upadek fortuny burmistrza toruńskiego Bernarda Pulmana, przybysza z Hamburga. W Toruniu pojawił się on krótko przed 1544 r., kiedy został

⁵⁵⁵ Ibidem, k. 11–11v.

⁵⁵⁶ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 63, 104 — uchwała cechu piwowarów staromiejskich z 1540 r. Odtąd liczba mistrzów pochodzenia polskiego szybko spadała.

przyjęty do prawa miejskiego⁵⁵⁷. Poślubił tu córkę jednego z najbogatszych kupców toruńskich — Hansa Lisemana, przejmując wraz z ręką żony część majątku tej rodziny⁵⁵⁸. Już w 1547 r. został ławnikiem, w 1550 r. rajcą, a w 1554 r. burmistrzem⁵⁵⁹. Powodzenie w interesach w pierwszym okresie bytności w Toruniu pozwoliło Pulmanowi na zbudowanie zwartej kompleksu mieszkalno-magazynowego w najbliższym sąsiedztwie Bramy Mostowej przy ulicy o tejże nazwie. Ogółem burmistrz zgromadził w swych rękach sześć kamienic i sześć spichrzów. Fortuna ta jednak nie przetrwała jego śmierci w 1577 r. Już cztery lata później majątek został podzielony między wierzycieli. Wśród nich byli: opat mogiński Jan Gniazdowski, Wojciech i Marcin Kulińscy, mieszczanie z Płocka, Albrecht Szigell, burmistrz z Radziejowa, Aleksander Skrobacz, burmistrz z Nieszawy, Jan Służewski, wojewoda brzeski-kujawski, Wolff von Creutzen, szlachcic z Prus Książęcych, Hans Botcher, rajca elbląski, Feliks Kamiński, szlachcic, Jakub Piwnicki, szlachcic, Henrich Gersdorff, szlachcic, Bartel Fincke, szlachcic z Prus Książęcych, Paul Peczelin, Paul Colmener, Anthoni Senfftleben, Hans Mentzel, Matz Schwircz, mieszczanie z Torunia, Błażej Suszewski, chłop z Nieszawki, Wieczorek, chłop z Grębocina, i inni. Wierzycielem Pulmana była też rada miejska Torunia. Jego długi wynosiły około 13 tysięcy złp.⁵⁶⁰ Pochodzenie dłużników ukazuje zasięg działalności kupieckiej Pulmana. Jego interesy sięgały Mazowsza i Prus Książęcych na zachodzie, Kujaw na południu i Elbląga na północy. O upadku toruńskiego pośrednictwa w handlu zbożem świadczy też przejmowanie największych i najlepiej położonych spichrzów toruńskich przez kupców gdańskich. W 1600 r. pięciu gdańszczan posiadało jedenaście nieruchomości w Toruniu. Z tych Merten Liseman był właścicielem rozległego kompleksu budynków między ul. Szkolną, Mostową i Ciasną składającego się z dwóch domów mieszkalnych i dwóch spichlerzy⁵⁶¹. Dom i dwa spichlerze przy samej Bramie Szkolnej posiadał w tym czasie inny kupiec gdański Casper Quarholtz⁵⁶², kamienicę z zapleczem gospodarczym przy Szkolnej i spichlerz przy ul. Piekary dzierżył inny gdańszczanin Rudiger von Schölle⁵⁶³. Połowa spichrza przy Bramie

⁵⁵⁷ A. Semrau, *Katalog*, s. 78.

⁵⁵⁸ Ożeniony był z Barbarą, córką Hansa Lisemana mł., rajcy toruńskiego z lat 1521–1529. Po teściu przejął rozległy kompleks mieszkalno-magazynowy przy ul. Mostowej (nr 27 a i b, 2 domy i 2 spichrze, nr 20 — dom i spichrz, nr 22 i 23 — dom i spichrz). Potem dokupił jeszcze kolejne dwie działki przy Mostowej (nr 28 — dom ze spichrzem, nr 29 — dwa spichrze) i dom przy ul. Przy Kościele św. Jana (nr 97).

⁵⁵⁹ K. Mikulski, *Urzednicy miejscy*.

⁵⁶⁰ APT, kat. II, dz. IX, t. 10, k. 376v–379v.

⁵⁶¹ Były to domy przy ul. Mostowej (nr 35) i Szkolnej (nr 67) oraz spichrze przy ul. Ciasnej (nr 63 a i b). Sprzedał je Aegidiusowi Lichtfusowi w 1616 r. Liseman posiadał też do 1594 r. dom przy ul. Przy Kościele św. Jana (nr 100).

⁵⁶² Szkolna, nr 72 (dwa spichlerze), 74 (dom mieszkalny).

⁵⁶³ Szkolna, nr 68 (w latach 1593–1616), Piekary nr 215 (od 1593).

Mostowej należała do Edwarda Rüdiger⁵⁶⁴, inny wielki spichrz na rogu Piekar i Panieńskiej, przy murach miejskich, posiadali kolejni przedstawiciele tej ostatniej rodziny, z których jeden też przeniósł się do Gdańska⁵⁶⁵.

Jeszcze większe rozmiary przybrała w drugiej połowie XVI w. ekspansja szlachty w mieście. Przedstawiciele tego stanu inwestowali przede wszystkim w kamienice, które mogły pełnić funkcję ich rezydencji miejskich, ale także w spichrze — co znowu miało na celu likwidację pośrednictwa kupców toruńskich w handlu zbożem. W 1600 r. w rękach szlachty znajdowały się 23 nieruchomości w Starym i Nowym Mieście. Domy w mieście posiadali przede wszystkim przedstawiciele bogatej i średnio zamożnej szlachty kujawskiej i chełmińskiej. Wśród nich byli: Jerzy Bąkowski⁵⁶⁶, Adrian Chełmicki⁵⁶⁷, Wojciech Dorpowski⁵⁶⁸, Łukasz Głuchowski⁵⁶⁹, Walerian Głuchowski⁵⁷⁰, Piotr Grabski⁵⁷¹, Andrzej Kaczkowski⁵⁷², Stanisław Karnkowski⁵⁷³, Maciej Konopacki⁵⁷⁴, Jerzy Kostka⁵⁷⁵, Jan

⁵⁶⁴ Mostowa, nr 31 (1595–1596).

⁵⁶⁵ Panieńska, nr 221. Od 1590 r. posiadali ten spichrz Hans i Salomon Rüdigerowie. Hans był właścicielem jeszcze w 1620 r.

⁵⁶⁶ Piekary, nr 229 b, kupił w 1593 r., wdowa po nim przekazała dom w 1601 r. swemu bratu Krzysztofowi Lubodziekiemu. Potem posiadał go Łukasz Elżanowski, który w 1630 r. sprzedał kamienicę Annie Kominek, wdowie po kotlarzu.

⁵⁶⁷ Rabańska 120, spichrz kupiony w 1586 r., sprzedał go syn Adriana — też Adrian w 1614 r. Andrzejowi Tulibowskiemu, który z kolei odstąpił go w 1616 r. Fabianowi Plemięckiemu († 1622 r.). Spichrz pozostawał w rękach szlacheckich jeszcze na początku XVIII w. — w 1703 r. jego właścicielem był Walerian Kruszyński.

⁵⁶⁸ Za Kościołem NMP, nr 270 — posiadał go w latach 1599–1603, potem sprzedał dom radzie.

⁵⁶⁹ Przy Kościele NMP, nr 281 — kupił go w 1583 r. W 1610 r. jeden z jego synów sprzedał go Jakubowi Mełdzyńskiemu. Potem dom ten znalazł się w posiadaniu benedyktynek chełmińskich.

⁵⁷⁰ Posiadał domy przy ul. Ducha św. (nr 176) i Różanej (nr 164) w latach 1584–1605. Jego spadkobiercy sprzedali je w 1615 r. Mateuszowi Ciszewskiemu, szlachcicowi i sekretarzowi miejskiemu.

⁵⁷¹ Przejął za długi kamienicę ze spichrzem przy ul. Mostowej (nr 25) w 1571 r. W 1615 r. przejął te dobra z rąk zięciów Grabskiego spadkobierca wcześniejszych właścicieli — Merten Gabriel.

⁵⁷² Kurna, nr 44. W 1566 r. kupił tę działkę Andrzej Kaczkowski, potem posiadał ją jego brat Jarosław, a następnie jego synowie Kasper i Andrzej (ten ostatni od 1593 r. samodzielnie). Od spadkobierców tego ostatniego dom kupił w 1628 r. Henrich Hoppe.

⁵⁷³ Wielkie Garbary, nr 272. Dom ten kupił Jan Płomykowski w 1563 r., po którym dziedziczył go jego zięć Stanisław Karnkowski. W 1618 r. Katarzyna Płomykowska sprzedała go Annie Falcke.

⁵⁷⁴ Szkolna, nr 69. Już w 1584 r. znalazł się w rękach szlachty — posiadał go Feliks Kamiński, a następnie jego brat Maciej, który zapisał kamienicę w testamencie Maciejowi Konopackiemu († 1613 r.). Jeszcze w 1633 r. dom posiadali spadkobiercy tego ostatniego, którzy zapewne zapisali go jezuitom — znajdował się tu potem konwikt ich gimnazjum.

⁵⁷⁵ Żeglarska 119. Przed 1593 r. dom należał do Jana Służewskiego, wojewody brzesko-kujawskiego, a następnie do wdowy po nim Małgorzaty. W 1593 r. odstąpiła ona kamienicę radzie, ale w 1600 r. przejął ją bratanek Służewskiej Jerzy Kostka, wojewoda malborski

Kozłowski⁵⁷⁶, Ludwik Mortęski⁵⁷⁷, Jakub Myśliński⁵⁷⁸, Bartłomiej Ostromecki⁵⁷⁹, Fabian Plemiński⁵⁸⁰, Baltazar Rochocki (lekarz miejski)⁵⁸¹, Marcin Samplawski⁵⁸², Janusz Sierakowski⁵⁸³, Katarzyna Sierostawska⁵⁸⁴, Mikołaj Walewski⁵⁸⁵, Bartłomiej Zbijewski⁵⁸⁶.

(† 1611 r.). Wdowa po jego krewnym Janie — Zofia z Herburtów (1 v. Jan Dulski, podskarbi koronny, 3 v. Jan Czarnkowski, kasztelan międzyrzecki) sprzedała dom w 1625 r. Johanowi Mathesiusowi, lekarzowi miejskiemu.

⁵⁷⁶ Rynek Nowomiejski, nr 142. Sprzedał ten dom w 1602 r.

⁵⁷⁷ Za Kościołem NMP, nr 269, 270 — w 1555 r. przejął te domy Andrzej Zebrzydowski, biskup krakowski. Wdowa po Mikołaju, jego bracie, i ich dzieci sprzedały je w 1573 r. Melchiorowi Mortęskiemu. Ludwik chciał cedować domy jezuitom w 1593 r., ale rada chyba nie dopuściła do ich przejęcia przez zakon. Jeszcze w 1616 r. jako właściciele nieruchomości wystąpili: wdowa po Ludwiku Justyna i jej zięć Samuel Żaliński. Potem domy znalazły się w rękach rady.

⁵⁷⁸ Żeglarska nr 103 b. Posiadał dom w latach 1598–1604. Potem do śmierci w 1624 r. jego właścicielem był Fabian Plemiński, którego spadkobiercy przekazali dom jezuitom.

⁵⁷⁹ Był do 1600 r. właścicielem domu przy ul. Mostowej (nr 11), który nabył jego ojciec Szymon w 1594 r. Potem zamienił tę kamienicę na dom przy ul. Różanej (nr 163), który posiadał do śmierci w 1611 r. Jego zięć Jan Świętosławski sprzedał dom radzie w 1617 r.

⁵⁸⁰ Ducha św. 178. W 1556 r. kupił ten dom Feliks Mełdzyński, miecznik ziem pruskich († 1576 r.). Fabian Plemiński posiadał go samodzielnie od 1597 r. jako jeden ze spadkobierców wdowy po Feliksie. Po śmierci Plemińskiego (1622) objął go mąż jego bratanicy Mikołaj Rafał Kostka, starosta malborski, który w 1630 r. sprzedał dom Antoniemu Henrichsowi. Już jednak rok później pretensje do kamienicy zgłosili inni spadkobiercy Plemińskiego — Jan i Michał Działyńscy. Dom pozostawał w rękach tej rodziny jeszcze na początku XVIII w.

⁵⁸¹ Przy Kościele św. Jana, nr 100. Był właścicielem tego domu od 1594 r. Jego spadkobiercy sprzedali dom w 1603 r. Danielowi Orzechowskiemu, a ten w 1606 r. Łukaszowi Elżanowskiemu, który ostatecznie w 1611 r. odstąpił kamienicę krawcowi Michałowi Lockowi.

⁵⁸² Żeglarska 108. Już w 1580 r. właścicielem tej kamienicy był Marcin Kamiński. Po jego śmierci trwał spór o dom między jego spadkobiercami Dorotą z Bystramów Borucką i Marcinem Samplawskim. Ten ostatni przejął ostatecznie kamienicę w 1598 r., po nim posiadał ją Łukasz Samplawski (1608) i Jakub Gołocki (1610–1637). Pozostawała w rękach szlachty jeszcze w 1703 r. — właścicielem był Jan Spławski.

⁵⁸³ Żeglarska, nr 115. Przed 1553 r. przejął ją Stanisław Sokołowski wraz z ręką żony, wdowy po Łukaszu von Allen, staroście rogozińskim. Potem posiadał go jego syn Krzysztof (1570–1571), a następnie Stanisław Sierakowski, kasztelan łędzki (1593, † 1596 r.) i jego synowie Janusz, kasztelan kruszwicki (1600–1608) oraz Łukasz, kasztelan kruszwicki i łędzki (1618, † 1623 r.). Zięć tego ostatniego Jan Szymon Szczawiński sprzedał dom w 1630 r. radzie.

⁵⁸⁴ Za Kościołem NMP, nr 272. Kupiła dom w 1600 r. Potem (1625) znalazł się on w rękach rady.

⁵⁸⁵ Szeroka, nr 454. Dom kupił w 1582 r. Mikołaj Walewski, kasztelan elbląski († 1587 r.). W latach 1602–1610 należał on do jego syna też Mikołaja, który ostatecznie odstąpił go Januszowi Niemojewskiemu († 1618 r.). Jego syn Maciej († 1625 r.) zamienił go w 1622 r. z Hansem Krügerem na obszerniejszy dom przy tejże ulicy (nr 50). Ten ostatni synowie Macieja Niemojewskiego: Władysław i Dadźbog sprzedali w 1628 r. kupcowi Mertenowi Blümke.

⁵⁸⁶ Żeglarska 103 a. Kupił go w 1588 r. i posiadał do śmierci ok. 1603 r. Zapewne w testamencie zapisał dom jezuitom, czego przez wiele lat nie chciała uznać rada miejska.

Na opróżniony przez kupców zbożowych górny szczebel miejskiej drabiny społecznej zaczęli się wysuwać w tym czasie krojownicy sukna i hurtownicy handlujący sukniem. Krojownicy sukna jeszcze w średnio-wieczu nie tworzyli odrębnej organizacji. Należeli do cechu krawców, stanowiąc jednak już wówczas jego elitę majątkową. Do wyodrębnienia się cechu doszło zapewne w pierwszej połowie XVI w. Weszli do niego m.in. potomkowie bogatych rodzin sukienników z Nowego Miasta, które z coraz mniej opłacalnej produkcji i wykańczalnictwa sukna przerzuciły się na handel gotowym sukniem importowanym do Polski przez Gdańsk. Również bogaci kupcy zbożowi zmieniali asortyment. Znamienny w tym wypadku jest przykład Strobandów, którzy zawiązali na początku XVII w. spółkę handlową zajmującą się magazynowaniem i zbytem sukna produkowanego przez toruńskich sukienników — była to więc próba ożywienia miejscowej produkcji, tchnąca duchem merkantylnym⁵⁸⁷.

W strukturze własnościowej nastąpiły w drugiej połowie XVI w. bardzo głębokie zmiany. Przede wszystkim dały o sobie znać skutki reformacji i przejęcia administracji większości dóbr kościelnych przez radę⁵⁸⁸. Własność kościołów parafialnych została wyraźnie ograniczona. Do kościoła św. Jakuba należały w 1600 r. trzy nieruchomości, kościołowi św. Jana pozostało siedem parceli. Mniej straciły szpitale, których zarząd przeszedł w ręce rady — w Starym Mieście należało do nich pięć działek, w Nowym Mieście — siedem. Sześć nieruchomości należało do bractwa św. Jerzego, a trzy — do cechu piwowarów staromiejskich. Najwięcej nieruchomości pozostawało, podobnie jak w poprzednich przekrojach, pod administracją rady, tyle że liczba działek komunalnych uległa poważnemu zmniejszeniu — w 1600 r. w Starym Mieście rada administrowała 33 nieruchomościami, w Nowym Mieście — 11.

Nadal trwał proces dekoncentracji własności prywatnej. Już tylko ośmiu właścicieli w Starym Mieście i sześciu w Nowym Mieście posiadało po pięć i więcej nieruchomości. Generalnie znowu zmniejszył się dystans między wielkością majątków nieruchomych w Starym i Nowym Mieście. Największe majątki (5 i więcej nieruchomości, razem z parcelami należącymi do instytucji kościelnych i własnością komunalną), których było w Starym Mieście dwanaście, obejmowały 102 z 527 parceli, co stanowiło 19% ogółu (wobec 30% w 1550 r.). Do siedmiu właścicieli tej kategorii w Nowym Mieście należało 46 z 236 działek (14%, wobec 19% w 1550 r.). Po raz pierwszy zmniejszył się też udział majątków średniej własności w strukturze majątkowej Starego Miasta. Właściciele dwóch–czterech działek stanowili tam w 1600 r. 26% ogółu (83 majątki) i posiadali 197 parceli (22% ogółu, wobec 28% właścicieli i 35% działek w 1550 r.). W Nowym

⁵⁸⁷ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 124.

⁵⁸⁸ K. Mikulski, *Unifikacja ustrojowa*, s. 35 n.

Tablica 35. Najwięksi właściciele nieruchomości w Starym Mieście Torunia w 1600 r.

Lp.	Nazwisko	Imię	H-1	H-2	H-3	H-4	B	Sp	Mh	Hst	Og.	Zawód	Funkcja
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Scholzce	George † (wd.)	-	-	1	-	6	-	-	-	7	kupiec	r. 1578, †1597
2	Esse	Frantz	2	-	-	-	2	2	-	-	6	kupiec	r. 1571, b. 1579, †1601
3	Eckert	Hans	-	-	1	3	2	-	-	-	6	piekarz	
4	Kemplake	Brosien † (wd.)	-	-	1	2	3	-	-	-	6	kupiec	
5	Schotdorf	Christian † (wd.)	1	1	-	1	-	2	-	-	5	kupiec	r. 1564, †1596
6	Rüdiger	Hans	-	1	2	-	1	1	-	-	5	kupiec	†. 1591, †1601
7	Rüdiger	Jacob	-	1	-	-	1	3	-	-	5	kupiec	r. 1590, b. 1591, †1609
8	Goldberg	Simon	-	-	1	-	-	-	3	-	5	piwowar	
9	Liseman	Merten	1	1	-	-	-	2	-	-	4	kupiec, Gdańsk	
10	Cölmer	Thomas sen.	1	-	-	-	-	2	-	1	4	kupiec	r. 1591, †1609
11	Hertzog	Michel	1	-	1	-	2	-	-	-	4	kupiec	
12	Wachslager	Hans	1	-	1	-	2	-	-	-	4	piwowar	†. 1591, †1617
13	Gretsch	Peter	-	1	3	-	1	-	-	-	4	piekarz	
14	Esse	Simon	1	1	-	-	-	1	-	-	3	kupiec	†. 1579, r. 1603, †1614
15	Krautwaldt	Nickel	1	1	-	-	-	1	-	-	3	kupiec	
16	Haunschildt	Casper	1	-	-	-	2	-	-	-	3	piwowar	
17	Koye	Casper † (wd.)	1	-	-	-	-	1	-	1	3	kupiec	r. 1552, †1572
18	Haberkampf	Bernard	-	2	1	-	-	-	-	-	3	kupiec	†. 1583, r. 1604, †1604
19	Preuss	Hans	-	1	1	-	1	-	-	-	3	kupiec	r. 1579, †1602

Cd. tabl. 35

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
20	Quarholtz	Casper	-	1	-	-	-	2	-	-	3	kupiec, Gdańsk	
21	Sieffert	Georg	-	1	1	-	-	1	-	-	3	kupiec	r. 1596, b. 1602, † 1617
22	Tenck	Fabian	-	1	1	-	-	1	-	-	3	kupiec	† 1610, b. 1610, † 1613
23	Amend	Georg	-	-	2	-	-	1	-	-	3	kupiec	r. 1575, b. 1590, † 1603
24	Bössel	Jacob	-	-	2	1	-	-	-	-	3	rzeźnik	
25	Falcke	Francz	-	-	-	1	2	-	-	-	3	konwisarz	
26	Hupauff	Hans	-	-	2	-	-	-	1	-	3	piwowar	
27	Keiser	Andres	-	-	1	-	2	-	-	-	3	kupiec	† 1610, i. pm. 1599, r. 1615, † 1616
28	Klose	Merten † (wd.)	-	-	1	1	1	-	-	-	3	piwowar	
29	Mochinger	Hans	-	-	1	-	1	1	-	-	3	piwowar	
30	Rentz	Heinrich	-	-	-	1	2	-	-	-	3	krawiec	
31	Rümpler	Jacob	-	-	1	1	-	-	1	-	3	piwowar	
32	Tittel	Georg	-	-	1	-	1	-	1	-	3	piwowar	

Objaśnienia zob. tablice 31, 33.

Tablica 36. Najwięksi właściciele nieruchomości w Nowym Mieście Toruniu w 1600 r.

Lp.	Nazwisko	Imię	H-1	H-2	H-3	H-4	B	Sp	Mh	Hst	Rh	Og.	Zawód	Funkcja
1	Mentzel	Nickel	-	2	1	-	-	1	1	1	-	6	piwowar	†. 1580-1610
2	Strewbig	Jacob	-	3	1	-	-	1	-	1	-	6	piwowar	
3	Blasse	Greger † (wd.)	-	2	-	-	-	-	2	1	-	5	piwowar	
4	Keiser	Jacob	-	-	1	1	-	-	1	2	-	5	piwowar	
5	Latoss	Thomas	-	1	1	-	-	-	-	3	-	5	piwowar	†. 1592-1623
6	Cölmer	Hans	2	-	-	1	1	-	-	-	-	4	kupiec	†. 1569-1576, r. 1576-1601
7	Giering	Christoff	-	-	2	1	-	-	-	-	1	4	sukiennik	†. 1605-1607, r. 1607-1618
8	Lange	Balcer	-	-	2	-	-	-	-	-	2	4	sukiennik	†. 1579-1580, r. 1580-1606
9	Müller	Conrad	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	piwowar	†. 1564-1611
10	Reyman	Merten	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	rzeźnik	
11	Rubach	Thomas	-	1	1	1	-	-	-	1	-	4	krawiec	
12	Weinknecht	Casper	-	-	3	-	1	-	-	-	-	4	rzeźnik	†. 1573-1601
13	Amon	Hans	-	2	-	-	-	-	-	1	-	3	piwowar	
14	Behme	Simon	1	-	-	-	-	1	1	1	-	3	piwowar	†. 1607-1621
15	Förster	Georg	-	-	1	1	-	-	-	1	-	3	plóciennik	
16	Gretsch	Peter	1	-	-	1	1	-	-	-	-	3	piekarz	
17	Hoffman	Zacharias † (wd.)	1	-	-	-	-	1	-	1	-	3	piwowar	
18	Reyman	Michel	-	-	1	1	-	-	-	1	-	3	rzeźnik	
19	Schefer	Jacob	-	1	1	-	-	-	1	-	-	3	piwowar	†. 1586-1596, r. 1596-1622
20	Scholze	Ignatius	-	-	2	-	1	-	-	-	-	3	kupiec	†. 1580-1586, r. 1586-1597
21	Schulff	Stenczel † (wd.)	-	1	-	-	-	-	1	1	-	3	piwowar	†. 1585-1599, r. 1599-1633
22	Sonntag	Merten	-	1	-	1	1	-	-	-	-	3	piwowar	

Objaśnienia — zob. tablice 31 i 34.

Mieście takich właścicieli było 59 (46%) i posiadali oni 146 nieruchomości (46%) — oznaczało to, że w tej części miasta nadal wzrastało znaczenie tej grupy majątkowej. Rosła też liczba i udział w strukturze majątków obejmujących jedną nieruchomość: w Starym Mieście było ich 228 (71% właścicieli, 44% majątków), w Nowym Mieście — 128 (66% właścicieli, 40% majątków).

W miarę upływu czasu zacierają się różnice w strukturze własnościowej Starego i Nowego Miasta. W 1600 r. stopień koncentracji własności nieruchomości był nawet większy w Nowym Mieście (por. tabl. 35 i 36). Wynikało to z upadku ekonomicznego kupców zbożowych z jednej strony oraz dalszego pomysłnego rozwoju rzemiosł związanych z rynkiem lokalnym z drugiej.

Wśród 53 właścicieli posiadających trzy i więcej nieruchomości było w 1600 r. tylko dwudziestu jeden kupców (19 w Starym Mieście — w tym dwóch gdańszczan — i 2 w Nowym Mieście), ale za to aż dwudziestu piwowarów (8 w Starym Mieście, 12 w Nowym Mieście), dwóch piekarzy (Peter Gretsch posiadał łącznie w całym mieście siedem nieruchomości, co czyniło zeń jednego z najbogatszych właścicieli), czterech rzeźników, dwóch sukienników, dwóch krawców, jeden płóciennik i jeden konwisarz. Kupcy stanowili więc zaledwie 40% tej grupy, niewiele więcej niż piwowarzy (38%). Proces koncentracji własności pogłębił się też w innych cechach spożywczych, wśród rzeźników i piekarzy. Poprawiła się kondycja finansowa elity rzemiosł tekstylnych. W grupie kupców, dysponujących coraz mniejszą liczbą nieruchomości, można dodatkowo zauważyć zjawisko koncentracji powierzchni magazynowej. Burmistrz Jacob Rüdiger posiadał trzy samodzielne spichrze i kilka dalszych na zapleczu swoich działek, po dwa samodzielne spichrze mieli Franz Esske, wdowa po Christianie Schotdorfie, Merten Liseman i Casper Quarholtz z Gdańska oraz Thomas Cölmer. Również piwowarzy posiadali po kilka mieluchów, koncentrując w swoich rękach urządzenia do gromadzenia jęczmienia i produkcji piwa — trzy mieluchy miał Simon Goldberg, dwa — wdowa po Gregerze Blasse. Koncentracja przestrzeni magazynowej i urządzeń produkcyjnych była jeszcze większa, gdyż zazwyczaj obiekty tego typu nie stanowiły odrębnych działek, ale położone były na zapleczach domów mieszkalnych.

Wyrównywanie dysproporcji majątkowych nie znalazło szerszego odbicia we wpływie na sprawowanie władzy w mieście. Starym Miastem nadal rządziła oligarchia kupiecka, Nowym Miastem — piwowarzy przy współudziale sukienników i pojawiających się tutaj coraz częściej kupców. Swoją samodzielność „społeczną” straciły zupełnie przedmieścia. W ławie przedmiejskiej zasiadali obywatele Starego Miasta (rzadziej Nowego Miasta), którzy stąd awansowali do ławy staromiejskiej. W tej ostatniej rosła w drugiej połowie XVI w. pozycja piwowarów. W latach

1550–1600 weszło ich do tego organu władzy czterech (Greger Strauss, Georg Auschwitz, Simon Seidler, Hans Wachschlager), więcej ich było wśród ławników przedmiejskich. W ławie staromiejskiej pojawili się też w drugiej połowie XVI w. wspomniani już nieco wcześniej krojownicy sukna. Pierwszym reprezentantem tego zawodu był Jacob Hübner, ławnik w latach 1589–1590. Jego syn Hans po krótkiej kadencji w ławie (1591–1596) awansował do rady miejskiej (1596–1624)⁵⁸⁹. Wszystkie te pojedyncze jeszcze awanse zapowiadały generalną „rewolucję” społeczną w Toruniu w kolejnym półwieczu.

6. Przebudowa stosunków własnościowych w pierwszej połowie XVII wieku

Przełom wieków XVI i XVII charakteryzował się wzmożeniem wysiłków, inicjowanych przez radę, na rzecz przekształcenia ustroju miasta w duchu współczesnych przemian ustrojowych zachodzących w Europie. Na czele grupy reformatorskiej dokonującej zmian organizacji i szerokiej przebudowy infrastruktury miejskiej stał burmistrz Henryk Stroband († 1609 r.)⁵⁹⁰. Reformy polegały na porządkowaniu systemu prawnego — w tym zakresie dokonano m.in. ostatecznej likwidacji odrębności rady i ławy nowomiejskiej, zamykając ratusz w Nowym Mieście i przenosząc obrady tamtejszej ławy do Starego Miasta. Uporządkowano sprawy statutów cechowych — w latach 1590–1617 wydano dwadzieścia nowych dokumentów tego typu, ujednoliconych pod względem formularza. Uchwalono zasady powoływania i funkcjonowania urzędników miejskich (1600–1602), unowocześniono przepisy dotyczące opieki nad sierotami (1605), dokonano nowego podziału administracyjnego miasta na kwartały i powołano do zarządzania nimi urząd kwaterny (1600) itp. W zakresie infrastruktury miejskiej dokonano przebudowy domu warty miejskiej, arsenału i ratusza. Stroband projektował też budowę nowych fortyfikacji miejskich⁵⁹¹.

Na szczególną uwagę zasługują reformy — i w ogóle poczynania gospodarcze — Strobanda i jego otoczenia. Najbliższym doradcą burmistrza-reformatora w tych sprawach był Aegidius Lichtfuss — człowiek

⁵⁸⁹ A. Semrau, *Katalog*, s. 51–52.

⁵⁹⁰ Zob. H. Rietz, *Burmistrz Henryk Stroband (1548–1609), twórca Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, [w:] *Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, Toruń 1972.

⁵⁹¹ K. Mikulski, *Unifikacja ustrojowa*, s. 36; B. Dybaś, *Memoriał burmistrza Henryka Strobanda: „Von Befestigung der Stadt Thorun” z roku 1591*, [w:] *Miscellanea źródłowe do historii kultury i sztuki Torunia*, oprac. B. Dybaś, M. Farbiszewski, Wrocław 1989, s. 21–95.

nowy w mieście, pochodzący z Stargardu, z rodziny posiadającej tytuł szlachecki. Od 1588 r. Lichtfuss osiadł w Toruniu, zarządzając królewskimi składami soli. Zyski musiał lokować w budowę własnego majątku, gdyż już w końcu wieku stać go było na kupienie kamienicy i dwóch spichrzów koło Bramy Szkolnej. Dalszą karierę ułatwił mu ożenek z córką Henryka Strobanda, Elżbietą w 1598 r. Rok później wszedł do ławy, w 1601 r. został rajcą. W ramach rady pełnił nieprzerwanie funkcję kamlarza w latach 1603–1614, pod koniec życia został awansowany na burmistrza w 1617, zmarł w 1622 r. Wraz z teściem i kilku innymi krewnymi Lichtfuss założył w Toruniu spółkę kupiecką, która miała zająć się popieraniem rozwoju miejscowego sukiennictwa i sprzedażą jego wyrobów. Był też inicjatorem budowy browaru miejskiego w Przysieku — inicjatywy o tyle ważnej, że z uwagi na wielkość produkcji stanowiła ona konkurencję dla rozwijającego się dotąd pomyślnie piwowarstwa cechowego, co spowodowało z czasem upadek najpotężniejszego z cechów toruńskich. Pod koniec życia Lichtfuss dysponował największym chyba majątkiem nieruchomym w Toruniu, który składał się z trzech kamienic i pięciu spichrzów w najbliższym sąsiedztwie Bramy Mostowej⁵⁹². W zestawieniu tego majątku uderza przede wszystkim kumulacja powierzchni magazynowej w najdogodniej dla przechowywania towarów umiejscowionych spichrzach. Zyski z handlu lokował też, wzorem poprzednich wielkich kupców, w zakup dóbr ziemskich. Nabył Toporzysko, Dziwak, Kamieniec, Szerokie, Gniazdowo i Bajerze⁵⁹³.

Ten nowy okres pomyślności gospodarczej kupców toruńskich owocował bardzo charakterystycznymi zmianami w strukturze własności miejskiej. Po 1600 r. trwał proces wypierania „obcych” z miasta. Był on skierowany przede wszystkim przeciw szlachcie i osiadłym w końcu XVI w. jezuitom, ale doprowadził też do zupełnego prawie usunięcia własności obcych kupców (głównie gdańszczan). Działania te były wyraźnie wspierane przez radę, która toczyła z przedstawicielami szlachty długoletnie spory, angażowała znaczne kapitały na wykup kamienic z ich rąk⁵⁹⁴, blokowała też przejmowanie majątku nieruchomego przez niezwykle aktywnych jezuitów. W rezultacie liczba nieruchomości w rękach szlacheckich zmniejszyła się w latach 1600–1640 z dwudziestu czterech do dziesięciu. Znikła też prawie zupełnie własność obcych kupców: wobec jedenastu nieruchomości (w tym sześciu spichrzów) w rękach gdańszczan w 1600 r. — czterdzieści lat później tylko jeden gdańszczanin i dwóch grudziądzan posiadało nieruchomości w Toruniu (w tym dwa spichrze). Znamienne było pojawienie się tych ostatnich — Grudziądz bowiem

⁵⁹² K. Ciesielska, *Lichtfuss Idzi (1568–1622)*, [w:] TSB, t. 1, s. 155–156.

⁵⁹³ Ibidem, s. 155.

⁵⁹⁴ Por. przyp. 566–586. Aż 5 z wymienionych tam domów wykupiła z rąk szlachty rada.

w pierwszej połowie XVII w. zdystansował Toruń w pośrednictwie w handlu zbożem między Gdańskiem a ziemią chełmińską. Inwestycje grudziądzan w Toruniu świadczą też o ich udziale w pozyskiwaniu tego towaru na Kujawach.

Równocześnie z upadkiem toruńskiego pośrednictwa w handlu zbożem i przenosinami najaktywniejszych rodzin kupieckich do Gdańska patrycjat staromiejski rezygnował z działalności gospodarczej. Względny dobrobyt Torunia, rozległe dobra ziemskie miasta i majątki własne pozwalały najzamożniejszym rodzinom patrycjatu na ekskluzywną egzystencję warstwy lokującej się w społecznej hierarchii na pograniczu szlachty i mieszczaństwa. Na skutek jednak braku aktywności gospodarczej i naturalnego procesu rozradzania błyskawicznie kurczyły się majątki tej grupy wewnątrz miasta⁵⁹⁵. Już w 1640 r. wśród 23 właścicieli majątków składających się z nie mniej niż trzech nieruchomości było tylko dwóch przedstawicieli patrycjatu w co najmniej drugim pokoleniu (Preuss, Mochinger). Dwóch Eskenów, dwóch Mochingerów i jeden Koye posiadało po dwie nieruchomości. Na czele listy dominowali ludzie nowi, którzy awans majątkowy i społeczny zawdzięczali zazwyczaj własnej aktywności, oraz mające już kilka pokoleń tradycji toruńskiej rodziny zamożnych piwowarów i piekarzy. Przełom XVI i XVII w. oraz pierwsze dwadzieścia lat nowego stulecia przypominały nieco pod względem charakteru przemian społecznych pierwszą połowę XV w. Ekonomiczną przewagę w mieście osiągnęli kupcy, którzy z pośrednictwa w handlu zbożem przechodzili do handlu suknem, głównie importowanym, choć inicjatywa Strobanda i Lichtfussa wskazuje, że czyniono przynajmniej starania o ożywienie produkcji miejscowej. Władzę polityczną sprawowali nadal przedstawiciele „starego patrycjatu”, którzy coraz częściej jednak dopuszczali nowe pokolenie kupców do współrządzenia miastem. Przykład Lichtfussa wskazuje, że nowi patrycjusze bardzo szybko przeobrażali się z operatywnych kupców we właścicieli ziemskich i rentierów. Toruński wzorzec mieszczanina-szlachcica nadal przyciągał nowo kreowanych rajców z podobną siłą, co ich poprzedników z XV stulecia.

Rolę katalizatora obserwowanych przemian społecznych odegrały w XVII w. wojny polsko-szwedzkie, toczone w najbliższym otoczeniu miasta. Jako pierwsza Toruń dotknęła wojna z lat 1626–1629. Poważniejsze działania wojenne ominęły co prawda miasto, ale ich rezultaty były tak wyraziste, że spowodowały wręcz lawinę przemian społecznych, podobną nieco do wynikłej na skutek wojny trzynastoletniej. Zniszczenia, pomory i kontrybucje z okresu tej wojny dotknęły też najbogatszych

⁵⁹⁵ Por. A. Kardas, *Mieszczenie toruńscy — Eskenowie*, s. 115 — w tablicy ukazany został proces kurczenia się majątku nieruchomości w rękach rodziny na skutek podziałów spadkowych.

przedstawicielei mieszczaństwa — jeśli nie bezpośrednio, to przynajmniej w pośredni sposób, hamując na przeciąg kilku lat możliwość uprawiania interesów handlowych i powodując wiążące się z tym straty materialne.

Prowadzone obecnie szczegółowe badania nad wewnętrznym rynkiem kredytowym w Toruniu w pierwszej połowie XVII w. powinny określić wpływ procesów rynkowych i kryzysu monetarnego na kondycję finansową kupiectwa toruńskiego. Pobieźna obserwacja tego zjawiska wskazuje na wyraźny wzrost zadłużenia hipotecznego kupców od lat dwudziestych XVII w. Bezpośrednio przed wojną nastąpiły w Toruniu charakterystyczne zmiany w składzie elity kupieckiej. Na plan pierwszy wysunęli się ludzie nowi, najczęściej przybysze, dysponujący pokaźnymi zapasami gotówki. Szczególnie efektywna pod tym względem była migracja protestantów z Poznania. Prześladowani tam przez większość katoliczką, znaleźli oni schronienie w luteranśkim Toruniu. Wśród tej grupy imigrantów byli m.in. bogaty kupiec Jakub Meyerman, Achacy Fülborn (późniejszy ławnik staromiejski) oraz Gottfried Kriewes, który pochodził z Lubeki, stamtąd wyemigrował do Poznania, wreszcie dotarł do Torunia. Kriewes bardzo szybko po przybyciu do miasta wszedł do ławy (1627), a następnie rady (1630). Zmarł w 1639 r.⁵⁹⁶ Pierwszą i jedyną nieruchomością, jaką nabył w Toruniu była obszerna działka przy ul. Szerokiej (nr 450) z zapleczem wychodzącym na Szczytną i Podmurną. Kupił ją od Kaspra Działyńskiego w 1631 r. za 16 tys. zł⁵⁹⁷. Była to w owym czasie jedna z najdroższych nieruchomości w Toruniu. Nic nie wiedzielibyśmy o jego majątku, gdyby nie obszerny testament. Kriewes rozdysponował w nim 264 tys. zł między braci, bratanków i siostrzeńców z Lubeki i Norymbergi oraz instytucje kościelne w Toruniu. Szczególnie hojnie uposażył gimnazjum toruńskie, fundując stypendia dla ubogich uczniów. Jego majątek ruchomy ponad piętnastokrotnie przewyższał wartość nieruchomości, którą posiadał⁵⁹⁸.

Może bardziej znamienne dla tych czasów były działania innych przybyszów. Antoni Henrichs pochodził prawdopodobnie z Saint Omer w hrabstwie Artois, w każdym razie tam mieszkał jego brat, ale do Torunia przybył z Lublina przed 1622 r.⁵⁹⁹ Handlował m.in. płótnem. Początkowo

⁵⁹⁶ K. Mikulski, Urzędnicy miejscy.

⁵⁹⁷ APT, kat. II, dz. IX, t. 29, k. 283–284.

⁵⁹⁸ Ibidem, t. 36, k. 156–160v. Na cześć Kriewesa gimnazjum toruńskie organizowało potem periodycznie specjalną uroczystość — por. S. Salmonowicz, *Imprezy szkolne w gimnazjum toruńskim jako element dydaktyki i wychowania w dobie baroku i oświecenia (1660–1793)*, [w:] *Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, t. 1, s. 160–165.

⁵⁹⁹ W tym roku kupił swoją pierwszą nieruchomość w Toruniu. Posiadał jednak nadal kamienice w Lublinie, które odstąpił synowi w 1628 r. W 1633 r. dokonał rozliczenia spadkowego z bratem Janem, który mieszkał w St. Omer w hrabstwie Artois (APT, kat. II, dz. IX, t. 31, k. 222).

jego interesy nie szły najlepiej — w 1622 i 1625 r. zaciągał długi na łączną kwotę 1400 zł⁶⁰⁰. Ale też już w tym czasie inwestował w zakup nieruchomości. W 1622 r. kupił obszerną kamienicę przy ul. Żeglarskiej (późniejszy Pałac Dąbskich) za 4960 zł⁶⁰¹, w 1624 r. dokupił dwa spichlerze przy Bramie Mostowej za 4 tys. zł⁶⁰². Odtąd jego majątek rósł już nieprzerwanie — być może pozwoliły na to udane operacje handlowe w czasie wojny polsko-szwedzkiej. Od 1625 r. Henrichs stał się jednym z największych wierzycieli toruńskich kupców. Ogółem w latach 1625–1633 pożyczył kupcom i szlachcie 26 500 zł pod zastaw nieruchomości w Toruniu⁶⁰³. W tym samym czasie na zakup dalszych nieruchomości wydał 33 tys. zł⁶⁰⁴. W 1630 r. szczególnie okazałą kamienicę przy ul. Żeglarskiej przekazał zięciowi Friedrichowi Lichtfussowi⁶⁰⁵. Prowadził rozległe interesy handlowe w głębi Rzeczypospolitej. Posiadał też nadal nieruchomości w Lublinie, które sprzedał w 1628 r. synowi Krzysztofowi⁶⁰⁶. Henrichs nie zrobił wielkiej kariery urzędniczej — był tylko ławnikiem w latach 1628–1639⁶⁰⁷. Po 1633 r. wycofał się prawdopodobnie z prowadzenia interesów. Po jego śmierci większość dóbr w Toruniu przejął zapewne jego zięć Friedrich Lichtfuss, ławnik od 1635 r. i rajca w latach 1638–1656⁶⁰⁸.

Jeszcze ciekawsze były losy innego kupca z tego okresu — Abrahama Rentza. Był on rodowitym toruńczykiem, synem jednego z bogatszych krawców (a może krojowników sukna) — Heinricha Rentza⁶⁰⁹. W 1611 r. wraz z bratem Hansem i siostrą Katheriną sprzedali Janowi Turnow-

⁶⁰⁰ W 1622 r. pożyczył 400 zł na zakup domu (ibidem, k. 402), jeszcze w 1625 r. był winny szpitalowi 1 tys. zł (ibidem, t. 25, k. 79–79v).

⁶⁰¹ APT, kat. II, dz. IX, t. 23, k. 401v–402.

⁶⁰² Ibidem, t. 24, k. 129–129v.

⁶⁰³ W 1625 r. pożyczył aptekarzowi Paulowi Guldenowi 3 tys. zł (ibidem, t. 25, k. 139), w 1626 r. też 3 tys. zł dzieciom Hansa Hahna (ibidem, k. 664v–665), w 1627 r. 1 tys. zł Andresowi Stolpe (ibidem, t. 26, k. 44 a–b), w 1632 r. 1500 zł Albrechtowi Stümmelowi (ibidem, t. 30, k. 319–319v), w 1633 r. 6 tys. zł wdowie i dzieciom Aegidiusa Lichtfussa (ibidem, t. 31, k. 157v–158).

⁶⁰⁴ W 1626 r. kupił spichrz przy ul. Piekary nr 215 (ibidem, t. 25, k. 453–453v), w 1627 r. kupił dom przy Żeglarskiej (nr 107) za 7 tys. zł (ibidem, t. 26, k. 147 a–b), w 1628 r. dom przy Rynku (nr 154) z zapleczem wychodzącym na ul. św. Anny za 12 tys. zł (ibidem, t. 27, k. 285–286) i dom przy Szkolnej za 8 tys. zł (ibidem, k. 595–598), w 1630 r. kupił dom przy ul. Ducha św. nr 178 za 12 tys. zł (ibidem, t. 28, k. 28v–29, ale rok później musiał go zwrócić Działyńskim — ibidem, t. 29, k. 118v), w 1633 r. kupił po raz drugi już 2 spichrze przy Mostowej od Lichtfussów za 6 tys. zł (ibidem, t. 31, k. 256–257).

⁶⁰⁵ Ibidem, t. 28, k. 533.

⁶⁰⁶ Ibidem, t. 27, k. 163.

⁶⁰⁷ K. Mikulski, Urzędnicy miejscy.

⁶⁰⁸ K. Ciesielska, *Lichtfuss Fryderyk (1589–1656)*, [w:] TSB, t. 1, s. 154–155.

⁶⁰⁹ Heinrich Rentz posiadał dom przy Rynku Staromiejskim nr 156 w latach 1575–1608 oraz 2 budy przy ul. Ducha św. nr 196 (1596–1608).

skiemu i Hanrichowi Lüningowi dobra pozostałe po ojcu⁶¹⁰. Po tej dacie Abraham Rentz zniknął ze źródeł toruńskich na trzynaście lat. Nadal aktywny był w mieście jego brat Hans Rentz, ale nie udało mu się zrobić poważniejszej kariery. Co prawda mieszkał w domu przy ekskluzywnej ulicy Szerokiej, ale jego hipoteka od 1624 r. była stale obciążona⁶¹¹. Abraham Rentz pojawił się ponownie w Toruniu w 1624 r. Musiał zrobić majątek poza miastem, gdyż wkrótce kupił od dzieci rajcy Michela Rüdiger'a jedną z najbogatszych posesji kupieckich leżących między ul. Szkolną a Mostową, z kamienicą i spichlerzem, za 10 170 zł⁶¹², a w 1626 r. dokupił jeszcze spichlerz przy Ciasnej, który jednak sprzedał już w 1627 r. za 600 zł⁶¹³. Nie dysponował chyba w tym czasie poważniejszymi zasobami gotówki, bo część należności Rüdigerom spłacał aż do 1630 r.⁶¹⁴ Pod koniec lat dwudziestych jego sytuacja finansowa zaczęła się wyraźnie poprawiać. W 1627 r. udzielił pożyczki w wysokości 7700 zł Konopackim⁶¹⁵. Do pełnej stabilizacji jego sytuacji finansowej doszło we wspomnianym 1630 r. W latach 1630–1635 na zakup trzech kolejnych nieruchomości wydał 23 370 zł (cena jednej transakcji jest nieznana, kamienica musiała jednak kosztować co najmniej 6 tys. zł)⁶¹⁶. W latach 1630–1638 udzielił też kilku bardzo wysokich pożyczek toruńskim kupcom na ogólną sumę 26 700 zł⁶¹⁷. Wkrótce po powrocie wszedł do ławy (1624), a w 1635 r. został rajcą. Zmarł w 1651 r.⁶¹⁸ Nie znamy jego działalności po 1641 r., kiedy urywa się ciąg ksiąg ławniczych. Jedną z córek, Reginę, wydał za potomka znakomitego rodu Esskenów — Carla⁶¹⁹, drugą, Annę — za przybysza z Lublina Antoniego Heyselmeyera⁶²⁰.

⁶¹⁰ APT, kat. II, dz. IX, t. 19, k. 437v–438, 495v–496.

⁶¹¹ Mieszkał przy ul. Szerokiej (nr 85), w domu, którego część odziedziczył, a część kupił w 1624 r. (ibidem, t. 24, k. 91v–92). W 1626 r. pożyczył od Ludwiga Wengnicha 477 zł (ibidem, k. 451v–452), a w 1632 r. 800 zł od Hermana Krügera (ibidem, t. 30, k. 330–330v).

⁶¹² Ibidem, t. 24, k. 474v–476v.

⁶¹³ Ibidem, t. 26, k. 131 a–b.

⁶¹⁴ Ibidem, t. 25, k. 69v–70; ibidem, t. 28, k. 202–202v.

⁶¹⁵ Ibidem, t. 26, k. 50 b.

⁶¹⁶ W 1630 r. kupił od spadkobierców Georga Behra dom przy ul. Żeglarskiej nr 117, który zaraz sprzedał wdowie po Henrichu Brückmanie (ibidem, t. 28, k. 168v–170v, 199v–200); w 1631 r. kupił spichlerz przy Ciasnej za 6625 zł (ibidem, t. 29, k. 466v–468); w 1635 r. kupił kamienicę przy Mostowej (nr 17) za 10 745 zł (ibidem, t. 33, k. 101v–103v). W 1637 r. był też właścicielem domu przy Rynku Staromiejskim (nr 291 b), który musiał przejąć po śmierci Jacoba Simona w 1634 r.

⁶¹⁷ W 1630 r. pożyczył Balzerowi Lichnerowi 6 tys. zł (ibidem, t. 28, k. 586–586v), w 1633 r. pożyczył Samuelowi Strassowi 6700 zł (ibidem, t. 31, k. 195v–197) i Mertenowi Baranowi 4 tys. zł (ibidem, k. 402–402v), w 1634 r. Albrecht Schultze cedował mu wierzycelność 6 tys. zł na domu Jacoba Wendta (ibidem, t. 32, k. 323v–324v); w 1638 r. pożyczył Catherinie wdowie po Adrianie Israelu 4 tys. zł (ibidem, t. 35, k. 304–305).

⁶¹⁸ K. Mikulski, Urzędnicy miejscy.

⁶¹⁹ Parafia NMP w Toruniu, Księga małżeństw z lat 1600–1756, s. 100 (1633 r.).

⁶²⁰ Ibidem, s. 100 (1633 r.).

Kolejnym „krezusem” toruńskiej finansjery pierwszej połowy XVII w. był dr Johann Mathesius (1582–1652). W latach 1611–1642 pełnił on funkcję lekarza miejskiego. W 1623 r. otrzymał tytuł lekarza nadwornego od króla Zygmunta III, a w 1634 r. legował na rzecz gimnazjum swoją obszerną bibliotekę⁶²¹. Był wnukiem pastora Johanna Mathesiusa, współautora *Zwo Predigten von Christlichen Schulen*, a synem lekarza też Johanna⁶²². Olbrzymi wpływ na jego karierę miał ożenek z imigrantką z Poznania Dorotą Riedt, wdową po Jakubie Meyermanie, w 1625 r.⁶²³ Wraz z ręką bogatej wdowy Mathesius otrzymać musiał pokaźną fortunę. Już w 1624 r. kupił od Jana Kretkowskiego dobra Tylice za 16 400 zł⁶²⁴, a wkrótce nabył też majątek Cichoradz. W księgach ławniczych występował odtąd z istic szlachecką tytulaturą: *dr med. Johann Mathesius auff Cichoradz und Tylitz*⁶²⁵. W latach trzydziestych stał się największym chyba wierzycielem kupców toruńskich. Pożyczył im łącznie około 48 tys. zł⁶²⁶. W 1630 r. kupił od rady za nieznaną sumę kamienicę przy ul. Żeglarskiej (nr 102), którą odsprzedał jeszcze w tym samym roku za 12 tys. zł⁶²⁷. Z racji posiadanych dóbr ziemskich, a zapewne i wykonywanego zawodu, cieszył się dużym poważaniem wśród szlachty — z tego powodu pośredniczył w 1637 r. w godzeniu Jana Działyńskiego, starosty puckiego, z Gdańskiem⁶²⁸. W 1637 r. sprzedał przybyszowi z Pomorza Zachodniego Friderichowi Gernetowi Cichoradz za 18 tys. zł⁶²⁹. Własnych dzieci nie miał i jego majątek przeszedł pewnie w ręce pasierbów.

Wspomnieć też trzeba o rodzinie Heyselmeyerów z Lublina. W Toruniu osiedliła się wdowa po Mikołaju Heyselmeyerze z dziećmi. Być może jeszcze przed przybyciem do miasta wyszła za mąż ponownie za lublinianina Jacoba Thomasa⁶³⁰. Ten ostatni wszedł w Toruniu w posia-

⁶²¹ S. Salmonowicz w: *Historia Torunia*, t. II, cz. 2, s. 255.

⁶²² J. Mathesius, J. Gigas, *Zwo Predigten von Christlichen Schulen*, Thorn 1584.

⁶²³ Parafia NMP w Toruniu, Księga małżeństw z lat 1600–1756, s. 77.

⁶²⁴ APT, kat. II, dz. IX, t. 24, k. 130–132v.

⁶²⁵ Ibidem, t. 28, k. 228–228v.

⁶²⁶ W 1630 r. pożyczył konwisarzowi Gregerowi Nickelowi 3 tys. zł (ibidem, t. 28, k. 228–228v) i Annie Schulff 6 tys. zł (ibidem, k. 320v–321), w 1633 r. pożyczył Edwardowi Wedemeyerowi 5 tys. zł (ibidem, t. 31, k. 111v–113), w 1635 r. Johannowi Kisslingowi 2 tys. zł (ibidem, t. 33, k. 108v–109, tenże oddał w 1637 r. 3 tys. zł — ibidem, t. 34, k. 126v–127), Matthiasowi Reinelowi 6 tys. zł (ibidem, t. 33, k. 285–286v) i Johannowi Kriegerowi 5 tys. zł (ibidem, k. 310–316); w 1637 r. Annie Esske 1 tys. zł (ibidem, t. 34, k. 10–11v), Bartelowi Schachtowi 3 tys. zł (ibidem, k. 128–129v) i aptekarzowi Merteniowi Schweickertowi 6 tys. zł (ibidem, k. 182–183); w 1640 r. Elisabeth Hübner 7 tys. zł (ibidem, t. 37, k. 191–191v); w 1641 r. Barbarze Esske 2 tys. zł (ibidem, t. 38, k. 404–405).

⁶²⁷ Ibidem, t. 28, k. 228v–229v, 320–320v.

⁶²⁸ Z. Naworski w: *Historia Torunia*, t. II, cz. 2, s. 135.

⁶²⁹ APT, kat. II, dz. IX, t. 34, k. 32–33v.

⁶³⁰ K. Mikulski, Urzędnicy miejscy, nr 804 — był ławnikiem przedmiejskim 1630, † 1642 r. Jako mąż wdowy po Heyselmeyerze w 1625 r. (APT, kat. II, dz. IX, t. 25, k. 146v).

danie znacznego majątku nieruchomego, zapewne za pieniądze żony. Kupił kamienicę przy ul. św. Anny, Szerokiej, przy Rynku oraz spichrz na rogu ul. Szkolnej⁶³¹. W latach 1627–1641 Thomas samodzielnie udzielił trzech pożyczek na łączną kwotę 6500 zł⁶³². Znacznie większym kapitałem dysponowali jego pasierbowie — dzieci Mikołaja Heyselmeyera. Z ich majątku ruchomego w latach 1624–1632 udzielono pożyczek na łączną kwotę 30 700 zł⁶³³. Po 1632 r. ruchomości te przejął Antoni Heyselmeyer ożeniony z Anną, córką wspomnianego Abrahama Rentza.

Pisząc o przemianach w warstwie kupców toruńskich nie sposób pominąć Szkotów — grupy odrębnej pod względem etnicznym, ale też różniącej się wyraźnie w zakresie prowadzenia handlu. Przynajmniej od początku lat dwudziestych XVII w. Szkoci osiadali w Toruniu bez większych przeszkód, jedynym hamulcem mógł być wymagany przy staraniach o prawo miejskie majątek. Pierwszym Szkotem, którego udało mi się odnotować wśród obywateli Torunia był Guiliam Buel, przybysz z Zamościa. Był on właścicielem dwóch bud przy ul. Ducha św. w latach 1588–1599⁶³⁴. Działka przy ul. Szerokiej w latach 1591–1598 należała do Jacoba Czina⁶³⁵, być może ojca bardzo aktywnego kupca Hansa (Johna) Czina. Ten ostatni posiadał w Toruniu nieruchomość przy ul. Koziej w latach 1624–1628⁶³⁶, kamienicę przy Rynku Staromiejskim w latach 1634–1637⁶³⁷, dom narożny przy Prostej w latach 1625–1639⁶³⁸. Dom przy ul. Koziej odstąpił przed 1633 r., a kamienicę przy Rynku w 1637 r. zięciowi Davidowi Spensowi⁶³⁹. W pierwszej połowie XVII w. pojawili się też w Toruniu inni Szkoci: Moritz Müller, właściciel budy przy ul. Kurnej od 1618 r.⁶⁴⁰, Hans (John) Wols albo Wolax, właściciel kamienicy przy Różanej od 1624 r.⁶⁴¹, Jacob Nickelsen, właściciel kamienicy przy

⁶³¹ Miał domy: przy ul. Szerokiej (nr 439, gdzie mieszkał) i św. Anny (nr 180 a) od 1626, spichrz przy Szkolnej (nr 79) od 1627 i dom przy Rynku (nr 293 c) od 1638 r.

⁶³² W 1627 r. pożyczył Jacobowi Sehlstrangowi 2 tys. zł (APT, kat. II, dz. IX, t. 26, k. 99 b), tenże powiększył swój dług do 3500 zł w 1630 r. (ibidem, t. 28, k. 624–625). Potem Thomas zajął za ten dług dom Sehlstranga przy Rynku (ibidem, t. 31, k. 254–254v; ibidem, t. 35, k. 385–386v). W 1641 r. pożyczył 3 tys. zł Georgowi Cojellowi (ibidem, t. 38, k. 56–57).

⁶³³ W 1624 r. pożyczyła od nich 12 tys. zł wdowa po Aegidiusie Lichtfussie (ibidem, t. 24, k. 96v–99), w 1625 r. Jan Turnowski 2 tys. zł (ibidem, t. 25, k. 146v), w 1627 r. ponownie wdowa po Lichtfussie 700 zł (ibidem, t. 26, k. 23v–24) i Albrecht Scholtze 7 tys. zł (ibidem, k. 67b), w 1628 r. balwierz Johann Krieger 1 tys. zł (ibidem, t. 27, k. 387–388) i Elisabeth Hübner 3 tys. zł (ibidem, k. 399), w 1632 r. Hans Esseke 5 tys. zł (ibidem, t. 30, k. 64v–65).

⁶³⁴ APT, kat. II, dz. IX, t. 13, k. 52v; ibidem, t. 16, k. 110–111.

⁶³⁵ Ibidem, t. 13, k. 334–334v; ibidem, t. 16, k. 54v–55.

⁶³⁶ Ibidem, t. 24, k. 501v–502; ibidem, t. 27, k. 529–530.

⁶³⁷ Ibidem, t. 32, k. 254v; ibidem, t. 34, k. 184v–185v.

⁶³⁸ Ibidem, t. 60, k. 87v–88; ibidem, t. 64, k. 152v–153v.

⁶³⁹ Ibidem, t. 34, k. 184v–185v.

⁶⁴⁰ Ibidem, t. 21, k. 329v–330.

⁶⁴¹ Ibidem, t. 24, k. 106v, 413–414v; ibidem, t. 25, k. 613v.

ul. Za Kościołem NMP w latach 1628–1633, a potem przy ul. Starotoruńskiej od 1633 r. (w tej ostatniej mieszkał już w 1626 r.)⁶⁴², wreszcie Hans (John) Tuch, właściciel kamienicy przy ul. Za Kościołem NMP w latach 1626–1628 (przed Nickelsenem)⁶⁴³. Większość wymienionych parała się zapewne handlem detalicznym — wskazują na to miejsca ich zamieszkania: budy przy ul. Kurnej, Ducha św. i Różanej. Jedynie Hans Czini i jego żonę David Spens prowadzili rozleglejsze interesy, co znalazło odbicie w ich większej aktywności na rynku zakupu nieruchomości. Do niedawna za kupca pochodzenia szkockiego uchodził Samuel Edwerdt (błędnie Edwards), przyjęty do prawa miejskiego w 1653 r., a działający w Toruniu w latach 1645–1659⁶⁴⁴. Stworzone przez niego przedsiębiorstwo posiadało filie w Gdańsku, Puławach, Lublinie, Zamościu, Jarosławie i Lwowie. Utrzymywał bezpośrednie kontakty z Amsterdamem, udzielał też kredytów. Wśród jego kontrahentów byli przedstawiciele wszystkich stanów Rzeczypospolitej: magnaci, szlachta, duchowieństwo, kupcy, a nawet chłopię. Rocznie Edwerdt przewoził średnio 103 tony towarów, jego przeciętny roczny zysk brutto wynosił około 48 tys. zł, a przeciętna stopa zysku brutto 44%⁶⁴⁵. Wdowa po Edwerdcie wniosła przy powtórnym zamążpójściu za gdańszczanina Konstantego Schroedera 218 376 zł posagu i dobra ziemskie⁶⁴⁶. A była to zapewne jedynie połowa majątku po pierwszym mężu — tyle przysługiwało wdowie według przepisów chełmińskiego prawa spadkowego. W chwili śmierci Edwerdta żyło czworo jego dzieci⁶⁴⁷.

Te wszystkie dane wskazują, że kupiectwo toruńskie w pierwszej połowie XVII w. przechodziło poważną metamorfozę. Z handlu zbożem toruńscy kupcy przerzucali się na handel sukniem, woskiem, solą, śledziami, towarami kolonialnymi. Ich więzi z Gdańskiem, aczkolwiek nadal silne, osłabły — wydaje się, że znacznie ważniejszą rolę zaczęły odgrywać związki Torunia z innymi ośrodkami wielkich jarmarków⁶⁴⁸. „Szlakami jarmarcznymi” płynęły do miasta towary z południowego wschodu, ze Śląska i z Saksonii. Warto tu zwrócić uwagę na ów pierwszy z wymienionych kierunków handlu kupców toruńskich. Z moich badań wynika, że obok Gdańska, Wrocławia i Poznania to właśnie Lublin i Zamość były

⁶⁴² Ibidem, t. 27, k. 539–540; ibidem, t. 31, k. 232v–233.

⁶⁴³ Ibidem, t. 25, k. 683–683v; ibidem, t. 27, k. 539–540.

⁶⁴⁴ K. Ciesielska, *Edwerdt Samuel († 1654)*, [w:] TSB, t. 1, s. 92–93; por. J. Wojtowicz, *Toruńskie przedsiębiorstwo*, s. 203–241.

⁶⁴⁵ J. Wojtowicz, *Toruńskie przedsiębiorstwo*, s. 232, tab. 4.

⁶⁴⁶ Ibidem, s. 235.

⁶⁴⁷ K. Ciesielska, *Edwerdt Samuel*, s. 93 — najmłodszym dzieckiem Samuela Edwerdta, w chwili śmierci ojca małoletnim, był późniejszy piwowar toruński Johann Ernst Edwerdt (Edward), który w 1680 r. został przyjęty do cechu, a w 1688 r. poślubił Florentine Wilhelm, córkę Henricha, kupca gdańskiego.

⁶⁴⁸ Por. J. Topolski, *Gospodarka polska*, s. 199–204, 231; S. Cackowski w: *Historia Torunia*, t. II, cz. 2, s. 56–61.

głównymi kontrahentami handlowymi toruńczyków w pierwszej połowie XVII w. Wskazuje na to pochodzenie kilku najbogatszych kupców toruńskich oraz pierwszego ze Szkotów obecnych w Toruniu. Mechanizm funkcjonowania tego handlu wyjaśnia w pełni przykład przedsiębiorstwa Edwerda.

Uwagi na temat organizacji i kierunków handlu toruńskiego w tym czasie konieczne są dla stwierdzenia jednej przynajmniej cechy stosunków własnościowych w Toruniu w XVII stuleciu. W warstwie kupieckiej można zaobserwować wyraźną rezygnację z lokowania kapitałów w nieruchomości. Bogaci kupcy poszerzali jedynie przestrzeń magazynową, nie inwestowali w zakup domów czynszowych. Wzrastała natomiast w tym czasie rola kredytu krótkoterminowego pod zastaw nieruchomości (do 3 lat). Coraz większą rolę w działalności kupieckiej odgrywać więc zaczął majątek ruchomy, posiadany w towarach i gotówce. Wszystkie te przemiany prowadziły do dalszej emancypacji własnościowej gospódstwa. Trend tych przemian można znów zobrazować przez porównanie danych z 1600 i 1640 r. W tym ostatnim roku właściciele pojedynczych nieruchomości stanowili 76% ogółu właścicieli w Starym Mieście i 76% ogółu w Nowym Mieście (wobec 71 i 66% w 1600 r.). W ich rękach znajdowało się 50% nieruchomości w Starym Mieście (w 1600 r. — 44%) i 55% nieruchomości w Nowym Mieście (w 1600 r. — 40%). Jediną instytucją, która posiadała ponad dziesięć nieruchomości pozostała rada. Po raz pierwszy spadł wyraźnie na terenie całego miasta udział majątków obejmujących dwie-cztery nieruchomości. O ile w 1600 r. stanowiły one w Starym Mieście 25% ogółu majątków i obejmowały 37% nieruchomości, to w 1640 r. ich udział w strukturze majątkowej wynosił odpowiednio 22 i 34%. Jeszcze większe straty zanotowała ta klasa majątków w Nowym Mieście. Pod względem liczebności dóbr jej udział spadł z 30 do 23%, a pod względem liczby nieruchomości z 46 do 40%. Charakterystycznym elementem tych przemian jest stałe wyrównywanie się dysproporcji w strukturze własnościowej Starego i Nowego Miasta. Różnice między analizowanymi częściami miasta pod tym względem w 1640 r. były już minimalne. Warto też przyrzeć się kolejnemu obserwowanemu w poprzednich przekrojach wskaźnikowi — składowi zawodowemu najbogatszych właścicieli nieruchomości w Toruniu w 1640 r. (tabl. 37 i 38).

Ogółem w Starym i Nowym Mieście było 41 właścicieli, którzy posiadali trzy i więcej nieruchomości w obrębie murów miejskich (wobec 54 w 1600 r.). Wśród 23 takich posiadaczy ze Starego Miasta dominowali kupcy i krojownicy sukna — było ich razem szesnastu. Poza nimi znalazło się w tym ekskluzywnym gronie: czterech piwowarów, jeden uczonec, jeden kuśnierz, jeden piekarz i jeden szewc. W Nowym Mieście dominowali nadal piwowarzy — wśród osiemnastu właścicieli największych majątków nieruchomych było ich tam dziesięciu. Obok nich znalazło się

Tablica 37. Najwięksi właściciele nieruchomości w Starym Mieście Toruniu w 1641 r.

Lp.	Nazwisko	Imię	H-1	H-2	H-3	H-4	B	Sp	Mh	Hst	WW	Og.	Zawód	Funkcja
1	Henrichs	Anthony † (wd.)	2	-	1	-	-	3	-	-	-	6	kupiec	l. pm. 1625, l. 1628, † 1639
2	Vogt	Adam	-	1	3	1	-	-	1	-	-	6	piwowar	czł. III Ord.
3	Hübner	Hans	-	-	2	-	4	-	-	-	-	6	kr. sukna	l. pm. 1631, l. 1640, r. 1641, † 1659
4	Lichtfuss	Aegidius † (wd.)	1	1	-	1	-	2	-	-	-	5	kupiec	b. 1617, † 1622
5	Linderhausen	Benedict	1	1	-	-	1	1	-	-	1	5	kupiec	l. pm. 1624, l. 1625, † 1647
6	Serner	George	1	-	-	-	-	2	-	1	-	4	kupiec	czł. III Ord.
7	Bartram	Mattis † (wd.)	-	2	1	-	-	1	-	-	-	4	kupiec	b. 1626, † 1640
8	Preuss	Hans	-	1	1	-	1	1	-	-	-	4	kupiec	l. 1630, r. 1634, b. 1635, † 1660
9	Rentz	Abraham	-	1	1	-	-	2	-	-	-	4	kupiec	l. 1624, r. 1635, † 1651
10	Thomas	Jacob	-	1	1	-	1	1	-	-	-	4	kupiec	l. pm. 1630, † 1642
11	Scholz	Merten	-	-	1	-	-	1	-	-	-	4	kupiec	
12	Riemer	Hans	-	1	1	-	2	1	-	-	-	4	kupiec	
13	Austen	Jacob	1	1	-	-	-	1	-	-	-	3	kupiec	l. pm. 1631, l. 1639, r. 1651, † 1654
14	Baumgart	Andres	-	1	-	-	-	2	-	-	-	3	kupiec	l. 1636, r. 1643, b. 1658, † 1659
15	Mochinger	Andres	-	1	-	-	-	2	-	-	-	3	uczony	l. 1626, r. 1631, b. 1639, † 1641
16	Rümpel	Mattis	-	1	-	-	2	-	-	-	-	3	kupiec	l. pm. 1648, † 1656
17	Wedemeyer	Henrich	-	1	-	-	2	-	-	-	-	3	piwowar	l. pm. 1605, l. 1606, r. 1610, † 1647
18	Biener	Greger	-	-	1	-	2	-	-	-	-	3	kupiec	
19	Eckert	Hans † (wd.)	-	-	1	1	1	-	-	-	-	3	kuśnierz	s. 1599, r. 1626, † 1629
20	Pusch	Christoff † (wd.)	-	-	2	-	-	-	1	-	-	3	piekarz	
21	Schefer	Hans	-	-	1	1	-	-	1	-	-	3	kupiec	
22	Schulff	Hans	-	-	1	-	-	-	2	-	-	3	piwowar	l. nm. 1622, r. nm. 1635, † 1642
23	Weiss	Hans	-	-	-	-	3	-	-	-	-	3	szewc	czł. III Ord.

Objaśnienia jak w tablicach 31, 33, 35, ponadto: nm. — nowomiejski, s. — sekretarz.

Tablica 38. Najwięksi właściciele nieruchomości w Nowym Miście Toruniu w 1640 r.

Lp.	Nazwisko	Imię	H-1	H-2	H-3	H-4	B	Sp	Mh	Hst	Rh	Og.	Zawód	Funkcja
1	Schulff	Hans	-	1	1	-	-	-	2	2	-	6	piwowar	ł. 1622-1635, r. 1635-1642
2	Behme	Georg	1	-	1	1	-	-	1	1	-	5	piwowar	ł. 1631-1644, r. 1644
3	Blassé	Hans	-	1	-	-	1	-	2	-	-	4	piwowar	
4	Klugheit	Greger	-	1	1	1	-	-	-	1	-	4	rzeźnik	
5	Schrötter	Marcus	-	-	2	-	-	-	-	-	2	4	nożownik	
6	Starck	Hans	1	-	-	-	-	1	1	1	-	4	piwowar	
7	Weinknecht	Hans	-	2	-	1	-	-	1	-	-	4	piwowar	ł. 1631-1656
8	Zacharias	Hans	-	1	1	-	-	-	-	1	1	4	sukiennik	ł. 1642-1646
9	Amon	Hans	-	2	-	-	-	-	-	1	-	3	piwowar	ł. 1634-1635, r. 1635-50
10	Eckert	Hans	-	1	-	1	-	-	-	1	-	3	piwowar	
11	Gabriel	Christoff	-	-	2	1	-	-	-	-	-	3	siodlarz	
12	Giering	Georg	-	2	-	-	-	-	1	-	-	3	piwowar	ł. 1628-1634, r. 1634-1643
13	Kronberger	Antoni	-	2	1	-	-	-	-	-	-	3	piwowar	ł. 1626-1649
14	Müller	Peter	-	1	2	-	-	-	-	-	-	3	kuśnierz	
15	Newman	Andres	-	-	1	-	2	-	-	-	-	3	gwoździarz	
16	Sawer	Greger	-	-	2	-	-	-	-	1	-	3	rzeźnik	s. 1615-1623, r. 1623-1629,
17	Seiger	Leonrad	-	-	1	-	-	-	-	2	-	3	kotlarz	b. 1629-1634
18	Simon	Jacob † (wd.)	1	-	-	-	1	-	-	1	-	3	piwowar	

Objasnienia jak w tablicach 31, 33, 34.

w tej grupie: dwóch rzeźników, jeden nożownik, jeden sukiennik, jeden siodlarz, jeden kuśnierz, jeden gwoździarz i jeden kotlarz. Szczególną uwagę zwraca obecność w tej grupie tak licznych reprezentantów rzemiosł metalowych. Generalnie zaobserwowane zmiany prowadziły w bardzo interesujących kierunkach — w Starym Mieście wzrósł udział kupców wśród tego grona właścicieli (w 1600 r. stanowili oni 59% w tej grupie, w 1640 r. — 69%), w Nowym Mieście udział piwowarów utrzymał się na podobnym poziomie (w 1600 i w 1640 r. stanowili oni w Nowym Mieście po 55% tej grupy). Biorąc jednak pod uwagę kurczenie się liczby majątków bogatszych, piwowarzy ponieśli pewne straty — w 1600 r. było ich w tej grupie łącznie dwudziestu, w 1640 r. — piętnastu. Zmniejszyła się też w pierwszej połowie XVII w. reprezentacja innych rzemiosł spożywczych w tej grupie. O ile w 1600 r. było w niej dwóch piekarzy i sześciu rzeźników, o tyle w 1640 r. tylko jeden piekarz i dwóch rzeźników. Zmniejszenie się liczby piwowarów nie oznaczało bynajmniej zwiększenia ich stanu w niższej klasie majątkowej. Zaobserwowane zmiany łączyć trzeba raczej z rozpoczynającym się kryzysem rzemiosł spożywczych w tym czasie. Uwidocznił się on szczególnie w latach trzydziestych XVII w. Zmiany te wskazują na postępujące słabnięcie rynku lokalnego, spowodowane bezpośrednio przez kryzys monetarny i wojnę polsko-szwedzką z lat 1626–1629. Do zagadnienia tego powrócę przy analizie koniunktur gospodarczych w poszczególnych grupach zawodowych.

7. Zmiany w strukturze własnościowej w drugiej połowie XVII wieku

Przy analizie ostatniego półwiecza przemian w strukturze majątkowej mieszczaństwa toruńskiego dysponujemy ograniczoną nieco bazą źródłową. Na 1640/1641 roku urywa się zwarty ciąg ksiąg ławniczych. Ze względu jednak na wagę zachodzących w analizowanym okresie przekształceń postanowiłem uwzględnić to półwiecze w swoich badaniach, tym bardziej, że z kolei dla początku XVIII w. zachował się wykaz właścicieli nieruchomości z 1703 r. Zawarte w nim informacje o stanie posiadania poszczególnych mieszczan, o typach gospodarczych nieruchomości, dają możliwość weryfikacji danych z wcześniejszych przekrojów.

W drugiej połowie XVII stulecia obserwujemy w Toruniu odwrócenie kierunku przemian w strukturze własnościowej. O ile wcześniej następowała wyraźna dekoncentracja własności i usamodzielnianie się przez to uboższych warstw społecznych, zmniejszanie dystansu majątkowego między kupiectwem a najbogatszymi warstwami „pospólstwa” — przede wszystkim przedstawicielami rzemiosł spożywczych (piwowarzy, piekarze), o tyle w drugim półwieczu przewaga majątkowa kupców nad

pozostałymi warstwami społeczeństwa miejskiego zdecydowanie rosła. Dotyczyło to jednak „nowych” kupców — których napływ do miasta rozpoczął się w pierwszej połowie XVII w. i trwał do końca stulecia. Wśród 133 kupców, kramarzy i pasamoników opłacających kontrybucje miejskie w latach 1675–1677 aż 64% stanowili przybysze⁶⁴⁹. Pozostałe 36% to w zdecydowanej większości obywatele miasta w drugim pokoleniu, a więc też przedstawiciele rodzin stosunkowo krótko związanych z miastem. Ze „starego” patrycjatu odnotowano w tym czasie wśród czynnych kupców Jacoba Esske, dwóch Baumgartenów i Georga Lichtfussa. „Wymiana rodzin” zachodząca w drugiej połowie XVII w. wewnątrz warstwy kupieckiej daje się porównać tylko z analogicznymi zmianami z drugiej połowy XV w. Tyle tylko, że przedstawiciele nowej elity kupieckiej nie byli już w stanie zbudować tak trwałych fortun rodzinnych jak Krügerowie, Eskenowie czy Koyenowie.

Różne były drogi obrony starej elity, w tym również tej ukształtowanej w pierwszej połowie stulecia, przed utratą pozycji. Jedyne nieliczni jej członkowie, jak wskazałem wcześniej, parali się jeszcze handlem. Niektórzy śladem poprzedników przenieśli się na wieś, zrywając całkowicie lub częściowo kontakty z miastem (Lichtfusowie, Krügerowie, Eskenowie, Knippelowie, Strobandowie). Większość jednak szukała szansy utrzymania pozycji rodziny w mieście przez kształcenie uniwersyteckie dzieci. Studia były przepustką do uzyskania pracy w kancelarii miejskiej, a stamtąd wiodła już prosta droga nawet do urzędu burmistrza⁶⁵⁰. O ile jeszcze w drugiej połowie XVI w. do rady awansowano przede wszystkim ławników staro- i nowomiejskich (46 na 47 awansów), a tylko raz (w 1597 r.) wszedł do rady wcześniejszy sekretarz, o tyle w pierwszej połowie XVII w. awansowało do rady pięćdziesięciu dwóch ławników i siedmiu sekretarzy, a w drugiej połowie stulecia — czterdziestu siedmiu ławników (ale wśród nich było pięciu wcześniejszych sekretarzy), siedmiu sekretarzy i jedna osoba nie piastująca wcześniej żadnego urzędu. Spośród sekretarzy (razem dwudziestu) aż piętnastu awansowało potem na burmistrzów⁶⁵¹. Z dziewięćdziesięciu dziewięciu ławników awansowanych do rady do urzędu burmistrza doszło dwadzieścia jeden osób. Zjawisko to pogłębiało się dalej w XVIII w. Aż do końca lat sześćdziesiątych XVII w. udawało się „staremu patrycjatowi” kontrolować dopływ ludzi nowych do rady. W latach 1650–1669 wśród dwudziestu czterech nowo mianowanych

⁶⁴⁹ Obliczono na podstawie wykazu przytoczonego przez L. Koczego, *Dzieje wewnętrzne Torunia*, aneks VIII.

⁶⁵⁰ J. Dygdała, *Organizacja*, s. 44–45; H. Piskorska, *Organizacja władz i kancelarii miasta Torunia do 1793 r.*, Toruń 1956, s. 79–81 (wykaz sekretarzy toruńskich z zaznaczeniem awansów do rady).

⁶⁵¹ Obliczono na podstawie spisów urzędników miejskich przygotowanych do druku przez K. Mikulskiego i J. Dygdałę.

rajców było zaledwie pięciu nowych obywateli miasta, w latach 1670–1689 wśród dwudziestu rajców było czterech obywateli w pierwszym pokoleniu, ale w latach 1690–1703 wśród siedemnastu nowo mianowanych rajców było już ośmiu przybyszów. Co ciekawsze, wśród broniących swej pozycji społecznej w mieście rodzin znaleźli się piwowarzy. Narastająca konkurencja piwa z browaru miejskiego w Przysieku powodowała upadek produkcji cechowej. Najbogatsze rodziny piwowarskie kształciły więc dzieci na studiach uniwersyteckich, by zapewnić im kariery urzędnicze. Bardzo często pochodzący z rodzin piwowarskich sekretarze miejscy łączyli swe urzędy z przynależnością do cechu. Nabierał on w ten sposób bardziej charakteru ekskluzywnego klubu ludzi wykształconych, aniżeli korporacji zawodowej producentów piwa.

Współpraca władz miasta ze Szwedami w okresie okupacji Torunia podczas „potopu” spowodowała poważne reperkusje. W zamian za spalony kościół i klasztor Benedyktynek na przedmieściu miasto musiało oddać zakonnikom po długotrwałym procesie parafialny kościół św. Jakuba i położony w pobliżu szpital św. Piotra i Pawła⁶⁵², musiało się też pogodzić z egzystencją kolegium jezuickiego w samym centrum. W ten sposób rozpoczął się proces destrukcji budowanych mozolnie przez Strobanda i jego bezpośrednich następców „fortyfikacji społecznych”, które miały obronić protestanckie mieszczaństwo przed naporem katolików — szlachty, instytucji kościelnych i napływającej ludności miejskiej. Jak się jednak okazało, zapory prawne postawione w końcu XVI w. przetrwały mimo zmienionych na niekorzyść miasta warunków zewnętrznych aż do lat dwudziestych XVIII stulecia, a w pewnych aspektach (zakaz przyjmowania katolików do niektórych cechów) aż do wieku XIX.

W strukturze majątkowej nastąpiły w drugiej połowie XVII w. bardzo interesujące zmiany (zob. tabl. 39). Po raz pierwszy od XV stulecia wzrósł udział majątków obejmujących większą liczbę nieruchomości w skali całego miasta. O ile w 1640 r. właściciele pojedynczych parceli (442 osoby) stanowili 76% ogółu i posiadali 52% nieruchomości w mieście, to w 1703 r. było ich 341 (67%) i posiadali 39% działek. Znacznie wzrosła liczebność kolejnej grupy majątkowej — posiadaczy dwóch–czterech nieruchomości, którzy jeszcze w 1640 r. stanowili 23% ogółu właścicieli i posiadali 37% nieruchomości, a w 1703 r. składali się na 29% ogółu i mieli 43% działek. Również udział właścicieli pięciu–dziewięciu parceli w obu rozpatrywanych strukturach wzrósł: w przypadku liczby właścicieli z 1 do 3%, a liczby nieruchomości — z 5 do 11%.

W 1703 roku aż 62 osoby posiadały w mieście majątki liczące trzy i więcej nieruchomości (wobec 42 w 1640 r.). W grupie tej dominowali kupcy (26; 42% ogółu) i piwowarzy (15; 24%). W stosunku do 1640 r.

⁶⁵² J. Dygdała w: *Historia Torunia*, t. II, cz. 3, s. 104–106.

Tablica 39. Najbogatsi właściciele nieruchomości w Toruniu w 1703 r.

Lp.	Nazwisko	Imię	H-1	H-2	H-3	H-4	B	Sp	Mh	Hst	Og.	Zawód	Funkcja
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Berendt	Casper † (wd.)	-	1	2	3	-	1	-	-	7	piwowar	ł. 1674, r. sm. 1681-1702
2	Schulff	Jacob	-	-	3	-	-	1	3	1	7	piwowar	ł. 1696, r. nm. 1711, † 1711
3	Schultz	Peter	2	-	2	-	-	3	-	-	7	kupiec	
4	Thomas	Gerhard	2	2	-	-	1	2	-	-	7	kupiec	
5	Giering	Jacob	1	-	1	-	2	-	1	1	6	piwowar	ł. 1656, r. nm. 1680-1711
6	Neuman	Hans † (wd.)	-	-	2	1	2	-	-	1	6	piekarz	
7	Grauer	Matthis	1	-	3	-	1	-	-	-	5	kupiec	
8	Klosmann	Christian	-	-	1	-	-	1	-	3	5	kupiec	
9	Nogge	Johann	-	1	-	1	-	3	-	-	5	kupiec	ł. 1694, r. sm. 1706-1719
10	Prochnau	Henrich	-	1	1	1	1	1	-	-	5	kupiec	ł. sm. 1701-1715
11	Rossteuscher	Joh. Sal.	-	1	-	-	1	3	-	-	5	kupiec	ł. sm. 1720-1738
12	Rümpfer	Michel	-	-	1	1	-	-	2	1	5	piwowar	
13	Schlödiger	Christoff	-	2	1	-	-	1	-	1	5	kupiec	
14	Schöning	Samuel † (wd.)	1	-	2	-	-	-	-	2	5	kupiec	
15	Arndt	Abraham	-	-	2	1	-	-	-	1	4	kupiec	ł. sm. 1700-1717
16	Auschwitz	Johann	1	1	-	1	-	-	1	-	4	piwowar	
17	Biener	Adam	-	-	-	-	-	-	-	4	4	kuśnierz	ł. nm. 1678-1702
18	Heldt	Hans † (wd.)	-	2	-	-	1	-	-	1	4	garbarz	
19	Hemmling	Johann	-	1	1	-	-	-	-	2	4	kupiec	ł. sm. 1696-1712
20	Herret	Johann	1	-	-	1	2	-	-	-	4	kupiec	ł. 1713, r. sm. 1720-1726
21	Kissling	Joh. Chr. † (wd.)	-	1	-	-	2	-	1	-	4	piwowar	ł. pm. 1700-1702
22	Kujawe	Johann † (wd.)	-	1	1	1	-	-	1	-	4	piwowar	ł. nm. 1698-1703

Cd. tabl. 39

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
23	Lüttke	Johann	-	2	-	-	-	2	-	-	4	kupiec	s. 1684, ł. 1694, r. sm 1700-1704 ł. sm 1703-1710
24	Meissner	Georg	-	1	1	1	1	-	-	-	4	uczony	ł. 1693, r. nm. 1713-1723
25	Mentzel	Hans	1	1	-	1	1	-	-	-	4	kupiec	ł. 1698, r. sm. 1702-1708
26	Mościcki	Łukasz	-	1	1	-	1	1	-	-	4	kupiec	ł. sm 1694-1706
27	Rogge	Edward	-	1	1	-	1	-	-	-	4	uczony	s. 1687, r. sm. 1698-1724
28	Rössner	Joh. Gottfr.	1	-	2	-	1	-	-	1	4	kupiec	ł. nm. 1695-1717
29	Vogel	Merten	-	1	-	-	-	2	-	-	4	piwowar	
30	Wachschlager	Daniel	-	-	1	2	-	-	1	-	4	uczony	
31	Willer	Henrich † (wd.)	-	-	-	-	-	-	-	4	uczony		
32	Zöbner	Joh. Georg	-	2	-	-	-	2	-	-	4	kupiec	ł. 1684, r. sm. 1696-1701
33	Bordt	George † (wd.)	-	1	2	-	-	-	-	-	3		
34	Behm	Jacob	-	1	1	-	-	-	1	-	3	piwowar	ł. 1702, r. nm. 1716-1724
35	Bremer	Christoff	-	-	1	2	-	-	-	-	3	kupiec	
36	Bröhmel	Christian	-	-	2	-	1	-	-	-	3	kotlarz	
37	Deutschman	Hans	-	1	-	1	-	-	-	1	3	garbarz	
38	Ditmann	George	-	-	-	1	1	-	-	1	3	garbarz	
39	Eisewagen	Jacob	-	-	2	-	1	-	-	-	3	sukiennik	
40	Frenehl	Melcher	-	1	-	-	1	2	-	-	3	kupiec	ł. 1680, r. nm. 1691-1719
41	Grauer	Michel	-	-	1	1	1	-	-	-	3	piekarz	
42	Grossman	Hans	-	1	1	-	1	-	-	-	3	iglarz	
43	Gundlich	Merten	-	1	1	-	1	-	-	-	3	kupiec	ł. sm. 1711-1726
44	Haderschleiff	Joh. Sigm.	-	1	-	1	-	1	-	-	3	kupiec	ł. nm. 1706-1745
45	Hancke	George	-	1	-	-	1	-	-	1	3	kupiec	ł. sm. 1703-1720

Cd. tabl. 39

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
46	Karwise	Christoff	-	-	2	-	-	-	-	1	3	rzeźnik	
47	Kölbel	Jacob	-	1	1	-	1	-	-	-	3	kupiec	
48	Krieger	Johann † (wd.)	-	-	1	-	1	1	-	-	3	uczony	ł. 1690, r. sm. 1696-1699
49	Offenhammer	Carl	-	1	-	1	1	-	-	-	3	sukiennik	
50	Plett	Chr. Henrich	1	-	-	-	1	1	-	-	3	piekarz	
51	Proxius	Merten † (wd.)	-	-	1	-	1	1	-	-	3	piwowar	ł. sm. 1680-1685
52	Rosolkowicz	Marcin	1	1	-	1	-	-	-	-	3	krawiec	
53	Scherer	Jonas	-	-	2	-	-	-	1	-	3	piwowar	ł. 1682, r. nm. 1696-1697
54	Schulff	Hans	-	-	2	-	-	-	1	-	3	piwowar	
55	Sichman	Casimir	-	-	2	1	-	-	-	-	3	kupiec	
56	Starck	Matthis	1	-	-	-	1	1	-	-	3	piwowar	
57	Wachschlager	Hans	1	-	1	-	-	1	-	-	3	piwowar	ł. sm. 1714-1717
58	Wachschlager	Lorentz	1	-	-	-	1	-	1	-	3	piwowar	ł. nm. 1711-1724
59	Weintraube	Jacob	1	1	-	-	1	-	-	-	3	złotnik	
60	Wendt	Johann	-	1	1	-	-	1	-	-	3	kupiec	ł. nm. 1685-1710
61	Wilhelm	Franz Carl	1	1	-	-	-	1	-	-	3	złotnik	
62	Zakrzewski		-	1	-	-	-	2	-	-	3	szlachcic	

Objaśnienia jak w tablicach 31, 33, 37, ponadto: sm. — staromiejski.

proporcje między nimi zmieniły się wyraźnie na korzyść kupców (kupcy stanowili wówczas 39% tej grupy, piwowarzy — 36%). Z przedstawicieli innych zawodów wśród największych właścicieli nieruchomości było jeszcze czterech „uczonych”, trzech garbarzy, trzech piekarzy, dwóch sukienników, iglarz, kotlarz, krawiec, kuśnierz, rzeźnik, szlachcic i osoba o nieznanym zawodzie.

Najdłuższą metryką zamieszkiwania w Toruniu charakteryzowały się rodziny występujących w tej grupie piwowarów. Można powiedzieć, że to one przejęły po dawnym patrycjacie misję kultywowania tradycji miejskich. Pod tym względem znamienne są zachowane w Archiwum Państwowym w Toruniu genealogie mieszczańskie — bogatej rodziny kupieckiej Koyenów⁶⁵³ oraz rodzin piwowarskich Neisserów i Vogtów-Eckertów⁶⁵⁴. Źródłem niezwykle interesującym i nie wykorzystywanym dotąd w badaniach naukowych jest kronika piwowara Georga Behme, opisująca dzieje cechu i walki piwowarów z radą o władzę w mieście⁶⁵⁵. Na czele listy bogatych piwowarów dominowali przedstawiciele cechu nowomiejskiego. Rodziny Gieringów, Schulffów, Kujawów były związane z Toruniem od XVI w., Rümplerowie, Starckowie i Behmowie mieszkali tu już w XV stuleciu. Niewiele ustępowały im pod tym względem rodziny piwowarskie ze Starego Miasta — Kisslingowie, Wachsclagerowie, Auschwitzowie są poświadczeni w Toruniu co najmniej od drugiej połowy XV w. Równie długimi metrykami zasiedlenia w Toruniu mogli poszczycić się niektórzy przedstawiciele innych rzemiosł odnotowani na liście bogaczy — Deutschmanowie (od XVI w., najpierw jako piwowarzy, potem garbarze), Grauerowie (piekarze od XVI w.). Natomiast w przypadku kupców wymienionych wśród najbogatszych właścicieli nieruchomości żaden nie miał więcej niż jednego-dwóch przodków mieszkających wcześniej w Toruniu. Nic więc dziwnego, że w drugiej połowie XVII i w XVIII w. to właśnie wskazane wyżej rodziny piwowarów, uzupełnione przez grono „uczonych” i kilka dawnych rodzin kupieckich (Baumgartowie, Wedemeyerowie⁶⁵⁶, Linderhausenowie⁶⁵⁷, Zimmermannowie⁶⁵⁸), tworzyły najbardziej ekskluzywną grupę elity miejskiej. Spośród nowych rodzin kupieckich, rozpoczynających swą aktywność w XVII w., jedynie ród Zernecke wszedł na dłużej do patrycjatu toruńskiego, głównie jednak dlatego, że kolejne jego pokolenia zasilily grupę „uczonych”, porzucając kupiectwo⁶⁵⁹.

⁶⁵³ APT, kat. II, dz. XII, t. 4.

⁶⁵⁴ Ibidem, t. 1.

⁶⁵⁵ APT, Cech piwowarów 16-18.

⁶⁵⁶ Zob. J. Dygdała, S. Salmonowicz, *O genealogiach patrycjatu*, s. 103-104.

⁶⁵⁷ A. Kardas, *Linderhausen Konstantyn*, [w:] TSB, t. 1, s. 156-157.

⁶⁵⁸ J. Dygdała, S. Salmonowicz, *O genealogiach patrycjatu*, s. 105.

⁶⁵⁹ Ibidem, s. 104.

*

W części tej pozostawiłem na uboczu kwestie związane z funkcjonowaniem przedmieść. Wynika to głównie z braku źródeł, które pozwoliłyby przeprowadzić analogiczne do powyższych rozważania dla tej części organizmu miejskiego. Ich brak nie zniekształca jednak obrazu uzyskanego dla miasta w obrębie murów. Jak bowiem starałem się wykazać w pierwszej części swej pracy, przedmieścia znajdowały się w analizowanym okresie w stanie ciągłego regresu demograficznego i społecznego.

Warto może tylko w tym miejscu odnotować problem, któremu trzeba poświęcić osobne studia. W XIV–XV wieku mieszkańcy przedmieść posiadali właściwie te same prawa co mieszkający w obrębie murów. Przedstawiciele elity rzemieślniczej przedmieść cieszyli się pełnym prawem miejskim, tworzyli trzon licznych cechów toruńskich (garnarzy, ślusarzy, kołodziejów i stelmachów), posiadali własny samorząd (przedmiejski sąd ławniczy). Upadek tej ostatniej instytucji następował powoli, w ciągu całego XVI wieku. W końcu tego stulecia mieszkańców przedmieść nie było już w składzie ławy rozsądzającej ich sprawy. Nadal jednak pozostawali członkami cechów toruńskich, a więc korzystali też z pełni praw obywatelskich. Po pożarze z 1629 r. osadnictwo rzemieślnicze (rzemieślników skupionych w cechach toruńskich) na przedmieściach wygasło. Odtąd przedmiestkowie utracili szansę na uzyskanie prawa miejskiego. Analogiczne zmiany zachodziły w obrębie samego miasta, gdzie jeszcze w średniowieczu liczni rzemieślnicy (krawcy, szewcy) korzystali z prawa miejskiego, mimo iż nie posiadali nieruchomości, byli tylko lokatorami w domach należących do patrycjatu. W miarę uzyskiwania przez coraz liczniejszą rzeszę rzemieślników własnych nieruchomości w drugiej połowie XV — końcu XVI w. zaczęto ograniczać przyjęcia do cechów i do prawa miejskiego tylko do osób posiadających nieruchomości w obrębie murów miejskich. Powodowało to stopniowe zamykanie się stanu mieszczańskiego dla ludzi obcych.

8. Podsumowanie

Analiza majątkowej struktury mieszczan toruńskich w XV–XVII w. ukazuje nam główne kierunki przemian, jakie zachodziły w tym czasie w obrębie własności nieruchomości w Toruniu. Na ich tle niezwykle wyraźnie rysują się przede wszystkim losy najbogatszych grup społeczeństwa miejskiego — kupców i piwowarów.

Wewnątrz kupiectwa dominował w średniowieczu patrycjat, który w przypadku Torunia można utożsamiać z grupą rodzin wprowadzających swoich swoich przedstawicieli do rady miejskiej. Członkowie tej grupy

rekrutowali się spośród najbogatszych kupców, zajmujących się handlem dalekosiężnym⁶⁶⁰. Swoje dochody lokowali oni częściowo w nieruchomościach — posiadali (obok kamienicy, w której mieszkali) budy czynszowe. Najbogatsi mieli znaczne często dobra ziemskie. W XV stuleciu, w okresie pierwszego „kryzysu” patrycjatu, doszło do niespotykanej wcześniej ani później koncentracji własności nieruchomości w rękach najbogatszych kupców. Ich zasoby finansowe zostały jednak poważnie uszczuplone w okresie wojen polsko-krzyżackich, szczególnie podczas wojny trzydziestoletniej. Ten czynnik oraz zmiany w organizacji handlu spowodowały upadek starego patrycjatu. W drugiej fazie kryzysu, po 1454 r., liczni jego przedstawiciele porzucali częściowo miasto, przenosząc się do swych posiadłości ziemskich.

Miejsce tego „starego” patrycjatu zajęli w drugiej połowie XV w. nowi kupcy, handlujący przede wszystkim zbożem. Była to grupa znacznie mniej liczna niż elita kupiecka z przełomu XIV/XV w., ale bardzo szybko skoncentrowała władzę w mieście. Już w pierwszej połowie XVI w. dostęp do patrycjatu dla ludzi nowych był poważnie utrudniony, a „nowi” patrycjusze toruńscy szukali koligacji raczej wśród siebie równych, często poza rodzinnym miastem — w Gdańsku i Elblągu. „Nowy” patrycjat różnił się od też od „starego” statusem społecznym. O ile Hitfeldowie, von Allenowie, Watzenrodowie, Rusowie, Rusopowie, von der Lindenie należeli do dominującej w państwie krzyżackim grupy mieszczań-rycerzy, łączyli zajęcia kupieckie ze służbą wojskową, posiadali wszystkie atrybuty pozwalające ich zaliczyć do stanu rycerskiego, o tyle ich następcy byli w momencie startu tylko mieszczańcami. Bardzo szybko jednak starali się swoją przynależność do elity miejskiej wzmocnić przywilejami szlacheckimi. Krügerowie, mimo iż zapewne nie posiadali praw szlacheckich, przejęli dobra ziemskie po Watzenrodach i von Allenach i uważali się za szlachtę. Koyenowie przejęli herb po wygasłych w linii męskiej toruńskich Teudenkusach, uzyskali nobilitację cesarską potwierdzoną potem przez królów polskich (1577). O nobilitacje i polskie indygenaty zabiegali i uzyskali je Strobadowie, Rüdigerowie (1552, 1569), Gretschowie (1580), Eskenowie i Lichtfusowie (1527). Wraz z kurczeniem się toruńskiego pośrednictwa w handlu zbożowym rodziny patrycjuszowskie odchodziły od zajęć kupieckich, monopolizując równocześnie władzę w mieście. Już jednak od końca XVI w. ponownie zaznaczyło się zjawisko ucieczki „szlacheckiego” patrycjatu na wieś, do posiadłości ziemskich. Krach finansów miasta w wyniku odwrócenia się koniunktury gospodarczej i wojen polsko-szwedzkich z pierwszej połowy XVII stulecia doprowadził do drugiego w dziejach Torunia kryzysu dziedzicznego patrycjatu i zniknięcia jego przedstawicieli z władz miejskich. W przejmowaniu

⁶⁶⁰ R. Czaja, *Patrycjat*, s. 20 n.

władzy w mieście przez „nowych” kupców i piwowarów w XVII w. dopomógł też upadek kalwinizmu, któremu sprzyjali lepiej wykształceni przedstawiciele dziedzicznego patrycjatu⁶⁶¹. Coraz częściej do władzy dochodzić zaczęli ludzie wykształceni, prawnicy, lekarze i aptekarze, tworzący załóżki biurokracji miejskiej.

Dla przedstawionego wyżej procesu można wskazać wiele analogii w innych miastach polskich i europejskich. Upadek dziedzicznego patrycjatu był bowiem zjawiskiem charakterystycznym dla całego kontynentu⁶⁶². Bardzo ciekawych analogii do sytuacji w Toruniu można się doszukać w przemianach społecznych dokonujących się w XV–XVII wieku w innym wielkim mieście hanzeatyckim — Lubece. Również tam w drugiej połowie XV w. pełnię władzy w mieście przejął nowy patrycjat, skupiony w *Zirkelgesellschaft*. Jego przedstawiciele dążyli do uzyskania praw szlacheckich i nabywali dobra ziemskie⁶⁶³. W XVII stuleciu doszło do kryzysu tej grupy społecznej. Traciła ona stopniowo wpływ na władzę w mieście, jej członkowie przenosili się do swoich posiadłości ziemskich⁶⁶⁴. W XVII w. do rady lubeckiej wybrano blisko jednej trzeciej przybyszów. Interesujące jest porównanie owej otwartości rady lubeckiej z sąsiednim Hamburgiem (jedna czwarta rajców to przybysze) i Bremą (jedna piąta rajców to przybysze)⁶⁶⁵. Podobnie było w Prusach Królewskich — w bogatszym Gdańsku dziedziczny patrycjat utrzymywał władzę aż do połowy XVIII w., w uboższym Toruniu warstwa ta upadła w ciągu XVII stulecia⁶⁶⁶. Z tych porównań można wyciągnąć wniosek, że otwartość rad miejskich dla obcych rosła wraz z narastaniem negatywnych tendencji gospodarczych w mieście. Miasta bogatsze lepiej konserwowały swój ustrój społeczny i dawały większe szanse stabilizacji miejscowej elicie władzy.

W Lubece, podobnie jak w Toruniu, dziedziczny patrycjat zastępowany był w XVII wieku we władzach miasta przez grupę ludzi wykształconych (prawników, lekarzy, teologów). Również przedstawiciele miejscowego kupiectwa i browarnicy inwestowali w wykształcenie dzieci, widząc w tym pewniejsze zabezpieczenie ich przyszłości niż w kontynuowaniu działalności kupieckiej czy produkcji piwa⁶⁶⁷.

⁶⁶¹ K. Mikulski, *Szlachta i patrycjat*, s. 105–106.

⁶⁶² Por. A. Mączak, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej*, Warszawa 1986; I. Batori, *Das Patriziat der deutschen Stadt. Zu den Forschungsergebnissen über das Patriziat besonders der süddeutschen Städte*, „Die alte Stadt. Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege”, Bd. 2: 1975, s. 1–30.

⁶⁶³ *Lübeckische Geschichte*, hrsg. v. A. Graßmann, Lübeck 1988, s. 261.

⁶⁶⁴ C. Meyer-Stoll, *Die lübeckische Kaufmannschaft*, s. 119–125.

⁶⁶⁵ *Ibidem*, s. 133.

⁶⁶⁶ K. Mikulski, *Elity władzy*, s. 324–326.

⁶⁶⁷ C. Meyer-Stoll, *Die lübeckische Kaufmannschaft*, s. 137 n.

Rozdział IV

Socjotopografia Torunia

1. Zmiany w waloryzacji majątkowej ulic

Ze względu na brak danych, które mogłyby posłużyć jako podstawa do zbudowania dynamicznego obrazu przemian w stratyfikacji zawodów w Toruniu w badanym okresie, w niniejszej analizie wykorzystałem inną możliwość określenia przekształceń w socjotopografii miasta. Opartem się mianowicie na wielokrotnie już przywoływanych transakcjach kupna-sprzedaży parceli miejskich. Tym razem jednak spróbowałem przyjąć za podstawę bardzo trudny do interpretacji element — ceny działek. Jest to wskaźnik niestychanie zawodny, jeśli chcielibyśmy go użyć do analizy zjawiska dynamicznego. Z uwagi na „galopującą” w XVI i pierwszej połowie XVII w. inflację trudno bowiem porównywać ze sobą ceny sprzedaży kamienic z kilku nawet sąsiadujących lat. Na obecnym etapie badań nie da się określić stopnia inflacji, który mogły posłużyć jako punkt odniesienia przy ustalaniu relacji cen domów w pewnym wycinku czasu. Niestety stopień ów dla każdej kamienicy jest zdecydowanie różny, uzyskane więc tą drogą średnie są zawodne. O ile jednak uśrednianie cen dla poszczególnych kamienic jest zabiegiem raczej nieefektywnym, o tyle podobny zabieg w skali całych ulic wydaje się już bardziej uzasadniony.

Do zbudowania przekrojów posłużyły mi dane z przytaczanego już wykazu szosu z 1455 r. (średni podatek dla Starego i Nowego Miasta — 194 szelągi) oraz zbierane dla poszczególnych ulic dane o cenach kupna-sprzedaży parceli dla przekrojów: 1490–1530 (1510 r. — średnia cena sprzedaży 215 grzywien pruskich), 1540–1560 (1550 r. — średnia cena sprzedaży 234 grz. pr.), 1590–1610 (1600 r. — średnia cena sprzedaży 765 złp), 1630–1641 (1635 r. — 4453 złp). Aby uzyskać wartości porównywalne dla poszczególnych przekrojów, średnie ceny działek (średnią wysokość podatku z szosu w 1455 r.) dla domów przy danej ulicy przyrównywałem do średniej ceny kamienicy (średniej wartości podatku) w całej zbiorowości w danym przekroju czasowym. Pozwoliło to na uzyskanie stosunku

względnego [x] średniej ceny działki (wartości podatku) dla danej ulicy [y] do średniej ceny wyliczonej dla całego miasta [z].

$$x = y/z \times 100$$

Dane tak przetworzone zyskały walor porównywalności w czasie.

Dane z tablicy 40 wydają się najbardziej syntetycznym obrazem zmian w waloryzacji ulic w Toruniu między XV a XVII w. Wskazują bowiem na wahania wartości parceli przy poszczególnych ulicach. Na tej podstawie możemy wnioskować o przesunięciach głównych szlaków handlowych wiodących przez miasto, znajdujemy też odbicie omawianych wyżej procesów społecznych, powodujących przemieszczanie się poszczególnych grup zawodowych w strukturze majątkowej mieszkańców Torunia.

Widoczne jest przede wszystkim wyraźne zmniejszanie się dystansu między wartością działek w Nowym i Starym Mieście. O ile w 1455 r. (biorąc pod uwagę hipotetyczne tylko zniżenie wysokości podatków w Nowym Mieście o połowę w stosunku do Starego Miasta) podatnicy przy najwyższej notowanym Rynku Nowomiejskim płacili o 44% mniej niż wyniósł średni podatek od głowy w skali całego Torunia, to mieszkańcy tego samego rejonu około 1635 r. posiadali domy, których średnia cena kupna-sprzedazy przewyższała analogiczną wartość dla całego miasta o 36%. Rynek Nowomiejski zajmował pod tym względem dziesiątą pozycję w skali całego miasta. Również odchylenie średniej wartości domów przy innych ulicach nowomiejskich od średniej dla całego Torunia wyraźnie w tym czasie się zmniejszyło (np. ul. Sadlarska: 1455 r. — 27, 1635 r. — 91; Bydłęca: 1455 r. — 37, 1635 r. — 82 itd.). Proces ten wskazuje na zacieranie się różnic w zamożności mieszkańców Starego i Nowego Miasta. Relatywnie wysoka cena domów przy Rynku Nowomiejskim i ul. Sadlarskiej w XVII w. związana była niewątpliwie z obserwowanym w tym czasie osiedlaniem się tutaj coraz większej liczby kupców i przedstawicieli wolnych zawodów (aptekarzy, prawników, duchownych).

W obrębie Starego Miasta widoczne są zmiany walorów ulic prowadzących nad Wisłę. W średniowieczu zdecydowanie największą wartość przedstawiały domy przy ul. Szkolnej i Jęczmiennej. Wydaje się prawdopodobne, że to właśnie te ulice mogły być w XIV i XV w. głównym traktem prowadzącym w głąb miasta z przeprawy przez Wisłę, a może też z portu. Poprawienie dostępności ul. Mostowej, budowa mostu i może przesunięcie nabrzeża portowego na zachód spowodowało wzrost znaczenia i tak ekskluzywnej już w średniowieczu ul. Żeglarskiej i podniesienie walorów nabywczych kamienic przy Kurnej oraz Mostowej. Co prawda wartość działek przy tej ostatniej w 1635 r. w stosunku do 1455 r. nieznacznie się obniżyła, ale wpływ miał na to olbrzymi upadek znaczenia ulicy w drugiej połowie XV w.; w okresie późniejszym wyraźnie odzyskiwała ona swoją przodującą pozycję w mieście. Podobne zmiany

(przesunięcie portu w kierunku zachodnim) mogły się przyczynić do wzrostu znaczenia ul. Ducha św. Wraz z likwidacją przeprawy w Starym Toruniu straciły natomiast poważnie na wartości działki położone przy ul. św. Anny, Starotoruńskiej, Różanej i Rabiańskiej. Zjawisko to ujawniło się zapewne jeszcze przed połową XV w., tak więc obserwujemy tylko jego końcową fazę, która polegała na wycofywaniu się osadnictwa kupieckiego ze wspomnianych ulic i zasiedlaniu ich w coraz większym stopniu przez rzemieślników, bądź też zamianie domów mieszkalnych na

Tablica 40. Odchylenia wartości podatku z 1455 r. i średnich cen działek z lat 1490-1641 w Toruniu (według ulic)

Ulica	Odchylenia od średniej ceny działki (= 100) w latach:								
	1455	1510	zmiana w stos. do 1455	1550	zmiana w stos. do 1510 (lub do 1455)	1600	zmiana w stos. do 1550	1635	zmiana w stos. do 1600
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A. Stare Miasto									
Błotna	51	48	-3	64	16	77	13	67	-10
Chełmińska	73	117	44	114	-3	142	28	192	50
Ciasna II	0	10	10	13	3	48	35	11	-37
Ciasna	0	89	89	23	-66	47	24	125	78
Ducha św.	41	109	68	144	35	103	-41	221	118
Jęczmienna	240	193	-47	342	149	126	-216	129	3
Kozia	48	56	8	50	-6	74	24	57	-17
Kurna	120	95	-25	96	1	128	32	137	9
Mostowa	154	67	-87	89	22	134	45	148	14
Panieńska	39	84	45	0	-84	59	59	77	18
Piekary	31	65	34	47	-18	51	4	86	35
Przy Bramie Kotlarskiej	65	7	-58	0	-7	35	35	28	-7
Przy NMP	66	47	-19	43	-4	74	31	81	7
Przy św. Jana	37	37	0	128	91	67	-61	0	-67
Rabiańska	97	73	-24	123	50	82	-41	89	5
Różana	138	70	-68	102	32	71	-31	44	-27
Rynek SM	283	171	-112	227	56	250	23	227	-23
Starotoruńska	54	45	-9	47	2	87	40	20	-57
Szczytna	78	125	47	92	-33	111	19	269	158
Szeroka	263	123	-140	137	8	166	29	218	52
Szewska	50	52	2	40	-12	76	36	104	28
Szkolna	331	165	-166	110	-55	203	93	148	-55
Św. Anny	99	118	19	139	21	79	-60	60	-19
Za Murami	38	0	-38	0	0	48	48	18	-30
Za NMP	20	27	7	85	58	179	94	90	-89
Żeglarska	192	146	-46	204	58	190	-14	277	87

Cd. tabl. 40

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
B. Nowe Miasto									
Bydłęca	37	.	.	118	81	139	21	82	-57
Garbary	34	.	.	72	38	93	21	79	-14
Jęczmienna	29	.	.	17	-12	12	-5	31	19
Ogarna	26	.	.	57	31	53	-4	40	-13
Pańska	0	.	.	193	193	62	-131	67	5
Paulerska	24	.	.	60	36	48	-12	52	4
Plac Cykowy	25	.	.	71	46	24	-47	46	22
Poprzeczna	0	.	.	28	28	0	-28	9	9
Prosta	46	.	.	111	65	62	-49	72	10
Przy św. Jakuba	10	.	.	56	46	24	-32	0	-24
Rycerska	26	.	.	0	-26	25	25	79	54
Rynek NM	56	.	.	99	33	90	-9	136	46
Rynek NM (wewnątrz)	3	.	.	23	20	-	-	-	-
Sadlarska	27	.	.	81	54	102	22	91	-11
Sukiennicza	20	.	.	54	34	52	-2	52	0
Św. Jakuba	10	.	.	171	161	54	-117	60	6
Wąska	13	.	.	0	-13	0	0	38	38
Wenecka	6	.	.	0	-6	70	70	52	-18
Za Murami I i II	18	.	.	0	-18	15	15	20	5
Za św. Jakuba	0	.	.	0	0	18	18	9	-9
Zaułek Prokowy	13	.	.	33	20	30	-3	26	-4

magazyny (spichrze). W drugiej połowie XVI w. wzrosła z kolei rola traktu wychodzącego z miasta na wschód, przez Bramę św. Katarzyny. Wpłynęło to na wyraźny awans ulic znajdujących się na tym szlaku — Bydłęcej, Rynku Nowomiejskiego i Sadlarskiej, które przewodziły w zamieszalności ulic nowomiejskich w XVII stuleciu.

Kosztom upadających ulic kupieckich awansowały w hierarchii wartości działek ulice w północnej części miasta, zamieszkałe przez piwowarów i drobniejszych kupców. Charakterystyczny jest wzrost znaczenia ul. Chełmińskiej i Szczytnej. Zyskiwały też w stosunku do dzielnicy kupieckiej ulice zamieszkiwane przez rzemieślników — szczególnie dotyczyło to ul. Szewskiej, Piekary i Koziej. Podniosła się również, w porównaniu do sytuacji w średniowieczu, wartość ulic, przy których umieszczono spichrze i mielcuchy (Błotna, Ciasna, Panieńska). Nieznaczny tylko spadek cen działek przy ul. Rabańskiej spowodowany był zapewne podobnymi przyczynami. Wycofanie się z tej ulicy kupców-mieszkańców zrekompensovane zostało większą liczbą spichrzów zbożowych tam lokowanych.

Nieznacznie jedynie obniżyły się walory działek przy Rynku Staromiejskim i Szerokiej. Należały one do tej grupy ulic, które utrzymywały

swoją wysoką lokatę w hierarchii ważności szlaków komunikacyjnych miasta przez cały omawiany okres. W przypadku Rynku należy może tylko zwrócić uwagę na wyraźne przesunięcie się wyżej szacowanych kamienic z południowej i zachodniej pierzei (w średniowieczu) na pierzeję północną i wschodnią (w XVI–XVII w.). Szczególnie widoczny był u progu czasów nowożytnych awans działek ulokowanych przy pierzei północnej, gdzie zamieszkiwali w tym czasie kupcy sukienni, najbardziej ekspansywna grupa zawodowa w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku w Toruniu.

Ze wszystkich poczynionych wyżej uwag na plan pierwszy wybijają się dwa wnioski. Zmiany w wartości działek przy poszczególnych ulicach były spowodowane przede wszystkim przesunięciami szlaków handlowych wewnątrz miasta i wyrównywaniem się dysproporcji majątkowych — z jednej strony między mieszkańcami Starego i Nowego Miasta, z drugiej — między kupcami a przedstawicielami rzemiosła. Ostateczne przyczyny tego ostatniego zjawiska tkwiły raczej w zmniejszaniu się dochodów kupców toruńskich niż postępującym awansie majątkowym bogatych rzemieślników, ale jego skalę można określić dopiero na tle szerszym, na podstawie badań porównawczych. Zauważone przesunięcie głównych szlaków handlowych w mieście nastąpiło na skutek budowy mostu przez Wisłę i coraz większej w związku z tym roli transportu drogowego w życiu gospodarczym miasta. Toruń na przestrzeni od XIV do XVII w. przeistoczył się z portu dalekomorskiego w siedzibę jednego z ważniejszych na ziemiach polskich jarmarków śródlądowych. Momentami kluczowymi dla tej metamorfozy był najpierw błyskawiczny rozwój konkurencyjnego (i dogodniej położonego u ujścia Wisły) portu w Gdańsku w XIV w. i może obniżenie poziomu wody w Wiśle w XIV–XV w., a następnie upadek toruńskiego pośrednictwa w handlu zbożem w drugiej połowie XVI stulecia.

Niewiele możemy powiedzieć o zmianach w waloryzacji ulic przedmiejskich, brak bowiem danych porównywalnych dla średniowiecza i okresu po 1629 r. Biorąc pod uwagę tylko liczbę podatników zamieszkujących na przedmieściach w 1394 r. i liczbę działek (szczególnie mieszkalnych) na początku XVII w. można stwierdzić ogólny upadek osadnictwa przedmiejskiego. W sposób szczególny dotknął on główne ulice wyjazdowe prowadzące z Bramy Prawej w kierunku Chełmna i Gdańska. Wiązało się to zapewne z wyraźną dominacją w czasach nowożytnych wyjazdu z miasta przez Bramę Chełmińską. W XVI wieku wzrastał też udział mieszkańców miasta w strukturze własnościowej działek przedmiejskich. Zamieniane one były coraz częściej na ogrody, bądź sady, bez stałych mieszkańców. Powodowało to stopniowe wyludnianie przedmieść. Szczególnie widoczne było to zjawisko w kwartale św. Jerzego, gdzie działki od początku swego istnienia miały charakter ogrodowo-sadowniczy i wyludnianie na-

stępowało stopniowo, oraz w kwartale św. Wawrzyńca, gdzie najdłużej utrzymały się liczne działki mieszkalne należące do mieszkańców przedmieść, ale po 1629 r. i rozbudowie fortyfikacji zniszczono je doszczętnie, a cały teren wokół obwałowań stracił jakiegokolwiek walory osadnicze. Stąd też od połowy XVII w. centra osadnictwa przedmiejskiego przesunęły się nad Wisłę — na Rybaki i Winnicę oraz w pobliże urządzeń portowych i składów solnych.

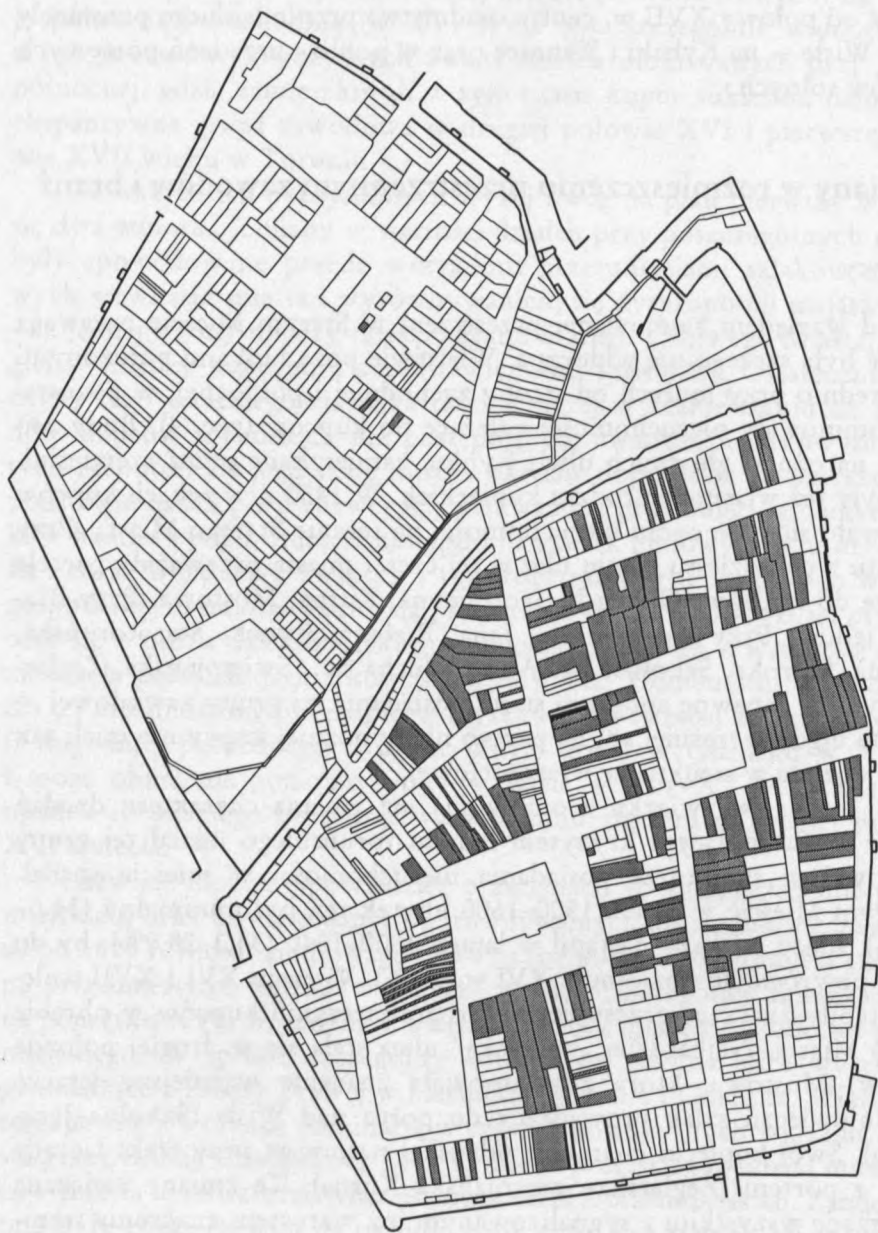
2. Zmiany w rozmieszczeniu przestrzennym zawodów i branż

A. Kupcy

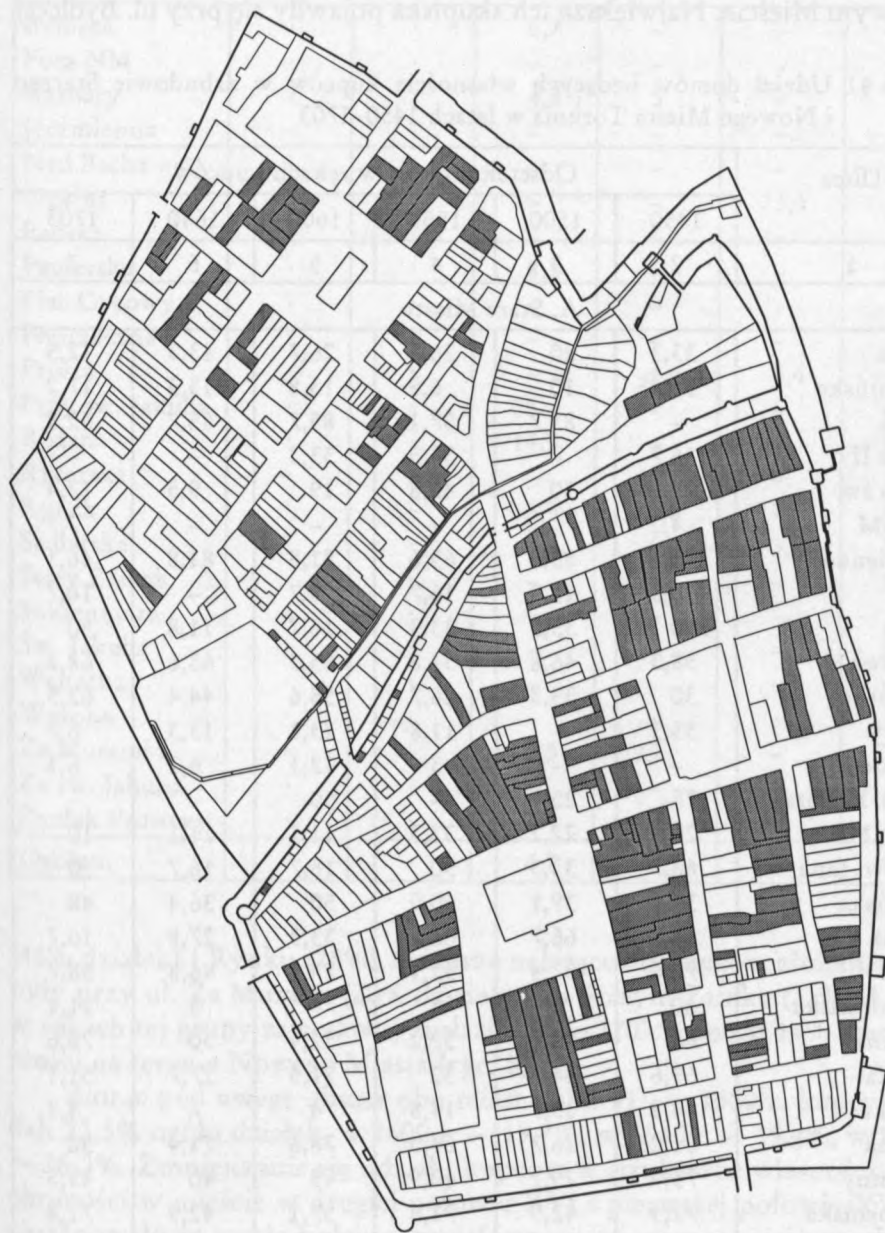
Pod względem zajmowanej przestrzeni w Starym Mieście przewaga kupców była szczególnie widoczna. Właściwie poza blokami położonymi bezpośrednio przy murach od strony zachodniej i północnej, w pozostałych dominowały nieruchomości należące do kupców (ryc. 4). Budy zajmujące narożniki głównych ulic i Rynku, zamieszkałe przez rzemieślników, były też własnością rodzin kupieckich. W 1450 r. w rękach kupców znajdowało się 53% ogółu nieruchomości na terenie Starego Miasta. Przy szesnastu z dwudziestu ośmiu ulic w tej części miasta przeważały parcele należące do kupców (Ciasna II, Jęczmienna, Kurna, Mostowa, Przy Bramie Wielkiej, Przy Kościele św. Jana, Różana, Rynek, Starotoruńska, Szczytna, Szeroka, Szkolna, św. Anny, Ducha św., Świętojańska, Żeglarska). Było to zapewne apogeum stanu posiadania tej grupy zawodowej — zapewne nigdy wcześniej ani na pewno nigdy później kupcy nie mieli tak dużego udziału w strukturze własnościowej.

Po 1450 r. w związku z omówioną już zmianą charakteru działań kupców i postępującym kryzysem handlu toruńskiego udział tej grupy zawodowej w strukturze posiadania nieruchomości w mieście spadał. W Starym Mieście w latach 1500–1600 ubytek ten był minimalny (34,6–34,3%), nieco większy nastąpił w latach 1600–1640 (34,3–28,9%), by do 1703 r. powrócić do poziomu z XVI w. (34%). W ciągu XVI i XVII stulecia nastąpiły znaczące przesunięcia w rozmieszczeniu kupców w obrębie Starego Miasta. Najbardziej „kupiecką” ulicą stała się w drugiej połowie XVII w. Mostowa, która zdystansowała znacznie ważniejszy jeszcze w średniowieczu szlak prowadzący do portu nad Wisłę (Szkolna–Jęczmienna). Swój kupiecki charakter odzyskał natomiast inny trakt łączący Rynek z portem (Żeglarska–Świętojańska–Kurna). Te zmiany związane były przede wszystkim z sygnalizowanym już wzrostem znaczenia transportu lądowego.

W czasie jednak, gdy stan posiadania kupców w Starym Mieście ustabilizował się, w Nowym Mieście trwała ekspansja tej grupy zawodowej.

Ryc. 4. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez kupców i kramarzy w Toruniu w 1394 r.

Ryc. 5. Rozmieszczenie parceli należących do kupców i kramarzy w Toruniu w 1703 r.

Od połowy XVI do połowy XVII w. kupcy posiadali 4–4,7% działek nowomiejskich, a jedyna poważniejsza ich koncentracja wystąpiła przy Rynku Nowomiejskim (19% w 1600 r., 17,5% w 1640 r.). Dopiero w drugiej połowie XVII w. kupcy w bardzo wyraźny już sposób zaznaczyli swój udział w Nowym Mieście. Największe ich skupiska pojawiły się przy ul. Bydłęcej

Tablica 41. Udział domów będących własnością kupców w zabudowie Starego i Nowego Miasta Torunia w latach 1450–1703

Ulica	Odsetek domów w rękach kupców					
	1450	1500	1550	1600	1640	1703
1	2	3	4	5	6	7
A. Stare Miasto						
Błotna	33,3	20	26,7	26,7	13,3	12,5
Chełmińska	31,25	10	6,9	13,8	13,3	17,2
Ciasna	–	85,7	57,1	85,7	85,7	42,8
Ciasna II	66,7	–	33,3	33,3	–	–
Ducha św.	73,9	50	42,8	19	9,5	17,4
Fosa SM	4,2	–	–	–	–	7,7
Jęczmienna	76,9	83,3	63,6	81,8	81,8	46,1
Kozia	35,5	18,7	16,7	6,7	–	16,7
Kurna	90	33,3	33,3	16,7	11,8	50
Mostowa	58,3	46,8	54,8	65,9	63,6	68,2
Panięńska	30	33,3	66,7	55,6	44,4	62,5
Piekary	35,3	–	11,8	13,3	13,3	6,7
Podmurna	–	–	3	12,1	6,1	6,1
Przy B. Kotlarskiej	75	25	–	50	–	–
Przy NMP	20	22,2	33,3	11,1	11,1	10
Przy św. Jana	66,7	33,3	50	16,7	16,7	20
Rabiańska	34,8	39,1	60,9	50	36,4	48
Różana	66,7	66,7	66,7	33,3	27,8	16,7
Rynek	70,6	57,4	52,1	77,1	46,8	58,7
Starotoruńska	60	5	5	–	5	21,1
Szczytna	68	52,2	52,2	52,4	50	28,6
Szeroka	69,6	44,2	32	21,3	27,7	51,1
Szewska	44,8	35,7	14,8	4	–	4,3
Szkolna	81,25	26,7	64,3	78,6	71,4	50
Św. Anny	73,9	29,2	40,9	45	40	45,5
Świętojańska	71,4	42,9	71,4	57,1	42,9	71,4
Za NMP	40	40	20	–	12,5	–
Żeglarska	88,9	66,7	40	42,9	50	61,5
Suma	52,7	34,6	34,4	34,3	28,9	34

Cd. tabl. 41

1	2	3	4	5	6	7
B. Nowe Miasto						
Bydłęca	·	·	6,7	-	-	41,2
Fosa NM	·	·	-	-	-	-
Garbary	·	·	4,8	5	-	4,8
Jęczmienna	·	·	-	-	-	-
Nad Bachą	·	·	-	-	-	-
Ogarna	·	·	-	-	23,1	-
Pańska	·	·	-	-	-	12,5
Paulerska	·	·	8,5	-	-	20
Plac Cycowy	·	·	-	-	-	-
Poprzeczna	·	·	-	-	-	-
Prosta	·	·	-	4,4	4,4	4,7
Przy św. Jakuba	·	·	25	-	-	40
Różana	·	·	14,3	-	-	16,7
Rycerska	·	·	-	-	-	-
Rynek	·	·	5,3	18,8	17,5	28,1
Sadlarska	·	·	3,4	6,9	3,3	17,2
Stary Zamek	·	·	-	-	-	21,4
Sukiennicza	·	·	-	-	-	6,9
Św. Jakuba	·	·	-	-	-	11,1
Wenecka	·	·	-	-	-	-
Wysoka	·	·	-	-	-	-
Za Murami I	·	·	62,5	25	-	20
Za św. Jakuba	·	·	-	-	-	-
Zaulek Prokowy	·	·	-	-	-	5,9
Ogółem	·	·	4,7	4,7	4	14,3

(41% działek) i Rynku (28%), spichrze należące do kupców zlokalizowane były przy ul. Za Murami (20% działek) i na Starym Zamku (21%). Łącznie w rękach tej grupy zawodowej znalazło się do 1703 r. ponad 14% nieruchomości na terenie Nowego Miasta (ryc. 5).

Biorąc pod uwagę obszar obu miast (tabl. 41), w 1550 r. kupcy posiadali 23,5% ogółu działek, w 1600 r. — 19,7%, w 1640 r. — 19,4%, w 1703 r. — 26,3%. Zmniejszanie się udziału kupców w strukturze własności nieruchomości w mieście w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. następowało w czasie kolejnej transformacji tej grupy — jej przechodzenia od pośrednictwa w handlu zbożem do handlu lądowego związanego z siecią jarmarków. Nowy asortyment dominujący w tym handlu (sukno, skóry, towary kolonialne, korzenie itp.) nie wymagał już tak wielkich

powierzchni magazynowych jak handel zbożem. Ponadto okres ten charakteryzował się wyraźnym wzrostem podaży gotówki na rynku, co z jednej strony wywołało obserwowane zwiększenie obrotów w handlu nieruchomościami, z drugiej zaś skłaniało kupców do wycofywania kapitałów ulokowanych w nieruchomościach i gromadzenia ich w towarze i gotówce. Dopiero kryzys ekonomiczny drugiej połowy XVII w., ujawniający się w niektórych branżach rzemiosła już od lat dwudziestych tego stulecia, przyczynił się do ponownego wzrostu znaczenia lokaty trudniej osiągalnej dla kupców gotówki w nieruchomościach. Doprowadziło to po raz kolejny do koncentracji własności nieruchomości w mieście w ich rękach, na skalę porównywalną ze stanem z połowy XVI stulecia.

B. Rzemiosła spożywcze

a. Piwowarzy

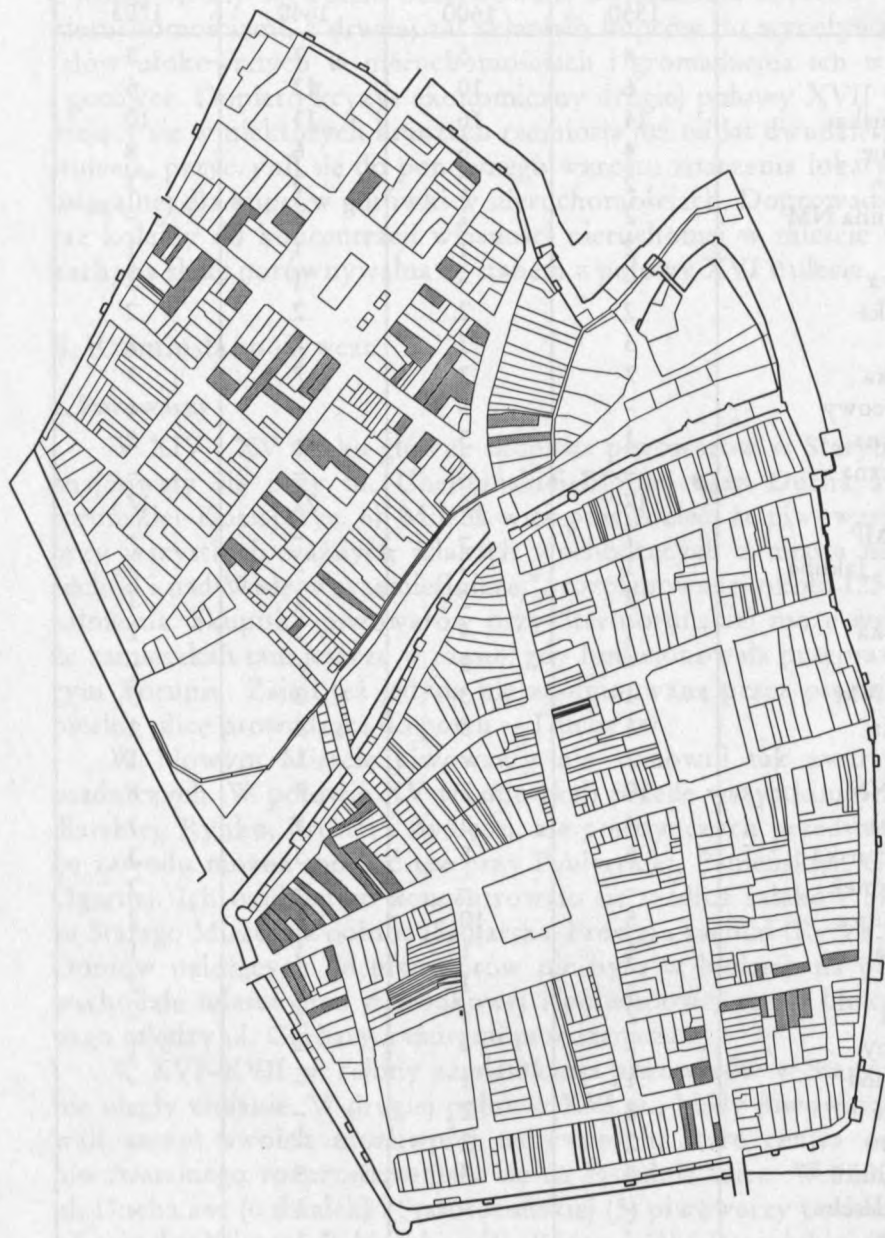
W XIV i XV wieku główne skupiska piwowarów w Starym Mieście znajdowały się przy ul. Chełmińskiej-Błotnej oraz Ducha św.-Starotoruńskiej-Koziej (ryc. 6). Można więc powiedzieć, że piwowarzy osiedli przy wszystkich ważnych szlakach wychodzących z miasta na północ, zachód i nad Wisłę w „rzemieślniczej”, rozplanowanej około 1250 r. części założenia. Skupisko piwowarów przy Starotoruńskiej może wskazywać, że zamieszkali tam jeszcze w czasie, gdy funkcjonowała przeprawa w Starym Toruniu. Zajęli też jedyną nie zdominowaną przez osadnictwo kupieckie ulicę prowadzącą do portu — Ducha św.

W Nowym Mieście piwowarzy nie stanowili tak zwartych grup osadniczych. W połowie XV w. mieszkali przede wszystkim przy ul. Sadlarskiej, Rynku, Prostej i Bydlęcej, ale pojedynczych przedstawicieli tego zawodu można spotkać też przy Paulerskiej, Panieńskiej, Garbarach, Ogarnej. Ich osadnictwo koncentrowało się wzdłuż szlaków biegnących ze Starego Miasta na północ (Sادلarska-Prosta) i zachód (Rynek, Bydlęca). Domów należących do piwowarów nie było w blokach na północnym wschodzie miasta oraz w środkowej i południowej części bloku położonego między ul. Garbary a murami przedzamcza.

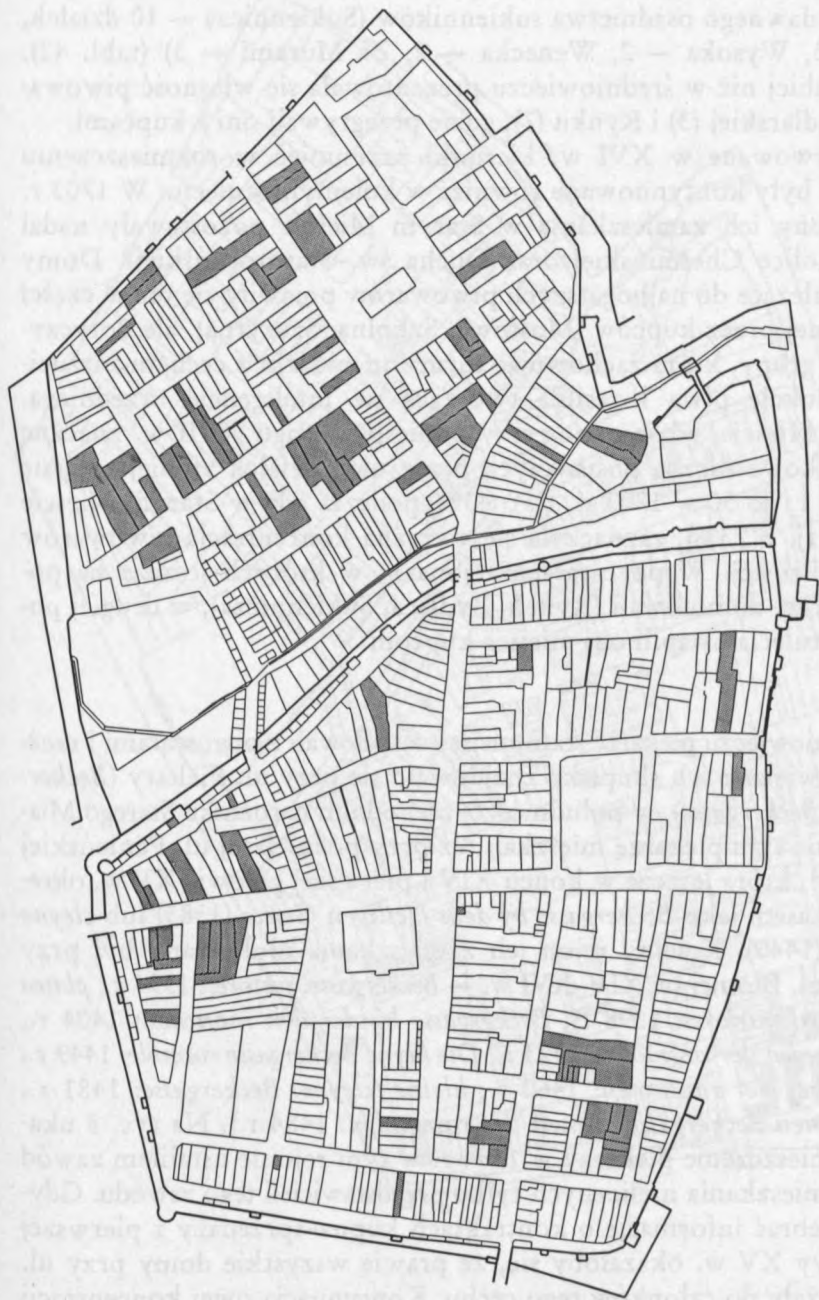
W XVI-XVII w. rejony zamieszkania piwowarów w Starym Mieście nie uległy zmianie. W drugiej połowie XVI w., kiedy piwowarzy przeżywali szczyt swoich możliwości nabywczych, stare centra osadnictwa piwowarskiego rozprzestrzeniały się na sąsiednie ulice. W 1600 r. obok ul. Ducha św. (6 działek) i Starotoruńskiej (5) piwowarzy posiadali w tym rejonie działki przy Rabiańskiej (4), Różanej (2) i Panieńskiej (2). Silniejsza była nadal koncentracja piwowarów w okolicach ul. Chełmińskiej (Chełmińska — 16 działek, Błotna — 5, Podmurna — 5, Szewska — 4). Poza tymi dwoma rejonami pojedyncze działki w posiadaniu piwowarów pojawiły się przy Szczytnej i Szerokiej (tabl. 42).

Tablica 42. Liczebność działek należących do piwowarów w Toruniu w latach 1550-1703

Ulica	1550	1600	1640	1703
Błotna	4	5	7	5
Bydłęca	6	10	13	6
Chełmińska	14	16	13	10
Ducha św.	4	6	6	8
Garbary	2	2	3	3
Jęczmienna NM	2	1	-	-
Kozia	2	1	1	1
Mostowa	-	-	1	2
Panieńska	2	2	2	2
Pańska	3	3	2	2
Paulerska	7	7	7	3
Plac Cycowy	-	-	-	1
Podmurna	1	5	-	2
Poprzeczna	-	2	-	-
Prosta	17	26	21	17
Przy NMP	1	-	-	-
Przy św. Jakuba	1	-	-	-
Ogarna	2	2	1	1
Rabiańska	1	4	1	2
Różana	-	2	-	-
Różana NM	1	3	3	3
Rycerska	1	3	1	1
Rynek	2	-	1	1
Rynek NM	10	7	7	6
Sadlarska	4	3	3	3
Starotoruńska	5	5	5	3
Stary Zamek	-	-	-	2
Sukiennicza	5	10	3	2
Szczytna	1	1	1	1
Szeroka	-	1	2	2
Szewska	2	4	3	-
Św. Anny	-	-	-	1
Św. Jakuba	1	1	-	-
Wenecka	2	2	-	-
Wysoka	2	2	-	-
Za Murami I	2	3	3	-
Za św. Jakuba	-	-	1	-
Żeglarska	-	-	1	-
Ogółem	107	139	112	90
W tym NM	68	87	68	50

Ryc. 6. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez piwowarów w Starym Mieście Torunia w 1394 r. i w Nowym Mieście Torunia w 1455 r.

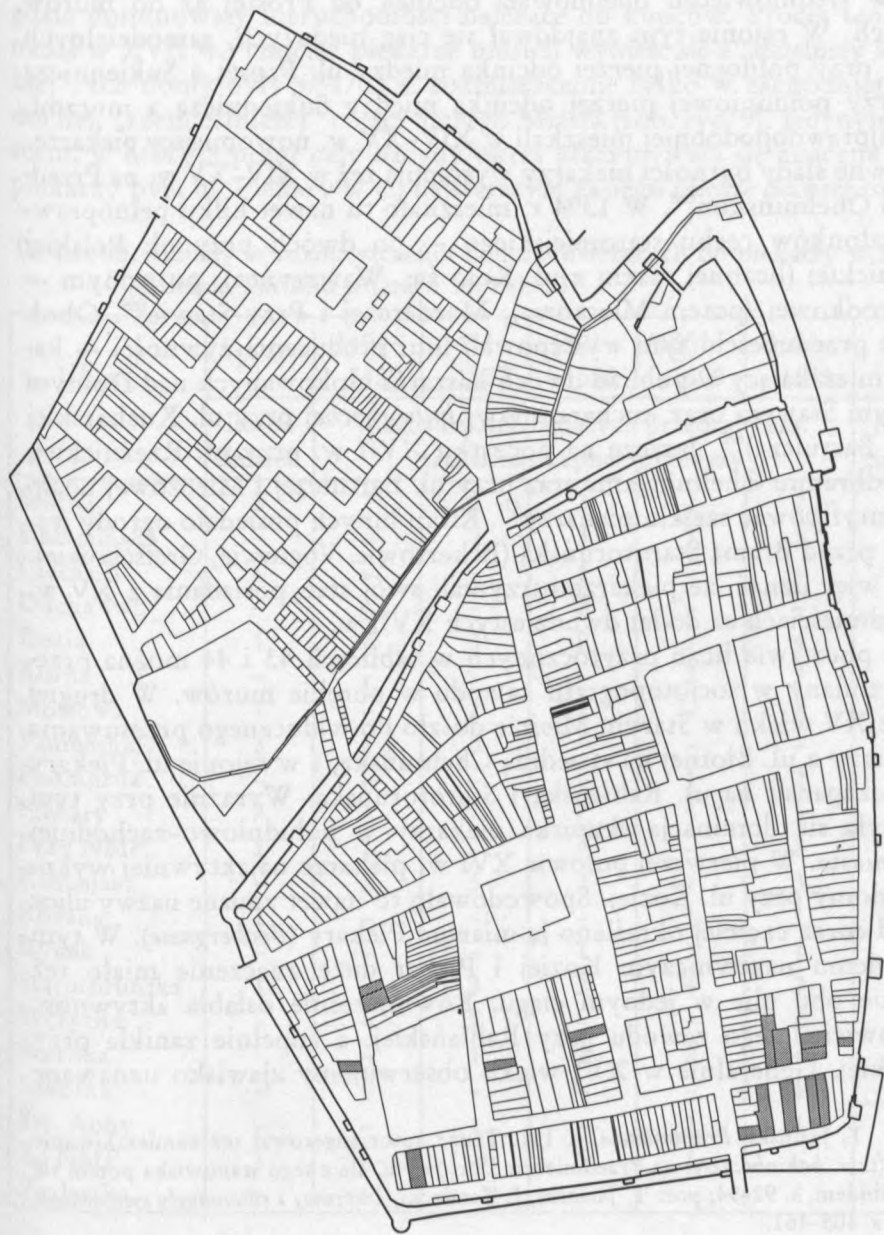
Ryc. 7. Rozmieszczenie parceli należących do piwowarów w Toruniu w 1703 r.

W Nowym Mieście w XVI w. doszło natomiast do pewnych przesunięć w rozmieszczeniu coraz potężniejszych tam piwowarów. W 1600 r. dominowali oni przy dwóch głównych szlakach wylotowych z miasta (Prosta — 26 działek, Bydłęca — 10), wyraźnie rozszerzyli też swą ekspansję na rejon dawnego osadnictwa sukienników (Sukiennicza — 10 działek, Różana — 3, Wysoka — 2, Wenecka — 2, Za Murami — 3) (tabl. 42). Znacznie słabiej niż w średniowieczu prezentowała się własność piwowarów przy Sadlarskiej (3) i Rynku (7), gdzie przegrywali oni z kupcami.

Zaobserwowane w XVI w. kierunki przesunięć w rozmieszczeniu piwowarów były kontynuowane również w kolejnym stuleciu. W 1703 r. (ryc. 7) rejony ich zamieszkania w Starym Mieście pozostawały nadal te same (okolice Chełmińskiej oraz Ducha św.-Starotoruńskiej). Domy i spichrze należące do najbogatszych piwowarów pojawiły się też w części zdominowanej przez kupców (Mostowa, Szkolna, Szczytna), ale dotyczyło to tej ich grupy, która zachowując formalne związki z cechem zarzuciła już produkcję piwa i zasiłała tworzącą się inteligencję urzędniczą. W Nowym Mieście, gdzie piwowarzy ponieśli w ciągu XVII w. znaczne straty majątkowe (liczba posiadanych przez nich działek zmniejszyła się z 87 w 1600 r. do 50 w 1703 r., tj. o 43%, podczas gdy w Starym Mieście z 52 do 40, tj. o 23%), zaznaczyła się wyraźna koncentracja piwowarów wzdłuż ul. Prostej. W pozostałych rejonach, w których jeszcze na początku XVII w. dominowali (Rynek, Bydłęca, Sukiennicza), w drugiej połowie tego stulecia ustąpili oni miejsca kupcom.

b. Piekarze

W średniowieczu piekarze staromiejscy sąsiadowali z piwowarami i rzeźnikami. Największe ich skupisko znajdowało się przy ul. Piekary (*Becker-gasse, rechte Beckergasse*), w południowo-zachodnim narożniku Starego Miasta. W rejonie tym piekarze mieszkali też przy późniejszej ul. Panińskiej (*Jungfergasse*), która jeszcze w końcu XIV i pierwszej połowie XV w. określana była czasem jako *Beckergasse by dem Heiligen Geiste* (1385) lub *cleyne Beckergasse* (1449). Kolejny rejon ich zamieszkania ulokowany był przy późniejszej ul. Błotnej (w XIV-XVI w. — *Beckergasse, pistores*: 1394 r., *platea pistorum retro minores*: 1398 r., *Beckergasse hinder den monchen*: 1404 r., *Beckergasse kegen der rossmolen*: 1423 r., *Die klyne Beckergasse rosmole*: 1449 r., *Beckergasse bey der rossmolen*: 1462 r., *kleine (cleyne) Beckergasse*: 1481 r., 1618 r., *cleynen Beckergasse czunest der roszmolen*: 1484 r.). Na ryc. 8 ukazującej rozmieszczenie piekarzy w 1394 r. w tym rejonie ustaliłem zawód i miejsce zamieszkania nielicznych tylko przedstawicieli tego zawodu. Gdyby jednak zebrać informacje o kontraktach kupna-sprzedaży z pierwszej tylko połowy XV w. okazałoby się, że prawie wszystkie domy przy ul. Błotnej należały do członków tego cechu. Kontynuacją owej koncentracji były domy piekarzy położone przy ul. Za Kościołem NMP.

Ryc. 8. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez piekarzy w Starym Miście Torunia w 1394 r.

Znacznie trudniej dokładnie określić miejsca zamieszkania, a nawet liczebność piekarzy nowomiejskich. Ich wykaz z 1455 r. nie zachował się. Miejsce to określa więc jedynie nazwa ulicy — Piekarska (*Beckergasse*), która w średniowieczu obejmowała odcinek od Prostej aż do murów miejskich. W rejonie tym znajdował się ciąg niedużych, samodzielnych działek przy północnej pierzei odcinka między ul. Proszą a Sukienniczą oraz przy południowej pierzei odcinka między Sukienniczą a murami. Tam najprawdopodobniej mieszkali w XIV–XV w. nowomiejscy piekarze.

Pewne ślady bytności piekarzy występują też w XIV–XV w. na Przedmieściu Chełmińskim⁶⁶⁸. W 1394 r. mieszkało tu nawet kilku pełnoprawnych członków cechu staromiejskiego — po dwóch przy ul. Polskiej i Rzeźnickiej (liczonej razem z ul. Koło św. Wawrzyńca), po jednym — przy Środkowej (potem Mieczowa), Morderczej i Przy Stawie⁶⁶⁹. Obok nich na przedmieściu tym występowali inni producenci żywności — kaszarze, mieszkający w pobliżu dwóch kaszarni ulokowanych nad Dolnym i Górnym Stawem oraz kucharze (tzw. *hubenkoche*) przy ul. Kucharskiej (potem Bartnicza)⁶⁷⁰. Jeszcze na początku XVII w. przy ul. Rzeźnickiej, na Przedbramiu Chełmińskim oraz przy ul. Bartniczej i Mieczowej udało się zidentyfikować sześciu piekarzy⁶⁷¹. Kilku innych posiadało ogrody warzywne przed Bramą Starotoruńską (Eckertowie, Vogtowie, Gretschowie). Można więc uznać, że piekarze utrzymali swój stan posiadania z XV w. na przedmieściach aż do lat dwudziestych XVII w.

Na podstawie liczb przytoczonych w tablicach 43 i 44 można prześledzić zmiany w socjotopografii zawodu w obrębie murów. W drugiej połowie XV wieku w Starym Mieście doszło do widocznego przesuwania się piekarzy z ul. Błotnej na sąsiednią Chełmińską, a w rejonie ul. Piekary do ich ekspansji na ul. Rabiańską i Starotoruńską. Wyraźnie przy tym zaznaczyła się dominacja skupiska piekarzy w południowo-zachodniej części miasta. W pierwszej połowie XVI w. piekarze najaktywniej wykupywali domy przy ul. Koziej. Spowodowało to nawet zmianę nazwy ulicy — odtąd coraz częściej określano ją mianem Piekary (*Beckergasse*). W tym utożsamieniu nazewniczym Koziej i Piekary duże znaczenie miało też położenie obu ulic w jednym ciągu. Równocześnie osłabła aktywność przedstawicieli tego zawodu przy Rabiańskiej, a zupełnie zanikła przy Panieńskiej. Generalnie w XVI wieku obserwujemy zjawisko uznawane

⁶⁶⁸ Por. T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 111. Tenże autor sugerował też zamieszkiwanie piekarzy (tzw. *hokinbeckere*) na Przedmieściu Portowym, ale z tego stanowiska potem się wycofał: *ibidem*, s. 92–94; por. T. Jasiński, J. Tandecki, *Literowy i równoległy system kancelaryjny*, s. 105–161.

⁶⁶⁹ T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 111.

⁶⁷⁰ *Ibidem*.

⁶⁷¹ APT, kat. II, dz. IX, t. 76: Jonas Dreschel, Melcher Karger przy ul. Rzeźnickiej, Wolf Sparbrot i Greger Kentzler na Przedbramiu Chełmińskim, Christoff Hase przy Mieczowej, Nickel Schmidt przy Bartniczej.

za charakterystyczne dla XVI–XVIII w.: rozpraszanie miejsc zamieszkania piekarzy w skali całego Starego Miasta. Pojawili się oni wówczas przy ul. Mostowej, Rynku, Szerokiej, św. Anny, Ducha św. — a więc w rejonie, gdzie dominowały nieruchomości należące do kupców. Proces ten trwał nadal w XVII w., chociaż piekarze musieli wynieść się z „dzielnicy kupieckiej”. Ich domy były w 1703 r. rozmieszczone tylko w zachodniej i północnej, „rzemieślniczej” części Starego Miasta (zob. ryc. 9). Jedynym miejscem, w którym przez cały badany okres utrzymywała się znaczna liczba piekarzy była ul. Piekary w jej najstarszym zasięgu (*rechte Beckergasse*).

Tablica 43. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do piekarzy w Starym Mieście Toruniu w latach 1401–1703

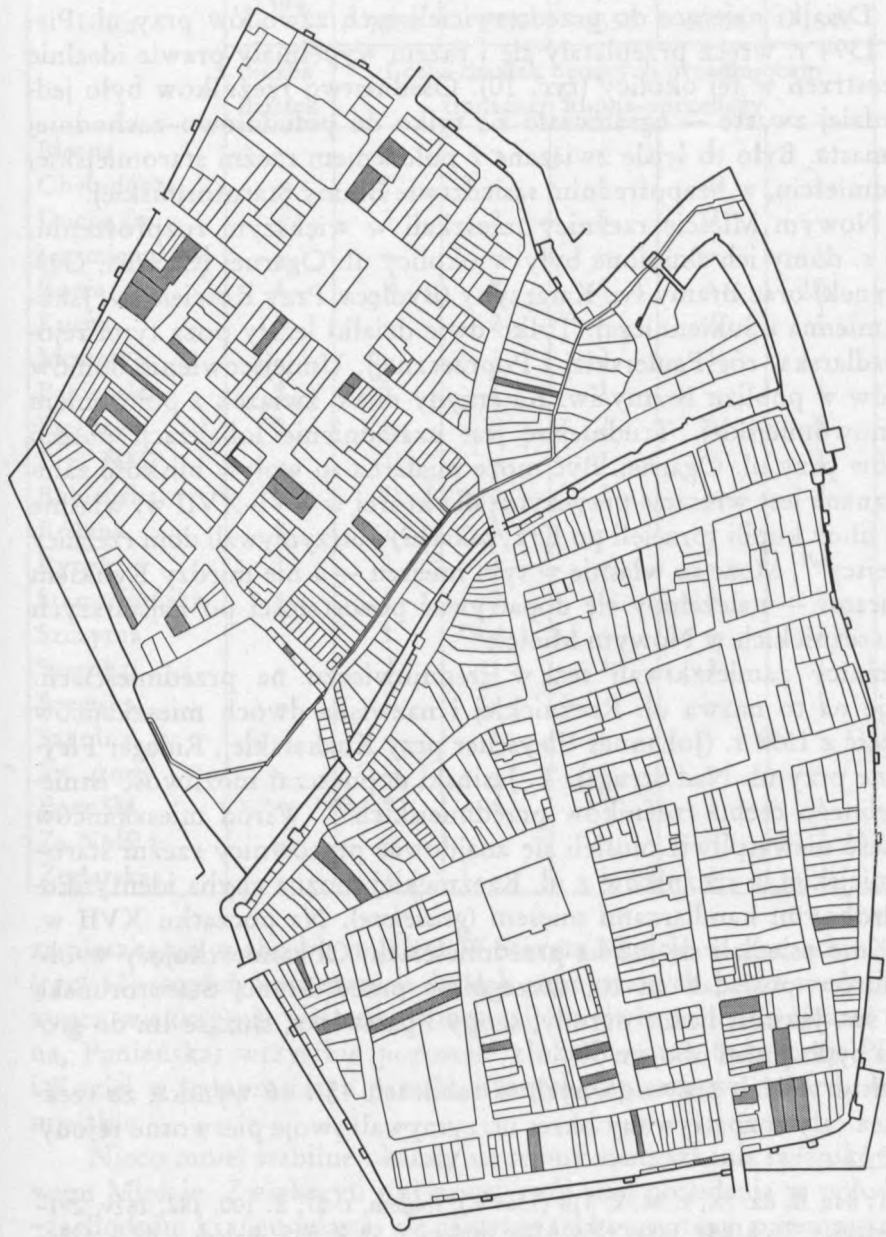
Ulica	1394	1401– –1450	1451– –1500	1501– –1550	1551– –1600	1601– –1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży					liczba działek
Błotna	3	7	2	3	2	2	1
Chełmińska	–	–	2	3	3	3	2
Ciasna II	–	–	–	1	–	–	–
Ducha św.	–	–	–	2	–	–	–
Kozia	1	7	3	9	3	4	2
Kurna	–	–	–	–	2	2	–
Mostowa	1	–	2	2	–	1	–
Panieńska	2	1	3	–	–	–	–
Podmurna	–	–	–	–	1	2	1
Piekary	7	7	7	7	6	5	6
Przy NMP	1	1	–	–	–	1	1
Rabiańska	–	2	5	3	–	3	1
Różana	1	–	–	–	1	1	3
Rynek	–	–	–	1	3	1	1
Starotoruńska	1	–	3	2	4	2	2
Szczytna	–	–	1	–	–	1	–
Szeroka	–	–	1	2	2	4	–
Szkolna	–	–	–	–	–	1	–
Św. Anny	–	–	1	–	2	1	–
Za NMP	1	–	–	1	1	–	–
Żeglarska	–	–	–	–	–	1	–

W Nowym Mieście zmiany w rozmieszczeniu piekarzy mogły przebiegać odmiennie. Jeśli przyjmiemy, analogicznie do sytuacji obserwowanej w Starym Mieście, że w średniowieczu piekarze nowomiejscy zamieszkiwali głównie rejon ulicy Piekarskiej (potem Jęczmienna), to

w XV–XVII w. doszło do zupełnej likwidacji tego skupiska. Mógł się do tego przyczynić kryzys i upadek piekarstwa nowomiejskiego po 1454 r. Niepełne dane o przynależności do tego cechu z drugiej połowy XV i XVI w. wskazują, że do połowy XVI stulecia liczba piekarzy w Nowym Mieście się zmniejszała. Mogło to być przyczyną przejścia ich wcześniejszych siedzib w ręce właścicieli wykonujących inne zawody. Z kolei po połowie XVI w. nastąpił rozkwit piekarstwa w Nowym Mieście: szybki przyrost ludności w tej części aglomeracji spowodował zapewne prosperity również dla piekarzy. Ich osadnictwo koncentrowało się w tym okresie przy dwóch głównych ulicach nowomiejskich: Prostej i Sukienniczej, ale nie doszło w ciągu XVI–XVII w. do ukształtowania się zwartej topograficznie obszaru, na którym piekarze przeważaliby nad przedstawicielami innych profesji. Przykład ten wskazuje na zjawisko, o którym jeszcze będę kilkakrotnie wspominał. Kryzys danego zawodu prowadził (co jest oczywiste) do zaniku rejonu średniowiecznej koncentracji, a przy ponownym nastaniu pomyślnej koniunktury zawód ów rozwijał się w rozproszeniu topograficznym. W przypadku piekarzy tylko ich „matecznik” przy Piekarach (Stare Miasto) oparł się wpływowi zmiennej koniunktury.

Tablica 44. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do piekarzy w Nowym Mieście Toruniu w latach 1513–1703

Ulica	1501–1550	1551–1600	1601–1641	1703
	Liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży			Liczba działek
Bydłęca	–	1	3	1
Garbary	–	–	2	1
Jęczmienna NM	–	–	–	1
Ogarna	–	1	–	–
Panieńska	–	–	2	1
Pańska	–	–	1	1
Paulerska	1	3	3	1
Plac Cycowy	–	–	2	1
Poprzeczna	–	–	1	–
Prosta	2	5	10	7
Różana	–	–	1	–
Rycerska	–	–	1	–
Rynek	1	1	2	2
Sadlarska	–	1	2	2
Sukiennicza	1	1	4	3
Św. Jakuba	–	1	–	1
Wenecka	–	–	1	–
Wysoka	–	–	1	–
Za Murami	–	–	1	2

Ryc. 9. Rozmieszczenie parceli należących do piekarzy w Toruniu w 1703 r.

c. Rzeźnicy

Cechą charakterystyczną dla socjotopografii Starego Miasta jest wyraźna tożsamość rejonów zamieszkania piekarzy i rzeźników w średniowieczu. Działki należące do przedstawicieli tych zawodów przy ul. Piekarzy w 1394 r. wręcz przeplatały się i razem wypełniały prawie idealnie całą przestrzeń w tej okolicy (ryc. 10). Osadnictwo rzeźników było jednak bardziej zwarte — ograniczało się tylko do południowo-zachodniej części miasta. Było to ściśle związane z położeniem rzeźni staromiejskiej na przedmieściu, w bezpośrednim sąsiedztwie Bramy Starotoruńskiej.

W Nowym Mieście rzeźnicy mieszkali w większym rozproszeniu. W 1455 r. domy ich skupione były w okolicy ul. Ogarnej (Ogarna, Garbary, Rynek) oraz Bramy św. Katarzyny (Bydłęca, Przy Kościele św. Jakuba, Jęczmienna i Sukiennicza). Tylko dwie działki leżały poza tymi rejonami (Sadlarska, róg Paulerskiej i Poprzecznej). Umieszczenie domów rzeźników w pobliżu Bramy św. Katarzyny miało związek z położeniem rzeźni nowomiejskiej. Trudniejsze jest uzasadnienie lokalizacji posesji rzeźników przy ul. Ogarnej. Być może miała na to wpływ bliskość zamku. Nieznana jest wreszcie przyczyna, dla której w XVI–XVII w. właśnie przy tej ulicy kupili (przejęli po Krzyżakach?) i utrzymywali dom rzeźnicy staromiejscy⁶⁷². Może to właśnie w tym miejscu — a nie między Rynkiem a Garbarami — należałoby się dopatrywać pozostałości po najstarszych jatkach rzeźnickich w Nowym Mieście⁶⁷³.

Rzeźnicy zamieszkiwali też w średniowieczu na przedmieściach. Wskazuje na to nazwa ul. Rzeźnickiej i nazwiska dwóch mieszkańców przedmieść z 1394 r. (Johannes Vleyscher przy Kucharskiej, Rideger Fleischerynne przy ul. Nad Strugą). T. Jasiński dopuszczał możliwość istnienia odrębnego cechu rzeźników przedmiejskich⁶⁷⁴. Wśród mieszkańców przedmieść niewątpliwie musieli się znajdować pracownicy rzeźni staro- i nowomiejskiej, a rzeźników z ul. Rzeźnickiej można chyba identyfikować z drobnymi handlarzami mięsem (*geisselere*). Na początku XVII w. rzeźnicy nie osiedlali się już na przedmieściach. Ci zamieszkujący w obrębie murów posiadali za to, szczególnie przed Bramą Starotoruńską i Bramą św. Jakuba, liczne ogrody, szopy i pastwiska, służące im do gromadzenia bydła przed ubojem⁶⁷⁵.

Z lektury liczb przytoczonych w tablicach 45 i 46 wynika, że rzeźnicy przez cały rozpatrywany okres utrzymywali swoje pierwotne rejony

⁶⁷² APT, kat. II, dz. IX, t. 54, k. 413 (1569 r.); ibidem, t. 57, k. 100, 182, 261v, 291–291v.; ibidem, t. 58, k. 188–188v, 435v–436v; ibidem, t. 59, k. 355; ibidem, t. 62, k. 128v–130; ibidem, t. 64, k. 77v–78 (1638 r.).

⁶⁷³ Por. A. Semrau, *Die Neustadt Thorn*, s. 27.

⁶⁷⁴ T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 113.

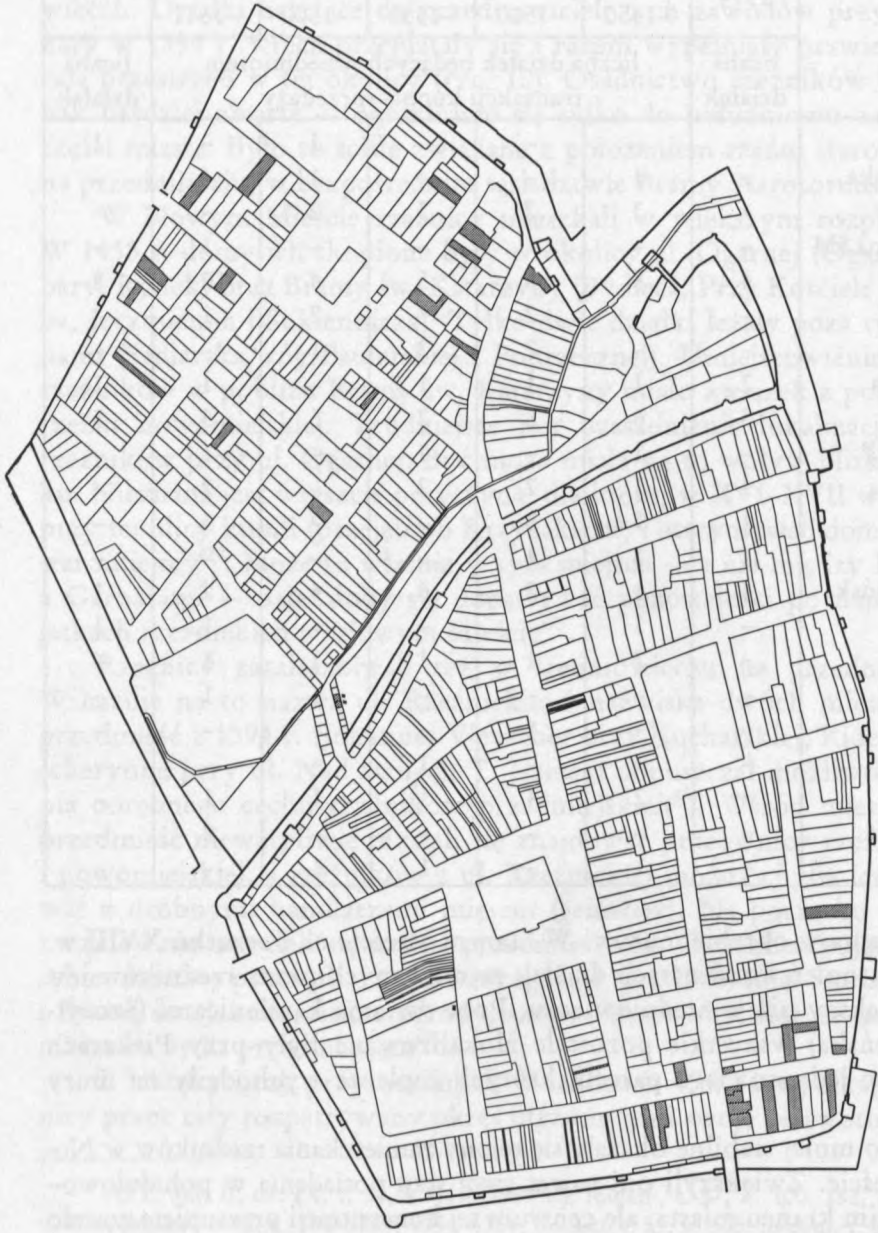
⁶⁷⁵ APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 324–324v, 402v (Bartel Eckert), 370–370v (Georg Nitzschke).

Tablica 45. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do rzeźników w Starym Mieście Torunia w latach 1401–1703

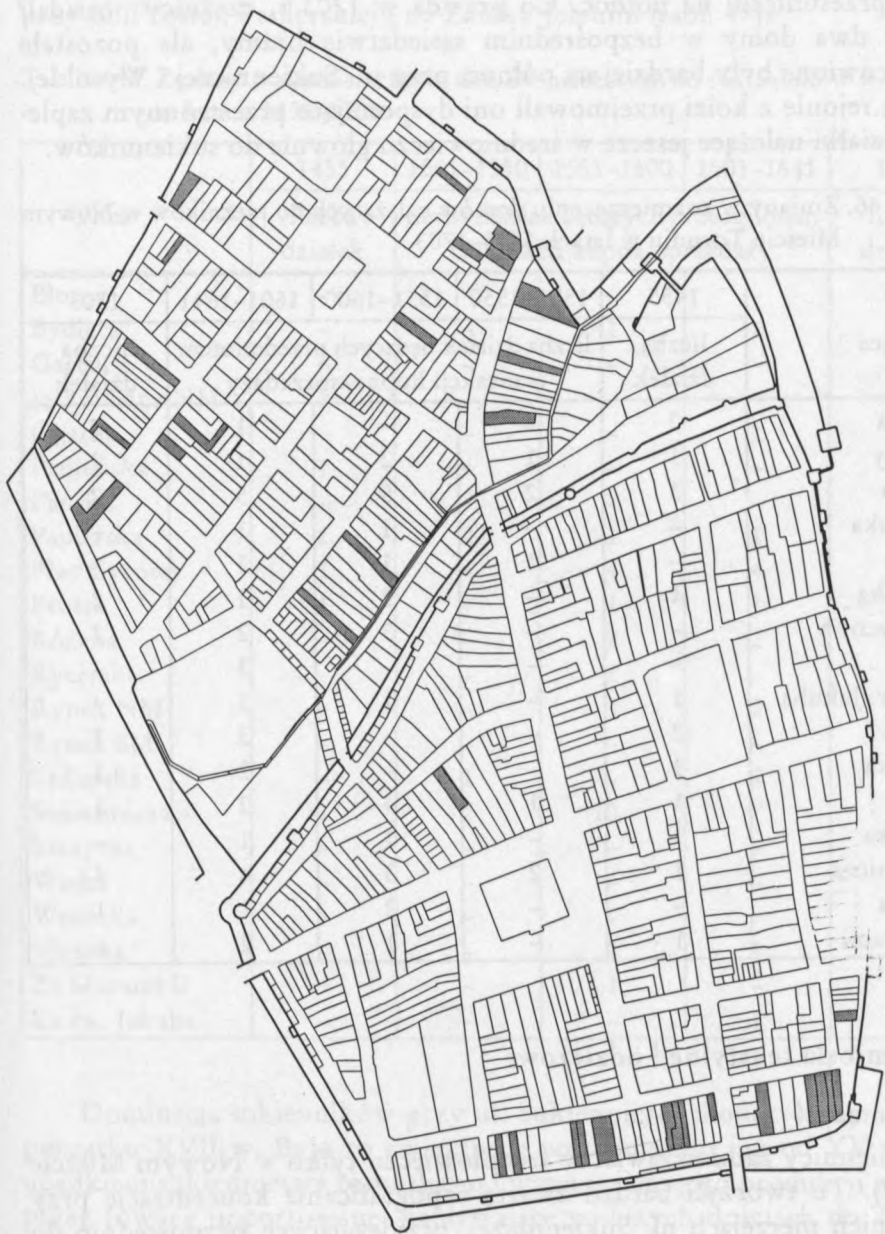
Ulica	1394	1401– –1450	1451– –1500	1501– –1550	1551– –1600	1601– –1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży					liczba działek
Błotna	–	–	–	–	1	–	1
Chełmińska	–	1	–	–	1	–	–
Ducha św.	–	3	2	3	2	–	–
Jęczmienna SM	–	–	–	–	–	1	–
Kozia	4	8	8	5	4	10	8
Kurna	–	–	2	–	2	1	–
Mostowa	–	–	2	3	1	–	–
Panieńska	2	1	1	1	–	1	1
Piekary	5	6	6	2	6	5	5
Przy NMP	–	1	–	1	–	1	–
Rabiańska	1	1	2	2	–	2	–
Różana	1	1	3	–	–	3	–
Rynek	1	1	1	–	–	–	–
Starotoruńska	4	1	2	6	4	2	1
Szczytna	–	1	–	–	–	1	1
Szeroka	–	2	1	1	1	1	–
Szewska	–	–	–	–	–	1	–
Szkolna	–	–	1	–	–	–	–
Św. Anny	–	–	–	1	–	–	–
Fosa SM	–	2	4	1	1	1	–
Za NMP	–	–	–	–	–	2	–
Żeglarska	–	1	–	1	1	–	–

zamieszkania w obrębie murów. W Starym Mieście na początku XVIII w. (ryc. 11) stopień koncentracji działek zajmowanych przez rzeźników jest wręcz większy niż w średniowieczu. Poza dwiema kamienicami (Szczytna, Panieńska) wszystkie pozostałe zlokalizowane były przy Piekarach i Koziej w jednym ciągu parceli, których zaplecza wychodziły na mury miejskie.

Nieco mniej stabilne okazały się rejony zamieszkania rzeźników w Nowym Mieście. Zwiększyli oni nawet swój stan posiadania w południowo–zachodnim krańcu miasta, ale centrum tej koncentracji przesunięte zostało z ul. Ogarnej na Wielkie Garbary i Pańską (wówczas połączoną z Garbarami). Rzeźnicy w tym rejonie zajmowali miejsce migrujących na ul. Paulerską (Małe Garbary) czerwonoskórników, uzyskując parcele z wylotem na strugę, co ułatwiało niewątpliwie odprowadzanie nieczystości powstających

Ryc. 10. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez rzeźników w Starym Miście Torunia w 1394 r. i w Nowym Miście Torunia w 1455 r.

Ryc. 11. Rozmieszczenie parceli należących do rzeźników w Toruniu w 1703 r.

przy ćwiartowaniu mięsa. Podobne przyczyny zadecydowały zapewne o pojawieniu się rzeźników przy ul. Paulerskiej. Druga nowomiejska koncentracja rzeźników (przy Bramie św. Katarzyny) też uległa wyraźnemu przesunięciu na północ. Co prawda w 1703 r. rzeźnicy posiadali jeszcze dwa domy w bezpośrednim sąsiedztwie bramy, ale pozostałe umiejscowione były bardziej na północ, przy ul. Sukienniczej i Wysokiej. W tym rejonie z kolei przejmowali oni dysponujące przestronnym zapleczem działki należące jeszcze w średniowieczu głównie do sukienników.

Tablica 46. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do rzeźników w Nowym Mieście Toruniu w latach 1455–1703

Ulica	1455	1501–1550	1551–1600	1601–1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży			liczba działek
Bydłęca	2	–	–	1	2
Garbary	1	1	2	1	2
Ogarna	3	2	5	5	2
Panieńska	–	–	1	1	–
Pańska	–	1	1	3	–
Paulerska	1	–	2	1	2
Plac Cycowy	–	–	3	2	2
Prosta	–	–	–	3	–
Przy św. Jakuba	1	–	1	1	–
Różana	2	–	–	3	1
Rycerska	1	–	–	2	3
Rynek	1	1	4	2	1
Sadlarska	1	–	1	1	–
Sukiennicza	1	2	3	4	4
Wysoka	–	–	2	1	1
Za Murami	1	–	1	2	–

C. Rzemiosła tekstylne i odzieżowe

a. Sukiennicy

Sukiennicy zamieszkiwali w średniowieczu tylko w Nowym Mieście (ryc. 12). Tu tworzyli bardzo zwartą topograficznie koncentrację przy wschodnich pierzejach ul. Sukienniczej, przylegających bezpośrednio do murów miejskich. Na zapleczach tych domów, ale także na licznych pustych placach w pobliżu (Plac Cycowy, Wysoka, zachodnia pierzeja Sukienniczej), rozlokowane były ramy. Ram sukienniczych nie wystawiano raczej w średniowiecznym Toruniu za mury. Wskazuje na to minimalna

liczba sukienników wśród właścicieli działek przedmiejskich w latach 1440–1457 i zupełny ich brak wśród ławników nowomiejskiego sądu przedmiejskiego z tych lat⁶⁷⁶. Pojedynczy sukiennicy mieszkali w 1455 r. przy ul. Prostej, Paulerskiej i na Zaułku Jelenim (tabl. 47).

Tablica 47. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do sukienników w Toruniu w latach 1455–1703

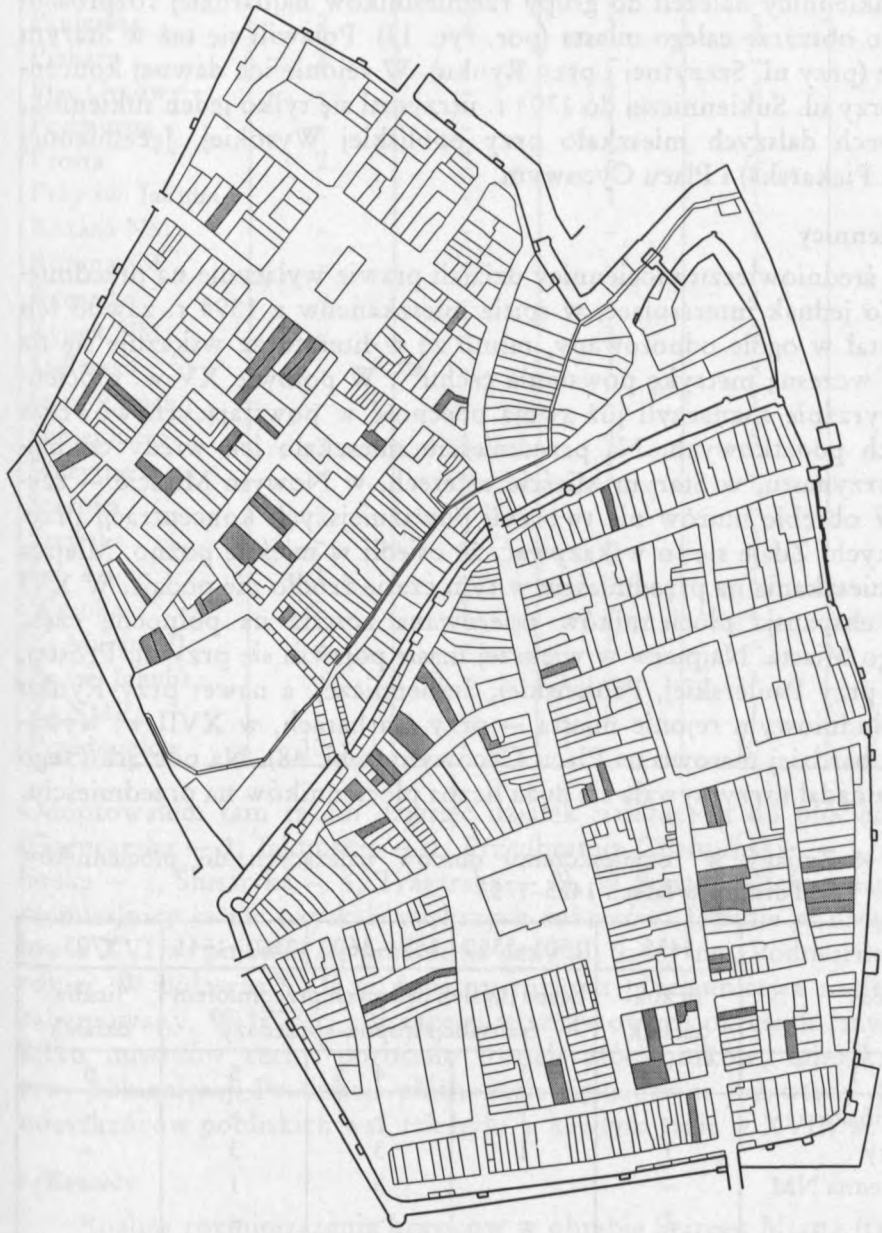
Ulica	1455	1501–1550	1551–1600	1601–1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży			liczba działek
Błotna	-	-	-	-	1
Bydłęca	-	-	1	1	1
Garbary	-	-	-	-	1
Jęczmienna NM	1	-	-	-	2
Ogarna	-	-	-	1	-
Panieńska	1	-	-	-	-
Pańska	-	-	-	-	1
Paulerska	1	2	1	1	2
Plac Cycowy	1	-	4	4	2
Prosta	1	-	1	1	1
Różana	-	-	2	2	-
Rycerska	-	-	1	-	-
Rynek NM	-	-	1	2	1
Rynek SM	-	-	-	-	1
Sadlarska	-	1	-	2	1
Sukiennicza	11	2	10	7	1
Szczytna	-	-	-	-	1
Wąska	-	-	-	-	1
Wenecka	-	-	-	-	1
Wysoka	-	-	1	1	1
Za Murami II	-	-	1	-	-
Za św. Jakuba	-	-	-	1	-

Dominacja sukienników przy ul. Sukienniczej skończyła się nagle na początku XVII w. Było to związane z postępującym już od XV stulecia upadkiem sukiennictwa toruńskiego i wypieraniem jego produkcji z rynku przez towary importowane, napływające w dużych ilościach do Torunia

⁶⁷⁶ Por. J. Przeradzki, *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego*, s. 309–330. Wśród 15 ławników pochodzących z Nowego Miasta było 7 karczmarzy i 2 garbarzy. Z pozostałych 3 mieszkało przy ul. Sadlarskiej, 2 przy Prostej i 1 przy Rynku. Miejsca ich zamieszkania wskazują, że nie byli sukiennikami.

Ryc. 12. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez rzemieślników branży odzieżowej i tekstylnej w Starym Mieście Torunia w 1394 r. i w Nowym Mieście Torunia w 1455 r.

Ryc. 13. Rozmieszczenie parceli należących do rzemieślników branży odzieżowej i tekstylnej w Toruniu w 1703 r.

przez Gdańsk i sieć jarmarków. Pewne ożywienie produkcji sukna w końcu XVII w. i wzrost liczby sukienników toruńskich w tym czasie nie spowodowały odnowienia dawnej koncentracji przestrzennej. W 1703 roku sukiennicy należeli do grupy rzemieślników najbardziej rozproszonych po obszarze całego miasta (por. ryc. 13). Pojawili się też w Starym Mieście (przy ul. Szczytnej i przy Rynku). W rejonie ich dawnej koncentracji przy ul. Sukienniczej do 1703 r. utrzymał się tylko jeden sukiennik, a czterech dalszych mieszkało przy pobliskiej Wysokiej, Jęczmiennej (dawna Piekarska) i Placu Cycowym.

b. Płóciennicy

W średniowieczu płóciennicy działali prawie wyłącznie na przedmieściu. Co jednak interesujące, w spisie mieszkańców z 1394 r. zawód ten nie został w ogóle odnotowany, mimo że w literaturze wskazuje się na bardzo wczesną metrykę powstania cechu⁶⁷⁷. W połowie XV w. płóciennicy wyraźnie zaznaczyli już swoją obecność w powstających wówczas źródłach podatkowych. Na przedmieściu mieszkało ich wtedy co najmniej trzynastu, w Starym Mieście czterech, w Nowym Mieście — sześciu. W obrębie murów nie tworzyli poważniejszych koncentracji przestrzennych. Zdaje się to wskazywać, że osiedli w mieście późno. Miejsca ich zamieszkania na przedmieściu w tym czasie źródło nie podaje. W XVI wieku ekspansja płócienników skierowana została na północną część Nowego Miasta. Najpierw w większej masie pojawili się przy ul. Prostej, potem przy Paulerskiej, Panieńskiej, Sukienniczej, a nawet przy Rynku i w południowym rejonie miasta — przy Garbarach, w XVII w. wystąpili też bardziej masowo na Placu Cycowym (tabl. 48). Na początku tego stulecia nadal utrzymywała się duża liczba płócienników na przedmieściu.

Tablica 48. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do płócienników w Toruniu w latach 1455–1703

Ulica	1455	1501–1550	1551–1600	1601–1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży			liczba działek
1	2	3	4	5	6
Chełmińska	–	1	–	–	–
Garbary	1	1	3	3	–
Jęczmienna NM	–	–	3	1	–
Kurna	1	–	–	–	–
Ogarna	–	–	1	–	–
Panieńska NM	1	1	3	–	–

⁶⁷⁷ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 116.

Cd. tabl. 48

1	2	3	4	5	6
Pańska	-	-	-	1	-
Paulerska	2	2	5	5	-
Piekary	2	-	-	-	-
Plac Cycowy	-	-	1	5	-
Podmurna	-	-	1	1	-
Prosta	2	5	6	2	-
Przy św. Jakuba	-	-	1	1	-
Różana NM	-	-	-	1	-
Różana SM	-	-	-	1	-
Rycerska	-	-	-	1	-
Rynek NM	-	-	3	2	-
Sadlarska	-	-	1	3	-
Stary Zamek	-	-	-	1	-
Sukiennicza	-	1	4	5	2
Szczytna	-	-	1	-	-
Szeroka	-	-	1	-	-
Szewska	-	-	-	2	-
Św. Anny	1	-	-	1	-
Wysoka	-	1	-	1	-
Za Murami II	-	-	1	-	-
Za św. Jakuba	-	-	-	3	-
Za NMP	-	-	-	1	-
Przedmieście	13	.	.	10	.

Odnotowałem tam razem dziesięć działek należących do płócienników (Garncarska — 1, Jakubskie — 1, Przedbramie Chełmińskie — 1, Pszczelarska — 1, Ślusarska — 4, Tragarska — 2). W Starym Mieście natomiast rzemieślnicy ci nie uzyskali większych sukcesów. Jedyne w drugiej połowie XVI w. pojawili się przelotnie przy ul. Szczytnej, Podmurnej i Szerokiej. W połowie XVII w. świetny rozkwit płóciennictwa nagle został zahamowany. W 1703 r. z liczącego w szczytowych okresach trzydziestu kilku mistrzów cechu pozostało dwóch płócienników, mieszkających przy Sukieniczej. Produkcja płótna stała się zapewne już wtedy domeną mieszkańców pobliskich wsi, tak było w każdym razie w XVIII w.

c. Krawcy

Analiza rozmieszczenia krawców w obrębie Starego Miasta (tabl. 49) jest szczególnie utrudniona. Niski status majątkowy tego zawodu powodował, że w XIV-XV w. krawcy mieszkali w domach należących do kupców. Dla przykładu: w 1394 r. wśród czternastu mistrzów tego cechu, których miejsce zamieszkania udało się zlokalizować, aż trzynastu mieszkało

w budach czynszowych. Stąd też na terenie miasta nie wystąpiło zjawisko koncentracji miejsc zamieszkania krawców w jednym rejonie. Były one bowiem uzależnione od występowania w strukturze zabudowy miejskiej najuboższych domów — bud narożnych, tylnych i przymurnych. Krawcy nie zamieszkiwali raczej w 1394 r. na przedmieściu — w każdym razie nie udało się tam zidentyfikować żadnego z członków cechu z około 1402 r. Kolejną przyczyną, która uniemożliwia pełniejszą analizę socjotopograficzną tego zawodu jest duża mobilność mistrzów. Wśród 49 mistrzów odnotowanych w wykazach podatkowych w 1402 r. było tylko czternaśtu z wymienionych w 1394 r.

W Nowym Mieście (tabl. 50) liczba przedstawicieli tego zawodu w XV w. nie była duża. Jeśli wykaz mistrzów cechu krawców z 1455 r. jest pełny, to działało ich wówczas pięciu. Podobnie jak w Starym Mieście, domy należące do przedstawicieli tego zawodu nie tworzyły zwartych skupisk przestrzennych.

Tablica 49. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do krawców w Starym Mieście Torunia w latach 1394–1703

Ulica	1394	1401– –1450	1451– –1500	1501– –1550	1551– –1600	1601– –1641	1703
	liczba domów	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży					liczba działek
Chełmińska	1	–	–	1	–	2	–
Ducha św.	2	–	–	–	1	4	2
Fosa SM	3	–	–	–	–	–	–
Kozia	–	–	–	–	2	1	1
Kurna	1	–	–	2	2	3	–
Mostowa	1	–	–	–	1	1	–
Panińska	1	–	–	1	–	–	–
Podmurna	1	2	–	–	–	6	1
Piekary	–	–	1	–	–	–	1
Przy św. Jana	–	–	–	–	–	1	1
Rabiańska	–	1	–	2	1	1	2
Różana	–	–	–	1	–	3	–
Rynek	–	–	1	1	1	1	–
Starotoruńska	–	–	–	–	1	–	–
Szczytna	2	–	–	1	–	4	–
Szeroka	–	–	–	1	1	3	3
Szewska	–	–	–	–	–	3	–
Św. Anny	1	1	–	–	1	1	4
Za NMP	1	–	–	–	–	–	–
Żeglarska	–	–	–	2	–	–	–

Tablica 50. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do krawców w Nowym Mieście Torunia w latach 1455–1703

Ulica	1455	1501–1550	1551–1600	1601–1641	1703
	liczba domów	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży			liczba działek
Bydlęca	-	-	-	1	-
Garbary	1	-	-	-	-
Ogarna	-	-	3	1	-
Panińska	-	-	-	2	1
Pańska	-	-	1	-	-
Paulerska	1	-	2	2	-
Plac Cycowy	1	-	-	-	-
Poprzeczna	-	-	-	1	-
Prosta	-	-	1	3	3
Różana NM	-	-	2	-	-
Rycerska	-	-	-	1	-
Rynek NM	-	-	5	3	-
Sadlarska	1	-	1	6	-
Sukiennicza	1	-	4	4	-
Za Murami I	-	1	-	-	-

W ciągu XV i XVI w. samodzielność majątkowa krawców stopniowo wzrastała. Uwidoczniało się to w przejmowaniu przez nich kolejnych domów na własność. Proces ten był niewątpliwie związany ze wzrostem zamożności przynajmniej niektórych mistrzów. Część należących do nich domów w XVI, a szczególnie w pierwszej połowie XVII w. znajdowała się przy głównych ulicach obu miast (w latach 1601–1641: Chełmińska — 2, Kurna — 3, Różana — 3, Szczytna — 4, Duchy św. — 4, Prosta — 3, Rynek Nowomiejski — 4, Sadlarska — 6, Sukiennicza — 4). Nadal zasiedlali też najuboższe domy — m.in. należało do nich sześć bud przy dzisiejszej ul. Podmurnej. W przypadku krawców szczególnie silnie ujawnił się kryzys drugiej połowy XVII wieku. W 1703 roku byli oni właścicielami dwudziestu jeden nieruchomości w obrębie murów (w latach 1601–1641 posiadali przynajmniej przez pewien czas 54 domy). Ograniczanie liczby mistrzów w czasie kryzysu miało zapewne na celu utrzymanie osiągniętego wcześniej statusu majątkowego. Było to jednak zadanie szczytowe, gdyż utrudnienia w dostępie do cechu dla przybyszów (szczególnie katolików) powodowały szybki wzrost liczby partaczy utrzymywanych w domach należących do instytucji Kościoła katolickiego i szlachty oraz na przedmieściach. Nie dysponujemy niestety wykazami partaczy z drugiej połowy XVII w. Ich liczba w XVIII stuleciu była już znaczna. Krawcy-

–partacze stanowili obok szewców największą grupę rzemieślników poza-
cechowych w tym czasie⁶⁷⁸.

D. Rzemiosła przetwarzające produkty pochodzenia zwierzęcego

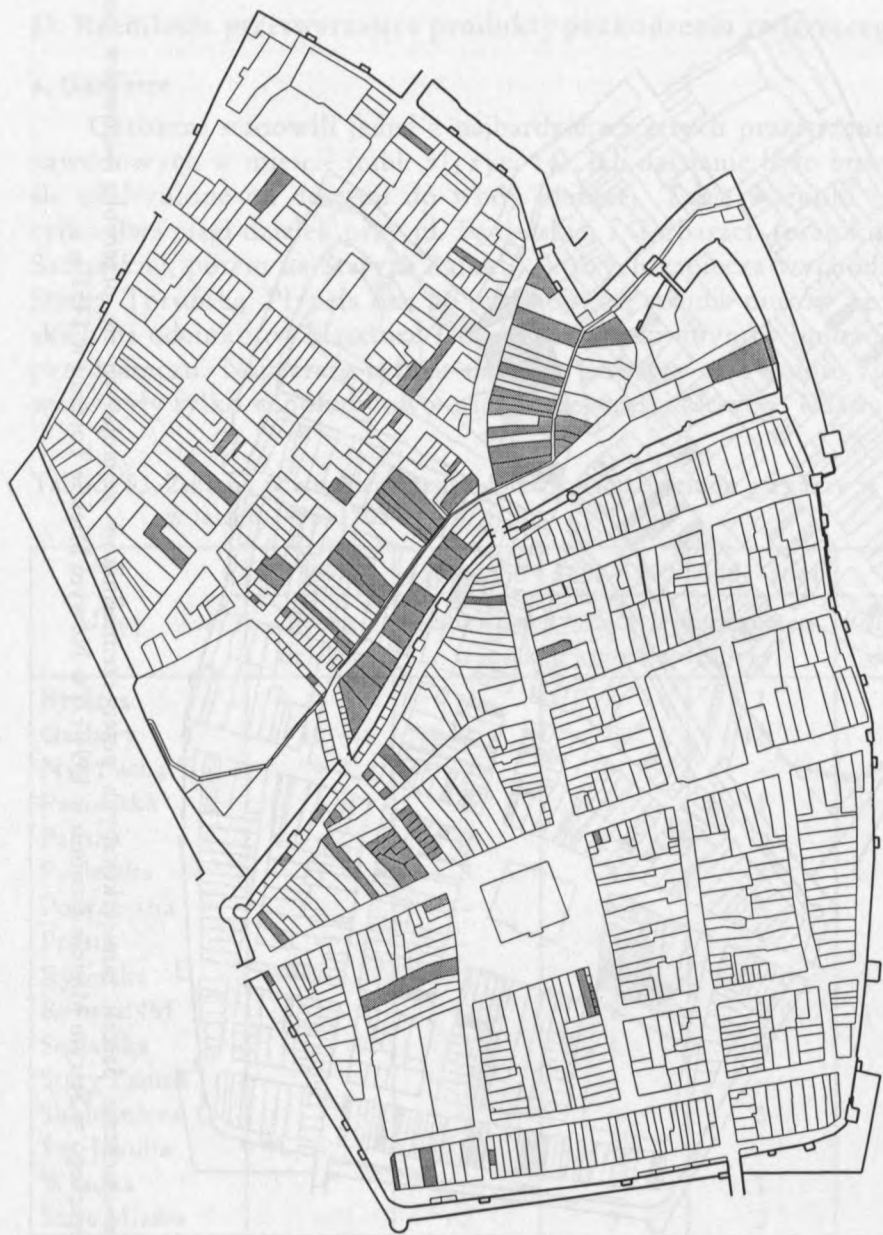
a. Garbarze

Garbarze stanowili jedną z najbardziej zwartych przestrzennie grup zawodowych w mieście (tabl. 51, ryc. 14). Ich działanie było bowiem ściśle uzależnione od dostępu do wody bieżącej. Takie warunki spełniały tylko dwa ciągi działek przy ul. Paulerskiej i Garbarach (oraz kilka przy Sadlarskiej, potem na Starym Zamku), których zaplecza wychodziły nad Strugę Toruńską. Płynęła ona po wewnętrznej stronie murów nowomiejskich na odcinku od klasztoru Dominikanów do młynów położonych na przedzamczu. Najstarsze jednak siedziby garbarzy w Toruniu zlokalizowane były tylko w południowo-zachodniej części Nowego Miasta — przy

Tablica 51. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do garbarzy w Toruniu w latach 1455–1703

Ulica	1455	1501–1550	1551–1600	1601–1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży			liczba działek
Bydłęca	–	–	–	1	–
Garbary	10	2	6	12	4
Nad Bachą	–	–	–	–	2
Panieńska	–	–	–	1	–
Pańska	–	–	–	1	–
Paulerska	1	3	4	8	8
Poprzeczna	–	–	–	1	–
Prosta	–	–	–	3	–
Rycerska	–	1	–	–	–
Rynek NM	1	–	2	1	–
Sadlarska	–	1	1	6	1
Stary Zamek	–	–	–	–	4
Sukiennicza	–	–	–	3	–
Św. Jakuba	–	–	–	–	1
Wysoka	–	–	–	1	–
Stare Miasto	–	2	3	3	–

⁶⁷⁸ Ibidem, s. 141 — w 1707 r. mieszkało w Toruniu 23 krawców–partaczy, utrzymujących czeladź.

Ryc. 15. Rozmieszczenie parceli należących do rzemieślników zajmujących się przeróbką surowców pochodzenia zwierzęcego w Toruniu w 1703 r.

ul. Garbary (potem Wielkie Garbary). Spośród dwunastu garbarzy posiadających domy w Nowym Mieście w 1455 r. dziesięciu mieszkało przy Garbarach, jeden przy Paulerskiej, jeden przy Rynku. Osiedlenie się garbarzy w Toruniu w obrębie murów miejskich było swego rodzaju ewementem — w Poznaniu garbarze mieszkali na przedmieściu, we Wrocławiu jednak występowali zarówno w obrębie murów, jak i poza muremi miasta⁶⁷⁹. Można przypuszczać, że osadnictwo garbarzy w Toruniu mogło wyprzedzać powstanie Nowego Miasta. O ich pozostaniu w obrębie murów zadecydowały zapewne, podobnie jak we Wrocławiu, względy topograficzne — płynący obok ich siedlisk przekop strugi był jedynym miejscem z dostępem do wody bieżącej, a na przedmieściach (Polska Wieś) w momencie założenia Nowego Miasta nad tą samą strugą osiedleni już byli zapewne kaszarze, garncarze i może pierwsi przedstawiciele rzemiosł metalowych.

W następnych stuleciach miejsca osiedlenia garbarzy ulegały pewnemu przesunięciu. W XVI-XVII w. przechodziło w ręce tych rzemieślników coraz więcej działek przy ul. Paulerskiej, którą nawet od końca XVI wieku zaczęto określać jako „Małe Garbary”. W 1703 r. domy przy tej ulicy stały się głównym skupiskiem czerwonoskórników w mieście (ryc. 15). Równocześnie garbarzy wypierali z ich dotychczasowych siedzib przedstawiciele rzemiosł spożywczych. Do końca XVII w. utrzymali się tylko w północnej części Wielkich Garbarów, rozszerzyli natomiast swój stan posiadania w tej części miasta na mające dostęp do strugi działki na Starym Zamku oraz przy ul. Sadlarskiej. Nabywanie przez nich domów w innych rejonach miasta miało charakter incydentalny i było związane raczej z potrzebą lokowania ewentualnych zysków z produkcji, bądź z podziałami spadkowymi.

b. Kuśnierze

Ze względu na wysoki status majątkowy kuśnierzy przenikali oni często, jako jedna z nielicznych grup rzemieślniczych, na ulice zamieszkiwane przez kupców. Co prawda w 1402 r. w Starym Mieście główne ich skupisko znajdowało się przy ul. Koziej i równoległej do niej ulicy przy murach (dziś Fosa Staromiejska — razem ośmiu kuśnierzy), ale dalszych sześciu mistrzów mieszkało przy ulicach „kupieckich” (Mostowa, Rynek, Szeroka, św. Anny, Ducha św.). Koncentrację przedstawicieli tego cechu przy Koziej można uznać za pierwotne miejsce ich zamieszkania w Starym Mieście (tabl. 52).

⁶⁷⁹ J. Wiesiołowski, *Socjotopografia*, s. 223-228; M. Goliński, *Socjotopografia*, s. 488, 491 — rozmieszczenie garbarzy wyraźnie wskazuje na związek ich osadnictwa z dostępem do wody bieżącej — mieszkali w pobliżu Odry.

Tablica 52. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do kuśnierzy w Starym Mieście Torunia w latach 1394–1703

Ulica	1394	1401– –1450	1451– –1500	1501– –1550	1551– –1600	1601– –1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży					liczba działek
Błotna	–	–	1	–	–	–	1
Chełmińska	–	–	–	–	–	1	2
Ciasna II	–	1	–	–	–	–	–
Ducha św.	2	–	4	2	2	1	–
Fosa SM	2	–	–	–	–	–	–
Jęczmienna SM	–	–	1	–	–	–	–
Kozia	5	1	5	2	3	1	–
Kurna	–	–	–	1	3	5	–
Mostowa	1	1	1	1	1	1	–
Panińska	–	1	–	–	–	–	–
Podmurna	–	–	–	–	–	1	–
Piekary	–	–	1	–	–	–	–
Przy NMP	–	1	–	–	–	–	–
Rabiańska	–	–	2	–	–	1	–
Różana	–	–	2	1	–	2	3
Rynek	1	–	–	–	1	3	2
Starotoruńska	–	–	3	1	1	2	–
Szczytna	–	–	–	–	1	2	–
Szeroka	1	–	1	–	1	3	2
Szewska	–	–	1	–	–	4	1
Szkolna	–	–	1	5	–	–	–
Św. Anny	1	–	7	6	1	2	–
Żeglarska	–	–	–	2	1	–	–

Znacznie trudniej określić rejon zamieszkania kuśnierzy w Nowym Mieście (tabl. 53). Z analiz wcześniejszych badaczy i ustaleń poczynionych w poprzednim rozdziale wynika, że cech ten należał w średniowieczu do najważniejszych stowarzyszeń zawodowych w Nowym Mieście. Brak jednak spisu członków cechu z 1455 r. uniemożliwia ich lokalizację. Z identyfikacji dokonanych na podstawie innych źródeł wynika, że kuśnierze posiadali w tym czasie dwa domy przy Garbarach, jeden przy Paulerskiej i jeden przy murach w okolicy Bramy św. Katarzyny. Dalsze przekroje wskazują na ul. Paulerską jako główny rejon aktywności kuśnierzy w mieście. Lokalizację tę potwierdza też fakt, że bractwo religijne kuśnierzy związane było właśnie z pobliskim dominikańskim kościołem św. Mikołaja, a nie z parafialnym św. Jakuba. Wszystkie te przesłanki pozwalają na

Tablica 53. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do kuśnierzy w Nowym Mieście Toruniu w latach 1501–1703

Ulica	1501–1550	1551–1600	1601–1641	1703
	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży			liczba działek
Bydłęca	–	1	1	–
Ogarna	–	–	1	–
Panieńska	–	1	1	–
Paulerska	2	5	–	–
Prosta	–	1	4	–
Rycerska	–	–	1	–
Rynek NM	–	1	3	–
Sadlarska	–	–	2	–
Wenecka	–	–	2	–
Wysoka	–	–	1	–
Za św. Jakuba	–	–	1	–

wysunięcie tezy, iż ul. Paulerska była w średniowieczu głównym skupiskiem kuśnierzy, dla których dostęp do wody bieżącej miał również znaczenie podstawowe. Ich obecność przy Garbarach (2) i garbarzy przy Paulerskiej (1) wskazuje też na przenikanie się wzajemnie i sąsiedztwo obu tych związanych ze sobą cyklem produkcyjnym zawodów.

W 1394 r. zidentyfikowano też sześciu kuśnierzy na Przedmieściu Chełmińskim (dwóch w okolicy kościoła św. Jerzego, po jednym – przy ul. Polskiej, Rzeźnickiej, Tragarskiej i Małej)⁶⁸⁰.

Dla pierwszej połowy XV w. dysponujemy zbyt małą liczbą danych, by ocenić kierunek zmian w topografii zawodu. Można je jednak odtworzyć przez analizę sytuacji z drugiej połowy tego stulecia. W związku z trwającą bardzo pomyślną koniunkturą kuśnierze poszerzyli wydatnie do końca XV w. swój stan posiadania w mieście. Co prawda przy ul. Koziej nadal utrzymywali pięć domów, ale centrum ich działań przeniesione zostało na ul. św. Anny (7 domów), Ducha św. (4) i Starotoruńską (3), gdzie zastępowali kupców. Również przy innych ulicach „kupieckich” liczba kuśnierzy w drugiej połowie stulecia wzrosła. W związku ze słabnięciem koniunktury w pierwszej połowie XVI w. ich rejon zamieszkania kurczył się. Najwięcej domów posiadali nadal przy ul. św. Anny (6) i Szkolnej (5), a więc ulicach położonych w dzielnicy „kupieckiej”. Upadek kuśnierstwa w XVI w. doprowadził, jak w przypadku innych zawodów w takiej sytuacji, do zmniejszenia liczby mistrzów i rozproszenia ich osadnictwa w mieście. Lepsza koniunktura w pierwszej połowie XVII w.

⁶⁸⁰ Por. T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 110–111.

nie była już w stanie zmienić tego procesu, chociaż można zauważyć pewne skupienie kuśnierzy przy ul. Szewskiej. Generalnie utrzymywali oni jednak domy przy głównych ulicach miasta, obok siedzib jego najbogatszych obywateli.

Podobnie jak w Starym Mieście, również kuśnierze nowomiejscy migrowali z dawnego rejonu koncentracji (Paulerska) w kierunku głównych ulic miasta. Na zmianę lokalizacji wpłynęło zapewne też załamanie koniunktury na wyroby kuśnierskie w XVI wieku. Mistrzowie tego zawodu osiedlali się w pierwszej połowie XVII w. przy Prostej (4), Rynku (3), Sadlarskiej (2), Weneckiej (2), a więc przede wszystkim przy głównych traktach Nowego Miasta. Kryzys rzemiosła w drugiej połowie XVII w. spowodował zupełny zanik osadnictwa kuśnierzy w Nowym Mieście.

Jeszcze wcześniej nastąpił upadek kuśnierstwa na przedmieściach. W XVII wieku najbogatsi kuśnierze posiadali tam jedynie ogrody, podkreślające ich wyższy status majątkowy. Ogrody te zlokalizowane były za Bramami św. Katarzyny i św. Jakuba, jeden przy ul. Mieczowej po przeciwnej stronie miasta, a więc w „ogrodowej”, słabo zamieszkaną część przedmieść⁶⁸¹.

c. Szewcy i pantoflarze (korkownicy)

W przypadku szewców, podobnie jak krawców, analiza ich rozmieszczenia w mieście natrafia na poważne przeszkody. W średniowieczu bowiem zamieszkiwali oni przede wszystkim małe domy czynszowe (budy) należące do kupców. Różni ich jednak od krawców znacznie większy stopień skupienia przestrzennego ich siedzib. W Starym Mieście przede wszystkim mieszkali przy ul. Szewskiej — i ta ulica pozostała ich dominującym skupiskiem aż do XVIII w. Licznie wystąpili w 1394 r. wśród mieszkańców bud czynszowych przy ul. Kurnej, Różanej i Podmurnej.

W Nowym Mieście ich osadnictwo w 1455 r. skupiało się przede wszystkim w kwartale św. Mikołaja (Panińska, Paulerska, Prosta, Sadlarska, Wenecka), jedynie dwóch szewców udało się zlokalizować przy ul. Sukienniczej i na rogu Sukienniczej i Różanej. Takie rozmieszczenie szewców wskazuje na ich sąsiedowanie z kuśnierzami, zarówno przy Paulerskiej, jak i w okolicy Bramy św. Katarzyny.

W 1394 r. dalszych sześciu szewców mieszkało na Przedmieściu Chełmińskim (koło kościoła św. Wawrzyńca — trzech, przy Tragarskiej — dwóch, przy kościele św. Jerzego — jeden, przy Ślusarskiej — jeden, przy Końskiej — jeden). Trzech z nich posiadało kramy przy ratuszu⁶⁸².

⁶⁸¹ Por. APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 50–50v, 108–108v (Simon i Thomas Taube), 23, 308–308v (Adam Słuszewski), 301v, 401 (Peter Müller — ten kupił jeden z ogrodów od cechu kuśnierzy w 1614 r.).

⁶⁸² APT, kat. II, dz. III, t. 69, s. 78; por. T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 110.

Tablica 54. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do szewców w Toruniu w latach 1394–1703

Ulica	1394/ /1455	1401- -1450	1451- -1500	1501- -1550	1551- -1600	1601- -1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży					liczba działek
Bydłęca	-	-	-	-	-	1	-
Chełmińska	-	-	-	1	-	2	-
Ciasna II	1	-	-	-	1	2	-
Ducha św.	-	1	1	-	-	1	-
Fosa SM	1	-	-	-	-	-	-
Garbary	-	-	-	-	1	-	-
Jęczmienna NM	-	-	-	-	-	1	-
Kozia	1	1	1	1	2	5	-
Kurna	5	-	-	-	2	3	-
Mostowa	1	-	-	-	1	-	-
Panieńska NM	1	-	-	-	2	5	1
Paulerska	3	-	-	-	-	2	-
Piekary	-	-	1	-	-	-	-
Plac Cycowy	-	-	-	-	-	1	-
Podmurna	2	1	-	2	-	7	2
Prosta	4	-	-	1	4	1	1
Przy NMP	-	-	-	-	-	1	-
Różana	3	-	4	1	-	2	1
Różana NM	1	-	-	-	-	-	-
Rynek	1	-	2	3	2	3	-
Rynek NM	-	-	-	-	-	4	-
Sadlarska	1	-	-	-	3	6	-
Starotoruńska	1	-	2	1	-	1	-
Stary Zamek	-	-	-	-	-	2	-
Strumykowa	-	-	-	-	1	-	-
Sukiennicza	1	-	-	-	1	2	-
Szczytna	-	-	-	1	-	1	-
Szeroka	-	-	-	4	4	3	-
Szewska	10	5	3	9	9	14	9
Szkolna	-	-	-	2	-	-	-
Św. Anny	-	-	-	1	-	1	-
Wenecka	1	-	-	-	-	-	-
Za NMP	-	-	-	-	-	1	1

Jak już wspominałem, dominującym w skali całego miasta rejonem zamieszkania szewców pozostała ul. Szewska (tabl. 54). Co więcej, wraz z upływem czasu i przejmowaniem przez przedstawicieli tego zawodu domów na własność, rejon ten poszerzał się. W pierwszej połowie XVII w., w momencie szczytowego stanu posiadania szewców w mieście, poza ul. Szewską (14 domów) obejmował on Podmurną (7 bud), a w Nowym Mieście Panieńską (5) i Paulerską (2 domy). Szewcy byli w tym czasie właścicielami znacznej liczby nieruchomości w innych rejonach miasta — przy Sadlarskiej, obu rynkach, Koziej, Kurnej, Różanej itd. O skali możliwości niektórych szewców może świadczyć fakt, że posiadali oni na początku XVII w. ogrody i domy na przedmieściu, ale mieszkali wtedy raczej tylko w obrębie miasta. Owa szewska prosperity zakończyła się jednak w połowie XVII w.; w efekcie nastąpiło błyskawiczne skurczenie liczby i zasięgu topograficznego rozmieszczenia mistrzów. Rozmiary tej „klęski” można porównywać tylko z położeniem krawców, zajmujących analogiczną pozycję w strukturze zamożności zawodów. W przypadku jednak szewców kryzys spowodował ograniczenie ich aktywności ekonomicznej do ul. Szewskiej i Podmurnej, a więc nie doprowadził do rozproszenia osadnictwa. Podobnie jednak jak krawcy zapewne już w drugiej połowie XVII w. skupieni w cechu szewcy musieli odczuwać konkurencję partaczy osiedlających się w domach należących do instytucji Kościoła katolickiego i szlachty.

d. Kaletnicy i rękawicznicy, rymarze, siodlarze

Kaletnicy i rękawicznicy doczekali się szerszej analizy ich topografii społecznej w obrębie Starego Miasta⁶⁸³. Badania te wskazują na średniowieczne skupiska domów zamieszkanymi przez kaletników. Wydaje się, że największe nasilenie ich występowania można zaobserwować w okolicach ulic Koziej, Fosy Staromiejskiej, Za Kościołem NMP, Przy Kościele NMP i Różanej, a więc w rejonie średniowiecznej koncentracji kuźnierzy. Z tego obszaru, za którego centrum uznać trzeba ul. Kozią, migrowali kaletnicy na Starotoruńską, Chełmińską i Błotną, wreszcie na Szewską i Podmurną, gdzie w XV w. ukształtowało się drugie pod względem liczby mistrzów skupisko rzemieślników tej branży. W 1455 r. spośród zidentyfikowanych na podstawie księgi brackiej kaletników dwóch mieszkało przy ul. Jęczmiennej, czterech przy Koziej, dwóch — Przy Kościele NMP, jeden przy Szczytnej, jeden przy Szewskiej, dwóch przy Podmurnej, jeden — Za Kościołem NMP. W sumie więc w rejonie ich pierwotnej zapewne koncentracji wokół ul. Koziej mieszkało siedmiu kaletników, w okolicy ul. Szewskiej — czterech, wreszcie przy Jęczmiennej, co było swego rodzaju zjawiskiem nowym — dwóch.

⁶⁸³ P. Oliński, *Rola średniowiecznych bractw*, s. 77–91; idem, *Najstarsze źródła*, s. 123–132.

Nie udało się ustalić skupisk tej grupy zawodowej w Nowym Mieście w XV wieku. Jedyny rękawicznik, którego zlokalizowano, mieszkał w 1455 r. przy Rynku. Być może, podobnie jak w Starym Mieście, rejon zamieszkania kaletników pokrywał się z terenem występowania kuśnierzy, a w przypadku już tylko Nowego Miasta również szewców, i obejmował obszar późniejszego kwartału św. Mikołaja. Potwierdzają to w pewnym sensie wzmianki o zamieszkiwaniu kaletników przy ul. Paulerskiej, Panieńskiej i Prostej w późniejszym okresie.

W średniowieczu kaletnicy zamieszkiwali też na przedmieściu. W 1394 r. aż dwóch rzemieślników tej branży miało domy przy ul. Cichej, po jednym — przy kościołach św. Jerzego i św. Wawrzyńca. W 1455 r. mieszkało na przedmieściu co najmniej pięciu kaletników, ale dokładniejszego miejsca ich zamieszkania nie sposób określić.

Zdecydowanie inne były rejony zamieszkania rymarzy i siodlarzy. W obrębie Starego Miasta rzemieślnicy tych zawodów osiedlali się w samym centrum miasta. Największe skupisko rymarzy znajdowało się w średniowieczu przy ul. Szerokiej na odcinku między Rynkiem a ul. Szczytną. Północna pierzeja Szerokiej w tym miejscu określana była nawet jako Rymary lub ul. Rymarska. Rymarze mieszkali tam w niewielkich domach (budach) ciągnących się od narożnika Rynku w kierunku wschodnim, bądź w nieco obszerniejszych domach naprzeciwko. Przy tej południowej pierzei sąsiedowali z nimi z kolei siodlarze, mieszkający w podobnych jak rymarze budach na rogu ul. Kurnej i Szerokiej. Poza tym rejonem udało się zidentyfikować tylko jednego rymarza przy ul. Koziej, a więc w miejscu wyraźnej koncentracji innych rzemiosł związanych z produkcją wyrobów ze skóry. Do 1455 r. sytuacja nie uległa większym zmianom: trzech rymarzy mieszkało przy Szerokiej, jeden przy Rynku, jeden przy Starotoruńskiej, jeden przy Szewskiej, spośród siodlarzy zaś — trzech przy Szerokiej, dwóch przy Kurnej, jeden przy Rynku, jeden Przy Kościele św. Jana. Utrzymywała się więc zasada, że rymarze zamieszkiwali blok na północ od Szerokiej (do Szewskiej — pięciu spośród sześciu), a siodlarze blok między Szeroką a kościołem św. Jana (sześciu z ogółem siedmiu). Być może pojedynczy przedstawiciele tych cechów mieszkali w końcu XIV w. na przedmieściu — w 1394 r. spotykamy tam dwie osoby o nazwisku Rymer (przy Rzeźnickiej i Ślusarskiej) oraz jedną o nazwisku Sateler (koło kościoła św. Wawrzyńca).

W pierwszej połowie XVI w., którą musimy chyba uważać za czasy upadku omawianej grupy zawodów, dotychczasowe skupiska uległy likwidacji (tabl. 55). W XVII stuleciu jedyna poważniejsza koncentracja tym razem przedstawicieli wszystkich już omawianych tu profesji istniała przy ul. Szewskiej, a więc obok pokrewnych szewców, oraz w Nowym Mieście — przy ul. Paulerskiej i Sadlarskiej. Kaletników i rękawiczników można było w tym czasie spotkać jeszcze przy Chełmińskiej, Błotnej

Tablica 55. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do kaletników, torobkarzy i rękawiczników w Toruniu w latach 1394-1703

Ulica	1394/1455		1401-1450		1451-1500		1501-1550		1551-1600		1601-1641		1703								
	liczba działek		liczba działek		liczba działek		liczba działek		liczba działek		liczba działek		liczba działek								
	ka	ry	si	ka	ry	si	ka	ry	si	ka	ry	si	ka	ry	si						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Błotna	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Chełmińska	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2	1	-	-	1	1
Ciasna II	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Fosa SM	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jęczmienna	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jęczmienna NM	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Kozia	1	1	-	4	-	-	4	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Kurna	-	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-
Mostowa	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	2	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Nad Bachą	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Panińska	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Panińska NM	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pańska	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Paulerska	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1	-	-	-	2
Podmurna	2	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Piekary	-	-	-	1	-	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Poprzeczna	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Prosta	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Przy NMP	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-

Cd. tabl. 55

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Rabiańska	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Różana	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rycerska	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rynek	-	-	-	1	-	-	1	3	2	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Rynek NM	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Sadlarska	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3	-	1	-
Starotoruńska	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sukiennicza	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szczytna	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szeroka	-	6	1	-	1	1	2	3	5	1	4	2	-	2	-	-	-	-	-	1	-
Szewska	-	-	-	-	3	-	1	-	-	1	-	-	2	1	1	1	1	1	1	-	1
Św. Anny	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Wysoka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Za NMP	1	-	-	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Oznaczenia: ka — kaletnicy, ry — rymarze, si — siodlarze.

i Kurnej. W XVII w. pozostały nikłe już ślady osadnictwa kaletników na przedmieściu⁶⁸⁴. Jeden siodlarz posiadał tylko ogród przed Bramą św. Jakuba⁶⁸⁵.

E. Rzemiosła metalowe

a. Kowale

Rzemieślnicy ci związani byli przede wszystkim z obsługą ruchu kołowego, stąd ich domy i warsztaty pracy znajdowały się najczęściej przy ulicach prowadzących do bram miejskich lub przy ulicach bocznych ale położonych w pobliżu bram; szczególnie chętnie zakładano kuźnie na rogach ulic, co zwiększało ich dostępność dla zaprzęgów końskich. W związku z tym własność kowali nie tworzyła poważniejszych skupisk przestrzennych (tabl. 56). Dane z 1394 r. (zob. ryc. 16) i liczba kontraktów z drugiej połowy XV w. wskazują na istnienie jednej poważniejszej koncentracji kowali u zbiegu ul. Koziej i Różanej, co mogło się przyczynić do ustalenia się nazwy tej ostatniej⁶⁸⁶. Generalnie okolice Bramy Starotoruńskiej wydają się rejonem nieco większej aktywności kowali — być może było to odzwierciedleniem nadrzędnego charakteru tej drogi we wcześniejszym okresie, gdy przeprawa w Starym Toruniu była jeszcze głównym traktem wiodącym na przeciwległy brzeg Wisły. Z tym szlakiem związane było też usytuowanie kuźni na rogu ul. Ducha św. i św. Anny. Nowy trakt biegnący od przeprawy przez Wisłę przez Kępę Bazarową obsługiwały kuźnie przy ul. Mostowej, z tym, że jedna z nich (na rogu Mostowej i Ciasnej) pracowała również (a może przede wszystkim) na rzecz mennicy.

W Nowym Mieście kuźnie były zlokalizowane w pobliżu bram łączących ten człon aglomeracji ze Starym Miastem — przy ul. Sadlarskiej, Panińskiej i w pobliżu tej ostatniej przy Paulerskiej. Funkcjonowanie tych dwóch ostatnich kuźni potwierdza dodatkowo domniemywaną już wcześniej rolę traktu na Chełmżę i Gdańsk, Elbląg, Malbork, który wychodził ze Starego Miasta z Bramy Paulerskiej i biegł przy klasztorze Dominikanów do Bramy Prawej, a dalej przez Polską Wieś w kierunku Mokrego.

Kowalstwo rozwinęło się także na Przedmieściu Chełmińskim, przede wszystkim na bezpośrednim zapleczu Bramy Chełmińskiej. Wewnątrz miasta przy tym szlaku nie stwierdzono istnienia kuźni. Za to za murami koło kościoła św. Wawrzyńca działało trzech kowali, koło kościoła

⁶⁸⁴ Mieszkali tam Mathias Ecke i Ambrosius Krigk (APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 199, 451v, 288v).

⁶⁸⁵ Ibidem, k. 39v-40.

⁶⁸⁶ Zob. Aneks — ul. Różana.

Ryc. 16. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez rzemieślników brzozy metalowej w Starym Miście Torunia w 1394 r. i w Nowym Miście Torunia w 1455 r.

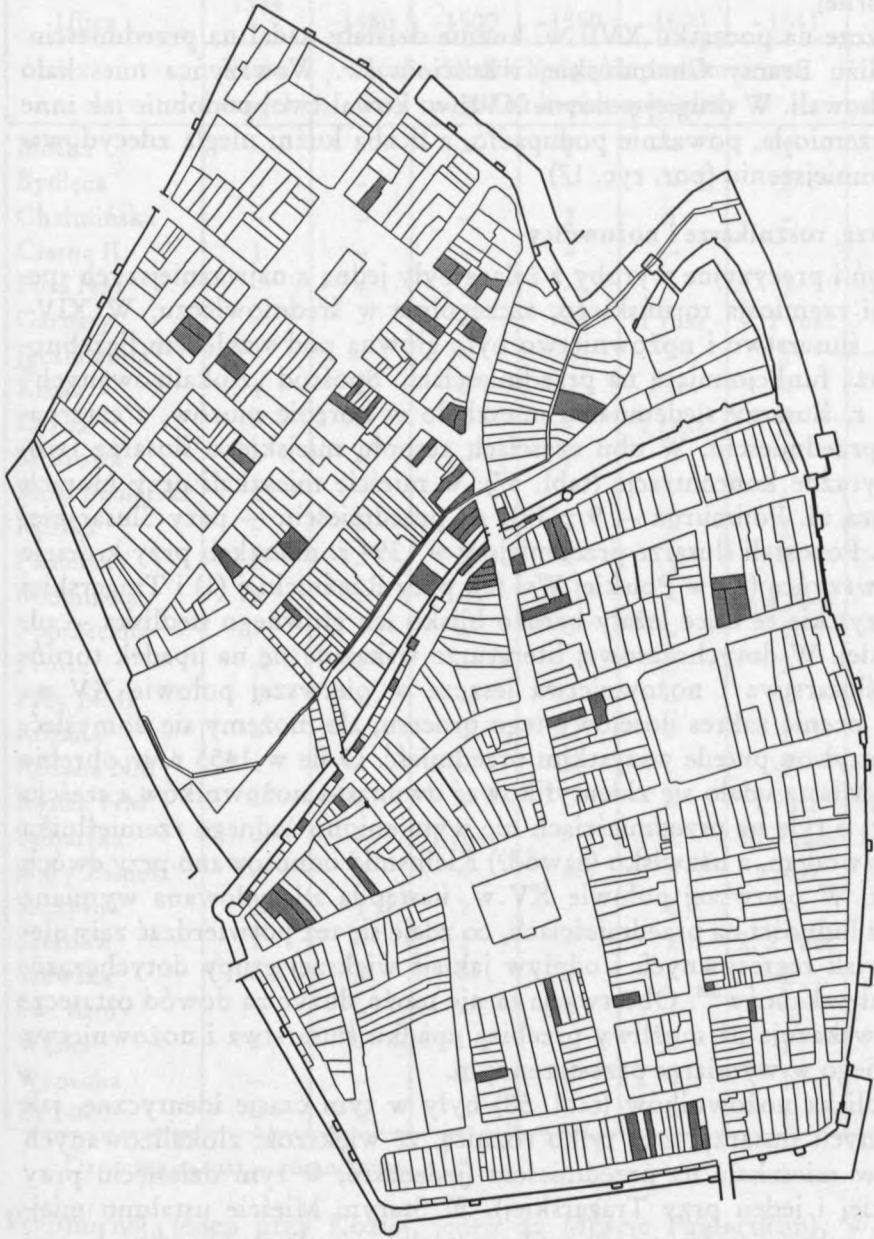
Tablica 56. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do kowali w Toruniu w latach 1394–1703

Ulica	1394	1401– –1450	1451– –1500	1501– –1550	1551– –1600	1601– –1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży					liczba działek
Błotna	–	–	–	1	–	–	–
Chełmińska	–	–	–	–	1	–	1
Ciasna II	–	–	–	–	1	–	–
Ducha św.	–	–	–	–	–	1	–
Kozia	2	1	2	1	3	1	2
Kurna	–	–	1	–	–	–	–
Mostowa	2	1	1	–	–	–	1
Ogarna	–	–	–	–	–	1	1
Panieńska	–	1	1	–	–	–	–
Panieńska NM	1	–	–	–	–	–	–
Pańska	–	–	–	–	–	–	1
Paulerska	2	–	–	–	–	–	–
Podmurna	–	–	–	1	1	–	–
Piekary	–	1	–	–	–	–	–
Prosta	–	–	–	–	–	1	1
Różana	1	–	4	2	1	2	–
Sadlarska	1	–	–	1	–	4	–
Starotoruńska	–	–	1	2	–	–	1
Sukiennicza	–	–	–	–	–	3	–
Szczytna	–	–	–	1	–	–	–
Szeroka	–	–	–	1	1	2	–
Św. Anny	1	–	1	–	1	–	1

św. Jerzego — dwóch, a przy przejmującej w tym czasie rolę głównego traktu prowadzącego do Gdańska bezpośrednio ze Starego Miasta ul. Polskiej — jeden⁶⁸⁷.

W XVI–XVII wieku lokalizacja kuźni była dość zmienna. Jedyne w rejonie ul. Koziej i Różanej (przy tej ostatniej do połowy XVII w.) obecność kowali miała charakter ciągły. Z tym skupiskiem związane były kuźnie przy ul. Starotoruńskiej i św. Anny. W związku ze wzrostem znaczenia szlaku prowadzącego przez Bramy Kotlarską i św. Katarzyny na wschód kuźnia pojawiła się przy ul. Szerokiej w pobliżu Bramy Kotlarskiej, przy Sadlarskiej w pierwszej połowie XVII w. było aż czterech kowali, przy Sukienniczej — trzech. Kuźnie istniały też przy Chełmińskiej,

⁶⁸⁷ T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 107.

Ryc. 17. Rozmieszczenie parceli należących do rzemieślników branży metalowej w Toruniu w 1703 r.

Prostej i Ogarnej (róg naprzeciwko Rynku Nowomiejskiego). Natomiast kuźnie powstające przy ulicach o mniejszym natężeniu ruchu kołowego miały krótki żywot — jak przy ul. Szczytnej, Ducha św., Piekarach, Ciasnej, Kurnej.

Jeszcze na początku XVII w. kuźnie działały nadal na przedmieściu. W pobliżu Bramy Chełmińskiej i kościoła św. Wawrzyńca mieszkało dwóch kowali. W drugiej połowie XVII w. kowalstwo, podobnie jak inne działy rzemiosła, poważnie podupadło, a liczba kuźni uległa zdecydowanemu zmniejszeniu (por. ryc. 17).

b. Ślusarze, rusznikarze i nożownicy

Broń i precyzyjne wyroby z żelaza były jedną z najważniejszych specjalizacji rzemiosła toruńskiego, szczególnie w średniowieczu. W XIV–XV w. ślusarstwo i nożownictwo było główną pod względem liczebności branżą funkcjonującą na przedmieściach. Spośród „zlokalizowanych” w 1394 r. ślusarzy siedemnastu mieszkało w obrębie murów, a czterestu na przedmieściu. W obu częściach zespołu miejskiego ślusarze tworzyli wyraźne koncentracje (tabl. 57): w mieście mieszkali przy murach (dzisiejsza ul. Podmurna — 9 z 17), na przedmieściu — przy Ślusarskiej (8 z 14). Pozostali ślusarze przedmiejscy w 1394 r. mieszkali przy kościele św. Wawrzyńca (2), w Polskiej Wsi (2), przy Rzeźnickiej (1) i Tragarńskiej (1). Wszystkie te ulice leżały bardzo blisko ich głównego siedliska — ul. Ślusarskiej. W dotychczasowej literaturze wskazuje się na upadek toruńskiego ślusarstwa i nożownictwa jeszcze w pierwszej połowie XV w. Trudno ocenić zakres ilościowy tego procesu, ale możemy się domyślać, że dotyczył on przede wszystkim przedmieść. O ile w 1455 r. w obrębie Starego Miasta udało się zidentyfikować dwunastu nożowników i sześciu ślusarzy, o tyle na przedmieściach nie wymieniono żadnego rzemieślnika z tym zawodem, a nazwisko (zawód?) Kleinsmid odnotowano przy dwóch osobach. W pierwszej połowie XV w. nastąpiła zdecydowana wymiana etniczna ludności na przedmieściach, co zdaje się też potwierdzać zaistnienie zjawisk regresywnych i odpływ jakiejś większej grupy dotychczasowych mieszkańców⁶⁸⁸. Obserwacja ta nie może służyć za dowód ostateczny, ale wskazuje na możliwy przebieg upadku ślusarstwa i nożownictwa toruńskiego w wymiarze przestrzennym.

Siedliska nożowników (tabl. 58) były w tym czasie identyczne, jak pokrewnych ślusarzy, z tą tylko różnicą, że większość zlokalizowanych mistrzów mieszkała na przedmieściu (jedenastu, w tym dziesięciu przy Ślusarskiej i jeden przy Tragarńskiej). W Starym Mieście ustalono miejsce zamieszkania siedmiu nożowników (trzech przy Szewskiej, dwóch przy

⁶⁸⁸ Por. K. Mikulski, *Struktura etniczna*, s. 112–113, 119 — udział ludności pochodzenia polskiego na przedmieściach wzrósł z ok. 20% w 1394 r. do ok. 53% w 1 poł. XV w.

Tablica 57. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do ślusarzy i rusznikarzy w Toruniu w latach 1394–1703

Ulica	1394	1401– –1450	1451– –1500	1501– –1550	1551– –1600	1601– –1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży					liczba działek
Błotna	–	–	–	1	–	1	–
Bydłęca	–	–	–	–	–	2	–
Chełmińska	–	–	–	2	1	–	–
Ciasna II	1	–	–	–	–	–	–
Fosa NM	–	–	–	–	–	3	1 rusz
Garbary	–	–	–	–	1 rusz	4, 1 rusz	1
Jęczmienna	–	–	–	–	–	1	–
Kozia	1	1	–	–	–	–	–
Kurna	–	–	–	–	1 rusz	2	–
Mostowa	–	–	–	1	–	4	–
Most Paulerski	1	·	·	·	·	·	–
Pańska	–	–	–	–	–	1	–
Paulerska	2	–	–	–	1	1	–
Podmurna	9	1	–	1	–	4, 1 rusz	3
Poprzeczna	–	–	–	–	–	1	–
Prosta	–	–	–	–	2	2	–
Przy NMP	–	–	–	–	–	–	1
Różana	–	–	–	–	–	1	–
Różana NM	–	–	–	–	–	2	–
Rynek NM	–	–	–	–	–	1 rusz	1 rusz
Sadlarska	–	–	1 rusz	·	1	10, 1 rusz	1, 3 rusz
Stary Zamek	–	–	–	–	–	1 rusz	–
Szczytna	1	1	1	–	1	–	–
Szeroka	2	–	1	–	2	2, 2 rusz	1
Szewska	–	–	–	–	–	2	–
Św. Anny	–	–	–	–	–	1	–
Wąska	–	–	–	–	–	1	–
Wenecka	–	–	–	–	–	1	–
Za NMP	–	–	–	–	–	1	–

Oznaczenia: rusz – rusznikarze.

Podmurnej, jeden przy Koziej, jeden na Moście Paulerskim). Wreszcie w 1455 r. w Nowym Mieście mieszkało co najmniej dwóch nożowników (przy Prostej i Sadlarskiej). W tym ostatnim roku w Starym Mieście mieszkało nawet dwunastu mistrzów tej branży. Wzrost ich liczby w obrębie murów miał zapewne jakiś związek z sygnalizowanym upadkiem

Tablica 58. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do nożowników w Toruniu w latach 1394–1703

Ulica	1394	1401– –1450	1451– –1500	1501– –1550	1551– –1600	1601– –1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży					liczba działek
Chełmińska	–	–	–	1	–	–	–
Kozia	1	–	1	–	–	–	–
Mostowa	–	–	–	3	–	1	–
Most Paulerski	1	·	·	·	·	·	–
Panieńska NM	–	–	–	–	1	3	–
Paulerska	–	–	–	–	2	2	–
Podmurna	2	–	–	–	–	1	2
Prosta	1	–	–	–	–	–	–
Przy NMP	–	2	1	–	–	–	–
Rabiańska	–	2	1	–	–	–	–
Różana	–	1	–	–	–	–	–
Rynek NM	–	–	–	–	–	1	–
Sadlarska	1	–	–	–	–	–	–
Starotoruńska	–	–	–	–	–	–	–
Stary Zamek	–	–	–	–	–	–	1
Szczytna	–	–	1	–	–	–	–
Szeroka	–	–	–	3	1	–	–
Szewska	3	2	–	–	–	–	–
Szkolna	–	–	–	1	–	–	–

rzemiość metalowych w skali całego zespołu miejskiego i ucieczką rzemieślników do miasta. Na spontaniczny napływ nożowników do Starego Miasta wskazuje duże rozproszenie ich nowych siedzib — wystąpili w 1455 r. przy ul. Starotoruńskiej (3), Szczytnej (2), Podmurnej (2), Kurnej, Mostowej, Przy Kościele NMP, Rabiańskiej i Szewskiej (po 1).

W XVI–XVII w. nastąpiło wyraźne przesunięcie centrum osadniczego toruńskich ślusarzy w okolice Bramy Kotlarskiej i ul. Sadlarskiej. Przy tej ostatniej w okresie największego rozkwitu nowożytnego ślusarstwa toruńskiego, w pierwszej połowie XVII w., do ślusarzy i rusznikarzy należało jedenaście kamienic. Kolejne domy rozlokowane były w tym czasie w najbliższym sąsiedztwie ul. Sadlarskiej (Wielkie Garbary, Fosa Nowomiejska, Podmurna, Szeroka w pobliżu Bramy Kotlarskiej, Stary Zamek). Kolejnych czterech ślusarzy działało w latach 1600–1620 na przedmieściu. Pomyślnie rozwijała się też w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w. nowa specjalność toruńskiego „rzemiosła zbrojeniowego” — rusznikarstwo. W okresie upadku rzemiosła w drugiej połowie XVII w. ślusarze

i rusznikarze utrzymali się tylko w okolicach, gdzie najliczniej wcześniej występowali — przy ul. Sadlarskiej, Podmurnej i Szerokiej.

W drugiej połowie XV i w XVI stuleciu trwał zapewne kryzys nożownictwa i upadek liczebny cechu. Większą aktywność nożowników udało się odnotować w tym czasie tylko przy ul. Szerokiej i Mostowej. W okresie kolejnego pomyślnego rozwoju rzemiosł metalowych w Toruniu — w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w. nożownicy osiadali w bezpośrednim sąsiedztwie pokrewnych im ślusarzy i rusznikarzy (ul. Paulerska, Podmurna, Panieńska, Szeroka, Mostowa). Jeszcze na początku XVII w. co najmniej jeden nożownik mieszkał na przedmieściu. Do początku XVIII w. utrzymali się tylko przy Podmurnej i na Starym Zamku.

c. Blacharze, cyrklarze, gwoździarze, iglarze, mieczownicy, łozownicy, płatnerze, zegarmistrzowie

Inni, bardziej wyspecjalizowani rzemieślnicy branży metalowej nigdy nie stanowili w Toruniu poważniejszych liczebnie grup (tabl. 59). W końcu XIV w. samodzielnie wystąpili tylko iglarze (zlokalizowano ich sześciu), mieszkający głównie w pobliżu murów i na Moście Paulerskim. Jeden iglarz mieszkał też w tym czasie na przedmieściu — w Polskiej Wsi. W 1455 r. udało się zidentyfikować trzech iglarzy — dwóch przy ul. Szewskiej i jednego przy Podmurnej. Na początku XVIII w. trzech iglarzy mieszkało przy ul. Sukienniczej i Różanej w Nowym Mieście, a kolejny przy Rynku Nowomiejskim. W tym samym czasie w Starym Mieście nie było już żadnego rzemieślnika tego zawodu.

Również w 1394 r. zlokalizowałem dwóch płatnerzy, którzy mieszkali przy ul. Szerokiej, oraz pancernownika przy ul. Mostowej. Przy ulicach tych utrzymywali się producenci zbroi również w późniejszym okresie — przy Mostowej mieszkał w 1455 r. jeden, a w drugiej połowie XV i w drugiej połowie XVI w. po dwóch płatnerzy, przy Szerokiej mieszkało w drugiej połowie XVI w. dwóch płatnerzy, w pierwszej połowie XVII w. jeden. Najważniejszym siedliskiem płatnerzy w Nowym Mieście była ul. Paulerska (dwóch w drugiej połowie XVI w. i jeden w pierwszej połowie XVII w.). W jej pobliżu mieszkało w drugiej połowie XVI w. kolejnych dwóch przedstawicieli tego zawodu (przy ul. Sadlarskiej i Nad Bachą). Po połowie XVII stulecia zawód ten zagał.

W 1455 r. mieszkało też w Toruniu dwóch mieczowników (ul. Szeroka — jeden, Kurna — jeden). W pierwszej połowie XVII w. przedstawiciel tego zawodu mieszkał przy Sadlarskiej, a w 1703 r. przy Koziej i przy Rynku Staromiejskim.

W związku z rozwojem specjalizacji rzemiosł metalowych w drugiej połowie XVI w. pojawili się w Toruniu gwoździarz (jeden przy Podmurnej) i zegarmistrz (przy Paulerskiej). W pierwszej połowie XVII w. przy ul. Podmurnej w Starym Mieście i Panieńskiej w Nowym Mieście

odnotowano dziesięć domów należących do gwoździarzy i dwa w posiadaniu blacharzy. Zegarmistrze mieszkali w tym czasie przy ul. Kurnej, Paulerskiej i Szerokiej. W tym samym czasie wraz z rozwojem rusznikarstwa pojawili się w Nowym Mieście łóżownicy, wykonujący drewniane części do rusznic — należało do nich w tym czasie osiem domów (ul. Garbary, Rynek NM, Sadlarska, Podmurna). W okresie upadku rzemiosła w drugiej połowie XVII w. liczba rzemieślników uprawiających zawody metalowe zmniejszyła się — w 1703 r. mieszkało w Toruniu trzech gwoździarzy (ul. Pańska, Szeroka, Podmurna), jeden zegarmistrz (przy Szerokiej) i jeden blacharz (przy Podmurnej).

Tablica 59. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do rzemieślników innych zawodów z branży metalowej w Toruniu w latach 1394–1703

Ulica	1394	1401– –1450	1451– –1500	1501– –1550	1551– –1600	1601– –1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży					liczba działek
Chełmińska	–	–	–	1 ig	–	–	–
Ducha św.	–	–	–	–	–	1 ig	–
Garbary	–	–	–	–	–	2 ło	–
Kozia	–	–	–	–	–	1 ig	1 mi
Kurna	–	–	–	–	–	1 pł, 1 ze	–
Mostowa	1 pa	–	2 pł	–	2 pł	–	–
Most Paulerski	2 ig	·	·	·	·	·	–
Nad Bachą	–	–	–	–	1 pł	1 gw	–
Panińska NM	–	–	–	–	–	2 bl, 5 gw	–
Pańska	–	–	–	–	–	–	1 gw
Paulerska	1 ig	–	–	–	2 pł, 1 ze	1 pł, 1 ze	–
Plac Cycowy	–	–	–	–	–	1 ig	–
Podmurna	3 ig	–	–	–	1 gw	4 gw, 2 ig, 1 ło	1 bl, 1 gw
Prosta	–	–	–	–	–	1 bl	–
Różana NM	–	–	–	–	–	–	1 ig
Rynek	–	–	1 pł	–	–	–	1 mi
Rynek NM	–	–	–	–	–	1 cy, 2 ło	1 ig
Sadlarska	–	–	–	–	1 pł	3 ło, 1 mi, 1 pł	–
Sukiennicza	–	–	–	–	–	–	2 ig
Szczytna	–	–	–	–	1 pł	1 ze	–
Szeroka	2 pł	–	1 mi	–	2 pł	1 pł, 1 ze	1 gw, 1 ze
Szewska	–	1 ig	1 ig	–	–	1 ig	–
Szkolna	–	–	–	–	2 pł	–	–
Św. Jakuba	–	–	–	–	–	1 ig	–

Oznaczenia: bl — blacharz, cy — cyrklarz, gw — gwoździarz, ig — iglarz, ło — łożownik, mi — mieczownik, pa — pancernik, pł — płatnerz, ze — zegarmistrz.

Tablica 60. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do kowali, ślusarzy i rzemieślników zawodów pokrewnych w Toruniu w latach 1394-1703

Ulica	1394	1401- -1450	1451- -1500	1501- -1550	1551- -1600	1601- -1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży					liczba działek
1	2	3	4	5	6	7	8
Błotna	-	-	-	1	-	1	-
Bydłęca	-	-	-	-	-	2	-
Chełmińska	-	-	-	5	2	-	1
Ciasna II	1	-	-	-	1	-	-
Ducha św.	-	-	-	-	-	2	-
Fosa NM	-	-	-	-	-	3	1
Garbary	-	-	-	1	1	7	1
Jęczmienna	-	-	-	-	-	1	-
Kozia	4	2	3	1	3	3	3
Kurna	-	-	1	-	1	3	-
Mostowa	2	3	3	5	2	4	1
Nad Bachą	-	-	-	-	1	1	-
Ogarna	-	-	-	-	-	1	1
Panieńska	-	1	1	-	-	-	-
Panieńska NM	1	-	-	-	1	6	-
Pańska	-	-	-	-	-	1	2
Paulerska	5	-	-	-	5	4	-
Plac Cycowy	-	-	-	-	-	1	-
Podmurna	14	1	-	2	2	8	7
Piekary	-	1	-	-	-	-	-
Poprzeczna	-	-	-	-	-	1	-
Prosta	1	-	-	-	2	3	1
Przy NMP	-	2	1	-	-	-	1
Rabiańska	-	2	3	-	-	-	-
Różana	1	2	3	2	1	4	-
Różana NM	-	-	-	-	-	-	1
Rynek	-	-	1	-	-	1	1
Rynek NM	-	-	-	-	-	4	2
Sadlarska	2	-	-	2	3	14	4
Starotoruńska	-	-	1	2	-	-	1
Stary Zamek	-	-	-	-	-	1	1
Sukiennicza	-	-	-	-	-	4	3
Szczytna	1	1	2	1	2	1	-
Szeroka	4	1	2	4	6	6	3
Szewska	3	2	1	-	-	4	-

Cd. tabl. 60

1	2	3	4	5	6	7	8
Szkolna	-	1	-	1	2	-	-
Św. Anny	1	-	1	-	1	1	1
Św. Jakuba	-	-	-	-	-	1	-
Wąska	-	-	-	-	-	1	-
Wenecka	-	-	-	-	-	1	-
Za NMP	-	-	-	-	-	1	-
Przedmieście	32	9	-

Z ogólnego przeglądu zmian w rozmieszczeniu rzemieślników zajmujących się obróbką żelaza (tabl. 60) wynika ich podział na trzy grupy, które w odmienny sposób organizowały sobie przestrzeń w mieście.

Szlifierze (ślusarze, nożownicy, iglarze, rusznikarze i gwoździarze) budowali swoje warsztaty w pobliżu murów miejskich dzielących Stare i Nowe Miasto, na przedmieściu zaś przy ul. Ślusarskiej i w najbliższym jej otoczeniu. Podstawową przyczyną tych lokalizacji była zapewne konieczność dostępu do wody, a jak już wspomniałem wcześniej (przy omawianiu rozsiadlenia garbarzy), jedynymi poza Wisłą ciekami wodnymi w okolicy miasta były dwie strugi (jedna przekopana sztucznie). Jedna z nich płynęła przez stawy kaszarskie wzdłuż murów Nowego Miasta do młynów krzyżackich (potem miejskich) na przedzamczu. Druga biegła z Mokrego wzdłuż tzw. Waliszewa w kierunku kościoła św. Jerzego, a następnie obok kościoła św. Wawrzyńca uchodziła do fosy miejskiej; część jej wód natomiast płynęła dalej między murami Starego oraz Nowego Miasta i wpadała do Wisły nieopodal Dworu Mieszczańskiego. Przesunięcia skupisk szlifierzy odbywały się więc na bardzo ograniczonym obszarze. Stąd też koncentracje rzemieślników wykonujących te zawody odradzały się w tym samym rejonie, mimo kolejnych załamania koniunktury. W okresie rozkwitu toruńskiego rusznikarstwa w najbliższym sąsiedztwie rusznikarzy osiedlali się łożownicy, którzy wykonywali drewniane elementy do broni. Podstawowym więc motywem ich zamieszkiwania przy ul. Sadlarskiej była konieczność kooperacji w produkcji.

Inaczej lokowali swoje siedziby przedstawiciele rzemiosł wykonujących wyroby precyzyjne (zegarmistrze) i kosztowne elementy uzbrojenia (płatnerze, mieczownicy). Mieszkali oni przy głównych ulicach miasta, starając się dotrzeć jak najbliżej potencjalnych odbiorców (ul. Mostowa, Szeroka, Rynek, Szkolna, Szczytna). W XVII w. osiedlali się też w pobliżu głównej koncentracji rzemiosł metalowych, przy ul. Sadlarskiej i Paulerskiej, ale było to związane raczej ze wzrostem wartości działek przy tych ulicach niż potrzebą współdziałania z innymi „metalowcami”.

Reprezentujący ostatnią grupę zawodową kowale ustawiali swoje kuźnie w pobliżu głównych szlaków handlowych przebiegających przez Toruń, najczęściej w okolicy bram miejskich.

d. Konwisarze

W średniowieczu konwisarze (tabl. 61) zamieszkiwali przy południo-wschodnim narożniku Rynku i ul. Kurnej. W późniejszym okresie nie tworzyli poważniejszych skupisk na obszarze miasta. W XVI w. zaznaczyła się ich obecność przy ul. Szerokiej. W Starym Mieście mieszkali przede wszystkim przy głównych ulicach handlowych (Szeroka, Kurna, Mostowa), ale byli też spotykani przy Podmurnej. W Nowym Mieście ich nieruchomości rozlokowane były w zachodniej części miasta, w obrębie koncentracji innych rzemioł metalowych (ul. Sadlarska, Paulerska, Panieńska, Prosta, Garbary, Nad Bachą).

Tablica 61. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do konwisarzy w Toruniu w latach 1394-1703

Ulica	1394/ /1455	1401- -1450	1451- -1500	1501- -1550	1551- -1600	1601- -1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży					liczba działek
Błotna	-	-	-	-	-	1	-
Chełmińska	-	-	-	1	-	-	-
Garbary	-	-	-	-	-	-	1
Jęczmienna	-	-	-	1	-	-	-
Kozia	-	-	-	-	1	-	-
Kurna	-	-	2	2	-	-	-
Mostowa	-	-	-	-	1	1	1
Nad Bachą	-	-	-	-	1	-	-
Panieńska NM	-	-	-	2	1	-	-
Paulerska	-	-	-	-	-	2	-
Podmurna	-	-	-	-	-	1	1
Prosta	-	-	-	-	-	1	1
Przy NMP	-	-	-	-	-	-	-
Różana	-	-	-	-	-	1	-
Rynek	3	-	-	2	-	-	-
Rynek NM	-	-	-	-	1	-	-
Sadlarska	-	-	-	-	-	-	1
Szeroka	-	-	-	9	3	-	1
Szkolna	-	-	1	-	-	-	-
Św. Anny	-	-	-	1	-	-	-
Żeglarska	-	-	1	-	-	-	-

e. Kotlarze

Nie udało się zlokalizować żadnego kotlarza żyjącego w Starym Mieście w końcu XIV w. Dopiero z kontraktów z pierwszej połowy następnego stulecia znane są ich zakupy przy ul. Szerokiej. Początkowo być może kotlarstwo rozwijało się na przedmieściu (w 1394 r. mieszkało tam dwóch kotlarzy — jeden koło kościoła św. Wawrzyńca, jeden przy Ślarskiej) oraz w Nowym Mieście (1455 r. — dwóch kotlarzy przy ul. Sadlarskiej i Paulerskiej). Jak już wspominałem w poprzedniej części pracy, kotlarstwo było związane ściśle z dostępem do wody bieżącej, koniecznej do pracy hamerni. W pierwszej połowie XVII w. działały w okolicy Torunia trzy hamernie — w Lubiczu nad Drwęcą (powstała jeszcze w czasach krzyżackich), nad Górnym Stawem i w pobliżu klasztoru Dominikanów. W XVI–XVII w. kotlarze mieszkali przy ulicach biegnących w pobliżu strugi (tabl. 62). Punktem centralnym tej koncentracji była brama łącząca Stare i Nowe Miasto na przedłużeniu ul. Szerokiej, którą ze względu na zamieszkujących bezpośrednio przy niej rzemieślników określano od końca XVI w. jako Kotlarską.

Tablica 62. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do kotlarzy w Toruniu w latach 1394–1703

Ulica	1394/ /1455	1401– –1450	1451– –1500	1501– –1550	1551– –1600	1601– –1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży					liczba działek
Fosa NM	–	–	–	–	–	3	2
Kozia	–	–	–	1	–	–	–
Kurna	–	–	–	–	–	1	–
Mostowa	–	–	1	4	3	2	1
Paulerska	1	–	–	–	–	–	1
Plac Cycowy	–	–	–	–	–	2	–
Podmurna	–	–	–	–	–	3	–
Piekary	–	–	–	–	–	1	–
Różana	–	–	–	1	1	2	–
Rynek	–	–	2	–	–	–	–
Rynek NM	–	–	–	–	–	1	–
Sadlarska	1	–	–	–	1	–	1
Szeroka	–	2	2	–	2	–	2
Szkolna	–	–	–	2	–	–	–
Wenecka	–	–	–	–	–	1	–
Za NMP	–	1	–	–	–	–	–

f. Paśnicy, miedziownicy, mosiężnicy i ludwisarze

W średniowieczu paśnicy tworzyli jeden z liczniejszych cechów toruńskich. W 1394 r. mieszkali głównie przy ul. Podmurnej i na Moście Paulerskim (trzynastu ze zidentyfikowanych dwudziestu), poza tym przy Szerokiej, Chełmińskiej i Różanej. Dwóch paśników zidentyfikowano wśród mieszkańców przedmieść (przy Tragarskiej i Ślusarskiej). Wydaje się, że mistrzowie mieszkający przy ulicach głównych wytwarzali przedmioty pozłacane i luksusowe, osiedleni zaś przy ul. Podmurnej i na Moście Paulerskim wyroby z miedzi dla uboższych odbiorców. Wśród paśników „ukryli” się więc znani z czasów późniejszych miedziownicy i mosiężnicy. W 1455 r. czterech paśników mieszkało przy ul. Szczytnej, dwóch przy Szerokiej, jeden przy Koziej i jeden przy Szewskiej (tabl. 63). Wysoki status majątkowy mistrzów z tego okresu wskazuje na wykonywanie przez nich artykułów luksusowych (pozłacanych pasów rycerskich), na które panował popyt w czasie toczącej się wojny.

Tablica 63. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do paśników i mosiężników w Toruniu w latach 1394–1703

Ulica	1394/ /1455	1401– –1450	1451– –1500	1501– –1550	1551– –1600	1601– –1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży					liczba działek
Chełmińska	1	–	1	–	–	–	–
Fosa NM	–	–	–	–	–	–	1
Most Paulerski	6	·	·	·	·	·	2 mos
Podmurna	7	–	–	–	–	2	1
Prosta	–	–	–	–	–	1	–
Różana	1	–	–	–	–	–	–
Sadlarska	–	–	–	–	–	1	–
Szczytna	–	–	1	–	1	1	–
Szeroka	2	–	–	–	–	–	1 mos
Szewska	–	–	–	–	1	1	–

Oznaczenia: mos – mosiężnik.

W średniowieczu można wyodrębnić z cechu paśników kilku miedziowników (*rothgissere*). Na przedmieściu wystąpił w 1394 r. jeden miedziownik (przy ul. Bartniczej), w Starym Mieście ich osadnictwo skupiało się przy Podmurnej i na Moście Paulerskim (1394 r. – dwóch mistrzów, 1455 r. – trzech mistrzów przy Podmurnej i jeden przy Szewskiej). Miedziownicy tworzyli w średniowieczu wspólny cech z paśnikami, potem usamodzielnili się. Należy ich zapewne utożsamiać ze znanymi od drugiej połowy XVII w. mosiężnikami (*gelbgissere*).

W XVI–XVII wieku liczebność cechu wyraźnie się zmniejszyła. Paśnicy produkowali drobne wyroby pozłacane i posrebrzane. Rejon ich zamieszkania nie uległ zmianie — widoczni byli przy ul. Podmurnej, Szerokiej, Szewskiej i Sadlarskiej. Podobnie pokrewni mosiężnicy — mieszkali na początku XVIII w. przy ul. Szerokiej i na Moście Paulerskim. Zawód ten odrodził się w Toruniu po dłuższej zapewne przerwie dopiero w końcu XVII stulecia⁶⁸⁹.

Według S. Herbsta ludwisarze nie tworzyli nigdy odrębnego cechu, a ich obecność w Toruniu była „sporadyczna”. Jeden mieszkał być może już na przełomie XIV i XV wieku w Nowym Mieście⁶⁹⁰. Również dane z późniejszych stuleci potwierdzają związek ludwisarzy z tym miastem. Co prawda w drugiej połowie XV w. ludwisarza spotykamy przy ul. Szczytnej, a w pierwszej połowie XVI w. — przy św. Anny i Ducha św., ale z tego czasu brak źródeł dla Nowego Miasta. Od połowy XVI w. przedstawiciele tego zawodu osiedlali się tylko w Nowym Mieście — w drugiej połowie tego stulecia jeden ludwisarz mieszkał przy Sadlarskiej, natomiast w pierwszej połowie następnego wieku jeden przy Sukienniczej, a drugi przy Rynku Nowomiejskim.

g. Złotnicy

Przynależność złotników do ścisłej czołówki mieszczaństwa toruńskiego pod względem posiadanego majątku miała wpływ na miejsca ich zamieszkania (tabl. 64). Zawsze występowali oni przy głównych ulicach miasta, w sąsiedztwie kupców i przedstawicieli innych rzemiosł luksusowych. W 1394 r. złotnicy mieszkali w najbardziej ekskluzywnych rejonach Torunia — przy ul. Szerokiej (3 złotników), Szczytnej (3), Jęczmiennej, Mostowej, Rynku i św. Anny. Pół wieku później (1455) spotykamy ich w tych samych okolicach, choć udało się zidentyfikować mniejszą liczbę mistrzów (ul. Szeroka — 3, Rynek — 1, Mostowa — 1). W następnych wiekach sytuacja ta utrzymała się. Najczęściej złotnicy osiedlali się przy głównym szlaku handlowym prowadzącym przez miasto (Mostowa — Szeroka — Rynek). Wraz ze wzrostem znaczenia Nowego Miasta w strukturze ekonomicznej Torunia (pierwsza połowa XVII w.) osiadali również przy Sadlarskiej i Prostej, głównych wówczas ulicach nowomiejskich.

Pokrewni złotnikom byli mincerze. W średniowieczu zaliczali się również do ścisłej elity majątkowej miasta. Potwierdza ten fakt ich zamieszkiwanie w 1394 r. przy Rynku. Poza tym osiedlali się głównie przy mennicy — przy ul. Mostowej, a domy czynszowe posiadali przy sąsiedniej Ciasnej. W XVI w. dzierżawca królewskiej mennicy w Toruniu Jost

⁶⁸⁹ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 214 — pierwszy mosiężnik został wpisany do księgi przyjęć do prawa miejskiego w 1678 r.

⁶⁹⁰ Ibidem.

Ludwig Dietz (Decjusz), a potem jego brat Jacob Ludwig mieszkali przy ul. Jęczmiennej, na zapleczu budynku mennicy.

Tablica 64. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do złotników i mincerzy w Toruniu w latach 1394–1703

Ulica	1394/ /1455	1401- -1450	1451- -1500	1501- -1550	1551- -1600	1601- -1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży					liczba działek
Chełmińska	-	-	-	-	-	1	2
Ciasna	-	-	3 mi	-	-	-	1
Ducha św.	-	-	-	-	-	-	1
Garbary	-	-	-	-	-	1	-
Jęczmienna	1	-	-	1 mi	1	2	1
Kozia	-	1	-	-	-	1	-
Kurna	-	1	1	-	-	2	-
Mostowa	1, 1 mi	4, 1 mi	1	1	-	2	-
Pańska	-	-	-	-	-	1	-
Paulerska	-	-	-	-	-	1	-
Podmurna	-	-	-	-	-	-	1
Piekary	-	-	-	-	-	1	-
Prosta	-	-	-	-	2	-	-
Przy NMP	-	-	1	1	2	1	-
Przy św. Jana	-	1	-	-	-	-	-
Różana	-	-	-	1	-	-	-
Rynek	1 mi	1	2	2, 1 mi	4	1	1
Sadlarska	-	-	-	-	1	2	-
Starotoruńska	-	-	-	-	-	1	-
Szczytna	3	1	-	-	1	1	-
Szeroka	3	6	2	1	4	5	-
Szewska	-	-	-	-	1	-	-
Szkolna	-	-	-	-	-	-	2
Św. Anny	1	1	1	1	2	-	-
Żeglarska	-	1	2	2	2	1	-

Oznaczenia: mi — mincerze.

F. Rzemiosła drzewne

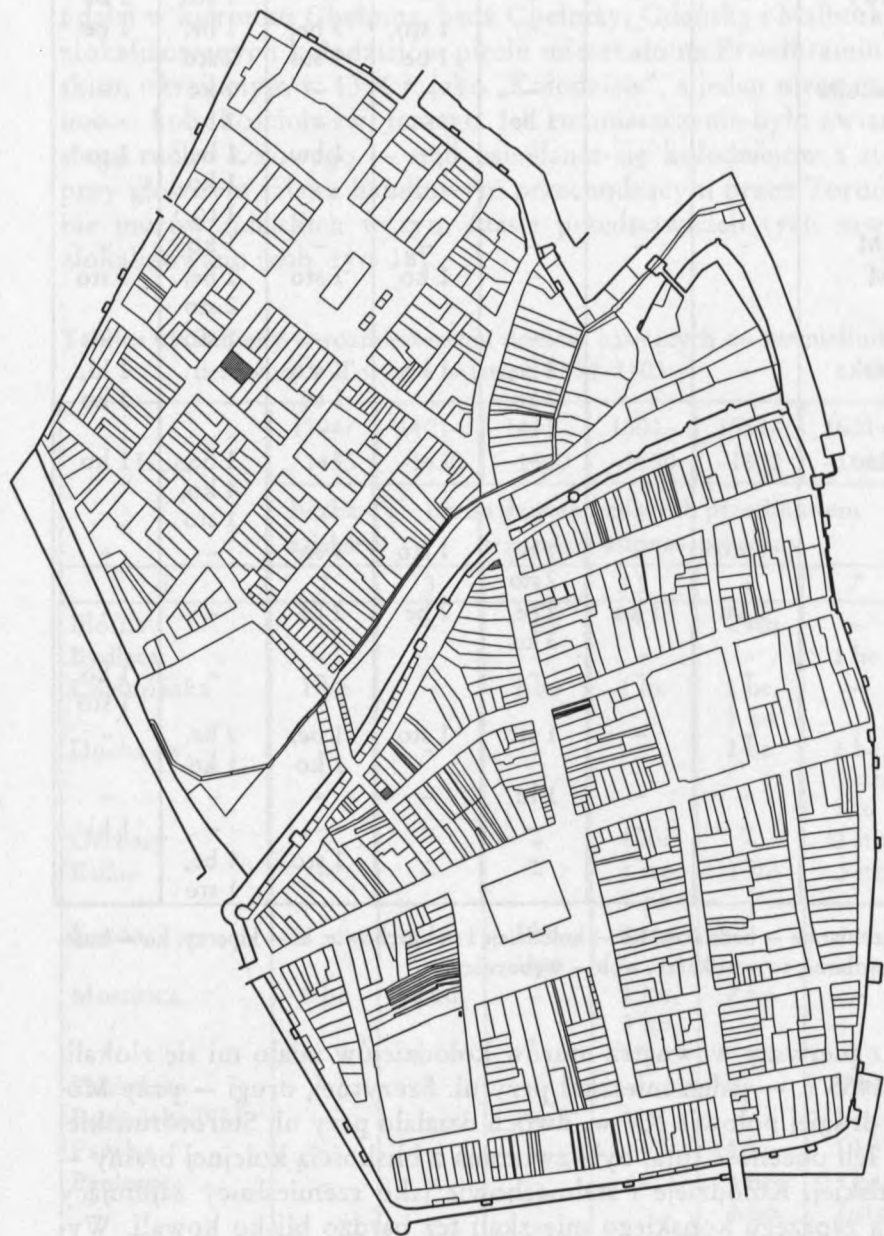
Rzemieślnicy zajmujący się obróbką drewna związani byli w jeszcze większym stopniu niż ślusarze i nożownicy z przedmieściami — w XIV–XVII w. głównym rejonie osiedlania się kołodziejów i stelmachów (ze względu na bliskość uprawianych rzemioł przedstawiciele tych zawodów

Cd. tabl. 65

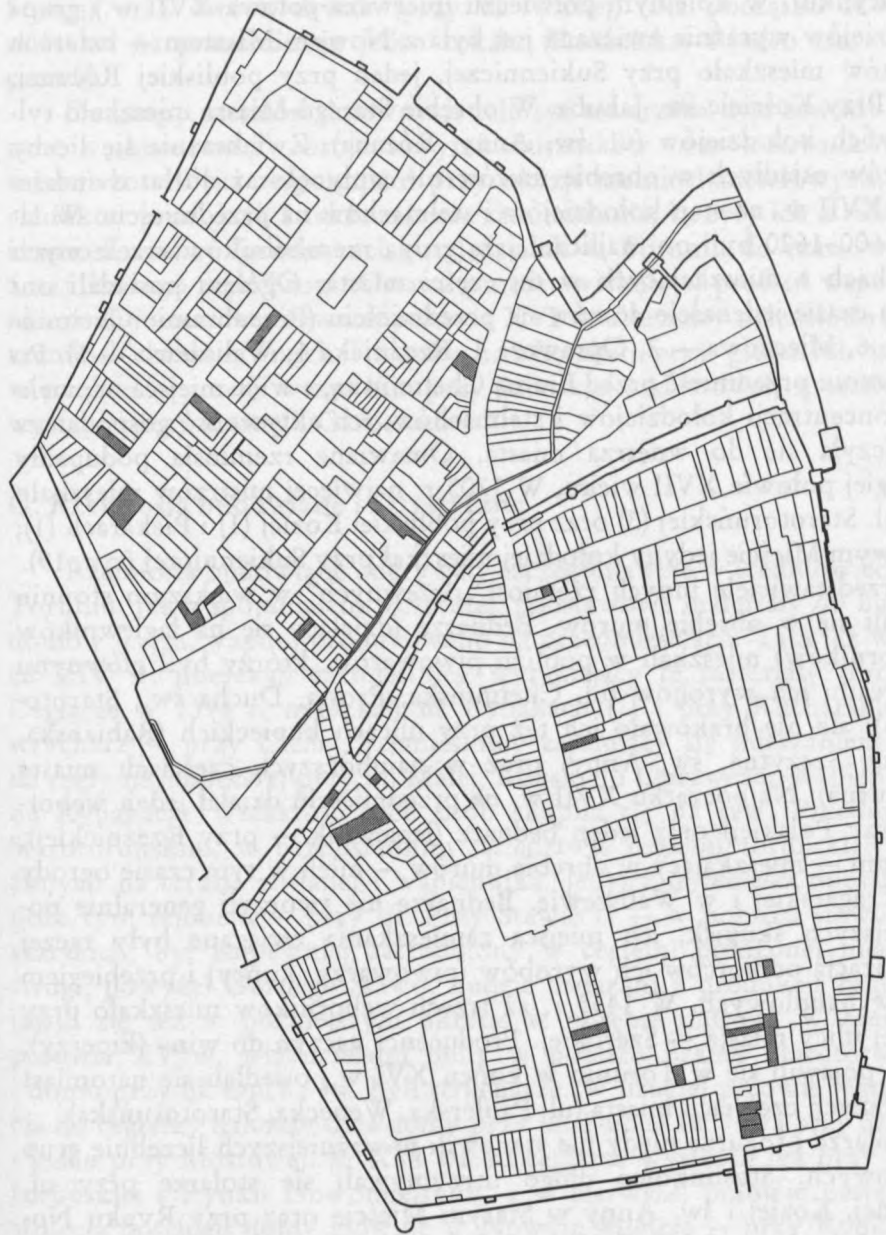
1	2	3	4	5	6	7	8
Plac Cycowy	-	-	-	-	-	1 sto	1 be
Prosta	-	-	-	1 sto, 1 be	3 be, 1 sto	1 be, 2 sto	1 be
Przy św. Jakuba	-	-	-	-	-	1 ko	-
Rabiańska	-	-	1 be	-	-	2 be	-
Różana	-	-	-	-	1 be	1 be, 1 ko, 1 to	1 to
Różana NM	-	-	-	-	-	1 ko	-
Rynek NM	-	-	-	1 ko	1 sto	1 be, 2 sto	1 sto
Sadlarska	-	-	-	-	-	1 sto	-
Starotoruńska	-	-	2 be, 2 ko, 1 sto	1 ko	1 sto, 1 to	-	1 ki, 3 ko
Sukiennicza	-	-	-	-	-	1 be, 4 ko, 1 sto	1 ko
Szczytna	1 sto	-	1 be, 2 sto	1 sto	1 sto	-	-
Szeroka	1 ku	3 ku	1 be, 3 ku	2 be	2 be	-	-
Szewska	-	-	-	-	-	-	1 ko, 1 sto
Św. Anny	-	-	1 sto	1 sto	1 be, 1 ko	2 be, 1 ko	-
Św. Jana	-	-	1 łu	-	-	-	-
Wenecka	-	-	-	-	-	-	1 ki
Żeglarska	-	-	-	-	1 sto	1 be, 1 sto	-

Oznaczenia: be — bednarze, ko — kołodzieje i stelmachowie, ki — kiperzy, ku — kusznicy, sto — stolarze, to — tokarze, węb — wębownicy.

Po raz pierwszy wewnątrz murów kołodziejów udało mi się zlokalizować w 1455 r. — jeden mieszkał przy ul. Szczytnej, drugi — przy Mostowej, w drugiej połowie XV w. dwóch działało przy ul. Starotoruńskiej (tabl. 65). Ich obecność tutaj była związana z bliskością kolejnej bramy — Starotoruńskiej. Kołodzieje i stelmachowie jako rzemieślnicy zajmujący się obsługą zaprzęgu końskiego mieszkali też bardzo blisko kowali. Wybudowanie stałego mostu przez Wisłę w końcu XV w. spowodowało znaczniejszych rozmiarów osadnictwo kołodziejów i stelmachów przy ul. Mostowej (Promowej), gdzie w pierwszej połowie XVI w. posiadali co najmniej cztery domy, a w drugiej — dwa. W drugim pięćdziesięcioleciu

Ryc. 18. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez rzemieślników branży drzewnej w Starym Miście Toruniu w 1394 r. i w Nowym Miście Toruniu w 1455 r.

Ryc. 19. Rozmieszczenie parceli należących do rzemieślników branży drzewnej w Toruniu w 1703 r.

XVI w. rzemieślnicy tej branży coraz liczniej osiadali wewnątrz miasta — większego znaczenia zaczęło nabierać ich osadnictwo w Nowym Mieście (przy ul. Pańskiej i Paulerskiej, wcześniej kołodziej odnotowany został przy Rynku). W kolejnym półwieczu (pierwsza połowa XVII w.) grupa kołodziejów wyraźnie związana już była z Nowym Miastem — czterech mistrzów mieszkało przy Sukienniczej, jeden przy pobliskiej Różanej, jeden Przy Kościele św. Jakuba. W obrębie Starego Miasta mieszkało tylko dwóch kołodziejów (ul. św. Anny, Różana). Zwiększanie się liczby mistrzów osiadłych w obrębie murów nie wpłynęło aż do lat dwudziestych XVII w. na stan kołodziejów i stelmachów na przedmieściu. W latach 1600–1620 byli oni najliczniejszą grupą rzemieślników zrzeszonych w cechach a mieszkających w tej części miasta. Ogółem posiadali oni w tym czasie jedenaście domów na przedmieściu (Przedbramie Chełmińskie — 6, Mieczowa — 2, Oprawcza 1, Rzeźnicka 1, Waliszewo — 1). Po zniszczeniu przedmieść przed Bramą Chełmińską, a więc miejsca największej koncentracji kołodziejów i stelmachów, ich aktywność gospodarcza ograniczyła się do wnętrza miasta. Omawiane rzemiosła podupadły w drugiej połowie XVII wieku. W 1703 r. najwięcej mistrzów mieszkało przy ul. Starotoruńskiej (3) oraz przy pobliskiej Koziej (1) i Piekarach (1); w Nowym Mieście jedyny kołodziej mieszkał przy Sukienniczej (ryc. 19).

Przedstawiciele innych rzemiosł „drzewnych” w większym stopniu osiedlali się w obrębie murów. Bednarze (dzielący się na łagiewników i wębowników) mieszkali w pobliżu piwowarów, którzy byli głównymi odbiorcami ich wyrobów (ul. Chełmińska, Prosta, Duchy św., Starotoruńska), ale nie brakowało ich też przy ulicach kupieckich (Rabiańska, Szeroka, Szczytna, św. Anny) oraz w najuboższych częściach miasta (Podmurna). Na początku XVII w. na przedmieściu działał jeden wębownik (przy Polskiej) oraz jeden bednarz (łagiewnik — przy Rzeźnickiej), dwaj inni — mieszkający w obrębie murów — mieli w tym czasie ogrody przy Trągarskiej i w Waliszewie. Bednarze nie tworzyli generalnie poważniejszych skupisk, ich miejsca zamieszkania związane były raczej z lokalizacją odbiorców ich wyrobów (piwowarzy, kupcy) i przebiegiem szlaków handlowych. W 1455 r. aż trzech wębowników mieszkało przy głównej ulicy miasta — Szerokiej. Producenci naczyń do wina (kiperzy), którzy pojawili się w Toruniu w końcu XVI w., osiedlali się natomiast w uboższych częściach miasta (ul. Paulerska, Wenecka, Starotoruńska).

Stolarze i tokarze nigdy nie stanowili poważniejszych liczebnie grup zawodowych. Stosunkowo długo utrzymywali się stolarze przy ul. Szczytnej, Koziej i św. Anny w Starym Mieście oraz przy Rynku Nowomiejskim, Prostej i Paulerskiej w Nowym Mieście. Tokarze, którzy wydzielili się z cechu stolarskiego w końcu XVI w.⁶⁹¹, mieszkali też

⁶⁹¹ Ibidem, s. 225.

w rozproszeniu (ul. Paulerska, Podmurna, Różana, Starotoruńska). W 1394 r. stolarz mieszkał na przedmieściu — przy ul. Bartniczej. Obok niego w tej części miasta wystąpiło dwóch tokarzy (przy Polskiej i nad Strugą) oraz dwóch drwali (przy ul. Cichej). Na początku XVII w. mieszkał na przedmieściu jeden tokarz (Rzeźnicka) i jeden tracz (Mieczowa).

Do grupy rzemioł drzewnych zaliczyć też trzeba dwa zawody związane z „kunsztami” zbrojeniowymi: kuszników oraz łóżowników. Ci ostatni zostali już wspomniani przy okazji rzemioł metalowych, gdyż charakter produkcji, a także miejsce zamieszkania, łączyły ich z rusznikarzami. Kusznicy (producenci kusz) działali w Toruniu do czasu wyjścia z użytku tego typu broni. Ostatni przedstawiciele tej profesji wspomniani zostali jeszcze w pierwszej połowie XVI w. Kusznicy należeli do grupy rzemioł ekskluzywnych i bogatych. Mieszkali przy głównych ulicach w mieście — przede wszystkim przy Szerokiej i Mostowej, sporadycznie wystąpili przy Kurnej i Garbarach.

G. Rzemiosła budowlane i artystyczne

Rzemiosła budowlane odgrywały szczególną rolę w średniowiecznym Toruniu. Jak wspomniałem wcześniej, podstawowe materiały do budowy domów (cegła, wapno) produkowano na przedmieściach. Tam też w końcu XIV w. mieszkali rzemieślnicy wyrabiający te materiały (ryc. 20). Ceglarze w 1394 r. mieszkali na Rybakach (1) i przy Kucharskiej (1), strycharz — przy Cichej, rzemieślnicy zajmujący się mieszaniami gliny na cegły (*leymklekere*) przy ul. Małej, Końskiej i Oprawczej, wapiennik — na Rybakach. Większość tych osób skupiła się na tzw. Przedmieściu Starotoruńskim, w bezpośrednim sąsiedztwie cegielni toruńskich położonych na terasie wiślanej i wapiennika. Jedyne *leymkleler* mieszkający poza tym rejonem — przy ul. Przy Stawie II — w pobliżu stawów karsarskich, był najpewniej zatrudniony w cegielni położonej niedaleko strugi, powyżej Górnego Stawu. Ludzie związani z produkcją cegieł pojawili się też w późniejszym okresie w obrębie murów. W pierwszej połowie XV w. właścicielami budy w pobliżu Bramy Starotoruńskiej i domu przy ul. Ducha św. byli strycharze. W drugiej połowie tego stulecia do ceglarzy należały dwa domy przy ul. Ducha św., dwa przy Szkolnej i jeden przy Mostowej. W XVI wieku ceglarze wystąpili też przy Starotoruńskiej i Rynku Nowomiejskim, a w pierwszej połowie następnego stulecia posiadali domy głównie w Nowym Mieście — przy Rynku, Sukienniczej i Różanej. Warto tu od razu dodać, że Nowe Miasto stało się w pierwszej połowie XVII w. głównym placem budowy w Toruniu. To właśnie w tym czasie przebudowano kilka kamienic przy Rynku, zabudowywano też miejsca po ramach sukienniczych i liczne puste place we

wschodniej części miasta (okolice Sukienniczej). Na początku XVII w. ceglarze nadal posiadali domy na Przedmieściu „Starotoruńskim”, w pobliżu cegielni (dwa przy Końskiej, po jednym przy Mieczowej i Cichej) (tabl. 66).

Tablica 66. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do rzemieślników branży budowlanej i artystycznej w Toruniu w latach 1394–1703

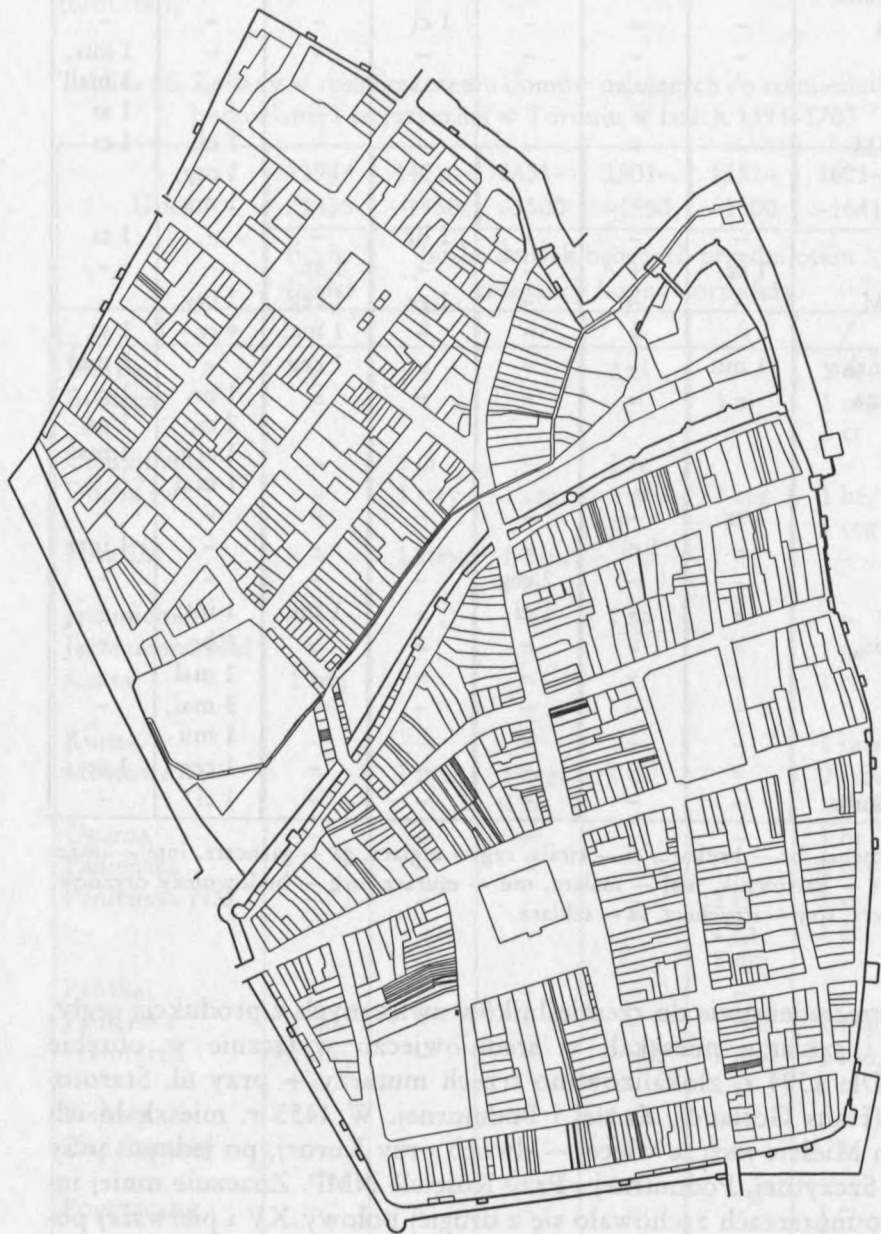
Ulica	1394/ /1455	1401– –1450	1451– –1500	1501– –1550	1551– –1600	1601– –1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna–sprzedaży					liczba działek
1	2	3	4	5	6	7	8
Błotna	-	-	-	1 ci	-	1 ci	1 org
Bydłęca	-	-	-	-	1 ci	1 mu, 1 ci	-
Chełmińska	-	1 ci	-	1 sz	-	-	-
Ducha św.	-	1 stry	2 ceg	1 sz	1 ceg	1 br, 1 ceg	-
Fosa SM	-	1 stry	1 bru, 2 ci	-	-	-	-
Jęczmienna	-	-	-	1 sz	-	-	1 sz
Jęczmienna NM	-	-	-	-	-	1 ga	-
Kozia	1 mu	-	-	-	-	1 ci	1 mal, 1 mu
Kurna	-	-	-	-	-	1 intr	-
Mostowa	-	1 mu	1 ceg, 2 ci	1 ci	-	2 kart, 1 mal	1 sz
Ogarna	-	-	-	-	-	1 br	-
Panińska	-	-	-	-	-	1 sny	-
Panińska NM	-	-	-	-	1 ci, 1 ga, 1 mu	1 sz, 1 ga	-
Pańska	-	-	-	-	-	-	1 ci
Paulerska	1 mu	-	-	-	1 mu	1 mal	1 kom
Podmurna	1 mu, 1 sz	-	-	1 mu	1 mu, 1 ci	1 mu, 1 ci	1 kom
Piekary	-	-	-	1 ga	-	-	1 mal
Plac Cycowy	-	-	-	-	1 ci	-	1 ci, 1 ga
Poprzeczna	-	-	-	-	-	1 ci, 1 mal	-
Prosta	-	-	-	1 ga, 1 ci	1 mu, 1 ga	1 sz, 1 mu	1 intr
Przy NMP	-	1 ci	1 ci, 1 mu	-	-	-	-

Cd. tabl. 66

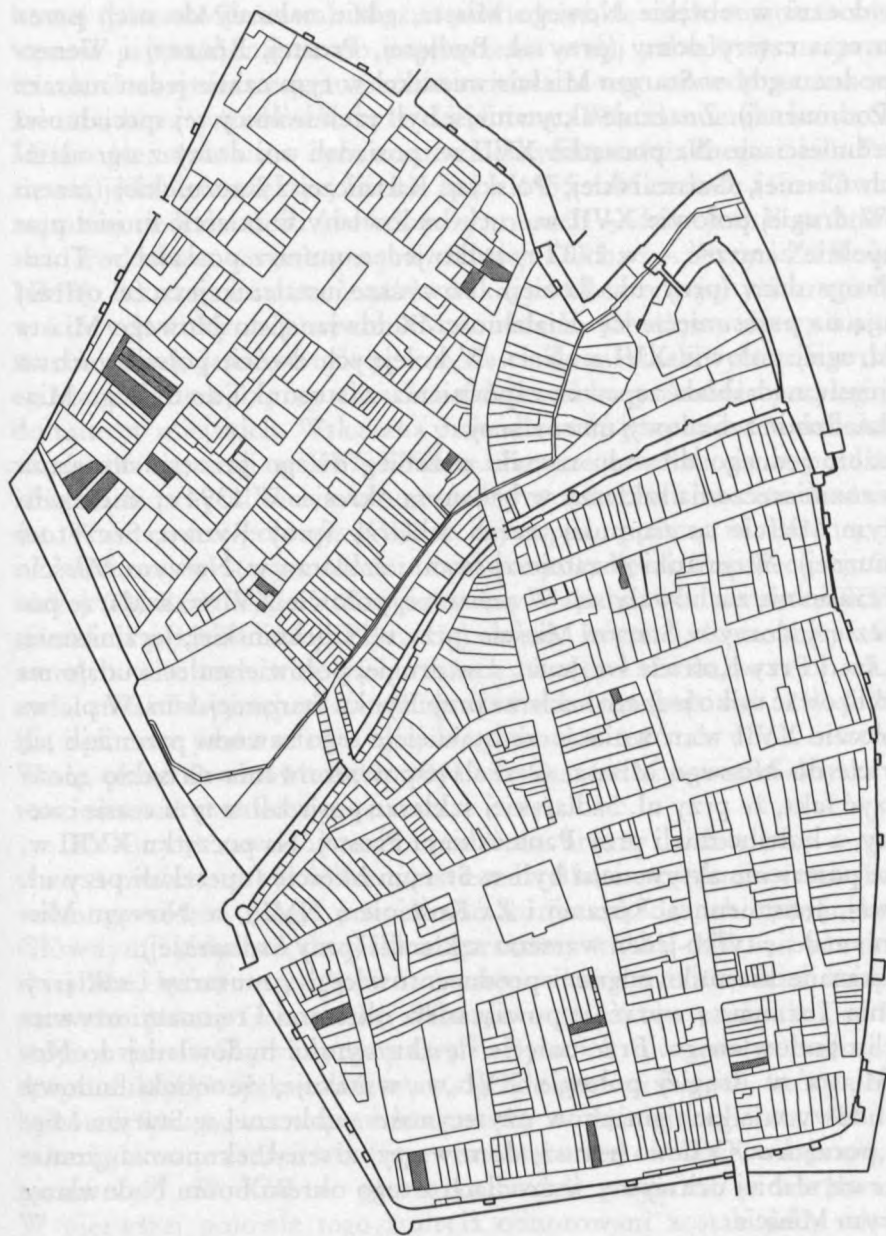
1	2	3	4	5	6	7	8
Przy św. Jana	-	-	1 sz	1 sz	-	-	-
Rabiańska	-	-	-	1 ci	-	-	-
Różana	-	-	-	-	-	-	1 intr, 1 mal, 1 sz
Różana NM	-	-	-	-	-	1 ci, 1 ceg, 1 mu	1 ci
Rycerska	-	-	-	1 br	-	-	1 ci
Rynek	1 sz	-	-	-	1 sz	-	-
Rynek NM	-	-	-	1 ga	1 ceg	1 ceg	-
Sadlarska	-	-	-	-	1 mal	4 sz	1 sz
Starotoruńska	1 mu	-	-	-	1 ceg	-	1 mal
Sukiennicza	-	-	-	-	-	1 br, 2 ci, 1 ceg, 1 mal	1 ci, 1 ga, 1 mal
Szczytna	1 sz	-	-	-	-	-	-
Szeroka	-	1 ci	-	-	-	-	1 intr
Szkolna	-	-	2 ceg	-	-	-	-
Św. Anny	-	-	1 ci	-	1 mu	1 intr	-
Św. Jakuba	-	-	-	-	-	1 br	-
Wąska	-	-	-	-	-	1 mal	-
Wenecka	-	-	-	-	-	1 mal, 1 mu	-
Za NMP	-	-	-	-	-	1 ceg	1 sz
Za św. Jakuba	-	-	-	-	-	1 ci	-

Oznaczenia: br — brukarz, ci — cieśla, ceg — ceglarz, ga — garncarz, intr — intro-
ligator, kart — kartownik, mal — malarz, mu — murarz, org — budowniczy organów,
sny — snycerz, stry — strycharz, sz — szklarz.

W przeciwieństwie do rzemieślników związanych z produkcją cegły, murarze i szklarze mieszkali w średniowieczu wyłącznie w obrębie murów. Dla 1394 r. zlokalizowano trzech murarzy — przy ul. Starotoruńskiej (Hans Gotland), Koziej i Podmurnej. W 1455 r. mieszkało ich w Starym Mieście jeszcze więcej — dwóch przy Kurnej, po jednym przy Różanej, Szczytnej, Podmurnej i Przy Kościele NMP. Znacznie mniej informacji o murarzach zachowało się z drugiej połowy XV i pierwszej połowy XVI w. Wynikało to zapewne z zahamowania rozwoju demograficznego i przestrzennego miasta i związanego z tym zaniku inwestycji budowlanych. Kolejne ożywienie działalności budowlanej nastąpiło w drugiej połowie XVI w., kiedy to murarze pojawili się w większej liczbie

Ryc. 20. Rozmieszczenie nieruchomości zamieszkiwanych przez rzemieślników branży budowlanej i artystycznej w Starym Miście Torunia w 1394 r.

Ryc. 21. Rozmieszczenie nieruchomości należących do rzemieślników branży budowlanej i artystycznej w Toruniu w 1703 r.

przede wszystkim w Nowym Mieście (ul. Panińska, Paulerska, Prosta), ale odnotowano ich też w Starym Mieście (ul. Podmurna, św. Anny). W pierwszej połowie XVII w. przedstawiciele tego cechu nadal bardziej byli widoczni w obrębie Nowego Miasta, gdzie należały do nich przez pewien czas cztery domy (przy ul. Bydłęcej, Prostej, Różanej i Weneckiej), podczas gdy w Starym Mieście mieszkał w tym czasie jeden murarz (przy Podmurnej). Znacznie aktywniejsi byli rzemieślnicy tej specjalności na przedmieściach. Na początku XVII w. posiadali oni domy z ogrodami przy ul. Ciasnej, Garncarskiej, Polskiej, Bartniczej i Rzeźnickiej (razem pięć). W drugiej połowie XVII w. ruch budowlany w mieście musiał prawie zupełnie zamrzeć — w 1703 r. tylko jeden murarz posiadał w Toruniu własny dom (przy ul. Koziej). Powyższe ustalenia jeszcze ostrzej wskazują na przesunięcie się działalności budowlanej do Nowego Miasta już w drugiej połowie XVI stulecia. W kolejnych dwóch półwieczach ta część miasta nadrabiała zapewne zapóźnienia w stosunku do Starego Miasta w dziedzinie zabudowy murowanej.

Jeszcze jednego dowodu na taki przebieg owego procesu dostarcza analiza rozmieszczenia szklarzy w badanym okresie. W 1394 r. mieszkało w Starym Mieście co najmniej trzech szklarzy (przy Rynku, Szczytnej i Podmurnej). Wzmianki o zamieszkiwaniu szklarza w Nowym Mieście w tym czasie nie zachowały się. W pierwszej połowie XVI w. szklarze posiadali cztery domy w Starym Mieście (przy ul. Chełmińskiej, Jęczmiennej, Ducha św. i Przy Kościele św. Jana), a w drugiej połowie stulecia udało mi się zlokalizować tylko jednego szklarza przy Rynku Staromiejskim. W pierwszej połowie XVII w. również przedstawiciele tego zawodu przenieśli się całkowicie do Nowego Miasta. O skali zapotrzebowania na szkło może świadczyć fakt, że przy ul. Sadlarskiej szklarze posiadali w tym czasie cztery domy, a kolejne mieli przy Panińskiej i Prostej. Na początku XVIII w. szklarze ponownie aktywniejsi byli w Starym Mieście (mieszkali przy ul. Mostowej, Jęczmiennej, Różanej i Za Kościołem NMP), w Nowym Mieście utrzymał się tylko jeden warsztat szklarski (przy Sadlarskiej).

Wskazane kierunki migracji producentów cegły, murarzy i szklarzy na terenie Torunia są wyraźnie powiązane z okresami i rejonami ożywienia ruchu budowlanego. Przesunięcie się aktywności budowlanej do Nowego Miasta w drugiej połowie XVI w. wskazuje, że obok budowy i przebudowy wielkich gmachów użyteczności publicznej w Starym Mieście na początku XVII w. (ratusz, dom warty, arsenał, ekonomia gimnazjum) trwał słabiej uchwytny w źródłach z tego okresu boom budowlany w Nowym Mieście.

Znamienne są też losy kolejnej grupy zawodowej związanej z budownictwem, a mianowicie cieślów. W 1394 r. mieszkali oni głównie na przedmieściu — z takim określeniem zawodowym lub nazwiskiem wystąpiło w tym roku jedenastu podatników z przedmieścia: dwóch na Przedbramiu

Chełmińskim (Kołodziejska), dwóch koło kościoła św. Wawrzyńca, dwóch przy Kucharskiej (potem Bartnicza), dwóch w Polskiej Wsi (potem Garncarska), jeden przy Rzeźnickiej, jeden przy Ślusarskiej i jeden przy Środkowej (potem Mieczowa). Można powiedzieć, że cieśle rozmieszczeni byli wprost proporcjonalnie do zagęszczenia stałej zabudowy na przedmieściach. Z nasycenia rejonu przedstawicielami tego zawodu można wnosić, że zabudowa przedmieść była drewniana. Wśród mieszkańców Starego Miasta nie udało się w tym czasie zidentyfikować żadnego cieśli. Pojawili się oni jednak w większej liczbie już w 1455 r. Mieszkało tam wówczas co najmniej siedmiu cieśli (dwóch przy murach — dzisiejsza Fosa Staromiejska i Podmurna, po jednym przy Koziej, Ducha św., Przy i Za Kościołem NMP). Ich rozmieszczenie może wskazywać na te rejonny Starego Miasta, w których utrzymały się do XV w. resztki zabudowy drewnianej, bądź szachulcowej. Jest to o tyle pewne, że cieśle mieszkali wyłącznie w „dzielnicy rzemieślniczej”, przy ulicach z działkami bezpośrednio przylegającymi do murów miejskich. Wskazana prawidłowość przystaje też do lokalizacji zamieszkania cieśli w XVI–XVII w. Zawsze osiedlali się w pobliżu murów, bądź przy ulicach o drugorzędym znaczeniu w sieci drożnej miasta. W pierwszej połowie XVII w. wystąpili np. przy ul. Błotnej, Koziej i Podmurnej w Starym Mieście oraz przy Bydłęcej, Poprzecznej, Sukienicznej (2), Różanej i Za Kościołem św. Jakuba. Na początku XVIII w. mieszkali przy Pańskiej, Placu Cycowym, Różanej, Rycerskiej i Sukienicznej, a więc wyłącznie na obrzeżach Nowego Miasta, w rejonach, gdzie nadal musiała występować zabudowa drewniana (zob. ryc. 21). Jeden cieśla, opłacany przez władze miejskie, mieszkał też stale obok mostu przez Wisłę, przed Bramą Mostową. Był on zapewne odpowiedzialny za utrzymanie mostu w należytym stanie.

Kolejny z zawodów zaliczanych do branży budowlanej — garncarstwo — związany był w średniowieczu tylko z przedmieściami. Tam bowiem garncarze mogli pozyskiwać konieczną do ich rzemiosła glinę. Głównym i jedynym skupiskiem garncarzy w XIV–XV w. był rejon Polskiej Wsi, którą ze względu na występowanie przedstawicieli tej profesji nazwano potem Garncarską. Właśnie w tej okolicy mieszkał w 1394 r. jedyny zidentyfikowany garncarz⁶⁹². Było ich tu zapewne więcej. Glinę do produkcji pozyskiwali z tzw. „ogrodu garncarskiego”, który położony był nad Strugą, za wspomnianą nieco wcześniej cegielnią. W 1455 r. mieszkało na przedmieściu (zapewne w tej samej okolicy) co najmniej trzech garncarzy⁶⁹³. W XVI w. garncarze zaczęli przenikać w obręb murów. W pierwszej połowie tego stulecia odnotowani zostali jako właściciele domów przy Piekarach, Prostej i Rynku Nowomiejskim. W kolejnych

⁶⁹² APT, kat. II, dz. III, t. 69, s. 81 (Crawse *topper*).

⁶⁹³ Ibidem, t. 76, k. 62v–63: Peter Teppir, Borslag *tepper*, Niclos Teppir.

półwieczach ograniczyli swoją aktywność do Nowego Miasta, zapewne ze względu na odległość od miejsca pozyskiwania surowca („ogród garncarski” nad Strugą powyżej stawów kaszarskich). W drugiej połowie XVI w. odnotowałem garncarzy przy Panieńskiej i Prostej, w pierwszej połowie XVII w. mieszkali przy ul. Panieńskiej i Jęczmiennej, w 1703 r. — przy Sukienniczej. Głównym rejonem działalności garncarzy pozostawały jednak — aż do ich zniszczenia — przedmieścia. W latach 1600–1620 garncarze mieli tam co najmniej trzy domy — przy ul. Polskiej, Rzeźnickiej oraz na Przedbramiu Chełmińskim. Po zrujnowaniu przedmieść cech garncarski poważnie podupadł, zmieniła się też struktura etniczna jego członków. Do połowy XVII w. dominowali w cechu Polacy, po 1641 r. polskie zapisy w księdze mistrzowskiej urwały się, a wśród mistrzów więcej było potem Niemców⁶⁹⁴.

Od początku XV w. spotykani są w źródłach brukarze. S. Herbst wskazuje uchwałę władz miejskich z 1418 r. o wybrukowaniu miasta jako początek funkcjonowania przedstawicieli tego zawodu w Toruniu⁶⁹⁵. W 1455 r. brukarz mieszkał na przedmieściu⁶⁹⁶ oraz w Starym Mieście — przy ul. Żeglarskiej⁶⁹⁷. W XVI i pierwszej połowie XVII w. musiano przedsięwziąć brukowanie ulic nowomiejskich, gdyż właśnie w tej części miasta mieszkali nieliczni brukarze (przy ul. Rycerskiej, Sukienniczej, św. Jakuba). W Starym Mieście brukarz wystąpił tylko przy ul. Ducha św. w pierwszej połowie XVII w.

W XVII stuleciu odnotowani zostali też w mieście kominiarze. W 1703 r. było ich nawet dwóch — jeden mieszkał przy ul. Paulerskiej, drugi przy Podmurnej.

Toruńscy malarze pojawili się w źródłach jako stali mieszkańcy miasta w drugiej połowie XVI w. — pierwszy tego zawodu rzemieślnik posiadał dom przy ul. Sadlarskiej. Na początku następnego stulecia malarze mieszkali też na przedmieściu — jeden przed Bramą św. Jakuba, drugi Nad Strugą. W pierwszej połowie XVII w. liczba artystów wydatnie wzrosła; osiedlali się oni przede wszystkim w niezbyt eksponowanych rejonach Nowego Miasta — przy ul. Paulerskiej, Poprzecznej, Sukienniczej, Wąskiej, Weneckiej. W Starym Mieście malarz wystąpił w tym czasie przy Mostowej, a snycerz na rogu Panieńskiej i Ducha św. W 1703 r. pojedynczy malarze mieszkali z kolei głównie w Starym Mieście — przy ul. Koziej, Piekarach, Różanej i Starotoruńskiej, w Nowym Mieście tylko przy Sukienniczej. Wydaje się, że ich rozmieszczenie było związane z ogólnym

⁶⁹⁴ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 189; por. K. Mikulski, *Struktura etniczna*, s. 126, tab. 9 — w latach 1629–1703 przyjęto do prawa miejskiego 10 Niemców i 12 Polaków, z tym, że tych ostatnich przyjmowano tylko przed połową XVII w.

⁶⁹⁵ S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 185.

⁶⁹⁶ APT, kat. II, dz. III, t. 76, k. 67v (Hans Steinbrucker).

⁶⁹⁷ Ibidem, k. 58v (Hans Bruckener).

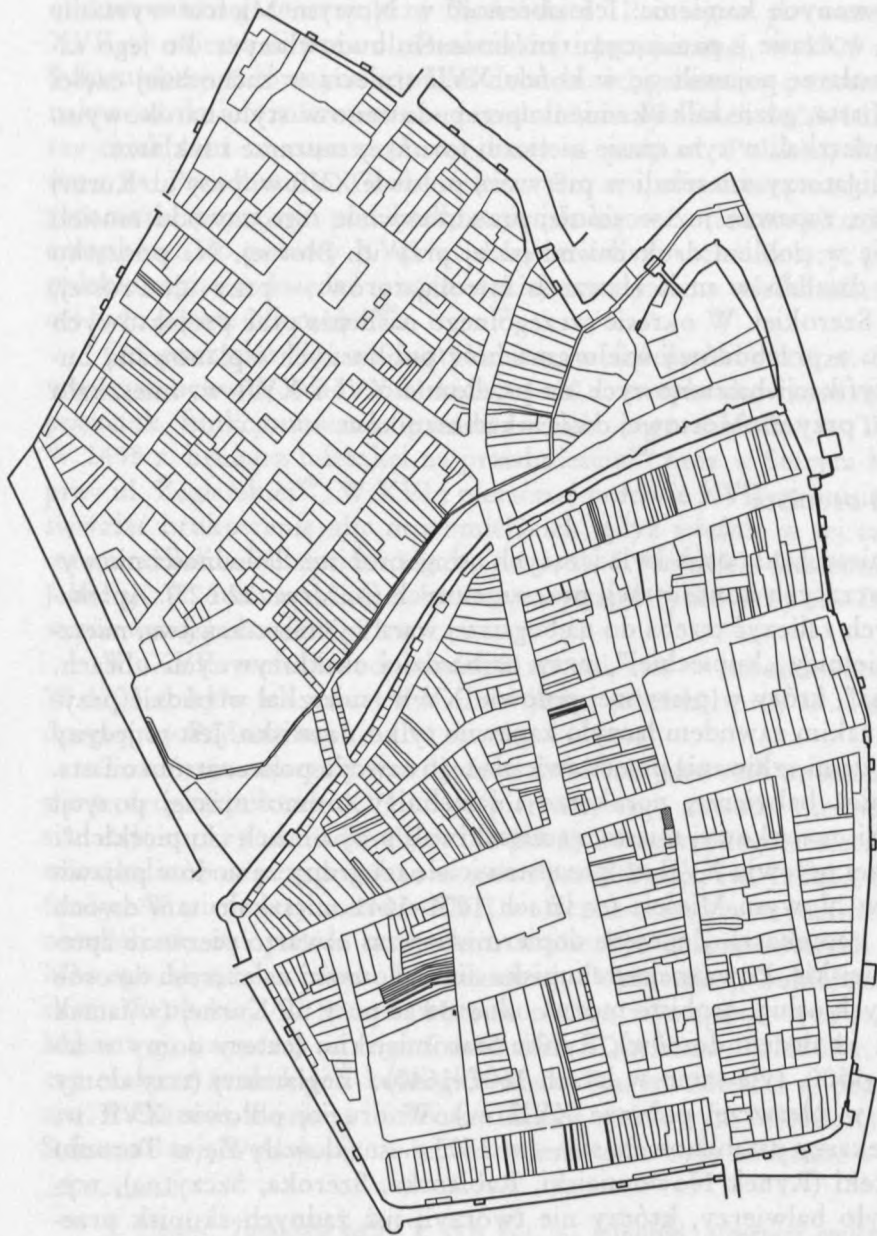
trendem rozwoju ruchu budowlanego w mieście i wskazuje na związek malarzy nie tyle z wysokich lotów twórczością artystyczną, ile przede wszystkim z malowaniem i odświeżaniem ścian wewnątrz budowanych i remontowanych kamienic. Ich obecność w Nowym Mieście wyraźnie zbiega się w czasie z panującym tam boomem budowlanym. Po jego załamaniu malarze pojawili się w końcu XVII stulecia w zachodniej części Starego Miasta, gdzie kilka kamienic przebudowano w stylu barokowym. Tam też mieszkali w tym czasie nieliczni toruńscy murarze i szklarze.

Introligatorzy mieszkali w pierwszej połowie XVII w. przy ul. Kurnej i św. Anny, zapewne już wcześniej przedstawiciele tego zawodu musieli osiedlać się w pobliżu drukarni miejskiej przy ul. Błotnej. Na początku XVIII w. działało w mieście trzech introligatorów — przy ul. Prostej, Różanej i Szerokiej. W okresie szczególnego nasilenia prac projektowych w związku z przebudową wielu gmachów publicznych i planowaną budową fortyfikacji bastionowych na przełomie XVI i XVII w. mieszkało w Toruniu przy ul. Mostowej dwóch kartowników.

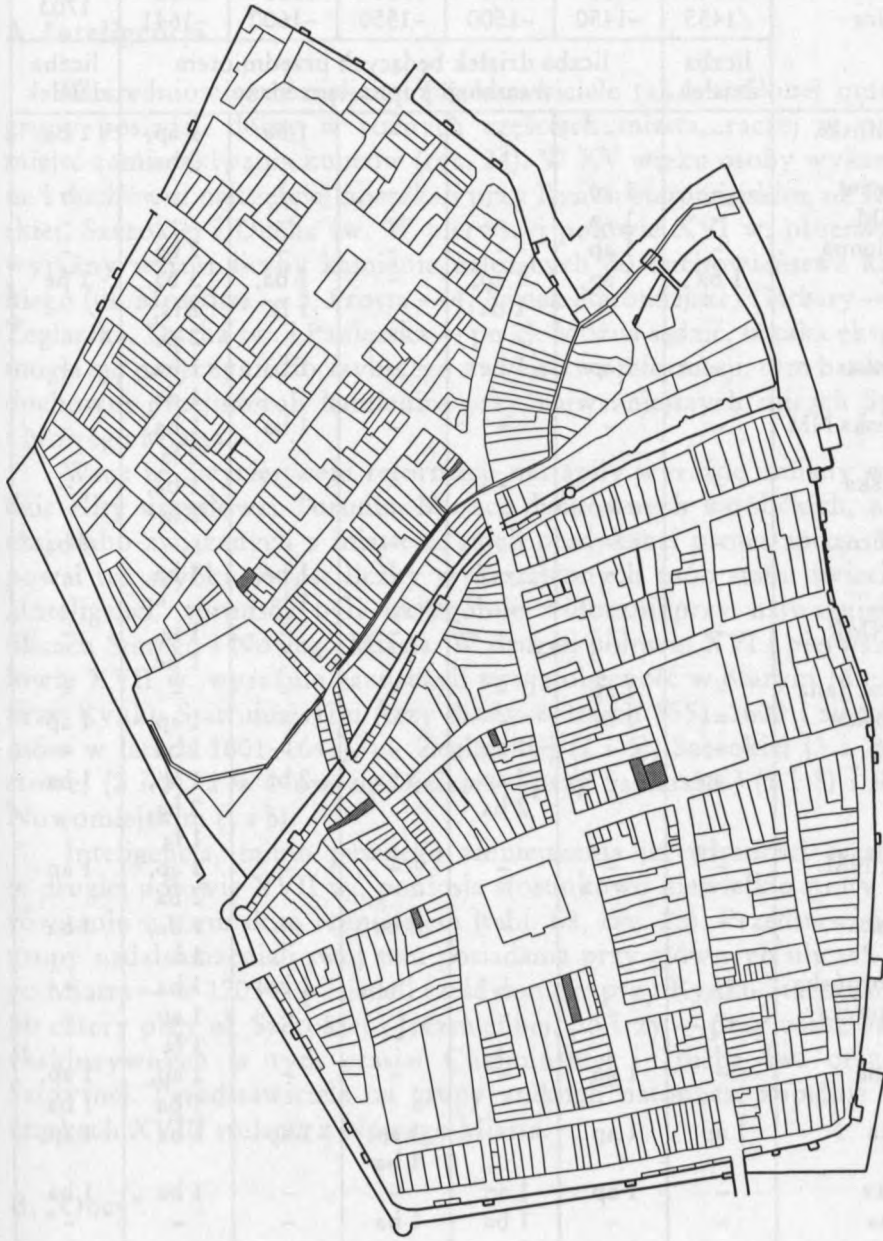
H. Usługi osobiste

Rozmieszczenie osób świadczących usługi osobiste dla ludności nie wykazuje znaczących koncentracji przestrzennych (por. ryc. 22 i 23). Aptekarze, których zaliczyć trzeba do najbogatszej warstwy mieszczaństwa, mieszkali w dzielnicy „kupieckiej”, przy najbardziej ekskluzywnych ulicach. „Aptekarza”, który w pierwszej połowie XV w. mieszkał w budzie przy-murnej, z takim zawodem łączyło zapewne tylko nazwisko. Jest to jedyny przypadek zamieszkiwania przedstawiciela tego zawodu poza centrum miasta.

Również balwierze, perukarze i łąziebnicy, mimo niższej pozycji w hierarchii majątkowej miasta, zamieszkiwali przy ulicach „kupieckich”. W pierwszej połowie XVII w. przedstawiciele tej grupy zawodów pojawili się też w Nowym Mieście (w latach 1601–1641 mieszkało tam dwóch balwierzy i aptekarz). Zapewne dopiero wówczas otwarto pierwsze apteki nowomiejskie. Poważniejsze skupiska nieruchomości należących do osób świadczących usługi osobiste można odnotować przy ul. Kurnej (w latach 1601–1641 aż siedem domów), Rynku Staromiejskim (cztery domy w latach 1451–1500, tyle samo w latach 1601–1640) i Żeglarskiej (trzy domy balwierzy w pierwszej połowie XVII w.). W drugiej połowie XVII w. liczba aptekarzy ustabilizowała się — w 1703 r. znajdowały się w Toruniu cztery apteki (Rynek Nowomiejski, Rabańska, Szeroka, Szczytna), wyraźnie ubył balwierzy, którzy nie tworzyli już żadnych skupisk przestrzennych, a pojawienie się ich przy uboższych ulicach (Podmurna, Szewska) może świadczyć o postępującej pauperyzacji zawodu. Z miasta zniknęli w tym czasie ostatecznie łąziebnicy, jeszcze w pierwszej połowie XVII w. należący do najaktywniejszych nabywców nieruchomości (tabl. 67).

Ryc. 22. Rozmieszczenie nieruchomości zamieszkiwanych przez osoby świadczące usługi osobiste dla ludności w Starym Miście Toruniu w 1394 r.

Ryc. 23. Rozmieszczenie nieruchomości należących do osób świadczących usługi osobiste dla ludności w Toruniu w 1703 r.

Tablica 67. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do osób świadczących usługi osobiste dla ludności w Toruniu w latach 1394–1703

Ulica	1394/ /1455	1401- -1450	1451- -1500	1501- -1550	1551- -1600	1601- -1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży					liczba działek
Chełmińska	-	-	-	-	1 ba	1 ap, 3 ba	1 ba
Ducha św.	-	1 ap	-	-	-	-	-
Fosa SM	-	1 ap	-	-	-	-	-
Jęczmienna	-	1 ap	-	-	-	2 ba	-
Kurna	1 ba	1 ap	1 ap, 1 ba	-	1 ba, 1 ła	3 ba, 2 ła, 2 pe	1 pe
Mostowa	-	1 ap	1 ba	-	1 ba	1 ba, 1 pe	-
Panińska NM	-	-	-	-	1 ba	1 ba, 2 ła	-
Paulerska	-	-	-	-	-	1 ba, 1 ła	-
Podmurna	-	-	-	-	-	-	1 ba
Prosta	-	-	-	-	1 ba, 1 ła	1 ba	-
Przy NMP	-	-	-	-	-	1 ła, 1 pe	-
Przy św. Jana	-	1 ap	-	-	-	-	-
Rabiańska	-	1 ła	-	-	-	1 ap	1 ap
Różana	-	-	1 ap	-	-	1 ba	-
Rynek	1 ap	-	2 ap, 2 ba	3 ba	2 ba	1 ap, 2 ba, 1 ła	1 ba
Rynek NM	-	-	-	-	-	1 ap, 2 ba	1 ap
Sadlarska	-	-	-	2 ba	-	1 ba, 1 ła	1 ba
Starotoruńska	-	-	-	-	1 ba	1 ba	-
Sukiennicza	-	-	-	-	-	1 ap, 1 ła	-
Szczytna	-	1 ap	-	-	-	1 ap, 1 ba	1 ap, 1 ba
Szeroka	1 ap	1 ap	-	1 ap, 1 ba	1 ap	1 ba	1 ap
Szewska	-	1 ap	1 ap	-	-	1 ba	1 ba
Szkolna	-	-	1 ba	1 ba	-	-	-
Św. Anny	-	1 ap	1 ap	-	-	-	-
Za NMP	1 ła	-	-	-	-	-	-
Żeglarska	1 ap	-	2 ba	2 ba	-	3 ba	-
Razem	5	11	13	10	11	44	11

Oznaczenia: ap – aptekarz, ba – balwierz, ła – łaźiebniak, pe – perukarz.

3. Zmiany w rozmieszczeniu przestrzennym grup pozazawodowych

A. Inteligencja

W średniowieczu nieliczni przedstawiciele tak określonej umownie grupy posiadali domy w różnych częściach miasta, raczej w pobliżu miejsc zamieszkiwania kupców (ryc. 24). W XV wieku osoby wykształcone i duchowni najczęściej mieszkali przy Rynku Staromiejskim, ul. Rabiańskiej, Szerokiej i Ducha św. W pierwszej połowie XVI w. obserwujemy wyraźny wzrost liczby kamienic należących do duchowieństwa katolickiego (ul. Mostowa — 5, Prosta — 4, Rynek Staromiejski i Garbary — po 3, Żeglarska, Ducha św. i Paulerska — po 2). Można sądzić, iż taka ekspansja mogła się przyczynić do szybszego zwycięstwa reformacji, tym bardziej, że duchowni przejmowali kamienice przy najważniejszych ulicach Starego i Nowego Miasta.

Wraz ze zwycięstwem reformacji nastąpiły wyraźne zmiany w składzie elity umysłowej Torunia. Miejsce duchownych katolickich, zazwyczaj słabo związanych z miastem, zajęli predykanci protestancy. Następował też szybki wzrost liczby wykształconych osób stanu świeckiego. „Inteligenci” toruńscy byli szczególnie widoczni przy najważniejszych ulicach Starego i Nowego Miasta. W drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. wyraźnie zaznaczyli swoją obecność w Starym Mieście — przy Rynku Staromiejskim (trzy domy w latach 1551–1600 i siedem domów w latach 1601–1641), ul. Żeglarskiej (2 i 5), Szerokiej (3 i 2), Mostowej (2 i 3), a w Nowym Mieście — przy Sadlarskiej (5 i 3) i Rynku Nowomiejskim (1 i 5).

Inteligencja, mimo pewnego zmniejszenia jej własności w mieście w drugiej połowie XVII w., poniosła stosunkowo niewielkie straty w porównaniu z toruńskim rzemiosłem (tabl. 68, ryc. 25). Przedstawiciele tej grupy nadal umacniali swój stan posiadania przy głównych ulicach Starego Miasta — w 1703 r. posiadali sześć domów przy Rynku Staromiejskim, po cztery przy ul. Szerokiej i Jęczmiennej, po trzy — przy coraz bardziej ekskluzywnych w tym czasie: Chełmińskiej i Ducha św. oraz przy Szczytnej. Przedstawiciele tej grupy zniknęli natomiast zupełnie w początkach XVIII stulecia z Nowego Miasta.

B. „Obcy”

Problem pojawienia się i rozmieszczenia stanu posiadania „obcych” w Toruniu jest jednym z kluczowych elementów dla zrozumienia procesu przemian w historii społecznej miasta. Wraz z upadkiem toruńskiego kupiectwa, począwszy od pierwszej połowy XV w., coraz liczniej

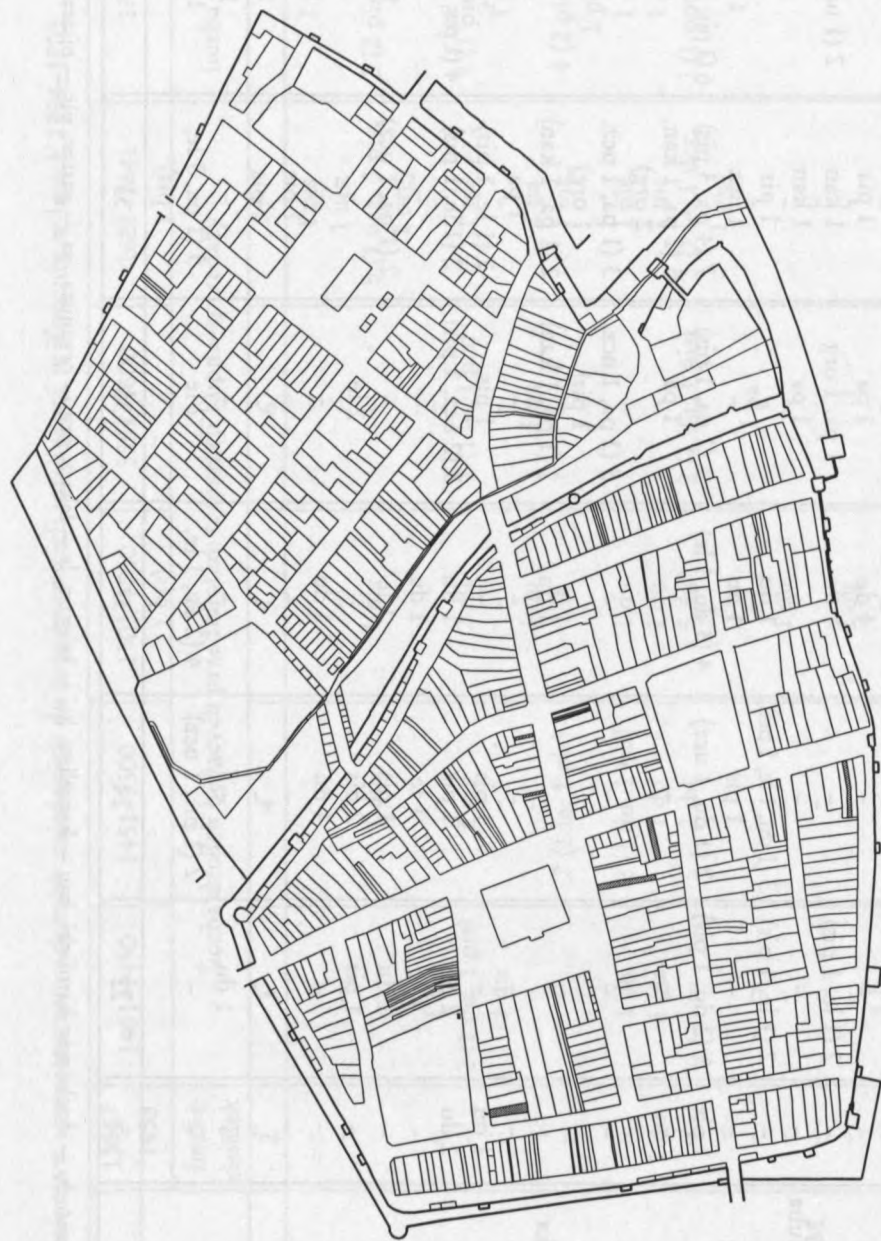
Tablica 68. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do przedstawicieli inteligencji w Toruniu w latach 1394-1703

Ulica	1394/ /1455	1401-1450	1451-1500	1501-1550	1551-1600	1601-1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży					
1	2	3	4	5	6	7	8
Błotna	-	-	-	-	-	1 pis	2 pis
Bydłęca	-	-	-	-	-	1 ucz	-
Chełmińska	-	-	1 du	1 pis	-	5 (1 ucz, 3 pis, 1 org)	3 (2 pis, 1 kan)
Ciasna	-	1 du	-	-	-	-	-
Ducha św.	-	2 (1 du, 1 pis)	1 pis	2 du	2 (1 le, 1 pis)	1 pis	3 (1 pis, 2 ucz)
Fosa SM	-	3 du	-	-	-	-	1 pis
Garbary	-	-	-	3 du	1 pa	1 pa	-
Jęczmienna	-	-	2 (1 le, 1 pis)	1 le	-	1 pis	4 (2 pis, 1 ksi, 1 pocz)
Kozia	-	1 du	2 (1 du, 1 pis)	1 du	-	1 pis	1 pis
Kurna	1 du	1 pis	1 du	1 du	-	1 pis	1 pis
Mostowa	-	-	2 du	5 du	2 (1 du, 1 pis)	3 (1 le, 1 ucz, 1 pis)	2 (1 pocz, 1 pis)
Ogarna	-	-	-	-	1 pa	-	-
Panińska	-	-	-	1 du	-	-	-
Panińska NM	-	-	-	-	-	-	-
Paulerska	-	-	-	-	1 le	-	-
Piekary	-	1 le	-	-	-	-	-
Podmurna	-	-	-	-	-	1 pis	-
Poprzeczna	-	-	-	-	-	1 pa	-

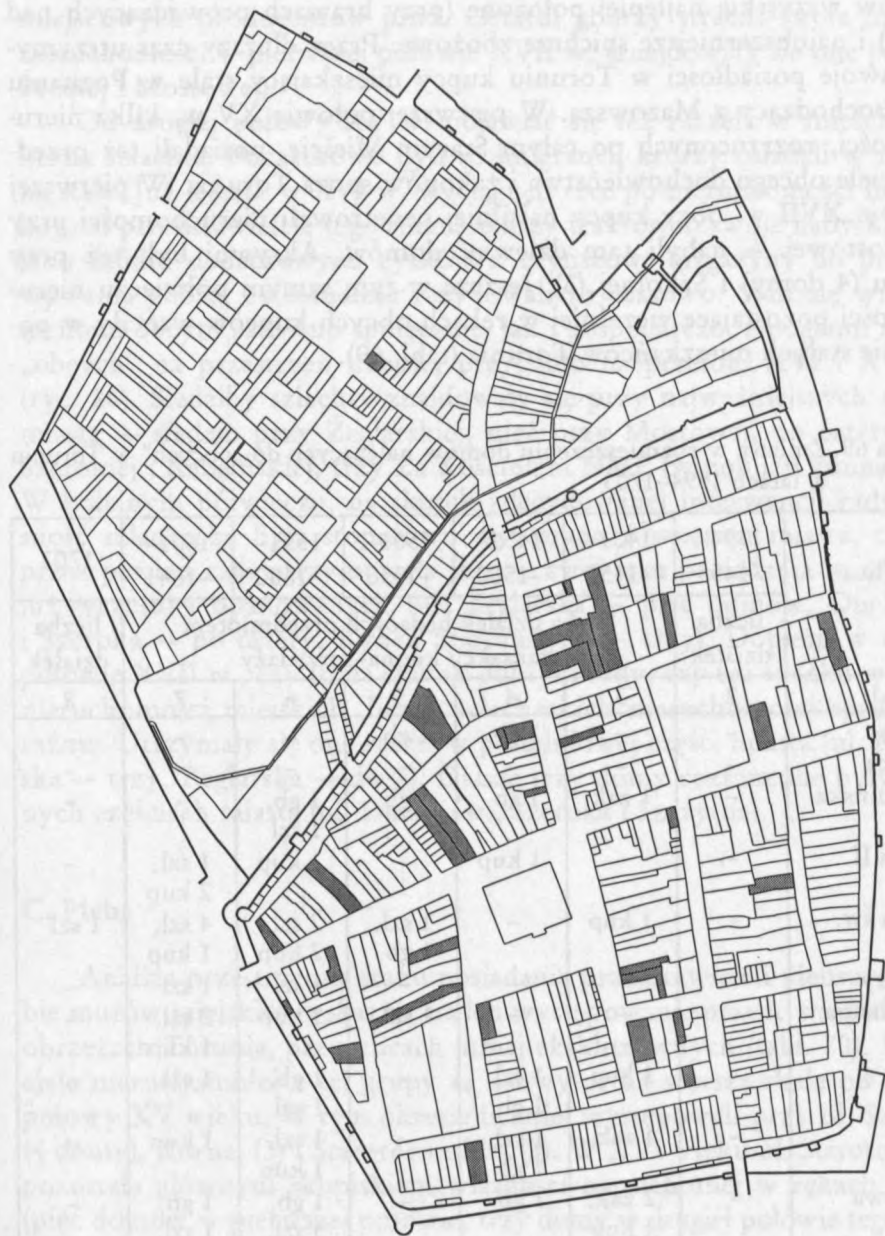
Cd. tabl. 68

1	2	3	4	5	6	7	8
Prosta	-	-	-	4 du	1 pa	1 pis	-
Przy NMP	-	2 (1 le, 1 pis)	-	1 du	1 pa, 1 org	1 kan	2 (1 ucz, 1 pa)
Przy św. Jakuba	-	-	-	-	1 pa	1 kan	-
Rabianska	-	2 (1 le, 1 pis)	3 (1 du, 1 le, 1 pis)	1 du	-	1 pis	-
Różana	-	-	1 pis	1 du	-	1 ucz	1 pis
Rynek	1 pis	3 (2 du, 1 pis)	2 (1 du, 1 ucz)	4 (3 du, 1 le)	3 (2 pa, 1 pis)	7 (4 pa, 3 pis)	6 (3 pis, 1 ucz, 2 pa)
Rynek NM	-	-	-	-	1 pa	5 (2 pa, 1 kan, 2 org)	-
Sadlarska	-	-	-	-	5 (3 pa, 1 ucz, 1 pis)	3 (1 pa, 1 ucz, 1 org)	-
Starotoruńska	-	-	-	1 du	2 (1 pa, 1 kan)	2 (1 pa, 1 kan)	-
Sukiennicza	-	-	-	-	-	1 pa	-
Szczytna	1 du	-	1 pis	-	1 pis	2 (1 le, 1 pis)	3 pis
Szeroka	2 du	2 pis	1 pis	1 du	3 (2 ucz, 1 pis)	2 (1 le, 1 pis)	4 (1 pis, 2 ksi, 1 pa)
Szewska	-	1 le	1 le	1 du	-	-	-
Szkołna	-	1 du	1 pis	1 le	-	2 (1 pa, 1 ucz)	1 le
Św. Anny	-	1 pis	2 pis	-	2 le	-	-
Św. Jana	-	-	1 du	1 du	-	-	-
Wenecka	-	-	-	-	-	1 pis	-
Wyoka	-	-	-	-	-	1 pis	-
Za NMP	-	1 du	-	-	-	1 pis	1 le
Żeglarska	-	-	2 (1 pis, 1 ucz)	4 (2 du, 1 le, 1 pis)	2 le	5 (1 pa, 3 le, 1 pis)	1 pis
Razem	5	22	24	37	30	53	35

Oznaczenia: du — duchowny katolicki, kan — kancelista, ksi — księgarz, le — lekarz, org — organista, pa — pastor, pis — pisarz, sekretarz, ucz — uczony.

Ryc. 24. Rozmieszczenie nieruchomości zamieszkiwanych przez przedstawicieli inteligencji w Starym Mieście Torunia w 1394 r.

Ryc. 25. Rozmieszczenie nieruchomości należących do przedstawicieli inteligencji w Toruniu w 1703 r.

pojawił się kupcy z innych ośrodków, którzy przejmowali nieruchomości w Toruniu za długi lub przez dziedziczenie. Najaktywniejsi w tej grupie byli gdańszczanie, którym udało się w XVI w. przejąć z rąk miejscowych kupców wszystkie najlepiej położone (przy bramach prowadzących nad Wisłę) i najobszerniejsze spichrze zbożowe. Przez dłuższy czas utrzymywali swoje posiadłości w Toruniu kupcy mieszkający stale w Poznaniu oraz pochodzący z Mazowsza. W pierwszej połowie XV w. kilka nieruchomości, rozrzuconych po całym Starym Mieście, posiadali też przedstawiciele obcego duchowieństwa i zakonów spoza Torunia. W pierwszej połowie XVII w. obcy kupcy najsilniej penetrowali nieruchomości przy ul. Mostowej — nabyli tam dziewięć domów. Aktywni byli też przy Rynku (4 domy) i Szkolnej (3). Jeszcze w tym samym półwieczu nieruchomości pozostające wcześniej w rękach obcych kupców wróciły w posiadanie stałych mieszkańców Torunia (tabl. 69).

Tablica 69. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do „obcych” w Toruniu w latach 1394–1703

Ulica	1394/ /1455	1401- -1450	1451- -1500	1501- -1550	1551- -1600	1601- -1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży					liczba działek
1	2	3	4	5	6	7	8
Błotna	-	-	2 gb	1 gb	-	-	-
Bydłęca	-	-	-	-	-	-	-
Chełmińska	-	1 zak	1 gb	3 gb	1 gb, 1 szl	-	-
Ciasna II	-	-	1 kup	-	1 kup	1 szl, 2 kup	-
Ducha św.	-	1 kup	-	1 szl, 1 gb	2 szl, 2 kup	4 szl, 1 kup	1 szl
Garbary	-	-	-	-	1 szl	1 szl	-
Jęczmienna	-	-	-	1 szl	1 kup	2 szl, 1 kup	-
Kozia	-	1 kup	1 szl, 1 gb	-	1 gb, 1 szl	1 szl	-
Kurna	-	1 zak	1 szl, 1 gb	-	1 szl, 1 kup	1 kup	-
Mostowa	-	2 zak, 1 kup	1 gb	-	1 gb, 5 szl, 1 kup	1 gb, 1 szl, 9 kup	-
Ogarna	-	-	-	2 gb	-	-	-
Panieńska	-	1 kup	-	-	-	1 szl	-
Paulerska	-	-	-	-	2 szl	-	-

Chełmińskiej (1 i 3), Ogarnej (dwa domy w drugiej połowie XVI w.) i Prostej (jeden dom w latach 1501–1550 i trzy domy w latach 1551–1600). W drugiej połowie XVI w. zostali oni jednak wyparci z miasta przez miejscowych producentów piwa. Ostatni gburzy stracili swoje miejskie nieruchomości w pierwszej połowie XVII w. (znajdowały się one przy ul. Prostej i Mostowej).

Od drugiej połowy XV w. pojawiać się też zaczęła w mieście okoliczna szlachta. Początkowo byli to imigranci, którzy osiadali w mieście na stałe. Już jednak w XVI w. wyciągnęli ręce po nieruchomości miejskie bogatsi przedstawiciele tego stanu, którzy traktowali swoje nabytki tylko jako źródło dodatkowych zysków z czynszów, magazyny do przechowywania zboża, ewentualnie rezydowali tu czasowo. Stali się więc elementem obcym zarówno społecznie, jak i gospodarczo. Apogeum naporu „obcych” na przestrzeń miejską przypadło na przełom XVI i XVII w. (ryc. 26). Siedziby szlachty znajdowały się przy najważniejszych ulicach miasta — siedem przy Żeglarskiej, pięć przy Mostowej, po cztery przy Szerokiej i Rabiańskiej, trzy Za Kościołem NMP (w pobliżu gimnazjum). W kolejnym półwieczu, na skutek zdecydowanej interwencji rady, własność szlachecka była stopniowo wypierana z wnętrza miasta, chociaż przez pewien czas utrzymywała jeszcze swój stan posiadania w rejonach już wcześniej opanowanych (ul. Żeglarska — pięć domów, Ducha św. i Szeroka — po cztery, Rynek Staromiejski — trzy). Dopiero w drugiej połowie XVII w., czy to na skutek polityki rady, czy też spadku wartości nieruchomości miejskich, liczba szlacheckich nieruchomości spadła wyraźnie. Utrzymały się one raczej w południowej części miasta (ul. Rabiańska — trzy, Żeglarska — dwie). Dalsze trzy domy rozrzucone były w innych częściach miasta (ul. Ducha św., Szeroka i Szczytna).

C. Plebs

Analiza przestrzenna stanu posiadania przedstawicieli plebsu w obrębie murów miejskich wskazuje na ich występowanie przede wszystkim na obrzeżach Torunia, przy ulicach mniej ekskluzywnych (tabl. 70). Właściciele nieruchomości z tej grupy są uchwytliwi na szerszą skalę od drugiej połowy XV wieku. W tym okresie licznie występowali przy ul. Szkolnej (4 domy), Kurnej (3) i Starotoruńskiej (3). W XVI wieku ul. Starotoruńska pozostała głównym skupiskiem własności nieruchomości w rękach plebsu (pięć domów w pierwszej połowie, trzy domy w drugiej połowie tego stulecia), licznie posiadłości tej grupy reprezentowane były w tym czasie przy Mostowej (cztery domy w latach 1501–1550). W drugiej połowie XVI w. kilka domów należących do uboższych mieszkańców miasta zidentyfikowano przy ul. Podmurnej (3) i Chełmińskiej (3). W XVII wieku, mimo początko-

wego wzrostu liczby właścicieli rekrutujących się z plebsu, trudno wskazać na jakiegokolwiek skupiska przestrzenne posiadanych przez nich domów.

Tablica 70. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do przedstawicieli plebsu w Toruniu w latach 1394-1703

Ulica	1394/ /1455	1401- -1450	1451- -1500	1501- -1550	1551- -1600	1601- -1641	1703
	liczba działek	liczba działek będących przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży					liczba działek
1	2	3	4	5	6	7	8
Bydłęca	-	-	-	-	1 fur	1 żołą	-
Chełmińska	-	-	1 ster	1 sm	1 muz, 2 sm	-	-
Ciasna	-	-	1 sm	-	-	-	1 sm
Ducha św.	1 muz	-	1 szyn	-	-	1 sm	-
Fosa SM	1 fur	-	-	-	-	-	1 sm
Jęczmienna	-	-	-	-	1 poś	-	-
Kozia	-	-	1 fur	1 fur, 1 win	1 muz	1 muz	-
Kurna	-	-	2 poś, 1 trag	-	1 ster	1 żołą, 1 poś	-
Mostowa	-	-	1 sm	1 ster, 2 sm, 1 trag	1 fur, 1 muz	-	-
Most Paulerski	-	-	-	-	-	-	4 sm
Ogarna	-	-	-	-	1 sm	-	-
Panińska	-	-	-	-	-	1 żołą, 1 sm	-
Paulerska	-	-	-	-	1 zboż	-	-
Podmurna	-	1 trag	1 szyn	-	1 fur, 1 poś, 1 sm	1 dzw, 1 sm	-
Poprzeczna	-	-	-	-	1 sm	-	-
Prosta	-	-	-	-	1 sm	1 sm	-
Przy NMP	-	-	1 poś	-	-	-	-
Rabiańska	-	-	-	-	-	1 dzw	-
Różana	-	-	1 poś	1 sm	1 zboż	1 czel	-
Rycerska	-	-	-	-	-	1 żołą	-
Rynek	-	-	-	1 ster	-	-	-
Rynek NM	-	-	-	1 sm	-	1 sm, 1 trag	-
Sadlarska	-	-	-	-	1 win	-	-
Starotoruńska	-	-	2 win, 1 sm	2 sm, 3 win	1 muz, 1 poś, 1 sm	-	-

Cd. tabl. 70

1	2	3	4	5	6	7	8
Szczytna	-	-	1 pm, 1 szyn	-	-	1 dzw	-
Szeroka	1 poś	1 sm	1 poś, 1 szyn	1 sm	-	-	-
Szewska	-	-	-	-	-	-	-
Szkolna	-	-	1 poś, 1 ryb, 1 szyn, 1 trag	-	-	-	-
Św. Anny	-	-	-	-	-	1 trag	-
Św. Jakuba	-	-	-	-	-	1 sm, 1 żoł	-
Wenecka	-	-	-	-	-	1 muz	-
Za NMP	-	2 sm	1 trag	-	-	-	-
Za św. Jakuba	-	-	-	-	-	1 żoł, 1 poś	-
Razem	3	4	23	17	21	22	6

Oznaczenia: czel — czeladnik, dzw — dzwonnik, fur — furman, muz — muzyk, poś — pośrednik, ryb — rybak, sm — sługa miejski, ster — sternik, szyn — szynkarz, szynkarka, trag — tragarz, win — winiarz, zboż — mierniczy zboża, żoł — żołnierz.

4. Ogólne trendy zmian w socjotopografii Torunia

Przedstawiona wyżej analiza rozmieszczenia poszczególnych zawodów i branż w obrębie miasta i na przedmieściach pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków natury ogólniejszej.

Przede wszystkim należy podkreślić, że topografia społeczna Torunia w końcu XIV w. była bardzo uporządkowana i kryła w sobie być może ślady ściśle rozplanowanego pierwotnego rozmieszczenia poszczególnych rzemiosł w obrębie miasta i przedmieść. Można wręcz podzielić obszar Starego Miasta na dwie „dzielnice”: kupiecką i rzemieślniczą⁶⁹⁸. Ta pierwsza obejmowała południowo-wschodnią część miasta (ul. Mostowa, Jęczmienna-Szkolna, Żeglarska, Kurna, Szeroka) oraz okolice Rynku i ul. Szczytnej w części północnej. „Dzielnica rzemieślnicza” zajmowała zachodnie i północne obrzeża (ul. Ducha św., Piekary, Kozia, Starotoruńska, Przy i Za Kościołem NMP, Błotna, Chełmińska, Szewska). Podział taki nie występował w Nowym Mieście. W jego centrum przemieszani byli ze

⁶⁹⁸ Tę cechę topografii społecznej Starego Miasta zauważył już T. Jasiński, *Z zagadnień topografii społecznej*, s. 44.

sobą przedstawiciele różnych cechów spożywczych i ludność nie zrzeszona w cechy, a członkowie wielkich organizacji produkcyjnych (sukiennicy, garbarze, kuśnierze) zamieszkiwali na obrzeżach miasta.

W rejonach zamieszkałych przez rzemieślników wystąpiły bardzo wyraźne koncentracje: piwowarów, piekarzy i rzeźników oraz kuśnierzy i kaletników w Starym Mieście, sukienników, kuśnierzy i kaletników, garbarzy, piekarzy, rzeźników w Nowym Mieście, wreszcie kołodziejów, garnarzy i rzemioł ślusarskich na przedmieściu. Pod tym względem w socjotopografii Torunia można się doszukać wielu analogii z Poznaniem w drugiej połowie XV w. Tam również wystąpiły w średniowieczu silne skupiska rzemioł spożywczych⁶⁹⁹. Trudno natomiast odnaleźć podobieństwa Torunia z bardziej ludnym Wrocławiem. Wydaje się, że większy obszar tego miasta i dłuższy, ewolucyjny rozwój przyniosły znacznie bardziej zagmatwany obraz jego topografii zawodowej. Rzemieślnicy branży „spożywczej” nie tworzyli tam wyraźnych, wspólnych okręgów; karczmarze np. zamieszkiwali dość równomiernie obszar całego miasta — było to skutkiem późnego ich wyodrębnienia się jako samodzielnej grupy zawodowej, wcześniej łączono szynkowanie piwa z innymi zawodami⁷⁰⁰, piekarze tworzyli co najmniej pięć skupisk przy głównych ulicach bramnych, chociaż największa ich liczba zamieszkiwała w rejonie ul. Piekarskiej-Kuźnicznej⁷⁰¹. Niewielka była też zbieżność koncentracji browarników, piekarzy i rzeźników toruńskich z rozmieszczeniem tych grup zawodowych w późnośredniowiecznym Elblągu — piwowarzy zajmowali tam o wiele bardziej eksponowane siedziby niż w Starym Mieście Toruniu⁷⁰², piekarze i rzeźnicy nie tworzyli poważniejszych skupisk⁷⁰³. Już tylko to

⁶⁹⁹ J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Poznań 1997 (wyd. 2), ryc. 9 (rzeźnicy) i 11 (piwowarzy).

⁷⁰⁰ M. Goliński, *Socjotopografia*, s. 498–501 (ryc. 34). Pod tym względem bardzo podobne było rozmieszczenie karczmarzy (piwowarów) w Nowym Mieście Toruniu — można się domyślać, że to rozproszenie karczmarzy nowomiejskich również miało związek z późnym ustaleniem się ich statusu zawodowego i łączeniem w okresie wcześniejszym szynkowania piwa z innymi zajęciami. Może był to obyczaj przyniesiony przez pierwszych mieszczan nowomiejskich z Wrocławia czy szerzej ze Śląska?

⁷⁰¹ Ibidem, s. 496 (ryc. 31 — piekarze).

⁷⁰² R. Czaja, *Socjotopografia*, s. 196 (plan 5). Browarnicy dominowali przy „zewnętrznych ulicach prowadzących do portu (św. Ducha i Tobiasza) oraz przy ich przedłużeniach w krótszych blokach położonych we wschodniej części miasta (Rzeźnicka, Wieżowa, Garbary, Nad Kumielą)”.

⁷⁰³ Ibidem, s. 197 (plan 5). Jedyne poważniejsze skupisko piekarzy widoczne było na północy miasta (Targ Węglowy) oraz na przedmieściach. Por. też ogólniejsze uwagi tego autora na temat socjotopografii Elbląga: R. Czaja, *Uwagi nad socjotopografią Starego Miasta Elbląga w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, „Archeologia Elbingensis”, vol. 2: 1997, s. 91–100. Odnotowuje on tam, że na kształtowanie układu socjotopograficznego Elbląga wpłynęły przede wszystkim czynniki funkcjonalne (dostęp do wody, warunki komunikacyjne i natężenie ruchu, wielkość parceli oraz rodzaj budynku lub mieszkania).

odniesienie do sytuacji w innych badanych średniowiecznych miastach wskazuje, że Toruń jest przykładem wyraźnie rozplanowanego osadnictwa „zawodowego” w obrębie murów i różni się tym od innych wielkich ośrodków miejskich w tym regionie Europy (Wrocław, Elbląg).

Najwyraźniejsze koncentracje przestrzenne w Toruniu dotyczyły zawodów o najstarszej metryce zamieszkiwania i zorganizowania w mieście, wyróżniających się liczebnością i masowym charakterem produkcji — czy to na rynek wewnętrzny (piekarze, rzeźnicy, piwowarzy, szewcy), czy zewnętrzny (sukiennicy, garbarze, kuśnierze). Można też wyróżnić grupę zawodów, których rozmieszczenie było efektem racjonalnego planowania miejsca zamieszkania w związku z możliwościami zbytu wytwarzanych produktów. Piwowarzy (karczmarze) osiedlali się przy głównych ulicach bramnych najstarszego Torunia (Chełmińska, Starotoruńska i jedna z ulic prowadzących do portu — Ducha św.). Towarzyszyli im — z racji produkowanego wyrobu podstawowego — bednarze. Kowale mieszkali również w tych rejonach, ale bliżej bram miejskich, razem z kołodziejami i stelmachami. Te powiązane ze sobą (obsługa środków transportu) zawody sąsiadowały też na Przedmieściu Chełmińskim — przy głównym trakcie prowadzącym z miasta na północ. Koncentracje rzeźników związane były z bliskością rzeźni miejskich znajdujących się poza murami.

Kolejne profesje zawdzięczały lokalizację występowaniu warunków naturalnych sprzyjających produkcji ich wyrobów. Dotyczyło to przede wszystkim rzemioł, dla których konieczny był dostęp do wody bieżącej. Było to wręcz nieodzowne dla garbarzy, którzy zwartą grupą zasiedlili parcele położone między ul. Wielkie Garbary a Strugą. Z nieco innych przyczyn mieszkali w pobliżu wody przedstawiciele niektórych rzemioł metalowych — ślusarze, nożownicy, kotlarze, odlewnicy. Szczególnie licznie zamieszkiwali oni w budach ulokowanych przy murach i w okolicach obu bram łączących Stare i Nowe Miasto, w Nowym Mieście zaś w domach, których zaplecza wychodziły na Strugę. Zadecydowały o tym względy przeciwpożarowe. Zagrożenie ogniem spowodowało zepchnięcie osadnictwa przedstawicieli tych rzemioł na skraj miast, w pobliże murów miejskich i wody. W pobliżu Strugi ulokowane też były w Nowym Mieście siedziby kuśnierzy. Niedaleko (po obu stronach Bramy Paulerskiej — ul. Szewska i Panieńska) mieszkali szewcy, którzy korzystali z urządzeń garbarskich nad Strugą.

Pozostałe zawody rzemieślnicze w Starym Mieście rozrzucone były w „dzielnicy kupieckiej”. Również jednak i w ich przypadku nie było to pozbawione racjonalnych i funkcjonalnych przesłanek. Szczególnym skupiskiem rzemioł był południowo-wschodni narożnik Rynku i położone w pobliżu ciągi bud przy ul. Szerokiej oraz Kurnej. Przy tymże narożniku Rynku i w sąsiadujących z nim budach przy Kurnej mieszkali toruńscy konwisarze. Przeciwnie pierzeje początkowego odcinka Szerokiej

zamieszkane były przez rymarzy i siodlarzy. Przy Kurnej w średniowieczu gromadzili się pantoflarze i szewcy. Krawcy co prawda nie tworzyli poważniejszych skupisk przestrzennych, ale za to zamieszkiwali w Starym Mieście wyłącznie w budach czynszowych należących do kupców. Tak więc w tym pozornym galimatiasie widać racjonalne i uporządkowane założenia socjotopograficzne. W obrębie „dzielnicy kupieckiej” miejsca koncentracji rzemieślniczych pokrywały się wyraźnie z występowaniem mniejszych parceli i budynków mieszkalnych bez zaplecza gospodarczego (bud).

Jedynie najbogatsi z rzemieślników mieszkali w dzielnicy kupieckiej we własnych domach, przemieszani z kupcami. W XV-wiecznym Toruniu byli to złotnicy, płatnerze oraz kilku najbardziej zamożnych pańników, a w nieco późniejszym okresie (połowa XV w.) przy głównej ulicy miasta — Szerokiej — prosperowało przez czas dłuższy kilku producentów kusz (łuczniczków). W przypadku tych najbogatszych rzemioł, podobnie zresztą jak kupców, o miejscu zamieszkania decydowała waloryzacja społeczna przestrzeni miejskiej. „Dzielnica kupiecka” obejmowała ekskluzywne domy wokół rynku, kamienice przy głównych ulicach prowadzących nad Wisłę (Jęczmienna-Szkolna, Kurna-Żeglarska, Mostowa) oraz główne szlaki drogowe miasta (Szeroka, Szczytna, św. Anny).

Przyjęcie tezy o bardzo wczesnych koncentracjach przestrzennych niektórych zawodów czy branż w obrębie Starego Miasta (branża spożywcza, skórzana) pomaga też zrozumieć genezę dalszej rozbudowy Torunia. Nowe zawody nie mogły znaleźć dla siebie miejsca w już istniejącym mieście — szukały go więc poza nim⁷⁰⁴. W przypadku innych ośrodków (Poznań, w pewnym sensie Wrocław) tkacze (sukiennicy) i garbarze osiedlali się poza miastem, w Toruniu natomiast przedstawiciele tych rzemioł uzyskali bezpieczniejsze siedziby w obrębie Nowego Miasta⁷⁰⁵. Poza trzema głównymi cechami produkcyjnymi, które podjęły w nim działalność (sukiennicy, garbarze i kuśnierze), zamieszkała tam też znaczna liczba drobnych kupców i ludności nie zrzeszonej jeszcze w cechach. Mieli oni wszyscy, podobnie chyba jak we Wrocławiu, skąd prawdopodobnie pochodziła część przybyszów, prawo do szynkowania piwa⁷⁰⁶. Z czasem, w wyniku pogłębiania się specjalizacji zawodowej rzemieślników, z tej grupy wykształcił się dominujący pod względem zamożności cech piwowarski i charakterystyczne dla Nowego Miasta (spotykane

⁷⁰⁴ Warto tu odwołać się raz jeszcze do dyskusji na temat genezy powstania „nowych miast” w państwie krzyżackim — pogląd mój wydaje się bliższy stanowisku prezentowanemu w tej dyskusji przez Z. H. Nowaka, *Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preussen*, s. 129-142.

⁷⁰⁵ A. Czacharowski, *Początki „Nowych Miast” w państwie krzyżackim*, s. 50-51 — stawia tezę, że sukiennicy osiedli w Toruniu zaraz po powstaniu Nowego Miasta, z tą profesją autor wiąże też samo powstanie „nowych miast” w państwie krzyżackim.

⁷⁰⁶ M. Goliński, *Socjotopografia*, s. 499-500.

w innych ośrodkach, ale nie w Starym Mieście Toruniu), a skupiające niezamożnych i nie zrzeszonych w cechach rzemieślników (a może też bogatszych przedstawicieli plebsu) — bractwo Najświętszej Marii Panny⁷⁰⁷.

Kolejne grupy zawodowe, które nie znalazły dla siebie miejsca w trakcie zakładania obu miast toruńskich zasiedliły w późniejszym okresie budy przymurne w ich obrębie i wyrosło około połowy XIV w. przedmieścia. W okolicach murów miejskich rozmieścili się przedstawiciele rzemiosł najuboższych (m.in. krawcy) oraz — szczególnie liczni — branży metalowej, których usuwano na skraj miasta ze względu na zagrożenie pożarowe związane z ich produkcją. Na przedmieściu skupili się rzemieślnicy obsługujący wzrastający z czasem ruch kołowy. Kołodzieje i stelmachowie byli zapewne najstarszymi mieszkańcami przedmieść — w każdym razie ich zamożność i eksponowany rejon zamieszkania przy głównym wjeździe do miasta od północy znalazł odbicie w dominującym udziale tej grupy we władzy sądowniczej — przedmiejskim sądzie ławniczym. Przede wszystkim jednak na przedmieściu osiadła najliczniejsza chyba rzesza toruńskich rzemieślników z XIV i początku XV w. — ślusarze, nożownicy i paśnicy. O ich usadowieniu się tutaj zdecydowały zapewne, podobnie jak w przypadku „metalowców” wyrugowanych z wnętrza miasta w pobliże murów, względy przeciwpożarowe. Na przedmieściu mieszkali też cieśle i garncarze — ci raczej z racji bliskości surowca i konieczności jego składowania (cieśle), bądź miejsca pozyskiwania (garncarze). Z uwagi na późniejszy rozwój profesji i w związku z koniecznością korzystania z wody bieżącej osiedli również na przedmieściu, i to chyba jako ostatni ze znaczących rzemiosł toruńskich, najstarsi płóciennicy.

Można więc wysunąć tezę, że struktura socjotopograficzna Torunia kształtowana była w dwojaki sposób — przez pierwotne, „uporządkowane” pod względem przestrzennym osadnictwo głównych grup ludności (kupcy, najważniejsze cechy rzemieślnicze: piekarzy, rzeźników, piwowarów — ale tylko w Starym Mieście, garbarzy, kuśnierzy i sukienników w Nowym Mieście) oraz ewolucyjnie, przez napływ nowych grup zawodowych i rozrost przestrzenny aglomeracji. Wyraźnie odmienne były wzorce rozwoju Starego i Nowego Miasta. W tym pierwszym bardzo szybko doszło do objęcia władzy przez warstwę bogatych, napływowych

⁷⁰⁷ Członkom tego bractwa w dotychczasowej literaturze przypisywano wykonywanie różnych zawodów, sugerując, że bractwo miało tylko charakter religijny i było dostępne dla członków różnych cechów. Takie twierdzenie nie wydaje się możliwe do przyjęcia. Oczywiście członkowie bractwa zachowywali może prawo do produkcji lub tylko sprzedaży piwa, imali się różnych zajęć, ale dokonywało się to najpewniej poza strukturami cechowymi. Ten właśnie aspekt społeczny bractw maryjnych — instytucji organizujących życie religijne obywateli miast nie zrzeszonych w cechach — wydaje się najistotniejszą przyczyną ich powstawania. Por. I. Czarciński, J. Przeracki, *Společne funkcie bractwa*, s. 109–149.

kupców (początkowo ze Śląska, od końca XIII w. głównie z Westfalii) i wykształcenia się pełnej struktury cechowej. W Nowym Mieście proces ten postępował wolniej, z licznymi analogiami do rozwoju struktur zawodowych na Śląsku (opracowanych dla Wrocławia). Początkowo wyspecjalizowały się tam zapewne tylko zawody produkujące na rynek, a pozostali obywatele dysponowali wolnością szynkowania piwa. Z czasem grupa ta uległa rozpadowi i wyodrębniły się z niej kolejne branże z piwowarami na czele, którzy też stali się najbogatszą grupą zawodową w mieście. Ewolucyjny charakter rozwoju struktur zawodowych w Nowym Mieście zadecydował zapewne o znacznym rozproszeniu piwowarów, rzeźników (w mniejszym stopniu piekarzy) oraz przedstawicieli innych rzemiosł w skali całego miasta. O ile wcześniej wyodrębnione i skupione przestrzennie cechy garbarzy, kuśnierzy i sukienników zajęły obszary położone na krańcach miasta (pewne analogie — w innej oczywiście, większej skali — można tu zauważyć znów we Wrocławiu, gdzie przedstawiciele tych zawodów osiedli poza pierwotnym murem Starego Miasta), o tyle karczmarze, członkowie bractwa Najświętszej Marii Panny (ubodzy rzemieślnicy nie zrzeszeni w cechy) i przedstawiciele „młodszych” cechów dominowali w blokach wewnętrznych. Do uzyskania przez rzemieślników stosunkowo korzystniejszych miejsc zamieszkania w centrum Nowego Miasta przyczynił się też brak konkurencji kupców, którzy w średniowieczu tu nie występowali.

Znacznie trudniejsza jest analiza zmian zachodzących w rozmieszczeniu przedstawicieli poszczególnych branż zawodowych w długim odcinku czasu. Przyjęte przedziały chronologiczne pozwoliły mi na obserwację procesu transformacji socjotopograficznej trwającego około trzech stuleci (1400–1700). Jak się wydaje, były to stulecia o kluczowym znaczeniu dla zrozumienia całego ciągu przemian prowadzących od korporacyjnej struktury miasta średniowiecznego (feudalnego) do innego typu miasta, którego jednak na przełomie XVII/XVIII w. nie można jeszcze określić mianem „wczesnokapitalistycznego”. Toruń w początkach XVIII stulecia był na pewno ośrodkiem, który miał poza sobą okres świetności struktur feudalnych (upadek patrycjatu jako warstwy dziedzicznej, zamknięcie się i stagnacja w rozwoju cechów, zanik znaczenia przynależności do prawa miejskiego), ale też nie było widać w nim znaczących elementów „nowej” organizacji społecznej. Do tych konstatacji natury społecznej powrócę w dalszym ciągu rozważań. W tym momencie skupmy się na przestrzennych efektach zarysowanych w poprzedniej części pracy koniunktur gospodarczych. Już we wcześniejszej literaturze przedmiotu podkreślano główny kierunek przemian socjotopograficznych w miastach polskich — rozpraszanie się wcześniejszych skupisk zawodowych⁷⁰⁸. Badania dotych-

⁷⁰⁸ Por. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast*, s. 488–489; o przebiegu tego procesu

czasowe miały jednak charakter zaledwie sondażowy, w związku z czym wyciągane z nich wnioski syntetyczne ujmujące ten skomplikowany proces były niepełne i zawierały wiele uproszczeń.

Może najważniejszym spostrzeżeniem wynikającym z obserwacji przemieszczeń poszczególnych grup zawodowych w obrębie Torunia jest konstatacja, że dopiero długotrwałe załamanie się popytu na produkcję danego rzemiosła powodowało zanik istniejących skupisk przestrzennych tworzonych przez domy mistrzów danej branży. Szczególnie silnie zjawisko to wystąpiło w przypadku sukienników. Z ich koncentracji przy ulicy Sukienniczej, na skutek upadku produkcji tkackiej w XV–XVII w., pozostały tylko mizerne szczątki (w 1703 r. mieszkał przy tej ulicy jeden sukiennik). Mimo wzrostu liczby sukienników w końcu XVII w. rzemiosło to rozwijało się już w warunkach dużego rozproszenia mistrzów na terenie miasta. Podobne przyczyny zadecydowały o zaniku potencjalnej koncentracji piekarzy nowomiejskich oraz kuśnierzy w Starym Mieście. Jeszcze w XV w. nastąpiła najpierw wyraźna ekspansja kuśnierzy skierowana na ulice, przy których wcześniej zamieszkiwali kupcy. Potem, wraz z upadkiem pomyslniej koniunktury na sprzedaż skór i futer, zarówno te nowe koncentracje, jak i najstarsza zanikły. Podobnie jak w przypadku sukienników, mimo lepszej koniunktury w początku XVII w., dawne skupiska przestrzenne nie zostały odtworzone. Opisany rozwój wydarzeń był możliwy dzięki stosunkowo łatwemu „przebranżowieniu” działek zajmowanych przez sukienników, piekarzy nowomiejskich czy kuśnierzy w Starym Mieście. Dla przykładu: konieczna do produkcji tkackiej pusta przestrzeń utrzymywana w średniowieczu w okolicy ul. Sukienniczej, Wysokiej i w Lisim Zaułku została w czasie kryzysu tej branży zabudowana. Uniemożliwiło to powrót sukienników w te rejony miasta. W przypadku kuśnierzy upadek koncentracji przy Koziej i Paulerskiej związany był z niekorzystnym, peryferyjnym w stosunku do głównych szlaków, położeniem ulic. „Nowożytni” kuśnierze osiadali przy głównych ulicach Torunia. Musiało to mieć związek z wyraźną zmianą zakresu aktywności zawodowej kuśnierzy w XV–XVI stuleciu. W średniowieczu łączyli oni zapewne wyprawianie skór z wytwarzaniem z nich ubiorów i handlem hurtowym. W późniejszym okresie postępująca specjalizacja cechowa i dążenie do ścisłego określenia zakresu produkcji doprowadziły do ograniczenia aktywności kuśnierzy głównie do wyrobu odzieży. Produkcję skór zmonopolizowali garbarze, a handel hurtowy — kupcy. Kuśnierze więc z producentów surowca i hurtowników przedzierzgnęli się w wytwórców towarów luksusowych. Spowodowało to zmniejszenie liczby

w Warszawie — A. Berdecka, O. Puciata, H. Szwankowska, *Ulice Starego Miasta*, [w:] *Szkice Staromiejskie*, Warszawa 1955. Zjawisko takie dla Torunia zauważyli już wcześniej M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń*, s. 29.

mistrzów i zmianę dotychczasowych miejsc zamieszkania członków tego cechu. W podobny (ale nie identyczny) sposób należałoby tłumaczyć upadek znaczenia kuśnierzy w elicie średniowiecznego Wrocławia, następujący w tym samym czasie co w Starym Mieście Toruniu — z tym tylko, że liczba wrocławskich kuśnierzy nadal rosła, a obniżał się jedynie prestiż społeczny i status majątkowy zawodu⁷⁰⁹.

Łatwo wytłumaczyć też dokonujące się w badanym okresie przesunięcia największych skupisk dominujących w Toruniu kupców. Następowyły one wraz z opisany wcześniej ustalaniem się nowych głównych ciągów handlowych w mieście oraz zmianą form uprawiania handlu. W średniowieczu kupcy toruńscy szczególnie licznie zamieszkiwali przy dwóch ciągach ulic mających najdogodniejsze połączenie z portem (Jęczyńska-Szkolna, Świętojańska-Zeglarska). Miało to związek z prowadzonym przez nich handlem dalekosieżnym, w którym podstawowym szlakiem transportowym była Wisła i drogi morskie. Wraz z budową stałego mostu przez Wisłę⁷¹⁰ oraz wzrostem roli transportu drogowego w handlu lądowym z jednej i upadkiem pośrednictwa w handlu zbożem kupców toruńskich z drugiej, zmieniły się główne koncentracje kupieckich siedlisk w mieście. Na początku XVIII w. wyraźnie na pierwsze miejsce pod względem liczby zamieszkujących tu czynnych kupców wysunęły się Rynek i ul. Mostowa. W związku ze wzrostem znaczenia szlaku lądowego do Prus Książęcych osadnictwo kupieckie objęło też wyznaczające ten trakt ulice w Nowym Mieście — Sadlarską, Rynek i Bydlęcą. Generalnie można stwierdzić, że mimo obserwowanego od połowy XV do połowy XVII w. zjawiska wycofywania się własności kupieckiej z kolejnych rejonów miasta, kryzys rzemiosła w drugiej połowie XVII stulecia doprowadził do jeszcze większej niż w średniowieczu koncentracji nieruchomości w rękach kupców, przy czym w Starym Mieście utrzymali oni zbliżony stan posiadania, a wyraźny wzrost zanotowali na obszarze Nowego Miasta, gdzie po prostu do XVI w. byli nieobecni.

⁷⁰⁹ Por. M. Goliński, *Socjotopografia*, s. 466–469, 485–487. We Wrocławiu doszło w 2 poł. XV w. do zupełnego prawie usunięcia kuśnierzy z grona urzędników miejskich, mimo obserwowanego wzrostu liczebnego tej grupy. Wydaje się, że mogło to być spowodowane przejmowaniem rosnącego handlu skórami i wyrobami ze skóry przez kupców. Ci ostatni mogli się wywodzić spośród najbogatszych kuśnierzy. Analogicznie w Toruniu w 2 poł. XV w. najbogatsi kuśnierze byli raczej kupcami handlującymi na szeroką skalę wyrobami ze skóry niż producentami tych wyrobów. Znamienne są w tym wypadku przytaczane już w pracy przykłady „Polskiego” Grzegorza i Benedicta Koye. Potomkowie tego ostatniego należeli już niewątpliwie do kręgu najbogatszych kupców toruńskich i miejscowego patrycjatu. Mimo to jeszcze kilka wieków później jeden z Koye-nów był członkiem cechu kuśnierzy.

⁷¹⁰ Most powstał w latach 1497–1500 na mocy przywilejów Jana Olbrachta z 1495 i 1496 r. Por. B. Dybaś, *Najstarszy most toruński*, „Toruński Informator Kulturalny”, 1989, nr 9, s. 30–33; idem, *Strobandomska koncepcja modernizacji mostu na Wiśle w Toruniu w końcu XVI wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 54: 1989, z. 2–3, s. 37 n.

Stosunkowo najbardziej stabilne pod względem topograficznym pozostawały w XV–XVII w. skupiska przedstawicieli zawodów branży spożywczej — z wyjątkiem wspomnianych już piekarzy nowomiejskich. W Starym Mieście również piekarze utracili stosunkowo najwięcej — najbardziej spektakularnym dowodem tych strat był zanik nazw ulicznych związanych z tym zawodem. Z czterech ulic „piekarskich” w średniowieczu uchowała się do początku XVIII w. tylko jedna, ale za to objęła ona dodatkowo dawną ul. Kozią. Od końca XIV do początku XVIII w. piekarze utrzymali w swych rękach najważniejsze swoje siedziby w Starym Mieście przy ul. Piekary (*rechte Beckergasse*). Inne skupiska uległy rozproszению, ale — co najbardziej charakterystyczne — piekarzom rzadko udawało się przekroczyć „niewidzialną granicę” osadnictwa kupieckiego. Na początku XVIII w. tylko jedna działka zamieszkała przez piekarza znalazła się poza „dzielnicą rzemieślniczą” Starego Miasta (ale bardzo blisko niej — przy północnej pierzei Rynku). Stosunkowo zbliżone rejony, mimo pewnych strat, zamieszkiwali w końcu XIV i na początku XVIII w. piwowarzy i rzeźnicy. Można tylko zauważyć, że szczególnie w drugiej połowie XVII stulecia zostali oni wyparci przez kupców z najbardziej centralnie położonych w mieście swoich domów (południowa część ul. Chełmińskiej, Rynek Nowomiejski). Do przeniesienia się w rejony bardziej peryferyjne zmusili też kupcy w tym samym czasie rzeźników nowomiejskich. Rzeźnicy z kolei wypierali z dawnych siedzib garbarzy (w Nowym Mieście) i kuśnierzy (w Starym Mieście).

W miarę ustabilizowane były też rejony zamieszkania przedstawicieli rzemiosł z branży metalowej i szewców. Ci ostatni dominowali niezmiennie przy Szewskiej, w XIV–XV w. jako dzierżawcy w budach należących do kupców, w XVI–XVII w. jako ich pełnoprawni właściciele. Ślusarze i pokrewni im iglarze, nożownicy, a także odlewnicy (paśnicy, mosiężnicy) oraz kotlarze mieszkali zawsze na pograniczu obu miast, z tym, że w średniowieczu koncentrowali się bardziej w pobliżu Bramy Paulerskiej, a w XVII w. bliżej Bramy Kotlarskiej. Byli oni spychani na peryferie ze względów przeciwpożarowych, względy produkcyjne zaś kazały im lokować się jak najbliżej wody koniecznej do studzenia wytwarzanych i szlifowanych produktów. Znamienne było przesunięcie skupiska toruńskich garbarzy. W XV wieku mieszkali oni głównie przy południowej części ul. (Wielkie) Garbary. Do początku XVIII w. ich skupisko przesunęło się bardziej na północ. W 1703 r. najwięcej garbarzy mieszkało przy ul. Paulerskiej, określanej już wówczas coraz częściej jako Małe Garbary. Przy Wielkich Garbarach utrzymali się tylko przy północnej części tej ulicy.

Charakterystyczne były „przestrzenne losy” rzemiosł już w średniowieczu zlokalizowanych w „dzielnicy kupieckiej” Starego Miasta. Konwisarze, rymarze i siodlarze rozproszyli się na skutek zmiennych koniunktur

po terenie całego miasta, ale nadal utrzymywali swe siedziby przy głównych jego ulicach, przede wszystkim przy Szerokiej. Awans majątkowy części krawców — szczególnie tzw. polskich krawców szyjących stroje szlacheckie — w drugiej połowie XVII w. znalazł odbicie w zmianie rejonów ich zamieszkania. Na początku XVIII w. posiadali oni wystawne domy przy ul. św. Anny, Żeglarskiej i Rabiańskiej, jeszcze w średniowieczu pozostające w rękach kupców. Podobnie bogate kamienice przy ul. Kurnej i Rabiańskiej należały w tym czasie do pracujących głównie na zamówienia szlachty szmuklerzy, a w innych częściach miasta do pasamoników, wykonujących ozdoby do strojów „niemieckich”. Ważne dla naszych rozważań jest może też stwierdzenie, że mistrzowie żadnego z rzemioł, które były rozproszone już w średniowieczu, nie zdołali stworzyć w XVI-XVII w. jakichś znaczących skupisk przestrzennych. Proces zmian stopnia koncentracji zamieszkania przedstawiciele należących do danej branży przebiegał zatem zawsze w jednym tylko kierunku — ich rozpraszania.

Nie tworzyli również skupisk przestrzennych przedstawiciele rzemioł migrujący w XV-XVII wieku z przedmieść w obręb murów. Postępująca w omawianym okresie „agraryzacja” przedmieść powodowała stopniowe przenoszenie się rzemieślników zrzeszonych w cechach do miasta, na miejsca opuszczone przez upadające branże. Na miejsce sukienników migrowali w XVI w. płóciennicy, garncarze i kołodzieje-stelmachowie. Proces ten trwał aż do ostatecznego spalenia przedmieść w 1629 r. Potem już nigdy, aż do końca Rzeczypospolitej, poważniejsza liczba rzemieślników zrzeszonych w cechach nie mieszkała na przedmieściach.

Wyraźne piętno na sposobie gospodarczego wykorzystania zabudowy na obszarze Torunia odcisnęła koniunktura zbożowa, narastająca od pierwszej połowy XV wieku aż do lat trzydziestych XVII w. Długotrwałość tej koniunktury spowodowała konieczność zamiany znacznej części domów dotychczas mieszkalnych na pomieszczenia magazynowe — spichrze. Dzisiaj trudno wręcz uwierzyć, że spichrze stojące przy ul. Rabiańskiej czy Ciasnej były jeszcze do XVI w. zamieszkiwane przez piekarzy i rzemieślników innych zawodów oraz plebs. Większość zachowanych toruńskich spichrzów, jak już wspominałem w rozdziale pierwszym, ma rodowód szesnastowieczny.

Na koniec warto podkreślić jeszcze jeden element w topografii Torunia — zwiastujący może układ społeczny epoki, która dopiero miała nastąpić. W XVII wieku przy najbardziej ekskluzywnych ulicach miasta pojawili się w większej masie przedstawiciele nowej elity miejskiej, którą możemy określić jako elitę urzędniczą. Owa rzesza zawodowych urzędników rekrutująca się ze starych rodzin patrycjuszowskich, bądź z potomstwa dbających o wykształcenie elit rzemieślniczych (ze szczególnym w tej grupie miejscem piwowarów), szybko zajmowała najbardziej ekspozycyjne

nowane domy w mieście. Uzyskanie takiej kamienicy stało się wręcz warunkiem koniecznym dla kontynuowania wysokiej kariery urzędniczej. Był to jednak jedyny, i to do końca nie odpowiadający wzorcowi rozwoju analogicznej grupy w Europie Zachodniej (tam nowa warstwa służyła scentralizowanemu państwu, a nie kultywującej swą feudalną przeszłość korporacji miejskiej), przejaw głębszej modernizacji społecznej w przestrzeni miejskiej XVII-wiecznego Torunia.

Zakończenie

Główne cechy i kierunki zmian w strukturach przestrzennych i społeczno-gospodarczych w Toruniu

Przedstawione tu dociekania dotyczące funkcjonowania społeczności miejskiej na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych skłaniają do ogólniejszych refleksji. Na przykładzie Torunia daje się zaobserwować zjawisko, które można nazwać rozszerzaniem się własności nieruchomości. W średniowieczu, przed połową XV wieku, ponad 50% nieruchomości znajdowało się w rękach kupców. Były to mianowicie obiekty dwojakiego rodzaju — siedziby rozrodzonych rodzin kupieckich, nie podlegające aż do początku XV w. transakcjom kupna-sprzedaży, przekazywane drogą dziedziczenia zstępnym, oraz mniejsze domy i budy czynszowe, podnajmowane uboższym rzemieślnikom i ludności pozacechowej. Utrzymywanie tego typu własności było formą asekuracji majątku na wypadek niepowodzeń w prowadzonych na terenie całej prawie Europy operacjach handlowych. Upadek dalekosiężnego handlu toruńskiego w XV wieku spowodował w pierwszym okresie (do połowy tego stulecia) krach finansowy znacznej liczby kupców, ale też koncentrację nieruchomości w rękach nielicznej grupy rodzin najbogatszych, dysponujących największym kapitałem. Te swoiste miejskie „latyfundia” patrycjuszowskie upadły w drugiej połowie XV w. pod naporem nowych kupców — pośredników w handlu zbożem. Ci ostatni byli mniej zainteresowani utrzymywaniem domów czynszowych, a niektórzy — jak Niclos Fredewald — traktowali operacje kupna-sprzedaży mniejszych domów jako źródło szybkiego pozyskiwania gotówki. W zamian w nowych majątkach kupieckich coraz ważniejszą rolę odgrywała powierzchnia magazynowa. Część bud czynszowych, szczególnie tych położonych w pobliżu Wisły, przebudowywano na spichrze. Można powiedzieć, że zyski petryfikowane dotąd w kamienicach zaczęto przeznaczać na zakup towaru — zboża, które sprzedawano potem w Gdańsku. „Niepotrzebne” domy i budy czynszowe wewnątrz miasta wyprzedawano. Trafiały one w ręce dotychczasowych dzierżawców — członków średnio zamożnych i uboższych cechów. Najpierw

usamodzielnił się konwisarze, rymarze, siodlarze, potem szewcy, krawcy, ślusarze. Proces ten powodował emancypację własnościową rzemiosła — jego przedstawiciele uzyskiwali zabezpieczenie majątkowe na wypadek niepowodzenia w produkcji. W pierwszej połowie XVII w. liczba mistrzów w poszczególnych cechach (może z wyjątkiem najuboższych krawców i szewców) odpowiadała liczbie właścicieli nieruchomości. Zdecydowana większość pełnoprawnych obywateli posiadała na własność domy w mieście lub (przed 1629 r.) na przedmieściach. Co ciekawe, nieruchomości w obrębie murów miejskich mogli nabywać tylko pełnoprawni obywatele miasta, czyli kupcy, „uczeni” i rzemieślnicy zrzeszeni w cechach. Wyeliminowana została więc z tego grona liczna jeszcze w średniowieczu grupa uboższych mieszkańców, nie zrzeszonych w cechach (członkowie bractwa NMP w Nowym Mieście). Może to wskazywać na ostateczne wykształcenie się, po połowie XV stulecia, pełnego systemu korporacyjnego w Toruniu. Dążenia rady do jego rozszerzenia znane są również z późniejszego okresu — początku XVII wieku — kiedy podjęta ona nieudaną próbę zorganizowania tragarzy w cech.

W wyniku reformacji, przejęcia przez gminę luterańską opieki nad większością kościołów, szpitalami i szkołami, pełnię władzy nad miastem uzyskała w drugiej połowie XVI w. patrycjuszowska rada, której najwybitniejszy przedstawiciel — burmistrz Henryk Strobant porządkował z olbrzymim zapałem sprawy ustrojowe i cechów, starając się „przywrócić” Toruniowi dawny blask. Nie tylko jednak inicjatywy ustrojowe i wielkie przedsięwzięcia budowlane zaprzętały umysły zasłużonego burmistrza i grona jego współpracowników.

Rada, dążąca do uzyskania kontroli nad całym terytorium miejskim, podjęła działania mające na celu pozbycie się z jego obszaru „obcych” — katolików, chłopów, szlachty i mieszczan gdańskich utrzymujących w Toruniu swoje spichrze. Najpierw, w wydawanych od lat osiemdziesiątych statutach cechowych, odcięto dopływ katolików do cechów. W ostatnim dziesięcioleciu XVI w. zablokowane zostały możliwości przejmowania kolejnych nieruchomości w mieście przede wszystkim przez szlachtę, katolików i mieszczan z innych miast. Wysiłki czynione przez radę w pierwszej połowie XVII w. doprowadziły do odzyskania części kamienic z rąk szlacheckich. W 1640 r. w posiadaniu szlachty pozostało już tylko dziesięć domów (wobec trzydziestu w końcu XVI w.). Zamykające się przed „obcymi” cechy ograniczały liczbę mistrzów, chcąc utrzymać dochody pozostałych na odpowiednim poziomie.

Stosunki społeczne w Toruniu ulegały powolnej petryfikacji. Coraz większą rolę w rządzeniu nim zaczęli odgrywać ludzie wykształceni. Kolejni sekretarze kancelarii miejskiej awansowali do rady, po czym osiąkali stanowiska burmistrzów. Ekspozowaną pozycję w mieście zajmowali wykształceni pastory luterańscy i kalwińscy oraz profesorowie rozwija-

jącego się toruńskiego gimnazjum akademickiego. Nowe kupiectwo było zbyt pochłonięte interesami, by ingerować w sprawowanie władzy. Istniejący system powiązań handlowych i możliwość czerpania dużych zysków z pośrednictwa w wymianie handlowej między Gdańskiem, terenami Rzeszy a wschodnimi i południowymi prowincjami Rzeczypospolitej, bez konieczności prowadzenia niosącej ryzyko produkcji, zaspokajały potrzeby ekonomiczne kupiectwa. Kupcy tacy jak Antoni Henrichs, Abraham Rentz i najlepiej chyba poznany Samuel Edwerdt robili interesy z magnaterią wołyńską, wozili swe towary do Lublina, Zamościa, gdzie utrzymywali zresztą własnych faktorów.

Tak skonstruowany system społeczny nosił jednak w sobie znamiona swego późniejszego upadku. Długotrwała nadwyżka w handlu zagranicznym (XV — początek XVII w.) i brak protekcji ze strony państwa (czy też miasta) zniszczyły toruńską produkcję na zbyt. W pierwszej kolejności kryzys dotknął pracujących na rynek zewnętrzny sukienników — ich warsztaty upadły w związku z napływem tkanin z importu i brakiem jakichkolwiek barier ochronnych dla miejscowej wytwórczości (rozwinętych jeszcze w czasach krzyżackich). Spółka kupiecka Strobanda, założona na początku XVII w., zajmująca się popieraniem produkcji i zbytem toruńskiego sukna, zbankrutowała ostatecznie w 1667 r. Jej działalność nie zdołała zahamować upadku sukiennictwa w mieście. Na zwolnione przez sukienników miejsce w obrębie murów miejskich napływali rzemieślnicy z przedmieść, co z kolei powodowało upadek demograficzny tej części Torunia. Kolejnym wstrząsem dla gospodarczego systemu miasta była „wojna” wypowiedziana przez władze miejskie najbogatszemu z cechów — piwowarom. Rada, dążąca do przejęcia zysków z produkcji piwa, stworzyła konkurencję dla własnych współobywateli, zakładając na początku XVII w. browar miejski i niszcząc potęgę ekonomiczną cechów piwowarskich przez nakładanie, często bezprawne, wysokiej akcyzy. Dysponujący władzą „wykształceni” interweniowali zatem na swoją korzyść w system gospodarczy miasta, prowadząc do jego upadku. Toruńscy kupcy zajęli się wyłącznie handlem „tranzytowym” — niewiele łączyło ich interesy z rynkiem lokalnym.

Ujemny bilans handlowy w obrotach Rzeczypospolitej z Zachodem, ujawniający się od lat dwudziestych XVII w., spowodował przede wszystkim kryzys rynku lokalnego i upadek ekonomiczny rzemiosła. Bodaj po raz pierwszy w dziejach miasta załamanie gospodarcze odbiło się w sposób tak wyraźny na wszystkich bez wyjątku cechach rzemieślniczych. Owa „klasa średnia” siedemnastowiecznego miasta straciła możliwości przejmowania części nadwyżki płatniczej z handlu. Pogłębiać się zaczęły dysproporcje majątkowe między rzemiosłem a kupiectwem. To ostatnie prosperowało przez pewien czas znakomicie, pośrednicząc w handlu towarami importowanymi i zaopatrując w towary luksusowe utrzy-

mujących bardzo wysoki poziom konsumpcji przedstawicielei magnaterii świeckiej i duchownej. Niszczące wojny polsko-szwedzkie dopełniły czary goryczy.

Najtragiczniejszym efektem tych wojen, a szczególnie „potopu” z lat 1655–1660, wydają się z perspektywy czasu nie tyle zniszczenia na skutek prowadzenia działań wojennych czy kryzys demograficzny w wyniku zarazy towarzyszącej wojnie, ile wybranie przez Szwedów nagromadzonych tu w okresie pomyślnej koniunktury szlacheckich kruszców oraz ściągnięcie pieniądza w formie kontrybucji i wydatków na utrzymanie załogi i fortyfikacji. Spowodowało to brak jakichkolwiek środków na odbudowę miasta i rozpoczęło okres trwającego wiele lat zadłużenia gminy. Broniąc się przed dalszą pauperyzacją mieszkańcy blokowali dostęp do pełnych praw obywatelskich ludziom przedsiębiorczym, ale obcym czy to religijnie, czy społecznie. Pieniądz, który w tak ożywczy sposób zdynamizował przemiany społeczne na przełomie XVI i XVII w., już pół wieku później ukazał swoją niszczącą rolę w życiu gospodarczym. Tym razem w sytuacji, gdy go zabrakło. Trudne do wyobrażenia wydają się straty, jakie poniosło rzemiosło toruńskie w drugiej połowie XVII w. Szczególnie zła była sytuacja w środowisku najuboższych szewców. O ile jeszcze w 1640 r. w ich rękach znajdowało się czterdzieści jeden domów w mieście, to w 1703 r. posiadali oni ich już tylko piętnaście. Owe „początki układu kapitalistycznego” w Toruniu, będące wcześniej przedmiotem studiów J. Wojtowicza, przynajmniej w pierwszej połowie XVIII w. wydają się z tej perspektywy wątpliwe. Stary system społeczny miasta nadal dogorywał. W XVIII wieku wszystkie dawne instytucje korporacyjnego Torunia uległy daleko posuniętemu rozkładowi. Pojawiły się oczywiście pierwsze elementy nowego systemu w postaci nakładu kupieckiego, ale były one jeszcze stosunkowo nieliczne. Zaniknął dziedziczny patrycjat kupiecki, od średniowiecza sprawujący niepodzielną władzę nad gminą miejską. Został on zastąpiony przez specyficzną, miejscową elitę urzędniczą, określaną często jako *litterati*, bo jej podstawowym elementem rozpoznawczym było wykształcenie. W Gdańsku nowa elita wywodziła się bezpośrednio z dawnego patrycjatu kupieckiego i sprawowała dziedzicznie władzę aż do połowy XVIII w., konsumując nagromadzone i obronione przed najeźdźcami bogactwa bałtyckiego portu. W uboższym Toruniu stary patrycjat upadł już w połowie XVII stulecia z powodu biedy, jaka dotknęła miasto wyniszczone wojną z lat 1655–1660. Do tutejszej elity urzędniczej łatwiej więc przedostawali się „parweniusze”, pochodzący z uboższych warstw mieszczan toruńskich, bądź ambitni i wykształceni przybysze.

Nie funkcjonowało też właściwie od początku XVIII w. prawo obywatelskie. Porównanie nazwisk mieszkańców miasta umieszczonych w księgach pogłównego, na liście przyjętych do prawa miejskiego oraz

zawierających małżeństwa w parafiach luterańskich Torunia wykazało, że w pierwszej połowie tego stulecia prawie połowa nowo przybyłych tu kupców i rzemieślników nie dbała o wpis na listę pełnoprawnych obywateli. Co więcej, nie przeszkadzało to im w kontynuowaniu kariery kupieckiej czy rzemieślniczej. Jedynie w cechach, które starały się możliwie szczelnie zamknąć przed niepożądanymi przybyszami z zewnątrz, wpisanie na listę obywateli miasta miało znaczenie praktyczne. Podobną wagę ten ostatni akt miał dla katolików. Od średniowiecza nie musieli starać się o obywatelstwo miejskie ludzie wykształceni. Otrzymywali je niejako automatycznie, osiadając w danym ośrodku. W XV wieku byli jeszcze nieliczni (głównie lekarze), gdyż pozostali absolwenci uniwersytetów zazwyczaj wybierali kariery duchowne. W mieście luterańskim wykształcenie zdobywali ludzie świeccy, a duchowni tego wyznania kształcili swe potomstwo, starając się zapewnić mu wysoką pozycję społeczną, przynajmniej równą własnej. Doprowadziło to w XVII stuleciu do wykształcenia się nowej warstwy — „uczonych”, która nie mieściła się już w ramach feudalnej korporacji miejskiej, mimo że jej głównym zajęciem było opiewanie zalet upadającego systemu prawnego i rządów ubożającego patrycjatu. Nawet wtedy, gdy stary system odszedł już w przeszłość — a może właśnie dlatego, że przeminął (druga połowa XVII w.) — uczeni chętnie dowodzili starożytności rodzin rządzących miastem, nawet gdy trzeba było w tym przesadzać. Była to „starożytność” mitologiczna, a nie rzeczywista. Znamiennym przykładem tego typu zachowania była działalność jednego z wybitniejszych profesorów Gimnazjum Toruńskiego — Krzysztofa Hartknocha.

Powolnemu rozkładowi ulegała też organizacja cechowa. Najlepiej jest to widoczne na przykładzie bogatych piwowarów, z których część porzucała dotychczasowe zajęcie oddając zdobyte wykształcenie na usługi miasta, ale nie wyrzekła się przynależności do cechu mającego coraz mniej do czynienia z produkcją piwa. Obrona uzyskanej w pierwszej połowie XVII w. pozycji społecznej prowadziła inne cechy do ograniczania liczby mistrzów, co doraźnie miało zapewnić utrzymanie statusu majątkowego pozostałym. Nie było to jednak w stanie zahamować aktywności gospodarczej osób pozbawionych dostępu do legalnej działalności zawodowej i poszerzania się zjawiska partactwa.

*

Kluczowym elementem dyskusji toczonej już od dłuższego czasu przez historyków, socjologów i filozofów było poszukiwanie wyjaśnienia tzw. przejścia od feudalizmu do kapitalizmu. Mocno upraszczając podstawowe różnice w poglądach filozofów i historyków można sprowadzić je do przeciwstawnych dwóch wielkich teorii. Według jednej z nich

praprzyczyny „przejęcia” leżały w zmianie stosunków gospodarczych, według drugiej o zmianie zadecydował geniusz człowieka i przemiany jego poglądów moralnych. Człowiek pojawia się w tych teoriach bądź jako przedmiot w szponach nieodwracalnego procesu rozwoju, bądź jako podmiot niepodzielnie rządzący światem rzeczy. Geniusz umysłu i geniusz historii zmagają się w tych dwóch płaszczyznach znosząc się wzajemnie. Z perspektywy niniejszych badań wydaje się, że obie te teorie należy najpierw odsunąć na bok, by następnie przez prostą analizę procesu historycznego — której punktem wyjścia są jednak źródła, a nie narzucony wcześniej schemat ideowy — dojść do modelu sprawdzalnego chociażby na przykładzie jednego miasta; na początek oczywiście.

Dziś można tylko wyrazić zdumienie nad łatwością, z jaką ubytek pieniądza zwyciężył w Toruniu tak przecież silną „etykę protestancką i ducha kapitalizmu”. Jak szybko mieszczaństwo toruńskie, utrzymujące przez swoją elitę stałe kontakty z uniwersytetami niemieckimi, po krótkim okresie dobrobytu zatraciło możliwości dalszego reformowania miasta i bogacenia się poza wszechogarniającą ich życie strukturą feudalną. Wystarczyło odwrócenie koniunktury gospodarczej, generalne zubożenie na skutek zmiany korzystnego dotąd bilansu handlowego i zniszczeń wojennych, by z pozycji reformatorskich elita miejska przeszła na stanowisko wyraźnie zachowawcze. Opisywany proces był oczywiście właściwy tylko dla regionu położonego peryferyjnie wobec głównych rynków ówczesnego świata i to właśnie owa peryferyjność zadecydowała o takim a nie innym jego przebiegu. Wydaje się jednak, że uwidocznienie tego typu zjawisk skłania do bardziej ostrożnego traktowania optymistycznej wizji zwycięstwa Europy w czasach nowożytnych, roztaczanej przede wszystkim przez historyków i socjologów anglojęzycznych. Wystarczy zmienić punkt i czas obserwacji, by procesy przetaczające się przez ten kontynent interpretować zgoła odmiennie.

Z przeprowadzonej analizy stosunków społecznych i dynamicznego procesu ich przemian w stosunkowo zamkniętym (konserwatyzm struktury), a równocześnie otwartym (migracje, napływ nowych idei) społeczeństwie miejskim wynika, że podstawowa przemiana w dziedzinie spożytkowania zysków, jaka dokonała się między średniowieczem a epoką nowożytną, polegała na irracjonalnej, jakby się zdawało, zmianie „obiekta pożądania”. Na miejsce majątku nieruchomego (domu, ziemi) pojawił się — potężny dopiero w masie i dostępny dla wszystkich — pieniądz. Napływ pieniądza i przekształcenie go w kapitał powodowały zmianę sposobów uprawiania handlu i przy okazji olbrzymią mobilność społeczną. W Toruniu objawiła się ona od końca XVI w. wzrostem gospodarczej aktywności rzemieślników. Stabilizacja ich pozycji społecznej, łatwiejszy zapewne dostęp do kredytu, pewniejszy zarobek (zbyt na wytwarzane produkty) — wszystko mierzone w pieniądzu — doprowadziły

do szybkiego przyrostu liczby mistrzów i lokowania osiągniętych zysków w... zakup nieruchomości. W momencie więc, gdy kupcy potrzebujący znacznie więcej gotówki na prowadzenie handlu wyzbywali się zbędnych nieruchomości, uruchamiając zamknięte w nich kapitały, rzemieślnicy nabywali domy, osiągając w świetle standardów z poprzedniej epoki pełną „autonomię społeczną”. Tak właśnie zarysowany proces określam jako wypełnianie się struktury feudalnej. Jednak dalej ten „mikrokosmos społeczny” nie mógł już się rozwijać według starych wzorów. Wyczerpywały się możliwości powielania utartych dróg osiągania stabilizacji. O ile jednak na zachodzie Europy, gdzie nagromadzenie kruszców było o wiele większe, prawie niezauważalnie owa wypełniona struktura feudalna zaczęła czy to ewolucyjnie, czy też rewolucyjnie przeobrażać się w jakże znajome dla współczesnych społeczeństwo demokratyczne, w którym wszyscy mieli z czasem zagwarantowany równy dostęp do prawa i nierówny dostęp do pieniądza, o tyle na wschodzie kontynentu nastąpiło nagłe zahamowanie tego procesu. Podstawowym czynnikiem sprawczym była ucieczka pieniądza, którego zresztą i wcześniej było tu stosunkowo mało. Obserwowany w drugiej połowie XVII w. upadek Torunia jest ilustracją tego procesu. Stosunkowo najdłużej zachowali swą pozycję ekonomiczną kupcy, podtrzymujący kontakt ze światem zewnętrznym, zajmujący się „tranzytem” towarów luksusowych z zachodu Europy do zamożnych konsumentów na wschodzie. Brak pieniądza uderzył przede wszystkim w rozwijające się wcześniej bardzo intensywnie rzemiosło, którego inicjatywa i aktywność osłabły z powodu zmniejszenia się zapotrzebowania na jego wyroby na rynku lokalnym. Odrodziły się „wielkie” fortuny kupieckie, a stan posiadania rzemiosła był nawet skromniejszy niż w XV w.

W sensie ekonomicznym proces określony jako wypełnienie się struktury feudalnej spowodował — przede wszystkim w Anglii — powstanie kapitalizmu. „Wypełnioną społeczność feudalną”, zaangażowaną w produkcję na eksport, stać było bowiem na zagospodarowanie siły roboczej spauperyzowanych mieszkańców wsi, napływających do miast na skutek kryzysu w rolnictwie (ogradzanie). W Toruniu (a można zaryzykować też tezę, że podobnie było w całym kraju) takie sprzyjające okoliczności nie wystąpiły. Nie wykształcił się system nakładczy, a uporczywie prowadzona przez radę i cechy jeszcze w XVIII w. walka z partactwem świadczyła o trwaniu — przynajmniej formalnym — dawnej struktury społecznej i gospodarczej.

Stary model „bezpieczeństwa socjalnego w postaci nieruchomości” zdominował kapitalistyczny racjonalizm (pieniądz w obrocie). Struktura feudalna zastygła w bezruchu, gdyż zabrakło nowoczesnej etyki przedsiębiorczości i możliwości pomnażania kapitału. Mimo wysiłków ludzi rozumiejących wyzwanie epoki (Stroband i jego współpracownicy) nie udało się

powiązać działalności kupców ze zbytem miejscowych (toruńskich) wyrobów. Kupcy osiągalni wciąż zyski z tranzytu towarów, chociaż w miarę upływu czasu musiały one być coraz mniejsze. Uzyskiwany bowiem z handlu tranzytowego kapitał był przeznaczany zapewne na zakup nowych towarów importowanych i na konsumpcję, a nie na rozwój miejscowej produkcji. Sam związek nowych kupców z miastem uległ około połowy XVII w. wyraźnemu rozluźnieniu. Nie starali się oni, przynajmniej w pierwszym pokoleniu, o wejście do władz miejskich. Tak jak Samuel Edwerdt mieszkali tam, gdzie wymagały tego interesy (w Gdańsku lub w Toruniu). W drugiej połowie XVII w., być może na skutek wskazywanych już wyżej niekorzystnych zmian w poziomie zysków z handlu tranzytowego, kupcy zaczęli ponownie lokować kapitał w nieruchomościach.

Pozostaje nadal otwarte pytanie — dlaczego protestantyzm i jego etyka pracy nie zadziałały w Toruniu? Dlaczego, mimo początkowych sukcesów prowadzących do gospodarki wolnorynkowej (reformy z przełomu XVI i XVII w.), „duch kapitalizmu” tak łatwo uległ „upiorom feudalizmu”? Nie sposób przewidzieć, jak potoczyłyby się losy miasta (i nie tylko), gdyby nie dotknęły Rzeczypospolitej zniszczenia wojen polsko-szwedzkich.

Trudno dzisiaj powiedzieć, na ile uniwersalne okażą się zaobserwowane na przykładzie Torunia procesy przemian gospodarczych i społecznych. Być może staną się one podstawą do znacznie szerszych studiów nad upadkiem i głębokim kryzysem społeczeństwa feudalnego w dawnej Rzeczypospolitej. Nasza wiedza o przyczynach i przebiegu upadku miast w Polsce w XVII stuleciu jest nadal znikoma. Mam nadzieję, że badania niniejsze spowodują większe zainteresowanie historyków tą problematyką i pozwolą poszerzyć naszą wiedzę nad tym podstawowym dla dziejów państwa polskiego i zrozumienia jego miejsca w cywilizacji europejskiej zagadnieniem.

Biografie ulic

Ulica jest podstawowym elementem organizującym funkcjonowanie miasta, można nawet zaryzykować stwierdzenie, że odgrywa ona w mieście rolę analogiczną jak wieś w osadnictwie wiejskim. Tak jak osiedla wiejskie wyróżnia ją nazwa własna i wyraźnie zazwyczaj określony zasięg. Dlatego też niezbędnym elementem w badaniach nad topografią i socjotopografią miast jest analiza rozmieszczenia i nazewnictwa ulic.

Rozmieszczenie ulic staromiejskich w średniowieczu było już przedmiotem wnikliwych badań T. Jasińskiego¹, zaś topografia Nowego Miasta i przedmieść w XIV–XVIII w. została omówiona w rozprawach mojego autorstwa². W tym miejscu ograniczę się więc jedynie do streszczenia wcześniejszych ustaleń — podania zasięgu i analizy hodonomastycznej ulic. Jest ona niezbędna ze względu na dużą zmienność mian ulicznych i konieczność posługiwania się w tekście w miarę ujednoliconym zestawem określeń. Podstawowe nazwy ulic będą podane według brzmienia siedemnastowiecznego (taką wersję przyjmuję za standardową w całej pracy) w porządku alfabetycznym, w nawiasach uwzględnione zostaną nazwy wcześniejsze z datami skrajnymi ich występowania w księgach ławniczych i czynszowych, w tekście starał się będę określić pierwotne znaczenie nazw i zmiany zasięgu ulic. W przypadku połączenia ulic w XVI–XVII w. ich odrębność zostanie zachowana. Ulice takie figurować będą dwukrotnie pod tą samą nazwą z zaznaczeniem wszakże wcześniejszego miana (mian).

¹ T. Jasiński, *Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia. (Część I. — Stare Miasto)*, „Zapiski Historyczne”, t. 48: 1983, z. 3, s. 5–47.

² K. Mikulski, *Topografia i hodonomastyka Nowego Miasta Torunia w XIV–XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 62: 1997, z. 1, s. 7–38; idem, *Topografia przedmieść toruńskich w XIV–XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 63: 1998, z. 3–4, s. 7–33.

A. Stare Miasto

1. Błotna (dziś Franciszkańska)

(Beckergasse: 1390–1530, pistores: 1394, platea pistorum retro minores: 1398, Beckergasse hinder den monchen: 1404, Beckergasse kegen der rosmolen: 1423, Die klyne Beckergasse rosmole: 1449, bey (zunest) der rosmolen: 1425–1481, Beckergasse bey der rossmolen: 1462, kleine (cleyne) Beckergasse: 1481, 1618, cleynen Beckergasse czunest der rosmolen: 1484, Schlemmergasse: 1531–1703)

Ulica ta przylegała do północnego odcinka murów klasztoru Franciszkanów, skąd odbijając od murów miejskich na południe od młyna końskiego biegła w kierunku ul. Chełmińskiej. Aż do pierwszej połowy XVI w. określana była jako Piekarska (*Beckergasse*), co powoduje poważne trudności w jej odróżnieniu od innej ulicy staromiejskiej o tej nazwie (zob. Piekary)³. Dla ściślejszego wyodrębnienia tych ulic późniejszą Błotną dodatkowo lokalizowano przy klasztorze Franciszkanów, przy młynie końskim albo określano jako „Małą Piekarską”. Miano „przy Młynie Końskim” funkcjonowało też w drugiej połowie XV w. jako odrębna nazwa ulicy, a nie tylko określenie położenia działki bezpośrednio przylegającej do młyna. Około 1531 r. przemianowano ostatecznie ulicę na „Błotną” (*Schlemmergasse*)⁴. Gwałtowna i ostateczna zmiana nazwy ulicy w określonym, krótkim czasie sugeruje administracyjny charakter tej decyzji. Dawna nazwa użyta została tylko dwukrotnie w późniejszym okresie (*Kleine Beckergasse*: 1618)⁵.

W XV w. było tu 7 działek pełnowartościowych, 4 budy, młyn koński i wyjście z łąw śledziowych oraz 2 mielcuchy. W XVII w. znajdowały się tu 3 domy mieszkalne, 1 buda, 4 przejazdy, młyn koński, 5 mielcuchów i spichlerz. Na początku XVIII w. stały tu 4 domy mieszkalne, 1 buda, 4 mielcuchy, 2 spichlerze, młyn koński, znajdowały się też 4 wjazdy na zaplecza kamienic usytuowanych przy Rynku.

³ Sprawia to problemy z lokalizacją działek określanych często w XV–XVI w. jako leżących przy *Beckergasse*. O ich rzeczywistym położeniu informowała dopiero analiza sąsiedztw.

⁴ Działka nr 316 jeszcze w 1525 i 1526 r. określona została jako leżąca przy *Beckergasse* — Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), kat. II, dz. IX, t. 5, k. 100v, 110. Działka nr 315 w 1518 r. leżała przy *Beckergasse* (ibidem, k. 28), ale w 1535 r. już przy *Schlemmergasse* (ibidem, t. 6, k. 66v). Położenie sąsiedniej działki nr 314 jeszcze w 1530 r. podano *an der Begbergassen* (ibidem, k. 7). Po raz pierwszy nazwa *Schlemmergasse* użyta została w stosunku do działki nr 313 w 1531 r. (ibidem, k. 20).

⁵ APT, kat. II, dz. IX, t. 21, k. 28v–29 (1616 r. — *Beckergasse*), 199v–200 (1618 r. — *in der Kleinen Beckergassen*).

W 1394 r. wśród 13 podatników mieszkających przy tej ulicy było 3 piekarzy, 2 karczmarzy i 8 osób o nieznanym zawodzie. W 1455 r. mieszkało tu 3 piekarzy, kuśnierz, młynarz i 4 osoby o nieznanym zawodzie. W tym czasie spośród 15 działek — 5 posiadali kupcy, po 3 piekarze i karczmarze, 1 osoba o nieznanym zawodzie, 3 działki należały do własności komunalnej i były administrowane przez radę. W 1500 r. piekarze posiadali tu 5 działek, kupcy — 3, piwowarzy — 2, po 1 — lekarz i osoba o nieznanym zawodzie, rada administrowała 3 obiektami. W 1550 r. po 4 działki posiadali piekarze, kupcy i piwowarzy, zawód właściciela 1 domu nie jest znany, rada posiadała 2 obiekty. W 1600 r. piwowarzy mieli 5 działek, kupcy — 4, piekarze — 3, zawodu 1 właściciela nie znamy, ponadto po 1 działce należało do rady i do cechu piwowarów. W 1640 r. 7 działek należało do piwowarów, 2 do kupców (w tym jednego grudziądzanina), po 1 do: balwierza, pastora, piekarza, pisarza i osoby o nieznanym zawodzie, młynem końskim administrowała rada. W 1703 r. piwowarzy posiadali 5 działek, kupcy — 2, po 1 — sekretarz miejski, budowniczy organów, kuśnierz, piekarz, rzeźnik, sukiennik i osoba o nieznanym zawodzie, młyn koński pozostawał w rękach rady.

W 1394 r. mieszkało tu 9 właścicieli i 4 lokatorów. W 1450 r. w swoich domach mieszkało 4 właścicieli, w 1500 r. — 5, w 1550 r. — 4, w 1600 r. — 1, w 1703 r. — 2.

Aż do połowy XVI w. znaczącą rolę wśród mieszkańców odgrywali piekarze. Już jednak od początku XVI w. kolejne domy przy tej ulicy przejmowane były przez piwowarów i przerabiane na mielcuchy. W XVII w. ulica straciła charakter mieszkalny. Dominowały przy niej zakłady produkcyjne (młyn koński, mielcuchy, browary) i pomieszczenia magazynowe (spichlerze).

2. Chełmińska

(Kolmischengasse: 1375–1492, 1627, Kolmnschingasse: 1386–1394, Kolmnscheningasse: 1390–1392, Colmnschingassin: 1391–1392, Colmnschengasse: 1393, Kolmischingassin: 1383, Colmischengasse: 1398, Colmnschingasse: 1404–1406, Colmischengasse: 1411–1627, Colmenyschengasse: 1426–1432, Colmischegasse: 1457–1486, Colmischgasse: 1483–1608, Colmischenstrasse, Culmischenstrasse: 1534–1556, Collmischengasse, Cöllmischengasse: 1592–1641, Culmischegasse: 1703)

Zasięg i nazwa tej ulicy nigdy nie budziły żadnych kontrowersji. Łączyła ona Rynek z Bramą Chełmińską. Nazwa związana była z celem drogi, będącej przedłużeniem tej ulicy, prowadzącej do Chełmna.

W XV w. znajdowało się przy niej 25 samodzielnych działek i 5 bud. W XVII i na początku XVIII w. liczba działek pełnowartościowych była taka sama (25), liczba bud zmniejszyła się o 1 (było ich wtedy 4).

W 1394 r. wśród 33 podatników mieszkających przy tej ulicy było: 13 karczmarzy, 2 kramarzy, krawiec, kupiec, paśnik, bednarz i 14 osób o niestalonym zawodzie. W 1455 r. wymieniono 43 podatników przy tej ulicy, spośród których było: 14 karczmarzy, 2 mielcarzy, 1 browarz, krawiec, kupiec, kuśnierz, piekarz, szewc i 21 osób o nieznanym zawodzie. W tym czasie 15 domów należało do karczmarzy, 10 do kupców, po 1 do krawca, lekarza i mieczownika, zawody właścicieli dwóch domów nie są znane. W 1500 r. spośród 29 domów 13 należało do piwowarów, 3 do kupców, 2 do piekarzy, po 1 do bednarza i kramarza, zawody 8 właścicieli nie są znane. Po 1 działce posiadały: cech piwowarów i szpital św. Piotra i Pawła z Nowego Miasta. W 1550 r. 14 działek należało do piwowarów, 2 do kupców, po 1 posiadali: kaletnik, kołodziej, kucharz, mydlarz, nożownik, ślusarz, tragarz, 6 parceli należało do osób o nieznannej profesji. W 1600 r. piwowarzy posiadali 16 domów przy tej ulicy, po 2 domy mieli kupcy, krojownicy sukna, kuśnierze i rymarze, po 1 — konwisarz i ślusarz, 3 domy należały do osób o nieznannej profesji. W 1640 r. 13 kamienic należało do piwowarów, 3 do krojowników sukna, po 2 do piekarzy i rymarzy, po 1 mieli balwierz, kuśnierz i organista, właścicielami 6 domów były osoby o nieznanym zawodzie. Wreszcie w 1703 r. 10 domów należało do piwowarów, 5 do kupców, 3 do przedstawicieli inteligencji (2 urzędników kancelarii miejskiej i kantora), po 2 do kuśnierzy, piekarzy i złotników, po 1 mieli: balwierz, kowal, rymarz i siodlarz, 1 był w posiadaniu osoby wykonującej nieznaną profesję.

W 1394 r. wśród podatników było 28 właścicieli i 5 lokatorów. W 1450 r. w 30 domach mieszkało 12 właścicieli, w pozostałych mieszkało ok. 30 lokatorów. W 1500 r. w swoich domach mieszkało 20 właścicieli, w 1550 r. — 19, w 1600 r. — 21, w 1640 r. — 25, w 1703 r. — 22.

Przy Chełmińskiej zamieszkiwali też przedstawiciele władz miasta. W 1394 r. mieszkał tu 1 ławnik, w 1450 r. — 1 ławnik, w 1500 r. nie było żadnego przedstawiciela władz miejskich, w 1550 r. — 1 rajca i 1 ławnik, w 1600 r. — 1 ławnik staromiejski i 1 wdowa po ławniku przedmiejskim, w 1640 r. — 1 sekretarz, w 1703 r. — 1 ławnik przedmiejski, 1 pisarz.

W XV wieku w północnej i wschodniej części ulicy dominowali zdecydowanie karczmarze (piwowarzy). W południowo-zachodnim odcinku ulicy utrzymywała się przewaga bud lokatorskich, należących do kupców. Poczynając od połowy XV w. aż do połowy XVII w. przy ulicy tej zdecydowanie dominowali piwowarzy. Supremacja ta została naruszona dopiero w końcu XVII w., wraz z powolnym upadkiem cechu, gdy Chełmińska stała się też atrakcyjnym miejscem do zamieszkania dla kupców i przedstawicieli bogatych cechów rzemieślniczych (złotników, kuśnierzy).

3. Ciasna I

(Engengasse: 1382–1593, Engengassin: 1388, Engengasse: 1395–1509, Engengasslein: 1624–1635, ein Gässlein, Rosengässen, das Gässlein in der Junckerhoff: 1703)

Prowadziła od południowo-wschodniego narożnika placu przy kościele św. Jana (narożniki ulic Jęczmiennej, Szkolnej) do furty wiodącej przed 1454 r. do zamku, a potem do strzelnicy (*Schiessgarten*). Przecinała w swoim biegu Mostową. Przez cały okres zachowała tę samą nazwę, podkreślającą jej bardzo wąski trakt, szczególnie na odcinku między Mostową a furką do strzelnicy. W pierwszej połowie XVII w., dla uwypuklenia może jej podrzędnego charakteru, określano ją nawet jako „uliczkę” (*Engengasslein*). Tę samą nazwę nosiły jeszcze dwie ulice staromiejskie (zob. Ciasna II, Panieńska).

W XV w. stało przy niej najprawdopodobniej 6 bud mieszkalnych, które następnie przebudowano na spichrze zbożowe. W połowie XVII i na początku XVIII w. znajdowało się tu 6 spichlerzy i 1 buda mieszkalna.

W 1394 r. mieszkało tu 5 podatników, w tym kupiec i ślusarz. W 1455 r. mieszkało tu 5 podatników o nieokreślonym zawodzie. W tym czasie domy przy tej ulicy należały do kupca, kaletnika, lekarza, 2 do osób o nieznanym zawodzie, 2 do kościoła św. Jana, 1 do mennicy. W 1500 r. spośród 4 spichlerzy i 3 bud — 6 należało do kupców, 1 do kościoła św. Jana. W 1550 r. 4 spichrze należały do kupców, 2 budy do osób o nieznanym zawodzie, 1 do kościoła św. Jana. W latach 1600–1703 do kupców należało 6 spichlerzy (w 1600 r. 2 należały do gdańszczanina), do kościoła św. Jana — 1 buda.

Wśród 5 podatników w 1394 r. był 1 właściciel i 4 lokatorów, w 1455 r. mieszkało tu 2 właściciele i 3 lokatorów. Wraz z pojawieniem się tu spichlerzy ulica nabrała charakteru gospodarczego. Jedyne w budzie należącej do kościoła św. Jana mieszkali dzwonnicy z tej świątyni.

4. Ciasna II (dziś nie istnieje)

(Engengasse: 1394–1508, Engengassen: 1449, Engengasse: 1525, Engengasslein: 1583–1600, hinter Unser Lieben Frauen: 1423–1432, 1580–1585, hinter der s. Marien Kirchen: 1599–1639, parva platea: 1616, Gässlein: 1703)

Ta nieistniejąca już dzisiaj uliczka była przedłużeniem ul. Przy Kościele NMP w kierunku murów miejskich. Aż do początku XVII w. określano ją jako „Ciasną”, podobnie jak analogiczną uliczkę w południowo-wschodniej części Starego Miasta. Już jednakże w XV w., i stale w pierwszej połowie XVII w., kojarzono nazwę tego odcinka z położonym w pobliżu kościołem NMP i ulicą przylegającą doń od zachodu (Za Kościołem

NMP). Trudno jest ustalić, czy raz wzmiankowane miano łacińskie dotyczy nazwy własnej uliczki, czy jest tylko określeniem jej cechy („mała”).

W XV w. stały przy niej 3 budy, w XVII–XVIII w. — 2 budy.

W 1394 r. było tu 2 podatników: szewc i osoba o nieznannej profesji. W 1455 r. 2 budy tu stojące należały do kupców, 1 do sukiennika. W 1500 r. mieszkały tu 3 osoby o nieznanym zawodzie. W 1550 r. mieszkała tu 1 osoba o nieznanym zawodzie, 2 następne budy należały do kupca i cieśli okrętowego. W 1600 r. budy należały do powroźnika, kupca i szlachcica, ale nikt z właścicieli nie mieszkał tu. W 1640 r. budy należały do powroźnika i korkownika, którzy w nich zamieszkiwali. W 1703 r. budy należały do garbarza i sługi miejskiego, obaj mieszkali w swoich domach.

5. Ducha św.

(Heiligen Geistesgasse: 1371–1426, Heiligin (Heiligen) Geistisgasse: 1397–1455, Heiligen Geistsgasse: 1400–1429, Heiligen Geistgasse, Heiligengeistgasse: 1417–1641, platea Sancti Spiritus: 1394–1631, Ducha św.: 1599, Heilige Geistgasse: 1703)

Łączyła ul. Różaną z Bramą Ducha św., wychodzącą w kierunku Wisły. Tuż za bramą znajdował się szpital i kościół Benedyktynek pw. Ducha św., od czego pochodzi nazwa ulicy.

W XV w. znajdowało się tu 11 pełnowartościowych działek i 10 bud mieszkalnych. W XVII w. było tu 10 domów mieszkalnych, 9 bud, spichlerz i mielcuch, a na początku XVIII w. 10 domów, 10 bud i 1 spichlerz.

W 1394 r. odnotowano w księdze szosu 26 podatników przy tej ulicy. Wśród nich było 6 karczmarzy, 3 kupców, 2 kuśnierzy, 2 krawców, muzyk i 11 osób o nieokreślonym zawodzie. W 1455 r. mieszkało tu 37 podatników, w tym 4 kramarzy, 3 browarzy, 2 karczmarzy, 2 kuśnierzy, cieśla, hakarz, mieszkaniec, krawiec, młynarz, tragarz i 20 osób o nieokreślonej profesji. Spośród stojących tu wówczas domów 16 należało do kupców, po 1 do aptekarza, kramarza i piwowara, zawody właścicieli 2 domów nie są znane. W 1500 r. 11 domów należało do kupców, 3 do piwowarów, 2 do rzeźników, po 1 posiadali kuśnierz, piekarz i szewc, zawodów 3 właścicieli nie znamy. W 1550 r. kupcy posiadali 9 domów, piwowarzy — 4, po 1 — bednarz, lekarz z Elbląga, szklarz, szlachcic, złotnik i osoba o nieznanym zawodzie, 1 działką administrowała rada, 1 należała do cechu kuśnierzy. W 1600 r. piwowarzy posiadali tutaj 6 domów, kupcy i krawcy po 4, szlachta 2, po 1 — cegielnik, kowal, pastor i osoba o nieznanym zawodzie, 1 budą administrowała rada. W 1640 r. piwowarzy posiadali 6 domów, szlachta — 3, tokarze i krojownicy sukna po 2, po 1 — kancelista, kowal, stolarz, zawodów 4 właścicieli nie znamy, 1 buda należała do rady. W 1703 r. piwowarzy posiadali

6 parceli, kupcy — 4, przedstawiciele inteligencji — 3 (kancelista i 2 nauczycieli gimnazjum), krawcy — 2, po 1 mieli: szlachcic, szmuklerz, wiadownik i złotnik z Warszawy, rada administrowała 1 budą, 1 dom posiadał szpital św. Wawrzyńca.

W 1394 r. mieszkało tu 10 właścicieli i 16 lokatorów. W 1450 r. w swoim domu mieszkało tu 4 właścicieli, w 1500 r. — 10, w 1550 r. — 6, w 1600 r. — 10, w 1640 r. — 12, w 1703 r. — 9.

W 1394 r. mieszkał ul. przy Ducha św. 1 rajca, w 1703 r. — wdowa po ławniku przedmiejskim.

W XV w. ulica miała charakter lokatorski — dominowała tu własność kupiecka, wśród lokatorów ubożsi rzemieślnicy. Jedyne w południowej części zamieszkiwali piwowarzy, ale częściowo w domach należących do kupców. Od drugiej połowy XVI w. piwowarzy uzyskali w pełni samodzielną pozycję i dominowali przy tej ulicy (szczególnie przy jej południowych pierzejach) aż do XVIII w. W części północnej utrzymywała się własność kupiecka ze względu na bliskość Rynku. Na początku XVIII w. w domach przy tej ulicy mieszkało stosunkowo dużo przedstawicieli inteligencji i bogatych rzemiosł. W połączeniu z zamieszkującymi tu piwowarami i kupcami nadawało to ulicy Ducha św. wyraźnie ekskluzywny charakter.

6. [Fosa Staromiejska]

(Swebogen: 1394–1398, Swebogen retro murum: 1396, hynder der mauver Alde Thornischthor: 1449, bie der mawer hinter Unser Liben Frauen: 1429, by dem swebogin: 1434, hinder der mawer by den groen monchen: 1437, under den swebogen: 1439, hinder der Mawer: 1434–1505, hinder der Mauer bey dem Alden Thornischen Thore (Altthornischen Thore): 1451–1599, bey der mauer: 1452, bey dem Aldthornischen Thore: 1447–1457, hinter ULF an der Statmawer: 1457, ahn der Mauer nach dem Alten Tornisch Thor: 1573, am Altthornischen Thor an der Stadtmauer: 1617–1632, an der Stadtmauer beim (nehst dem) Altthornischen Thor: 1625–1641)

Nazwami tymi określano uliczkę biegnącą wzdłuż murów od Bramy Starotoruńskiej do Bramy Chełmińskiej. Pierwotnie orientowano położone tam budy wobec *Swebogen*, pod którym to określeniem rozumieć należy łuki przymurne⁶. Nazwa uliczki później (wraz ze *swebogen*?) przeniesiona została na przeciwległą stronę murów (zob. Podmurna). Omawiany odcinek określano też w zależności od lokalizacji bud jako położony za kościołem NMP, a jeszcze częściej przy Bramie Starotoruńskiej.

⁶ T. Jasiński, *Z zagadnień topografii*, s. 38. Warto może podkreślić, że w późniejszym okresie to nie jedna z baszt, ale właśnie Brama Paulerska określana była mianem *Swebogen* = *Schwiebogen* (por. Podmurna).

Przy murach na odcinku między Bramą Starotoruńską a Bramą Chełmińską stało w XV w. ok. 24–25 bud. Na początku XVIII w. bud tych było już tylko 13.

W 1394 r. mieszkało tu 25 podatników, wśród których było 3 krawców, 2 kuśnierzy, furman, kaletnik, szewc i 17 osób o nieznanym zawodzie. W 1455 r. mieszkało tu 4 rzeźników, cieśla, mydlarz, pośrednik, szewc i 15 osób o nieznanym zawodzie. W 1450 r. do rady należało zapewne 17 bud, do rzeźników — 4, po 1 posiadali furman, kupiec i szewc. W 1500 r. rada posiadała 20 bud, pozostałe należały do 2 rzeźników, kowala i osoby o nieznanym zawodzie. W 1550 r. do rady należało 21 bud, 1 posiadał cieśla, 2 — osoby o nieznanym zawodzie. W 1600 r. do rady należało zapewne około 11 bud, 2 — do rzeźników. W 1640 r. rada administrowała 11 budami, zawodów właścicieli 2 bud nie udało się ustalić. W 1703 r. posiadali tu domy: sekretarz miejski, kupiec, piekarz i osoba o nieznanym zawodzie. Rada administrowała 7 budami, po 1 posiadały benedyktyнки chełmińskie i gmina luterańska.

Podobnie jak przy innych uliczkach przymurnych dominowali wśród mieszkańców tutejszych bud ubożsi mieszkańcy miasta. W przypadku okolic Bramy Starotoruńskiej charakterystyczne jest liczne występowanie aż do początku XVII w. stosunkowo bogatych rzeźników. Było to zapewne związane z bliskością rzeźni, znajdującej się tuż za bramą.

7. Kozia (dziś część ul. Piekary)

(Czegingasse: 1393–1448, Czegengasse: 1411–1538, Zegengasse: 1486–1532, Czigengasse: 1507–1604, Ziegengasse: 1565–1628, Beckergasse: 1529–1703, Beckerstrasse: 1542, Czigenstrasse: 1546, Ziegen oder Beckergasse: 1633, Fleischergasse: 1628–1641)

Obejmowała odcinek między ul. Starotoruńską na południu a Ciasną II i Przy Kościele NMP na północy. Do początku XVII w. znana jako „Kozia”, aczkolwiek już w XVI w. coraz częściej łączona z położonymi bardziej na południe Piekarami. Ta ostatnia nazwa (*Beckergasse*) dominowała przy określaniu leżących tu domów od połowy XVI w. W XVII w. pojawiła się nowa nazwa oboczna, która funkcjonowała obok „Piekarów” — Rzeźnicka (*Fleischergasse*). Była ona swoistym uwspółcześnieniem poprzedniego miana (Kozia), które odnosiło się do dominującego tu w średniowieczu rzeźnictwa. W okresie załamania tego rzemiosła w XVI w. na miejscu wypieranych rzeźników osiedlali się piekarze, co spowodowało ewolucję nazwy ulicy i powolne jej utożsamianie z Piekarami. W czasie narastającej koniunktury na wyroby mięsne w pierwszej połowie XVII w. i po ponownym pojawieniu się w tym rejonie większej liczby rzeźników odzwierciedleniem tego faktu w hodonomastyce była nazwa „Rzeźnicka”, występująca coraz częściej w latach trzydziestych XVII w. W drugiej

połowie XVII w. doszło zapewne do ostatecznego zaniku samodzielnej nazwy tego odcinka i zaliczano go już stale do ul. Piekary.

W XV w. obejmowała 25 parceli pełnowartościowych, 4 budy i 1 przejazd. W XVII w. było tu 25 domów, buda, 3 spichlerze i przejazd. W 1703 r. stan zabudowy przedstawiał się podobnie, tyle że 1 dom i 2 spichlerze były spalone.

W 1394 r. mieszkało tu 56 podatników, wśród których było po 6 rzeźników i kuśnierzy, 4 kupców, 3 karczmarzy, po 2 kowali i szewców, kaletnik, murarz, nożownik, piekarz, rymarz, ślusarz, 27 osób o nieznanym zawodzie. Ponadto 2 domy należały do beginek. W 1455 r. odnotowano tu 43 podatników, wśród których było po 4 piekarzy i kaletników, po 2 kowali i rzeźników, cieśla, furman, gbur, karczmarz, kramarz, kuśnierz, młynarz, paśnik, 23 osoby o nieznanym zawodzie. Pod względem własnościowym 11 domów należało do kupców, 3 do piekarzy, 2 do karczmarzy, po 1 posiadali kaletnik i rzeźnik, 11 należało do osób o nieznanym zawodzie, w 2 domach mieściły się konwenty beginek. W 1500 r. 7 domów posiadali kupcy, rzeźnicy — 4, kuśnierze — 2, po 1 — kaletnik, kowal, piwowar, pośrednik, powroźnik, szewc, 9 parceli było własnością osób o nieokreślonym zajęciu. Ponadto 2 domy należały do beginek, 1 — do bractwa ubogich. W 1550 r. 8 domów należało do piekarzy, 6 do kupców (w tym do 1 gdańszczanina), po 2 do piwowarów i rzeźników, po 1 do cieśli, kotlarza, krawca, 7 posiadały osoby o nieznanym fachu, 2 domami administrowała rada. W 1600 r. do rzeźników należało 7 działek, do piekarzy — 6, do kupców — 2, po 1 posiadali ciastkarz, hotelarz, kowal, kramarz, kuśnierz, muzyk miejski, piernikarz, piwowar, stolarz, zawodów 3 właścicieli nie udało się ustalić, ponadto 3 działki należały do rady. W 1640 r. 8 domów posiadali rzeźnicy, szewcy — 4, piekarze — 3, szkoci — 2, po 1 — czerwonoskórnik, hotelarz, iglarz, kowal, piwowar, 5 domów należało do osób o nieznanym zawodzie, rada administrowała 3 działkami. W 1703 r. 8 domów posiadali rzeźnicy, 5 — kupcy, po 2 — piekarze i kowale, po 1 pisarz miejski, kołodziej, kramarz, krawiec, malarz, mieczownik, murarz, piwowar, postrzygacz sukna i osoba o nieokreślonym zawodzie. Rada administrowała 2 działkami, 1 należała do kościoła św. Jerzego.

W 1394 r. wśród 56 podatników było 35 właścicieli i 21 lokatorów. W 1450 r. właściciele mieszkali w 15 domach, w 1500 r. — w 18, w 1550 r. — w 19, w 1600 r. — w 18, w 1640 r. — w 20, w 1703 r. — w 19.

Przedstawiciele władz miejskich nie mieszkali przy tej ulicy.

W średniowieczu ulica ta była jednym z głównych siedlisk przedstawicieli rzemiosł skórzanych (kuśnierze, kaletnicy, szewcy) i rzeźników. W połowie XV i na początku XVI w. zaznaczyły się tu inwestycje kupieckie, w połowie XVI w. dominowali rzadko wcześniej spotykani piekarze. Znalazło to odbicie w nazewnictwie ulicy — od tego czasu coraz

część jej łączono ją z położonymi bardziej na południe Piekarami. W XVII i na początku XVIII w. ponownie dominowali rzeźnicy.

8. Kurna (dziś część ul. Żeglarskiej)

(Hunregasse: 1394–1396, Hunnergasse: 1403–1641, Hunnerstrasse: 1554, platea Gallicanea: 1569–1628, Kurna: 1628, Sieglergasse oder Hünner Marckt: 1703)

Ulica ta biegła od skrzyżowania z ul. św. Anny na północ do południowo-wschodniego narożnika Rynku. Była przedłużeniem Żeglarskiej i Świętojańskiej. Należała zapewne do najstarszych ulic w mieście, których powstanie wiązało się jeszcze z okresem funkcjonowania „wyspy”. Pierwotne znaczenie nazwy wywodzić można od podatku — daniny składanej głównie w zbożu (*Hundertschafft*) lub urzędnika pobierającego go (*Hunne, centenarius*)⁷. Stąd można ulicę tę określać jako Danniczą⁸. W późniejszym okresie pierwotne znaczenie nazwy ulicy zostało zatarte i — podobnie jak w wielu innych miastach hanzeatyckich — uzyskała ona „nową” nazwę — Kurna (Kurza, Kokosza). W drugiej połowie XVII w. zaczęto łączyć ulicę z Żeglarską, aczkolwiek utrzymywała się nazwa nawiązująca do wcześniejszej — „Kurzy Rynek”.

W XV w. znajdowało się przy niej 9 pełnowartościowych działek i 10 bud, które usytuowane były przede wszystkim w pobliżu narożników z Rynkiem i Szeroką. W XVII w. znajdowało się tu nadal 9 działek pełnowartościowych i 8 z wcześniejszych 10 bud: 1 została na początku XVII w. włączona w obręb rozbudowywanego domu warty, 1 zaś scalono z działką narożną (nr 96). Do końca XVII w. połączono jeszcze 2 działki pełnowartościowe, przez co pozostało przy ulicy 16 domów.

Pośród 25 podatników w 1394 r. udało się zidentyfikować 5 kupców, 3 pantoflarzy, 1 duchownego, 2 szewców, 1 balwierza i 1 krawca. W 1455 r. mieszkało tu aż 48 podatników, co czyniło z tej ulicy jedną z najgęściej zaludnionych w mieście (2,5 rodziny na dom). Wśród nich było 5 hakarzy, 4 kupców, 2 balwierzy, 2 krawców, 2 murarzy, 2 siodlarzy, konwisarz, mieczownik, młynarz, nożownik, pisarz, płóciennik i tragarz, profesji 24 podatników nie udało się ustalić. W tym samym czasie spośród domów tu stojących 17 należało do kupców, 1 do sługi kościelnej, 1 do osoby o nieznanym zawodzie. W 1500 r. domy należały do 6 kupców, 4 konwisarzy, 3 pośredników, 1 tragarza i 4 osób o nieznanym zawodzie. W 1550 r. nieruchomości posiadało 6 kupców, 2 piekarzy, 1 konwisarz, 1 szyper, 1 kuśnierz i 7 osób o nieznanym zawodzie. W 1600 r. struktura zawodowa mieszkańców ulicy stała się jeszcze barwniejsza. Domy

⁷ E. Volckmann, *Rechtsaltertümer in Strassennamen*, Würzburg 1920, s. 34–37.

⁸ K. Mikulski, *Topografia i hodonomastyka*, s. 18–19.

posiadało 3 kupców (w tym 1 z Gdańska), 3 kuśnierzy, balwierz, kaletnik, krawiec, łaźiebnik, piekarz, szewc, szlachcic, ślusarz i 4 przedstawiciele nieznanymi profesjami. W 1640 r. wśród posesorów spotykamy 2 kupców, 1 szkota, 1 kramarza, 2 balwierzy, 1 kaletnika, 2 krawców, 2 kuśnierzy, 1 złotnika i 5 osób o nieokreślonym zawodzie. Wreszcie w 1703 r. 8 domów należało do kupców, 2 do perukarzy, 3 do szmuklerzy, 1 do kramarza, 1 do kancelisty, 1 do osoby o nieznanym zawodzie.

Wśród 24 podatników w 1394 r. było 9 właścicieli i 15 lokatorów. Szczególnie budy stojące przy tej ulicy stanowiły części fortun patrycjuszowskich. W 1450 r. w 12 domach mieszkali nadal lokatorzy, w 7 — właściciele. W 1500 r. mieszkano tu już 12 właścicieli i 6 lokatorów, w 1550 r. — 10 właścicieli i 8 lokatorów, w 1600 r. — 12 właścicieli i 6 lokatorów, w 1640 r. — 13 właścicieli i 4 lokatorów, w 1703 r. — 11 właścicieli i 5 lokatorów.

Przy ulicy tej mieszkali tylko nieliczni przedstawiciele władz miejskich: w 1450 r. wdowa po rajcy, w 1500 r. — 1 rajca i w 1600 r. — 1 ławnik przedmiejski.

Kurna należała do grupy ulic o najslabiej zaznaczonej dominacji jakiegokolwiek profesji. Spowodowane to zostało bliskością Rynku i lokatorskim charakterem ulicy w średniowieczu. Stojące tutaj domy były wdzierżawiane przez bogatych kupców uboższym mieszkańcom. Osiedlali się przy Kurnej hakarze, drobnymi handlarzami starającymi się o umiejscowienie kramu jak najbliżej głównego szlaku handlowego, pośrednicy i tragarze. W miarę upływu czasu, zgodnie z trendem obserwowanym w całym mieście, zmniejszała się liczba działek lokatorskich. Proces ten trwał do połowy XVII w., po czym nastąpił znów wzrost liczby działek zamieszkiwanych przez lokatorów.

9. Mostowa

(Vergasse: 1372–1493, 1543, Veergasse: 1400–1465, Vehergasse: 1409–1434, Fergasse: 1424–1531, Feergasse: 1425–1517, Fehergasse: 1426–1507, Vehr-gasse: 1453–1527, Fehrgasse: 1454–1641, Fehrstrasse: 1531–1567, Przewoźna: 1560, Mostowa: 1560–1607, platea Pontali: 1593–1640, Brückengasse: 1621–1703)

Obejmowała odcinek łączący Bramę Przewoźną (potem Mostową) z ul. Szeroką. Szczególnie po zbudowaniu stałego mostu przez Wisłę stała się jedną z najważniejszych ulic miasta, jego główną ulicą wjazdową od strony Wisły. Nazwa jej związana była zawsze z przewozem przez rzekę (*Fehrgasse*). W wersji niemieckiej, mimo zastąpienia przewozu mostem, miano to dominowało w nazewnictwie ulicy aż do połowy XVII w. W określeniach łacińskich i polskich wcześniejsza nazwa (Przewoźna) ustąpiła wyraźnie w drugiej połowie XVI w. miejsca nowej (Mostowa,

platea Pontali). Na początku XVIII w. również w wersji niemieckiej określano ją już wyłącznie jako *Brückengasse*.

Znajdowało się tu w XV w. 38 samodzielnych działek, 5 bud i budynek mennicy. W 1640 r. były tu 33 samodzielne działki i 11 spichlerzy, przylegających bezpośrednio do ulicy. Własne spichlerze na zapleczu posiadało ponadto 10 parceli. Te ostatnie funkcjonowały już w średniowieczu, Mostowa była bowiem najstarszym miejscem zamieszkania kupców zbożowych w Toruniu. Wraz z rozwojem handlu zbożem i budową mostu przez Wisłę znaczenie ulicy wyraźnie rośnie. Było tu największe skupisko powierzchni magazynowej na terenie miasta. W 1703 r. znajdowały się tu dalej 33 działki mieszkalne (w tym 4 budy), 9 spichlerzy i 3 przejazdy.

W 1394 r. wśród 74 podatników udało się określić zawód dla 23 kupców, 2 kowali, 1 złotnika, 1 pancernika, 1 mincerza, 1 kramarza, 1 krawca, 1 kuśnierza, 1 piekarza, 1 szewca, 1 wębornika i 1 bednarza. W 1455 r. wymieniono przy tej ulicy 75 podatników, wśród których było 5 kupców, 2 kuśnierzy, 2 krawców, 2 tragarzy, browarz, mieszkaniec, kowal, krawiec, mincerz, nożownik, płatnerz, postrzygacz, rzeźnik, szyper, winiarz i złotnik. Aż dla 52 podatników nie ustalono zawodu, przeważali wśród nich najemnicy niesamodzielni ekonomicznie, nie posiadający praw miejskich. W tym samym czasie spośród 45 działek przy tej ulicy 27 należało do kupców, 2 do płatnerza, po 1 do złotnika, kramarza, lekarza, postrzygacza, rzeźnika, zawodów 8 właścicieli nie udało się ustalić. Odrębne działki posiadał Zakon (mennica), cech karczmarzy i kościół św. Jana. W 1500 r. 46 działek należało do: 21 kupców, 2 kucharzy, 2 duchownych, bednarza, cieśli, kotlarza, kowala, piekarza, piwowara, rymarza, rzeźnika i 9 osób o nieustalonym zajęciu. Pojedyncze działki posiadały: kapituła chełmińska, kościół św. Jana, cech karczmarzy i rada. W 1550 r. spośród 42 działek 25 należało do kupców (w tym 2 do gdańszczan), 2 do kołodziejów, po 1 do kotlarza, nożownika, płatnerza, pośrednika, strażnika, ślusarza i 5 osób o nieznanym zawodzie. Osobne działki posiadały instytucje: bractwo ubogich, cech karczmarzy, kościół św. Jana i rada. W 1600 r. właścicielami 28 działek byli kupcy (w tym 2 gdańszczan), 2 — kartownicy, po 1 mieli — kołodziej, konwisarz, kotlarz, nożownik, szlachcic i 6 osób o nieznannej profesji. Swoje działki posiadały nadal: cech piwowarów i rada. W 1640 r. spośród 43 działek 27 należało do kupców, 2 do ślusarzy, po 1 do balwierza, konwisarza, kuśnierza, malarza, nauczyciela gimnazjum, piwowara, szewca, szypra, złotnika i 4 osób o nieustalonym zawodzie, 1 działkę posiadał także zarząd szpitali toruńskich. W 1703 r. z 44 działek — 31 należało do kupców, po 2 do piwowarów i przedstawicieli inteligencji (poczmistrza i prawnika), po 1 do introligatora, konwisarza, kotlarza, kowala, krawca, szklarza i osoby o nieznannej profesji. Swoje działki posiadały też: cech szewców i gmina luterańska.

W 1394 r. zamieszkiwało przy tej ulicy około 33 właścicieli i 41 lokatorów, w 1455 r. zaś 23 właścicieli i 52 lokatorów. W 1500 r. w kamienicach przy tej ulicy mieszkało 18 właścicieli, w 1550 r. — też 18, w 1600 r. — 24, w 1640 r. — 26, w 1703 r. — 23.

W 1394 r. mieszkał tu 1 ławnik, w 1450 r. — 3 rajców, w 1500 r. — nie mieszkał tu żaden przedstawiciel władz miejskich, w 1550 r. — 2 rajców i 1 ławnik, w 1600 r. — 4 ławników staromiejskich i 2 przedmiejskich, w 1640 r. — 1 rajca, 2 wdowy po rajcach, 2 ławników staromiejskich i 2 przedmiejskich, w 1703 r. — 1 rajca, 1 wdowa po rajcy i 1 ławnik staromiejski.

Przy Mostowej dominowali zawsze kupcy. W północnej części ulicy, w pobliżu Szerokiej, mieszkali przedstawiciele rzemiosł metalowych i innych. W miarę upływu czasu znaczenie gospodarcze ulicy rosło; szczególnie zaważyła na tym budowa stałego mostu przez Wisłę. W odróżnieniu od innych ulic prowadzących w kierunku Wisły Mostowa nie utraciła swego wcześniejszego charakteru ekonomicznego. W XVII w. przy tej ulicy mieszkała znaczna część aktywnych kupców toruńskich.

10. Most Paulerski (dziś Most Pauliński)

(Pauler Brücke: 1394–1640, pons predicatorum: 1396, Pauliner Brücke: 1703)

Most ten leżał już poza obrębem murów Starego Miasta, ale lokatorzy bud na nim posadowionych zawsze byli ujmowani w wykazach czynszów staromiejskich. Również w katastrze z końca XVIII w. budy na moście zaliczono do Starego Miasta. Most łączył Bramę Paulerską z bramą nowomiejską położoną obok kościoła św. Mikołaja i klasztoru Dominikanów w Nowym Mieście.

W XV w., podobnie jak na początku XVIII w., stało tu 17 bud mieszkalnych. W 1394 r. mieszkało w nich 3 iglarzy, 2 kielbaśników, 2 paśników, krawiec, murarz, nożownik, szklarz, ślusarz i 4 osoby o nieokreślonym zawodzie. W XV w. budy te stały się wyłączną własnością rady. W jej posiadaniu pozostawały też w 1703 r. W tym ostatnim roku mieszkali w nich przedstawiciele plebsu i ubogich rzemiosł: 4 śludzy miejscy, geometra, piekarz, 2 mosiężników, gwoździarz i 9 osób o nieznanym zawodzie.

11. Panińska (dziś część ul. Rabińskiej)

(Beckergasse by dem Heiligen Geiste: 1385, parua platea: 1394, Twergasse bey dem Heligen Geistthor: 1408, Twergasse: 1414–1426, bey dem Heiligen Geist Thore: 1421, 1600–1637, Enge(n)gasse (bey des Heiligen Geists gasse): 1423–1496, Engen Heiligegeistgasse: 1426, Cleynengasse: 1427–1464, Beckergasse: 1435, 1509, 1609, kleyne Engengasse: 1462, Cleyne Beckergasse: 1449, Finstergasse: 1452–1467, Jungfraw(en)gasse: 1467–1594, Jungfer(n)gasse: 1467–1639, Hühnergasschen oder Jungfergasse: 1703)

Zmienność nazw tej uliczki w XIV–XV w. spowodowana była niewielkim jej zasięgiem i małą liczbą domów przy niej położonych. Obejmowała ona odcinek między ul. Ducha św. a Piekarami, będący przedłużeniem ul. Rabiańskiej w kierunku zachodnim. Najstarsze miano związane było z dominującymi tutaj piekarzami, ale nie odróżniało uliczki od sąsiadujących z nią Piekarów. Stąd w późniejszym czasie dodawano określenie „mała Piekarska”. Wszystkie nazwania typu „Mała”, „Ciasna”, „Ciemna”, „Ciasna Ducha św.” były próbami znalezienia nazwy odnoszącej się do położenia i długości ulicy, ale na czas dłuższy nie przyjęły się. Największą jeszcze trwałością odznaczyła się „Ciasna”, ale to miano znowu odnosiło się też do dwóch innych ulic Starego Miasta. Dopiero skojarzenie położenia ulicy z klasztorem Benedyktynek przylegającym do miasta w tej okolicy doprowadziło do stabilizacji nazwy (*Junkfergasse*, pol. Panińska). Na początku XVIII w. określano ją też jako „Kurną”, ale nazwa ta nie utrzymała się dłużej.

W XV w. było tu 6 pełnowartościowych działek, 3 spichlerze i mielcuch. W XVII w. stały tu 3 domy mieszkalne, 4 spichlerze i 2 mielcuchy, a na początku XVIII w. 2 domy mieszkalne, 4 spichlerze i 2 mielcuchy.

W 1394 r. mieszkało tu 10 podatników, w tym 2 piekarzy, 2 rzeźników, 1 krawiec i 5 osób o nieokreślonym zawodzie. W 1455 r. mieszkało tu 9 podatników, w tym cieśla, furman, mieszkaniec, kowal i 5 osób o nieokreślonym zawodzie. W tym czasie 3 domy przy tej ulicy należały do kupców, po 1 do kowala i karczmarza, zawody 5 właścicieli nie są znane. W 1500 r. 3 budynki przy tej ulicy należały do kupców, 2 do piwowarów, po 1 posiadali piekarz i pisarz miejski, zawodów 2 właścicieli nie znamy. W 1550 r. 6 domów należało do kupców, 3 do piwowarów, 1 do rzeźnika, w 1600 r. — kupcy posiadali 5 domów, piwowarzy 2, rzeźnik 1, osoba o nieokreślonym zawodzie 1. W 1640 r. 4 domy należały do kupców (w tym po 1 posiadali kupcy z Gdańska i Grudziądza), 2 do piwowara, po 1 do bednarza i rzeźnika, zawodu 1 właściciela nie znamy. W 1703 r. 5 domów należało do kupców, 2 do piwowara, 1 do rzeźnika.

W 1394 r. mieszkało tu 5 właścicieli i 5 lokatorów, w 1450 r. właściciele mieszkali w 6 domach, w 1500 r. — w 3, w 1550 r. — w 2, w 1600, 1640 i 1703 r. — w 1.

Przy ulicy tej w analizowanych przekrojach nie mieszkali żadni przedstawiciele władz miejskich.

Jeszcze w pierwszej połowie XV w. uliczka ta zdominowana była przez przedstawicieli rzemiosł spożywczych. Rozpoczynający się wówczas popyt na zboże i dogodne położenie tutejszych domów — w pobliżu bramy i murów — doprowadziły do przekształcenia większości kamienic przy południowej pierzei w spichlerze. W tym samym czasie działki przy północnej pierzei przerobione zostały na mielcuchy. Ulica straciła w ten sposób swój mieszkalny charakter.

12. Piekary

(Bekergasse: 1385, platea pistorum: 1394, 1630, Beckergasse: 1388–1703, Rechte Beckergasse: 1426, Beckerstrasse: 1539)

Początkowo nazwą tą określano odcinek biegnący od południowo-zachodniego narożnika murów (w pobliżu Krzywej Wieży) do ul. Starotoruńskiej. W XVI w. pod tym mianem coraz częściej rozumiano też dawną ul. Kozią, będącą przedłużeniem Piekarów w kierunku północnym, aż do narożnika ul. Przy Kościele NMP. Nazwa ulicy była jednym z najbardziej konsekwentnie stosowanych określeń hodonomastycznych w Toruniu. Wynikało to z wyraźnej dominacji piekarzy przy tej ulicy.

W XV w. znajdowało się tu 12 pełnowartościowych działek i 5 bud. W XVII i na początku XVIII w. obok 11 kamienic stały przy tej ulicy 3 budy i spichlerz.

W 1394 r. w wykazie szosu zapisano przy tej ulicy 18 podatników, wśród których dominowali piekarze (7) i rzeźnicy (5), ponadto mieszkał tu krojownik sukna i 5 osób o nieznanym zawodzie. W 1455 r. mieszkało tu 41 podatników, wśród których było 11 piekarzy, 4 rzeźników, 2 płócienników, 1 pośrednik i 23 osoby o nieokreślonej profesji. Z 17 domów przy tej ulicy do piekarzy należało 9, do kupców 6, rzeźnik posiadał 1, podobnie jak osoba o nieznanym zawodzie. W 1500 r. obok 9 domów piekarzy znajdowały się tu 3 domy bednarza, po 1 rzeźnika i pisarza, 3 należące do osób o nieznannej profesji. W 1550 r. 5 parcel przy tej ulicy należało do piekarzy, po 2 do kupców i rzeźników, 6 do osób o nieznanym zawodzie, 2 budy administrowane były przez radę. W 1600 r. 7 domów posiadali piekarze, 5 — rzeźnicy, 2 — kupcy (w tym 1 gdańszczanin), 1 — szlachcic; w 1640 r.: 6 — piekarze, 6 — rzeźnicy, 2 — kupcy, 1 — kołtarcz; w 1703 r.: 6 — piekarze, 5 — rzeźnicy, po 1 — kołodziej, krawiec, kupiec i malarz.

W 1394 r. mieszkało tu 14 właścicieli i 4 lokatorów. W 1455 r. domy przy ulicy były gęsto zasiedlone, w 9 z nich mieszkali właściciele. W 1500 r. właściciele mieszkali w 9 domach, w 1550 r. — w 7, w 1600 r. — w 6, w 1640 r. — w 12, w 1703 r. — w 12.

Z przedstawicieli władz miejskich tylko raz, w 1550 r., odnotowałem przy tej ulicy ławnika przedmiejskiego.

Przez cały omawiany okres ulica zdominowana była przez przedstawicieli rzemiosł spożywczych — piekarzy i rzeźników.

13. [Podmurna]

(circa pedellum retro murum: 1394, circa bedellum: 1394–1398, under der mauwir: 1407, hinder der Mauer: 1419–1625, bey (bie) der Mawer: 1428, an der mawer bie sante Niclos: 1429, hinder der mauwer bey dem (fronen)

bothe: 1445–1447, Hynder dem boten: 1449, an der Stadtmauer (Statmauer): 1514–1638, hinter der Mauer zwischen dem Culmischenthore und Grosenthore: 1546, hinter der Mauer zwischen dem Schwiebogen und dem Hohenthore: 1586, am Schwiebogen, am Schwigkbogen: 1565–1635, (an der Stadtmauer, hinter der Mauer) neher (nehst, vorn, neben, bei, hinter) dem Schwiebogen (Schwigkbogen): 1592–1639, hinter dem Collmischengassen an der Stadtmauer: 1622–1631, an der Stadtmauer zwischen dem Schwibogen und Neustadtischenthore: 1627, an der Stadtmauer des Schwiegkbogen und Collmischenthore: 1637)

Wszystkie przytoczone wyżej nazwy odnosiły się do bud usytuowanych przy i naprzeciwko murów miejskich dzielących Stare i Nowe Miasto, „na zapleczu” ul. Chełmińskiej i Szczytnej. Początkowo określone one były jako położone „obok woźnego”, który miał swoją siedzibę w baszcie „Koci Łeb”. Potem, od połowy XVI w., odnosić zaczęto położenie bud do *Schwiebogen*.

Na odcinku przy murach między Bramą Chełmińską a Bramą Kotlarską znajdowało się w XV w. ok. 33 bud, a na początku XVIII w. — 32 budy i przejazd.

W 1394 r. wśród 32 podatników mieszkających w budach podmurnych było 5 paśników, 2 kaletników, nożownik, pantoflarz, szewc, ślusarz i 21 osób o nieznanym zawodzie. W 1455 r. wśród 41 podatników było 3 mosiężników, 2 kaletników, cieśla, kramarz, kuśnierz, murarz, nożownik i 31 osób o nieustalonej profesji. W 1450 r. 19 bud było administrowanych przez radę, do kościoła św. Jerzego należało 6, właścicielami byli też 2 kaletnicy, nożownik i 5 osób o nieznanym zawodzie. W 1500 r. 5 bud należało do osób wykonujących nieznanne zawody, 20 było administrowanych przez radę, 8 było własnością kościoła św. Jerzego. W 1550 r. po 1 budzie posiadali konwisarz, kupiec i piwowar, 11 należało do osób o nieznanym zawodzie, 11 było administrowanych przez radę, 8 należało do kościoła św. Jerzego. W 1600 r. 5 bud posiadali piwowarzy, 4 — kupcy, 2 — rybak, po 1 — cieśla, gwoździarz, kołodziej, murarz, nożownik, szewc, wiadrownik, zawodów 3 właściciele nie udało się ustalić; rada administrowała 12 budami. W 1640 r. cieśle i szewcy posiadali po 2 budy, po 1 mieli: bednarz, gwoździarz, krojownik sukna, kramarz, krawiec, kupiec, hafciarz, strażnik miejski i szewc, zawodów właściciele 10 bud nie znamy, rada administrowała 10 budami, 1 należała do bractwa czeladzi szewskiej. W 1703 r. po 2 budy posiadali: kupcy, nożownicy, piwowarzy, szewcy, po 1 — balwierz, blacharz, gwoździarz, kominiarz, konwisarz, kramarz, krawiec, pantoflarz, paśnik, stolarz, ślusarz, tokarz i złotnik, zawodu właściciela 1 budy nie znamy, rada administrowała 7 budami, po 1 posiadały: bractwo czeladników krawieckich, bractwo czeladników szewskich, szpital Marii Magdaleny i kościół św. Jerzego.

Liczba właścicieli zamieszkujących w swoich budach, szczególnie dla przekrojów wcześniejszych, nie jest łatwa do ustalenia. W 1450 r. mogło ich być 5, w 1500 r. — 7, w 1550 r. — 7, w 1600 r. — 11, w 1640 r. — 19, w 1703 r. — 12.

Przy tym odcinku murów przez cały obserwowany okres mieszkało stosunkowo najwięcej przedstawicieli rzemiosł metalowych i skórzanych.

14. Przy Bramie Kotlarskiej (dziś część ul. Podmurnej)

(al. przy Bramie Wielkiej, circa Valuam Magnam: 1394, zunest dem Grossen Thore ahn dem Statmauern: 1514, by dem Grossen Thore: 1415–1485, an dem Mauer bey dem Newstettischen Thor: 1587, am Breiten Thor: 1602, an dem (Stadt) Mauer neher (nechst, bey) dem Hohen Thor: 1628–1641)

Określeniami tymi obejmowano cztery budy okalające Bramę Wielką (Dobrzyńską, Nowomiejską, Szeroką, Wysoką, Kotlarską) — jedna znajdowała się na północ od bramy, trzy dalsze zajmowały przestrzeń między bramą a oktagonalną basztą „Monstrancja” — oraz budy przymurne znajdujące się w bezpośrednim sąsiedztwie Bramy Kotlarskiej, po obu jej stronach — przez cały okres istniały tu 4 budy, chociaż nie można wykluczyć, że w XV w. było ich nawet ok. 10.

W 1394 r. wśród 11 podatników było 7 ślusarzy i 4 osoby o nieznanym zawodzie. W 1455 r. wśród 6 podatników było 2 ślusarzy, nożownik i 3 osoby o nieznanym zawodzie. W 1450 r. 3 budy należały do kupca, w 1 mieszkał właściciel — ślusarz. W 1500 r. 2 budy należały do mieszkających w nich ślusarzy, 1 — do osoby o nieznanym zawodzie (też mieszkającej w swoim domu), 1 — do kupca. W 1550 r. budy należały do 2 ślusarzy i 2 osób o nieznanym zawodzie (wszyscy tu mieszkali). W 1600 r. 2 budy należały do kupca, 1 do rzeźnika, 1 do ślusarza (tylko ten ostatni mieszkał w tym miejscu). W 1640 r. budy należały do 2 ślusarzy, konwiarza i kotlarza (wszyscy je zamieszkiwali). Wreszcie w 1703 r. właścicielami i mieszkańcami 3 bud byli ślusarze, jedna należała do kościoła św. Jana.

Rejon ten był zdominowany przez przedstawicieli branży metalowej, głównie ślusarzy.

15. Przy Kościele św. Jana (dziś część ul. Kopernika)

(kegen sunt Johann, by deme Kirchoffe: 1404–1481, by synte Johanskirche: 1433, bey dem Kirche: 1474, kegen s. Johannes (Kirche) obir: 1517–1554, ken s. Johannes Kirchoff: 1533, bey s. Johannes Kirche: 1555, Pristergasse: 1556, (gasse) der Kirche zu s. Johann kegenüber: 1594–1611, ex opposito Ecclesie s. Johannis: 1603, gegenüber der Johannis Kirche: 1703)

Uliczka ta przylegała do placu kościelnego od północy, była przedłużeniem ul. św. Anny w kierunku Jęczmiennej (potem Szkolnej). W pierwszych

spisach podatkowych nie była wymieniana, gdyż wchodziła w skład „wyspy”⁹. Poza jednym przypadkiem była zawsze określana w sposób opisowy, oddający jej położenie względem kościoła. Lokalizację niektórych działek przy tej uliczce odnoszono do wychodzących na nią łąw mięsnych (*hynder dem Fleischbenken*: 1432, *bey dem Fleischbenken*: 1379–1437) lub domu proboszcza (*neben Pristerhause*: 1519, *zunest dem Pristerhause*: 1520–1555). Ten ostatni posłużył też jako podstawa krótkotrwałej nazwy ulicy: *Pristergasse* (Księżowska).

W XV w. znajdowały się tu 3 samodzielne działki, 2 budy i wejście na teren łąw mięsnych.

W 1394 r. mieszkało tu 9 podatników, w tym 2 kupców i cegielnik. Wśród 12 podatników z 1455 r. był kupiec, siodlarz, krawiec, pantoflarz, 2 rzemieślników o nieznanym zawodzie i 6 osób o nieokreślonym zajęciu. W 1450 r. 4 parcele należały do kupców, 1 do złotnika. W 1500 r. 2 domy należały do kupców, 2 do kościoła św. Jana, 1 do szklarza. W 1550 r. wśród właścicieli domów przy tej ulicy było 3 kupców, 2 domy należały do kościoła parafialnego. W 1600 r. właścicielami domów byli: kupiec, lekarz i osoba o nieznanym zawodzie oraz kościół św. Jana (2 domy), w 1640 r. „prywatne” posesje przy tej ulicy należały do kupca, balwierza i krawca, a w 1703 r. 3 działki należały do kościoła św. Jana, 1 do gminy luterańskiej, 1 do kupca.

W 1394 r. mieszkało tu 5 właścicieli i 4 lokatorów, w 1455 r. 2 właścicieli i 10 lokatorów. W 1500 r. wśród mieszkańców domów przy tej uliczce był 1 właściciel, w 1550 r. mieszkali tu sami lokatorzy, w 1600 r. — 2 właścicieli, w 1640 r. — 1 właściciel, w 1703 r. nie było prywatnych właścicieli wśród mieszkańców ulicy. Domy należące do kościoła św. Jana stanowiły uposażenie tutejszego proboszcza.

W 1394 r. mieszkał tu 1 rajca i wdowa po łąwniku, w 1450 r. 1 łąwnik.

W średniowieczu ulica ta należała do grupy ulic ekskluzywnych, zamieszkiwanych przez kupców i bogatych rzemieślników (złotników). Z czasem wszystkie działki, poza 1 kamienicą, zostały przejęte przez instytucje kościelne.

16. Przy Kościele NMP (dziś Panny Marii)

(*kegin den barfusen*: 1390, *by den barfusen monchin*: 1391, *bey den barfusen*: 1393–1410, *bey Unser Frawen (Vrowen)*: 1404–1422, *ken Unsir Frouwen*: 1407–1426, *bey Unser Lieben Frauen (Frauwen)*: 1413–1584, *kegen den groen monchen*: 1438, *kegen (ken) Unser Lieben Frauen (Frauwen)*: 1430–1586, *hinder Unser Lieben Frauen*: 1449–1586, *neben Unser Lieben Frauen (Kirchen)*: 1461–1536, *hynder den groen monchen*:

⁹ Por. K. Mikulski, *Problem tzw. „wyspy” toruńskiej w świetle źródeł podatkowych z końca XIV i pierwszej połowy XV wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 61: 1996, z. 1, s. 20–21.

1492, Unser Liben Marien entkegen: 1521, bey der Kirchen Unser Liben Frauen: 1526, ghen groen Kloster: 1533, bey den groen Monchen: 1524, gegend der Liben Marien Kirchen: 1593, gegen der Kirche s. Marien: 1593, der Kirche s. Marien gegenuber: 1597, hinder der s. Marien Kirchen: 1595-1621, hinder der Kirche zu s. Marien: 1600-1601, bey der s. Marien Kirchen: 1607-1632, bey der Kirchen s. Marien: 1627, gegen s. Marien Kirchen: 1609-1626, s. Mariengasse: 1605, der Marien Kirchen kegenüber: 1614-1641, der s. Marien Kirchen über: 1626-1638)

Pod nazwami tymi występowała ulica łącząca Rynek z ul. Kozią / Za Kościołem NMP. Jak wynika już z samego bogactwa określeń, nie miała stabilnego miana. Kojarzono ją zawsze z kościołem NMP i klasztorem Franciszkanów, ale domy określano aż po początek XVII w. jako położone: „przy”, „naprzeciwko”, „za”, „obok”. Analiza częstotliwości występowania tych określeń wskazuje, że nie można właściwie mówić o wyraźnej dominacji któregoś z nich. Dlatego też ulica ta bardzo często była utożsamiana z przylegającą też do kościoła ul. Za Kościołem NMP (por.). Dopiero w latach trzydziestych XVII w. w odniesieniu do domów przy tej ulicy używano już tylko określeń „przy” i „naprzeciwko kościoła NMP”.

Przez cały rozpatrywany okres stało tu 9 pełnowartościowych domów.

W 1394 r. w księdze szosu wykazano przy tej ulicy 6 podatników, wśród których był 1 piekarz i 5 osób o nieznannej profesji. Przy ulicy tej mieszkały też w 2 domach beginki. W 1455 r. wśród 11 podatników było 2 kaletników, cieśla, kramarz, murarz, mydlarz, nożownik, 4 osoby o nieokreślonej profesji. W tym czasie 2 domy należały do kupców, po 1 — do cieśli, kaletnika i nożownika, profesji 2 właścicieli nie udało się ustalić, 2 domy były siedzibami konwentów beginek. W 1500 r. kupcy posiadali 4 domy, 2 należały do osób o nieznanym zawodzie, rada administrowała 2 domami, beginki posiadały 2 kolejne. W 1550 r. kupcy posiadali 3 domy, po 1 — kaletnik, piwowar, złotnik i osoba o nieznanym zawodzie, rada administrowała 1 działką, inna należała do szpitala św. Piotra i Pawła. W 1600 r. po 1 działce posiadali kupiec, lekarz, rzeźnik i szlachcic, 4 — osoby o nieznanym zawodzie, rada administrowała 1 działką. W 1640 r. działki przy tej ulicy posiadali kantor, kupiec, perukarz, rzeźnik, 3 osoby o nieznannej profesji, 1 dom należał do benedyktynek chełmińskich, 1 pozostawał pod zarządem rady. W 1703 r. po 1 kamienicy posiadali pastor, nauczyciel gimnazjum, kupiec, piekarz, szlachcic, ślusarz, 1 osoba o nieznannej profesji. Rada administrowała 2 domami, do benedyktynek chełmińskich należał 1 dom.

W 1394 r. mieszkało tu 3 właścicieli i 3 lokatorów, w 1450 r. w 5 domach mieszkali właściciele, w 1500 r. — w 4, w 1550 r. — w 4, w 1600 r. — w 6, w 1640 r. — w 6, w 1703 r. — w 5.

Podobnie jak w przypadku bliźniaczej ulicy Za Kościołem NMP nie widać tu w średniowieczu zdecydowanej dominacji jakiegoś zawodu.

Obok 2 domów zajmowanych przez konwenty beginiek mieszkali przy tej ulicy przedstawiciele uboższych cechów rzemieślniczych. Do wzrostu walorów osadniczych ulicy doszło po utworzeniu w pobliżu gimnazjum — w 1600 r. pojawili się wśród właścicieli szlachcic, lekarz, potem kantor pobliskiego kościoła. W XVII wieku w zakup domów przy tej ulicy za-inwestowała też rada, zapewne w celu pomieszczenia w nich uczniów gimnazjum.

17. Rabiańska

(Rabiansgasse: 1379–1529, 1556, platea Rabiani: 1394, Rabiesgasse: 1429–1538, Rabingsgasse: 1462–1464, Rabisgasse: 1468–1554, Rabesgasse: 1531–1578, Rabensgasse 1503–1641, platea Corvina: 1616–1625, Krucza: 1596–1614, Raben- oder Arabengasse: 1703)

Rabiańska łączyła południowo-zachodni narożnik placu przy kościele św. Jana (narożniki z Żeglarską i Świętojańską) z ul. Duchy św. Etymologia jej nazwy przez długi czas pozostawała nieodgadnioną zagadką dla badaczy. Próbowano ją wywodzić od niewolników tu mieszkających (*rab*), co sugerowałoby słowiańskie pochodzenie nazwy, ale jest to raczej niemożliwe. Skojarzenie to posłużyło do nazwania ulicy w okresie międzywojennym mianem „Niewolnicza”. W XVIII i XIX w. nazywano ją *Arabengasse*, kojarząc pierwotne miano z nieokreślonymi bliżej w czasie kontaktami z mieszkańcami krajów Islamu. Jeszcze inni próbowali łączyć tę nazwę z zamieszkiwaniem przy niej Żydów, umiejscawiając tu siedzibę rabina. Jest to tłumaczenie nie do przyjęcia, gdyż ludność wyznania możeszowego (w tym też jej duchowni) nie miała w czasach objętych naszymi badaniami prawa do stałego zamieszkiwania w Toruniu. Współczesna nazwa (Rabiańska) jest dźwiękonaśladowczą kopią najstarszego brzmienia tego miana (*Rabiansgasse*). Ulica posiadała swoją nazewniczą kalkę polską — określana była w końcu XVI i na początku XVII w. jako „Krucza”. Znana jest też pod nazwą łacińską — *platea Corvina*. Analiza odmian nazw z pierwszej połowy XV w. skłania mnie raczej do uznania takiego rozumienia również i pierwotnego miana ulicy (od *der Rabe*, pol. „kruk”). Z jej genezą wiązać może należy umiejscowienie w tym rejonie miasta spichrzów zbożowych, które przyciągały zimą ptaki, w tym szczególnie widoczne i głośne kruki.

W XV w. było tu 17 pełnowartościowych działek, 6 spichlerzy i 3 przejazdy, w XVII w. 15 kamienic, 6 spichlerzy, 1 plac pusty i 3 przejazdy, na początku XVIII w. znajdowało się tu 13 kamienic, 8 spichlerzy, mielcuch i 3 przejazdy.

W 1394 r. mieszkało tu 22 podatników, wśród których było 12 kupców, karczmarz, rzeźnik, szyper i 7 osób o nieznannej profesji. W 1455 r. było 37 podatników, w tym 3 karczmarzy, 2 browarników, furman, kupiec,

kuśnierz, lekarz, mieszkaniec, nożownik, piekarz, przedmiestek, rzeźnik, szyper i 22 osoby o nieznanym zawodach. Spośród 23 działek w tym czasie 8 należało do kupców, 3 do piekarzy, po 2 do karczmarzy i rzeźników, po 1 posiadali lekarz, sekretarz, szyper, 4 należały do osób o nieznanym profesji. W 1500 r. 9 działek należało do kupców, 4 do piekarzy, 2 do kuśnierzy, 1 do piwowara, 6 do osób o nieznanym profesji, 1 działkę posiadał kościół św. Jana. W 1550 r. aż 14 działek należało do kupców, 2 do szlachty, 1 do piwowara, 3 do osób o nieustalonym charakterze zawodowym, po 1 działkę posiadały kościół św. Jana, szpital św. Jerzego i benedyktyнки toruńskie. W 1600 r. 11 domów należało do kupców, 3 do piwowarów, po 1 do czapnika i szlachcica, 5 do osób o nieznanym profesji, 1 działkę posiadał kościół św. Jana. W 1640 r. 8 domów należało do kupców, po 2 do bednarzy i szlachty, po 1 posiadali: czapnik, krawiec, piekarz, piwowar, 3 należały do osób o nieokreślonym zawodzie, po 1 działkę posiadały kościół św. Jana, rada i zarząd szpitali miejskich. W 1703 r. 10 działek należało do kupców, 3 do szlachty, po 2 do krawców, piwowarów i szmuklerzy, po 1 posiadali aptekarz i piekarz, rada administrowała 1 domem.

W 1394 r. mieszkało tu 15 właścicieli i 7 lokatorów. W 1450 r. 11 właścicieli mieszkało w swoich domach przy tej ulicy, w 1500 r. — 12, w 1550 r. — 7, w 1600 r. — 10, w 1640 r. — 10, w 1703 r. — 6.

W 1394 r. przy ulicy tej mieszkali rajca i ławnik, w 1450 r. — pisarz miejski, w 1500 r. — 1 rajca.

Rabiańska należała w średniowieczu do ulic o przewadze osadnictwa kupieckiego. Już jednak w 1455 r. kupców mieszkających w tym rejonie nie było. Domy mieszkalne przy tej ulicy, szczególnie przy jej północnej pierzei, zamieniane były na spichlerze. Tam też dominowała własność kupiecka. Przy południowej pierzei zaznaczyła się najpierw przewaga rzemiosł spożywczych, a następnie (od początku XVII w.) własności szlacheckiej i związanych ze szlachtą szmuklerzy i krawców polskich.

18. Różana

(kegin (ken) Peter vom Nichte: 1375–1417, circa Petrum de Nichte: 1394, Rozengasse: 1411–1456, Rosengasse: 1423–1703, Rosingasse: 1450, Rossengasse: 1454–1565, Rossenstrasse: 1530–1545, platea Rosarum: 1632)

Łączyła ona Rynek z ul. Kozią. Jej położenie było o tyle nietypowe, że posiadała część pierzei wspólnej z Rynkiem (zob. wcześniej). Początkowo ulica występowała w źródłach bez nazwy własnej, a domy przy niej były określane jako stojące naprzeciw domu Piotra vom Nichte. Sformułowania tego raczej nie należy traktować jako stałego miana stosowanego też wcześniej w odniesieniu do omawianej ulicy¹⁰. Dom Piotra (czy też

¹⁰ Por. T. Jasiński, *Z zagadnień topografii*, s. 33.

Piotrów) vom Nichte był położony na rogu ul. Ducha św. i Różanej, co więcej, obejmował prawie całą południową pierzeję tej ostatniej między ul. Ducha św. a Kozią. Stąd bardzo łatwo było określać domy leżące przy przeciwległej, północnej pierzei ulicy jako *kegen Peter vom Nichte*. Argumentem, który raczej wyklucza uznanie tej nazwy za stałą jest fakt, że Piotr vom Nichte, a dokładnie trzech Piotrów: ojciec, syn i wnuk żyło w czasie, gdy od ich nazwisk określano ulicę¹¹. Na początku XV w. utrwaliło się (a może tylko zostało po raz pierwszy zapisane) miano *Rosengasse* dla omawianego odcinka. Wywodząco je od „róży” — K. Górski sugerował alegoryczny charakter tej nazwy, mającej świadczyć o nieprzyjemnym zapachu odczuwanym tutaj¹². Argument ten traci jednak na wadze, jeśli weźmiemy pod uwagę, że nieprzyjemne wonie były generalnie charakterystyczne dla ulic miejskich w średniowieczu. Znacznie racjonalniejsze wydaje się wyprowadzenie jej z niemieckiego słowa *der Ross* (pol. „rumak, koń”) w znaczeniu „Końska”. Nazwie tej dali zapewne początek mieszkający w tej okolicy kowale oraz rzemieślnicy zajmujący się produkcją uprzęży i wozów¹³. Co więcej, ulica ta posiadała swoją kontynuację za murami miejskimi. Owa przedmiejska „Różana” prowadziła właśnie do Rozgartu (*Rossgarten*) — czyli stadniny miejskiej¹⁴. Można się w niej doszukiwać też analogii z innym bliźniaczym określeniem z tego czasu — młynem końskim (*Rossmühle*). Później pierwotne znaczenie miana zatarto się i było ono kojarzone z różami, stąd Różana i łac. *platea Rosarum*.

Przez cały badany okres stało tu 12 pełnowartościowych domów i 6 bud, z tym, że w 1703 r. 9 domów i wszystkie budy spłonęły w pożarze podczas oblężenia miasta przez Szwedów.

W 1394 r. odnotowano tu 23 podatników, wśród których było 4 kupców, 3 kramarzy, 3 szewców, kowal, paśnik, piekarz, rzeźnik i 9 osób o nieustalonej profesji. W 1455 r. mieszkało tu 33 podatników, wśród których było: 3 krawców, 2 kuśnierzy, 2 szewców, furman, karczmarz, kupiec, łąziebnik, mieszkaniec, murarz, pośrednik, prawnik, rzeźnik i 17 osób o niesprecyzowanym rodzaju zajęcia. W 1450 r. 12 działek należało do kupców, po 1 do kramarza, krawca, kuśnierza i piekarza, zawodów 2 właścicieli nie udało się ustalić. W 1500 r. kupcy posiadali 12 działek, kowale — 2, duchowny — 1, 3 należały do osób o nieznanym zawodzie; w 1550 r. kupcy — 12, kowale — 4, kuśnierz — 1, powroźnik — 1;

¹¹ A. Semrau, *Katalog der Geschlechter und der Ratsstuhles in der Altstadt Thorn 1233–1602*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins”, 1938, H. 46, s. 74: Peter I — ławnik 1383–1403, Peter II — ławnik 1415–1416, rajca 1417–1418; Peter III — ławnik 1440, rajca 1441–1449.

¹² K. Górski, *Dom i środowisko rodzinne Mikołaja Kopernika*, Toruń 1987, s. 22.

¹³ Por. K. Mikulski, *Topografia i hodonomastyka*, s. 25. W połowie XV w. przy staromiejskiej Różanej mieszkało aż 4 kowali.

¹⁴ K. Mikulski, *Topografia przedmieść*, s. 19.

w 1600 r. kupcy 6, kowale, piwowarzy i szlachta po 2, po 1 — kotlarz, kramarz, powroźnik i szyper, zawodów 2 właścicieli nie znamy; w 1640 r. krojownik sukna posiadał 3 domy, po 2 — kupcy, kuśnierze, rzeźnicy, po 1 — balwierz, introligator, krawiec, nauczyciel gimnazjum, szewc, szkot i tokarz, zawodów 2 właścicieli nie ustaliłem; w 1703 r. po 3 działki przy tej ulicy posiadali kupcy, kuśnierze i piekarze, po 1 — introligator, urzędnik kancelarii miejskiej, malarz, pasamonik, szewc, szklarz, tokarz i 2 osoby o nieznanym zawodzie.

W 1394 r. wśród podatników z tej ulicy było 12 właścicieli i 9 lokatorów. W 1450 r. właściciele mieszkali w 6 domach, w 1500 r. — w 6, w 1550 r. — w 6, w 1600 r. — w 8, w 1640 r. — w 13, w 1703 r. — w 3, z tym, że w 9 dalszych spalonych domach mieszkali wcześniej właściciele, dla których działki te były jedynymi nieruchomościami, jakie posiadali na terenie miasta.

W 1394 r. mieszkał tu 1 ławnik, w 1450 r. — 1 rajca, w 1500 r. — wdowa po rajcy, w 1640 r. — 1 rajca, w 1703 r. — wdowa po rajcy. Wszyscy ci urzędnicy mieszkali w tej samej kamienicy, na rogu Różanej i Ducha św. — zdecydowanie najbardziej wartościowej posesji przy omawianej ulicy.

Skład zawodowy mieszkańców i właścicieli działek przy tej ulicy był bardzo zróżnicowany. Mieszkał się przy niej zasięg osadnictwa kupieckiego i rzemieślniczego. W ramach tego ostatniego szczególną rolę odgrywali mieszkający tutaj kowale (w 1550 r. aż 4). Liczniej reprezentowani byli też kuśnierze i krawcy.

19. Rynek Staromiejski

(am Ringe: 1380-1703, am Markte)

Położenie i nazwa tej części miasta nie wymagają żadnych komentarzy. Można tylko dodać, że w średniowieczu odróżniano od siebie poszczególne pierzeje Rynku, nadając im stałą kolejność i numerację. Pierwszą pierzeją Rynku była jego część południowa, drugą — zachodnia, trzecią — północna, czwartą — wschodnia.

Wokół Rynku znajdowało się w XV w. 40 pełnowartościowych działek, 6 bud oraz ławy śledziowe zajmujące obszar całej parceli. Do połowy XVII w. zaszły jedynie nieznaczne zmiany — w miejscu zlikwidowanych ław śledziowych wybudowany został następny dom, tak że przy Rynku znajdowało się 41 kamienic z zapleczeniami i 6 bud. Do początku XVIII w. 4 budy na rogu Rynku i Kurnej zostały przebudowane w jeden dom i zaliczone do ul. Kurnej, przy Rynku stało więc 40 kamienic i 4 budy — jednak aż 9 kamienic przy zachodniej pierzei Rynku było zrujnowanych w wyniku pożaru miasta w trakcie oblężenia przez Szwedów.

Pod koniec XIV w. przy Rynku wymieniono 104 podatników szosu. Wśród nich było 56 kupców, 3 konwisarzy, 2 kramarzy, aptekarz, kuśnierz, mincerz, pantoflarz, pisarz, rzeźnik, szklarz i 36 osób o nieokreślonym zawodzie. W 1455 r. wymieniono 69 podatników, wśród których było 24 kupców, 4 kramarzy, 2 krawców, aptekarz, balwierz, browarz, czapnik, hakarz, konwisarz, kuśnierz, pantoflarz, postrzygacz, rymarz, siodlarz, tragarz, złotnik i 26 osób o nieokreślonym zawodzie. W tym samym czasie spośród 47 domów do kupców należały 33 (w tym 1 do warszawianina), do kramarzy i rymarzy po 2, 1 do piwowara, 6 należało do osób o nieokreślonym zawodzie. Dwór Artusa należał do bractwa św. Jerzego, ławy śledziowe i 1 kamienica administrowane były przez radę. W 1500 r. było przy Rynku tyle samo domów co pięćdziesiąt lat wcześniej, a spośród nich 30 należało do kupców (w tym 1 z Kostrzyna, 1 z Warszawy i 1 z Poznania), 3 do duchownych, 2 do balwierzy, po 1 posiadali kaletnik, konwisarz, kuśnierz, lekarz, siodlarz, 4 należały do osób o nieokreślonej profesji. Rada zarządzała 2 działkami, bractwo św. Jerzego — Dworem Artusa. W 1550 r. rozkład własności 47 działek wyglądał następująco — kupcy posiadali 26 parceli (w tym 1 gdańszczanin), balwierze, konwisarze, piwowarzy i złotnicy po 2, po 1 działkę mieli kaletnik, krawiec, krojownik sukna, kucharz, lekarz, piekarz, 3 działki należały do osób o nieznanym zawodzie. Rada administrowała 2 działkami (ławy śledziowe, dom pisarza miejskiego), bractwo św. Jerzego — 1, cech karczmarzy — 1. W 1600 r. 26 kamienic należało do kupców, 6 do krojowników sukna, po 1 mieli: hotelarz, konwisarz, korkownik, kramarz, krawiec, lekarz, pastor, piekarz, szewc i 3 osoby o nieznannej profesji. Rada administrowała 1 działką (siedziba kancelarii miejskiej), bractwo św. Jerzego — 1 i cech piwowarów — 1. W 1640 r. kupcy posiadali 19 kamienic (w tym 1 z Grudziądza), balwierze, krojownicy sukna i kramarze po 3, aptekarze i pastory po 2, po 1 posiadali: hotelarz, kuśnierz, lekarz, łąziebnik, piekarz, pisarz, piwowar, szkot i 5 osób, których zawodu nie znamy. Spośród instytucji tylko bractwo św. Jerzego utrzymało w swoim posiadaniu Dwór Artusa, a rada siedzibę kancelarii miejskiej. W 1703 r. przy Rynku stało 45 kamienic (w tym 9 spalonych). Spośród nich 26 należało do kupców, 7 do przedstawicieli inteligencji (3 urzędników kancelarii miejskiej, nauczyciela gimnazjum, 2 wdów po pastorach luterańskich i wdowy po pastorych gminy kalwińskiej), 2 do kuśnierzy, po 1 do: chirurga, kramarza, mieczownika, piekarza, piwowara, rymarza, sukiennika i złotnika. Liczba działek w posiadaniu instytucji nie uległa zmianie.

W 1394 r. wśród podatników szosu wymienionych było tutaj 65 właścicieli i 39 lokatorów. W 1455 r. analogicznie było 27 właścicieli i 42 lokatorów. W kolejnych latach liczba właścicieli mieszkających w domach przyrynkowych wynosiła: w 1500 r. — 27, 1550 — 35, 1600 — 37, 1640 — 37, 1703 — 32. Na mniejszą liczbę właścicieli w tym ostatnim przekroju

poważny wpływ miał fakt, że aż 8 mieszkańców zachodniej pierzei Rynku straciło na skutek pożaru swoje miejsca zamieszkania. Przed pożarem zamieszkiwało więc przy Rynku aż 40 właścicieli.

W 1394 r. przy Rynku mieszkało 6 rajców, 4 ławników i 1 były ławnik. W 1450 r. mieszkało tu 5 rajców, 2 ławników, 1 były rajca, 3 wdowy po rajcach i 1 wdowa po ławniku, w 1500 r. — 4 rajców i 1 ławnik, w 1550 r. — 8 rajców, 3 ławników staromiejskich i 2 ławników przedmiejskich, w 1600 r. — 5 rajców, 1 ławnik staromiejski, 1 ławnik przedmiejski, 2 wdowy po rajcach, 1 wdowa po ławniku, w 1640 r. — 2 rajców, 3 ławników staromiejskich, 2 ławników przedmiejskich i 2 wdowy po rajcach, w 1703 r. — 2 rajców, 3 ławników staromiejskich, 2 ławników przedmiejskich, 1 sekretarz, 3 wdowy po rajcach.

W rejonie Rynku przez cały rozpatrywany okres dominowało osadnictwo kupieckie. Obok kupców egzystowali tu przedstawiciele ekskluzywnych rzemiosł, potem inteligencji miejskiej. Wśród mieszkańców tutejszych kamienic znajdowało się najwięcej przedstawicieli władz miejskich — Rynek przez cały rozpatrywany okres pozostawał najważniejszą i najbardziej ekskluzywną częścią miasta.

20. Starotoruńska (dziś część ul. Kopernika)

(Aldin Thorunschingassin: 1386, platea Antiqua Thorunensis: 1394, Alden Thorunschingasse: 1399, Aldenthornische(n)gasse: 1408–1542, Altthornische(n)gasse: 1572–1703, Altthornische- oder Johannisgasse: 1703)

Była przedłużeniem ul. św. Anny w kierunku zachodnim. Rozdzielała ul. Piekary z Kozią i dochodziła do Bramy Starotoruńskiej, jedynej wychodzącej z miasta w kierunku zachodnim. W nazwie ulicy, podobnie jak i bramy, zachowana została tradycja ważności Starego Torunia (a zapewne przede wszystkim tamtejszego brodu) dla miasta, mimo iż w późniejszym okresie rola przeprawy uległa zmianie, a sama osada funkcjonowała jako mało znaczący folwark zakonny. Fakt utrzymania się nazwy ulicy jest może najważniejszym z argumentów wskazujących na dłuższy niż sugerowany w literaturze okres funkcjonowania przeprawy (brodu) w Starym Toruniu. Na początku XVIII w. stosowano wymiennie nazwę „Świętojańska”, ale ostatecznie nie przyjęła się ona.

W XV w. było tu 18 pełnowartościowych działek i 2 budy. W XVII w. znajdowało się tu 17 działek pełnowartościowych, 1 buda i 2 mielcuchy, a na początku XVIII w. 16 kamienic, buda, mielcuch i spichlerz.

W 1394 r. przy ulicy tej zamieszkiwało 27 podatników, wśród których było 5 karczmarzy, 4 rzeźników, krojownik sukna, kupiec, mielcarz, murarz, piekarz, szewc i 12 osób o nieokreślonej profesji. W 1455 r. było tu 24 podatników, w tym 3 nożowników, 2 kowali, 2 piekarzy, bednarz, karczmarz, kuśnierz, krawiec, pośrednik, rymarz i 11 osób o nieustalonym

zawodzie. Pod względem własnościowym 12 działek należało w tym czasie do kupców, po 2 do kowali i piekarzy, 1 posiadał kaletnik, 2 należały do osób o nieznanym zawodzie, 1 działką administrowała rada. W 1500 r. 3 działki należały do piwowarów, po 2 do kołodziejów, piekarzy i szypków, po 1 posiadali: kaletnik, kowal, kupiec, 5 działek należało do osób o nieznanym zawodzie, kościół św. Jana miał 2 działki, pod zarządem rady znajdowała się 1. W 1550 r. 5 domów należało do piwowarów, 3 do rzeźników, 2 do piekarzy, po 1 posiadali: kołodziej, kowal, kupiec, muzyk miejski, sługa radziecki, właścicielami 4 domów były osoby o nieznanym zawodzie, 1 posesją administrowała rada. W 1600 r. po 5 domów należało do rzeźników i piekarzy, 4 do piwowarów, 1 miał kantor z kościoła NMP, właścicielami 3 parceli były osoby o nieznanym zawodzie, 1 domem administrowała rada. W 1640 r. spośród 20 parceli — 5 należało do piwowarów, 4 do rzeźników, 3 do piekarzy, po 1 posiadali: cegielnik, kupiec, szewc, szkot, szlachcic, 2 należały do osób o nieznannej profesji, 1 administrowała rada. W 1703 r. istniało tu 19 nieruchomości, z których 4 należały do kupców, 3 do piwowarów, po 2 do piekarzy i stelmachów, po 1 posiadali kiper, kołodziej, kowal, malarz, pasamonik i rzeźnik oraz kościół św. Jana i rada.

W 1394 r. mieszkało tu 18 właścicieli i 9 lokatorów. W 1450 r. w 5 domach mieszkali ich właściciele, w 1500 r. takich przypadków było 13, w 1550 r. — 12, w 1600 r. — 11, w 1640 r. — 11, w 1703 r. — 9.

Dwukrotnie odnotowałem przedstawicieli władz miejskich wśród mieszkańców tej ulicy. W 1500 r. mieszkał tu ławnik staromiejski, podobnie w 1640 r.

Średniowieczną Starotoruńską zaliczyć trzeba do grupy ulic lokatorskich, przy których domy należały do kupców, ale zamieszkiwane były przez uboższych rzemieślników. Apogeum zainteresowania kupców działkami przy tej ulicy przypało na połowę XV w. Już wówczas jednak zaznaczał się też duży udział w strukturze zawodowej mieszkańców ulicy bogatych i samodzielnych ekonomicznie przedstawicieli rzemiosł spożywczych (piwowarów, rzeźników, piekarzy). W XVI-XVII w. dominacja rzemiosł spożywczych, po wycofaniu się stąd kupców, wyraźnie się umocniła. Pod koniec XVII w., wraz z postępującym kryzysem rzemiosła, wśród właścicieli działek przy tej ulicy pojawili się ponownie kupcy.

21. Szczytna

(Schildergasse: 1383-1580, Schielergasse: 1428, Schildirgasse: 1456, Schielergasse: 1458-1580, Schullergasse: 1462-1622, Schuldergasse: 1534-1572, Schilderstrasse: 1539, Schuellergasse: 1565-1572, Gerstengasse: 1568-1703, Szczytna: 1604-1639, platea Hordaecea veteris civ. Tor.: 1640)

Ulica ta łączyła Szeroką i Szewską. Jej cechą charakterystyczną jest nietypowy dla miast lokacyjnych „pałakowaty” przebieg. Pierwotna nazwa kojarzona jest z zamieszkiwaniem w tym rejonie szczytników (tarczowników), ale żadnego potwierdzenia takiej genezy w źródłach z końca XIV i XV w. nie udało się odnaleźć. Być może nazwę tę należałoby wiązać bardziej z formą zapisu późniejszą, ale będącą tylko uwspółcześnieniem wcześniejszego brzmienia — *Schuldergasse* (czyli Dłużniczą albo Kredytową)? W ciągu XV i XVI w. nazwę ulicy coraz bardziej upodabniano do miana położonej bardziej na południe Szkolnej (por. *Schuellergasse*, *Schillergasse*). Musiało to wywoływać pewne perturbacje z ich rozróżnianiem, co spowodowało w latach 1568–1580 wprowadzenie nowego nazewnictwa całego ciągu ulic od Bramy Szkolnej aż po Szewską. Odcinek na południe od Szerokiej określany był odtąd jako Szkolna (Scholarska), a na północ od Szerokiej — jako Jęczmienna (*Gerstengasse*). Tak więc na skutek zabiegu administracyjnego dawna Szczytna otrzymała nazwę ulicy będącej jej przedłużeniem na południe. Był to chyba jedyny przypadek tak radykalnej interwencji administracyjnej w nazewnictwo ulic toruńskich w badanym okresie. Co ciekawe, w tradycji nazewniczej polskiej ulica ta utrzymała jednak swoje pierwotne miano — „Szczytna”.

W XV w. znajdowało się tu 16 działek pełnowartościowych i 8 bud. W XVII w. było 13 samodzielnych działek, 6 bud mieszkalnych i 2 spichlerze. W 1703 r. wykazano 13 samodzielnych działek, 3 budy, 2 spichlerze i 3 przejazdy ze spichlerzami lub budami.

W 1394 r. szos opłacało z położonych tu domów 46 podatników, spośród których udało się zidentyfikować 14 kupców, 3 złotników, 3 krawców, duchownego, kramarza, krawca, stolarza, szklarza i ślusarza. Profesji dalszych 21 podatników nie znamy. W 1455 r. wymieniono przy tej ulicy 28 podatników, wśród których było 3 paśników, 2 kupców, 2 nożowników, 2 stolarzy, bednarz, kaletnik, karczmarz, krawiec, murarz, szyper, ślusarz, winiarz i 11 osób o nieznanym zawodzie. W tym samym czasie istniały tu 24 domy, z których 16 należało do kupców, po 1 do aptekarza, bednarza, kaletnika, nożownika, paśnika, ślusarza i 2 osób o nieznanym profesji. W 1500 r. z 23 domów przy tej ulicy 12 należało do kupców, po 1 do bednarza i ludwisarza, 6 do osób o nieznanym zawodzie, 2 domy należały do kościoła św. Jana i 1 do bractwa ubogich. W 1550 r. przy niezmięnionej liczbie domów do kupców należało ich 12, do przebywającej w zakonie córki Hansa Lisemana — 2, po 1 do kowala, lekarza, piwowara, stolarza i szewca, 3 do osób o nieznanym zawodzie, 1 dom należał nadal do bractwa ubogich. W 1600 r. istniało przy ulicy 21 domów, z których do kupców należało 11, do piekarzy — 3, po 1 do kancelisty, krojownika sukna, krawca, kuśnierza, paśnika i piwowara, 2 domy były administrowane przez radę. W 1640 r. przy ulicy było nadal 21 domów, z których

kupcy posiadali 9, piekarze 3, balwierze 3, po 1 mieli krojownik sukna, krawiec, kuśnierz, piwowar, szewc i szlachcic. W 1703 r. przy niezmięnionej liczbie domów 6 należało do kupców, 3 do urzędników z kancelarii miejskiej, po 2 do pasamoników i szmuklerzy, po 1 posiadali: aptekarz, balwierz, piwowar, postrzygacz sukna, rękawicznik, rzeźnik, sukiennik i szlachcic.

W 1394 r. w domach przy tej ulicy mieszkało 23 właścicieli i 23 lokatorów, a w 1455 r. 8 właścicieli i 20 lokatorów. W kolejnych przekrojach (1500, 1550, 1600, 1703) mieszkało tu po 9 właścicieli, tylko w 1640 r. było ich 10.

W 1394 r. wśród mieszkańców tej ulicy było 3 rajców, w 1450 r. nie było żadnych członków władz miejskich, w 1500 r. — 1 rajca i wdowa po rajcy, w 1550 r. nie było żadnego przedstawiciela władz miasta, w 1600 r. — 1 rajca i 1 ławnik, w 1640 r. — 1 ławnik przedmiejski, w 1703 r. — 1 sekretarz.

W średniowieczu przy ulicy tej dominowali kupcy, potem straciła ona swój zdecydowanie handlowy charakter. Własność kupiecka utrzymywała się przy wschodniej pierzei ulicy, gdzie kamienice były znacznie wystawniejsze, domy przy zachodniej pierzei należały stale, bądź zostały włączone w XVI–XVII w. do działek przyrynkowych. W XVI–XVII w. umacniało się w tym rejonie osadnictwo rzemieślnicze, najpierw piekarzy, następnie również balwierzy, a pod koniec XVII w. osiągających wysoką pozycję społeczną pasamoników i szmuklerzy.

22. Szeroka

(Grossengasse: 1384–1590, Grossingassin: 1389, Langengasse: 1491, Grosenstrasse: 1543, Breythenstrasse: 1544–1567, Breitengasse, Breittengasse: 1556–1641, platea lata: 1587–1631, Szeroka: 1622–1630, Breitengasse: 1703)

Łączyła południowo-wschodni narożnik Rynku Staromiejskiego z Bramą Kotlarską (wcześniej zwaną Dobrzyńską, Wielką i Wysoką). Była główną ulicą miasta, jej znaczenie utrwaliło się szczególnie po wybudowaniu stałego mostu przez Wisłę. Aż do połowy XVI w. ulica ta stale była określana jako „Wielka”. Dopiero w 1491 r. nazwano ją „Długą”, ale tylko raz. Od 1544 r. (jako miano zdecydowanie dominujące występowało od połowy lat sześćdziesiątych XVI w.) utrwaliła się nowa nazwa ulicy — „Szeroka” — funkcjonująca do dzisiaj. Wszystkie określenia odnoszące się do Szerokiej wskazują na jej główny charakter.

Zarówno w średniowieczu, jak i w XVI w. odrębną nazwę nosiła północna pierzeja zachodniego odcinka Szerokiej, obejmująca domy położone między Rynkiem a ul. Szczytną (*Corrigiatores*: 1394–1398, *under den Rymern*: 1392, *by den Rymern*: 1411, *ken den Rymern obir*: 1446, *Grossengasse bey den Rymern*: 1422–1525, *Rimergasse, Rymergasse*: 1529–1549).

Bardzo charakterystyczną cechą tej „ulicy” było zaliczanie do niej tylko i wyłącznie domów przy jednej pierzei. Swoją czasową odrębność zawdzięczała ulokowanym przy narożniku z Rynkiem sześciu budom rymarskim. O ile w pierwszej połowie XV w. jednak nazwy z „rymarzami” dotyczyły tylko bud rymarskich i domów bezpośrednio do nich przylegających, o tyle nazwa „Rymarska” stosowana była dla całej pierzei (świadczy o tym określenie jako leżącej przy Rymarskiej działki nr 445). Przeciwniegiła pierzeja (nr 81–90) nigdy pod tą nazwą nie występowała i zaliczano ją zawsze do Wielkiej-Szerokiej. Ta odrębność pierzei „rymarskiej” mogła wywodzić się jeszcze z okresu samodzielności „wyspy”¹⁵.

W XV w. znajdowały się tu 34 działki samodzielne, 16 bud i parcela, na której położone były ławy mięsne. W XVII i na początku XVIII w. przy ulicy tej funkcjonowało 35 samodzielnych działek, 10 bud i 2 obiekty publiczne (dom warty i ławy mięsne).

W 1394 r. podatek z domów przy tej ulicy opłaciły 94 osoby, wśród których było 34 kupców, 7 rymarzy, 3 złotników, 3 duchownych, 2 paśników, 2 płatnerzy, 2 ślusarzy, aptekarz, kramarz, krojownik sukna, kuśnierz, łucznic, siodlarz, pośrednik i 34 osoby o nieustalonej profesji. W 1455 r. szos przy tej ulicy opłaciło 67 podatników, w tym 18 kupców, 3 kuśnierzy, 3 łuczników, 3 rymarzy, 3 siodlarzy, 3 złotników, 2 kubkarzy, 2 czapników, 2 paśników, aptekarz, kotlarz, mieczownik, pisarz miejski, strażnik, szyper i 22 osoby o nieustalonym zawodzie. W połowie XV w. z 51 działek przy tej ulicy 34 należały do kupców, 3 do złotników, 2 do łuczników, po 1 do — kubkarza, kramarza, lekarza, 8 do osób o nieznanym zawodzie. Ławy miejskie były własnością komunalną, zarządzaną przez radę. W 1500 r. z tej samej liczby działek do kupców (w tym 1 spoza Torunia) należały 23 działki, do siodlarzy 5, po 1 do kubkarza, czapnika, kaletnika, konwisarza, kotlarza, kuśnierza, mieczownika, pośrednika, rymarza, ślusarza, 9 do osób o nieznanym profesji. Rada administrowała ławami mięsnymi i 1 budą, po 1 działce posiadały kościół św. Jana i bractwo ubogich. W 1550 r. spośród 50 działek przy tej ulicy 17 należało do kupców (w tym 1 z Poznania), 4 do konwisarzy, 3 do kubkarzy, po 2 do cukrownika, kowali, nożowników, rymarzy, złotników, po 1 do korkownika, krawca, pisarza, 9 nieruchomości posiadały osoby o nieznanym zawodzie. Rada administrowała 2 działkami (ławy miejskie, buda warty), 2 działki posiadał też kościół św. Jana. W 1600 r. odnotowano 47 działek, z których 10 należało do kupców, 4 do ślusarzy, 3 do złotników, po 2 do konwisarzy i kowala, po 1 do: aptekarza, balwiera, korkownika, kramarza, nauczyciela gimnazjum, piekarza, piwowara, płatnerza, rymarza, szewca, szkota, szlachcica i 11 osób o nieokreślonej profesji. Do własności komu-

¹⁵ Por. T. Jasiński, *Z zagadnień topografii*, s. 30–32, który utożsamia z tą nazwą cały odcinek Szerokiej między Rynkiem a Szkolną/Szczytną.

nalnej należały ławy miejskie i rozbudowywany w tym czasie dom warty, 1 działka zaś do kościoła św. Jana. W 1640 r. istniało tu też 47 działek, w tym 11 należało do kupców, po 3 do kramarzy i ślusarzy, po 2 do: aptekarzy, konwisarzy, krojowników sukna, piwowarów i złotników, po 1 do: krawca, lekarza, piekarza, zegarmistrza, 11 działek posiadali mieszczanie o nieznannej profesji. Trzema nieruchomościami administrowała rada (dom warty, ławy miejskie, apteka radziecka). W 1703 r. nadal znajdowało się tu 47 działek, w tym aż 24 należały do kupców, 4 do przedstawicieli inteligencji (2 księgarzy, pastora i urzędnika kancelarii miejskiej), po 2 do kotlarzy i kuźnierzy, właścicielami 1 posesji byli aptekarz, gwoździarz, introligator, konwisarz, mosiężnik, pasamonik, szlachcic, ślusarz, zegarmistrz, zawodu 1 właściciela nie znamy. Rada administrowała 4 nieruchomościami, 1 parcela należała do gminy kalwińskiej.

W 1394 r. mieszkało tu 55 właścicieli i 39 lokatorów, w 1455 r. natomiast wśród podatników było 28 właścicieli i 39 lokatorów. W 1500 r. w kamienicach przy tej ulicy mieszkało 31 właścicieli, w 1550 r. — 32, w 1600 r. — 37, w 1640 r. — 35, w 1703 r. — 36.

W 1394 r. mieszkało tu 2 rajców i 1 ławnik, w 1450 r. — 2 rajców i 2 wdowy po rajcach, w 1500 r. — 4 rajców, 3 wdowy po rajcach i 1 ławnik, w 1550 r. — 2 rajców, 1 wdowa po rajcy, 2 ławników, 1 pisarz, w 1600 r. — 2 ławników, w 1640 r. — 2 wdowy po rajcach, 2 ławników przedmiejskich i 2 wdowy po ławnikach przedmiejskich, w 1703 r. — 5 ławników staromiejskich, 2 ławników przedmiejskich i 1 pisarz miejski.

Szeroka była jedną z najważniejszych ulic toruńskich. Zaznaczała się przy niej dominacja kupców, szczególnie widoczna przy środkowych pierzejach ulicy. W blokach zewnętrznych (od strony Rynku i od Bramy Wysokiej) mieszkali przedstawiciele rzemiosł skórzanych (rymarze, siodlarze) i metalowych, przede wszystkim związani z produkcją uzbrojenia. Z czasem liczba takich rzemieślników ulegała zmniejszeniu, ustępowali oni miejsca kupcom i przedstawicielom wolnych zawodów.

23. Szewska

(Schugasse: 1375–1545, Schuwortgasse: 1403, Schubertgasse, Schuwertgasse: 1415–1466, Schuhgasse: 1432, Schumachergasse, Schuchmachergasse: 1463–1535, 1626, Schuegasse: 1527–1635, Schustergasse: 1517–1703)

Szewska prowadziła z północno-zachodniego narożnika Rynku do Bramy Paulerskiej (inaczej Więzienna, Łuki). Przez cały badany okres nazwa ulicy związana była z dominującym tam rzemiosłem szewskim, z tym, że w średniowieczu częściej kojarzono ją z produktami (*Schugasse*), a od początku XVI w. z producentami (*Schustergasse*).

W XV w. znajdowało się tu 5 działek pełnowartościowych i 23 budy. W XVII i XVIII w. było 5 domów i 18 bud.

W 1394 r. mieszkało tu 33 podatników, wśród których było 10 szewców, 3 nożowników, 2 karczmarzy, 1 mielczarz i 17 osób o nieznanym zawodzie. W 1455 r. było 35 podatników, wśród nich 11 szewców, kaletnik, kupiec, mielczarz, iglarz, mosiężnik, rymarz i 17 osób o nieznanym zawodzie. W 1450 r. 13 domów należało do kupców, 5 do lekarza, 2 do szewców, 1 do nożownika, 2 do osób o nieznanym zawodzie. Ponadto 4 działki należały zapewne do bractwa św. Jerzego, 2 — do kościoła św. Jerzego. W 1500 r. kupcy posiadali 10 domów, piwowarzy — 4, szewcy — 2, iglarz — 1, osoby o nieznanym zawodach — 3. Ponadto bractwo św. Jerzego posiadało 4 budy, bractwo ubogich — 2, kościół św. Jerzego — 2. W 1550 r. szewcy posiadali 8 domów, kupcy — 4, piwowarzy — 2, kaletnik i paśnik po 1, zawodów 5 właścicieli nie znamy; do bractwa św. Jerzego należały 4 budy, do kościoła św. Jerzego — 2. W 1600 r. szewcy posiadali 11 domów, piwowarzy — 2, po 1 — kaletnik, krojownik sukna, paśnik, rymarz, siodlarz, zawodów 3 właścicieli nie udało się ustalić, bractwo św. Jerzego miało 4 budy. W 1640 r. szewcy posiadali 14 domów, 3 — piwowarzy, po 1 — iglarz, kuśnierz, ślusarz, zawodów 3 właścicieli nie znamy. W 1703 r. szewcy mieli 9 domów, krawcy — 3, po 1 — balwierz, kapelusznik, kołodziej, kupiec, kuśnierz, mydlarz, rękawicznik, rymarz, siodlarz, stolarz i osoba o nieznanym zawodzie.

W 1394 r. mieszkało tu 5 właścicieli i 24 lokatorów. W 1450 r. w swoich domach mieszkało 3 właścicieli, w 1500 r. — 5, w 1550 r. — 13, w 1600 r. — 17, w 1640 r. — 16, w 1703 r. — 21. W 1640 r. mieszkał przy tej ulicy ławnik staromiejski.

Już w średniowieczu wśród mieszkańców tej ulicy dominowali szewcy, ale aż do pierwszej połowy XVI w. zamieszkiwane przez nich budy w większości były własnością kupców. Wyprzedaż domów kupieckich spowodowała wyraźną dominację szewców również w strukturze własnościowej ulicy w okresie późniejszym. Obok nich mieszkali tu piwowarzy, potem krawcy.

24. Szkolna, wcześniej Jęczmienna (dziś Łazienna)

(Gerstingasse: 1391–1510, Gerstengasse: 1394–1567, Gerstenstrasse: 1540, Schuelgasse: 1589–1590, Schuellergasse: 1598–1622, Schullergasse: 1600–1621, Schillergasse: 1617–1641, platea Scholari: 1632, Badergasse, originaliter heisset sie die Schühlergasse: 1703)

Początkowo obejmowała zapewne odcinek między ul. Szeroką a północno-wschodnim narożnikiem placu przy kościele św. Jana i była związana z „wyspą”. W XV w. coraz częściej zaliczano do niej domy położone naprzeciwko chóru kościoła św. Jana (działki nr 57–62: *hinder sante Johanskore*: 1389–1417, *hinder der kore sunte Johannis*: 1421–1438, *bey s. Johan hinder dem kore*: 1439, *ken s. Johans kore obir*: 1426–1463, *gegenst s. Johannes*

Kirche: 1592, *hinder s. Johannes Kirche*: 1626–1634, *s. Johannisgasse*: 1637). Przy końcu badanego okresu jednak domy te określane były znowu odrębnie, a w 1637 r. tę część ulicy nazwano nawet, analogicznie do pierzei położonej po przeciwnej stronie kościoła — Świętojańską (*s. Johannisgasse*). Już od początku XVI w. zaznaczył się obyczaj włączania ul. Jęczmiennej do Szkolnej. Od 1518 r. jako położona przy Szkolnej określana była kamienica Eskenów (nr 62). W drugiej połowie XVI w. nazwa „Jęczmienna” została „przeniesiona” na wcześniejszą Szczytną, a omawianą ulicę włączono do Szkolnej (= Scholarskiej).

W XV w. znajdowało się przy niej 13 samodzielnych działek, z których 2 w XVI w. zostały zamienione na spichrze. W drugiej połowie XVII w. jeszcze 1 działkę zamieniono na spichrz. Na początku XVIII w. było tu więc 10 samodzielnych działek z domami mieszkalnymi i 3 spichrze.

Wśród mieszkańców w 1394 r. było 19 kupców, 1 złotnik i 4 osoby o nieznanym zawodzie, w 1455 r. 7 kupców, 2 kaletników i 2 osoby o nieznanym profesji. W tym ostatnim roku 11 działek należało do kupców, 1 do lekarza, 1 do aptekarza. W 1500 r. 9 parceli należało do kupców, 1 do kościoła św. Jana, 3 do osób o nieznanym zawodzie. W 1550 r. do kupców należało 8 domów, do lekarza — 1, do kościoła św. Jana — 1, do osób o nieokreślonym zawodzie — 3. W 1600 r. kupcy posiadali 10 domów, kościół św. Jana — 1, właściciele o nieznanym zawodzie — 2. W 1640 r. obok 10 działek kupieckich 1 kamienicę posiadał krojownik sukna, 1 — złotnik, 1 — rada. W 1703 r. do kupców należało 6 działek, 4 do przedstawicieli inteligencji (1 do sekretarza, 1 do księgarza, 1 do poczmistrza, 1 do pisarza miejskiego), po 1 posiadali: szklarz i złotnik, 1 należała do rady.

W 1394 r. spośród 25 podatników aż 24 było współwłaścicielami. W 1450 r. mieszkało przy ulicy 8 właścicieli (w tym 2 w 1 domu), w 1500 r. 10 (w tym 2 w 1 domu), w 1550 r. — 8, w 1600 r. — 7, w 1640 r. — 7, w 1703 r. — 9.

W 1394 r. mieszkało tu 3 rajców, 1 ławnik i 1 były ławnik, w 1450 r. — 1 rajca, 1 ławnik, w 1500 r. — 1 ławnik, w 1550 r. — 1 rajca i 3 wdowy po rajcach, w 1600 r. — 4 rajców, w 1640 r. — 2 rajców, 2 wdowy po rajcach, 1 ławnik staromiejski i 1 ławnik przedmiejski, w 1703 r. — 1 rajca, 3 ławników i 1 sekretarz.

Jęczmienna należała do najważniejszych ulic toruńskich. Świadczy o tym jej wyraźnie kupiecki charakter i duża liczba członków władz miejskich tu zamieszkujących. Zdecydowanie bardziej ekskluzywna była wschodnia pierzeja ulicy, gdzie mieli siedziby najbogatsi przedstawiciele toruńskiego patrycjatu i kupiectwa. Przy pierzei zachodniej mieszkali rzemieślnicy i znajdowały się spichrze.

25. Szkolna (dziś Łazienna)

(Schulegasse: 1384–1544, Schulgasse: 1379–1584, Schulengasse: 1424–1446, Schulestrasse: 1538–1556, Schulerstrasse: 1555, Schuelgasse: 1565–1592, Schullergasse: 1579–1635, Schuellergasse: 1610–1622, Schillergasse: 1609–1639, platea Scholari: 1577–1628, Szkolna: 1595, Badergasse, originaliter heisset sie die Schühlergasse: 1703)

Do połowy XVI w. obejmowała odcinek między ul. Ciasną a Bramą Szkolną, potem wchłonęła wcześniejszą ul. Jęczmienną, dochodząc na północy do ul. Szerokiej. Aż do końca XVI w. była znana jako ul. Szkolna, w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w. coraz częściej określana była jako „Scholarska” (*Schullergasse*, *Schillergasse*). Mogło się to wiązać z przejściem szkoły parafialnej przez jezuitów i zanikiem pierwotnego znaczenia nazwy. Pod koniec XVII w. ulicę zaczęto nazywać Łazienną — od łaźni znajdujących się nad Wisłą. Tę samą nazwę otrzymała też brama zamykająca ulicę od strony Wisły.

W XV w. znajdowało się przy niej 13 samodzielnych działek, buda tylna działki nr 105 przy ul. Żeglarskiej oraz gmach szkoły parafialnej. W XVII w. pozostało przy niej 10 działek, 3 spichrze oraz gmach kolegium jezuickiego, na początku XVIII w. było 11 działek, 2 spichrze i gmach kolegium.

W 1394 r. obok 14 kupców mieszkał tu 1 kołodziej i 10 podatników nieznannej profesji, najczęściej zapewne lokatorów w kamienicach kupieckich. W 1455 r. obok 5 kupców mieszkał tu 1 piekarz i 11 osób o nieznannej profesji (w większości Polaków, pracujących zapewne jako robotnicy najemni, np. tragarze). W tym samym roku działki przy tej ulicy należały do 11 kupców, kramarza i sołtysa z okolic Torunia. Wśród właścicieli działek z 1500 r. było 4 kupców, 1 rzeźnik, 1 kuśnierz, 1 pośrednik, 1 szynkarz, 4 osoby o nieznannej profesji, 1 działka należała do kościoła św. Jana. W 1550 r. 11 działek przy tej ulicy należało do kupców (w tym 1 gdańszczanina), 1 do lekarza, profesji 1 właściciela nie ustaliłem. Pół wieku później 11 parceli należało do kupców (w tym aż 5 do gdańszczan), 1 do szlachcica, 1 do osoby o nieznanym zawodzie. W 1640 r. nieruchomości te należały do 10 kupców, 1 szlachcica i 2 osób o nieznannej profesji, wreszcie w 1703 r. działki należały do 7 kupców, 2 piwowarów, 2 złotników, 1 lekarza, 2 działki (kolegium i konwikt) posiadali jezuici.

W 1394 r. obok 16 właścicieli mieszkało 9 lokatorów. W 1455 r. mieszkało tu 9 właścicieli i 8 lokatorów. W 1500 r. właściciele mieszkali w 10 z 13 domów przy tej ulicy, w 1550 r. — jedynie w 3 domach mieszkali właściciele, w 1600 r. spotykamy ich w 7 kamienicach, w 1640 r. — w 8, w 1703 r. — 7.

W 1394 r. mieszkał tu jedynie 1 ławnik, w 1455 r. 3 rajców, w 1500 r. — 1 rajca, w 1550 r. — 1 ławnik i wdowa po kolejnym, w 1600 r. — 1 rajca

i wdowa po ławniku, w 1640 r. — 1 rajca i wdowa po rajcy, w 1703 r. — 2 rajców.

Szkolna była jedną z najważniejszych dróg prowadzących z portu nad Wisłą do miasta. Jej znaczenie ekonomiczne wyraźnie rosło wraz z rozwojem handlu zbożem. Po upadku toruńskiego pośrednictwa w tym handlu w połowie XVI w. kamienice i spichrze przy tej ulicy w znacznym stopniu przejęli gdańszczanie. W XVII w. Szkolna stała się ulicą ekskluzywną, zamieszkaną przez bogatszych mieszkańców miasta (kupców, piwowarów, złotników).

26. Św. Anny (dziś Kopernika)

(sensente Annengasse: 1388, platea Sancte Anne: 1394, sante (synthe, sunt, seynt, sinte) Annengasse: 1409–1641, Annengasse: 1703)

Obejmowała odcinek między północnym narożnikiem placu kościoła św. Jana (styk ul. Świętojańskiej i Kurnej) a ul. Ducha św. Nazwa ulicy stanowi jedną z największych zagadek średniowiecznej hodonomastyki toruńskiej. Brak bowiem obiektu sakralnego, od którego mogłoby wywodzić się to określenie, a z kolei wszystkie inne tego typu nazwy urobione zostały od położonych w pobliżu świątyń (np. św. Jakuba, Świętojańska, Przy Kościele NMP, Za Kościołem NMP), klasztorów (Paulerska, Most Paulerski) czy szpitali (Ducha św., Panieńska). Sugeruje to albo symboliczny charakter nazwy (św. Anna jako patronka ulicy), albo też funkcjonowanie w tej okolicy w pierwszym okresie istnienia miasta kościoła (kaplicy) pod wezwaniem św. Anny.

W XV w. znajdowało się tu 18 samodzielnych ekonomicznie działek i 5 bud mieszkalnych. Na początku XVIII w. liczba pełnowartościowych działek wynosiła 15, oprócz tego było 5 bud, spichlerz i administrowany przez radę budynek arsenału.

W 1394 r. wśród 47 podatników było 26 kupców, kowal, kramarz, krawiec, kuśnierz, młynarz, szyper, złotnik i 14 osób o nieznanym zawodzie. W 1455 r. wśród 36 podatników przy tej ulicy było 6 kupców, 3 krawców, 2 kramarzy, 2 kuśnierzy, bednarz, kowal, płóciennik i 15 osób o nieznanym zawodzie. Pod względem struktury własnościowej w tym czasie 17 domów należało do kupców, po 1 do bednarza, kramarza i krawca, właścicielami 2 domów były osoby o nieznanym zawodzie, 1 dom był administrowany przez radę. W 1500 r. spośród 23 parceli 6 należało do kupców, 5 do kuśnierzy, 2 do piekarzy, po 1 posiadali cieśla, piwowar i stolarz, zawodów właścicieli 2 domów nie znamy. Ponadto kościół św. Jana posiadał 3 działki, rada administrowała 2 domami (w tym domem wdów). W 1550 r. istniały tu 22 działki, z których 9 posiadali kupcy, 2 — kuśnierze, 2 — szlachta, po 1 bednarz, stelmach i złotnik, 2 należały do osób o nieznanym zawodzie, rada administrowała budynkiem arsenału

i domem wdów, 2 działki należały do kościoła św. Jana. W 1600 r. z 20 działek w rękach kupców było 9, kowali — 2, po 1 posiadali — bednarz, krawiec, lekarz, tragarz, 2 należały do osób o nieznanym zawodzie. Rada administrowała nadal 2 obiektami publicznymi (arsenał, dom wdów), 1 buda należała do kościoła św. Jana. W 1640 r. 8 działek przy tej ulicy należało do kupców, po 1 posiadali: kowal, krawiec, kuśnierz, płóciennik i szlachcic, 4 należały do osób o nieokreślonej profesji, 2 działkami administrowała rada, kościół św. Jana posiadał 1. W 1703 r. znajdowały się tu 22 działki, z których 10 należało do kupców, 4 do krawców, po 1 do handlarza, kowala i piwowara, bractwo św. Jerzego posiadało 2 domy, rada też 2 (arsenał i sąsiednia kamienica), kościół św. Jana — 1.

Wśród 47 podatników w 1394 r. było 30 właścicieli i 17 lokatorów. W 1450 r. w swoich domach mieszkało tu 10 właścicieli, w 1500 r. — 7, w 1550 r. — 11, w 1600 r. — 11, w 1640 r. — 9, w 1703 r. — 8.

W 1394 r. mieszkali tu 1 rajca i 1 ławnik, w 1450 r. — 2 rajców i 1 ławnik, w 1500 r. — 1 rajca, w 1550 r. — 1 ławnik, potem przedstawiciele władz miejskich wśród mieszkańców ulicy nie było.

W miarę upływu czasu ulica św. Anny ztracała swój elitarny i mieszkalny charakter. Liczba osiadłych tu kupców zmniejszała się stale, większość działek przy północnej pierzei ulicy została połączona w XVI w. z parcelami przy naprzeciwległej, południowej pierzei Rynku, samodzielne wcześniej kamienice stały się domami lokatorskimi lub nawet spichlerzami. W drugiej połowie XV w. zaznaczył się duży udział kuśnierzy w strukturze zawodowej mieszkańców tej ulicy, w drugiej połowie XVII w. zamieszkiwali tu w większej liczbie bogaci krawcy.

27. Świętojańska (dziś część ul. Żeglarskiej)

(circa Sanctum Johannem: 1394, ex opposito ecclesie Sancti Johannis: 1396, ex opposito turris Sancti Johannis: 1398, ken deme torme obir synthe Johannes: 1404, Segelergasse ken sante Johanstorm vber: 1426, Segelergasse ken sunte Johans Kirche (ken sunte Johannis): 1444–1493, gegen s. Johans Kirche: 1420–1531, Segelergasse: 1492–1565, Siglergasse: 1507–1640, Sant Johansgasse: 1589–1641, (Sant) Johannisgasse: 1583–1633, Świętojańska: 1626, Sieglergasse: 1703)

Ulica ta, jak wynika z samej nazwy, położona była naprzeciwko kościoła św. Jana, a jeszcze ściślej wieży kościelnej. Obejmowała ona odcinek między ul. Rabską i św. Anny, będący przedłużeniem Żeglarskiej w kierunku północnym. Bardzo często zresztą domy położone tutaj określane były jako przynależące do ul. Żeglarskiej. W tym samym czasie zapisywano ulicę raz jako Świętojańską, innym razem jako część Żeglarskiej. Dwa domy leżące na północnym skraju ulicy (nr 141, 142) określane były natomiast w latach 1504, 1586–1622 jako położone przy ul.

Kurnej (*Hunnergasse*), a dom narożny (nr 142) raz zaliczono do ul. św. Anny (1622). Z kolei dom na rogu tej ulicy i Rabiąńskiej zawsze wymieniany był jako przynależny do ul. Żeglarskiej. Fakty te wskazują na dużą dowolność w określaniu nazwy tej ulicy i wyraźne (szczególnie od połowy XV do końca XVI w.) łączenie jej z ul. Żeglarską. Pod koniec XVI i w pierwszej połowie XVII w. ulica częściej występuje pod własną nazwą, chociaż domy narożne zaliczane są raczej do ulic będących jej przedłużeniami na północ i południe (Kurna i Żeglarska). Odrębność nazewnictwa ulicy zanikła ostatecznie w drugiej połowie XVII w., odtąd funkcjonowała jako część Żeglarskiej.

Obejmowała 7 działek położonych naprzeciwko wieży kościoła św. Jana.

W 1394 r. wśród 13 podatników było 9 kupców i 4 osoby o nieokreślonej profesji. W 1450 r. domy przy tej ulicy posiadało 5 kupców, 1 złotnik i 1 balwierz, w 1500 r. — 3 kupców, 3 kuśnierzy i 1 balwierz, w 1550 r. — 5 kupców, 1 konwisarz, 1 złotnik, w 1600 r. — 3 kupców, 1 krojownik sukna, 1 konwisarz, 1 złotnik, 1 stolarz, w 1640 r. — 2 kupców, 2 lekarzy, 1 krojownik sukna, 1 bednarz i 1 osoba o nieokreślonym zawodzie, w 1703 r. — 5 kupców, 1 szmuklerz, 1 krawiec.

W 1394 i 1450 r. w kamienicach przy Świętojańskiej mieszkali sami właściciele, w 1500 r. w 3 kamienicach mieszkali lokatorzy, w 1550 r. — lokatorzy mieszkali w 2 kamienicach, w 1600 i 1640 r. — we wszystkich domach mieszkali właściciele, w 1703 r. — w 1 zamieszkiwał lokator, w pozostałych — właściciele.

Udział przedstawicieli władz miejskich wśród mieszkańców wyglądał następująco: w 1394 r. mieszkali tu 1 rajca i 2 ławników, w 1450 r. — 2 rajców i 2 ławników, w 1500 r. — 1 rajca i 1 ławnik, w 1550 r. — 2 ławników, w 1600 i 1640 r. — nie było żadnego przedstawiciela władz miejskich, w 1703 r. — 2 rajców.

Ulica należała do grupy ulic kupieckich, aczkolwiek od drugiej połowy XV do połowy XVII w. mieszkali tu liczni przedstawiciele wolnych zawodów (lekarze) i rzemiosła (złotnicy, stolarze, bednarze, konwisarze). W końcu XVII w. dominacja kupców była znów widoczna, obok nich mieszkało tu 2 Polaków — krawiec i szmuklerz. Wśród kupców znajdował się też znany działacz katolicki i poeta Jakub Kazimierz Rubinkowski, późniejszy rajca toruński¹⁶.

28. Za Kościołem NMP (dziś część ul. Piekary)

(hinder der Barfusen: 1385–1389, hinder Vnser Vrouwen: 1398, retro minores: 1394–1398, hinder Unser Li(e)ben Frauen (Frauwen): 1400–1573,

¹⁶ Obszerną jego biografię opracował K. Maliszewski, *Jakub Kazimierz Rubinkowski, szlachcic, mieszczanin toruński, erudyta barokowy*, Warszawa 1982.

bey Unser Frauen: 1415–1417, hinder Unser Liben Frawenkirche: 1434, kegen Unser Liben Frauen: 1504, gegen Unser Lieben Frauen: 1549, bey der s. Marien Kirchen: 1583, hinder der s. Marien Kirchen: 1589–1641, hinter der Kirche zu s. Marien: 1593–1602, Beckergasse: 1603, Ziegengasse: 1615, hinter dem Kloster zu s. Marien: 1625–1626, hinter dem s. Marien Kloster: 1628–1633, hinter der Kirchen: 1703)

Była przedłużeniem Koziej w kierunku północnym, biegła wzdłuż muru kościoła NMP aż do północno-zachodniego narożnika miasta. Najczęściej określana była jako ulica „za Franciszkanami”, potem „za NMP”, wreszcie „za kościołem NMP” lub „za klasztorem NMP”. Na początku XVII w. zauważalna staje się tendencja do łączenia jej z Piekarami i Kozią.

W XV w. stało tu 9 pełnowartościowych domów i 1 buda. W XVII–XVIII w. znajdowało się tu 7 kamienic i 1 buda.

W 1394 r. mieszkało tu 11 podatników, w tym 2 kupców, 2 kramarzy, kaletnik, krawiec, łaźiebnik, 4 osoby o nieznanym zawodzie, 2 domy przy tej ulicy należały do beginek. W 1455 r. wśród 8 podatników był cieśla, kaletnik, łaźiebnik i 5 osób o nieznanym zawodzie. Pod względem własnościowym kupcy posiadali 4 domy, kaletnicy — 2, po 1 strażnik miejski i sukiennik, 2 domy należały do beginek. W 1500 r. kupcy posiadali 4 domy, osoby o nieznanym zawodzie — 2, rada administrowała 2 działkami, 2 należały do beginek. W 1550 r. do kupców należały 2 domy, właścicielem kolejnych 2 był szlachcic, zawodów posiadaczy 3 domów nie udało się ustalić, wreszcie rada zarządzała 2 posesjami. W 1600 r. 3 domy należały do szlachty, 2 do bednarza, 1 do piekarza, zawodów 2 właścicieli nie znamy, 1 domem zarządzała rada. W 1640 r. rzeźnicy posiadali 2 działki, po 1 kupiec i szewc, 2 posiadali właściciele o nieznanym zawodzie, rada administrowała 2 domami. W 1703 r. po 1 działkę posiadali lekarz, powroźnik, szewc i szklarz, 3 domami administrowała rada, 1 należał do kościoła św. Jerzego.

W 1394 r. mieszkało tu 8 właścicieli i 3 lokatorów, w 1455 r. właściciele mieszkali w 3 domach, w 1500 r. — w 4, w 1550 r. — w 2, w 1600 r. — w 4, w 1640 r. — w 4, w 1703 r. — w 4.

Spośród przedstawicieli władz miejskich raz tylko, w 1500 r., mieszkał tu ławnik staromiejski.

Ulica ta nie miała jednolitego charakteru zawodowego. W średniowieczu obok kupców mieszkali tu należący do uboższej grupy rzemieślników kaletnicy. Charakterystycznym elementem socjotopografii ulicy były 2 domy zajmowane przez beginki. W XVI w. status społeczny właścicieli wyraźnie rósł. Należy to wiązać z reformacją i założeniem w pobliskich budynkach pofranciszkańskich gimnazjum toruńskiego. Przejawiło się to w przejściu 3 domów przez szlachtę (ok. 1600 r.). Potem aż 3 domy przejęła rada, 1 zaś kościół św. Jerzego — zapewne lokowani tu byli uczniowie gimnazjum.

29. Żeglarska

(Ziglergasse: 1364, Segelergasse: 1371–1518, Segillergasse: 1417–1420, 1479, Zegelergasse: 1448–1491, Siglerstrasse: 1531–1556, Siglergasse: 1506–1641, platea Naviculariorum: 1625–1627, Szeglarska, Seglarska, Segliarska, Żeglarska: 1554–1637, Sieglergasse: 1703)

Łączyła Bramę Żeglarską ze skrzyżowaniem z Rabiańską i okolicami kościoła św. Jana. Bardzo często włączano do Żeglarskiej odcinek będący jej przedłużeniem na północ (zob. Świętojańska). Uchodziła ona za najstarszą i najważniejszą ulicę Starego Miasta w średniowieczu. Przez Bramę Żeglarską prowadziła główna droga z miasta do portu nad Wisłą. Z funkcją tą łączone jest miano ulicy — „Żeglarska”. Warto jednak zauważyć, że słowo, które mogłoby dać początek tej nazwie (*Segler*, *Segeler*) nie zostało ani razu odnotowane w najstarszej księdze ławniczej. Co więcej — osoby zajmujące się zawodowo żeglugą określane były stale jako szyprowie (niem. *Schipper*)¹⁷. Te fakty wskazywać mogą na zupełnie inną genezę nazwy głównej ulicy toruńskiej. Jej pierwotne znaczenie można próbować odczytać z najstarszej zachowanej wersji nazwy — *Ziglergasse*, a więc Ceglarska, Murowana (?). Takie wyjaśnienie genezy miana łatwo połączyć z tradycją o „starożytności” ulicy — Żeglarska = Ceglarska mogła być pierwszą ulicą z zabudową murowaną (i stąd nazwa). W późniejszym okresie (druga połowa XIV w.), kiedy murowane domy dominowały już w zabudowie Starego Miasta i cecha ta straciła swój walor wyróżniający, nazwę skojarzono z inną, żywą funkcją ulicy — głównego traktu prowadzącego do portu. W brzmieniu samego określenia nastąpiły minimalne zmiany (*Ziglergasse*–*Segelergasse*, *Zegelergasse*). W drugiej połowie XVII w. nazwą tą zaczęto określać, obok Świętojańskiej, też położoną jeszcze dalej na północ Kurną.

Znajdowało się tu do połowy XVII w. 14 pełnowartościowych działek. Potem, na skutek zrujnowania 2 kamienic należących do jezuitów, połączono zajmowany przez nie obszar w jedną działkę (nr 103).

Żeglarska była ulicą zamieszkaną przez kupców. W 1394 r. mieszkało tu 30 kupców, 1 aptekarz i 2 osoby o nieznanym zawodzie. W 1455 r. 16 kamienic należało do kupców, 1 do krawca i 1 do osoby o nieokreślonej profesji. W tym samym roku wśród mieszkańców natomiast wymieniono 21 kupców, 1 farbiarza, 1 krawca, 1 brukarza i 7 osób o nieznanym zawodzie. W 1500 r. kupcy (1 spośród nich pochodził z Mazowsza) zasiedlali 16 domów, ponadto mieszkał tu 1 kuśnierz i 3 osoby o nieznaney

¹⁷ *Liber scabinorum Veteris Civitatis Thorunensis 1363–1428*, wyd. K. Kaczmarczyk, Toruń 1936, nr 1900 (*schiffer*), 997 (*schiff*), 1917 (*schiffkiste*); *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456)*, wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, cz. 1–2, Toruń 1992–1993 (dalej: KŁSMT), nr 1282, 1609, 1537, 1733. W obu księgach ani razu nie wystąpiło określenie *Segeler* czy *Segler*.

profesji. W 1550 r. 6 domów należało do kupców miejscowych, 2 do kupców gdańskich i 1 do Fuggerów z Augsburga. Ponadto posiadali tu domy 3 kuśnierze, 1 lekarz, 1 piekarz i 1 szlachcic. W 1600 r. przy Żeglarskiej domy posiadało: 6 kupców, 5 szlachty, 1 kuśnierz, 2 domy należały do rady. W 1640 r. 7 domów było w rękach kupców, 1 należał do piekarza, 1 do piwowara, 1 do szlachty, 1 do rady, 2 do zakonu jezuitów i 1 do osoby o nieznanym profesji. W 1703 r. spośród 13 działek — 8 należało do kupców, 1 do sekretarza miejskiego, 2 do szlachty, 1 do rady, 1 do jezuitów.

W 1394 r. 29 mieszkańców było równocześnie współwłaścicielami kamienic. Przeciętnie na 1 kamienicę przypadało 2,1 rodziny podatników. W 1450 r. w 4 kamienicach było co najmniej 2 właścicieli, a w innych 4 mieszkali lokatorzy. W 1500 r. było 5 kamienic zamieszkałych przez lokatorów i 1 należąca do dwóch właścicieli. W 1550 r. aż w 9 kamienicach mieszkali lokatorzy, jedna należała do 2 właścicieli. W 1600 r. 5 kamienic należało do szlachty, a 2 do rady i zamieszkiwali w nich zapewne na stałe lokatorzy. W 1640 r. 1 kamienica należała do rady, 1 do szlachty, 2 kamienice należące do jezuitów były opuszczone. Pozostałe domy zamieszkane były przez właścicieli. W 1703 r. właściciele mieszkali na stałe w 8 kamienicach, pozostałe, należące m.in. do szlachty, rady i jezuitów, zamieszkane były zapewne przez lokatorów.

W 1394 r. mieszkało tu 6 rajców i 2 ławników staromiejskich, w 1450 r. 3 rajców i 2 ławników, w 1500 r. — 2 rajców i 2 ławników, w 1550 r. nie było tu żadnych przedstawicieli władz miejskich, w 1600 r. — 1 rajca i 1 ławnik, w 1640 r. — 3 rajców i 3 ławników, w 1703 r. — 1 ławnik przedmiejski i 1 sekretarz.

W dziejach ulicy zaznacza się wyraźnie bardzo wysoka jej pozycja w średniowieczu, następnie widoczny jest upadek jej znaczenia odzwierciedlający się we wzroście liczby kamienic zamieszkiwanych przez lokatorów i brak przedstawicieli władz miejskich. W drugiej połowie XVI w. Żeglarska zmieniła ponownie swój status — stała się najbardziej ekskluzywną ulicą w mieście, szczególnie ulubioną przez nabywców szlacheckich, i rangę tę utrzymała do połowy XVII w. W drugiej połowie tego stulecia i na początku XVIII w. znów przestała odgrywać przodującą rolę w mieście.

B. Nowe Miasto

1. Bydłęca (dziś św. Katarzyny)

(Vygassin: 1396–1399, Vygasse: 1415–1450, Vigassen: 1420, Vyegassen: 1428, Vyhegasse: 1428, Vyhegassen: 1429–1546, Vyhegasze: 1436, Vyegasse: 1442, Vihegasse: 1443–1588, Fihegassen: 1438, Fihegassin: 1439, Fyegassen: 1450,

Vhiegassen: 1524–1551, Vyhestrasse: 1548, Vihgassen: 1641, Viehgassen: 1586–1698, Viehegassen: 1565–1688, S. Catthrengasse: 1594, S. Cathringasse: 1602, S. Catharinengasse: 1573–1625, Catharinen Strasse: 1703)

Łączyła ona północno-wschodni narożnik Rynku z Bramą św. Katarzyny. Pierwotna nazwa ulicy wywodzi się zapewne od jej wylotowego charakteru — przez kończącą ją Bramę św. Katarzyny prowadziła droga na pastwiska miejskie.

W XVI w. było tu 13 domów pełnowartościowych i 2 mielcuchy, na początku XVIII w. 13 domów, 2 mielcuchy, spichlerz i przejazd.

W 1455 r. mieszkało tu 18 podatników, wśród których było 5 karczmarzy, 2 rzeźników i 11 osób o nieznanym zawodzie. W 1550 r. piwowarzy posiadali 6 działek, kupiec — 1, zawodów 6 właścicieli nie znamy, 2 działki należały do szpitala św. Piotra i Pawła. W 1600 r. piwowarzy mieli 10 posesji, po 1 — bednarz, cieśla, rzeźnik, sukiennik i osoba o nieznanym zawodzie, 1 działka należała do szpitala św. Piotra i Pawła. W 1640 r. do piwowarów należało 13 działek, po 1 posiadali murarz, puszkarz i szewc. W 1703 r. kupcy posiadali 7 działek, piwowarzy — 6, rzeźnicy — 2, po 1 piekarz i sukiennik.

W 1550 r. mieszkało tu 11 właścicieli, w 1600 r. — 11, w 1640 r. — 10, w 1703 r. — 9. W 1455 r. mieszkał tu 1 rajca i wdowa po ławniku, w 1550 r. — nie było tu przedstawicieli władz miejskich, w 1600 r. — 1 rajca, w 1640 r. — 1 rajca, 1 ławnik i wdowa po rajcy, w 1703 r. — 2 ławników.

Aż do połowy XVII w. dominowali przy tej ulicy najbogatsi w Nowym Mieście karczmarze-piwowarzy. Ich liczba aż do tego czasu nawet rosła. W drugiej połowie XVII w. grupą dominującą w miejsce uboższych piwowarów stali się kupcy.

2. Fosa Nowomiejska (dziś część ul. Szerokiej)

(am Neust. Thor negst der Schissgraben bey der Bach: 1617, zwischen dem Zwinger am Hohen Thor: 1637, beim Newst. Thor über der Bach: 1621, am Hohen Thore beim Schissgraben: 1623, am Schissgraben: 1644, am Schiessgraben: 1665–1694, ahm Hohen Thor... zw. der Alten und Neuen Stadt: 1679, über der Bache, zwischen der Alten und Neuen Stadt am Thor: 1690–1702, gegen des Schiessgraben: 1696, an der Bache: 1626–1627, am Graben: 1617, zwischen der Bache und Graben: 1626, die Hauser vom Schiessgraben an bis aus Thor, Neustädtische Graben: 1703)

Powstanie tej ulicy związane było z zabudową pustej przestrzeni między Bramą Kotlarską (Wielką) a Strugą Toruńską (Bachą), wyznaczającą dotąd początek Nowego Miasta. Pierwsze budynki „nad Bachą” zbudowane zostały ok. 1617 roku.

W 1640 r. były tu 3 domy i 2 puste place, w 1703 r. — 4 domy i 2 puste place.

W 1640 r. 3 domy posiadał tu kotlarz, 2 — osoby o nieznanym zawodzie. W 1703 r. 2 domy należały do kotlarzy, po 1 do paśnika, rusznikarza, osoby o nieznanym zawodzie, 1 działka była administrowana przez radę. W obu przekrojach właściciele zamieszkiwali w 3 domach.

Osadnictwo rzemieślników branży metalowej w tym rejonie było kontynuacją ich dominacji już we wcześniejszym okresie po obu stronach Bramy Wysokiej, którą z czasem — właśnie w XVII w. — zaczęto określać jako Bramę Kotlarską.

3. (Wielkie) Garbary

(Gerwergasse: 1416, Gerbergassen: 1428–1695, Gerbergassin: 1431, Gerbigasse: 1432, Gerbergasse: 1433–1437, Gerbigassin: 1439, Gerbergasse: 1442–1697, Gherbergasse: 1526, Grossen Gerbergassen: 1628–1697, Juncker-gassen: 1609–1640 (nr 266 Hh, 271, 272, 281, 286), Gerber- alias Juncker-gassen: 1626 (nr 285))

Pod tą nazwą rozumiano w XVII w. odcinek rozpoczynający się od rozwidlenia z ul. Sadlarską przy Bramie Kotlarskiej biegnący równoległe do murów oddzielających przedzamcze i Nowe Miasto aż do wysokości ul. Pańskiej. W średniowieczu ul. Garbary sięgała aż do Bramy Garbarskiej. Geneza samej nazwy jest bardzo czytelna — pochodzi ona od dominujących na tej ulicy garbarzy, a ściślej czerwonoskórników — jednego z najbogatszych cechów rzemieślniczych Nowego Miasta. Urządzenia garbarskie rozmieszczone były na zapleczach domów, przy murach, gdzie płynęła Struga Toruńska (Bacha).

W XVI w. było tu 18 pełnowartościowych działek, buda, spichlerz i pusty plac. Na początku XVIII w. stało tu 18 kamienic, 2 budy i mieluch.

W 1455 r. odnotowano przy Garbarach 21 podatników, wśród których było 8 garbarzy, 3 karczmarzy, 2 kuśnierzy, krawiec, płóciennik, rzeźnik i 5 osób o nieznanym zawodzie. W 1550 r. czerwonoskórnicy posiadali 7 domów, białoskórnicy — 2, młynarze — 2, piwowarzy — 2, po 1 — kramarz, kupiec, szlachcic i 5 osób o nieokreślonym zawodzie. W 1600 r. czerwonoskórnicy posiadali 8 kamienic, białoskórnicy — 3, piwowarzy — 2, po 1 — kupiec, płóciennik i szlachcic, zawodów 4 właścicieli nie udało się ustalić. W 1640 r. czerwonoskórnicy posiadali 7 domów, piwowarzy — 3, po 1 — łożownik, piekarz, puszkarz, stolarz, ślusarz i 4 osoby o nieokreślonym zawodzie. W 1703 r. garbarze posiadali 4 domy, piwowarzy — 3, rzeźnicy — 2, po 1 — cajtgmacher, konwisarz, kupiec, mydlarz, pastor, piekarz, powroźnik, sukiennik, ślusarz i tokarz, swoje siedziby miały tu też szpitale św. Piotra i Pawła oraz św. Katarzyny.

W 1550 r. mieszkało tu 17 właścicieli, w 1600 r. — 16, w 1640 r. — 16, w 1703 r. — 15. Spośród członków władz miejskich mieszkało tu w 1455 r.

3 byłych rajców i 1 ławnik, w 1550 r. — 1 rajca i 1 ławnik, w 1600 r. — 3 ławników, w 1640 r. — wdowa po ławniku, w 1703 r. — 2 ławników.

Aż do końca XVII w. dominowali wyraźnie przy tej ulicy garbarze, przede wszystkim liczniejsi czerwonoskórnicy. Był to zresztą najstarszy rejon ich osadnictwa w Toruniu, zapewne o metryce sprzed lokacji Nowego Miasta. W ciągu XVII w. rósł stale udział w strukturze zawodowej przedstawicieli rzemiosł spożywczych (piwowarów i rzeźników), którzy na początku XVIII w. stanowili już nawet grupę dominującą.

4. Garbary, wcześniej Pańska (dziś część ul. Wielkie Garbary)

(Junckergasse: 1560–1680, Schlossergasse: 1574, Mul- oder Junckergasse: 1579, Jungkergasse: 1612–1614, Gerbergasse: 1517–1528, 1574, 1614–1637, platea Cerdonum al. Gerbergasse: 1624, Gerbergassen am (aufm) Berge: 1621–1644, Gerbergasse alias aufm Berge: 1626, Berggasse: 1625, Junckergasse aufm Sande: 1640, Berckgassen: 1645, Junckergassen an der Stadtmauer: 1655, Hospital Gasse: 1703)

Zasięg Wielkich Garbarów w pierwszej połowie XVI wieku znacznie się uszczuplił. O ile jeszcze w latach 1514–1518 działki nr 273–278 określane były zawsze jako leżące przy ul. Garbary, o tyle w okresie późniejszym (pierwsza wzmianka w 1560 roku) zaczęto dla tego odcinka ulicy używać nazwy *Junckergasse* (pol. Pańska). W końcu XVI w. określano tę ulicę również jako Młyńską albo Zamkową (lub Ślusarską?). W latach dwudziestych XVII w. jej odrębność zanika i ponownie zaczyna być traktowana jako część Garbarów, ale coraz częściej z charakterystycznym uzupełnieniem — *am Berge* (1621)¹⁸ lub *Gerbergasse alias aufm Berge* (1626)¹⁹. Raz odcinek ten określono wręcz jako *Berggasse* (1625)²⁰, w 1640 r. wreszcie jako *Junckergasse aufm Sande genant*²¹. Wydaje się, że stosowanie nazwy „Pańska” dla tego odcinka ulicy wiązać można z jego rolą z wcześniejszego okresu, sprzed 1454 r., kiedy to był on traktem wiodącym z miasta przez furtę obok Bramy Garbarskiej na zamek²². Wraz z zaniemnięciem tej tradycji nazwa ulicy przestawała być dla jej mieszkańców czytelna, określali więc „Pańską” jako „Młyńską” (podobnie bramę wcześniej znaną jako Garbarska nazywano Młyńską), gdyż współcześnie prowadziła ona już tylko do młynów leżących we wschodniej części dawnego Przedzamcza — nad Strugą. Następnie — może od usypiska gruzów i piasku

¹⁸ APT, kat. II, dz. IX, t. 59, k. 246v–247.

¹⁹ Ibidem, t. 60, k. 142–142v.

²⁰ Ibidem, t. 60, k. 76–76v.

²¹ Ibidem, t. 64, k. 261v.

²² Por. E. Volckmann, *Strassennamen und Städtetum. Beiträge zur Kulturgeschichte und Vortstammkunde aus alten deutschen Städten*, Würzburg 1919, s. 20, o nazwach typu *Junckerstrasse*, *Ritterstrasse*.

z okresu przebudowy murów — używali określenia „na górze” lub „na piasku”, coraz częściej był też ten odcinek traktowany jako część Garbarów.

W XVI w. znajdowały się tu 2 domy, buda i 5 placów pustych. Na początku XVIII w. były tu 3 domy, buda i 3 place puste.

W 1455 r. mieszkało tu 8 podatników, wśród których było 2 garbarzy, rzeźnik i 5 osób o nieznanym zawodzie. W 1550 r. 2 działki należały do rzeźników, 1 do piwowara, zawodów dalszych 5 właścicieli nie znamy. W 1600 r. piwowarzy posiadali 3 działki, rzeźnicy — 2, piekarz — 1, zawodów 2 właścicieli nie znamy. W 1640 r. rzeźnicy posiadali tu 2 działki, po 1 — bednarz, piwowar i ślusarz, 3 działki należały do osób, których zawody nie są znane. W 1703 r. posiadało tu działki 3 rzeźników, cajgmacher, cieśla, piwowar i siodlarz.

W 1550 r. 3 właścicieli mieszkało w posiadanych przy tej ulicy domach, w 1600 r. — 3, w 1640 r. — 4, w 1703 r. — 4. W 1455 r. mieszkała tu wdowa po rajcy, potem nie osiedlali się tu przedstawiciele władz miejskich.

W średniowieczu rejon ten, podobnie jak Wielkie Garbary, był zdominowany przez garbarzy. Już jednak w XVI w. garbarze zostali wyparci przez przedstawicieli rzemiosł pożywczych (rzeźników i piwowarów).

5. Jęczmienna

(Beckergassen: 1428–1635, 1686, Beckergasse: 1432–1435, Beckergasse: 1443–1444, Gerstengassen: 1638–1684)

Aż po lata trzydzieste XVII w. ulica ta określana była jako Piekarska i obejmowała odcinek między murami miejskimi powyżej Bramy św. Katarzyny a ul. Proszą. W XVI w. zaliczano do niej kolejny odcinek tej przecznicy między ul. Proszą i Paulerską (zob. Poprzeczna). Po 1630 r. dawna nazwa zaczęła zanikać, a na jej miejsce pojawiły się odrębne określenia na poszczególne jej odcinki. Odcinek między ul. Sukienniczą a Proszą uzyskał nowe miano — Jęczmienna. Pierwotnie zamieszkiwali tu piekarze, zmiana nazwy w XVII w. związana była może z wychodzącymi na tę ulicę zapleczami domów browarników i głównym surowcem do produkcji piwa — jęczmieniem.

W XVI w. odnotowano tu 3 domy mieszkalne, 2 ramy sukiennicze i 1 pusty plac. W 1703 r. znajdowało się tu 5 domów mieszkalnych i przejazd.

W 1455 r. mieszkało tu 4 podatników, w tym 1 rzeźnik, pozostali może byli piekarzami (?). W 1550 r. po 2 działki należały do sukiennika i piwowara, 1 posiadała osoba o nieznanym zawodzie, 1 należała do kościoła św. Jakuba. W 1600 r. 3 działki należały do płócienników, po 1 do piwowara, zduna i osoby o nieznanym zawodzie. W 1640 r. po 1 działce posiadali sukiennik i zdun, 4 należały do osób o nieznanym zawodzie. W 1703 r. sukiennik posiadał 2 działki, po 1 — piekarz, rzeźnik, siodlarz i osoba o nieznanym zawodzie.

W 1550 r. mieszkał tu tylko 1 właściciel, w 1600 r. — 3, w 1640 r. — 4, w 1703 r. — 3.

Z samej nazwy ulicy (pierwotnie Piekarska) możemy tylko wnosić, że w średniowieczu mieszkali tu w większej liczbie piekarze, niestety spis członków tego cechu z 1455 r. nie zachował się. W XVI–XVII w. uliczka straciła na znaczeniu. Najpierw opuszczone działki przejęli sukiennicy i piwowarzy, mieszkający przy Prostej i Sukienniczej, potem osiedli tu na początku XVII w. — w okresie wyraźnie dla tej profesji pomyślnej koniunktury — płóciennicy. Od połowy XVII w. brak poważniejszej koncentracji zawodowej przy tej ulicy.

6. Nad Bachą (dziś Strumykowa)

(bey der Bache: 1645, der Bache gegenüber: 1645, über dem Graben: 1648–1654, an der Bache: 1652–1686, auf dem (am) Graben: 1654–1689, am (auff dem, über) Neustadtischen Graben: 1657–1685, auff der Bache: 1660–1700, über der Bache: 1680–1693, auff der Altenbach: 1697, die Stollen auf der Bache uber dem Graben: 1703)

Początkowo nad Strugą umieszczone były garbarnie i zabudowania gospodarcze działek, których domy mieszkalne znajdowały się przy ul. Sadlarskiej, Paulerskiej i Zakonniczej. Jedynym samodzielny pod względem własnościowym budynkiem przy dzisiejszej Strumykowej była łaźnia nowomiejska, ale główne wejście do niej prowadziło od strony miasta, z uliczki odchodzącej od Paulerskiej.

Parcele przy zachodniej pierzei tej ulicy jeszcze nie istniały w 1640 r. Potwierdza to plan miasta z 1641 r., na którym między Starym a Nowym Miastem widoczna jest jeszcze fosa²³. Fosa ta być może nigdy nie była napełniana wodą, ale utrzymywano ją jako element oddzielający oba miasta. Jej podział na prywatne parcele musiał więc nastąpić po 1641 r., raczej w drugiej połowie XVII w. Jeszcze w pierwszej połowie XVIII w. zachodnia pierzeja ulicy musiała być słabo zabudowana, skoro określono ją jako *die Stallen auf der Bache uber dem Graben*²⁴.

Przy Strudze przed połową XVII w. stały tylko urządzenia garbarskie parceli z ul. Paulerskiej. Dwie garbarnie usamodzielniały się częściowo i stanowiły od 1600 r. osobne działki. Ponadto przez cały rozpatrywany okres działała tu łaźnia nowomiejska. W drugiej połowie XVII w. rozmierzono na działki i sprzedano osobom prywatnym obszar między Strugą a wschód od Strugi. Utworzono tam 15 parceli. W 1703 r.

²³ Reprodukacja planu zamieszczona w: *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, z. 2: *Toruń*, oprac. J. Tandecki, Z. Kozieł, Toruń 1995, mapa 8.

²⁴ K. Mikulski, *Nazwy ulic Nowego Miasta Torunia w pierwszej połowie XVIII wieku*, [w:] *Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*, Toruń 1996, s. 172, 175.

znajdowały się tu zapewne 4 domy, resztę stanowiły składy towarów lub garbarnie.

W tym ostatnim roku 6 działek należało do czerwonoskórników, 2 do siodlarzy, po 1 posiadali: białoskórnik, kupiec, kramarz, puszkarz, konwisarz, rymarz i iglarz. Właściciele mieszkali w 4 domach.

7. Ogarna (dziś Browarna)

(Hundegassen: 1426–1702, Hundegasze: 1430–1433, Hundegasse: 1430–1445)

Odchodziła od południowo-zachodniego narożnika Rynku na południe, w kierunku murów miejskich. Pierwotne znaczenie nazwy ulicy wiązać można z daniną uiszczaną w średniowieczu (stąd w jęz. polskim należałoby ją określać jako Dannicza), podobnie jak innej ulicy toruńskiej — Kurnej (zob. s. 331). Pewniejsze jest jednak jej kojarzenie z zamieszkiwaniem tutaj rzeźników, których domów strzegły często w średniowieczu psy²⁵.

W XVI w. znajdowało się tu 7 domów pełnowartościowych, 2 młochy, młyn koński ze spichlerzem, 2 place puste. Na początku XVIII w. stało tu 6 domów mieszkalnych, 4 spichlerze, młyn koński, 1 plac pozostał pusty.

W 1455 r. wśród 11 podatników znajdowało się 4 członków bractwa NMP, 3 rzeźników, 2 karczmarzy i 2 osoby o nieznanym zawodzie. W 1550 r. 5 działek przy tej ulicy należało do rzeźników, 2 do piwowarów, zawodu 1 właściciela nie znamy, rada administrowała 4 działkami, 1 należała do cechu rzeźników staromiejskich. W 1600 r. rzeźnicy posiadali 5 parcel, piwowarzy — 2, po 1 — kramarz i szynkarz, rada administrowała 3, 1 należała do cechu rzeźników staromiejskich. W 1640 r. 5 działek należało do rzeźników, 3 do kupców, po 1 posiadali — kowal i piwowar, rada administrowała 2 działkami, 1 posiadał nadal cech rzeźników staromiejskich. W 1703 r. kupcy posiadali 5 działek, rzeźnicy 2, po 1 — kowal, piwowar i skórnik, rada administrowała 2, 1 posiadał cech rzeźników staromiejskich.

W 1550 r. 5 właścicieli mieszkało w swoich domach, w 1600 r. — 3, w 1640 r. — 6, w 1703 r. — 5. W 1640 r. mieszkał tu 1 ławnik.

Jeszcze w średniowieczu i dalej aż do połowy XVII w. dominowali przy tej ulicy przedstawiciele rzemiosł spożywczych (przede wszystkim rzeźnicy). Od pierwszej połowy XVII w. wzrastał udział domów w posiadaniu kupców, którzy zdominowali własność innych grup zawodowych na początku XVIII w.

²⁵ Odchodzę w tym miejscu od poglądu zaprezentowanego w artykule dotyczącym hodonomastyki nowomiejskiej (por. K. Mikulski, *Topografia i hodonomastyka*, s. 18–19). Skłoniła mnie do tego analiza socjotopografii ulicy i jej okolic. Już w średniowieczu znajdowało się tu jedno z dwóch głównych skupisk rzeźników nowomiejskich i raczej z ich występowaniem kojarzyć trzeba nazwę ulicy.

8. Panieńska al. Zaulek Prokowy (dziś Zaulek Prokowy)

(platea Monialium: 1408, Nonnengassen: 1420–1622, Nonnentwergassen: 1426, Nunnengasse: 1436, Nonnengassin: 1439, Nonnegasse: 1443–1447, Nonnengasse: 1443–1448, Heerczewinkel: 1435, Herszenwilkel: 1436, Herszewinckel: 1437, Hirzenwinckel: 1516, Hyrssen Wynckell: 1526, Hirschwinckel: 1556, Hirsche Winckel: 1598–1623, Hirse Wingkel: 1627–1632, Hirsewinckel: 1623–1701, Hiersewinckel: 1674–1679, Hirszenwinckel: 1615–1688, Hirssewinckel: 1568–1635, Hirschewinckel: 1614–1627, Hersewingkel: 1625, by sante Niclose: 1419, by sinte Niclus: 1432–1435, by sente Niclas: 1435–1448, bey sinte Niclos: 1450, bey sant Niclas: 1540, bey dem Monchen Kirchhoffe: 1640, der Dominicaner Kirche gegenüber al. Nonnengassen: 1700)

Biegła od Mostu Paulerskiego, łączącego Stare i Nowe Miasto, do narożnika z ul. Paulerską. Jej nazwa mogła pochodzić od istniejących w tej okolicy w średniowieczu dwóch konwentów beginek, związanych zawsze z klasztorami Dominikanów. Z czasem coraz częściej ulicę określano jednak innym mianem — Zaulek Prokowy. Było to zniekształcenie pochodzące od pierwotnego określenia terenu leżącego na północ od samej ulicy — *Hirschewinkel* (pol. Zaulek Jeleni). Nazwa ta była jednym z trzech alegorycznych określeń (Zaulek Jeleni, Zaulek Lisi, ul. Sprawiedliwa) używanych w średniowieczu dla północnych krańców Nowego Miasta. Wskazywały one na podział miasta na część „dobrą” (jelenią, położoną wokół klasztoru Dominikanów) i część „złą” (lisią, gdzie znajdowała się zapewne już od średniowiecza siedziba kata i miejsce tortur). Części te rozdzielone były przez ul. Sprawiedliwą (nazwę tę rozumiano potem jako Prosta).

W XVI w. znajdowały się tu 3 domy, 9 bud i 3 place puste. W 1703 r. stało tu 7 domów i 10 bud mieszkalnych.

W 1455 r. mieszkało tu 15 podatników, w tym 3 członków bractwa NMP, karczmarz, kowal, płóciennik, sukiennik, szewc i 7 osób o nieznanym zawodach. Znajdowały się tu też 2 konwenty beginek. W 1550 r. 2 domy tu stojące należały do balwierzy, po 1 do cieśli i krawca, zawodów 7 właścicieli nie udało się ustalić; 4 budy administrowane były przez radę. W 1600 r. domy posiadali tu: cieśla, murarz, szewc, zdun i 8 osób o nieznanym zawodzie; 3 budami administrowała rada. W 1640 r. 3 domy należały do gwoździarza, 2 do szewców, po 1 posiadali: bednarz, blacharz, czerwonoskórnik, krawiec, kuśnierz, nożownik, sługa miejski, zawodów 2 właścicieli nie ustalono. Rada administrowała 1 działką. W 1703 r. 3 działki należały do kramarzy, po 1 mieli: bednarz, kapelusznik, krawiec, kupiec, piekarz, szewc, osoba o nieznanym zawodzie. Rada administrowała 4 działkami, po 1 działce posiadały kościoły ewangelickie: NMP, św. Trójcy i św. Jerzego.

W 1550 r. w domach przy tej ulicy mieszkało 7 właścicieli, w 1600 r. — 12, w 1640 r. — 10, w 1703 r. — 7.

Ulica ta, wraz z Placem Cycowym, Wenecką i częściowo Paulerską, tworzyła rejon dominacji uboższych mieszkańców Nowego Miasta w średniowieczu. Również w XVI–XVII w. charakter zawodowy mieszkańców nie uległ poważniejszym zmianom. Osiedlali się tu przedstawiciele uboższych rzemiosł metalowych, skórzanych, drzewnych i odzieżowych, bez zaznaczonej wyraźniej dominacji którejs brzoży.

9. Pańska, wcześniej Rycerska (dziś Ślusarska)

(gessen bey der Gerbergassen: 1445, Ryttergasse: 1546, Ryttergassen sonst Verlornergassen: 1548, Vorlorennengasse: 1548, Vorlornengasse: 1565, Untrewenegasse: 1590–1616, Junckergasse: 1614–1691, Plautzengassen: 1628–1666)

Łączyła południowo-zachodni narożnik Rynku z ul. Wielkie Garbary. Nie jest znana jej nazwa ze średniowiecza. Zanotowano istnienie tej ulicy tylko dwukrotnie w sposób bardzo opisowy — *erbe, das do legende ist am Ringe, zo man geyt in dy Gerbergassen*²⁶ i *erbe in dem gessen bey der Gerbergassen gelegen*²⁷. Jej nazwy z XVI–XVII w. wskazują na związek z obszarem dawnego zamku i patrycjuszowską (pańską) strzelnicą (Rycerska, Pańska) oraz na zanik jej wcześniejszych może funkcji albo znaczenia komunikacyjnego (Zapomniana lub Ślepa, „Sprzeniewierzona”)²⁸.

W XVI w. znajdowały się tu 4 domy pełnowartościowe, 2 mielcuchy, spichlerz i plac pusty. Na początku XVIII w. stały tu 4 domy, 2 mielcuchy, kuźnia, 1 plac pozostawał pusty.

W 1455 r. mieszkało tu 5 podatników o nieznanym zawodach. W 1550 r. 3 domy posiadali piwowarzy, po 1 czerwonoskórnik i młynarz, zawody 3 właścicieli nie są znane. W 1600 r. piwowarzy byli właścicielami 3 domów, po 1 mieli kramarz i szlachcic, 3 należały do osób o nieznanym zawodach. W 1640 r. domy przy tej ulicy posiadali: piwowarzy — 2, kowal, rzeźnik, żołnierz, 3 osoby o nieznanym zawodzie. W 1703 r. piwowarzy posiadali 2 działki, po 1 — cieśla, kowal, gwoździarz, kupiec, piekarz i sukiennik.

W 1550 r. 4 właścicieli mieszkało w swoich domach przy tej ulicy, w 1600 r. — 4, w 1640 r. — 5, w 1703 r. — 3.

²⁶ *Księga ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387–1450)*, wyd. K. Ciesielska, Warszawa 1973 (dalej: KŁNMT), nr 1420.

²⁷ *Ibidem*, nr 2154.

²⁸ Przytoczony pogląd na temat genezy nazwy ulicy Pańskiej jest pewną modyfikacją wcześniejszej mojej tezy (por. K. Mikulski, *Topografia i hodonomastyka*, s. 15–17). Idąc za ustaleniami M. Golińskiego, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń — podatnicy — rzemiosło)*, Wrocław 1997, s. 31, przyp. 80, pewniejsze wydaje się łączenie powstania tej nazwy z „junkierską” strzelnicą założoną obok ruin zamku niż z krzyżacką przeszłością tego terenu.

Nieznana jest struktura zawodowa mieszkańców tej ulicy w średniowieczu. Od XVI w. dominowała tu własność piwowarów, którzy 2 domy zamienili na mielcuchy.

10. Paulerska (dziś Małe Garbary)

(Paulergasse: 1413–1450, Paulergassen: 1428–1700, Pauvelergasse: 1433–1437, Pauvelergassen: 1436, Paulergasse: 1436, Pawwlergassen: 1438, Paulergassin: 1439, Pawlergasse: 1449–1579, Paullergasse: 1523, Pawelergasse: 1515–1574, Pawdlergasse: 1565, Pawdelgasse: 1572, Paudlergassen: 1563–1681, Bewtlergassen: 1595, Niklausgasse: 1635, Kleine Gerbergasse oder Paudlergasse: 1616–1694, Gerbergasse: 1605–1639, Gerber- oder Paudlergasse: 1630, Kleine (Kleinen) Gerbergassen: 1615–1684, Paulinergassen: 1694, Dominicaner Gasse: ok. 1750)

Ulica ta biegła na północ od ul. Sadlarskiej i dochodziła do narożnika z ul. Panieńską i Wenecką naprzeciwko klasztoru Dominikanów. Jej miano związane było z tym właśnie klasztorem, a ściślej z dominikanami, których początkowo określano w Toruniu jako paulerów. Wraz z pojawieniem się tutaj w drugiej połowie XVI w. garbarzy, ulicę coraz częściej zaczęto określać jako Garbary lub Małe Garbary (dla odróżnienia od istniejących wcześniej Garbarów, zwanych potem Wielkimi), próbowano też uwspółcześić dawną nazwę ulicy (św. Mikołaja).

W XVI w. było tu 20 domów pełnowartościowych, 4 budy, 2 mielcuchy i 10 placów pustych. Na początku XVIII w. było tu 26 domów (z tych 4 spalone), 4 budy, 2 spichlerze, 1 mielcuch i 2 place puste.

W 1455 r. mieszkało tu 37 podatników, wśród których było 5 członków bractwa NMP, 3 szewców, 2 kowali, 2 płócienników, 2 ślusarzy, balwierz, garbarz, iglarz, karczmarz, kotlarz, krawiec, kuśnierz, murarz, przedmiestek, rzeźnik, sukiennik i 11 osób o nieznanym zawodzie. W 1550 r. piwowarzy posiadali tu 7 działek, czerwonoskórniczy — 5, kupcy — 3, po 2 — kuśnierze i płóciennicy, po 1 — krawiec, piekarz, rzeźnik, zawodów 11 właścicieli nie znamy, rada administrowała 1 działką, 2 działki należały do szpitala św. Piotra i Pawła. W 1600 r. piwowarzy posiadali 7 parceli, czerwonoskórniczy — 6, płóciennicy — 4, bednarze — 3, kuśnierze — 2, po 1 — białoskórnik, kotlarz i zegarmistrz, zawodów 10 właścicieli nie znamy, rada administrowała 1 działką. W 1640 r. piwowarzy posiadali 7 działek, czerwonoskórniczy — 6, nożownicy i piekarze po 3, po 1 — białoskórnik, balwierz, bednarz, tokarz, farbiarz, kiper, kuśnierz, łaziebnik, powroźnik, szewc, 6 działek należało do osób o nieznanym zawodzie. W 1703 r. garbarze posiadali 8 działek, kupcy — 7, piwowarzy — 3, po 2 — kominiarze, rzeźnicy, siodlarze, sukiennicy, po 1 — kotlarz, pantoflarz, piekarz, rymarz, stolarz, osoba o nieznanym zawodzie, rada administrowała 2 działkami, do staromiejskiej gminy luterańskiej należała 1 działka.

W 1550 r. mieszkało tu 19 właścicieli, w 1600 r. — 26, w 1640 r. — 26, w 1703 r. — 17. W 1455 r. mieszkał tu 1 rajca, w 1550 r. — wdowa po ławniku, później nie mieszkali tu już przedstawiciele władz miejskich.

W średniowieczu trudno wskazać na dominujący charakter zajęć mieszkańców Paulerskiej. Przeważali, podobnie jak przy Placu Cykowym, Weneckiej i Zaułku Prośowym, członkowie ubogich cechów (szewcy) i ludność pozacechowa (członkowie bractwa NMP). Możliwe jednak, że w tym czasie mieszkała tu większa liczba kuśnierzy, jednego z najważniejszych cechów nowomiejskich, którego spis mistrzów z 1455 r. nie zachował się. Znaczna była też grupa przedstawicieli cechów branży metalowej (ślusarze, kowale, kotlarz, iglarz) — była to kontynuacja przestrzenna koncentracji mistrzów tej branży z pobliskiej Sadlarskiej. Od XVI w. zaznaczyła się przewaga dwóch cechów: Przy zachodniej pierzei ulicy, gdzie zaplecza działek wychodziły nad Strugę — osiedlać się zaczęli garbarze (głównie czerwonoskórnicy), wcześniej prawie tu nieobecni (w 1455 r. mieszkał tylko 1). Przy wschodniej pierzei dominować zaczęły inwestycje piwowarskie, z tym, że głównie lokowane tu były mielcuchy i zaplecza gospodarcze domów z ulicy Prostej. W końcu XVII w., analogicznie do innych rejonów miasta, na miejsce podupadających piwowarów weszli kupcy, wzmocnili natomiast swą pozycję garbarze. Paulerska, coraz częściej określana jako Małe Garbary, stała się nawet w końcu XVII w. największym skupiskiem czerwonoskórników w Toruniu.

11. Poprzeczna (dziś część ul. Jęczmiennej)

(Twergassen: 1417, Twergaszen: 1430, Twergasse: 1442, Quergasse, Clingegasse: 1448, Clingesmedegasse: 1443, Beckergasse: 1550–1593, Bischoffsgasse: 1578–1613, Quergasslein: 1635, Quergasse: 1637–1638, Plautzengasse: ok. 1750)

Obejmowała odcinek przecznicy łączącej ul. Paulerską i Prostą. Jej przecznicowy charakter znalazł swoje odbicie w nazwie (Poprzeczna). Określana też była jako Nożownicza. Mimo zaniku odrębności w XVI w. (była traktowana jako część ul. Piekarskiej), po ponownym „usamodzieleniu się” powróciła do wcześniejszej nazwy. Jedyne na przełomie XVI i XVII w. nazywano ją „Biskupią” — genezy tego miana nie udało się ustalić.

W XVI w. znajdowała się tu 1 buda i plac pusty. W 1703 r. tylko buda.

W 1455 r. mieszkał tu 1 podatnik o nieznanym zawodzie, w 1550 r. działki należały do piekarza i furmana, w 1600 r. 2 działki należały do piwowarów, w 1640 r. mieszkał tu kapelusznik, w 1703 r. — wdowa po rzemieślniku o nieznanym zawodzie. Stale właściciele mieszkali w jednym domu.

12. Prosta

(Rechtyngassin: 1388, Gerechtingassin: 1392–1441, Gerechtingassin: 1396, Gerechtingassen: 1417–1703, Gerechtingasze: 1432–1436, Gerechtingasszen: 1433, Gerechtingasse: 1445–1449, Rechtingasse: 1521–1624, platea dextra alias Prawa: 1569, Prawa ulica: 1608)

Była najdłuższą i najważniejszą ulicą Nowego Miasta. Łączyła północno-zachodni narożnik Rynku Nowomiejskiego z Bramą Prostą, z której biegł na północ trakt w kierunku Chełmży, Grudziądza i Gdańska. Najstarsze znaczenie nazwy ulicy należy raczej rozumieć w sensie „Sprawiedliwa” lub „Prawa”. Miano to było związane z dwoma zaułkami przylegającymi do ulicy od wschodu (Zaułek Lisi) i zachodu (Zaułek Jeleni), będącymi alegorycznymi odpowiednikami zła i dobra (por. ul. Panieńska albo Zaułek Prosowy).

W XVI w. znajdowały się tu 33 domy pełnowartościowe, 5 mielcuchów, 1 buda i 6 placów pustych. Na początku XVIII w. było tu 36 domów mieszkalnych, 5 mielcuchów, 1 spichlerz i 1 plac pusty.

W 1455 r. mieszkało tu 49 podatników, wśród których było 6 karczmarzy, 5 członków bractwa NMP, 4 szewców, 3 przedmiestków (właściciele gruntów we wsi Mokre), 2 płócienników, kuśnierz, nożownik, sukiennik i 26 osób o nieznanym zawodzie. W 1550 r. piwowarzy posiadali 17 działek, bednarze — 5, piekarze — 4, po 1 — kowal i krawiec, zawodów 13 właściciele nie znamy, 1 działka należała do cechu piwowarów, 2 — do szpitala św. Piotra i Pawła. W 1600 r. piwowarzy mieli 25 działek, piekarze — 5, kupcy — 2, po 1 — murarz, szewc i tracz, 8 działek należało do osób o nieznanym zawodzie, 2 działki posiadał szpital św. Piotra i Pawła. W 1640 r. piwowarzy posiadali 21 parceli, piekarze — 4, kupcy i kuśnierze po 2, po 1 — bednarz, blacharz, cieśla, konwisarz, murarz, płóciennik, powroźnik, siodlarz, sługa miejski, sukiennik, szklarz, zawodów 5 właściciele nie znamy. W 1703 r. piwowarzy posiadali 17 działek, piekarze — 7, kapelusznicy i krawcy po 3, kupcy 2, po 1 — bednarz, konwisarz, kowal, skórnik, sukiennik, szewc, żołnierz, 1 działka należała do osoby o nieznanym zawodzie, rada administrowała 3 działkami.

W 1550 r. mieszkało tu 29 właścicieli, w 1600 r. — 27, w 1640 r. — 28, w 1703 r. — 23. W 1455 r. mieszkał tu 1 były rajca i 3 ławników, w 1550 r. — 1 ławnik przedmiejski, w 1600 r. — 1 rajca, 1 ławnik, wdowa po rajcy i wdowa po ławniku, w 1640 r. — 1 rajca i 3 ławników, w 1703 r. — 1 ławnik.

Prosta należała w średniowieczu do głównych ulic toruńskiego ześpołu miejskiego. Jej wylotowy charakter (prowadziła do Bramy Prawej, którą można się było wydostać w kierunku Chełmna i Chełmży) sprawił, że stała się głównym siedliskiem najbogatszego cechu nowomiejskiego — karczmarzy-piwowarów. Duże zróżnicowanie wielkości działek

spowodowało, że licznie reprezentowani tu byli przedstawiciele uboższych cechów (szewcy, płóciennicy) oraz ludności pozacehowej (członkowie bractwa NMP). W XVI-XVII w. piwowarzy dominowali wśród właścicieli domów przy Prostej w sposób jeszcze bardziej wyraźny, aczkolwiek po apogeum tego zjawiska, które przypadło na połowę XVII w., ich stan posiadania zaczął się kurczyć. W XVI w. obok piwowarów najliczniej reprezentowani byli związani z produkcją piwa bednarze, przez ostatnie dwa stulecia (XVI-XVII w.) znaczącą grupę mieszkańców Prostej stanowili też piekarze. Wraz z upadkiem znaczenia Bramy Prawej (szczególnie po wybudowaniu fortyfikacji typu bastionowego w latach czterdziestych XVII wieku) pozycja ekonomiczna mieszkańców ulicy wyraźnie się pogorszyła. W przeciwieństwie do innych ulic wylotowych Nowego Miasta (Sadlarska, Bydłęca) i Rynku, nie pojawili się przy Prostej kupcy. Upadek znaczenia komunikacyjnego ulicy znalazł odbicie w niewielkiej w stosunku do poprzednich przekrojów reprezentacji wśród jej mieszkańców przedstawicieli władz miejskich na początku XVIII w.

13. Przy Kościele św. Jakuba (dziś Szpitalna)

(keygen s. Jacobiskirche: 1431, keygin s. Jacobiskirche: 1431, ken synte Jocabis: 1437, bey s. Jacobiskirche: 1446-1449, bey sinte Jacobe: 1438, bey sente Jacob: 1443, entkegen dem kyrchen s. Jacob: 1526, gegen S. Jacobs Kirchhoff uber: 1559, kegen S. Jacob Kirche: 1585-1613, dem S. Jacobs Kirche uber: 1625, bey S. Jacobs Kirche: 1584-1631, bey dem S. Jacobs Kirche: 1590-1681)

Ulice wokół kościoła św. Jakuba związane były z nim również poprzez swoje nazwy. Omawiany odcinek przylegał do kościoła od jego strony północnej, łącząc południowo-wschodni narożnik Rynku z murami miejskimi w pobliżu szpitala św. Piotra i Pawła.

W XVI w. znajdowały się tu 2 domy, 2 place puste i szpital św. Piotra i Pawła. Na początku XVIII w. stały tu 2 domy i spichlerz oraz szpital z placem pustym.

W 1455 r. odnotowano tu 3 podatników, w tym rzeźnika. W 1550 r. po 1 działce posiadali piwowar, kupiec i osoba o nieznanym zawodzie, 1 dom należał do kościoła św. Jakuba, w 1 mieścił się szpital św. Piotra i Pawła. W 1600 i 1640 r. 2 działki należały do rzeźnika, po 1 do kuśnierza i osoby o nieznanym zawodzie, istniał nadal szpital św. Piotra i Pawła. W 1703 r. 2 działki posiadali kupcy, 1 powroźnik, 2 (w tym szpital) należały do klasztoru Benedyktynek.

W 1550 r. w swoim domu mieszkał tylko 1 właściciel, w 1600 r. — 2, w 1640 r. — 1, w 1703 r. — 1.

Elementem dominującym przy tej uliczce był szpital św. Piotra i Pawła, pozostający od reformacji do 1667 r. w gestii władz miasta, a za-

pewne przedtem i na pewno potem należący do benedyktynek (cysterek). Obok szpitala znajdowały się tylko 2 samodzielne działki, należące do właścicieli o różnych zawodach.

14. Różana (dziś część ul. Jęczmiennej)

(Beckergasse: 1514–1634, Rosengasse: 1635–1698)

Ulica ta została wyodrębniona z ul. Piekarskiej dopiero w latach trzydziestych XVII w. i objęła odcinek między ul. Sukienniczą a murami miejskimi, na północ od Bramy św. Katarzyny. Jej nazwę wiązać można z mieszkającymi tu w pierwszej połowie XVII w. kowalem i stelmachem, co wskazuje na podobną genezę miana, jak w przypadku staromiejskiej ul. Różanej (zob. s. 343).

W XVI w. znajdowały się tutaj 2 budy i 5 pustych placów. Na początku XVIII w. odnotowano tu 3 budy, 2 przejazdy i ogród.

W 1455 r. mieszkało tu 11 podatników, wśród których był sukiennik, szewc i knap. W 1550 r. 3 działki należały do sukienników, po 1 do kupca i piwowara, zawodów 2 właścicieli nie znamy. W 1600 r. piwowarzy posiadali 3 działki, sukiennicy — 2, zawodów 2 właścicieli nie znamy. W 1640 r. piwowarzy posiadali 3 działki, po 1 sukiennik, kołodziej i osoba o nieznanym zawodzie. W 1703 r. piwowarzy posiadali 3 działki, po 1 mieli kupiec, cieśla i iglarz.

W 1550 r. właściciele mieszkali w 2 domach, w 1600 r. — w 2, w 1640 r. — w 1, w 1703 r. nie było już żadnego domu mieszkalnego.

Ulica ta należy do grupy ulic, które po XV w. traciły swój charakter mieszkalny. Na miejscu domów mieszkalnych pojawiały się tu w XVI–XVII w. zaplecza produkcyjne (ramy sukiennicze, mielcuchy) lub magazynowe (spichrze) działek, których domy główne stały przy Sukienniczej lub Bydłęcej.

15. Rynek Nowomiejski

(am Ringe: 1421–1682, am Rynge: 1418, an dem Rynge: 1426–1450, am Ringhe: 1439–1442, Neustadtische Ringe: 1681)

Położony był w centralnym punkcie miasta, przesuniętym nieco od geometrycznego środka w kierunku południowym. Wewnątrz placu znajdował się ratusz, który w średniowieczu otaczały liczne budy i sukiennice. W XVI w. po jego zachodniej stronie usytuowane były już tylko budy znajdujące się w rękach prywatnych, wykupione przez miasto ponownie, zapewne w końcu tego stulecia. Na początku XVII w. ratusz przestał być siedzibą władz miejskich i służyć zaczął jako magazyn wyrobów sukienicznych dla spółki założonej przez burmistrza Henryka Strobanda.

Do końca XVI w. od zachodu przybudowanych było obok ratusza 6 bud mieszkalno-handlowych (z tych 1 była opuszczona). W XVI w. wokół Rynku znajdowało się 27 pełnowartościowych działek i 5 pustych placów. Na początku XVIII w. było tu 31 kamienic i 1 spichlerz.

W 1455 r. odnotowano tu 38 podatników, wśród których było 8 karczmarzy, 6 członków bractwa NMP, garbarz, rękawicznik, rzeźnik, rzemieślnik nieznannej profesji i 20 osób, których zawodów nie znamy. Z 38 domów przy Rynku w 1550 r. piwowarzy posiadali 10, po 2 należały do chłopów z okolic Torunia, kołodziejów, krawców, kupców, po 1 posiadali kramarz i organista, rada administrowała 3 działkami, 2 należały do szpitala św. Piotra i Pawła. W 1600 r. 7 domów posiadali piwowarzy, 6 — kupcy, 3 — rzeźnicy, po 2 — balwierze i sukiennicy, po 1 — kuśnierz, ludwisarz, stolarz, szewc, szlachcic, zawodów 6 właścicieli nie znamy, do szpitala św. Piotra i Pawła należała 1 działka. W 1640 r. po 7 domów posiadali kupcy i piwowarzy, po 2 kuśnierze, piekarze i organista, po 1 — aptekarz, geometra, kaletnik, konwisarz, ludwisarz i szewc, zawodów 6 właścicieli nie udało się ustalić. W 1703 r. kupcy posiadali 9 kamienic, piwowarzy — 6, sukiennicy — 4, po 2 handlarz, iglarze i piekarze, po 1 — aptekarz, organista, piernikarz, rusznikarz, rzeźnik i stolarz, 1 działka była własnością nowomiejskiej gminy luterańskiej.

W 1550 r. mieszkało w swoich domach 26 właścicieli, w 1600 r. — 24, w 1640 r. — 27, w 1703 r. — 26. W 1455 r. mieszkało tu 3 byłych rajców i ławnik, w 1550 r. — 2 rajców i 2 ławników, w 1600 r. — 2 rajców, wdowa po rajcy i 2 ławników, w 1640 r. — 2 rajców i 5 ławników, w 1703 r. — 3 rajców, wdowa po rajcy, 2 ławników i wdowa po ławniku.

Struktura zawodowa działek przyrynkowych nie była tak jednolita, jak w przypadku Rynku Staromiejskiego. W średniowieczu nie było tu kupców, w domach wokół Rynku mieszkali przedstawiciele elity rzemiosł nowomiejskich (karczmarze-piwowarzy), ale obok nich także ubożsi rzemieślnicy i członkowie pozacechowego bractwa ubogich (NMP). Do końca XVI w. dominującą grupą wśród właścicieli byli piwowarzy. Przed 1550 r. pierwsze kamienice przy Rynku znalazły się w rękach kupców. Odtąd osadnictwo kupieckie stopniowo umacniało się w tym rejonie, a na początku XVIII w. kamienice będące w posiadaniu kupców stanowiły grupę dominującą. Odbywało się to przy nieznacznym spadku udziału piwowarów wśród właścicieli. W XVII w. pojawili się też przy Rynku Nowomiejskim przedstawiciele innych, plasowanych w górnych przedziałach pod względem zamożności, zawodów (aptekarze, organista, geometra).

16. Sadlarska (dziś Królowej Jadwigi)

(Smergasse, Smergassen: 1389–1515, Smergasze: 1436–1442, Smaergasze: 1432, Smehergassin: 1438–1441, Smhergassen: 1438–1440, Schmehergasse: 1513–1521, Schmergassen: 1513–1702, Schmier Gasse: ok. 1750)

Lokalizacja ul. Sadlarskiej nie budziła nigdy poważniejszych kontrowersji. Łączyła ona Bramę Wielką (Kotlarską) z północno-zachodnim narożnikiem Rynku Nowomiejskiego. Nazwę ulicy można wyprowadzić albo od sadła (smaru), co mogło wiązać jej początki z zamieszkującymi tu od średniowiecza ślusarzami i przedstawicielami innych rzemioł metalowych, albo mogła mieć charakter alegoryczny i określać zamożność jej mieszkańców (można byłoby ją w takim wypadku określać jako Bogatą, Tłustą, Grubą).

W XVI w. znajdowały się przy niej 23 działki pełnowartościowe, 5 bud i 1 plac pusty. Na początku XVIII w. były 23 kamienice, 5 bud i 1 spichlerz.

W 1455 r. mieszkało przy tej ulicy 31 podatników, wśród których było: 3 karczmarzy, 2 browarzy, 2 kupców, 2 kapeluszników, hakarz, kotlarz, kowal, krawiec, lekarz, członek bractwa NMP, nożownik, rzeźnik, szewc i 13 osób o nieokreślonym zawodzie. W 1550 r. 4 działki przy tej ulicy posiadali piwowarzy, białoskórnicy — 2, inni rzemieślnicy — 2, po 1 mieli: balwierz, czerwonoskórnik, kowal, krawiec, kupiec, sukienik, szlachcic i 10 osób o nieokreślonej profesji. Ponadto rada administrowała 2 działkami, po 1 posiadały: nowomiejskie bractwo ubogich i szpital św. Piotra i Pawła. W 1600 r. po 2 działki posiadali: piwowarzy, białoskórnicy, kupcy, pastorzy, po 1: kowal, ludwisarz, malarz, nauczyciel gimnazjum, piekarz, szewc, ślusarz, 13 osób o nieznannej profesji; jedna buda należała do szpitala św. Piotra i Pawła. W 1640 r. 6 domów należało do ślusarzy, po 3 do piwowarów i siodlarzy, po 2 do białoskórników, łożowników, piekarzy i szewców, po 1 do: czerwonoskórnika, kupca, mieczownika, powroźnika, rusznikarza, szklarza i 4 do osób o nieznannej profesji. W 1703 r. 5 domów posiadali kupcy, po 3 — piwowarzy i rusznikarze, po 2 — kotlarze, piekarze, powroźnicy, po 1 — balwierz, garbarz, kapelusznic, konwisarz, rymarz, siodlarz, skórnik, sukienik, szklarz, ślusarz i 1 osoba o nieokreślonym zawodzie.

W 1550 r. mieszkało tu 18 właścicieli domów, w 1600 r. — 25, w 1640 r. — 27, w 1703 r. — 26.

Spośród członków władz miejskich w 1455 r. mieszkał przy tej ulicy rajca i 3 ławników, w 1550 r. — 2 ławników i wdowa po ławniku, w 1600 r. — 1 ławnik, w 1640 r. — wdowa po rajcy i 1 ławnik, w 1703 r. — 2 rajców, ławnik i wdowa po ławniku.

Ulica miała wyraźnie dwoisty charakter zawodowy — w domach położonych bliżej Bramy Kotlarskiej i raczej przy północnej pierzei dominowali przedstawiciele rzemioł metalowych, po stronie południowej i w pobliżu Rynku zaznaczał się udział bogatszych warstw — w XV i XVI w. piwowarów, w XVIII w. kupców (!). Szczególnie charakterystyczna jest ekspansja osadnictwa kupieckiego w XVII w. do czysto rzemieślniczego wcześniej Nowego Miasta.

17. Stary Zamek (dziś Przedzamcze)

(der Alte Schloss: 1630, Alten Schloss: 1631-1692)

Ulica powstała krótko przed 1630 r. na skutek wytyczenia parcel na terenie dawnego zamku krzyżackiego. Biegła od Bramy Kotlarskiej, obok ruin zamku do młynów znajdujących się we wschodniej części dawnego przedzamcza.

Po 1454 r. teren Starego Zamku pozostawał w znacznej mierze niezagospodarowany. Funkcjonowały tu jedynie 2 młyny (Górny i Dolny). Ten ostatni stał się zapewne w XVII w. siedzibą odnowionej królewskiej mennicy w Toruniu. Decyzję o ponownej zabudowie przedzamcza rada podjęła przed 1630 r. Wydzielono na nim w sumie około 14 nowych działek, w tym na 7 pobudowano w krótkim czasie domy mieszkalne, 1 została przeznaczona na szpital Marii Magdaleny, 1 na farbiarnię dla płócienników, na 5 dalszych powstały z czasem składy towarowe (spichlerze), zapewne o konstrukcji drewnianej. Te ostatnie padły pastwą pożaru podczas oblężenia w 1703 r.

W 1640 r. działki posiadali tu m.in. kubkarz, korkownik, puszkarz, szewc i 2 osoby o nieznanym zawodzie. Ponadto funkcjonowały tu: mennica, młyn zbożowy, farbiarnia i szpital. W 1703 r. 4 działki należały do garbarzy, 3 do kupców, 2 do piwowarów, po 1 mieli: cejgmacher, farbiarz, nożownik. Płóciennicy nadal posiadali farbiarnię, 1 działkę miał szpital św. Wawrzyńca, funkcjonował młyn zbożowy i — zapewne — mennica; 3 wcześniejsze spichlerze były spalone doszczętnie, 2 działki sąsiadujące z nimi określono jako puste place.

Teren Starego Zamku, po jego zburzeniu w 1454 r., był rejonem koncentracji młynów wodnych w mieście. W pierwszej połowie XVII w. jego funkcje gospodarcze wzrosły — ulokowano tu kolejne obiekty produkcyjne: farbiarnię płócienników, mennicę oraz kilka spichrzów. Część północną przedzamcza wydzielono pod zabudowę mieszkalną; ostatecznie na początku XVIII w. zaznaczyła się tu przewaga garbarzy i pokrewnych cechów (cejgmacher, farbiarz), których produkcja uzależniona była od płynącej na zapleczach domów Strugi.

18. Sukiennicza

(Wollenwebergassen: 1423-1450, Wollenwebirgasse: 1425-1449, Wollwebergasse: 1427, 1517-1577, Wollenwebergasse: 1428-1597, Wollenwebergassin: 1430, Wollinwebergassen: 1431, Wollenwebergaszen: 1433, Wolewewergasze: 1434, Wollenwebergasze: 1435-1436, Wollenwewergasze: 1437, Wolwebirgasse: 1444, Wollewebergasse: 1558, Tuchmachergasse: 1516-1700, Thuchmachergasse: 1558-1597)

Biegła od północno-wschodniego narożnika Rynku na północ, dochodząc do ul. Wysokiej. Jej nazwa związana była z dominującymi tu

w średniowieczu sukiennikami. Na zapleczach domów (szczególnie przy wschodnich pierzejach ulicy) znajdowało się największe w mieście skupisko ram sukienniczych.

W XVI w. znajdowało się tu 19 pełnowartościowych domów, 2 spichlerze, 1 mielcuch i 5 pustych placów, wykorzystywanych głównie na rozstawianie ram sukienniczych. Na początku XVIII w. znajdowało się tu 26 domów mieszkalnych, spichlerz i 2 place puste.

W 1455 r. mieszkało tu 26 podatników, wśród których było 11 sukienników, karczmarz, browarz, krawiec, rzeźnik, stolarz, szewc i 9 osób o nieokreślonym zawodzie. W 1550 r. sukiennicy posiadali 14 działek, piwowarzy i osoby o nieznanym zawodzie po 5, po 1 działce kościół św. Jakuba, szpital św. Piotra i Pawła i cech sukienników. W 1600 r. piwowarzy posiadali 10 działek, sukiennicy — 7, rzeźnicy 2, po 1 mieli: chłop z okolic Torunia, kołodziej, krawiec, młynarz, piekarz, płóciennik i osoba o nieznanym zawodzie, 1 kamienicę posiadał kościół św. Jakuba. W 1640 r. sukiennicy posiadali 4 działki, piwowarzy — 3, po 2 — bednarze, krawcy, rzeźnicy, stelmachowie, po 1 — cieśla, czerwonoskórnik, kołodziej, kowal, kuśnierz, malarz, piekarz, szewc, zawodów 4 właścicieli nie znamy. W 1703 r. rzeźnicy mieli tu 4 działki, piekarze — 3, po 2 — garncarze, iglarze, kupcy, piwowarzy, płóciennicy, po 1 — cieśla, korkownik, kowal, malarz, pergaminista, stelmach, sukiennik, zawodu 1 właściciela nie znamy, rada administrowała 3 działkami, do nowomiejskiej gminy luterskiej należał 1 dom.

W 1550 r. właściciele mieszkali w 14 domach, w 1600 r. — w 16, w 1640 r. — w 21, w 1703 r. — w 19. W 1455 r. mieszkał tu 1 były rajca i 1 ławnik, w 1550 r. — 2 rajców i 3 ławników, w 1600 r. — rajca i 2 ławników, w 1640 i 1703 r. — nie było żadnego przedstawiciela władz miejskich.

Do połowy XVI w. dominowali tu przedstawiciele jednego z najbogatszych cechów nowomiejskich — sukiennicy. W drugiej połowie tego stulecia nastąpił jednak gwałtowny upadek tego rzemiosła, co też doprowadziło do zupełnego prawie zaniku osadnictwa sukienników w tym rejonie — w 1703 r. mieszkał przy Sukienniczej tylko 1 sukiennik (!). Początkowo pozycję grupy dominującej przejęli po sukiennikach piwowarzy (przełom XVI/XVII w.), później — po połowie XVII w. — dominowali tu przedstawiciele innych cechów spożywczych (rzeźnicy i piekarze). Obok nich zadomowili się jednak przy tej ulicy przedstawiciele licznych cechów branży skórzaney i odzieżowej (płóciennicy, krawcy, szewcy, kuśnierze) oraz występujący wcześniej głównie na przedmieściach garncarze, bednarze, kołodzieje, stelmachowie. Zmiany struktury zawodowej przy Sukienniczej są bardzo charakterystyczne dla ulic, z których znikają przedstawiciele dominującego przez dłuższy czas rzemiosła.

19. Św. Jakuba

(s. Jacobgasse: 1560–1600, Jacobsstrasse: 1564, am s. Jacob Thor: 1625–1635, am Jacobs Thor: 1626–1646, bey s. Jacob Thor: 1523–1625, Jacobsgassen: 1600–1652)

Łączyła południowo-wschodni narożnik Rynku z Bramą św. Jakuba, przylegając od zachodu do placu przy kościele św. Jakuba, skąd też jej nazwa. Dla ściślejszego odróżnienia od innych uliczek w tej okolicy często kojarzono jej nazwę nie tylko z kościołem, ale też bramą o tej samej nazwie (*bey s. Jacob Thore*).

W XVI w. znajdowały się tu 4 domy pełnowartościowe, buda oraz 3 puste place. Na początku XVIII w. stało tu 7 domów, buda i spichlerz.

W 1455 r. mieszkało tu 9 podatników, z których 1 był członkiem bractwa NMP, o pozostałych nie zachowały się informacje o ich profesji. W 1550 r. 1 dom należał do piwowara, 2 do osób o nieznanym zawodzie, 4 działki do kościoła św. Jakuba, jedną administrowała rada. W 1600 r. po 1 działce posiadali kupiec z Gdańska, chłop z okolicy, młynarz i piwowar, zawodów 3 właścicieli nie udało się ustalić, rada administrowała 1 działką. W 1640 r. po 1 działce posiadali: brukarz, iglarz, młynarz, postrzygacz sukna, rzeźnik, 3 działki należały do osób o nieznanym zawodzie. W 1703 r. po 1 działce posiadali garbarz, kupiec, piekarz i osoba o nieznanym zawodzie, 4 domy należały do benedyktynek toruńskich, 1 do szpitala św. Piotra i Pawła.

W 1550 r. 2 właścicieli mieszkało w swoich domach, w 1600 r. — 5, w 1640 r. — 8, w 1703 r. — 2.

Ulica nie miała wyraźnego charakteru zawodowego. Być może w średniowieczu zamieszkiwali tu przedstawiciele nieco zamożniejszych rzemiosł, ale w 1455 r. — po pożarze miasta — opuścili oni ten rejon. Do drugiej połowy XVI w. część działek pozostawała w posiadaniu kościoła św. Jakuba. W drugiej połowie XVII w. stan ten został przywrócony — działki te przejęły benedyktynki, które w tym czasie zainstalowały się w kościele i pobliskich budynkach parafialnych.

20. Wąska (dziś Dominikańska)

(hinder sinte Niclus: 1434, Cleinengasse: 1445, Engengasse bey der Venedischengassen: 1445, Engengasse: 1447–1583, der München Closter gegenüber: 1634, die Enge Gasse: ok. 1750)

Biegła wzdłuż murów klasztoru Dominikanów łącząc ul. Paulerską z Proszą w okolicy głównej bramy wjazdowej na teren klasztoru. Stale określana była jako „Wąska”, aczkolwiek nazwa ta pojawiała się w źródłach bardzo rzadko, gdyż przy uliczce tej znajdowała się tylko jedna

parcela, długo zresztą należąca do domu narożnego zaliczanego już do ul. Weneckiej.

Przez długi czas nie było przy niej samodzielnych działek, a jedynie buda należąca do działki narożnej przy Weneckiej. W XVII w. została ona na krótko wydzielona. W 1640 r. należała do krawca, który tu mieszkał.

21. Wenecka (dziś część ul. Wysokiej)

(Venedisschengassen: 1428–1521, Venedisschegasze: 1433, Venedischegaszen: 1437, Venedischegasse: 1445–1600, Venedigergasse: 1471–1601, bey synt Niclas: 1524, Wenedischegasse, bey der Monchen: 1620, Hirschenwinckel nechst der Mönchen Kloster: 1639, (Gasse) nicht weit von Mönchen Closter: 1636, kegen der Mönchen Kloster, Monchen Kloster (kegen) über: 1622–1648, Nonnengassen: 1689).

Nazwą tą określano środkowy odcinek najbardziej na północ położonej przecznicy Nowego Miasta między ul. Proszą a Paulerską. Jego przedłużeniem w kierunku zachodnim była ul. Panieńska, na wschód — Wysoka. Sama nazwa należy do najbardziej zagadkowych mian ulic toruńskich. Wykluczyć raczej należy bezpośredni związek z miastem Wenecją. Być może pierwotnie nazwa ta miała brzmienie „Wendyjska” (czyli określała ulicę zamieszkaną przez ludność pochodzenia słowiańskiego), mogła też mieć ona jakiś związek semantyczny z pobliskim Zaufkiem Lisim (czyli złym) i wywodzić się od „kobiet weneckich” (tak określano czasami w miastach niemieckich kobiety rozpustne).

W XVI w. znajdował się tu 1 dom, 3 budy i plac pusty, w 1703 r. dom mieszkalny i 4 budy.

W 1455 r. odnotowano tu 6 podatników, w tym 2 członków bractwa NMP, szewca i 3 osoby o nieznanym zawodzie. W 1550 r. 2 działki należały do piwowara, 1 do tragarza, 1 do osoby o nieznanym zawodzie, 1 posiadał cech sukienników. W 1600 r. 2 działki należały do piwowara, 3 do osób o nieznanym zawodzie. W 1640 r. 2 działki posiadali kuśnierze, również 2 — ślusarz, 1 osoba o nieznanym profesji. W 1703 r. mieszkali tu sukiennik, kiper, sługa miejski, powroźnik i osoba o nieznanym zawodzie.

W 1550 r. mieszkało tu 3 właścicieli, w 1600 r. — 4, w 1640 r. — 4, w 1703 r. — 5.

W średniowieczu przy uliczce tej, podobnie jak przy Katowskiej, zamieszkiwali przedstawiciele ubogich cechów i ludności pozacechowej. Taki też charakter zachowała aż do XVIII w. Jedynie w działce narożnej, przy północnej pierzei ulicy, mieszkali jeszcze w XVI w. piwowarzy, potem ślusarz, wreszcie sukiennik.

22. Wysoka

(Hohengassen: 1558–1701)

W XVI w. obejmowała zapewne kolejny odcinek omawianej wyżej przecznicy (zob. Wenecka) między ul. Proszą a Sukienniczą. Coraz częściej zaliczano też do niej parcele położone dalej na wschód, przy (na) wcześniejszym Placu Cycowym (w średniowieczu zwanym Zaułkiem Lisim, por. dalej). Etymologii miana omawianej ulicy — „Wysoka” albo „Szczytowa” (*Hohegasse*) — doszukiwać by się można w jej położeniu geograficznym względem centrum miasta. Wydaje się jednak, że właściwsze jest wiązanie tej nazwy ze znajdującą się na końcu tego traktu pod murami katownią (niem. *Hochgericht*). Podkreśla to wspólną genezę nazw całego ciągu dzisiejszej ulicy Wysokiej (por. niżej).

W XVI w. znajdowały się tu 3 domy mieszkalne i mielcuch, w 1703 r. — 4 domy mieszkalne.

W średniowieczu ulica została policzona razem z Katowską. W 1550 r. 2 domy należały do piwowarów, 1 — do osoby o nieznanym zawodzie, 1 — do cechu sukienników. W 1600 r. 2 domy posiadali piwowarzy, 1 — rzeźnik, 1 — osoba o nieznanym zawodzie. W 1640 r. domy posiadali piekarz, rymarz, rzeźnik i osoba o nieznanym zawodzie, w 1703 r. sukiennik, bednarz, cieśla i rzeźnik.

W 1550 r. tylko 1 właściciel mieszkał w domu przy tej ulicy, w 1600 r. — 2, w 1640 r. — 4, w 1703 r. — 4. W 1600 r. mieszkał tu 1 ławnik nowomiejski.

Przy ulicy tej trudno wskazać dominujące zajęcie mieszkańców. W XVI–XVII w. najczęściej domy tu położone należały do wszechobecnym w Nowym Mieście przedstawicieli rzemiosł spożywczych. Na początku XVIII w. mieszkało tu 2 rzemieślników branży drzewnej.

23. Wysoka, wcześniej Plac Cycowy (dziś Wysoka)

(Vochswynkel: 1418–1518, Foschwinkel: 1428, Vochswinckel: 1433, Vochswinkell: 1446, Vochswinkel: 1445–1448, Zitzen Platz: 1563, Cziczen Platzkegasse: 1547, Cziczen Platz: 1556–1596, Cziczkenplatz: 1594, Hohengasse sonst Zitzenplatz: 1566, Hogengasse: 1557, Hohengassen: 1565–1701, Scharffrichter Gasse: ok. 1750)

W średniowieczu nazwą „Zaułek Lisi” mogły być objęte dwa odcinki najwyżej położonej przecznicy nowomiejskiej (późniejsza Wysoka i Plac Cycowy). Możliwe, że sama ulica zawsze stanowiła jedność, a jedynie puste parcele na północ od jej wschodniego odcinka określane były mianem Placu Cycowego. Ta ostatnia nazwa pojawia się dopiero w źródłach szesnastowiecznych. Jako położone na tym placu określone są działki nr 161–169. Leżały one po obu stronach ulicy biegnącej na wschód od północnego

krańca Sukienniczej. Ulica nie dochodziła do murów miejskich na wschodzie, gdyż odgradzały ją działki nr 166 i 167 bezpośrednio przylegające do obwarowań. Po raz pierwszy wzmiankowana jest w 1547 roku (jako *Cziczenplatzkegasse*)²⁹. W drugiej połowie XVI wieku parcele przy południowej pierzei Placu Cycowego zaliczane były coraz częściej do ulicy Wysokiej³⁰. Natomiast działki przy północnej pierzei tej ulicy aż do końca XVI wieku określane były jako leżące przy (na) Placu Cycowym³¹. Mianem tym był zapewne określany kwartał położony między ulicą a murami miejskimi³². W ciągu XVII wieku wcześniejsza nazwa zanikła i odcinek ten był traktowany jako część Wysokiej. Wszystkie przytoczone wyżej nazwy charakteryzują się bardzo silnym związkiem znaczeniowym. Średniowieczny „Zły Zaułek” zmienia się w XVI wieku w „Plac Cycowy”, co kojarzyć musimy z istniejącym w tym rejonie miejscem uprawiania nierządu. Wreszcie w XVII w. udokumentowana jest lokalizacja tutaj miejsca straceń i siedziby kata, zawodu uważanego za nieczysty. Być może właśnie umiejscowienie tu domu kata już w średniowieczu nadało ulicy kolejne nazwy o zdecydowanie pejoratywnym zabarwieniu (por. też Wysoka).

W XVI w. znajdowało się tu 6 domów mieszkalnych i 6 działek zajętych przez ramy sukiennicze. W 1703 r. odnotowano tu 7 domów mieszkalnych, siedzibę kata (przeniesioną tu w 1623 r., ale zapewne istniejącą też wcześniej), 2 puste place (z ramami sukienniczymi?) i 2 przejazdy.

W 1455 r. mieszkało przy tej ulicy 14 podatników, w tym 4 członków bractwa NMP, po 1 — krawcu, młynarzu, przedmiestku i sukienniku oraz 6 osób o nieznanym zawodzie. W 1550 r. 9 działek należało do sukienników, 1 do cieśli, 2 do osób o nieznanym zawodzie. W 1600 r. sukiennicy posiadali 6 działek, rzeźnik — 1, zawodów 6 właścicieli nie znamy. W 1640 r. 3 działki należały do płócienników, po 2 do rzeźników i sukienników, po 1 posiadali kapelusznik i kotlarz, zawody 3 właścicieli nie są znane, katownia była administrowana przez radę. W 1703 r. po 2 działki należały do sukienników i rzeźników, po 1 posiadali cieśla, garncarz, piekarz, piwowar, 1 należała do osoby o nieustalonej profesji. Katownią zarządzała rada, 2 działki należały do szpitala św. Piotra i Pawła.

²⁹ APT, kat. II, dz. IX, t. 54, k. 29.

³⁰ Ibidem, k. 162-163 (1557 r.), 334 (1565 r.), 426, 435-436 (1570 r.) itd.

³¹ Ibidem, t. 57, k. 98v-99 (1594 r.), 139v, 142-142v (1596 r.).

³² Takie położenie placu potwierdza jego umiejscowienie w memoriale Henryka Strobanda: B. Dybaś, *Memoriał burmistrza Henryka Strobanda „Von Befestigung der Stadt Thorun”*, [w:] *Miscellanea źródłowe do historii kultury i sztuki Torunia*, oprac. B. Dybaś i M. Farbiszewski, Wrocław 1989, s. 51: tu plac odczytany błędnie jako „Ziegenplatz”. Z kolejności opisu obwarowań miejskich wynika jednoznacznie, że autorowi chodziło o Plac Cycowy (*Zitzenplatz*), położony między Bramą Proszą a Bramą św. Katarzyny, w północno-wschodnim narożniku miasta.

W 1550 r. właściciele mieszkali w 5 domach, w 1600 r. — w 5, w 1640 r. — w 9, w 1703 r. — w 3.

Przy ulicy tej nie odnotowano przedstawicieli władz miejskich. W średniowieczu mieszkali tu członkowie uboższej warstwy pospólstwa. Zapewne już wówczas znajdowały się tu liczne puste place z ramami sukiennicznymi, które jeszcze na początku XVII w. tworzyły koloryt tej ulicy. Po upadku sukiennictwa w XVII w. osiadła tu większa grupa płócienników, ale już na początku XVIII w. przedstawiciele tego cechu nie byli obecni. Podobnie jak w przypadku Sukienniczej miejsce sukienników zajęli przede wszystkim przedstawiciele rzemiosł spożywczych.

24. Za Kościołem św. Jakuba (dziś nie istnieje)

(hinder der kirchen sente Jacobe: 1420, hinder sinte Jacob: 1432, hinder sente Jacob: 1446, hinder sinte Jacob: 1449, hinter S. Jacobs Kirchhoffe: 1566, bey S. Jacob Kirche: 1569–1578, an der Stadt Mauer hinder S. Jacobs Kirche: 1618–1636, hinter S. Jacob Kirche am Wall: 1626, hinter der Schule am Wall (an der Stadtmauer): 1627–1632, hinter S. Jacob Kirche: 1565–1640, hinter der S. Jacobs Kirche: 1597–1649)

Nieistniejąca już dzisiaj uliczka przylegała do kościoła św. Jakuba od wschodu. Biegła od szpitala św. Piotra i Pawła do nowomiejskiej szkoły parafialnej (wcześniejszy i późniejszy klasztor Benedyktynek), przed którą skręcała na wschód, dochodząc do murów. Przed reformacją budynek szkoły należał do benedyktynek.

W połowie XVI w. znajdowały się tutaj 4 budy, budynek szkoły nowomiejskiej i pusty plac. Na początku XVIII w. znajdowało się tu około 7 bud i budynek klasztoru, wszystkie należące do benedyktynek toruńskich i włączone w obręb zamkniętego obszaru klasztornego.

W 1455 r. mieszkało tu 2 podatników, w tym 1 członek bractwa NMP, a także znajdował się klasztor Benedyktynek. W 1550 r. 2 budy posiadała osoba o nieznanym zawodzie, 2 należały do kościoła św. Jakuba, 1 — do szpitala św. Piotra i Pawła, 1 — do rady. W 1600 r. po 1 działce posiadali pośrednik i osoba o nieznanym zawodzie, instytucje zachowały swój stan posiadania z 1550 r. W 1640 r. płóciennicy posiadali tu 2 budy, po 1 cieśla, piwowar i osoba o nieznanym zawodzie, 3 działki należały do kościoła św. Jakuba. W 1703 r. cały ten obszar należał do klasztoru Benedyktynek.

W 1550 r. mieszkał tu 1 właściciel, w 1600 r. — 2, w 1640 r. — 4.

Przy uliczce tej znajdowały się w średniowieczu niewielkie domy, które należały najprawdopodobniej do kościoła św. Jakuba i benedyktynek, które tam zamieszkiwały. Po reformacji, gdy klasztor został z tej okolicy usunięty, działki sprzedawano osobom prywatnym; pojawili się tu

m.in. płóciennicy, cieśla. W drugiej połowie XVII w. teren ten znalazł się wraz z kościołem i szpitalem św. Piotra i Pawła w rękach benedyktynek i został otoczony murem klasztornym. W ten sposób uliczka przestała pełnić funkcję drogi publicznej i zniknęła z planu miasta.

25. Za Murami I (przy Bramie św. Katarzyny) (dziś ul. Szumana)

(bey der mawer: 1441, by der mawer: 1450, bey s. Katherinethore: 1446, hinter der Mauer: 1566, bey S. Catharin Thor: 1528–1569, der Stadtmauer kegenuber am S. Cathrin Thor hinausgehende: 1628, am Catharinen Thore hinter der Stadtmauer: 1637, hinter der Mauer bey S. Cathrin Thor: 1608–1620, hinter dem Hosp. Petri Pauli: 1646, hinder der Mauer beym Catharinen Thor: 1660, hinter der Mauer am Cathrinen Thor: 1700)

Wszystkie odcinki uliczek przylegających bezpośrednio do murów miejskich określano jako leżące „za murami”. Nie tworzyły one (tak jak w Starym Mieście) przynajmniej w XVI–XVII w. ciągu połączonych ze sobą uliczek, były bowiem poprzedzielane zabudowaniami przylegającymi bezpośrednio do murów. Wymieniony wyżej odcinek łączył okolice kościoła św. Jakuba i szpitala św. Piotra i Pawła z narożnikiem ul. Różanej. W średniowieczu nie było tu samodzielnych parceli, pojawiły się one dopiero w XVI w. przy północnej części tej uliczki (na północ od Bramy św. Katarzyny).

W średniowieczu na odcinku tym znajdowało się około 16 bud, w XVI w. były tu 1 dom pełnowartościowy, 2 budy, spichlerz, mielcuch i 3 puste place. Na początku XVIII w. stały tu 3 budy i 2 spichlerze.

W 1455 r. mieszkało tu ogółem 17 podatników, wśród których było 2 rzeźników, 2 kuśnierzy, karczmarz i 11 osób o nieznanym zawodzie. W 1550 r. 5 działek należało do kupców, 2 do piwowarów, 1 do osoby o nieznanym zawodzie. W 1600 r. po 3 działki należały do piwowarów i rzeźników, 2 do kupców. W 1640 r. piwowarzy posiadali 3 działki, rzeźnicy — 2, piekarz — 1. W 1703 r. 2 działki należały do piekarza, 1 do kupca, 2 do osób o nieznanym zawodzie. W 1550 i 1600 r. w domach tych nie mieszkał żaden ich właściciel, w 1640 r. — mieszkało ich 2, w 1703 r. — znów żaden.

Jeszcze w średniowieczu na odcinku między Bramą św. Katarzyny a Bramą Prawą znajdowała się znaczna liczba bud przymurnych oraz stojących naprzeciwko nich domów czynszowych. Już w XVI w. budy nie istniały, a wcześniejsze domy zamieniono w większości na budynki gospodarcze i magazynowe. Znajdowały się tu zaplecza gospodarcze i produkcyjne bogatych działek z ul. Bydłęcej. W połowie XVII w. osiadło tu na stałe 2 piekarzy, ale już w drugiej połowie tego stulecia posiadane przez nich domy ponownie zostały włączone do sąsiednich działek.

26. Za Murami II (przy Bramie Prawej) (dziś Międzymurze)

(an der muer: 1447, bey dem Gerechenthore: 1440, gegen der muer obir czwischen beyden thoren, alzo Rechten thoren und s. Katherinen: 1429, hinder der Mauer czwischen Sandt Katherina und dem gerechten Thore: 1519, hinder der Mauer und Goldenen Stein: 1563, ahn der Mauer: 1575, hinter der Mauer beym Gerechten Thor: 1566–1609)

Uliczka ta biegła wzdłuż murów miejskich od bramy Prawej aż do północno-wschodniego ich narożnika, dochodząc do baszty zwanej w XIX w. Więzienną. Do baszty tej przylegały bezpośrednio zabudowania należące do kata miejskiego, które zamykały przejście dalej na południe.

27. Za Murami III (dziś Piernikarska)

(keigen der mawer czwischen s. Jacobithore und dem Gerberthore: 1430, A valva sancti Jacobi usque ad valvam Cerdonum: ok. 1450)

Odcinek nazwany w spisie czynszów miejskich z początku XVI w. Łączył Bramę św. Jakuba z ul. Garbary (Pańską) w okolicy dawnej Bramy Garbarskiej. W szesnasto- i siedemnastowiecznych księgach ławniczych uliczka ta nie była wymieniana, gdyż nie było przy niej samodzielnych parceli.

W średniowieczu na odcinku tym znajdowało się zapewne około 13 bud przymurnych. W 1455 r. zamieszkiwało tu w każdym razie tylu podatników, wśród których był członek bractwa NMP i tragarz. W XVI–XVII w. budy te chyba nie istniały, brak bowiem o nich jakiegokolwiek informacji.

28. Uliczka bez nazwy biegnąca do wieży zwanej „Wysokim Kamieniem” (dziś nie istnieje)

(gasslein nach dem Hohen Steine: 1566)

Przedłużeniem Sukienniczej w kierunku murów miejskich była krótka, nieistniejąca już dzisiaj uliczka bez nazwy. W źródłach określona jest ona jako łącząca ulicę Wysoką z ulicą Za Murami II na wysokości wieży nazwanej „Wysokim Kamieniem” (*Hohenstein*, 1566). W 1518 i 1610 r. domy narożne przylegające do tej uliczki zaliczono do Sukienniczej³³. Można więc przyjąć, że czasami traktowano ją jako dalszy ciąg Sukienniczej.

29. Uliczka bez nazwy biegnąca do łaźni (dziś też bez nazwy)

(Gasse bei der Batstube, Gange noch der Batstuben)

Na przedłużeniu ulicy określonej wyżej jako Poprzeczna biegła krótka uliczka łącząca Paulerską z budynkiem łaźni nowomiejskiej. Od XV w.

³³ APT, kat. II, dz. IX, t. 53, k. 37; ibidem, t. 58, k. 323v.

działki przylegające do niej określane są jako narożne przy drodze prowadzącej do łaźni³⁴. Sama łaźnia była zapewne w tym czasie ustawiona frontem do miasta, a więc główne wejście do niej prowadziło właśnie od Paulerskiej, a zaplecze wychodziło na dzisiejszą Strumykową (Nad Bachą).

C. Przedmieścia

1. Bartnicza

(Hubenkochsgasse: 1394, Honigsneidergasse: 1408–1455, Honigsneydergasse: 1433, Honigschneidergasse: 1600–1615, Gradowke, Gradoffke: 1603, Honigschneidergasse vorm Colmischen Thore: 1609, platea dicta Gradowka: 1605)

Odchodziła od traktu chełmińskiego, na wysokości południowo-zachodniego narożnika kościoła św. Jerzego, na zachód. Jej pierwotna nazwa — znana tylko ze spisu szosu z 1394 r. — wiąże ją z występowaniem tu kucharzy wiejskich. Być może jednak pod nazwą tą rozumieli współcześni pszczelarzy. Od początku XV w. uliczka ta wyraźnie łączona jest z pozyskiwaniem miodu. T. Jasiński wiąże jej miano z wybudowaniem w pobliżu blechu do bielenia wosku³⁵, ale wydaje się, że najważniejszym czynnikiem wpływającym na ukształtowanie nazwy był charakter produkcji w położonych tutaj ogrodach. Zupełnie odrębna i niejasna jest polska nazwa tej ulicy — Gradówka. S. Cackowski wiąże ją z Przedmieściem Jakubskim i rodzajem soli, która mogła ewentualnie występować na składach toruńskich³⁶, ale konotacja topograficzna raczej taką genezę tej nazwy wyklucza.

Na początku XVII w. było tu 35 działek, w tym 9 mieszkalnych, 1 gospodarcza, 16 mieszkalno-ogrodowych, 3 ogrody i 6 o nieokreślonym charakterze.

W 1394 r. odnotowano tu 43 podatników, wśród których można zidentyfikować 2 grabarzy, 2 cieślów, rzeźnika, tragarza, wdowę po ceglarzu i ptasznika. Zapewne wśród pozostałych byli ogrodnicy zajmujący się pszczelarstwem czy obsługujący targi przedmiejskie kucharze.

Na początku XVII w. spośród 35 odnotowanych — 14 działek posiadali mieszkańcy miasta (w tym 6 kupców, 2 rzeźników, piekarz, powroźnik i balwierz), ponadto wśród właścicieli wystąpili piekarz i murarz. W swoich domach mieszkało około 16 właścicieli.

³⁴ KŁNMT, nr 389, 777, 1115, 1587, 2126.

³⁵ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982, s. 114.

³⁶ S. Cackowski, *Terytorium, ludność, władze miejskie*, [w:] *Historia Torunia*, t. II, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1994, s. 11.

2. Ciasna

(By dem Vleyscher waser, Waczenrode badestob: 1394, vorm Gerechten Thor in der Engengassen: 1605, Engengasse: 1605)

Pod nazwą tą kryła się zapewne krótka uliczka biegnąca z Bramy Prawej (Prawe Wrota) na północ, gdzie dochodziła do Rzeźnickiej. Jej przedłużeniem była ulica Nad Strugą. Można ją chyba kojarzyć z występującą w 1394 r. łaźnią Watzenrodego i uliczką „przy Rzeźnickiej Strudze”.

Na początku XVII w. odnotowano przy tej ulicy 3 działki: 1 mieszkalną, 1 mieszkalno-ogrodową i 1 ogród.

W 1394 r. przy Strudze Rzeźnickiej, z którą utożsamiam Ciasną, mieszkało 3 podatników, w tym 1 pasterz. Na początku XVII w. wśród właścicieli był 1 murarz — mieszkaniec miasta. Przy tej ulicy nie mieszkał żaden z właścicieli.

3. Cicha

(Stummegasse: 1394, Stummengasse: 1433–1614)

Była jedną z głównych ciągów ulicznych w zachodniej części przedmieść toruńskich. Wychodziła z okolic Bramy Chełmińskiej, będąc zapewne odgałęzieniem bardziej na południe skracającej Końskiej. Następnie biegła między Końską a Mieczową, równoległe do nich, aż do Gór Zajęczych (*Haasenberge*). Nazwę można wywodzić z faktu niewielkiego znaczenia komunikacyjnego tej drogi i niewielkiego po niej ruchu.

Na początku XVII w. znajdowały się tu 22 działki, w tym 1 gospodarcza, 6 mieszkalno-ogrodowych, 7 ogrodów, 2 sady, 1 folwark i 5 o nieznanym charakterze.

W 1394 r. wśród 28 podatników przy tej ulicy byli: 2 kaletników, handlarz starzyzną, strycharz i drwal.

Na początku XVII w. spośród 22 działek 17 należało do mieszkańców miasta (w tym 8 do kupców, 2 do piwowarów, 2 do piekarzy, 2 do balwierza i 1 do szewca). Zawody innych właścicieli nie są znane. W swoich domach mogło mieszkać 5 właścicieli.

4. Droga Świerczyńska

(Schwartziner Wege: 1604, am Schwirdzinsche Landwege: 1605)

W przedmiejskiej księdze ławniczej został określony tą nazwą ostatni odcinek traktu biegnącego z Bramy Chełmińskiej w kierunku Świerczyn i Chełmna, rozpoczynający się na północ od kościoła i szpitala św. Jerzego, od rozwidlenia dróg w kierunku Wiesiołka (Oprawcza) i Mokrego-Chełmży (Waliszewo). Ostatnią działką przy tej drodze, zaliczaną zapewne jeszcze do przedmieść, były Koniuchy (*Vorstädtliche Rossgarten*).

Na początku XVII w. były tu co najmniej 4 działki, wszystkie o charakterze rolniczo-hodowlanym. W średniowieczu drogi tej nie ujęto w księdze szosu, gdyż nie występowały tu zapewne stali mieszkańcy. Do kupców mieszkających na stałe w mieście należały 3 działki, kolejną stanowił rozgart przedmiejski (dzisiejsze Koniuchy).

5. Garncarska

(villa Polonicali: 1276, Polnisch Dorff: 1394, Pohnlischen Dorf: 1396, Villa Polonicali: 1405–1448, vorm Gerechten Thor: 1603–1607, vorm Gerechten Thor in der Töpffergassen: 1606–1615, Töpffergasse: 1595–1610)

Kolejną częścią Przedmieścia Chełmińskiego wymienioną w księdze szosu z 1394 r. była Polska Wieś. Umieszczono ją między ul. Ślusarską a siedzibami podatników zamieszkujących uliczkę przy Strudze Toruńskiej (*By dem Vasser*)³⁷. Nazwa ta zaniknęła jednak w XV lub XVI w. W księdze ławniczej z początku XVII w. brak wzmianek o Polskiej Wsi. W źródle z 1394 r. z kolei brakuje ważnej ulicy przedmiejskiej w tej okolicy — Garncarskiej (*Topffergasse*). Wydaje się, że ta ostatnia nazwa wyparła Polską Wieś z hodonomastyki toruńskiej. Garncarska była kolejną ulicą, która wychodziła wprost z Bramy Prawej (*vorm Gerechten Thor in der Topffergassen*)³⁸. Wydaje się, że biegła ona od bramy w kierunku północno-wschodnim dochodząc do mostku przez Strugę na śluzie przed stawem młyńskim³⁹. W ten sposób Polska Wieś al. Garncarska stanowiłaby najprostsza drogę wylotową z Nowego Miasta w kierunku Chełmży i Gdańska, powyżej śluzi dobiegała ona do głównego traktu gdańskiego. Taka lokalizacja ulicy potwierdzałaby też graniczny charakter Polskiej Wsi, która była ostatnim poważniejszym traktem należącym do przedmieść staromiejskich przed 1454 r.⁴⁰ Już w średniowieczu przy ulicy tej zamieszkiwali garncarze⁴¹. W swoim wcześniejszym artykule o strukturze etnicznej Torunia wskazywałem, że w 1394 r. w Polskiej Wsi nie występowały nazwiska pol-

³⁷ APT, kat. II, dz. III, t. 69, s. 81–82.

³⁸ Ibidem, dz. IX, t. 76, k. 127–127v, 141, 271–272v, 312v, 374v, 411v, 432v. Niektóre działki położone przy tej ulicy sięgały do Strugi Toruńskiej: *in der Töpffergassen, biss an die Bach stossende* (ibidem, k. 84v).

³⁹ Do Garncarskiej dochodziła w okolicach stawu ul. Rzeźnicka — ogród należący do Urszuli Scholtze al. Lorcke przy Garncarskiej (ibidem, k. 84v, 109, 137) leżał na zapleczu działki przy Rzeźnickiej (ibidem, k. 287v).

⁴⁰ Por. T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 21, 109: autor nie utożsamia ul. Garncarskiej z Polską Wsią, ale sugeruje ich bliskość. Obie nazwy nigdy nie wystąpiły w źródłach obok siebie. Polską Wieś wymieniono w opisie granic patrymonium Nowego Miasta — *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. I/2, Königsberg 1882, nr 342: *A villa Polonicali per directum sub monte usque ad viam antiquam Dobirinschen*.

⁴¹ T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 109; APT, kat. II, dz. III, t. 69, s. 81 — jedyny wymieniony z zawodu garncarz mieszkał w 1394 r. w Polskiej Wsi (Crawse *tepper*).

skie⁴². Może ten właśnie fakt w połączeniu z zaznaczającym się udziałem garncarzy wśród mieszkańców ulicy doprowadził z czasem do zmiany jej nazwy.

Na początku XVII w. było tu co najmniej 18 działek, w tym 1 mieszkalna, 12 mieszkalno-ogrodowych, 5 o nieokreślonym charakterze.

W 1394 r. mieszkało tu 32 podatników, w tym 2 powroźników, 2 cieślów, iglarz, garncarz, browarnik, piekarz i ślusarz. Na początku XVII w. 2 działki należały do mieszkańców miasta (piwowara i piekarza), wśród pozostałych właścicieli byli: sołtys z Lubicza, murarz, nożownik, kubkarz, płóciennik. W swoich domach mieszkało 13 właścicieli.

6. Końska

(Rozenegasse: 1394–1455, Rosengasse: 1425–1615, Rosengasse vor der stat: 1438)

Wychodziła zapewne od Bramy Chełmińskiej, biegła początkowo wzdłuż murów, po czym kierowała się prosto na zachód, w kierunku Przysieka i miejskiego rozgartu (obecnie Rozgarty, skąd zapewne i nazwa ulicy). Końska była głównym traktem wychodzącym z miasta na zachód.

Na początku XVII w. odnotowano tu 20 działek, wśród których 2 były mieszkalne, 4 mieszkalno-ogrodowe, 1 mieszkalno-sadownicza, 7 ogrodów, 1 sad i 5 parceli o nieokreślonym charakterze.

W 1394 r. mieszkało tu 16 podatników, wśród których byli: kramarka, szewc i *leymkleker*. Na początku XVII w. 17 działek należało do mieszkańców miasta (w tym 7 do kupców, 4 do piwowarów, po 1 do pastora, piekarza, rzeźnika i konwisarza). Przy ulicy tej posiadał dom strycharz. W swoich domach mieszkało 2 właścicieli.

7. Mieczowa

(Mittelgasse: 1394, w posrednicy ulicy = Mittelgasse = platea media: XVI w., Schwertgasse: 1601–1615, Schwertgasse vorm Colmischen Thor: 1603, Schwerdtgasse: 1612)

Na północ od Cichej, równoległe do niej biegła ulica Mieczowa (*Schwerdtgasse*), którą identyfikować należy ze znaną z końca XIV w. Środkową (*Mittelgasse*). Ta wcześniejsza nazwa przetrwała w czasach nowożytnych w wersji polskiej jako „Pośrednica”⁴³. Mieczowa odbiegała od głównego traktu wychodzącego z Bramy Chełmińskiej na zachód i docierała do drogi łączącej Cichą i Bartniczą⁴⁴.

⁴² K. Mikulski, *Struktura etniczna mieszkańców Torunia w XIV–XVII wieku*, „Roczniki Historyczne”, t. 63: 1997, s. 114.

⁴³ K. G. Praetorius, *Topografisch = historisch = statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes, die Vorzeit und Gegenwart umfassend*, Thorn 1832, s. 197 — w posrednicy ulicy d. i. *Mittelgasse*, lateinisch *platea media*.

⁴⁴ Bliskość początkowego biegu Mieczowej od Bramy Chełmińskiej określa lokalizacja

Na początku XVII w. było tu 36 działek, wśród których były 4 mieszkalne, 13 mieszkalno-ogrodowych, 1 mieszkalno-sadownicza, 5 ogrodów i 13 o nieznanym funkcjach.

W 1394 r. mieszkało tu 39 podatników, wśród których udało się określić zawody: 3 tragarzy, 2 ptaszników, kramarza, pszczelarza, cieśli i piekarza.

Na początku XVII w. spośród 35 działek 15 należało do mieszkańców miasta (w tym 5 do kupców, 3 do cegielnika, 2 do konwisarza, 1 do powroźnika, 1 do szlachcica, 1 do kaletnika). Wśród właścicieli pozostałych występował kołodziej, kotlarz, kuśnierz, pastor, piekarz, ślusarz, producent oręża. We własnych domach mieszkało 14 właścicieli.

8. Mordercza I

(Mortgasse: 1377–1455, platea Glader: 1394, Mortgassin: 1392, Mordgasse: 1417–1607, Merthgasse: 1510, Mordtgasse negst dem Alththornischen Thor: 1609, Mordtgasse vorm Altt Thornischen Thor: 1607–1610)

Od Bramy Starotoruńskiej na północny zachód, równolegle do murów miejskich, biegła ulica Zabójcza (*Mordtgasse, platea Glader z 1394 r.*)⁴⁵. Łączyła ona bramę z ulicą Końską.

Na początku XVII w. odnotowano tu 12 działek, wśród których były 2 gospodarcze, 1 mieszkalno-ogrodowa, 7 ogrodów i 2 o nieznanym charakterze gospodarczym.

W 1394 r. mieszkało tu 5 podatników, w tym 1 powroźnik. Na początku XVII w. wszystkie działki pozostawały w rękach mieszkańców miasta, w tym 6 w rękach kupców, 3 — piekarzy, 2 — rzeźników.

9. Mordercza II

(Holczgasse: 1408, Holczgasze: 1432–1450, Holczgassen: 1444–1457, platea lignaria: 1602, Mordtgasse vor der Newen Stadt: 1606, Newst. Mordtgasse: 1610–1614, Mordtgasse: 1608–1610, vor S. Catharin Thor in der Neust. Mordtgassen: 1603–1613)

jednej z działek przy *Schwerdtgassen vorm Colmischen Thor* (APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 53–53v). O położeniu Mieczowej między Cichą a Bartniczą świadczą zapisy w księdze ławniczej. Przy ulicy tej znajdowały się działki, które dochodziły do ul. Bartniczej: ibidem, k. 422v (*garten in der Schwerdtgassen, so biss in die Honigschneidergassen reichet*). Z kolei dom z ogrodem i szopą kupiony przez Johana Corbacha od Kaspra Rüdigera w 1604 r., a następnie odprzedany w 1610 r. Grzegorzowi Zdzychowi znajdował się *zwischen der Stummen- und der Schwerdtgassen* (ibidem, k. 79v) oraz *zwischen denn beyden als Stummen- und der Schwerdtgassen* (ibidem, k. 298–299). Równoległość obu ulic potwierdzają też dalsze wzmianki (ibidem, k. 34v, 70–70v, 277v).

⁴⁵ T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 96, przyp. 10.

Droga biegnąca od Bramy św. Katarzyny na południe, w kierunku drogi wychodzącej z Bramy św. Jakuba, w średniowieczu określana jako Sadowa (Drzewna), na początku XVII w. nazywana była Morderczą (*New-stattischen Mordtgassen*)⁴⁶. Przy tej drodze lub u jej wylotu na dawny trakt dobrzyński znajdowała się zapewne nowomiejska rzeźnia.

Wzdłuż murów obronnych Nowego Miasta, między Bramą św. Katarzyny a rzeźnią znajdowało się na początku XVII w. 8 ogrodów, sad i 5 działek innego typu.

10. Nad Strugą

(By dem Vasser: 1394, Grocmechergasse: 1455, bey der Flisse: 1455, an der Bach: 1601–1608, an der Bach vorm Gerechten Thore: 1603–1608, nebens der Bache: 1609, bey der Bach: 1612)

Ulica ta przylegała zapewne od północy do Strugi Toruńskiej na odcinku od śluzy młyńskiej do skrzyżowania z ul. Tragarską. Być może należy ją utożsamiać z występującą w 1455 r. ul. Kaszarską. Sugerowałoby to charakter gospodarczy Nowego Młyna w tym czasie⁴⁷.

Na początku XVII w. było tu co najmniej 16 działek, w tym 5 mieszkalnych, 1 gospodarcza, 5 mieszkalno-ogrodowych i 5 o nieokreślonym charakterze.

W 1394 r. mieszkało tu 8 podatników, w tym 2 kaszarzy, tokarz i rzeźnik. W tzw. „łazni Watzenrodego” mieszkało w tym samym czasie 7 podatników, w tym łaziebnik, garbarz i „gospodarz”. Na początku XVII w. 4 działki należały do mieszkańców miasta (kupców), 1 do farbiarza, 1 posiadał cech płócienników. W swoich domach mieszkało około 9 właścicieli.

11. Nowa Troska

(in der Newsorge: 1601, auff der Newensorge: 1603–1612, vorm Altthornischen Thor auff (in) der Newensorge: 1601–1608)

Między Skórzaną a Różaną leżała tzw. Złota Góra (*Goldberg*), którą można chyba identyfikować ze wspomnianą na początku XVII w. winnicą (*Weinberg*) należącą do Jacoba Koye, a wcześniej zapewne do Strobandów⁴⁸.

⁴⁶ Nazwy typu *Holtzgarten*, *Holtzhoff* spotykane w księgach ławniczych z XV–XVII w. wskazują na używanie ich dla określania podtoruńskich sadów, podobnie nazwę ulicy *Holtzgasse* należy tłumaczyć raczej jako „Sadowa” niż „Drzewna”. Na tożsamość nazw *Mordtgasse* i *Holtzgasse* wskazuje zapiska z 1602 r., w której jedna z działek przy tej ulicy określona została w zapisie łacińskim jako leżąca przy *platea lignaria* (APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 40).

⁴⁷ Ibidem, dz. III, t. 76, k. 63.

⁴⁸ Ibidem, dz. IX, t. 76, k. 395v.

Obszar tego wzniesienia, a także teren położony dalej od niego na zachód, zawierający się między Skórzaną a Różaną, określano w XVII w. jako Nowa Troska (*Neue Sorge*). Z planów późniejszych wynika, że teren ten przecinało kilka bocznych dróg o kierunku południkowym, które łączyły wspomniane wyżej ulice. Brak zorganizowanego układu ulicznego spowodował określanie tej okolicy nazwą zbiorczą, odnoszącą się do całego obszaru (*in der Newsorge, auf der Newensorge, vorm Altt Thornischen Thor auff der Newensorge*)⁴⁹.

Na początku XVII w. było tu 17 działek, wśród których była 1 gospodarcza, 3 mieszkalno-ogrodowe, 6 ogrodów, 3 sady i 4 o nieokreślonym charakterze.

W 1394 r. nie została wymieniona w spisie podatników. Może ewentualnych jej mieszkańców policzono przy Różanej lub Morderczej, bądź też znajdowały się tu tylko ogrody. Na początku XVII w. wszystkie 17 działek znajdowało się w rękach mieszkańców miasta, w tym do kupców należało 6 parceli, do piwowarów — 4, do piekarzy i złotnika — po 2, po 1 do kuśnierza i organisty.

12. Oprawcza

(Circa sanctum Georgium prope ortones: 1394, circa sanctum georgium et retro: 1405, bey und hinder Sinte Jorgen: 1455, ex opposito s. Georgii: 1455, bey sunte Jorgen: 1455, bey dem Gelenberge: 1477, Bittelgasse: 1604–1613, Bittelgasse bey S. George Kirche: 1603, Bettelgasse: 1601–1605, Büttelgasse: 1605–1615, Chelmiąka, post aedes S. Georgy: 1604)

Na północ od Bartniczej biegła ul. Oprawcza (*Büttelgasse*, pol. Chelmionka). Nazwy tej nie spotykamy w średniowieczu. W 1394 r. działki położone tutaj określane były zapewne jako leżące „koło kościoła św. Jerzego, przy ogrodach” (*circa sanctum Georgium prope ortones*)⁵⁰. Swoją złotwieszczą nazwę ulica zawdzięczała temu, iż prowadziła na górę zwaną Wiesiołkami (*Galgenberg*, określana potem potocznie jako *Galgus*, okolice skrzyżowania dzisiejszej ul. św. Józefa z Grunwaldzką), gdzie dokonywano egzekucji skazanych na śmierć przez powieszenie złoczyńców⁵¹.

⁴⁹ Ibidem, k. 28, 29v–30 i n. (por. przyp. 23).

⁵⁰ APT, kat. II, dz. III, t. 69, k. 72–75.

⁵¹ Na sąsiedztwo działek przy niej położonych z działkami przy ul. Bartniczej wskazuje zapis z 1612 r., w którym jako sąsiadów działki położonej przy Bartniczej wymieniono m.in. kilku właścicieli posiadających ogrody przy Oprawczej (APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 373). Wojciech Promiński posiadał działkę przy Oprawczej (ibidem, t. 80, k. 447), jego sąsiadem był Marcin Krupka wymieniony też w cytowanym wcześniej dokumencie (ibidem, k. 80, 373), dalej mieszkał Adam Porsch (ibidem, k. 121, 373, 411). O Wiesiołkach — zob. K. G. Praetorius, *Topografisch*, s. 232 (*Galgen, Das Hochgericht*).

Na początku XVII w. znajdowało się tu 13 działek, w tym 1 o charakterze mieszkalnym, 8 o charakterze mieszkalno-ogrodowym i 4 o nieznanym funkcjach.

W 1394 r. mieszkało przy niej 34 podatników, w tym 7 kupców, 2 kowali, duchowny, balwierz, kuśnierz, aptekarz, szewc i *leymkleker*. Szczególnie zajmujące jest zauważone osadnictwo kupieckie w pobliżu kościoła św. Jerzego, nie mające analogii w innym rejonie przedmieść. T. Jasiński sądził, że w końcu XIV w. okolice kościoła św. Jerzego stanowiły centrum handlu przed bramami miasta⁵². Z poglądem tym trudno jednak się zgodzić. Wydaje się, że w pobliżu kościoła św. Jerzego mieszkali — obok przytułku — schorowani, starzy lub zubożali kupcy. Taki wniosek można wysunąć w przypadku rodziny Schulerów. Zapewne tożsamy z występującym w spisie mieszkańców okolicy kościoła św. Jerzego Peter Scolaris był wcześniej ławnikiem staromiejskim w latach 1386–1392⁵³, po tym roku jego majątek został przejęty za długi przez szafarza królewieckiego i odsprzedany w 1404 r. złotnikowi Jakubowi⁵⁴. Upadek finansowy, bądź chorobę, można przypisać Johanowi von Mende, zapewne synowi rajcy o tym samym imieniu z lat 1377–1388⁵⁵. Zagadkowe jest pojawienie się wśród mieszkańców okolicy kościoła Henricha von Gor. Przy Rynku mieszkała bowiem w tym roku żona osoby o takim imieniu i nazwisku⁵⁶ — jeśli przyjąć tożsamość tego związku, być może mamy do czynienia z potwierdzeniem choroby męża, która spowodowała jego odosobnienie i osiedlenie w pobliżu przytułku. Kolejny z mieszkających tu kupców Arnold vom Lo był w tym czasie rajcą (1391–1411), urzędu tego został pozbawiony dopiero po wojnie polsko-krzyżackiej⁵⁷. Co więcej, z księgi ławniczej wynika, że posiadał nieruchomości w obrębie murów, jego bratem był Hannos vom Lo, mieszkający przy Szerokiej, różny od rajcy tego imienia⁵⁸. W tym wypadku więc tezy o upadłości finansowej nie da się podtrzymać. Obok kupców wystąpił też wikariusz kaplicy Rockendorfów — Werner Kroschil, aptekarz Jan i balwierz Paweł. Tak poważne skupisko ludzi zajmujących się leczeniem ducha i ciała

⁵² T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 104–105.

⁵³ *Liber scabinorum*, nr 167, 330.

⁵⁴ *Ibidem*, nr 612.

⁵⁵ A. Semrau, *Katalog*, s. 70; w obrębie murów w 1394 r. brak już jakiegokolwiek przedstawiciela tej rodziny.

⁵⁶ APT, kat. II, dz. III, t. 69, k. 36, 73.

⁵⁷ A. Semrau, *Katalog*, s. 68.

⁵⁸ *Liber scabinorum*, nr 290, 544 — był sędzią staromiejskim, prowadził sprawy spadkowe i rozliczenia handlowe w tych latach (*ibidem*, nr 346, 536, 559 — z bratem Hannosem, 738 — sprzedaje dom przy Szczytnej), po pozbawieniu urzędu żył jeszcze w 1416 r. (*ibidem*, nr 1167), kiedy sprzedawał kolejne domy przy ul. Ducha św. Wyprzedaż domów wskazuje na złą sytuację finansową Arnolda, ale nie wyjaśnia w żadnym wypadku jego zamieszkiwania poza miastem.

zdaje się potwierdzać, że cały szereg wymienionych tu osób związany był z samym szpitalem. Być może już wówczas leprozorium zamieniono na przytułek dla uboższych lub chorych kupców, bądź też przytułek ten funkcjonował obok leprozorium?

W XVII w. spośród 13 działek zlokalizowanych przy Oprawczej — 3 należały do mieszkańców miasta (krawca, bednarza i kupca), po 1 do producenta oręża, pomocnika targowego i pastora z kościoła św. Jerzego. Spośród właścicieli 7 osób mogło mieszkać w swoich domach.

13. Polska

(Dy Polnische Gasse: 1394, Polnischengassen: 1417–1615, Pollenischengassen: 1449, Polnischegasse: 1455–1604, Polnischgasse: 1612)

Odchodziła od traktu chełmińskiego na wschód nieco poniżej rozwidlenia Drogi Świerczyńskiej i traktu gdańskiego, na wysokości kościoła św. Jerzego. Dalej biegła równolegle do drogi waliszewskiej, aż wreszcie łączyła się z nią tuż przy granicy przedmieścia ze wsią Mokre, na północ od stawów młyńskich⁵⁹. Ulica Polska stanowiła zapewne w XV–XVI w. główny trakt wychodzący z Bramy Chełmińskiej w kierunku Chełmży i Gdańska, przejmując wcześniejsze znaczenie Polskiej Wsi (Garncarskiej) z XIII–XIV w. Dopiero po wybudowaniu fortyfikacji nowożytnych (lata czterdzieste XVII w.) i częściowym zniszczeniu ulicy, trakt gdański przesunięto na drogę waliszewską.

Na początku XVII w. było tu co najmniej 25 działek, w tym 6 mieszkalnych, 4 mieszkalno-ogrodowe, 12 o nieokreślonym charakterze i 3 ogrody.

W 1394 r. mieszkali tu 41 podatników, wśród których było 2 piekarzy, 2 hodowców świń, tokarz, flisak, powroźnik i kowal. Na początku XVII w. 3 działki należały do mieszkańców miasta (kupców), po 1 posiadali furman, kubkarz, garncarz, piekarz i murarz; 2 działki należały do szpitala św. Jerzego. We własnych domach mieszkało około 20 właścicieli.

14. Przed Bramą Szkolną

(Ante portam Scole: 1394–1405, vor dem Schultore: 1459)

Nazwą tą określano kilka budynków położonych między Bramą Szkolną a Bramą Żeglarską nad Wisłą. Między murami miejskimi a Wisłą znajdowało się kilka bardzo ważnych obiektów publicznych. Już w średniowieczu powstały tu cztery łaźnie toruńskie. Jedna z nich została następnie zamieniona na farbiarnię użytkowaną przez sukienników⁶⁰. Do nich należały też ramy usytuowane w tej okolicy. W związku z budową

⁵⁹ Przebieg ul. Polskiej zgodny z postulowanym przez T. Jasińskiego, *Przedmieścia* (zob. plany dołączone do pracy).

⁶⁰ Ibidem, s. 91.

stałego mostu przez Wisłę w najbliższej odległości od niego powstała siedziba poborca cła mostowego, a nieopodal budynek należący do kamlarii miejskiej⁶¹. Wcześniej mieszkał tam zapewne dzierżawca przewozu toruńskiego⁶².

Nie wiemy dokładnie, ile działek znajdowało się w tym rejonie na początku XVII w. Od średniowiecza dominowały tu obiekty związane z obsługą portu rzecznego, promu, a od końca XV w. mostu stałego. Przed samą bramą znajdowały się 2 łąźnie i ramy sukiennicze.

W 1394 r. wymieniono tu 7 podatników, w tym 2 łąziebników i strażnika. Z początku XVII w. nie zachowały się wzmianki o kontraktach kupna-przedaży dla położonych tu działek. Na początku XVIII w. mieszkało tu 2 farbiarzy, poborca cła mostowego i 4–5 lokatorów, ci ostatni głównie pochodzenia polskiego. Katolicy partacze zamieszkiwali też (być może już w końcu XVII w.) na obszarze zburzonych w 1655 r. zabudowań klasztoru i kościoła Benedyktynek.

15. Przedbramie Chełmińskie

(Corrifices, retro Corrifices: 1394, Ante portam Culmensem: 1405, vorm Collmischen Thor: 1601–1615)

Trakt główny wychodzący z Bramy Chełmińskiej w kierunku Chełmna i Chełmży, a potem Gdańska, określany był w XVII w. jako Przedbramie Chełmińskie (*vorm Colmischen Thor*). W końcu XIV w. ujęty on został najpewniej pod nazwami własnymi jako *Corrifices* i *retro Corrifices* (pol. Kołodzieje)⁶³. Nazwy te, moim zdaniem, określają dwie pierzeje traktu. Ulica zamieszkała była zarówno w średniowieczu, jak i na początku XVII w. przez najzamożniejszych mieszkańców przedmieść. W średniowieczu rekrutowali się spośród nich członkowie przedmiejskiej ławy sądowej⁶⁴. Pod względem zawodowym dominowali tu, również w XVII w., kołodzieje. Przy trakcie, zaraz za Bramą Chełmińską, między ul. Różaną a Mieczową, znajdowała się zapewne od średniowiecza aż po

⁶¹ K. G. Praetorius, *Topografisch*, s. 231.

⁶² S. Józwiak, „Pampusch fere”. Przyczynek do powstania i funkcjonowania nazwy miejscowej w średniowiecznym Toruniu, „Rocznik Toruński”, t. 24: 1997, s. 31–37.

⁶³ T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 106: określa tę ulicę nazwą „Zaułek Kołodziejski” i umiejscawia najbliżej murów miejskich. Fakt zamieszkiwania tutaj najbogatszych mieszkańców przedmieść i ciągłość osiedlenia tutaj od XIV do XVII w. kołodziejów i stelmachów każe mi odnosić te nazwy do dwóch pierzei głównego traktu wychodzącego z Bramy Chełmińskiej w kierunku Chełmna i Gdańska. Również na przedmieściach innych miast pruskich kołodzieje zajmowali czołowe pozycje i mieszkali przy głównych drogach wyjazdowych z miasta, por. R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992, s. 161.

⁶⁴ W 1400 r. spośród 8 ławników sądu przedmiejskiego przy Kołodziejskiej mieszkało ich aż 4.

początek XVII w. siedziba sądu przedmiejskiego (*Dinghaus*), przeniesiona potem, w związku z budową nowych obwałowań, bardziej na północ, na odcinek między nowym wałem a Bartniczą, nieco na południowy zachód od kościoła św. Jerzego⁶⁵.

Na początku XVII w. między Bramą Chełmińską a kościołem św. Jerzego odnotowano 27 działek, w tym 17 mieszkalnych, 2 mieszkalno-ogrodowe, 20 o nieznanym charakterze i siedzibę przedmiejskiego sądu ławniczego (*Dinghaus*).

W 1394 r. w budach przed Bramą Chełmińską (*dy buden an dem Colmischen Tore*) mieszkało 13 podatników, w tym 3 szewców, tragarz i paśnik. W tym samym rejonie, między bramą a kościołem św. Wawrzyńca (*by sinte Lorencz an dem tore*), mieszkało 21 podatników, w tym olejarz, kotlarz, odlewnik żelaza, kowal, ślusarz, kaletnik, cieśla i tragarz. Wreszcie przy trakcie chełmińskim (*Corrifices, retro Corrifices*) mieszkało 32 podatników, w tym 4 kołodziejów, 4 furmanów, 2 powoźników i 2 cieśłów. Na początku XVII w. 7 domów należało do mieszkańców miasta (4 do kupców, po 1 do rzeźnika, konwisarza i bednarza), poza tym 2 domy do kołodziejów i piekarza, 1 do kowala i kotlarza; 1 działka należała do szpitala św. Wawrzyńca, na 1 stał budynek przedmiejskiego sądu ławniczego. We własnych domach mieszkało około 18 właścicieli.

16. Przedbramie Jakubskie

(uffem Schindegraben: 1444–1457, Newstatt Freiheit, freyheit der Nuwenstat Thorun, statfreyheit: 1444–1457, Schlossfreyheit: XIV–XV w., auf der Newstettischen Freyheit vor S. Jacobs Thor: 1605, am Wege in der Schindegruben: 1612, auff der Freiheit: 1603–1615, hinder der Suppen: 1603, der Suppen kegenüber in der Schindegruben: 1611–1612, vor S. Jacobs Thor: 1601–1615, vor S. Jacobs Thor beim Tiffenwege (dem Tiffenwege gegenüber): 1607–1608)

Nazwą tą obejmowano na początku XVII w. zarówno dawną Wolę Zamkową, jak też ogrody usytuowane wzdłuż drogi do Trzeposza i Kaszczorka oraz działki położone poniżej terasy wiślanej, na wschód od dawnej Woli Zamkowej. Właśnie w tym ostatnim rejonie usytuowane były niezwykle ważne dla miasta żupy solne (*Salcz Suppen*) oraz nowomiejska stocznia rzeczna (*Neustattische Schiffstangen*). Żupy solne znajdowały się w najbliższym sąsiedztwie znanego ze średniowiecza rowu rakarskiego (*Schindegraben*, określanego też w XVII w. po prostu jako *Graben*). Dalej ciągnęły się działki usytuowane naprzeciwko „głębokiej drogi” (*dem Tiffenwege gegenüber*), wreszcie leżał teren wspomnianej stoczni nowomiejskiej. Za nią zaczynały się

⁶⁵ K. G. Praetorius, *Topografisch*, s. 215–216; por. plan Douglasa.

winnice i sady na terasie wiślanej, młyn Trzeposz oraz dalsze winnice i sady między Trzeposzem a Kaszczorkiem.

Okolice kojarzone z Bramą św. Jakuba były najgęściej zabudowaną częścią przedmieść nowomiejskich. Na początku XVII w. zlokalizowałem tam 39 działek, wśród których była 1 mieszkalna, 4 domy z ogrodami, 9 ogrodów, 10 sadów, 1 rola, rzeźnia nowomiejska i 13 działek o nieokreślonym charakterze gospodarczym.

17. Przedbramie Starotoruńskie

(vorm Alththornischen Thor: 1600–1615)

Parcele położone w bezpośrednim sąsiedztwie Bramy Starotoruńskiej określano jako Przedbramie Starotoruńskie (*vorm Alththornischen Thor*). Obejmowało ono zapewne parcele leżące przy początkowych biegach ulic, które dalej uzyskiwały określenia własne.

Na początku XVII w. odnotowano pod tym określeniem 17 działek, w tym 1 mieszkalną, 4 mieszkalno-ogrodowe, 8 ogrodów, 1 sad i 3 o nieznanym charakterze.

W 1394 r. nie została wymieniona w źródle, zapewne podatników tu mieszkających policzono wraz z Morderczą. Na początku XVII w. 16 działek znajdowało się w rękach mieszkańców miasta (w tym 7 należało do kupców, 3 do piwowarów, 2 do rzeźników, 1 do piekarza i 1 do kuisnierza), 1 należała do rady.

18. Przedbramie św. Katarzyny

(Pfundgasse: 1444–1455, am statgraben ken der czigelschewnen, bey czigelschewne, kegen der czigelschewnen: 1444–1457, bey dem hirten, kegen sante Katherinen kirchoff obir bey deme hirten: 1444–1457, am statgraben kegen dem marsstalle: 1445, vor S. Catharin Thor: 1602–1615, vor S. Catharinen Thor: 1603–1607, vor S. Cathrin Thor: 1610, bey S. Cathrin Thor: 1609–1612)

Jedną z głównych części przedmieścia wschodniego było Przedbramie św. Katarzyny (*vor S. Katharin Thor*). Można domniemywać, że pod nazwą tą mieściły się działki położone wzdłuż drogi określanej w średniowieczu jako Zastawna (*Pfundgasse*). Mianem tym mogły też być objęte ogrody położone w pobliżu kościoła (kaplicy) św. Katarzyny.

W latach 1600–1620 udało się zlokalizować przed Bramą św. Katarzyny i w pobliżu kaplicy pod tym wezwaniem 27 działek, w tym 7 mieszkalnych, 1 gospodarczą, 1 mieszkalno-ogrodową, 6 ogrodów i 12 działek o nieokreślonym charakterze.

W XV wieku w okolicy tej znajdowały się budynki gospodarcze miasta: stajnia i pasternia.

19. Przy Stoczni Staromiejskiej

(hinter der Altenstadtschen Schiffstange: 1611, vorm Althornischen Thor nach dem Schieffstangen: 1615)

W średniowieczu przystań rybacka i stocznia staromiejska położone były bliżej murów miejskich, w bezpośrednim sąsiedztwie Żabiego Młyna (*Schiffmühle*). Potem stocznię przeniesiono, jak można wnioskować z przytoczonych wyżej zapisów, bardziej na zachód, w sąsiedztwo „drugiej” cegielni (obecny Park Botaniczny). Obok stoczni biegła droga prowadząca z Bramy Staromiejskiej na zachód, skręcająca następnie na północ w kierunku Bielan.

Na początku XVII w. odnotowano 10 działek leżących w tym rejonie, w tym 1 o charakterze mieszkalno-ogrodowym, 3 ogrody, 3 pola uprawne, 2 cegielnie i stocznię staromiejską.

W 1394 r. nie odnotowano tej części przedmieść, zapewne nie było tu stałych mieszkańców. Na początku XVII w. 4 działki należały do mieszkańców miasta (2 kupców i 2 piwowarów), 1 do pastora, 1 do opiekunów szpitala; cegielnie i stocznia pozostawały zapewne w administracji rady. Żaden właściciel nie mieszkał na stałe w swoim domu w tym rejonie.

20. Przy Stawie I

(By dem Tyche: 1394, auffm Berge kegen Beckermehüllen: 1602, am Muhlteich zur linken Seite auff der Polnischengasse: 1604)

Łączyła ona służę młyńską, zamykającą Dolny Staw, z Polską i była przedłużeniem Garncarskiej na północ⁶⁶. W XIII-XIV w. stanowiła zapewne wraz z Polską Wsią (Garncarską) główny trakt wylotowy z Torunia w kierunku Chełmży, Malborka i Gdańska.

Na początku XVII w. znajdowało się tu co najmniej 5 działek, w tym 2 mieszkalne, 1 mieszkalno-ogrodowa, 1 ogród i kaszarnia należąca do cechu piekarzy.

W 1394 r. mieszkało tu 3 podatników o nieznanym zawodach. Na początku XVII w. 2 działki należały do mieszkańców miasta (kupców), 1 do sołtysa z Lubicza, na 1 stała kaszarnia. W swoim domu mieszkał w tej okolicy co najmniej 1 właściciel.

21. Przy Stawie II

(dy cleine gasse hinder dem Polnische Dorffe: 1394, clein Grotczmacher-gasse: 1455, beim Muhlteich: 1601, am Muhlteich bey der Pulvermühlen:

⁶⁶ Bardzo precyzyjnie określa położenie tej uliczki lokalizacja domu narożnego sąsiadującego z działką Andresa Mese w 1602 r. (*auffm Berge kegen Beckermhuelen am Ende*: APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 42) i z 1604 r. (*am Muhltheich zur linken Seite auff der Polnischengasse*: ibidem, k. 81v).

1606–1608, vor S. Cathrin Thor am Mühlteich: 1613, der Pulvermühlen
gegenüber: 1615)

Zapisaną w 1394 r. nazwę — *Dy cleyne gasse hinder dem polnische-
dorffe* — można kojarzyć z uliczką przylegającą od południa do stawów
młyńskich. Łączyła ona Polską Wieś (= Garncarską) z młynem, który
zamykał tzw. Górny Staw na Strudze Toruńskiej, i cegielnią położoną
nieco na południe od Strugi. Okolice te leżały w XV w. przy samej grani-
cy przedmieść nowomiejskich i należały do Zakonu. Sama uliczka mogła
w 1455 r. być określana jako Mała Kaszarska, co mogło mieć związek
z charakterem produkcji Nowego Młyna albo młyna miejskiego nad Górnym
Stawem⁶⁷. W XVII w. wspomniana uliczka określana była jako leżąca *vor*
S. Catharin Thor am Mühlteich, der Pulvermühlen gegenüber, am Mühlteich bey
der Pulvermühlen itp. i należała do kwartału św. Katarzyny. Być może w tej
też okolicy należy lokalizować wspomniany w wykazie czynszów z prze-
łomu XV/XVI w. „ogród garncarski” (*Topfergarten*)⁶⁸.

Na południe od stawów młyńskich (kaszowników) i Strugi rozciągały się
ogrody, czasami z zabudowaniami mieszkalnymi. Na początku XVII w. znaj-
dowały się tutaj 3 domy z ogrodami, 2 ogrody, cegielnia i ogród garncarski
oraz 4 działki o nieokreślonym charakterze gospodarczym, razem 11 działek.

22. Rybaki Małe

(Piscatores: 1394, Piscatores retro balneum: 1405–pocz. XVI w., vorm Hei-
ligen Geists Thor: 1608, Klein Fischerey: 1604, vor dem H. Geist Thor
auff der Fischerey: 1604)

Od wschodu i południa do murów klasztoru Benedyktynek przylegały
zabudowania tzw. Małych Rybaków (*Kleine Fischerey*)⁶⁹. Po zburzeniu
klasztoru i kościoła, w drugiej połowie XVII lub może już w XVIII w. na
obszarze tym powstała najgęściej chyba zasiedlona jurydyka przedmiej-
ska, pozostająca we własności benedyktynek⁷⁰.

⁶⁷ Ibidem, k. 65v.

⁶⁸ W latach czterdziestych XV w. toczył się spór między Starym a Nowym Miastem
o gliniankę położoną na terytorium należącym do Starego Miasta, a z której nowomiesz-
czanie wydobywali glinę do naprawy swojej fosy (por. A. Semrau, *Der Neustadt Thorn*
während ihrer Selbständigkeit 1264–1454, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins”, 1929,
H. 37, s. 46). Mogła to być glinianka leżąca na zapleczu cegielni zakonnej, powyżej Gór-
nego Stawu, tożsama z domniemanym położeniem późniejszego „ogrodu garncarskiego”.

⁶⁹ T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 92 n. — autor na skutek błędnego odczytania określenia
tej części przedmieścia w księdze szosu (*pistores* zamiast *piscatores*) umieścił tutaj tzw.
hokinbeckere. Błąd ten sprostował w: T. Jasiński, J. Tandecki, *Literowy i równoległy system*
kancelaryjny na starotoruńskich poliptykach woskowych, „Studia Źródłoznawcze”, t. 28:
1983, s. 105–161.

⁷⁰ Jest to widoczne na planach Torunia z XVIII w., szczególnie na planie Douglasa
z 1793 r.

Z początku XVII w. dysponujemy informacjami o 6 działkach w tym rejonie: 3 mieszkalnych i 3 o nieznanym charakterze (zapewne też mieszkalnym).

W 1394 r. mieszkało tu 10 rybaków. Na początku XVII w. 5 właścicieli o nieznanym zawodzie mieszkało w swoich domach, 1 dom należał do benedyktynek.

23. Rybaki Wielkie

(Piscatores ex opposito horrii civitatis: 1394, Piscatores prope horreum civitatis: 1405–1485, Visschergassen: 1469, Vischer in der Nedirsten Podel: 1518, Gross Fischerey: 1601–1610)

Zajmowały obszar między Dworem Miejskim i klasztorem Benedyktynek a strumykiem z dzisiejszej „Doliny Marzeń”. Ich przedłużeniem na zachód był Żabieniec, tożsamy zapewne z dzisiejszym biegiem ul. Rybaki.

Na początku XVII w. odnotowano w księdze ławniczej 13 działek, w tym 5 mieszkalnych, 2 gospodarcze i 6 o nieznanym charakterze (zapewne też mieszkalnym).

W 1394 r. mieszkało tu 22 podatników, w tym większość rybaków, wytwórca wapna palonego i wdowa po ceglarzu. Przy sąsiedniej uliczce Koło Wapiennika mieszkało 3 podatników o nieznanym zawodzie. Na początku XVII w. na 13 właścicieli 1 pochodził z miasta (był kupcem), pozostali mieszkali w swoich domach i byli zapewne rybakami.

24. Rzeźnicka

(platea Carnificum, circa sanctum Laurentium: 1394, Catnificum, retro Carnificum: 1405, Fleischergasse: 1458–1609, Fleischhawergasse: 1603–1615, hinder S. Lorentz Kirchen: 1606–1612)

Biegła od skrzyżowania z ul. Ciasną na zachód, w kierunku kościoła św. Wawrzyńca, równoległe do murów miejskich i ul. Tragarskiej⁷¹. Opis podatników przy tej ulicy w 1394 r. przerwany jest przez uliczkę określona jako Łażnia Watzenrodego (*Watzenrode badestob*). Nazwa uliczki sugeruje jej umiejscowienie nad strugą, w pobliżu bieżącej wody⁷². Wydaje się,

⁷¹ Rzeźnicka była równoległa do Tragarskiej, co poświadcza położenie domów należących do Kostrzewów (*in der Fleischhawergassen, biss in die Tregergassen* — APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 182v). Od wschodu Rzeźnicka dochodziła do Strugi Toruńskiej i zapewne ją przecinała. Nad Strugą przy Rzeźnickiej leżały co najmniej 4 działki (*ibidem*, k. 50v, 147v–148, 287v). Na tym odcinku działki przy Rzeźnickiej miały wspólne granice z domami z ul. Nad Strugą. Na rogu znajdował się dom z ogrodem, należący do Hansa Hübnera (*ibidem*, k. 147v–148, 276–276v).

⁷² T. Jasiński, *Przedmieścia*, uznał, że przy uliczce tej mieszkało 36 podatników (por. plany załączone do jego pracy). Wynikło to z zaliczenia do łaźni dalszego ciągu ul. Rzeźnickiej.

że uliczka ta mogła stanowić odcinek między ul. Rzeźniczą a Tragarską, będący przedłużeniem z jednej strony ul. Przy Strudze, a z drugiej Ciasnej. Przedłużenie Rzeźniczej w kierunku traktu gdańskiego (Kołodziejów) określone zostało w źródle jako *circa sanctum Laurentium* i dalej *of derselbin seyten*, gdyż na tym odcinku ulica przylegała od północy do zabudowań szpitala i kościoła św. Wawrzyńca. W okresie późniejszym odcinek ten utożsamiano z ul. Rzeźniczą, chociaż utrzymywał się w nazewnictwie jego związek z kościołem św. Wawrzyńca (*hinter S. Lorentz, hinder S. Lorentz Kirche*)⁷³.

Na początku XVII w. było tu co najmniej 21 działek, w tym 6 mieszkalnych, 8 mieszkalno-ogrodowych, 3 ogrody i 4 o nieokreślonym charakterze.

W 1394 r. mieszkało tu 38 podatników, w tym ślusarz, rymarz, tragarz, piekarz i cieśla. Na stanowiącej przedłużeniu Rzeźniczej i potem traktowanej łącznie ulicy Koło św. Wawrzyńca w tym czasie mieszkało 23 podatników, w tym 3 szewców, ślusarz, wytwórca różańców, piekarz, siodlarz, cieśla i tragarz. Na początku XVII w. 6 działek należało do mieszkańców miasta (2 do kupców, po 1 do murarza, nauczyciela gimnazjum, piwowara i bednarza), ponadto wśród właścicieli było 2 piekarzy i tokarz; 2 działki należały do kościoła św. Wawrzyńca. Co najmniej 13 właścicieli mieszkało w swoich domach.

25. Skórzana

(Fladirgassen: 1441, Ledergasse: 1610, vorm Alththornischen Thor nach der Ledergassen zu: 1612, vorm Alththornischen Thor in der Ledergassen: 1612)

Ulica ta brała początek bezpośrednio przed Bramą Starotoruńską, o czym świadczą częste kojarzenie jej nazwy z najbliższą okolicą bramy (*vorm Alththornischen Thore in der Ledergassen, vorm Alththornischen Thor, nach der Ledergassen*)⁷⁴. Być może w XIV w. nie mieszkali przy niej żadni stali lokatorzy i dlatego została pominięta w wykazie szosu. Mogła też być tożsama z występującą sporadycznie nazwą *Fladirgasse*.

Na początku XVII w. odnotowano tu 10 działek, w tym 3 gospodarcze, 1 mieszkalno-ogrodową, 1 mieszkalno-sadowniczą, ogród, sad i 3 o nieokreślonym charakterze.

W 1394 r. nie wymieniono jej w księdze szosu. Na początku XVII w.

⁷³ APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 154–154v. Na tym odcinku Rzeźnicza dochodziła do Przedbramia Chełmińskiego — na rogu stał dom należący kolejno do piekarza Davida Pfundta, kapelusznika Aleksego Śmigielskiego, Michaela Steyera i Melchera Kargera (ibidem, k. 277–277v, 305v, 403–403v). Był on określany jako stojący: *in der Fleischhawergassen am Ecke nebenst Albrecht Potpis, zwischen Voiczzech Potpis und dem Kirchhoff S. Lorentz am ortt, am Ende hinter S. Lorentz Kirche nebenst dem Woiczzech Potpiss*.

⁷⁴ APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 355, 370–370v.

wszystkie działki należały do mieszkańców miasta, w tym 4 do kupców, 2 do piekarzy, po 1 do piwowara, lekarza i rzeźnika, 1 posiadał szlachcic.

26. Ślusarska

(Cleynsmede Gasse: 1394, vorm Gerechten Thore in der Schlossergasse: 1605–1615, Schlossergasse: 1607, vorm Gerechten Thore: 1608–1614)

Tomasz Jasiński lokalizował tę ulicę naprzeciwko murów miejskich, między Bramą Chełmińską a Bramą Prawą⁷⁵. W świetle źródeł późniejszych lokalizacja taka wydaje się raczej niemożliwa do przyjęcia. W księdze ławniczej z lat 1600–1615 położenie ul. Ślusarskiej zawsze kojarzone było z Bramą Prawą (*vorm Gerechtem Thore in der Schlossergasse*)⁷⁶. Musiała to więc być ulica wychodząca bezpośrednio z tej bramy. Z innych zapisów wynika, że ul. Ślusarska była równoległa do ul. Ciasnej i zapewne przecinała Rzeźnicką⁷⁷. Te nikłe przesłanki sugerują, że analizowana ulica wychodziła z Bramy Prawej w kierunku północno-zachodnim i łączyła ją z drogą prowadzącą do Chełmna w okolicach kościoła św. Jerzego. Być może pozostałością ul. Ślusarskiej jest widoczny na planie Douglasa odcinek skośnej w stosunku do innych drogi odchodzącej na południowy wschód od ul. Polskiej w kierunku Bramy Prawej, urywający się jednak przed obwałowaniami z XVII w. W XIV w. droga ta mogła przecinać Polską i dochodzić aż do rozwidlenia traktu gdańskiego i Drogi Świerczyńskiej. Taki wcześniejszy przebieg potwierdzałby jej bardzo ważną rolę w sieci drożnej przedmieść w średniowieczu i dawał możliwość potencjalnego zamieszkania na niej aż 53 podatników w 1394 r.⁷⁸ Była to wówczas najludniejsza ulica toruńskich przedmieść. Z początku XVII w. zachowały się informacje o 6 jedynie parcelach ulokowanych przy tej ulicy. Na pewno nie jest to zestawienie kompletne, świadczy jednak o upadku znaczenia demograficznego i gospodarczego tej ulicy w czasach nowożytnych.

⁷⁵ T. Jasiński, *Przedmieścia*, s. 107. Dowody przytoczone przez autora odpowiadają też lokalizacji ulicy wskazanej przeze mnie. Polska Wieś (późniejsza Garncarska) była drugą odnogą szlaku wychodzącego z Prawych Wrot, w okolicach zaś Dolnego Stawu dochodziła tam ul. Rzeźnicka (Masarska u Jasińskiego). W początkowym odcinku ul. Ślusarska biegła blisko fosy miejskiej. Brak natomiast jakichkolwiek przesłanek potwierdzających kojarzenie Ślusarskiej z okolicą Bramy Chełmińskiej.

⁷⁶ APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 116, 436v (*vor dem Gerechten Thor in der Schlossergasse*); czasami wręcz działki tu leżące określone były tylko jako położone przed Prawymi Wrotami (ibidem, k. 114v, 260, 403v–404).

⁷⁷ Przy Ślusarskiej znajdował się dom należący w latach 1605–1608 do Jacoba Boncka (ibidem, k. 116, 195v, 260), którego ogród wychodził na ul. Ciasną (ibidem, k. 116, 132v). Ciasna z kolei miała wspólny narożnik z Rzeźnicką — Jan Keczka posiadał dom na rogu Rzeźnickiej i Ciasnej (ibidem, k. 146v–147, 305v–306 — jako sąsiad mieszkańca Rzeźnickiej; 132v — sąsiad mieszkańca Ciasnej).

⁷⁸ APT, kat. II, dz. III, t. 69, s. 78–81.

Być może północny odcinek tej ulicy, odchodzący od Polskiej na południe, nosił w XVI/XVII w. nazwę Zapomniana (*Verlornege*)⁷⁹. Wyjaśniałoby to tak wydatne uszczuplenie wielkości Ślusarskiej w stosunku do liczby podatników przy niej umiejscowionych w 1394 r.⁸⁰

Na początku XVII w. odnotowano tu 6 działek, w tym 3 mieszkalne, 1 ogród i 2 o nieokreślonym charakterze.

W 1394 r. należała do najludniejszych ulic przedmiejskich — mieszkało tu 53 podatników, w tym 9 nożowników, 6 ślusarzy, paśnik, młynarz, cieśla, rymarz, szewc i kotlarz. Na początku XVII w. 1 działka należała do mieszkańca miasta (kupca), 2 do płócienników. W swoich domach mieszkało 5 właścicieli.

27. Tragarska

(Trenergasse: 1380–1614, Tragarska: 1610, Trärgasse: 1606–1615, vorm Collmischen Thor: 1601–1611)

Łączyła trakt chełmiński z ul. Nad Strugą. Biegła równolegle do Polskiej i Rzeźnickiej.

Na początku XVII w. znajdowało się tu co najmniej 30 działek, w tym 17 mieszkalnych, 4 mieszkalno-ogrodowe, 2 ogrody i 7 o nieokreślonym charakterze.

W 1394 r. mieszkało tu 48 podatników, wśród których było: 3 furmanów, 2 szewców, kuśnierz, tragarz, ślusarz, powroźnik, garbarz, *borstinbinder*, *gurtmacher*, *woysenmacher*, *snarmacher*. Na początku XVII w. 9 działek należało do mieszkańców miasta (3 do bednarzy, 2 do rzeźników, po 1 do kupca, szewca, piwowara), wśród pozostałych właścicieli było: 2 woźniców piwa beczkowego, 2 szewców, kotlarz, tragarz i płóciennik. We własnych domach mieszkało najmniej 22 właścicieli.

28. Trzeposz

(Pribus: 1259, Pripsposch: ok. 1390, in dem Tripsposche: 1416, bey dem Trippspussche: 1417, Trippusche: 1436–1457, Tripszpusche: 1459, Tripposche:

⁷⁹ Ulica ta dochodziła zapewne do Polskiej — Blasien Sobotka występuje w 1611 r. jako mieszkaniec Zapomnianej (APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 344v–345), a zapewne wdowa po nim Elżbieta Sobocina jako mieszkanka Polskiej w 1612 r. (ibidem, k. 362v). Kolejny narożnik tych ulic należał do Macieja Papiesza, a potem do wdowy po nim Reginy (ibidem, k. 100, 285–285v). Na rogu Tragarskiej i Zapomnianej mieszkał z kolei Bartel Ciecierski (ibidem, k. 285–285v — przy Zapomnianej, 405–405v — przy Tragarskiej), który był sąsiadem Papieszowej.

⁸⁰ W świetle danych z księgi ławniczej z lat 1600–1615 udało się zlokalizować przy Ślusarskiej zaledwie 6 działek, a przy Zapomnianej — 11. Połączenie obu miast i zanik znaczenia Prawych Wrót jako bramy wyjazdowej z miasta (w XVIII w. brama ta była nawet określana jako furta) doprowadziło do upadku dwie ulice wychodzące z tej bramy — Ślusarską i Garncarską (dawna Polska Wieś).

1472, hinder der Treposch: 1606, hinter der Tripposch Muhlen an der Weissel: 1610, versusu mol. Trepposz: 1610, beim Trepposch: 1612)

Już w 1259 r. Krzyżacy założyli na skarpie uzyskanej od miasta, w połowie drogi między murami miejskimi a Kaszczorkiem, młyn zwany potem Trzeposzem. Funkcjonował on nieprzerwanie aż do początku XVIII w., najpierw do 1454 r. jako młyn zakonny, potem miejski. Wokół Trzeposza, na opadającej stromo w kierunku Wisły terasie znajdowały się najstarsze toruńskie winnice, które zaliczane były wówczas do Mokrego. Młyn był też w XVII w. odniesieniem topograficznym dla ról przylegających do skarpy od strony wysoczyzny. Na początku XVII w. kojarzono z Trzeposzem 10 działek, w tym 2 sady, młyn, 4 role i łąki oraz 3 działki o nieznanym charakterze gospodarczym.

29. Waliszewo

(circa sanctum Georgium: 1394, auf der Walaschen: 1607, hinter dem Kranckenhause: 1606, hinter dem Sichhause auff der Wallaschey: 1611–1613, auf der Walaschey: 1605–1615, auf der Walaschey hinder dem Hospital S. Georges: 1607, (auf der Walaschey) hinter S. Georgen: 1605–1614)

Na wschód od Drogi Świerczyńskiej i na północ od ul. Polskiej rozciągało się tzw. Waliszewo (*Wallaschey*), składające się z dwóch ciągów ogrodów i ról przylegających do zabudowań szpitala zakaźnego (wcześniejszego leprozorium) od wschodu⁸¹. Zawierane na początku XVII w. kontrakty kupna-sprzedazy położonych tu działek i przynależność czynszów gruntowych z nich sugerują większy jeszcze zasięg obszaru należącego do szpitala w okresie wcześniejszym. Waliszewo nie jest znane ze źródeł sprzed XVI w. W 1394 r. okolica ta kryła się najpewniej pod ogólną nazwą *Circa sanctum Georgium*⁸². Po 1640 r. na południe od Waliszewa, w związku z budową fortyfikacji bastionowych, przesunięto główny bieg traktu gdańskiego.

Na początku XVII w. były tu 33 działki, w tym 2 mieszkalne, 8 mieszkalno-ogrodowych, 1 ogród, 1 sad, 10 o charakterze rolniczym i 11 o nieokreślonym charakterze.

W 1394 r. w okolicach kościoła św. Jerzego (*circa sanctum Georgium*) mieszkało 11 podatników, w tym hodowca świń, kaletnik i kuśnierz. Na początku XVII w. 13 działek należało do mieszkańców miasta (w tym 6 do kupców, 1 do piwowara, 1 do bednarza, 1 do kołodzieja, 1 do adwokata, 3 do przedstawicieli nieznanymi profesji). Ponadto 1 działka należała do kotlarza, 1 posiadało bractwo ubogich. W swoich domach mieszkało 18 właścicieli.

⁸¹ APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 151 (*hinter dem Krancken Hause*), 359v (*ein stuck ackers [...] hinder der Walaschey zwischen herrn keuffers und Sichhauses erben*), 392v (*hindern Sichhause auff der Walaschey*); K. G. Praetorius, *Topografisch*, s. 225.

⁸² APT, kat. II, dz. III, t. 69, s. 85.

30. Winckenaw

(Wenknowe: 1385, Wenkenaw: 1408–1417, Winckenaw: 1601)

Obszar zwartej zabudowy i uporządkowanej sieci ogrodów podmiejskich otaczały od zachodu folwarki i łąki, należące m.in. do benedyktynek toruńskich. Wcześniej na terenie tym leżała być może odrębna wieś miejska *Winckenaw*, bardzo wcześnie jednak zlikwidowana i podzielona na działki (łąki, folwarki) użytkowane bezpośrednio przez mieszczan lub związane z miastem instytucje kościelne. W średniowieczu wieś ta dysponowała nawet własnym samorządem — znane są bowiem wzmianki o sołtysie z *Winckenaw*⁸³.

W 1394 r. ta część przedmieść nie została ujęta w spisie podatników. Być może już wówczas wieś ta została wyludniona i podzielona na łąki i role pozostające w posiadaniu mieszczan. Na początku XVII w. łąki posiadało tu m.in. 3 mieszkańców miasta (kupiec i 2 rzeźników).

31. Za Mostem Bydłęcym

(hinder der Khuebrucken: 1614, an der Bache hinder der Khuebrucken: 1614, hinder der Khuebrucken bey der Schleusse: 1601)

Najdalej na północny wschód wysunięta w XVII w. część przedmieść toruńskich, obejmująca role położone nad Strugą Toruńską, za Mostem Bydłęcym i przy drodze do Rogowa (*an der Bache, hinder der Khuerbrücken*), a więc nawet na północ od Strugi⁸⁴. W średniowieczu ziemie te zaliczane były niewątpliwie do Mokrego.

W źródłach z początku XVII w. wystąpiła jako samodzielna część przedmieść. W tym czasie odnotowano tu co najmniej 9 działek, wśród których było 5 ról i łąk i 4 działki o nieokreślonym charakterze gospodarczym.

32. Zapomniana

(Verlohrnengasse: 1604–1613, Verlorngasse: 1613)

Stanowiła przedłużenie ul. Ślusarskiej na północ, w kierunku ul. Polskiej, z którą miała wspólny narożnik. Wcześniej mogła stanowić część ul. Ślusarskiej i traktu biegnącego z Bramy Prawej w kierunku Chełmna. W związku z późniejszym upadkiem funkcji Bramy Prawej straciła na znaczeniu (por. Ślusarska).

⁸³ *Tabliczki woskowe miasta Torunia. Ok. 1350–I poł. XVI w.*, wyd. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa 1980, s. 31 (wymieniony *scultetus in Winkenaw* — właściciel winnicy). W XVII w. znajdowały się tam tylko łąki użytkowane przez mieszczan (APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 20v–21); K. G. Praetorius, *Topografisch*, s. 239.

⁸⁴ APT, kat. II, dz. IX, t. 76, k. 8, 27–27v, 397, 408–409.

Na początku XVII w. odnotowano tu 11 działek, w tym 3 mieszkalno-ogrodowe, 2 ogrody i 6 o nieznanym charakterze.

W 1394 r. policzona zapewne razem ze Ślusarską. Na początku XVII w. 2 działki należały do mieszkańców miasta (kupców), 1 z pozostałych właścicieli był tragarzem, 1 działka należała do szpitala św. Jerzego. W swoich domach mieszkało 8 właścicieli.

33. Za Przystanią Nowomiejską

Poniżej drogi kojarzonej bezpośrednio z okolicą Bramy św. Jakuba a okolicą młyna Trzeposz znajdowało się co najmniej 7 działek, w tym 2 role, stocznia nowomiejska i 4 o nieokreślonym charakterze gospodarczym.

34. Żabieniec

(vorm Altthornischen Thor auff dem Szabinecz, Szabieniecz, Zabinecz: 1601-1612, vorm Altthornischen Thor aufm Kretenstein: 1615, aufm Szbiniecz an der Weissel: 1610)

Przestrzeń między Żabim Młynem a Przystanią zajmował Żabieniec (niem. *Kretenstein*), który w średniowieczu był zapewne zaliczany do Wielkich Rybaków. Po czasowym zniszczeniu tych ostatnich w trakcie budowy wałów w latach czterdziestych XVII w. na Żabieniec przeniosło się centrum przedmieścia rybackiego. Na początku XVIII w., po zniszczeniu Przedmieścia Chełmińskiego, Żabieniec był najgęściej zaludnioną częścią przedmieść⁸⁵.

Na początku XVII w. odnotowano tu 13 działek, w tym 3 mieszkalne, 2 gospodarcze, 5 ogrodów, rzeźnię i cegielnię i 1 działkę o nieokreślonym charakterze.

W 1394 r. policzony zapewne razem z Rybakami Wielkimi. Na początku XVII w. 9 działek należało do mieszkańców miasta (8 do kupców i 1 do balwierza), 1 dom należał do osoby o nieznannej profesji, 1 był własnością szpitala św. Wawrzyńca, rzeźnia i cegielnia stanowiły zapewne własność komunalną. Tylko 1 właściciel mieszkał w swoim domu.

*

Powyższy przegląd zasięgu i nazw ulic Starego i Nowego Miasta oraz przedmieść Torunia skłania do poczynienia kilku uwag natury ogólniejszej. Niezwykle ciekawym zagadnieniem jest niejednorodny pod względem

⁸⁵ W 1703 r. zamieszkiwało tu 26 podatników — APT, kat. II, dz. IV, t. 20, k. 1-2 (*Vorstadt*).

planimetrycznym zasięg ulic toruńskich. Niektóre z nich obejmowały pierwotnie tylko po jednym odcinku między przecznicami, mając swoje kontynuacje w tym samym ciągu ulic (Żeglarska-Świętojańska-Kurna, Szkolna-Jęczmienna, św. Anny-Starotoruńska, Piekary-Kozia-Za Kościołem NMP, Rymarska-Szeroka), inne przecinały w swoim biegu jedną lub kilka przecznic (Ducha św., Szeroka, Mostowa, Prosta, Paulerska, Sukiennicza, Starotoruńska, Jęczmienna (Piekarska) w Nowym Mieście). Wydaje się, że zjawisko to miało również związek z wielofazowym kształtowaniem się układu ulic. Pierwsza grupa ulic dominowała w Starym Mieście wokół „wyspy” i na terenie rozplanowanym przed 1250 r. (wyjątkiem z innego rejonu jest tylko ciąg ulic: Piekary, Kozia, Za Kościołem NMP), druga — na obrzeżach tejże i poza nią. W Nowym Mieście przeważały już zdecydowanie ulice składające się z kilku odcinków, przeciętych przecznicami (wyjątki to ciągi uliczek przecznicowych: Piekarska-Poprzeczna-uliczka do łąźni, Panieńska-Wenecka-Wysoka-Plac Cycowy). Warto też zauważyć, że niejednorodności te z czasem zanikały, a „jednoprzecznicowe” ulice łączono w dłuższe ciągi (np. Szkolna-Jęczmienna, Żeglarska-Świętojańska-Kurna, Szeroka-Rymarska, Piekary-Kozia-Za Kościołem NMP). Co więcej, proces ten trwał dalej, aż po wiek XX, czego przykładami mogą być: połączenie Starotoruńskiej i św. Anny w ul. Kopernika, przyłączenie Panieńskiej do Rabańskiej, włączenie Poprzecznej i Różanej do Jęczmiennej, Weneckiej i Katowskiej do Wysokiej.

Poważne rozmiary przybrał też proces modyfikacji znaczenia nazw ulic. Generalnie można stwierdzić, że zmierzano do uporządkowania i wyraźnego odróżniania od siebie poszczególnych ulic. Miana niezrozumiałe, bądź nie oddające już rzeczywistości socjotopograficznej (np. Kozia, „Piekarska przy młynie końskim”, Jęczmienna, Ceglarska, Paulerska, Polska Wieś), zastępowane były nazwami nowymi i czytelnymi dla współczesnych (Rzeźnicka, Błotna, Żeglarska, św. Mikołaja lub Małe Garbary, Garncarska). Starano się też zróżnicować nazwy zbliżone do siebie fonetycznie (por. Szkolna, Szczytna).

Znacznie większą zmiennością charakteryzowały się nazwy ulic nowomiejskich. Dotyczyło to głównie ulic o charakterze przecznicowym, przy których znajdowała się niewielka liczba samodzielnych działek. Główną przyczyną tej zmienności był, podobnie jak w Starym Mieście, zanik rozumienia poprzednich nazw i zmiana składu społecznego mieszkańców.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Państwowe w Toruniu:

- kat. I, nr 866, 889;
- kat. II, dz. II, t. 1 — *Observata quaedam ex act. consul. Senatus Cibvitati Thorunensis (cum indice) 1346–1693* (Baumgartiano);
- kat. II, dz. II, t. 4 — *Memorando ex actis consularibus Thorunensis 1600–1638*;
- kat. II, dz. II, t. 4a — *Verzeichnis der wichtigsten Beschlüsse aus den Actis consularibus 1638–1668*;
- kat. II, dz. III, t. 69 — *Schoßbuch von der Altstadt und deren Vorstädten 1394*;
- kat. II, dz. III, t. 70 — *Restanten-Verzeichnis am Umlageschoß der Altstadt 1396, 1398*;
- kat. II, dz. III, t. 72 — *Zinsregister der Altstadt c. 1401*;
- kat. II, dz. III, t. 76 — *Zinsabrechnungsbuch der Kämmerei anfangend 1454*;
- kat. II, dz. IV, t. 20 — *Häuser Verzeichnis der Stadt und deren Zustand nach der Belagerung 1703*;
- kat. II, dz. IV, t. 24 — *Belagerung von Thorn durch russisch-preußische Truppen 1813* (Vorant: *Häuserbeschreibung von 1703*);
- kat. II, dz. IX, t. 3–40, 44–51 [księgi ławnicze sądu staromiejskiego];
- kat. II, dz. IX, t. 53–74 [księgi ławnicze sądu nowomiejskiego];
- kat. II, dz. IX, t. 76–78, 82–83 [księgi ławnicze sądu przedmiejskiego];
- kat. II, dz. XII, t. 1 — *Stammtafeln der Familie Neißer, dann auch der Familie Vogt und Eckert*;
- kat. II, dz. XII, t. 4 — *Genealogie des Patrizier-Geschlechts der Coyen*;
- kat. II, dz. XVI, t. 40 — m.in.: C. *Grundzinsen von der Stadt 1600–1680*; F. *Kontribution der Kaufleute 1673/76*; L. *Neu aufkommende Zinser 1600–1703*;
- Bractwo religijne kaletników, rękawiczników, kapeluszników i rymarzy;
- Cech balwierzy, łąziebników i chirurgów;
- Cech czerwonoskórników;
- Cech garncarzy i zdunów;
- Cech gwoździarzy;

- Cech kaletników i introligatorów;
 Cech konwisarzy;
 Cech krawców;
 Cech krawców polskich;
 Cech krojczych sukna;
 Cech kuśnierzy;
 Cech łagiewników;
 Cech malarzy, rzeźbiarzy i lakierników;
 Cech murarzy;
 Cech nożowników;
 Cech pasamoników;
 Cech paśników;
 Cech piekarzy i piernikarzy;
 Cech piwowarów;
 Cech płócienników;
 Cech puszkarzy;
 Cech rymarzy;
 Cech rzeźników;
 Cech siodlarzy;
 Cech stelmachów i kołodziejów;
 Cech szewców;
 Cech ślusarzy;
 Cech tkaczy;
 Cech tokarzy;
 Cech złotników;
 Akta miasta Torunia z lat 1793–1920 (AMTC) 8776 (Specjalna taxa domów
 znaydujących się na Starym Mieście od Nro 1 do Nro 461);
 Gmina ewangelicka nowomiejska, t. 76, 77, 78.
 Parafia Najświętszej Marii Panny w Toruniu:
 Księga małżeństw z lat 1600–1756.

Źródła drukowane

- Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn*, hrsg. v. F. Prowe, „Mitteilungen des
 Coppersnicus-Vereins” (dalej: MCV), 1931, H. 39, s. 155–174.
Atlas historyczny miast polskich, t. 1: Prusy Królewskie i Warmia, z. 2: Toruń,
 oprac. J. Tandecki, Z. Kozieł, Toruń 1995.
 Ciesielska K., *Wykazy mieszczan toruńskich zobowiązanych do udziału w wypra-
 wach krzyżackich na Gotlandię w latach 1398–1408*, „Zapiski Historyczne”,
 t. 32: 1967, z. 4, s. 79–98.
 Dybaś B., *Memoriał burmistrza Henryka Strobanda „Von Befestigung der Stadt
 Thorun”*, [w:] *Miscellanea źródłowe do historii kultury i sztuki Torunia*, oprac.
 B. Dybaś i M. Farbiszewski, Wrocław 1989.
Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej, wyd. K. Ciesielska,
 I. Janosz-Biskupowa, Toruń 1964.

- Księga ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387–1450)*, wyd. K. Ciesielska, Warszawa 1973.
- Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456)*, wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, cz. 1 (1428–1443), Toruń 1992; cz. 2 (1444–1456), Toruń 1993.
- Liber scabinorum Veteris Civitatis Thoruniensis 1363–1428*, wyd. K. Kaczmarczyk, Toruń 1936.
- Preussisches Urkundenbuch*, Bd. I–IV, Königsberg 1882 — Marburg a. L. 1964.
- Przeracki J., *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Nowego Miasta Torunia z lat 1444–1457*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 2, pod red. R. Czai, J. Tandeckiego, Toruń 1996, s. 309–330.
- Semrau A., *Die Bürgerlisten der Stadt Thorn aus dem 17. Jahrhunderte, I. Die einheimische Bürger; II. Die ausländische Bürger*, MCV, 1920, H. 28.
- Tabliczki woskowe miasta Torunia ok. 1350–I poł. XVI w.*, wyd. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa–Poznań–Toruń 1980.
- Thorner Denkwürdigkeiten 1345–1547*, hrsg. v. A. Voigt, MCV, 1904, H. 13.
- Trzebiński S., *Wykaz czynszów Starego Miasta Torunia z około 1330*, „Zapiski TNT”, t. 10: 1936, z. 5–6, s. 186–196.
- Verteilung von Hand- und Spanndiensten auf die Einwohner der Altstadt Thorn c. 1450*, hrsg. v. H. Adolph, MCV, 1882, H. 4, s. 25–47.

Literatura

- Ahnsehl K.-O., *Thorns Seehandel und Kaufmanschaft um 1370*, Marburg 1961.
- Asch J., *Rat und Bürgerschaft in Lübeck 1598–1669. Die verfassungsrechtlichen Auseinandersetzungen im 17. Jahrhundert und ihre sozialen Hintergründe*, „Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck”, Bd. 17, Lübeck 1961.
- Baranowski H., *Bibliografia miasta Torunia*, Warszawa–Poznań 1972.
- Baranowski H., *Bibliografia miasta Torunia*, t. II, 1972–1993, Toruń 1996.
- Bartoszewicz A., *Warta — społeczeństwo miasta w II połowie XV i na początku XVI wieku*, [Warszawa] b.r.w.
- Baszanowski J., *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII w. Handel wolami*, Gdańsk 1977.
- Batori I., *Das Patriziat der deutschen Stadt. Zu den Forschungsergebnissen über das Patriziat besonders der süddeutschen Städte*, „Die alte Stadt. Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege”, Bd. 2: 1975, s. 1–30.
- Bechtold K. D., *Zunftbürgerschaft und Patriziat. Studien zur Sozialgeschichte der Stadt Konstanz im 14. und 15. Jahrhundert*, Sigmaringen 1981.
- Belzyt L., *Kraków i Praga około 1600 roku*, Toruń 1999.
- Bender G., *Archivalische Beiträge zur Familien-Geschichte des Nikolaus Copernicus. Nebst Beilagen*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, 1881, H. 3, s. 116–123.
- Bender G., *Weitere archivalische Beiträge zur Familien-Geschichte des Nikolaus Copernicus*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, 1882, H. 4, s. 99–116.

- Benninghoven F., *Die Gotlandfelzüge des deutschen Ordens 1398–1408*, „Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa”, Jg. 13: 1964, H. 3, s. 421–477.
- Berdecka A., Puciata O., Szwankowska H., *Ulice Starego Miasta*, [w:] *Szkice staro-miejskie*, Warszawa 1955.
- Bieniak J., *Rozmaitość kryteriów badawczych w polskiej genealogii średniowiecznej*, [w:] *Genealogia — problemy metodyczne w badaniach nad polskim społeczeństwem średniowiecznym na tle porównawczym*, pod red. J. Hertla, Toruń 1982, s. 131–148.
- Bieniak J., *Piotr Szeliga, mieszczanin toruński, wierzyciel szlachty kujawskiej*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 2, pod red. R. Czai, J. Tandeckiego, Toruń 1996, s. 221–233.
- Bieniarzówna J., *Mieszczaństwo krakowskie XVII wieku*, Kraków 1969.
- Blaschke K., *Altstadt — Neustadt — Vorstadt. Zur Typologie genetischer und topographischer Stadtgeschichtsvorschung*, „Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, Bd. 57: 1970, H. 3, s. 350–362.
- Bobiński S., *Urbanistyka polskich miast przedlokacyjnych*, Warszawa 1975.
- Bogucka M., *Badania nad dziejami miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Stan i zarys programu*, „Kwartalnik Historyczny”, 1975, nr 3.
- Bogucka M., *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII wieku*, Warszawa 1962.
- Bogucka M., *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XIV do połowy XVII w.*, Wrocław 1956.
- Bogucka M., *Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski w XVI–XVII w.*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, pod red. A. Gieysztor i T. Rosławskiego, Warszawa 1976.
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1985.
- Bohmbach J., *Die Sozialstruktur Braunschweigs um 1400*, Braunschweig 1973.
- Bosl K., *Die Sozialstruktur des mittelalterlichen Residenz- und Fernhandelsstadt Regensburg. Die Entwicklung ihres Bürgertums von 9.–14. Jh.*, München 1966.
- Bruns F., *Der Lübecker Rat. Zusammensetzung, Ergänzung und Geschäftsführung von den Anfängen bis ins 19. Jahrhundert*, „Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde”, Bd. 32: 1951, s. 1–69.
- Buława J., *Walki społeczno-ustrojowe w Toruniu w I połowie XVI wieku*, Toruń 1971.
- Chudziakowa J., *Badania nad średniowiecznym ośrodkiem miejskim na terenie Torunia w latach 1969–1972*, *Zapiski Historyczne*, t. 38: 1973, z. 3, s. 69–81.
- Chudziakowa J., *Wczesnośredniowieczne osadnictwo na terenie Torunia w świetle źródeł archeologicznych*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 41: 1976, z. 1, s. 128–136.
- Chudziakowa J., Kola A., *Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu: badania z 1958–1966 r.*, Poznań 1974.
- Cieślak E., *Konflikty polityczne i społeczne w Gdańsku w połowie XVIII wieku — sojusz pospólstwa z dworem królewskim*, Wrocław 1972.

- Cieślak E., *Walki ustrojowe w Gdańsku i Toruniu oraz w niektórych miastach hanzeatyckich w XV wieku*, Gdańsk 1960.
- Curtze M., *Urkundliche Nachweise über die Familie Stroband in Thorn*, „Altpreußische Monatschrift”, Bd. 18: 1881, s. 174–175.
- Czacharowski A., *Die Führungsschicht in Thorn (Toruń) am Anfang des 15. Jahrhunderts — ihre politische und ökonomische Problematik*, [w:] *Städtische Führungsgruppen und Gemeinde in der werdenden Neuzeit*, hrsg. v. W. Ehbrecht, Köln–Wien 1980, s. 349–356.
- Czacharowski A., *Forschungen über die sozialen Schichten in den Städten des Deutschen Ordenslandes im 13. und 14. Jahrhundert*, [w:] *Beiträge zum spätmittelalterlichen Städtewesen*, hrsg. v. B. Diestelkamp, Köln–Wien 1982, s. 119–129.
- Czacharowski A., *Gdańszczanie w Toruniu w latach 1363–1456 w świetle ksiąg ławniczych*, [w:] *Mieszczanstwo gdańskie*, pod red. S. Salmonowicza, Gdańsk 1997, s. 25–34.
- Czacharowski A., *Grupa kierownicza Starego Miasta Torunia i jej związki z Polską w okresie wojny 1409–1411*, [w:] *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej*, t. II, Warszawa 1982, s. 221–243.
- Czacharowski A., *Die Gründung der „Neustädte” im Ordensland Preussen*, „Hansische Geschichtsblätter”, Jg. 108: 1990, s. 1–12.
- Czacharowski A., *Hitfeldowie — kupcy i politycy w średniowiecznym Toruniu*, [w:] *Personae — coligationes — facta: w siedemdziesięciolecie profesora K. Jasińskiego*, Toruń 1991, s. 47–55.
- Czacharowski A., *Możliwości badań genealogicznych nad średniowiecznym środowiskiem miejskim — na przykładzie Torunia*, [w:] *Genealogia — problemy metodyczne w badaniach nad polskim społeczeństwem średniowiecznym na tle porównawczym*, pod red. J. Hertla, Toruń 1982, s. 172–181.
- Czacharowski A., *Początki „Nowych Miast” w państwie krzyżackim*, [w:] *Czas — przestrzeń — praca w dawnych miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1991, s. 47–55.
- Czacharowski A., *Toruń als Produktionszentrum um die Wende des 14. und 15. Jahrhundert*, „Studia Maritima”, vol. III: 1981, s. 49–58.
- Czacharowski A., *Zagadnienia socjotopografii późnośredniowiecznego Torunia*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, pod red. A. Gieysztor, T. Rośtanowskiego, Warszawa 1976, s. 137–146.
- Czacharowski A., *Ze studiów nad strukturą społeczną mieszczaństwa toruńskiego na przykładzie XIV/XV wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici (dalej: AUNC). Historia”, t. IX: 1973, s. 89–97.
- Czaja R., *Kredyt pieniężny w Starym Mieście Toruniu do roku 1410*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 49: 1988, s. 5–20.
- Czaja R., *Kryzys handlu elbląskiego na przykładzie XIV/XV w.*, „Rocznik Elbląski”, t. 13: 1992.
- Czaja R., *Nowa seria prac o domach i parcelach dawnej Lubeki*, „Zapiski Historyczne”, t. 62: 1997, z. 4, s. 133–142.
- Czaja R., *Patrycjat Starego Miasta Torunia i Starego Miasta Elbląga w średniowieczu*, [w:] *Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII wieku*, pod red. J. Staszewskiego, Toruń 1995, s. 13–50.

- Czaja R., *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992.
- Czaja R., *Udział wielkich miast pruskich w handlu hanzeatyckim do połowy XIV wieku* (część I), „Zapiski Historyczne”, t. 60: 1995, z. 2-3, s. 21-38; (część II), „Zapiski Historyczne”, t. 60: 1995, z. 4, s. 43-55.
- Czaja R., *Uwagi nad socjotopografią Starego Miasta Elbląga w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, „Archeologia Elbingensis”, vol. 2: 1997, s. 91-100.
- Czaja R., *Związki gospodarcze wielkich szafarzy zakonu krzyżackiego z miastami pruskimi na początku XV wieku*, [w:] *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*, pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1995, s. 9-33.
- Czarcziński I., *Bractwa w wielkich miastach państwa krzyżackiego w średniowieczu*, Toruń 1993.
- Czarcziński I., Przeracki J., *Społeczne funkcje bractwa Najświętszej Marii Panny w Nowym Mieście Toruniu*, „AUNC. Historia”, t. 17: 1980, s. 109-149.
- Deneke D., *Die historische Dimension der Sozialtopographie am Beispiel niedersächsischen Städte*, „Berichte zur deutsche Landeskunde”, Bd. 54: 1980, s. 211-252.
- Deneke D., *Die sozioökonomische Gliederung südniedersächsischer Städte im 18. und 19. Jahrhundert. Historisch-geographische Stadtpläne und ihre Analyse*, „Niedersächsischer Jahrbuch”, Bd. 52: 1980, s. 25-38.
- Deneke D., *Sozialtopographie und sozialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt. Problemstellungen, Methoden und Betrachtungsweisen der historischen Wirtschafts- und Sozialgeographie*, [w:] *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*, hrsg. v. J. Fleckenstein, K. Stackman, Göttingen 1980, s. 161-202.
- Dybaś B., *Najstarszy most toruński*, „Toruński Informator Kulturalny”, 1989, nr 9, s. 30-33.
- Dybaś B., *Początki nowożytnych fortyfikacji Torunia w świetle źródeł pisanych*, „Zapiski Historyczne”, t. 59: 1994, z. 1, s. 29-44.
- Dybaś B., *Strobandowska koncepcja modernizacji mostu na Wiśle w Toruniu w końcu XVI wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 54: 1989, z. 2-3.
- Dygdąła J., Salmonowicz S., *O genealogiach patrycjatu toruńskiego XVI-XVIII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 42: 1977, s. 469-490.
- Dygo M., *Studia nad początkami władztwa Zakonu Niemieckiego w Prusach (1226-1259)*, Warszawa 1992.
- Dzieje Krakowa*, t. 1, pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 1992; t. 2, pod red. J. Bieniarzówny, J. M. Małeckiego i J. Mitkowskiego, Kraków 1984.
- Ellmayer J., *Stade 1300-1390; Liegenschaften und Renten in Stadt und Land. Untersuchungen zur Wirtschafts- und Sozialstruktur einer hansischen Landstadt Spätmittelalter*, Stade 1975.
- Falkowski G., *Toruński szpital trędowatych św. Jerzego*, „Rocznik Toruński”, t. 12: 1977, s. 155-186.
- Fritze K., *Die bevölkerungsstruktur Rostocks, Stralsunds und Wismars am Anfang des 15. Jahrhunderts. Versuch einer sozialstatistischen Analyse*, „Greifswald-Stralsunder Jahrbuch”, Bd. 4: 1964, s. 69-79.
- Gawlas S., *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 1996.
- Gąsiorowscy M. i E., *Toruń*, Warszawa 1963.

- Gąsiorowski E., *Toruńska kamienica mieszczańska*, „AUNC. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, t. 16: 1966, s. 69–110.
- Gierszewski S., *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast woj. pomorskiego w XVI i XVII w.*, Gdańsk 1966.
- Goliński M., *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń — podatnicy — rzemiosło)*, Wrocław 1997.
- Gołombowski M., *Dyskusja na temat genezy i pierwotnego rozplanowania przestrzennego Torunia*, „Zapiski Historyczne”, t. 41: 1986, z. 1, s. 185–188.
- Gołombowski M., *Lokacje miast na prawie chełmińskim*, [w:] *Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 1, pod red. Z. Zdrójkowskiego, Toruń 1990, s. 229–333.
- Górski K., *Dom i środowisko rodzinne Mikołaja Kopernika*, Toruń 1987.
- Górski K., *Zagadnienie krzyżackiej „jurydyki” w Nowym Mieście Toruniu*, [w:] *Czas — przestrzeń — praca w dawnych miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1991, s. 57–59.
- Grzeszkiewicz-Kotłowska L., *Wstępne wyniki badań archeologicznych prowadzonych w kościele pw. Świętych Janów w Toruniu w latach 1994–1995*, „Rocznik Toruński”, t. 23: 1996, s. 33–54.
- Gumowski M., *Herbarz patrycjatu toruńskiego*, Toruń 1970.
- Halaga O. R., *Košice–Balt*, Košice 1975.
- Hammel [–Kiesow] R., *Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck. Methoden zur sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung der Lübecker Oberstadtbuchregesten*, „Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte”, Bd. 10: 1987, s. 85–300.
- Hammel R., *Häusermarkt und wirtschaftliche Wechsellagen in Lübeck von 1284 bis 1700*, „Hansische Geschichtsblätter”, Jg. 106: 1988, s. 41–107.
- Hammel [–Kiesow] R., *Hereditas, area und domus: Bodenrecht, Grundstücksgefüge und Sozialstruktur in Lübeck vom 12. bis zum 16. Jahrhundert*, „Jahrbuch für Hausforschung”, Bd. 35: 1984/1985, s. 175–200.
- Hammel [–Kiesow] R., *Räumliche Entwicklung und Berufstopographie Lübecks bis zum Ende des 14. Jahrhunderts*, [w:] *Lübeckische Geschichte*, hrsg. v. A. Grassmann, Lübeck 1988, s. 50–76.
- Hauke K., *Das Bürgerhaus in Ost- und Westpreussen*, Tübingen 1967.
- Haverkamp A., *Spółczesność miasta Trewiru w późnym średniowieczu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 30: 1982, z. 2, s. 181–200.
- Herborn W., *Sozialtopographie des Kölner Kirchspiels St. Kolumba im ausgehenden 13. Jahrhundert*, [w:] *Zwei Jahrtausende Kölner Wirtschaft*, hrsg. v. H. Kellenbenz, Köln 1975, s. 205–215.
- Herbst S., *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń 1933.
- Heuer R., *Thorn — St. Georgen. Geschichte der Georgengemeinde, ihrer alten Kirche und ihres Hospitals. Baugeschichte und Baubeschreibung der neuen Georgenkirche in Thorn–Mocker*, Thorn 1907.
- Historia Gdańska*, pod red. E. Cieślaka, t. 1, Gdańsk 1978; t. 2, Gdańsk 1982; t. 3, cz. 1, Gdańsk 1993.
- Historia Torunia*, pod red. M. Biskupa: t. II, cz. 1: M. Biskup, *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, Toruń 1992; t. II, cz. 2:

- S. Cackowski, B. Dybaś, K. Maliszewski, Z. Naworski, S. Salmonowicz, *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)*, Toruń 1994; t. II, cz. 3: J. Dygdała, S. Salmonowicz, J. Wojtowicz, *Między barokiem i oświeceniem (1660–1793)*, Toruń 1996.
- Jasiński T., *Dom rodzinny Mikołaja Kopernika. Przyczynek do studiów nad socjotopografią późnośredniowiecznego miasta*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 92: 1985, nr 4, s. 861–884.
- Jasiński T., *Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie dotyczące Prus*, Poznań 1996.
- Jasiński T., *Początki klasztoru Dominikanów w Toruniu*, „Zapiski Historyczne”, t. 54: 1989, z. 4, s. 23–48.
- Jasiński T., *Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego*, „Zapiski Historyczne”, t. 46: 1981, z. 4, s. 5–34.
- Jasiński T., *Próba nowego spojrzenia na toruńskie księgi szosu*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 2, pod red. R. Czai, J. Tandeckiego, Toruń 1996, s. 133–139.
- Jasiński T., *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chetmna*, Poznań 1982.
- Jasiński T., *Rozwój toruńskich rzemioł odlewniczych w świetle uchwał stanów i miast pruskich*, „Rocznik Toruński”, t. 10: 1975, s. 313–331.
- Jasiński T., *Rozwój złotnictwa toruńskiego do końca XV wieku*, „AUNC. Historia”, t. 11: 1977, s. 33–52.
- Jasiński T., *Rzemioła kowalskie średniowiecznego Torunia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 23: 1975, nr 2, s. 225–235.
- Jasiński T., *Tabliczki woskowe w kancelariach miast Pomorza Nadwiślańskiego*, Poznań 1991.
- Jasiński T., *Złota bulla Fryderyka II dla zakonu krzyżackiego z roku rzekomo 1226*, „Roczniki Historyczne”, t. 60: 1994, s. 107–154.
- Jasiński T., *Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia (Część 1 — Stare Miasto)*, „Zapiski Historyczne”, t. 48: 1983, z. 3, s. 5–47.
- Jasiński T., Tandecki J., *Literowy i równoległy system kancelaryjny na starotoruńskich politykach woskowych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 28: 1983, s. 105–161.
- Józwiak S., *„Pampusch fere”. Przyczynek do powstania i funkcjonowania nazwy miejscowej w średniowiecznym Toruniu*, „Rocznik Toruński”, R. 24: 1997, s. 31–37.
- Józwiak S., *Przeprawa wiślana naprzeciw Torunia od połowy lat trzydziestych XIII wieku do 1466 roku*, „Zapiski Historyczne”, t. 71: 1996, z. 4, s. 455–473.
- Kamińska K., *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVII wieku na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, Warszawa 1980.
- Kardas A., *Eskenowie w XV–XVIII wieku. Genealogia patrycjuszowskiej rodziny z Torunia*, „Rocznik Toruński”, t. 24: 1997, s. 171–200.
- Kardas [Mazur] A., *Mieszczanie toruńscy — Eskenowie w XV–XVIII wieku*, Toruń 1996 (maszynopis).
- Kisch G., *Die Kulmer Handfeste. Rechthistorische und textkritische Untersuchungen nebst Texten*, Stuttgart 1931.
- Koczy L., *Handel Poznania do połowy wieku XVI*, Poznań 1930.
- Koczy L., *Dzieje wewnętrzne Torunia do r. 1793*, [w:] *Dzieje Torunia*, pod red. K. Tymienieckiego, Toruń 1933, s. 97–209.

- Kola A., *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na terenie Starego Miasta w Toruniu w 1973 r.*, „AUNC. Archeologia”, t. 5: 1975, s. 183–200.
- Kopiński K., *Allenowie w Toruniu w XIV i początku XV w. Studium nad metodą badań genealogicznych i historycznych rodów mieszczańskich*, Toruń 1998 (maszynopis).
- Kuliszer J., *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. I–II, Warszawa 1961.
- Lauffer W., *Die Sozialstruktur der Stadt Trier in der frühen Neuzeit*, Bonn 1973.
- Löwener M., *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preussen durch den Deutschen Orden bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1998.
- Lübeckische Geschichte*, hrsg. v. A. Graßmann, Lübeck 1988.
- Magdański M., *Organizacja kupiectwa i handlu toruńskiego do roku 1403*, Toruń 1939.
- Malinowska M., *Mieszczanie toruńscy — Strobandowie w XV–XVIII wieku*, Toruń 1996 (maszynopis).
- Maliszewski K., *Jakub Kazimierz Rubinkowski, szlachcic, mieszczanin toruński, erudyta barokowy*, Warszawa 1982.
- Małowist M., *Rzemiosło polskie w okresie Odrodzenia*, Warszawa 1954.
- Maschke E., *Soziale Gruppen in der deutschen Stadt des späten Mittelalters*, [w:] *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*, hrsg. v. J. Fleckenstein, K. Stackmann, Göttingen 1980, s. 127–145.
- Maschke E., *Städte und Menschen. Beiträge zur Geschichte der Stadt, der Wirtschaft und Gesellschaft 1959–1977*, Wiesbaden 1980.
- Mączak A., *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 1986.
- Mączak A., *Sukiennictwo wielkopolskie XIV–XVII wieku*, Warszawa 1955.
- Meleško V. I., *Mogilev v XVI — seredine XVII v.*, Minsk 1988.
- Meyer-Stoll C., *Die lübeckische Kaufmannschaft des 17. Jahrhunderts unter wirtschafts- und sozialgeschichtlichen Aspekten*, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris 1989.
- Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa 1976.
- Mikulski K., *Elity władzy wielkich miast pruskich w XIII–XVIII wieku (próba analizy dynamicznej procesu długiego trwania)*, [w:] *Genealogia. Rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, pod red. A. Radziwińskiego, J. Wróniszewskiego, Toruń 1996, s. 311–342.
- Mikulski K., *Kryterium imionowe w badaniach nad genealogią patrycjatu toruńskiego w XIV–XVI wieku na przykładzie rodziny Hitfeldów*, [w:] *Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej*, pod red. A. Radziwińskiego, A. Supruniuk, J. Wróniszewskiego, Toruń 1997, s. 307–318.
- Mikulski K., *Nazwy ulic Nowego Miasta Torunia w pierwszej połowie XVIII wieku*, [w:] *Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*, Toruń 1996, s. 169–176.
- Mikulski K., *Położenie najstarszej mennicy toruńskiej*, „Rocznik Toruński”, t. 23: 1996, s. 55–67.

- Mikulski K., *Problem tzw. „wyspy” toruńskiej w świetle źródeł podatkowych z końca XIV i pierwszej połowy XV wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 61: 1996, z. 1, s. 7–24.
- Mikulski K., *Struktura etniczna mieszkańców i status społeczny ludności pochodzenia polskiego w Toruniu od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Roczniki Historyczne”, t. 63: 1997, s. 111–129.
- Mikulski K., *Szlachta i patrycjat w Prusach Królewskich w XV–XVIII wieku — próba określenia wzajemnych relacji*, [w:] *Prusy Książęce i Prusy Królewskie w XV–XVIII wieku*, pod red. J. Wijaczki, Kielce 1997, s. 97–109.
- Mikulski K., *Topografia i hodonomastyka Nowego Miasta Torunia w XIV–XVIII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 62: 1997, z. 1, s. 7–38.
- Mikulski K., *Topografia przedmieść toruńskich w XIV–XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 63: 1998, z. 3–4, s. 7–33.
- Mikulski K., *Unifikacja ustrojowa i centralizacja władzy w Toruniu w XV–XVIII wieku (zarys problemów badawczych)*, [w:] *Gospodarka — społeczeństwo — ustrój. Studia dedykowane Profesorowi Stefanowi Cackowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestą piątą rocznicę pracy naukowej*, „AUNC. Historia”, t. 30: 1997, s. 29–40.
- Mikulski K., *Watzenrodowie i dom rodzinny Mikołaja Kopernika w Toruniu*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 2, pod red. R. Czai, J. Tandeckiego, Toruń 1996, s. 243–255.
- Mikulski K., *Watzenrodowie i kapituła warmińska. (Rola związków rodzinnych w duchownych karierach mieszczan toruńskich w XIV–XV w.)*, [w:] *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, pod red. T. Jasińskiego, T. Jurka, J. M. Piskorskiego, Poznań 1997, s. 358–371.
- Mikulski K., *Wymiana elity władzy w Toruniu w drugiej połowie XV wieku. (Przyczynek do badań nad mechanizmami kształtowania się elit)*, [w:] *Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII wieku*, pod red. J. Staszewskiego, Toruń 1995, s. 51–93.
- Mitterauer M., *Probleme der Stratifikation im mittelalterlichen Gesellschaftssystem*, [w:] *Theorien in der Praxis des Historikers*, hrsg. v. J. Kocka, Göttingen 1977, s. 13–54.
- Mitterauer M., *Soziale Schichtung im Mittelalter*, „Beiträge zu historischen Sozialkunde”, Bd. 6: 1976, Nr 6, s. 63–80.
- Morawski Z., *Ziemia, urzędy, pieniądze. Finanse szlachty łęczyckiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Warszawa 1993.
- Nawrocki Z., *Układ przestrzenny trzynastowiecznego Torunia*, [w:] *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233–1815*, Warszawa 1986, s. 17–30.
- Nowak Z. H., *Czy Mikołaj Kopernik był uczniem szkoły toruńskiej i chełmińskiej?*, „Zapiski Historyczne”, t. 38: 1973, z. 3, s. 9–33.
- Nowak Z. H., *Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preussen. Entstehung, Verhältnisse zu den Altstädten, Ende der Eigenständigkeit*, [w:] *Stadt und Orden. Das Verhältniß des deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich*, hrsg. v. U. Arnold, „Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens” Bd. 44, Marburg 1993, s. 129–142.

- Nowak Z. H., *Nicolaus Copernicus als Schüler der Stadtschule St. Johannes in Thorn und des Patrikularstudiums in Kulm*, [w:] *Das 500 jährige Jubiläum der Krakauer Studienzeit von Nicolaus Copernicus*, Krakau 1993, s. 55-65.
- Oliński P., *Fundacje i legaty religijne kobiet świeckich w wielkich miastach pruskich*, [w:] *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, pod red. Z. H. Nowaka, A. Radziwińskiego, Toruń 1998, s. 143-160.
- Oliński P., *Najstarsze źródła toruńskiego bractwa religijnego kaletników, torebkarzy i rękawiczników z przelomu XIV i XV wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 62: 1997, z. 4, s. 123-132.
- Oliński P., *Rola średniowiecznych bractw religijnych w życiu miejskim na przykładzie toruńskiego bractwa kaletników, torebkarzy i rękawiczników*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 1, pod red. A. Czacharowskiego, Toruń 1996, s. 77-91.
- Piper E., *Der Stadtplan als Grundriss der Gesellschaft. Topographie und Sozialstruktur in Augsburg und Florenz um 1500*, Frankfurt-New York 1981.
- Piskorska H., *Organizacja władz i kancelarii miasta Torunia do 1793 r.*, Toruń 1956.
- Powierski J., *Dobra ostrowicko-golubskie biskupstwa wrocławskiego na tle stosunków polsko-krzyżackich w latach 1235-1308*, Gdańsk 1977.
- Powierski J., *Trzy dokumenty z ziemi chełmińskiej z lat 1310-1385*, „Zapiski Historyczne”, t. 43: 1978, z. 3, s. 135-136.
- Praetorius K. G., *Topografisch = historisch = statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes, die Vorzeit und Gegenwart umfassend*, Thorn 1832.
- Pryłowski A., *Gospodarka Nowego nad Wisłą w latach 1662-1772*, Bydgoszcz 1978.
- Przeracki J., *Elita rządząca Nowego Miasta Torunia do połowy XIV wieku*, „Rocznik Toruński”, t. 12: 1977, s. 187-204.
- Przeracki J., *Plebs Nowego Miasta Torunia w latach 1358-1410*, „AUNC. Historia”, t. XI: 1977, s. 231-254.
- Przeracki J., *Pospólstwo Nowego Miasta Torunia w latach 1330-1410*, „Rocznik Toruński”, t. 13: 1978, s. 231-254.
- Rietz H., *Burmistrz Henryk Stroband (1548-1609), twórca Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, [w:] *Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, t. 1, pod red. Z. Zdrójkowskiego, Toruń 1972, s. 13-39.
- Rublack H.-Ch., *Probleme der Sozialtopographie der Stadt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, [w:] *Voraussetzungen und Methoden geschichtlicher Städteforschung*, hrsg. v. B. Diestelkamp, Köln-Wien 1979, s. 177-193.
- Salmonowicz S., *Imprezy szkolne w gimnazjum toruńskim jako element dydaktyki i wychowania w dobie baroku i oświecenia (1660-1793)*, [w:] *Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, Toruń 1972, s. 160-165.
- Salmonowicz S., *Marcin Opitz i środowisko intelektualne toruńskie lat trzydziestych XVII wieku*, „AUNC. Historia”, t. 11: 1977, s. 53-70.
- Samsonowicz H., *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II połowie XV wieku*, Warszawa 1960.
- Samsonowicz H., *Gospodarcze podstawy patrycjatu gdańskiego w XV w.*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 66: 1959, s. 760-776.
- Samsonowicz H., *Handel zagraniczny Gdańska w drugiej połowie XV wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 47: 1956, z. 2, s. 283-352.

- Samsonowicz H., *Struktura handlu gdańskiego w pierwszej połowie XV wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 53: 1962, z. 4, s. 695–713.
- Samsonowicz H., *Studia nad rentą miejską w Prusach w pierwszej połowie XV wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 25: 1960, z. 2, s. 35–57.
- Samsonowicz H., *Warunki życia w miastach pruskich w późnym średniowieczu*, „Zapiski Historyczne”, t. 31: 1966, z. 3, s. 145–168.
- Samsonowicz H., *Z problematyki handlu gdańskiego w XV wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 47: 1956, z. 1, s. 166–178.
- Schich W., *Würzburg im Mittelalter. Studien zum Verhältniss von Topographie und Bevölkerungsstruktur*, Köln–Wien 1977.
- Schildhauer J., *Soziale, politische und religiöse Auseinandersetzungen in den Hansestädte Stralsund, Rostock, Wismar im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts*, Weimar 1959.
- Schildhauer J., *Die Sozialstruktur der Hansestadt Rostock von 1378 bis 1569. Hansische Studien*, Berlin 1961, s. 341–353.
- Schimmelpfennig B., *Bamberg im Mittelalter, Siedelgebiete und Bevölkerung bis 1370*, Lübeck–Hamburg 1964.
- Semrau A., *Die Herkunft eines Thorner Ratsgeschlechtes aus Tirol*, MCV, 1910, H. 18, s. 40–41.
- Semrau A., *Katalog der Geschlechter und der Ratsstuhles in der Altstadt Thorn 1233–1602*, MCV, 1938, H. 46, s. 1–115.
- Semrau A., *Der Markt nach kulmischem Rechte im 13. Jahrhundert*, MCV, 1920, H. 28, s. 72–83.
- Semrau A., *Die Marktgebäude in der Altstadt Thorn im 13. und 14. Jahrhunderte*, MCV, 1916, H. 24, s. 3–34.
- Semrau A., *Nachrichten über Christian Stroband*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungs–Bezirk Marienwerder”, 1893, H. 31, s. 82–87.
- Semrau A., *Die Neustadt Thorn während ihrer Selbständigkeit 1264–1454*, MCV, 1929, H. 37, s. 11–88.
- Semrau A., *Das Ordenshaus Thorn*, MCV, 1939, H. 47, s. 53–85.
- Semrau A., *Thorn im 13. Jahrhundert*, MCV, 1930, H. 38, s. 1–64.
- Skowrońska–Kamińska R., *Konrad Theudenkus — urzędnik i polityk toruński. Życie i działalność (pocz. XV w. – 1471)*, Toruń 1998 (maszynopis).
- Siekman M., Kirchhoff K.–H., *Sozialtopographie in der Stadt Münster 1770 und 1890 mit Ausblicken auf 1971*, [w:] *Innerstädtische Differenzierung und Prozesse im 19. und 20. Jahrhundert*, hrsg. v. H. Heineberg, Köln–Wien 1987, s. 159–195.
- Sowina U., *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa–Sieradz 1991.
- Tandecki J., *Cechy rzemieślnicze w Toruniu i Chetmnie: zarys dziejów*, Toruń 1983.
- Tandecki J., *Działalność finansowa mieszczaństwa toruńskiego we Wrocławiu w okresie konfliktów polsko–krzyżackich w XIV i XV wieku*, [w:] *Prace z dziejów państwa i zakonu krzyżackiego*, Toruń 1984, s. 83–105.
- Tandecki J., *Kancelarie toruńskich korporacji rzemieślniczych w okresie staropolskim*, Warszawa 1987.
- Tandecki J., *Polacy i tzw. cechy polskie w rzemiośle Torunia i Chetmna w XIV–XVIII w.*, „Rocznik Toruński”, t. 21: 1992, s. 237–257.

- Tandecki J., *Pozazawodowe funkcje i powinności korporacji rzemieślniczych w miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w XIV–XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 60: 1995, z. 1, s. 7–38.
- Tandecki J., *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródło historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*, Warszawa 1990.
- Tandecki J., *Założenie i początki klasztoru Franciszkanów toruńskich w XIII–XIV w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 54: 1989, z. 4, s. 7–22.
- Tepp P., *Untersuchungen zur sozial- und Wirtschaftsgeschichte der hanse- und Salzstadt Kolberg mit spätmittelalterlichen Strukturwandel und soziale Mobilität*, Hamburg 1980.
- Tomczak A., *O najdawniejszych planach miasta Torunia*, „Zapiski Historyczne”, t. 45: 1980, z. 3, s. 101–128.
- Tomczak A., *Plany Torunia z czasów Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, „Zapiski Historyczne”, t. 38: 1973, z. 1, s. 171–185.
- Tomczak A., *Źródła kartograficzne do dziejów Torunia z przelomu XVIII i XIX wieku*, „AUNC. Historia”, t. 9: 1973, s. 175–198.
- Tomczak A., *Źródła kartograficzne do oblężenia przez Szwedów Torunia w 1703 roku*, „Zapiski Historyczne”, t. 47: 1982, z. 4, s. 227–238.
- Topolski J., *Gospodarka polska a europejska w XVI–XVII w.*, Poznań 1977.
- Toruński słownik biograficzny*, t. 1, pod red. K. Mikulskiego, Toruń 1998.
- Trzoska J., *Gdańskie młynarstwo i piekarnictwo w II połowie XVII i w XVIII w.*, Gdańsk 1973.
- Volckmann E., *Rechtaltertümer in Straßennamen*, Würzburg 1920.
- Volckmann E., *Straßennamen und Städtetum. Beiträge zur Kulturgeschichte und Wortstammkunde aus alten deutschen Städten*, Würzburg 1919.
- Weichbrodt, geb. von Tiedemann, D., *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig*, Klingberg 1986.
- Wernicke J. E., *Geschichte Thorns*, Thorn 1842.
- Wiesiołowski J., *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Warszawa–Poznań 1982; wyd. 2, Poznań 1997.
- Wojtowicz J., *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe miasta Torunia w XVIII wieku*, Toruń 1960.
- Wojtowicz J., *Toruńskie przedsiębiorstwo handlowe Samuela Edwardsa w XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 14: 1953, s. 203–241.
- Wolański M., *Związki handlowe Śląska z Rzeczpospolitą w XVII wieku*, Wrocław 1961.
- Wyrobisz A., *Badania nad historią małych miast w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, 1968, nr 1.
- Wyrobisz A., *Handel w Solcu nad Wisłą do końca XVIII w. Przyczynki do historii rynku wewnętrznego w Polsce przedrozbiorowej*, „Przegląd Historyczny”, 1966, nr 1.
- Wyrobisz A., *Nowe koncepcje w badaniach nad historią miast europejskich*, „Przegląd Historyczny”, t. 80: 1989, nr 1, s. 165–166.
- Wyrobisz A., *Role miast prywatnych w Polsce XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny”, 1974, nr 1.

- Wyrobisz A., *Zagadnienie upadku rzemiosła i kryzysu gospodarczego miast w Polsce: wiek XVI czy XVII?*, „Przegląd Historyczny”, 1967, nr 1.
- Zaborska U., *Bibliografia miasta Torunia za lata 1994–1997 wraz z uzupełnieniami*, „Rocznik Toruński”, t. 25: 1998, s. 175–384.
- Zagrodzki T., *Ze studiów nad tradycjami rzymskiej limitacji mierniczej w średnio-wieczu. Plan Starego Miasta w Toruniu*, „Zapiski Historyczne”, t. 40: 1975, z. 1.
- Zdrenka J., *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig, Teil II: 1526–1792*, Hamburg 1989.
- Zernecke J. H., *Thornische Chronika in welcher die Geschichte der Stadt von 1231–1724...*, Berlin 1727.
- Zientara B., *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII wieku*, Warszawa 1954.
- Zientara B., Mączak A., Ihnatowicz I., Landau Z., *Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939*, Warszawa 1988.
- Zobolewicz J., *Rozplanowanie Starego Miasta w Toruniu w świetle analizy metrologicznej*, „Rocznik Toruński”, t. 10: 1975, s. 239–257.

Spis tablic

1. Typy działek miejskich w Starym Mieście Torunia około 1400 r. (wg bloków)	54
2. Typy działek miejskich w Nowym Mieście Torunia około 1550 r. (wg bloków)	55
3. Zmiany w zabudowie Starego i Nowego Miasta w latach 1450-1640 (według typów parceli)	58
4. Zmiany w strukturze zabudowy Starego i Nowego Miasta w latach 1450-1640 (wg typów parceli)	60
5. Typy gospodarcze działek przedmiejskich na początku XVII w.	66
6. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości w Toruniu w latach 1369-1641	72
7. Liczebność kupców i ich nieruchomości w latach 1500-1703	80
8. Liczebność piwowarów i ich nieruchomości w Toruniu w latach 1500-1703	81
9. Liczebność piekarzy i posiadane przez nich nieruchomości w Toruniu w latach 1500-1703	86
10. Liczebność rzeźników i należących do nich nieruchomości w Toruniu w latach 1600-1703	89
11. Liczebność sukienników i należących do nich nieruchomości w Toruniu w latach 1550-1703	93
12. Liczebność płócienników i posiadanych przez nich nieruchomości w Toruniu w latach 1550-1703	95
13. Liczebność krawców posiadających nieruchomości w Toruniu w latach 1550-1703	96
14. Liczebność garbarzy posiadających nieruchomości w Toruniu w latach 1550-1703	98
15. Liczebność kuśnierzy i posiadanych przez nich nieruchomości w Toruniu w latach 1500-1703	100
16. Liczebność szewców posiadających nieruchomości w Toruniu w latach 1500-1703	103
17. Właściciele nieruchomości w Toruniu wśród rzemieślników zajmujących się obróbką żelaza i produkcją uzbrojenia w latach 1500-1703	108
18. Rzemieślnicy zajmujący się obróbką żelaza i produkcją uzbrojenia przyjeżdżący do prawa miejskiego w Toruniu w latach 1627-1703	108
19. Rozwój liczebny rzemiosł „odlewniczych” w XVII w. w świetle przyjęć do prawa miejskiego w latach 1627-1703	112

20. Właściciele nieruchomości w Toruniu wśród rzemieślników zajmujących się obróbką i odlewnictwem metali kolorowych w latach 1500–1703	113
21. Właściciele nieruchomości w Toruniu wśród rzemieślników zajmujących się obróbką drewna w latach 1500–1703	115
22. Rzemieślnicy zajmujący się obróbką drewna przyjęci do prawa miejskiego w Toruniu w latach 1627–1703	116
23. Właściciele nieruchomości w Toruniu z grupy zawodów świadczących usługi osobiste dla ludności w latach 1500–1703	122
24. Osoby wykonujące zawody z grupy usług osobistych przyjęte do prawa miejskiego w Toruniu w latach 1627–1703	123
25. Właściciele nieruchomości w Toruniu z grupy „inteligencji” w latach 1500–1703	126
26. „Obcy” wśród właścicieli nieruchomości w Toruniu w latach 1500–1703	129
27. Zmiany w strukturze własności Starego Miasta Torunia w latach 1450–1703 (stan z 1703 r. dla całego miasta)	143
28. Zmiany w strukturze własnościowej Nowego Miasta Torunia w latach 1550–1640	144
29. Struktura majątkowa mieszkańców Torunia w świetle spisu podatkowego z 1455 r. (z uwzględnieniem podziału miasta na jego części składowe) ...	160
30. Struktura majątkowa mieszkańców Torunia w 1455 r. (bez podziału na części składowe miasta)	162
31. Najwięksi właściciele nieruchomości w Starym Mieście Torunia w 1500 r.	172
32. Zestawienie zapasów zboża, jakie posiadali kupcy toruńscy wewnątrz miasta w 1528 r.	177
33. Najwięksi właściciele nieruchomości w Starym Mieście Torunia w 1550 r.	178
34. Najbogatsi właściciele nieruchomości w Nowym Mieście Torunia w 1550 r.	180
35. Najwięksi właściciele nieruchomości w Starym Mieście Torunia w 1600 r.	190
36. Najwięksi właściciele nieruchomości w Nowym Mieście Torunia w 1600 r.	192
37. Najwięksi właściciele nieruchomości w Starym Mieście Torunia w 1641 r.	204
38. Najwięksi właściciele nieruchomości w Nowym Mieście Torunia w 1640 r.	205
39. Najbogatsi właściciele nieruchomości w Toruniu w 1703 r.	209
40. Odchylenia wartości podatku z 1455 r. i średnich cen działek z lat 1490–1641 w Toruniu (według ulic)	218
41. Udział domów będących własnością kupców w zabudowie Starego i Nowego Miasta Torunia w latach 1450–1703	224
42. Liczebność działek należących do piwowarów w Toruniu w latach 1550–1703	227
43. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do piekarzy w Starym Mieście Torunia w latach 1401–1703	233
44. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do piekarzy w Nowym Mieście Torunia w latach 1513–1703	234
45. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do rzeźników w Starym Mieście Torunia w latach 1401–1703	237
46. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do rzeźników w Nowym Mieście Torunia w latach 1455–1703	240
47. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do sukienników w Toruniu w latach 1455–1703	241

48. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do płócienników w Toruniu w latach 1455–1703	244
49. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do krawców w Starym Mieście Toruniu w latach 1394–1703	246
50. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do krawców w Nowym Mieście Toruniu w latach 1455–1703	247
51. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do garbarzy w Toruniu w latach 1455–1703	248
52. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do kuśnierzy w Starym Mieście Toruniu w latach 1394–1703	252
53. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do kuśnierzy w Nowym Mieście Toruniu w latach 1501–1703	253
54. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do szewców w Toruniu w latach 1394–1703	255
55. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do kaletników, torebkarzy i rękawiczników w Toruniu w latach 1394–1703	258
56. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do kowali w Toruniu w latach 1394–1703	262
57. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do ślusarzy i rusznikarzy w Toruniu w latach 1394–1703	265
58. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do nożowników w Toruniu w latach 1394–1703	266
59. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do rzemieślników innych zawodów z branży metalowej w Toruniu w latach 1394–1703	268
60. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do kowali, ślusarzy i rzemieślników zawodów pokrewnych w Toruniu w latach 1394–1703	269
61. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do konwisarzy w Toruniu w latach 1394–1703	271
62. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do kotlarzy w Toruniu w latach 1394–1703	272
63. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do paśników i mosiężników w Toruniu w latach 1394–1703	273
64. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do złotników i mincerzy w Toruniu w latach 1394–1703	275
65. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do rzemieślników branży drzewnej w Toruniu w latach 1394–1703	276
66. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do rzemieślników branży budowlanej i artystycznej w Toruniu w latach 1394–1703	282
67. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do osób świadczących usługi osobiste dla ludności w Toruniu w latach 1394–1703	292
68. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do przedstawicieli inteligencji w Toruniu w latach 1394–1703	294
69. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do „obcych” w Toruniu w latach 1394–1703	298
70. Zmiany w rozmieszczeniu domów należących do przedstawicieli plebsu w Toruniu w latach 1394–1703	302

Spis wykresów

1. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości w Starym Mieście Toruniu w latach 1369-1641	71
2. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości w Nowym Mieście Toruniu w latach 1388-1640	75
3. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez kupców w Toruniu w latach 1371-1641	76
4. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez piwowarów w Toruniu w latach 1391-1641	84
5. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez piekarzy w Toruniu w latach 1391-1641	87
6. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez rzeźników w Toruniu w latach 1391-1641	89
7. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez garbarzy w Toruniu w latach 1511-1641	99
8. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez kuźnierzy w Toruniu w latach 1451-1641	101
9. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez szewców w Toruniu w latach 1381-1641	102
10. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez kaletników, rymarzy i siodlarzy w Toruniu w latach 1391-1641	105
11. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez rzemieślników zajmujących się obróbką żelaza w Toruniu w latach 1391-1641 ..	109
12. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez rzemieślników zajmujących się obróbką metali kolorowych w Toruniu w latach 1371-1641	112
13. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez rzemieślników branży drzewnej w Toruniu w latach 1451-1641	117
14. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez osoby świadczące usługi osobiste dla ludności w Toruniu w latach 1471-1641 .	121
15. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane przez przedstawicieli inteligencji w Toruniu w latach 1461-1641	127
16. Transakcje kupna-sprzedaży nieruchomości dokonywane z udziałem szlachty w Toruniu w latach 1451-1641	131

Spis rycin

1. Rozplanowanie ulic Starego Miasta Torunia w późnym średniowieczu — wg: T. Jasiński, <i>Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia. (Część I — Stare Miasto)</i> , „Zapiski Historyczne”, t. 48: 1983, z. 3	35
2. Sieć ulic nowomiejskich w XV wieku — wg: K. Mikulski, <i>Topografia i hodonomastyka Nowego Miasta Torunia w XIV–XVIII wieku</i> , „Zapiski Historyczne”, t. 62: 1997, z. 1, s. 12–13	39
3. Sieć uliczna na przedmieściach Torunia w XIV–XVII w. — wg: K. Mikulski, <i>Topografia przedmieść toruńskich w XIV–XVII wieku</i> , „Zapiski Historyczne”, t. 63: 1998, z. 3–4, s. 29	45
4. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez kupców i kramarzy w Toruniu w 1394 r.	222
5. Rozmieszczenie parceli należących do kupców i kramarzy w Toruniu w 1703 r.	223
6. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez piwowarów w Starym Mieście Torunia w 1394 r. i w Nowym Mieście Torunia w 1455 r.	228
7. Rozmieszczenie parceli należących do piwowarów w Toruniu w 1703 r.	229
8. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez piekarzy w Starym Mieście Torunia w 1394 r.	231
9. Rozmieszczenie parceli należących do piekarzy w Toruniu w 1703 r.	235
10. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez rzeźników w Starym Mieście Torunia w 1394 r. i w Nowym Mieście Torunia w 1455 r.	238
11. Rozmieszczenie parceli należących do rzeźników w Toruniu w 1703 r. .	239
12. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez rzemieślników branży odzieżowej i tekstylnej w Starym Mieście Torunia w 1394 r. i w Nowym Mieście Torunia w 1455 r.	242
13. Rozmieszczenie parceli należących do rzemieślników branży odzieżowej i tekstylnej w Toruniu w 1703 r.	243
14. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez rzemieślników zajmujących się przeróbką surowców pochodzenia zwierzęcego w Starym Mieście Torunia w 1394 r. i w Nowym Mieście Torunia w 1455 r.	249
15. Rozmieszczenie parceli należących do rzemieślników zajmujących się przeróbką surowców pochodzenia zwierzęcego w Toruniu w 1703 r.	250
16. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez rzemieślników branży metalowej w Starym Mieście Torunia w 1394 r. i w Nowym Mieście Torunia w 1455 r.	261

17. Rozmieszczenie parceli należących do rzemieślników branży metalowej w Toruniu w 1703 r.	263
18. Rozmieszczenie parceli zamieszkiwanych przez rzemieślników branży drzewnej w Starym Mieście Toruniu w 1394 r. i w Nowym Mieście Toruniu w 1455 r.	278
19. Rozmieszczenie parceli należących do rzemieślników branży drzewnej w Toruniu w 1703 r.	279
20. Rozmieszczenie nieruchomości zamieszkiwanych przez rzemieślników branży budowlanej i artystycznej w Starym Mieście Toruniu w 1394 r. .	284
21. Rozmieszczenie nieruchomości należących do rzemieślników branży budowlanej i artystycznej w Toruniu w 1703 r.	285
22. Rozmieszczenie nieruchomości zamieszkiwanych przez osoby świadczące usługi osobiste dla ludności w Starym Mieście Toruniu w 1394 r.	290
23. Rozmieszczenie nieruchomości należących do osób świadczących usługi osobiste dla ludności w Toruniu w 1703 r.	291
24. Rozmieszczenie nieruchomości zamieszkiwanych przez przedstawicieli inteligencji w Starym Mieście Toruniu w 1394 r.	296
25. Rozmieszczenie nieruchomości należących do przedstawicieli inteligencji w Toruniu w 1703 r.	297
26. Rozmieszczenie parceli należących do szlachty w Toruniu w 1703 r.	300

Indeks nazwisk *

A

Adam Anna 174
 Adam Peter 174
Adolph H. 17
 Ahnposs Hans 130, 174
Abnsehl K.-O. 78
 Aigner Georg 171
 Albertus i Johannes abteker 120
 Allen Albertus, de 43
 Allen Christina, von 168
 Allen Girburg, von 156
 Allen Lucas, von 165, 188
 Allen Tileman, von 165, 168
 Allenowie 15, 31, 149, 214
 Alster Johannes, de 120
 Amend Georg 191
 Amon Hans 192, 205
 Andresowie 98
 Andrzej, mistrz 118
 Armknecht Dorota 163
 Arndt Abraham 209
Arnold U. 38
 Arnsdorf Jacob 149
Asch J. 9
 Auschwitz Georg 135, 194
 Auschwitz Hans 135, 177, 179
 Auschwitz Johann 209
 Auschwitzowie 212
 Austen Jacob 204

B

Baccalay Johannes 130, 174
 Baliński Jan 184

Baran Merten 199
Baranowski H. 11
Bartoszewicz A. 8
 Bartram Mattis 204
 Barts N. 177
 Baryczka Jerzy 174
Baszanowski J. 90
Batori I. 215
 Baumgart Andreas 126, 204
 Baumgartowie 207, 212
 Bąkowski Jerzy 131, 187
Bechtold K. D. 9
 Beckenstein Simon 125
 Becker Bartold 166
 Becker Dominick 166
 Becker Martin 104
 Beckerowie 166-167
 Behme Georg 205, 212
 Behme Jacob 210
 Behme Simon 192
 Behmowie 212
 Behr Georg 199
 Belkaw Hans 156
 Belkaw Szymon 130, 154-155, 162
 Belle Jacob 177
Belzyt L. 8
Bender G. 12
Benninghoven F. 142
Berdecka A. 309
 Berendt Casper 209
 Berger Alexander 166
 Bergerowie 148
 Beutel Johan (Hans) 165, 169, 172

* Nazwiska autorów wyróżniono kursywą.

- Biener Adam 209
 Biener Greger 204
Bieniak J. 5
Bieniarzówna J. 8, 111, 124
 Bikoln, dzieci 77
 Birken Rutchler, von 162, 168
Biskup M. 11, 15, 44, 130, 135, 144,
 174-175, 184, 385
Blaschke K. H. 41
 Blasse Greger 180, 192-193
 Blasse Hans 205
 Blumental Johan 154
 Blumental Liffard 129, 154-155
 Blümke Merten 188
Bobiński S. 34
 Bock Georg 130, 174
Bogucka M. 8, 10-11, 81, 83, 86, 88,
 107, 111, 132, 134, 137, 308
Bohmbach J. 9
 Bonck Jacob 401
 Bordt George 210
 Borgholcz Balczer 174
 Bornbach Hans 130
 Bornbach Hencze 166
 Bornbach Jerzy 174
 Borslag tepper 119, 287
 Borucka Dorota 188
Bosl K. 10
 Botcher Hans 136, 186
 Botener 114
 Botener Hans 173
 Bössel Jacob 191
 Böttiger Hans 130
 Brater Andres 180
 Braun Hans 172
 Braun Konrad 176
 Brelen Johan, von 162
 Bremer Christoff 210
 Bröhmel Christian 210
 Bruckener Hans 288
 Bruckenowie 146
Bruns F. 9
 Brücke Hans, von der 130, 184
 Brückman Henrich 199
 Buchner Jeronimus 120
 Buel Guilliam 201
 Bugheim, rodzina 31
Buława J. 84, 90, 135, 175
 Bye Tileman 127, 167-168, 175
 C
Cackowski S. 7, 11, 14, 118, 125, 138,
 202, 385
 Chełmicki Adrian, ojciec 131, 187
 Chełmicki Adrian, syn 187
Chudziakowa J. 12, 23, 25, 27
 Chudziec Paweł 171-172
 Ciecierski Bartel 402
Ciesielska K. 16, 18, 70, 81, 85, 100,
 105, 107, 110, 115, 118, 120, 142, 157,
 163, 195, 198, 202, 359, 368
Cieślak E. 8, 124-125
 Ciszewski Mateusz 187
 Cleophas Andres 180
 Cojell Georg 201
 Colmener Paul 186
 Colmenseer Hans 137, 180
 Cop Hans 169
 Corbach Johan 389
 Cölmer Casper 180
 Cölmer Hans 192
 Cölmer Thomas 190, 193
 Crafft Bartosz 124, 149
 Crafft Beme 154
 Crawse tepper 119, 287, 387
 Creutzen Wolff, von 136, 186
 Crispin Hans 156
Curtze M. 184
Czacharowski A. 5, 13-14, 38, 40, 129,
 156, 306
Czaja R. 6, 8-9, 12-13, 15, 19, 30, 46-47,
 78, 81, 98, 100, 133-134, 151, 153, 214,
 304, 394
Czarciański I. 13, 152, 307
 Czarnkowski Jan 188
 Czegenhals Johan 162, 168
 Czegenhals Katherina 165
 Czegenhals Ludwig 162, 165
 Czegenhalsowie 168
 Czeitz Franczke, ojciec i syn 120
 Czencker Niclos 173
 Czeppener Jacob 150
 Czeppenrode, rodzina 147
 Czerny Anna 165

Czin Hans (John) 201–202
 Czin Jacob 201
 Cziremberg Joachim 156–157

D

Deneke D. 8
 Deutschman Hans 210
 Deutschmanowie 212
Diestelkamp B. 13
 Dietrich Andreas 120
 Dietz (Decjusz) Jost Ludwig 274–275
 Dietz Jacob Ludwig 179, 275
 Ditmann George 210
 Domofy Mattis 106
 Doner Jorge 150, 152, 163
 Donnebier Dominick 180
 Dordeland Lorencz 125
 Dorpowski Wojciech 131, 187
 Dreschel Jonas 232
 Driebecher Henricus 44
 Dulski Jan 188
Dybaś B. 11, 42, 118, 138, 194, 310, 381
Dygdała J. 11, 14–15, 98, 125, 207–208, 212
Dygo M. 12, 23
 Działyńscy 198
 Działyńska 165
 Działyński Jan 188, 200
 Działyński Kasper 197
 Działyński Michał 188

E

Ecke Mathias 260
 Eckert Bartel 236
 Eckert Hans 190, 204–205
 Eckertowie 212, 232
 Eckertowie (Ekart) 18
 Edwerdt (Edward) Johann Ernst 202
 Edwerdt Samuel, błędnie Edwards 14, 202–203, 316, 321
Ebbrecht W. 13
 Eisewagen Jacob 210
Ekdahl S. 144
Ellmayer J. 10
 Elżanowski Łukasz 187–188
 Engelhart Ludwik 184

Eskenowie 15, 136, 196, 207, 214
 Essenowie 31
 Esske Anna 200
 Esske Barbara 200
 Esske Carl 199
 Esske Frantz 135, 176, 178
 Esske Frantz, mł. 190, 193
 Esske Hans 201
 Esske Jacob 207
 Esske Ludwig 126
 Esske Simon 190

F

Falcke Anna 187
 Falcke Francz 191
 Falcke Lorencz 178
Falkowski G. 44
Farbiszewski M. 381
 Felde, rodzina 130
 Fibick Jacob 178
 Fincke Bartel 136, 186
Fleckenstein J. 9–10
 Fleyscherynne Rideger 236
 Fogelweder Sebastian 174
 Foyker Henrich 165
 Foyker Niclos 146
 Foykerynne Elze 165–166
 Förster Georg 192
 Fredewald Adrian 177–178
 Fredewald Hans 177
 Fredewald Mathias 169
 Fredewald Niclas, ojciec 169
 Fredewald Niclas, syn 169, 172, 314
 Fredewaldowie 85, 136
 Frenehl Melcher 210
 Friese Casper 177–178
 Friese Hans 134, 170
 Friese, rodzina 85
Fritze K. 10
 Fuggerowie 130, 184, 360
 Furstenhewer Lorencz 163
 Fülborn Achacy 197

G

Gabriel Christoff 105, 205
 Gabriel Merten 187
Gawlas S. 30, 33

- Gąsiorowscy M. i E.* 12, 26–27, 309
Gąsiorowski A. 6
Gąsiorowski E. 53
 Gernet Friderich 200
 Gersdorff Henrich 136
 Gertner Batholomeus 172
 Giering Christoff 92, 192
 Giering Georg 205
 Giering Jacob 209
 Gieringowie 92, 212
Gierszewski S. 11
Gieysztor A. 14
Gigas J. 200
 Glackengisser Niclos 150
Glemma T. 151
 Glogerowie 40
 Głuchowski Łukasz 131, 187
 Głuchowski Walerian 131, 187
 Gniazdowski Jan 136, 186
 Gobin Niclas 147
 Goer Hans 182
 Goldberg Merten 182
 Goldberg Pawel 178
 Goldberg Simon 182, 190, 193
 Goldbergowie al. Kneipowie 182
 Goldner Hans 183
 Goldner Merten 178, 183
 Goldner Salomon 183
 Goldnerowie 136, 183
Goliński M. 8, 19, 91, 251, 304, 306, 310, 368
Gotembiowski M. 23
 Gołocki Jakub 188
 Gor Henrich, von 392
 Gorlicz Kuncze 102
 Gotland Hans (Hannus) młodszy 118, 283
 Gotlandowie 118
Górski K. 18, 40, 343, 404
 Grabski Piotr 131, 187
 Grampcze Casper 173
Graßmann A. 9, 215
 Grauer Matthis 209
 Grauer Michel 210
 Grauerowie 212
 Grawpener Hans 172
 Gretsch Andreas 92
 Gretsch Andres 180
 Gretsch Hans 92
 Gretsch Peter 190, 192–193
 Gretschowie 91, 169, 214, 232
 Grossman Hans 210
 Grube Ludwig 174
 Grzegorz „Polski”, Gregors polnische 170–172, 310
 Grzegorz Catharina i Regina 171
 Grzegorz (Gregers) Wolfgang, syn „Polskiego” Grzegorza 100, 134, 170
Grzeszkiewicz-Kotlewska L. 12, 25, 29, 31, 34
 Gulden Paul 198
Gumowski M. 14
 Gundlich Merten 210
- ## H
- Haberkampf Bernard 190
 Haderschleiff Joh. Sigm. 210
 Hahn Hans 198
Halaga O. R. 78
Hammel [-Kiesow] R. 9, 20, 70, 140
 Hancke George 210
 Haneman Hans 130, 174
 Hartknoch Krzysztof 318
 Hase Christoff 232
 Hauenstein Friedrich 125
Hauke K. 53
 Haunschildt Casper 190
Haverkamp A. 10
Heineberg H. 10
 Heldt Hans 209
 Hemmling Johann 209
 Hengistberg Elżbieta 154
 Hengistberg Tiedeman 154
 Hennig Hans 122
 Henrichs Antoni 188, 197, 204, 316
 Henrichs Jan 197–198
 Henrichs Krzysztof 198
Herborn W. 9
Herbst S. 13, 81–82, 85, 88, 91–92, 94, 96–98, 102, 104–105, 109–112, 114–115, 118–119, 122, 137, 185, 189, 244, 274, 288
 Herret Johann 209
Hertel J. 5

Hertillyne Anna 151
 Hertzog Michel 190
 Heuer R. 12, 44
 Heynmannus, cegielnik 42
 Heyselmeyer Antoni 199, 201
 Heyselmeyer Mikołaj 200–201
 Hirsch T. 24
 Hirsefelt Thomas 150
 Hitfeld Conrad 176, 178, 184
 Hitfeld Girburg, wdowa po Gotschalku 156
 Hitfeld Gotschalk 62, 147–148, 156–157, 162, 167
 Hitfeld Gotschalk, ojciec 77, 156
 Hitfeld Gotschalk, wnuk 156
 Hitfeld Hartwig 77, 156
 Hitfeld Heinrich 77, 156
 Hitfeld Herman 172
 Hitfeld Johann (Hans) 156–157
 Hitfeld Rotcher 156, 172
 Hitfeld Tiedeman 148
 Hitfeldowie 6, 15, 147–148, 156–157, 214
 Hoffman Andres 180
 Hoffman Greger 180
 Hoffman Hans 177
 Hoffman Zacharias 192
 Holstein Henrich 173
 Holstein Simon 179
 Hoppe Henrich 187
 Hupauff Hans 191
 Hutttes Hannus 150
 Huxer Hans 155
 Huxerowie 156
 Hübner Elisabeth 200–201
 Hübner Hans 194, 204, 399
 Hübner Jacob 194

I

Ihnatowicz I. 11
 Israel Adrian 199
 Israel Catherina 199

J

Jakub, złotnik 155, 392
 Jan (Johannes), aptekarz 120, 392
 Jan z Czarnkowa 157

Janosz-Biskupowa I. 157
Jasiński K. 15
Jasiński T. 6, 12, 14, 18, 23–24, 26, 28–30, 35, 37, 41, 43–44, 49, 64, 91, 107, 111, 155, 232, 236, 253–254, 262, 303, 322, 328, 342, 350, 385, 387, 389, 392–394, 398–399, 401
 Jelynne Trude 169
 Jode Liborius 166
 Jode Niclos 172
 Jodocus, pisarz miejski 149
Józwiak S. 26, 43, 394
Jurek T. 6

K

Kaczkowski Andrzej 131, 187
 Kaczkowski Jarosław 187
 Kaczkowski Kasper 187
Kaczmarczyk K. 16, 359
 Kallimach Filip 174–175
 Kamiński Feliks 136, 186–187
 Kamiński Maciej 187
 Kamiński Marcin 188
Kardas [Mazur] A. 15, 196, 212
 Karger Melcher 232, 400
 Karnkowski Stanisław 131, 187
 Karwise Christoff 211
 Keczka Jan 401
 Keiser Andres 191
 Keiser Jacob 192
 Keiserowie 149
Kellenbenz H. 9
 Kemmenot Liffard, von der 155
 Kempen Jacob 130
 Kemplake Brosien 190
 Kentzler Greger 232
Kirchhoff K.-H. 10
Kisch G. 25
 Kissling Hans 178
 Kissling Joh. Chr. 209
 Kissling Johann 200
 Kisslingowie 136, 212
 Kleinsmid 264
 Klingesor Hans 105, 172
 Klose Merten 191
 Klosmann Christian 209
 Klugheit Greger 205

- Knipplowie 207
 Knoff Lorencz 178
 Knorre Michel 173
 Kober Niclos 172
 Kobilhaupt Peter 147
 Koch Benedict 179
Kocka J. 10
Koczy L. 13-14, 78, 141, 207
Kola A. 12, 23-25
 Kominek Anna 187
 Konig Marcus 156
 Konopacki 129, 199
 Konopacki Maciej 131, 187
 Kopernik Mikołaj 6, 12, 14, 125, 343
 Kopernik Mikołaj, ojciec 49, 165, 170
 Kopernik, rodzina 147
Kopiński K. 15
 Korit Mattis 157
 Korner Mattis 173
 Koseler Hans 100, 173
 Kostka Jan 188
 Kostka Jerzy 131, 187
 Kostka Mikołaj Rafał 188
 Kostka Zofia z Herburtów 188
 Kostrzewów, rodzina 399
 Koth Jacob 177, 179
 Koye Benedict 134, 158, 170, 172, 310
 Koye Casper 178, 181, 190
 Koye Hans 176-177
 Koye Jacob 390
 Koye Jorge 179
 Koyenowie (Coye) 18, 100, 196, 207, 212, 214, 310
Kozieł Z. 365
 Kozłowski Jan 131, 188
 Kölbel Jacob 211
 Kranch (Kranich) Hans 134, 170, 173, 178
 Kranch Michael 133-134, 170
 Kranch, rodzina 85
 Krause Casper 179
 Krautwaldt Nickel 190
 Kretkowski Jan 200
 Krieger Johann 200-201, 211
 Kriewes Gottfriedt 197
 Krigk Ambrosius 260
 Kromendorf Anna 183
 Kromendorf Jacob 183
 Kromendorf Mattis 183
 Kromendorfowie 183
 Kronberger Antoni 205
 Kroschil Werner 392
 Krupka Marcin 391
 Kruszyński Walerian 187
 Krüger Hans 188
 Krüger Heinrich 165-166, 168-169, 172
 Krüger Herman 199
 Krüger Lucas 104, 136, 177-178
 Krügerowie 207, 214
 Kuestal Hans 183
 Kuestal Urban 183
 Kuestalowie 183
 Kujawe Johann 209
 Kujawowie 212
 Kulińscy Wojciech i Marcin 136, 186
Kuliszer J. 138
 Kussin (?) Katarzyna 177
Kwiatkowski S. 151
- L
- Labuda G.* 135
 Lam Ludwig 166
Landau Z. 11
 Lange Balczer 192
 Lange Hans 177, 179
 Latoss Thomas 192
Lauffer W. 10
 Laurer Johann Christian 125
 Leippe Hans, von der 156
 Leippe, rodzina 146
 Lenkenerynne Katharina 151
 Lensendig Hans 167
 Lewpold Clemens 165
 Lichner Balzer 199
 Lichtzier 106
 Lichtfusowie 198, 207, 214
 Lichtfuss Aegidius (Idzi) 186, 194, 198, 201, 204
 Lichtfuss Friedrich (Fryderyk) 198
 Lichtfuss Georg 207
 Linde Johann, von der 154, 176
 Linde Niclos, von der 169, 176, 178

Linde, rodzina 130, 136, 176, 214
 Linderhausen Benedict 204
 Linderhausen Konstantyn 212
 Linderhausenowie 212
 Lippomano, nuncjusz 92
 Liseman Barbara 186
 Liseman Hans jun. 172, 176-178, 181,
 186
 Liseman Hans sen. 172, 348
 Liseman Joachim 176
 Liseman Magdalena 126
 Liseman Marten 186, 190, 193
 Lisemanowie 136, 171, 176
 Lo Arnold, vom 392
 Lo Hannos, vom 392
 Lock Michał 188
 Lopes R. S. 139
 Löwener M. 12, 23, 25
 Lubodziecki Krzysztof 187
 Luncke Johann 125
 Lüning Hanrich 199
 Lüttke Johann 210
 Lybesorge Johannes 120

M

Magdański M. 13, 78
Malinowska M. 15, 184
Maliszewski K. 11, 357
Matecki J. M. 8, 124
Małowist M. 10
Mameta Z. 121
 Mandecz Petir 152
 Marx Georg 36
Maschke E. 10
 Mathesius Johann, dziadek 200
 Mathesius Johann, ojciec 200
 Mathesius Johann, syn 188, 200
 Maydenburg Wigandt, von 166
Mączak A. 10-11, 92, 215
 Meissner Georg 210
 Mekelfeld Hans 129, 155
Meleško V. I. 79
 Mełdzyński Feliks 188
 Mełdzyński Jakub 187
 Mende Johan, von 392
 Mentzel Hans 137, 180, 186, 210
 Mentzel Nickel 192

Mersche, von der 148
 Mese Andres 397
 Mewrer 118
Meyer-Stoll C. 9, 215
 Meyerman Jakub 197, 200
 Mikołaj wzmiankowany w 1335 r. 100
Mikulski K. 6, 15-17, 28-29, 31, 39-40,
 42, 45, 47, 49, 92, 96, 98, 100, 118-119,
 124, 128-129, 132-134, 136-139, 145,
 148-149, 155-157, 164, 175-176, 182-
 -183, 186, 189, 194, 197-200, 207, 215,
 264, 288, 322, 331, 339, 343, 365-366,
 368, 388
 Milch Georg 130
Mitkowski J. 8
Mitterauer M. 10
 Mochinger Andres 204
 Mochinger Hans 184, 191
 Mochinger Marcus 121, 184
 Mochingerowie 120, 196
 Modlibogowie 184
 Modlibóg Jerzy 130
 Molner Hans 178
Morawski Z. 40
 Mortęska Justyna 188
 Mortęski Ludwik 131, 188
 Mortęski Melchior 188
 Mościcki Łukasz 210
 Musing Jorge 157, 167
 Musingowie 147
 Müller Conrad 192
 Müller Moritz 201
 Müller Peter 205, 254
 Myśliński Jakub 131, 188

N

Nacker Liborius 125, 170
Nawrocki Z. 11-12, 27-28, 34, 37-38,
 43, 46, 200
 Neisser Simon 179
 Neisserowie 18, 212
 Neuman Hans 209
 Neuman Johan 165
 Newman Andres 205
 Nichte Peter (Piotr), vom 35, 342-343
 Nichte, vom Peter I 343
 Nichte, vom Peter II 343

Nichte, vom Peter III 343
 Nickel Greger 200
 Nickelsen Jacob 201–202
 Niderhof Jorge 171
 Niemojewski Dadźbog 188
 Niemojewski Janusz 188
 Niemojewski Maciej 188
 Niemojewski Władysław 188
 Nitzschke Georg 236
 Nobelerynne Dorota 165
 Nogge Johann 209
Nowak Z. H. 13, 38, 125, 149, 306
 Nuske Glucksus 177
 Nuslegerynne, wdowa 149
 Nycke Jorge 178

O

Offenhammer Carl 211
 Olbracht Jan 310
Oliński P. 13, 104, 149, 256
 Olsleger Hans 172–173
 Olsleger Stefan 171
 Olsleger Wojtek 171
 Opperschinke Henrich 77
 Orłowski Mikołaj 156
 Ortlob Casper 180
 Orzechowski Daniel 188
 Ostisch Vicencz 182
 Ostromecki Bartłomiej 131, 188
 Ostromecki Szymon 188

P

Pape Herman 168
 Papelbaum Fabian 179
 Papanowie 147, 168
 Papiesz Maciej 402
 Papiesz Regina 402
 Paweł balwierz 392
 Peckaw Gobil 164
 Peckaw Hans 162
 Peckaw Henrich 164
 Peckaw Katherina, żona Lucasa I Wazzenrode, syna Albrechta I 164
 Peckaw Mechtild 179, 181
 Peckawowie 168
 Peczelin Paul 137, 186
 Pelczar Andres 130

Peter teppir 119, 287
 Pfeiffer Hans 149
 Pfundt David 400
 Piffenitz Hans, von der 167
Piper E. 9
Piskorska H. 207
Piskorski J. M. 6
 Piwnicki Jakub 136, 186
 Plemięcki Fabian 131, 187–188
 Pleszewski Greger 180
 Plett Chr. Henrich 211
 Płomykowska Katarzyna 187
 Płomykowski Jan 187
 Poganec Stenczel 177
 Polewski Andrzej 184
 Porsch Adam 391
 Potpis Albrecht (Wojczech) 400
 Potulicki Piotr 131
Powierski J. 25, 41
Praetorius K. G. 11, 388, 391, 394–395, 403–404
 Preuss Hans 190, 204
 Preuss Lorencz 179
 Preuss, rodzina 196
 Prochnau Henrich 209
 Promiński Wojciech 391
Prowe F. 18, 41–42, 44, 46–47
 Proxius Merten 211
Pryłowski A. 11
Przeracki J. 13–14, 16–17, 47, 241, 307
 Przyłubski Bartłomiej 184
Puciata O. 309
 Pulman Bernard 136–137, 171, 184–186
 Pusch Christoff 204
 Putten Hans, von 148
 Puttenowie 148

Q

Quarholtz Casper 186, 191, 193
 Quirin Schlick 185

R

Rackendorf Hans 172
Radzimiński A. 6, 149
 Raßman Ulbrecht 166
 Rebber Gritte 156
 Rebber Marcus 156

Reinel Matthias 200
 Remlerynne 180
 Rentz Abraham 198–199, 201, 204, 316
 Rentz Anna 199, 201
 Rentz Hans 198–199
 Rentz Heinrich 191, 198
 Rentz Katherina 198
 Rentz Regina 199
 Rese Jorge 178
 Reyman Merten 192
 Reyman Michel 192
 Reynoff Ewird 43
 Riedt Dorota 200
 Riemer Hans 204
Rietz H. 194
 Rinhoff, rodzina 31
 Ritter Jorge 178
 Rochocki Baltazar 131, 188
 Rockendorf Andres 168
 Rockendorfowie 44
 Roge Hans, von 130
 Roger Dawid 40
 Rogerowie 40
 Rogge Edward 210
Rostanowski T. 14
 Rosolkowicz Marcin 211
 Rossteuscher Joh. Sal. 209
 Rotgisser Mattis 110
 Rotgisser Simon 110
Rozynkowski W. 32
 Rössner Joh. Gottfr. 210
 Rubach Thomas 192
 Rubinkowski Jakub Kazimierz 139,
 357
 Rubit Gotcze 162
 Rubitowie 31, 168
Rublack H.-Ch. 9
 Rusop Herman I 166–167
 Rusopowie 166–168, 214
 Russe, rodzina 147, 214
 Rüdiger Edward 187
 Rüdiger Hans III 190
 Rüdiger Hans IV 187
 Rüdiger Hans jun. (Johan) 177–178
 Rüdiger Hans sen. 176–177, 179
 Rüdiger Jacob 190, 193
 Rüdiger Kasper 389

Rüdiger Matthias 176
 Rüdiger Michel 199
 Rüdiger Salomon 187
 Rüdigerowie 136, 176, 199, 214
 Rümpler David 183
 Rümpler Jacob 191
 Rümpler Mattis 204
 Rümpler Michel 209
 Rümplerowie 183, 212
 Rymer 257

S

Salmonowicz S. 11, 14, 129, 197, 200,
 212
 Samplawski Łukasz 188
 Samplawski Marcin 131, 188
Samsonowicz H. 8, 10–11, 13, 100, 132,
 134, 308
 Sateler 257
 Saticka Adam 36
 Sawer Greger 205
 Schachman Lucas 179
 Schacht Bartel 200
 Schefer Hans 204
 Schefer Jacob 192
 Scheliga, rodzina 130
 Scherer Johan 165
 Scherer Jonas 211
 Schettel Henrich 172
Schich W. 10
 Schielert Hans 106
Schildbauer J. 10
Schimmelpfennig B. 9
 Schlodiger Christoff 209
 Schmidt Nickel 232
 Scholcze George 178, 190
 Scholcze Ignatius 192
 Scholcze Mattis 173
 Scholcze Merten 204
 Scholtze al. Lorcke Urszula 387
 Scholtze Albrecht 199, 201
 Schonwald Mattis 180
 Schotdorf Christian 190, 193
 Schotdorf Kasper 176
 Schotdorfowie 164
 Schölle von, Rudiger 186
 Schöning Samuel 209

- Schreting Hans 172
 Schroeder Konstanty 202
 Schrötter Marcus 205
 Schulerowie 392
 Schulff Anna 200
 Schulff Hans 204-205, 211
 Schulff Jacob 209
 Schulff Stenczel 180, 192
 Schulffowie 212
 Schultz Peter 209
 Schweczke Greger 180
 Schweickert Merten 200
 Schwircz Matz 137, 186
 Sclaris Peter 392
 Sczubiol Niclos 172
 Sehlstrang Jacob 201
 Seidler Simon 194
 Seiger Leonrad 205
Semrau A. 12, 17, 31, 37, 91-92, 125,
 134-136, 154-158, 164, 166, 168-169,
 171, 184, 186, 194, 236, 343, 392, 398
 Senfftleben Anthoni 137, 186
 Serner George 204
 Seusse Jacob 177
 Sichman Casimir 211
 Sieffert Georg 191
 Sieffert Michel 179, 181
Siekman M. 10
 Sierakowski Janusz 188
 Sierakowski Łukasz 188
 Sierakowski Stanisław 131, 188
 Sierosławska Katarzyna 131, 188
 Simon Jacob 199, 205
 Sittke Simon 180
Skowrońska-Kamińska R. 15, 157-158
 Skrobacz Aleksander 136, 186
 Sluszewski Adam 254
 Służewska Małgorzata 187
 Służewski Jan 136, 186-187
 Smolle Johan 124
 Snellenberg Henrich 124, 165, 172, 175
 Sobocina Elżbieta 402
 Sobotka Blasien 402
 Soestowie 31, 149
 Sokołowski Krzysztof 188
 Sokołowski Stanisław 188
 Sommer Benedict 180
 Sonntag Merten 192
Sowina U. 8
 Sparbrot Wolf 232
 Speicher Jacob 180
 Spens David 201-202
 Szałowski Jan 188
Stackmann K. 9-10
 Starck Hans 205
 Starck Matthis 211
 Starckowie 212
Staszewski J. 6
 Steinberg Hieronim 180
 Steinbrucker Hans 288
 Steinhof Ditmar 156
 Steinkeller Lucas 100
 Steyer Michel 400
 Steyne Hans, von 102
 Steynhaus Gerhard 77
 Stoliński Stanisław 184
 Stolle Hans 179
 Stolle Jorge 172
 Stolpe Andres 198
 Strass Samuel 199
 Strauss Greger 176, 183, 194
 Strausowie 183
Strehlke E. 24
 Strellenberg Wolf Rupricht 130
 Strewbig Jacob 192
 Stroband Christian 177, 184
 Stroband Elżbieta, 195
 Stroband Hans 176, 179
 Stroband Henryk 92, 131, 194-196, 208,
 315-316, 320, 373, 381
 Strobandowie 15, 184, 189, 207, 214
 Stümmel Albrecht 198
Supruniuk A. 6
 Suszewski Błażej 137, 186
 Sweidnitzer Johan 164
 Sweidnitzer Jorge 162, 164
 Sweidnitzerowie 164
 Szczawiński Jan Szymon 188
 Szczirba Brosian 177
 Szczubioł Niclos (Mikołaj) 171
Szczuczko W. 18, 404
 Szigell Albrecht 136, 186
Szotdrski W. 151
Szwankowska H. 309

Ś

Śmigielski Aleksy 400
 Świątosławski Jan 188

T

Tandecki J. 6, 12-13, 16-18, 34, 70, 78,
 125, 151, 232, 359, 365, 398
 Taube Simon 254
 Taube Thomas 254
 Tenck Bonaventura 120
 Tenck Fabian 120-121, 191
 Tenck Friedirch 120
 Tenk Sebastian 171
 Tepir Niclos 119, 287
Tepp P. 9
 Teschner Johan 164
 Teschner Mattis 162, 164
 Teschner Merten 164
 Teschnerowie 164
 Teudenkus (Theudenkus) Conrad 15,
 157-158, 170
 Teudenkus Johan I 157
 Teudenkus Johan II 157-158, 170
 Teudenkus Johan III 158, 170
 Teudenkus Katherina 170
 Teudenkus Wigmannus 157
 Teudenkusowie 157, 214
 Thiel Jacob 177
 Thomas Gerhard 209
 Thomas Jacob 200-201, 204
 Tiedemann, rodzina 168, 176
 Tittel Georg 191
Toeppen M. 24
Topolski J. 92, 202
 Trost Bartold 173
 Trost Hans 166
 Trost Herman 157
 Trostowie 168
 Trugescherer Johannes 122
 Trugescherer Paulus 122
Trzebiński S. 18, 32, 44, 46
Trzoska J. 88
 Tuch Hans (John) 202
 Tulibowski Andrzej 187
 Turnowski Jan 198, 201
 Turzo Jan 174

V

Vasan Herman 162
 Vleyscher Johannes 236
 Vockenkus Herman 77
 Vogel Merten 210
 Vogelstock Mattis 180
 Vogt Adam 204
 Vogt Mattis 178
 Vogtowie 18, 232
Voigt A. 18
Volckmann E. 331, 363
 Voyth Hans 173, 177

W

Wachschlager Daniel 210
 Wachschlager Hans 190, 194, 211
 Wachschlager Lorentz 211
 Wachschlagerowie 136, 212
 Wale Ludko 43
 Walewski Mikołaj 131, 188
 Walewski Mikołaj, ojciec 188
 Walewski Mikołaj, syn 188
 Watzenrode Albrecht I 164
 Watzenrode Cesarius (Czarias) 124
 Watzenrode Friedrich II 165
 Watzenrode Friedrich III 165
 Watzenrode Friedrich IV 165-166
 Watzenrode Georg 166
 Watzenrode Lucas I, syn Albrechta I
 162, 164, 168, 173
 Watzenrode Lucas II, syn Lucasa I 124,
 164
 Watzenrodowie 6, 31, 49, 121, 124, 147,
 164-166, 214, 386, 390, 399
 Wedemeyer Edward 200
 Wedemeyer Henrich 204
 Wedemeyerowie 212
 Wege Tileman, vom 162
 Wegenowie 166, 168, 174
Weichbrodt D. 168, 176
 Weichselwerter Matthias, der 177
 Weinknecht Casper 192
 Weinknecht Hans 205
 Weintraube Jacob 211
 Weise Mattis 162
 Weiss Hans 204

Weissehensel Henrich 148, 157
 Wejobber Valentin 177
 Wendt Jacob 180, 199
 Wendt Johann 211
 Wengnicht Ludwig 199
 Werden Hans, von 130, 179, 184
 Werle, rodzina 31
Wernicke J. E. 11, 85
 Wesenberg 150
 Wessel Hans 147
 Wieczorek 137, 186
Wiesiotowski J. 7, 19, 251, 304
Wijaczka J. 7
 Wilhelm Florentina 202
 Wilhelm Franz Carl 211
 Wilhelm Henrich 202
 Wilhelm Petir 102
 Willer Henrich 210
 Winden, von der 31
 Winter Habundius 162
 Winter Hans 173
 Wisner Hans 120
Wojtowicz J. 11, 14, 69, 83, 202, 317
Wolański M. 79
 Wols albo Wolax Hans (John) 201
 Woytke Michel 180
Wroniszewski J. 6
Wyrobisz A. 11, 139
Wyrozumski J. 8

Y

Ysernhewpt Hermanus 43

Z

Zaborska U. 11
 Zacharias Hans 205
 Zakrzewski 211
 Zbijewski Bartłomiej 131, 188
Zdrenka J. 176, 184
Zdrójkowski Z. 23
 Zdzich Grzegorz 389
 Zebrzydowski Andrzej 188
Zernecke J. H. 11, 47
 Zernecke, rodzina 212
 Zeyffensyder Jacob 106
 Zeypnicz Katherina 166
 Zeypnicz Thomas 166
Zielski A. 25
Zientara B. 10-11
 Zimmermann Hans 126
 Zimmermanowie 118, 212
Zobolewicz J. 12, 26, 29, 33
 Zöbner Joh. Georg 210
 Zygmunt III 200

Ż

Żaliński Samuel 188

Der Raum und die Gesellschaft Thorns ab Mitte des 14. Jahrhunderts bis Anfang des 18. Jahrhunderts

Zusammenfassung

Das Buch bezieht sich auf ein verhältnismäßig eingeschränktes Gebiet der Stadt, auf dem die Einwohner Thorns in den Jahrhunderten 14.–18. lebten. Es handelt über den Einfluß wirtschaftlicher Konjunkturen auf ihre ökonomische und gesellschaftliche Stellung, über die Verteilung der Vertreter verschiedener Berufe in der Stadt, und über die Dynamik soziotopographischer Veränderungen. Bis jetzt war dies ein nur selten behandeltes Thema, vor allem in den Arbeiten polnischer Historiker. Außer einigen soziotopographischen Analysen der Städte im Spätmittelalter (Czaja, Goliński, Sowina, Wiesiołowski) fehlt es an Abhandlungen, die im größeren Ausmaß das oben genannte Problem zum Gegenstand der Untersuchung hätten. Besonders spürbar scheint der Mangel an jeglichen Erforschungen der räumlichen Planung und der Bevölkerung der Städte in Polen für den im Buch dargestellten Zeitraum zu sein.

Nach einer topographischen Analyse der Planung der Altstadt Thorns kann man riskieren, die These aufzustellen, daß die Stadtplanung und das Straßennetz der Stadt als Grundlage zur Erforschungen der Stadtanfänge dienen kann, jedoch unter der Voraussetzung, daß dies als ein konstantes und konstruktives Element für weitere Etappen des Ausbaus der Stadt aufgefaßt wird. Es scheint auch, daß die These über einen evolutionären und nicht einmaligen, von vorne heraus geplanten Charakter der Stadtentstehung und über ihre Entwicklung in einigen deutlich erkennbaren Ansiedlungsphasen, nicht negiert werden kann. Nur auf diese Art und Weise können jegliche Anomalien in der Stadtplanung erklärt werden. An der heutigen Stelle wurde die Stadt sicherlich 1236 gegründet, infolge der Verschiebung der ursprünglichen Lokation im Alten Thorn. Zuerst plante man den südlichen Teil der späteren Stadt, mit der zentral gelegenen Johanneskirche und einem Handelsmarkt, der anfangs auch die Rolle eines gewissen Werders spielen mochte. In Richtung der Kirche und des Werders führte die Hauptstraße — *St. Annengasse*, die das Zentrum mit der Fähre, die sich weiterhin in der früheren Lokation, im Alten Thorn befand, verband. Die weitere Etappe des Ausbaus fällt auf die Zeit nach 1251. Man plante damals den Markt und die Straßen im

westlichen und nördlichen Teil der Altstadt, in deren Grenzen u. a. das Franziskanerkloster eingeschlossen wurde. 1264 plante man die Neue Stadt, die sicherlich mit einem Zug lokalisiert wurde, worauf ihr symmetrisches Straßennetz hinweist. Der Ausbau der Vorstadt dauerte wesentlich länger. Im ersten Zeitabschnitt, gleich nach der Entstehung der Alten Stadt, entstanden dort die ersten Produktionsstätten (Ziegeleien, Kalkgruben und Mühlen), Handelstätten (der Hafen) und Sakralbauten (Kirchen und Krankenanstalten). Später entstanden die Ansiedlungen der Handwerker — zuerst direkt am *Culmthor* (Wagner, Schmiede) und am *Rechten Thor* (Töpfer, Grütznern, im sog. *Polnischen Dorf*). Um das Jahr 1350 kam es zum Ausbau des Straßennetzes der Vorstadt, vor allem nördlich der Stadtmauer, wo sich damals, Ende des 14. Jhs., sicherlich viele Vertreter der Metallhandwerke (Schlösser, Messerschmiede) und der Weber (Leinenweber) angesiedelt hatten.

Im Gegensatz zu Elbing, haben wir es in Thorn mit einem binnenländischen Typ der Stadtparzellen zu tun. Sie kennzeichnen sich dadurch aus, daß es oft Grundstücke sind, die man als offene Grundstücke bezeichnen kann, d. h. die sich an der ganzen Breitseite des Blocks hinziehen, von einer Seite mit dem Hauptgebäude (Wohnhaus) abgegrenzt, meistens mit einem Ladenim Erdgeschoß, von der anderen Seite mit einem Hinterhaus (einer Mietsbude) mit einer Einfahrt, die in das Innere des Grundstücks führte, wo sich wiederum Wirtschafts- und Lagergebäuden befanden. Diese Grundstücke gab es vor allem um den Markt herum und an den Straßen, die von Kaufleuten bewohnt waren. Sie kommen besonders zahlreich an den „jüngeren“ Straßenzügen vor, die während der dritten Etappe des Ausbaus der Stadt entstanden waren und sich im Inneren der Blöcke befinden, an den Seiten mit Budenzügen und mit kleineren geschlossenen Grundstücken umbaut. Charakteristisch für diese Grundstücke ist die Tendenz, daß sie oft geteilt und miteinander verbunden waren. Eine größere Zahl derartiger Grundstücke konnte an dem nördlichen, östlichen und westlichen Straßenzug des Marktes vorkommen. Außerhalb des Marktes gehörten derartige Grundstücke zu Einzelfällen; selbst an dem südlichen Straßenzug gab es nur ein solches Grundstück, an der *Gerstengasse* zwei, eins an der *Schulgasse*, zwei an der *S. Annengasse* und noch eins an der *Seglergasse*. Es ist schwer zu bestimmen, ob die Entstehung dieser Gruppe von Grundstücken (außer den drei Straßenzügen am Markt) eine Folge der späteren Umbauarbeiten oder ein Überrest von der ursprünglichen Stadtplanung aus der 1. Hälfte des 13. Jhs. sei. Auf die erste Möglichkeit scheint die Größe der Haupt- und Hinterhäuser auf diesen Grundstücken und die Tatsache hinzuweisen, daß sie gegeneinander nicht allzu symmetrisch gelegen sind. Auf die zweite Möglichkeit — läßt eindeutig die ursprüngliche Dominanz solcher Blockteile schließen, an welchen sich die Haupthäuser befinden, gegenüber den Straßen mit Hinterhäusern und Einfahrten (*Schulgasse, Brückengasse, S. Annengasse, Rabengasse*). Wenn man einen Vergleich der Alten und der Neuen Stadt hinsichtlich des Aufbaus der Grundstücke anstellt, muß man vor allem auf wesentliche Unterschiede zwischen ihnen hinweisen. Die Alte Stadt war am Anfang des 15. Jhs. eine stark bebaute Kaufmannsstadt, wo jeder Landstrich mit Wohn- und Wirtschaftshäusern bebaut wurde. Man kann annehmen, daß alle altstädtischen Wohnhäuser, außer den Buden an der Mauer, in dieser Zeit schon hätten gemauert werden können. In der Neuen Stadt — haben wir es im Unterschied dazu mit

einer sehr lockeren und nicht vollständigen Bebauung zu tun. Als Hauptursache dessen muß die Notwendigkeit aufgefaßt werden, eine große Zahl freier Plätze freizuhalten, die für die Entwicklung der Tuchfabriken notwendig waren. Im 15. Jh. hat es wahrscheinlich in der Neuen Stadt noch eine wesentliche Zahl von Holzhäusern gegeben. Es fehlen zwar direkte Quellennachweise dafür, ziemlich oft scheinen jedoch die Informationen über gemauerte Häuser im ältesten Buch des Schöffengerichts das Bestehen von Gebäuden leichterer und weniger fester Konstruktion zu bestätigen. Am westlichen Stadtrand der Neuen Stadt kann man eine deutliche Expansion das für die Alte Stadt charakteristischen Bebauungstypen erkennen: Buden in der Gegend des Dominikanerklosters und hohe gemauerte Häuser am südlichen Straßenzug der *Schmergasse*. Obwohl wir über kein direktes Quellenmaterial zu diesem Thema verfügen, können wir anhand der erhaltenen Beispiele der alt- und neustädtischen Bauten auf einen deutlichen Unterschied in der Höhe der altstädtischen und neustädtischen Häuser hinweisen. Die Häuser in der Alten Stadt waren, mit Ausnahme des westlichen Stadtrandes (die Gegend der *Heiligengeistgasse*, der *Bäckergasse*, der *Altthornischen Gasse*, der Kirche S. Marien) in der Regel dreistöckig, also höher als die prachtvollsten ein- und zweistöckigen Handwerkerhäuser in der Neuen Stadt. Diese Unterschiede in der Höhe der Gebäuden vertieften die Disproportionen, die aus der Breite der Häuser folgten.

Anhand des oben angeführten Materials kann man die städtischen Parzellen in gewisse generelle Typen unterteilen. Bei dieser Gruppierung müssen wir den Wert der Grundstücke berücksichtigen. Wie ich oben bemüht war nachzuweisen, war das zuletzt genannte Merkmal von der Breite und Größe der Grundstücke und von der Zugänglichkeit der Wirtschaftshinterhöfe abhängig. Im Falle der Neuen Stadt müssen wir auch die wirtschaftliche Spezifik dortiger Gerberbaugrundstücke und „der Wirtschaftsgrundstücke“ (*Hofesteten*, *Remen*, Speicher, Melzhäuser), die ich als getrennte Gruppen ausgesondert habe, in Betracht ziehen. Im Endeffekt kann man folgende Einteilung der Grundstücke vorschlagen: I. Wohngebiete und Wohngebiete mit Wirtschaftsgebieten: offen, breit (25 Fuß breite Front und größere), schmale (die Front bis 25 Fuß breit), geschlossene, breite und schmale Buden (gemeinsam mit den an der Mauer und mit hinteren), Gerbergrundstücke, II. Wirtschaftsgrundstücke: Melzhäuser, Speicher, Gerbereien, Tuchhalle — *Remen*, *Hofesteten*.

Die Dynamik der Veränderungen im Bereich der einzelnen Typen der Stadtgrundstücke zeigt die Tafel 3. Es ist eindeutig eine sinkende Tendenz in der Zahl der Parzellen in der Alten Stadt sichtbar. Während man dort um das Jahr 1400 565 Grundstücke feststellen kann, so sank deren Zahl um das Jahr 1700 auf 522 (92% der Ausgangszahl). Zu der Senkung kam es auf Kosten einiger Parzelltypen, während die zahlenmäßige Stärke der anderen stieg. Am wesentlichsten ist die Zahl der Buden gesunken — also der kleinsten Grundstücke vom geringsten Wert. (Es wurde um 25% weniger Parzellen diesen Typs). Gesunken ist auch die Zahl der schmalen und geschlossenen Parzellen. Auf ihre Kosten stieg die Zahl der reicheren Grundstücke — der offenen, breiten, aber vor allem der Wirtschaftsparzellen: Melzhäuser (+67%), Getreidespeicher (+260%). In der Bebauungsstruktur der Alten Stadt erschienen *Hofesteten*, die es am Anfang des 15. Jhs. noch nicht gab. Alle diese Veränderungen bezüglich der Anzahl und die sichtbare Tendenz weisen auf einen Prozeß der „Verdünnung“ der Bebauung und eine deut-

liche Senkung der Anzahl der Grundstücke mit Wohnhäusern hin. Statt dieser entstanden Parzellen mit geräumigen, leicht zugänglichen Wirtschaftshinterhöfen, oder auch getrennte Wirtschaftsparzellen. Ganz anders sah der Prozeß des „Umbauens“ der Neuen Stadt aus. Es ist schwer die Zahl der neustädtischen Parzellen im Mittelalter festzulegen. Sie war sicherlich ähnlich wie die Zahl der Steuerzahler, die für das Jahr 1455 nachgewiesen wurde (346). Veränderungen in der Bebauung, die wir für die Zeitspanne 1455–1550 feststellen können, beruhen auf der Liquidierung der kleinsten Gebäude. Vor der Mitte des 15. Jhs. verschwanden die im Jahrhundert davor noch zahlreich vorhandenen Buden an Schutzmauern fast völlig, vor allem in der Gegend der wichtigsten Tore: *Rechtehors*, *Jacobsthors*, *S. Katherinathors* und auf den Strecken zwischen ihnen. Einen beträchtlichen Einfluß auf den Bebauungsstand des südlichen Teils der Stadt (von der Gegend der Jacobskirche bis zu der *Gerbergasse*) hatte der große Stadtbrand im Jahre 1455. Noch in der Mitte des 15. Jhs. blieb ein Großteil der Parzellen des südlichen Straßenzuges des Marktes, *S. Jacobsgasse*, *Hundegasse*, ungebaut. Es ist erwähnenswert, daß sich die Gesamtzahl der Parzellen in der Neuen Stadt im Zeitraum von der Mitte des 16. Jhs. bis zum 17. Jh. nicht geändert hatte (325 Parzellen). Dies bedeutet jedoch nicht, daß keine Veränderungen in der Struktur der Bebauung dieses Stadtteils aufgetreten sind. Wenn wir den Stand am Anfang des 17. Jhs. in Betracht ziehen, dann stellt sich heraus, daß die Zahl der Parzellen in den Jahren 1550–1600 um 10 zurückgegangen ist und in den Jahren 1600–1640 stieg sie bis zu dem Stand von 1550. Bei einer gründlicheren Analyse dieses Prozesses kann man feststellen, daß sich in der Neuen Stadt, ähnlich wie in der Alten, eine konstante Tendenz (ab Mitte des 15. Jhs.) zur Liquidierung kleinerer Parzellen abzeichnete. Diese wurden an größere angeschlossen. (Senkung der Anzahl der Buden). Die Steigerung der Zahl der Grundstücke in der 1. Hälfte des 17. Jhs. wurde jedoch nicht nur durch die Strukturveränderungen innerhalb der bereits bestehenden Parzellen verursacht, sondern auch durch Bebauung neuer Gebiete, vor allem des Gebietes der ehemaligen Burg, der Vorburg, des Zwingers, der die Alte und Neue Stadt trennte.

Der Einfluß der Wirtschaftskonjunkturen auf die Thorner Bevölkerung wurde anhand einer Analyse der Ein- und Verkaufs-Transaktionen im Immobilienhandel und der Analyse der Beteiligung der Vertreter einzelner Berufsgruppen an den Transaktionen erforscht. Den festgestellten Trend in den Veränderungen im Immobilienhandel kann man versuchen zu interpretieren. Bis Ende der 80-er Jahre des 14. Jhs. war der Umsatz im Immobilienhandel nicht allzu groß. Kaufleute, die erfolgreich ihre Handelsgeschäfte entwickelten, legten das Geld eher in Ware und Rente als in Immobilien an. Der Umsatzanstieg in den 90-er Jahren und eine ständige Steigerung nach 1398 sollte man mit der damals schon sichtbaren Krise des Hansahandels in Zusammenhang bringen. Die Krisenerscheinungen wurden durch Kriege der Polen mit dem Ritterorden, nach welchen sich weitere Erhöhungen des Umsatzes abzeichneten, zugespitzt. Erst in den Jahren 1438–1454 (mit gewissen Anzeichen des Weichens in den Jahren 1444–1448) kam es zur Beruhigung des Marktes, die man als Anzeichen der Belebung des Handels und einer vorübergehenden Überwindung der Krise nach Beendigung des Krieges zwischen Polen und dem Ritterorden interpretieren kann. In der gleichen Zeit begann jedoch — darauf weist die Zahl der Transaktionen in

der Neuen Stadt nach 1441 hin — sich eine nur für kurze Zeit abgeflaute Krise des Thorner Handwerks zu vertiefen. Generell muß man annehmen, daß die erste Hälfte des 15. Jhs. eine ungünstige Periode sowohl für Thorner Kaufleute als auch für Handwerker war. Es ist auch anzunehmen, daß sich eben in der Zeit die Mehrheit der Thorner Handwerker, die für den ausländischen Markt produzierten, in einer Krise befand, was ihren Ausdruck darin fand, daß die Anzahl der Meister in einzelnen Berufen deutlich geringer wurde (Schlösser, Tuchmacher). Der Ausbruch des dreizehnjährigen Krieges schloß die Zeit einer gewissen Stabilisierung der Umsätze in der Alten Stadt ab. In der Zeit der Steigerung der Zahl der Transaktionen (1455–1497) haben wir es mit einer ausgesprochenen Änderung der Formen, in welcher Handel betrieben wurde, zu tun. Die Stelle der noch im 15. Jh. dominierenden Kaufleute, die sich mit dem weitreichenden Handel beschäftigten, nahmen die Zwischenhändler ein. Diese gewannen immer mehr an Bedeutung, zunächst im Lederhandel, später im Getreidehandel zwischen dem polnischen Hinterland und Danzig. Es kam zu einem fast völligen Austausch der Regierungsschicht der Stadt und zu deutlichen Änderungen in der Vermögensstruktur der Bürger. Außer dem Auftreten eines „neuen“ Patriziats zeichnete sich dieser Zeitabschnitt durch eine erfolgreichere Konjunktur für das lokale Handwerk aus. In dieser Hälfte des Jahrhunderts beobachten wir die Steigerung des Wohlstandes der Bäcker, der Brauer und der Vertreter der Lederhandwerke (vor allem der Kürschner), was sich in der Steigerung deren Beteiligung an den Immobilientransaktionen widerspiegelte. Die wirtschaftlich aktivsten Bäcker betrieben aktiv den Getreidehandel und traten dabei mit Kaufleuten in Wettbewerb. Kennzeichnend ist das Beispiel von Michael Kranch, zu dem der Rat mehrmals das Machtwort sprach und von ihm verlangte, daß er sich erklärt, ob er Bäcker oder Getreidehändler werden möchte. Der Endeffekt dieser Mahnungen ist nicht bekannt — der Sohn von Kranch war aber „nur“ ein reicher Kaufmann und wurde sogar Mitglied des Stadtrates. Man kann also annehmen, daß der gesellschaftliche Aufstieg des Vaters bestätigt wurde. In der 2. Hälfte des 15. Jhs. stieg auch die gesellschaftliche Stellung der lokalen Brauer. Es war eine charakteristische Erscheinung auch für andere preußische Städte (Danzig, Elbing) und war einerseits mit der Entwicklung der lokalen Märkte und andererseits mit der „Eigentumsemanzipation“ dieser Branche verbunden. Früher waren nämlich vor allem die Brauer aus der Alten Stadt Thorn vom lokalen Patriziat ausgesprochen abhängig. Der entscheidende Teil der Brauer besaß keine eigenen Häuser und Brauereien, sie pachteten sie von reichen Kaufleuten. Diese Situation änderte sich in der 2. Hälfte des 15. Jhs.: Es begannen damals in die Alte Stadt die neustädtischen Brauer, die schon früher ökonomisch selbständig waren, und die begünstigten Bauer aus der Gegend (Schultheißen, Kretschmern), die die zu den Kaufleuten gehörenden Krugen, Brauereien und Melzhäuser übernahmen, herbeizuströmen. Ein hoher Stellenwert der Kürschner in dieser Zeit ist wiederum mit der sich belebenden Konjunktur für die Ausfuhr des Leders verbunden. Dies barg große Möglichkeiten für Kürschner, die die Produktion des Leders oft aufgegeben hatten und sich ausschließlich mit dem Lederhandel beschäftigten, gesellschaftlich aufzusteigen. Als Kürschner wurde am Anfang seiner Karriere in Thorn der spätere Ratsherr Benedict Koye bezeichnet. Zu dieser Zunft gehörte auch Wolfgang Gregers, der oft als „polnischer Korschner“ bezeichnet wurde und einige Häuser

in Thorn besaß. Man kann generell feststellen, daß seit der 2. Hälfte des 15. Jhs. ein Prozeß der „Vermögenskonzentration“ der Mittelschicht beginnt. Auch Vertreter der ärmeren Handwerke wurden nämlich Besitzer, und nicht nur Pächter, der Immobilien. Diese wirtschaftliche Hochkonjunktur umfasste jedoch nicht alle Handwerke und in diesen, die von ihr Nutzen hatten, nicht alle Meister. Es dauerte auch weiterhin eine Stagnation an, es vertiefte sich sogar der Niedergang einiger Berufe — die Zahl der Schlösser, der Messerschmiede, der Gürtelmacher, der Riemer und der Sattler wurde immer geringer.

In der 1. Hälfte des 16. Jhs. sank die Zahl der Transaktionen. Die volle Macht in der Stadt übernahmen die Vertreter des Patriziats, der sich in der 2. Hälfte des vorangegangenen Jahrhunderts herausgebildet hatte. Auf der wirtschaftlichen Ebene kennzeichnete sich dieser Zeitabschnitt durch das Erringen eines völligen Monopols auf das Betreiben des Getreidehandels durch eine kleine Gruppe der Zwischenhändler, die mit der Regierungselite der Stadt gleichzusetzen war. Es führte zu einer Krise der Handwerke, vor allem der Lebensmittelhandwerke. Diese Krise war in den Aufständen der Mittelschicht gegen den Stadtrat in den Jahren 1523–1525 sichtbar. So ein Verlauf der gesellschaftlichen Prozesse war auch für andere Städte der Königlich Preußens kennzeichnend, wovon die Aufstände der Mittelschicht in Danzig und in Elbing zeugen. Es wäre betonenswert, daß das Patriziat, trotz eines anscheinenden Sieges der Mittelschicht, was ihren Ausdruck in der Bildung des neuen Organs der Stadtregierung — der Dritten Ordnung — fand, seine Position in der Stadt aufrechterhalten, oder sogar gestärkt hatte. Es scheiterten die Versuche, aus der Regierung die Ratsherren, die wegen Unterschlagung angeklagt wurden, zu entfernen. Der des Amtes enthobene Bürgermeister, Franz Eske, trat nach der Einschreitung des Königs wieder sein Amt an. Im neuen Stadtgesetz stellte man die Unabsetzbarkeit vom Amt sicher, was deutlich den exklusiven Charakter dieses Machtorgans stärkte. Die erste Hälfte des 16. Jhs. war aber trotz allem eine Periode der wirtschaftlichen Konjunktur. Über den Umsatzrückgang im Immobilienhandel entschieden vor allem gesellschaftliche Faktoren — die Stabilisierung der Machtelite und die Monopolisierung des Gewinns im Getreidehandel in ihren Händen.

Die nächste Zeit der Steigerung der Zahl der Transaktionen in der 2. Hälfte des 16. Jhs. sollte man mit der Entwicklung der Binnenmärkte in Polen verbinden (verursacht durch eine wesentliche demographische Erhebung in dieser Zeit und durch eine aktive Handelsbilanz im Außenhandel). In Thorn beobachten wir eine schnelle Steigerung der Anzahl der Transaktionen unter Beteiligung der lokalen Brauer, die Ende des Jahrhunderts einen ähnlichen Stellenwert erreichten, wie die in der Stadt regierende kaufmännische Elite. Die Vertreter dieser Zunft drangen immer häufiger in die Regierung der Stadt (vor allem in Schöffengericht). Im geringeren Maße hatten davon Vertreter anderer Handwerke einen Nutzen, Handwerke, die mit Lebensmittelproduktion verbunden waren, vor allem Bäcker. In dieser Zeit nahm der auch schon früher sichtbare Prozeß der Vermögenskonzentration des Pöbels an Stärke zu. Eine Selbständigkeit bezüglich des Vermögens erreichten in dieser Zeit eigentlich Vertreter aller Handwerke, einschließlich der bisher zahlreichsten und ärmsten Schneider und Schuster. Alle diese Umwandlungen gingen auf Kosten der bis dahin in der Struktur des Vermögens der Stadt dominierenden Gruppe der Kaufleute — der Zwischenhändler im Getreide-

handel. Die Tatsache der Aberkennung des Lagerrechtes Thorns im Jahre 1537 und eine immer aktivere Beteiligung der Danziger an der Penetration des polnischen Hinterlandes verursachten eine allmähliche Verdrängung der Thorner Kaufleute aus dem Getreidemarkt. Paralell zu diesen negativen Aspekten der Organisation des Handels entwickelte sich auch zahlenmäßig das Thorner Patriziat (und es wurde immer ärmer). Kennzeichnend war, daß die Vertreter der reichsten kaufmännischen Familien Thorns in dieser Zeit nach Danzig und Elbing umgezogen sind und dort der Elite der Stadtregierung angehörten (von der Linde, Rüdiger, Liseman in Danzig; Esken und Fredewald in Elbing). Dies verursachte eine zusätzliche Abwanderung des kaufmännischen Kapitals aus Thorn. Die Verdrängung der Thorner Kaufleute aus dem Getreidezwischenhandel verursachte einige finanzielle Pleiten der bisherigen Potentaten. Zu den ausdrucksvollsten Beispielen gehörte hier die Versteigerung des Vermögens vom verstorbenen Thorner Bürgermeister, Bernard Pulman, dem Besitzer einiger Häuser und Getreidespeicher. Alle seine unbeweglichen Güter befanden sich im südlichen Teil der *Brückengasse*, unmittelbar am Tor, an der Weichsel, also am Hafen. Zu seinen Gläubigern gehörten Kaufleute aus Warschau und aus Plock. Die dortigen Kaufleute waren ein reicher Adliger aus Königlich Preußen, ein Magnat aus Kujawien und ein Abt eines reichen Klosters. Dies zeigt die geographische und gesellschaftliche Reichweite der Pulmanschen Handelstransaktionen. Man kann also feststellen, daß sich dieser Zeitabschnitt durch Hochkonjunktur sowohl im Handel, als auch im Handwerk kennzeichnete, wir haben es hier jedoch wieder (das letzte Mal in der 2. Hälfte des 15. Jhs.) mit einer Änderung der dominierenden und Gewinn bringenden Richtungen der Produktion zu tun. Die Stelle der Getreidehändler nehmen allmählich Gewandschneider und Brauer ein. Diese Hälfte des Jahrhunderts war ausgesprochen „krisenhaft“ für das wichtigste Thorner Handwerk, das für den Markt produzierte — die Tuchmacherei. Ihre Niederlage war ein Verkünder des sich vertiefenden Zwiespaltes zwischen der Hochkonjunktur im Außenhandel (die sich auf die Ausfuhr der Landesprodukte und Rohstoffe und die Einfuhr der hochverarbeiteten Ware stützte) und der lokalen Produktion. Die Zufuhr fremder, besserer Tücher war mit der Steigerung der Erwerbsmöglichkeiten lokaler Bevölkerung verbunden. Im Endeffekt verursachte es jedoch, daß der lokale Markt total von der aus dem Ausland bezogenen Ware abhängig war. Auch das weitere „Handwerk“, das für den Markt produzierte, sollte sich davon demnächst überzeugen. Bereits Ende des 16. Jhs. (und besonders deutlich in der 1. Hälfte des 17. Jhs.) kann man Schikanen seitens der Stadtregierung und eine immer stärkere Konkurrenz der importierten Getränke für lokale Brauer beobachten. Es stellte ihre bisherige Monopolstellung in der Stadt in Frage.

Die erkannten Ursachen entschieden über Konjunkturschwankungen auch in den ersten Jahrzehnten des 17. Jhs.. Eine sehr gewaltige Steigerung der Zahl der Transaktionen, die nach 1610 sichtbar wurde, konnte teilweise durch außerkonjunkturelle Faktoren verursacht werden: nach 1600 reformierte man nämlich die Stadtverwaltung, man bildete, oder reorganisierte das Vormundschaftsammt und das Quartieramt. Es verursachte eine wesentlich größere Genauigkeit in den Eintragungen der Ver- und Einkaufsgeschäfte in das Schöffebuch. Man fing vor allem an, die Transaktionen zwischen Familienmitgliedern, die eine Konsequenz der Aufteilung der Erbschaft war und die oft bis dahin unbeachtet gelassen wur-

den, aufzuschreiben. Eine so bedeutsame Steigerung der Zahl der Transaktionen mußte jedoch vor allem auf den Zustrom großer Geldsummen einen Einfluß haben. Die Jahrhundertwende war generell gesehen für so eine Stadt wie Thorn, eine Periode riesiger, öffentlicher Investitionen. Man baute das Rathaus, das Arsenal um, man erbaute eine neue Warte, eine Burse für Schüler des akademischen Gymnasiums. Nach 1615 fing man mit der Bebauung der Gebiete der ehemaligen Vorburg, die noch vor 1454 öde waren, an. In dieser Zeit fing man auch an, neuzeitliche bastionsartige Stadtfortifikation zu bauen. All diese — es muß betont werden kommunalen — Investitionen waren ein Resultat der Hochkonjunktur im Handel und des Zustromes der Gelder nach Thorn. Die Entwicklung bezüglich der zahlenmäßigen Stärke und eine weitere Spezialisierung des Thorner Handwerks setzte sich fort. Die Stadt wurde wieder zum Zentrum der Rüstungsproduktion (Schlossereien, Waffenschmieden), es entwickelte sich das Leinenwebhandwerk, die Herstellung der Lederwaren. Es war sicherlich die Zeit des größten Aufschwungs der Thorner Jahrmärkte. Um sich ein vollständiges Bild der Konjunktur im damaligen Thorn zu verschaffen, wäre es notwendig, die Trends in der gewaltsamen Entwicklung der Hypothekarkredit zu erforschen. Heute kann man nur die Feststellung wagen, daß der Kredit Ende des 16. Jhs. zu einer sehr populären Form wurde, Geld für Investitionen zu erlangen. Ein ständiger Zustrom der Gelder und die damit verbundene Inflation halfen den Kreditnehmern im Anfangsstadium termingemäß die Verschuldung zurückzuzahlen. Jedoch fingen bereits seit den 20-er Jahren des 17. Jhs. die Hypothekenschulden an Immobilien in der Stadt an zu steigen, was ein Anzeichen eines Zusammenbruchs der bis jetzt günstigen Handelsbilanz der Stadt war.

Es ist schwer, die Senkung der Anzahl der Transaktionen nach 1630 zu interpretieren. Sie kann sicherlich mit den Folgen des polnisch-schwedischen Krieges von 1626-1629 verbunden werden. Infolge dieses Krieges kam es im Königlichen Preußen zu einer Krise der lokalen Märkte, Schweden verlebte sich metallhaltige Mineralien und Münzen ein, die sich auf dem Gebiet der Provinz befanden. Es riß sogar bis zum Jahre 1635 ein Teil der Gewinne an sich, die aus dem Export der Getreide über Danzig herstammten. Alle diese Ursachen mußten eine negative Auswirkung auf den Immobilienmarkt in Thorn ausüben. Man kann diese Jahre als „Epoche des Erlöschens der Erwerbsmöglichkeiten“ der Einwohner Thorns bezeichnen. Die in der vorangehenden Darstellung vorgeschlagene passive Handelsbilanz mußte im Resultat zur Hemmung der steigenden Tendenz im Immobilienhandel führen. Nach 1630 stieg noch erheblich die Anzahl der Kredite, mit welchen die Immobilien belastet wurden. Diese negativen ökonomischen Trends verursachten einen schnellen Untergang von zwei Gruppen: dem Erbschaftspatriziat, das sich von städtischen Steuern unterhalten hatte, und dem Handwerk, das aufgrund einer allgemeinen Armut keine Abnehmer ihrer Produktion finden konnte. Die Kapitalabwanderung führte auch zu einer sicherlich zum ersten Mal in der ganzen zu untersuchenden Zeitperiode offenbarten Zuspitzung der Krise der Lebensmittelhandwerke, vor allem der Brauer und der Bäcker. Diese Gruppe, die auf die Machtausübung in der Stadt prätendierte, wurde zum Opfer des immer sinkenden Niveaus des Massenverbrauchs. Andererseits waren die Brauer von der schon erwähnten Konkurrenz der importierten Weine, die das Bier von den Tischen der reichsten Schichten verdrängten, betroffen, und von der

restriktiven Politik des Rates, der nach Aufrechterhaltung des Niveaus seiner Einkünfte strebte. Es ist äußerst kennzeichnend, daß eine Analyse der Einkaufs — Verkaufs — Transaktionen im Immobilienhandel in der 1. Hälfte des 17. Jhs. nur im Falle von zwei Handwerken einen steigenden Wohlstand nachweist. Es waren Maurer und Zimmerer, also Handwerker aus dem Gebiet des Bauwesens, die als einzige einen finanziellen Nutzen von öffentlichen Investitionen in der Stadt hatten. Im gewissen Sinne bestätigt es die in der Literatur vorkommende Ansicht, daß man eine Belebung in den Bauinvestitionen mit dem Anfang einer wirtschaftlichen Regression verbinden kann.

Regressive Erscheinungen, die für die 1. Hälfte des 17. Jhs. charakteristisch waren, traten im nächsten Jahrhundert völlig offen zu Tage. In diesem Jahrhundert schlug der bisherige Trend in der Entwicklung der gesellschaftlichen Verhältnisse um. Die äußerst scharfe Krise ausnahmslos aller Handwerke und die Kapitalabwanderung führte zu einer allgemeinen Verarmung der Einwohner der Stadt. Die der aktiven Möglichkeit, das Kapital anzulegen, beraubten Kaufleute, die noch Handelskontakte im Jahrmarktsnetz unterhalten hatten, und mit der vom hohen Adel gesuchten Luxusware handelten, investierten — ähnlich wie ihre Vorgänger aus der 1. Hälfte des 15. Jhs. — in Immobilien. Die auf diese Art und Weise entstandenen „Reichtümer“ der Kaufleute waren jedoch unvergleichbar kleiner, als diese aus dem 15. Jh. Das letzte Jahrzehnt des 17. Jhs. schien auf eine gewisse wirtschaftliche Belebung in der Stadt hinzuweisen. Nach den äußerst ungünstigen 80-er Jahren, als der Zustrom der Handwerker in einigen Berufen fast aufhörte, begannen Vertreter einiger Handwerke zahlreicher in Thorn einzutreffen: Tuchmacher und Gießer. Es kamen damals die ersten Vertreter der katholischen Elite: Postbeamte (Rubinkowski), Kaufleute. Eine verhältnismäßig hohe Stellung nahmen auch die katholischen Vertreter der Posamentier- und Schneiderzunft, die ihre Ware dem Adel in der Gegend verkauften. Diese Erscheinungen wurden aber durch die nächsten Kriegswirren unterbrochen — der große Nordische Krieg griff endgültig das Kapital der Thorner Kaufleute an. Die Analyse dieses Prozesses geht jedoch über die Rahmen der vorliegenden Abhandlung hinaus.

Wenn man nach Analogien in den Erforschungen der Konjunktur in anderen Ostseestädten sucht, kann man auf Forschungsergebnisse von R. Hammel bezüglich der Stadt Lübeck hinweisen. Die von ihm festgelegten Varianten des Handels im mittelalterlichen Lübeck finden eine volle Bestätigung in den analogen Erscheinungen, die in Thorn sichtbar waren. Die Krise des weitreichenden Handels (Typ A), der auf der Senkung des Angebots im Handelssektor und auf der Steigerung der Nachfrage im Handwerkssektor beruhte, was wiederum mit der Erschöpfung des Kapitals der Kaufleute verbunden war, trat in Thorn in der 1. Hälfte des 15. Jhs. in Erscheinung. Sie verursachte eine Konzentration des unbeweglichen Eigentums in den Händen der reichsten Kaufleute bei einer steigenden Anteilnahme der Handwerker im Immobilienhandel. Die Anzeichen der Krise in der II. Hälfte dieses Jahrhunderts kann man wiederum mit dem dritten vom Hammel festgelegten Typ in Verbindung bringen: im Handelssektor dauerte die Rezession an, die Nachfrage in den beiden Sektoren nahm jedoch zu, parallel stieg auch der Umsatz. In dieser Zeit änderte sich die Form des Betriebes des Handelsgewerbes und es kam zu einer weiteren „Vermögenskonzentration“ des Handwerks.

Der Rückgang der Nachfrage, der auch von Hammel als Stagnation bezeichnet wurde, trat in Thorn in der 1. Hälfte des 16. Jhs. und dann wieder anfangs der 30-er Jahre des 17. Jhs. in Erscheinung. Die Nachfrage im Immobilienhandel sank sowohl im Handelssektor als auch im Handwerkssektor. In dem zweiten Fall war der Trend jedoch stärker ausgeprägt. Nach dem ersten Zeitabschnitt wurde die Stagnation überwunden und sowohl in der 2. Hälfte des 16. Jhs. als auch am Anfang des 17. Jhs. kann man von der einzigen Hochkonjunktur in den beiden Sektoren der städtischen Wirtschaft sprechen. Die Krise im 17. Jahrhundert war jedoch wesentlich stärker. Sie führte zu einem deutlichen Zusammenbruch des lokalen Marktes und des mit ihm verbundenen Handwerks, wobei gleichzeitig die Zahl der Investitionen der Kaufleute im Immobilienhandel stieg. Dieses war aber eher mit dem Zurückziehen des Umsatzkapitals aus dem Markt und mit Senkung des realen Wertes der Immobilien verbunden, denn die Gewinne aus dem Handel sanken in dieser Zeit auch, jedoch langsamer als im Handwerk. Es kann sein, daß man diese Krise im 17. Jh. in der Klassifizierung hätte aussondern sollen, denn ihre Folgen waren im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Sinne wesentlich tiefgreifender. Sie führte zu einer Regression in der Entwicklung der Stadt, die eigentlich bis zur 1. Hälfte des 19. Jhs. andauerte.

Der vorgenommene Überblick über die grundsätzlichen Entwicklungstrends der Stadt und über die wirtschaftlichen Konjunkturen entsprechender Berufsgruppen, die in den Grenzen der Stadt lebten, prüfen im hohen Grade die bisherigen Festlegungen in der diesbezüglichen Literatur. Diese Analyse macht vor allem den vielfältigen Charakter der Wechselbeziehungen zwischen dem Handel und dem Handwerk in der Stadt und dem außen liegenden Markt ersichtlich. Es stellt auch eine gewisse Ergänzung allgemeiner Trends in der Entwicklung wirtschaftlicher Beziehungen der Stadt dar, die in den bisherigen synthetischen Abhandlungen angedeutet wurden.

Die erkannten Erscheinungen kann man nur auf die zu untersuchende Stadt beziehen — sie haben also einen lokalen Charakter. Über weitere Schwankungen in der Konjunktur entschieden vor allem Umwandlungen in der Organisation des Handels und im Funktionieren der lokalen Märkte. Jede Umwandlung in diesem Bereich verursachte eine Belebung des Umsatzes im Immobilienhandel. Die Stabilisierung der Gesellschaftsstrukturen und der ökonomischen Situation hatte wiederum auf Senkung der Zahl der Transaktionen und auf die Beruhigung des Marktes einen Einfluß. Es ist erwähnenswert, daß diese Schwankungen in der 2. Hälfte des 15. Jhs. bis zum Anfang des 17. Jhs. trotz einer anhaltenden, für Polen günstigen, wirtschaftlichen Konjunktur, zustande kamen. Erst der Rückgang dieser Konjunktur und die sich verstärkende, generell für Exporteure der Lebensmittel und der Rohstoffe ungünstige Krise im 17. Jh., brachten eine Trendwende, einen Abwärtstrend und eine alle Bereiche umfassende gesellschaftliche Krise, die auch Thorn betraf. Ihr Verlauf verstärkte zusätzlich den völligen Zusammenbruch des Marktes und der lokalen Produktion, zu dem es infolge einer völligen Unterordnung unter die Konjunktur im vorangegangenen Jahrhundert kam.

Eine Analyse der Vermögensverteilung der Thorner Bürger in den Jahrhunderten 15.-17. zeigt uns wiederum die Hauptrichtungen der Veränderungen, die im Bereich des Eigentums an Immobilien in Thorn eingetreten sind. In Anbetracht

dieser Umwandlungen wird vor allem das Schicksal der reichsten Gruppen der städtischen Bevölkerung sichtbar — der Kaufleute und der Brauer.

Innerhalb der Kaufmannschaft dominierte im Mittelalter das Patriziat, das im Fall der Stadt Thorn mit der Gruppe der Familien gleichzusetzen ist, die verursachten, daß ihre Vertreter zum Stadtrat gewählt wurden. Angehörige dieser Gruppe kamen von reichsten Kaufleuten her, die den Außenhandel betrieben. Ihre Einkünfte legten sie teilweise in Immobilien an — neben den Häusern, in welchen sie gewohnt hatten besaßen sie Mietsbuden. Die reichsten besaßen oft ziemlich große Landgüter. Im 15. Jh., in der Zeit der ersten „Krise“ des Patriziats, kam es zu einer bis dahin und später nicht bekannten Konzentration der Immobilien in den Händen der reichsten Kaufleute. Ihre finanziellen Mittel wurden jedoch in der Zeit der Kriege zwischen Polen und dem Ritterorden, vor allem während des 13-jährigen Krieges, wesentlich vermindert. Dieser Faktor verursachte, zusammen mit den Umwandlungen im Handel, einen Verfall des alten Patriziats. In der zweiten Phase der Krise, nach 1454, verließen seine zahlreichen Vertreter teilweise die Stadt und zogen auf ihre Landgüter um.

Die Position dieses „alten“ Patriziats nahmen in der 2. Hälfte des 15. Jhs. neue Kaufleute ein, die vor allem mit Getreide handelten. Es war eine wesentlich kleinere Gruppe, als die Elite der Kaufleute aus der Wende des 14 zum 15. Jh. Sie konzentrierte aber sehr schnell die Macht in der Stadt. Schon in der 1. Hälfte des 16. Jhs. war der Zugang zum Patriziat für neue Leute wesentlich erschwert. Die „neuen“ Thorner Patrizier suchten nach Verwandtschaftsbeziehungen eher unter ihresgleichen, oft außerhalb der Heimatstadt — in Danzig oder Elbing. Das „neue“ Patriziat unterschied sich von dem „alten“ im gesellschaftlichen Status. Während die Familien Hitfeld, von Allen, Watzenrode, Russe, Rusop und von der Linden zu der im Ordensstaat vorherrschenden Gruppe der Bürger nämlich der Ritter gehörten, die kaufmännischen Beschäftigungen mit dem Dienst in der Armee verbanden und alle Attribute besaßen, die es erlaubten, sie zu dem Ritterstand zu zählen, waren ihre Nachfolger, am Anfang nur Bürger. Sie waren jedoch bemüht, ihre Zugehörigkeit zu der Stadelite mit Adelsprivilegien zu stärken. Krügers übernahmen die Landgüter von der Familie Watzenrode und von Allen. Obwohl sie in der Tat sicherlich keine Adelsrechte hatten, hielten sie sich für Adel. Familie Koyen übernahm das Familienwappen von den in der männlichen Linie ausgestorbenen Thorner Familie Teudenkus und wurden vom Kaiser in den Adelsstand erhoben, was später die polnischen Könige bestätigten (1577). Um Nobilität und um polnische Indigenate bemühten sich erfolgreich die Familien: Stroband, Rüdiger (1552, 1569), Gretsck (1580), Esken und Lichtfus (1527). Zusammen mit dem Schwinden des Zwischenhandels im Getreidehandel gaben die Patrizierfamilien die kaufmännische Beschäftigung auf und vereinigten in ihren Händen die Macht in der Stadt. Seit Ende des 16. Jhs. gab es jedoch wieder die Erscheinung der Flucht des „adligen“ Patriziats aufs Land, auf ihre Landgüter. Die Finanzkrise in der Stadt, infolge des Rückganges der wirtschaftlichen Konjunktur und infolge der polnisch-schwedischen Kriege in der ersten Hälfte des 17. Jhs., führten in der Stadtgeschichte zur zweiten Krise des erblichen Patriziats und zum Schwund derer Vertreter aus den Behörden der Stadt. Bei der Übernahme der Macht in der Stadt von „neuen“ Kaufleuten und Brauern half auch der Verfall des Calvinismus, der von besser ausgebildeten

Erbpatriziern gefördert wurde. Immer häufiger ergriffen die Macht ausgebildete Leute, Juristen, Ärzte, Apotheker, die einen Keim der städtischen Bürokratie darstellten. Für den oben dargestellten Prozeß kann man viele Analogien in anderen polnischen und europäischen Städten finden. Das Problem des Verfalls des erblichen Patriziats war nämlich eine für den ganzen Kontinent kennzeichnende Erscheinung. Sehr interessante Analogien zu der Situation in Thorn, kann man in gesellschaftlichen Umwandlungen im 15.–17. Jh., in einer anderen großen Hansestadt nämlich in Lübeck finden. Auch dort übernahm in der 2. Hälfte des 15. Jhs. die ganze Macht in der Stadt das neue Patriziat, das in der „Zirkelgesellschaft“ vereinigt war. Seine Vertreter waren bestrebt Adelsrechte zuerkannt zu bekommen und kauften Landgüter. Im 17. Jh. kommt es zu einer Krise dieser gesellschaftlichen Gruppe. Sie fing allmählich an, den Einfluß auf die Regierung in der Stadt zu verlieren, ihre Vertreter zogen auf ihre Landgüter um. Im 17. Jh. wählte man zum Lübecker Rat etwa 1/3 Ankömmlinge. Sehr interessant ist der Vergleich dieser Offenheit des Lübecker Rates mit dem benachbarten Hamburg (1/4 der Ratsherren waren Ankömmlinge) und mit Bremen (1/5 der Ratsherren waren Ankömmlinge). Ähnlich war es im Königlichen Preußen: Im reicheren Danzig blieb das erbliche Patriziat an der Macht sogar bis Mitte des 18. Jhs., im immer ärmer werdenden Thorn verfiel diese Schicht im Laufe des 17. Jhs. Aus diesen Vergleichen kann man die Schlußfolgerung ziehen, daß die Offenheit der Stadträte für Ankömmlinge dann zugenommen hatte, wenn negative wirtschaftliche Tendenzen angestiegen sind. Reichere Städte pflegten ihr gesellschaftliches System und gaben der lokalen Machtelite größere Chancen zur Stabilisierung.

In Lübeck wurde das erbliche Patriziat in den Behörden, ähnlich wie in Thorn im 17. Jh., durch eine Gruppe ausgebildeter Leute ersetzt (Juristen, Ärzte, Predigern). Auch die Vertreter der lokalen Kaufmannschaft und die Brauer investierten in die Ausbildung ihrer Kinder. Sie sahen darin eine bessere Sicherstellung der Zukunft als in der Fortsetzung der kaufmännischen Tätigkeit oder in der Bierproduktion.

Auch die Analyse der Verteilung einzelner Berufe und Branchen auf dem Gebiet der Stadt und der Vorstadt erlaubt, einige allgemeinere Schlußfolgerungen zu ziehen. Es muß vor allem betont werden, daß die gesellschaftliche Topographie Thorns Ende des 14. Jhs. sehr geordnet war. Sie verbarg in sich vielleicht Spuren einer streng geplanten Verteilung einzelner Handwerke innerhalb der Stadt und der Vorstadt. Man kann das Gebiet der Alten Stadt sogar in zwei „Stadtviertel“ teilen: ein kaufmännisches und ein handwerkliches. Das erste umfasste den südlich-östlichen Teil der Stadt (*Brückengasse, Gerstengasse — Schulgasse, Seglergasse, Hühnergasse, Breitengasse*) und die Gegend des Marktes und die *Schildergasse* im nördlichen Teil. Das „handwerkliche“ Stadtviertel umfasste den westlichen und nördlichen Stadtrand (*Heiligengeistgasse, Bäcker-gasse, Ziegengasse, Althornische Gasse, Neben und Hinter S. Marien Kirchen, Schlemmergasse, Culmische Gasse, Schustergasse*). In der Neuen Stadt gab es so eine Einteilung nicht. Im Zentrum der Neuen Stadt waren Vertreter verschiedener Lebensmittel — Zünfte und Bevölkerung, die nicht in Zünften organisiert wurde, miteinander vermischt. Die Mitglieder großer Produktionszünften (Tuchmacher, Gerber, Kürschner) wohnten am Stadtrand.

In den Gebieten, die von Handwerkern bewohnt waren, gab es deutliche Verdichtungen der Brauer, Bäcker, Fleischer, Kürschner und Täschner in der Alten Stadt, der Tuchmacher, Kürschner, Täschner, Gerber, Bäcker, Fleischer in der Neuen Stadt und der Stellmacher, Töpfer und Schlösser in der Vorstadt. In dieser Hinsicht kann man in der Soziotopographie Thorns viele Analogien mit Posen aus der Mitte des 15. Jhs. finden. Auch dort gab es im Mittelalter starke Verdichtungen der Lebensmittelhandwerke. Schwer wäre es aber Ähnlichkeiten Thorns mit dem stärker bevölkerten Breslau zu finden. Es scheint, daß das größere Gebiet der Stadt und die längere, evolutionäre Entwicklung ein viel stärker verwickeltes Bild der Soziotopographie der Stadt verursacht hatten. Die Handwerker der „Lebensmittelbranche“ bildeten dort keine deutlichen, gemeinsamen Verdichtungen — Bierbrauer wohnten z.B. ziemlich gleichmäßig auf dem Gebiet der ganzen Stadt verteilt — es war die Folge einer späten Aussonderung dieser Gruppe — als einer selbständigen Berufsgruppe. Früher hatte man das Bierauschenken mit anderen Berufen verbunden, die Bäcker bildeten wenigstens 5 Verdichtungen an den Torhauptstraßen. Nicht allzu ähnlich war auch die Konzentration der Thorner Brauer, Bäcker und Fleischer im Vergleich mit dem mittelalterlichen Elbing. Die Brauer besetzten dort viel mehr exponierte Häuser als in der Alten Stadt Thorn. Die Bäcker und Fleischer bildeten keine größeren Verdichtungen. Selbst dieser Vergleich mit der Situation in anderen mittelalterlichen Städten weist darauf hin, daß Thorn ein Beispiel für eine deutlich geplante berufsgebundene Ansiedlung innerhalb der Mauer war und sich dadurch von anderen großen städtischen Zentren auf diesem Gebiet Europas unterscheidet (Breslau, Elbing).

Die deutlichsten Verdichtungen in Thorn betrafen Berufe, die sich mit ältester Urkunde des Bewohnens und der Organisation in der Stadt ausweisen können, die sich durch zahlenmäßige Stärke und einen massenhaften Charakter der Produktion auszeichnen — ob für den Binnenmarkt (Bäcker, Brauer, Schuster), oder für den Außenmarkt (Tuchmacher, Gerber, Kürschner). Man kann auch eine Gruppe der Berufe aussondern, deren Verteilung ein Resultat einer rationalen Planung des Wohnsitzes je nach Umsatzmöglichkeiten eigener Produkte war: Die Brauer siedelten sich in den Torhauptstraßen des ältesten Thorns an (*Culmische Gasse, Altthornische Gasse*, und zum Hafen führende Straße — *Heiligengeistgasse*). In ihrer Nähe befanden sich die mit ihnen aufgrund des von ihnen hergestellten Hauptproduktes verbundenen Faßbinder. In der Gegend wohnten auch Schmiede, jedoch näher an den Stadttoren. Sie wohnten dort mit Rädemachern und Stellmachern. Diese durch Bedienung der Transportmittel miteinander verbundenen Berufe waren auch in der Culmer Vorstadt benachbart nämlich an der Hauptstrecke, die aus der Stadt nach Norden führte. Die Verdichtungen der Fleischer waren mit der Nähe der städtischen Fleischereien, die sich außerhalb der Mauer befanden, verbunden.

Weitere Berufe hatten ihre Lage den ihre Produktion begünstigenden natürlichen Bedingungen zu verdanken. Es betraf vor allem Handwerke, für die der Zugang zum Fließwasser notwendig war. Es war sogar unumgänglich für Gerber, welche sich dicht auf den Parzellen zwischen der Gerbergasse und dem Bach angesiedelt hatten. Aus anderen Gründen wohnten in der Nähe des Wassers Vertreter einiger anderer Handwerke der Metallbranche: Schlösser, Messerschmiede,

Kesselschmiede, Gießer. Besonders zahlreich wohnten diese in Buden, die an den Mauern und in der Gegend beider Tore, welche die Alte Stadt mit der Neuen Stadt verbanden, gelegen waren, und in der Neuen Stadt in Häusern, deren Hinterhöfe auf den Bach hinausgingen. Dies bestimmten die Brandschutzfaktoren. Die Bedrohung durch Brand verursachte die Ansiedlung dieser Handwerke an die Randgebiete der Stadt, in die Nähe der Stadtmauer und des Wassers. In der Nähe des Bachs befanden sich in der Neuen Stadt auch die Häuser der neustädtischen Kürschner. Nicht weit davon, (auf den beiden Seiten der *Paulerbrücke* — in der *Schustergasse* und in der *Nonnegasse*) wohnten auch Schuster, die die Gerbergeräte am Bach benutzten.

Die übrigen handwerklichen Berufe waren in der Alten Stadt im „kaufmännischen Stadtviertel“ verstreut. Jedoch auch in diesen Fällen gab es eine rationelle und funktionelle Begründung. Eine besondere Verdichtung der Handwerker stellte die süd-östliche Ecke des Marktes und die in der Nähe gelegenen Budenreihen in der *Breitengasse* und in der *Hühnergasse* dar. An der süd-östlichen Ecke des Marktes und in den mit ihm benachbarten Buden in der *Hühnergasse* wohnten die Thorner Zinngießer. Die gegenüber gelegenen Straßenzüge des ersten Abschnittes der *Breitengasse* bewohnten Riemer und Sattler. In der *Hühnergasse* befand sich im Mittelalter eine Verdichtung der Pantoffelmacher und der Schuster. Die Schneider bildeten zwar keine größeren Ansammlungen, wohnten aber in der Alten Stadt ausschließlich in den zu den Kaufleuten gehörenden gepachteten Buden. In der anscheinenden Unordnung sieht man also auch sehr rationelle und geordnete soziotopographische Grundsätze. Im „kaufmännischen Stadtviertel“ deckten sich die handwerklichen Verdichtungen deutlich mit dem Auftreten der kleineren Parzellen und Wohnhäuser ohne Hinterhof (den Buden). Nur die reichsten Handwerker wohnten im kaufmännischen Stadtviertel in eigenen Häusern gemischt mit den Kaufleuten. Im Thorn des 15. Jhs. war diese Erscheinung für Goldschmiede, Plättner und einige von den reichsten Gürtler charakteristisch. Ein bißchen später (Mitte des 15. Jhs.) blühte in der Hauptstraße der Stadt, der *Breitengasse*, über längere Zeit das Geschäft einiger Armbrustmacher (*Bogener*). Im Falle der reichsten Handwerker entschied über den Wohnsitz, ähnlich wie im Falle der Kaufleute, die gesellschaftliche Aufwertung des städtischen Raumes. Das „kaufmännische Stadtviertel“ umfasste exklusive Häuser um den Markt herum, Häuser in den Hauptstraßen, die zur Weichsel führten (die *Gerstengasse-Schulgasse*, die *Hühnergasse-Seglergasse*, die *Brückengasse*) und die Hauptstraßen der Stadt (die *Breitengasse*, die *Schildergasse*, die *S. Annengasse*).

Die These über eine frühe räumliche Verdichtung einiger Berufe oder Branchen innerhalb der Alten Stadt (Lebensmittelbranche, Lederbranche) hilft auch dabei die Genese des weiteren Ausbaus der Stadt zu verstehen. Neue Berufe konnten für sich keinen Platz in der schon bestehenden Stadt finden, so außerhalb der Stadt danach suchten. Weber (Tuchmacher) und Gerber siedelten sich im Falle anderer Städte (Posen, im gewissen Sinne auch Breslau) außerhalb der Stadt an, im Falle Thorns bekamen die Vertreter dieser Handwerke sicherere Wohnsitze in den Grenzen der Neuen Stadt. Außer drei Hauptproduktionszünften, die sich dort ansiedelten (Tuchmacher, Gerber und Kürschner), siedelte dort auch eine ziemlich große Zahl von Kleinhändlern und Bevölkerungsteilen, die noch nicht in Zünften vereinigt waren. Sie hatten alle, ähnlich wie in Breslau, woher

auch sicherlich ein Teil der Ankömmlinge stammte, das Recht Bier auszuschenken. Mit der Zeit bildeten sich aus dieser Gruppe infolge einer größeren Spezialisierung der Handwerker zwei Gruppen heraus: Die Zunft der Brauer, die angesichts der Wohlhabenheit vorherrschte, und die S. Marienbrüderschaft, welche die nicht wohlhabenden und nicht in Zünften organisierten Handwerker umfasste. Letztere ist gerade für die Neue Stadt charakteristisch (es gab sie auch in anderen Städten, aber nicht in der Alten Stadt von Thorn).

Weitere berufliche Gruppen, die in der Zeit der Gründung der beiden Teile der Stadt keinen Platz für sich gefunden hatten, siedelten sich später in den Buden an den Mauern innerhalb der Grenzen beider Städte und in der Vorstadt an, die ungefähr Mitte des 14. Jhs. entstanden ist. In der Gegend der Mauer siedelten sich Vertreter der ärmsten Handwerke (u.a. die Schneider) und vor allem zahlreiche Vertreter der Metallhandwerke an, die man aus der Stadt aufgrund der Brandgefahr entfernte. In die Vorstadt zogen Handwerker zusammen, die für den sich entwickelnden Fahrzeugverkehr ihre Dienste anboten. Die Stellmacher und Wagner waren höchstwahrscheinlich die ältesten Einwohner der Vorstadt. Ihre Wohlhabenheit und die exponierte Gegend der Wohnsitze an der Haupteinfahrt in die Stadt von der nördlichen Seite, fand jedenfalls in ihrer dominierenden Anteilnahme im Gerichtswesen, im Schöffengericht in der Vorstadt, ihren Ausdruck. In der Vorstadt siedelte sich jedoch vor allem die höchstwahrscheinlich zahlreichste Gruppe der Thorner Handwerker aus dem 14. und dem Anfang des 15. Jhs. an: die Schlösser, Messerschmiede und Gürtler. Darüber, daß sie diese Gebiete bewohnten, entschieden sicherlich, ähnlich wie im Falle der Innenstadt, die Brandschutzaspekte. In der Vorstadt wohnten auch Zimmerer und Töpfer. Erstere wohl aufgrund der Nähe des Rohstoffes und der Notwendigkeit ihn zu lagern (Zimmerer), letztere siedelten an der Stelle, wo sie ihn gewonnen hatten (Töpfer). Aufgrund der späteren Entwicklung des Handwerks und im Zusammenhang mit der Notwendigkeit, Fließwasser zu benutzen, siedelten sich in der Vorstadt auch Leinenweber an; aber höchstwahrscheinlich am spätesten von allen bedeutenden Thorner Handwerken.

Man kann also die These aufstellen, daß die soziotopographische Struktur Thorns auf zweierlei Art und Weise gebildet wurde: durch eine ursprüngliche, angesichts der räumlichen Gestaltung, „geordnete“ Ansiedlung der Hauptgruppen der Bevölkerung (Kaufleute, die wichtigsten handwerklichen Zünfte — der Bäcker, der Fleischer, der Brauer — aber nur in der Alten Stadt, der Gerber, der Kürschner und der Tuchmacher in der Neuen Stadt) und evolutionär, durch Zustrom neuer beruflicher Gruppen und eine räumliche Ausdehnung der Agglomeration. Die Vorbilder der Entwicklung der Alten und der Neuen Stadt waren deutlich unterschiedlich. In der ersten kam es sehr schnell zur Machtergreifung durch die Schicht wohlhabender und einflußreicher Kaufleute (anfangs aus Schlesien, ab Ende des 13. Jhs. hauptsächlich aus Westfalen) und zur Herausbildung einer vollständigen Struktur des Innungswesens. In der Neuen Stadt verlief dieser Prozeß langsamer, mit vielen Analogien zu der Entwicklung beruflicher Strukturen in Schlesien (bearbeitet für Breslau). Am Anfang entstanden dort höchstwahrscheinlich nur Berufe, die für den Markt produzierten, und die übrigen Bürger verfügten über das Recht, Bier auszuschenken. Mit der Zeit zerfiel diese Gruppe und es entstanden aus ihr weitere Branchen mit Brauern an der Spitze,

die auch zur reichsten Gruppe in der Stadt wurden. Dieser evolutionäre Charakter der Entwicklung beruflicher Strukturen in der Neuen Stadt entschied sicherlich über eine ziemlich große Verstreuung der Brauer, der Fleischer, im geringeren Grade der Bäcker und der Vertreter anderer Handwerke im Maßstab der ganzen Stadt. Während die früher ausgesonderten und räumlich angehäuften Gerber-, Kürschner- und Tuchermacherzünfte die am Stadtrand gelegenen Gebiete besiedelten (gewisse Analogien kann man hier in einem anderen, größeren Maßstab wieder in Breslau beobachten, wo sich die Vertreter dieser Berufe außerhalb der ursprünglichen Mauer der Alten Stadt ansiedelten), so dominierten die Schenkwirte, die Mitglieder der S. Marienbrüderschaft und die Vertreter der „jüngeren“ Zünfte in der Innenstadt. Verhältnismäßig günstigere Wohnsitze im Zentrum der Neuen Stadt bekamen die Handwerker aufgrund dessen, daß sie mit Kaufleuten nicht zu konkurrieren brauchten, weil es sie im Mittelalter hier gar nicht gab.

Viel schwieriger ist eine Analyse der Umwandlungen in der Verteilung der einzelnen Branchenvertreter in einem längeren Zeitabschnitt. Die festgelegten Zeitabschnitte erlaubten mir den Prozeß der soziotopographischen Umwandlung, der etwa drei Jahrhunderte dauerte (1400–1700), zu beobachten. Es scheint, daß diese Jahrhunderte von entscheidender Bedeutung für einen Einblick in eine ganze Reihe von Umwandlungen, die von der körperschaftlichen zünftigen Struktur einer mittelalterlichen (feudalen) Stadt zu einem anderen Typ der Stadt führten, die man aber an der Wende vom 17. Jh. zum 18. Jahrhundert noch nicht als frühkapitalistisch bezeichnen kann. Thorn war am Anfang des 18. Jhs. sicherlich eine Stadt, die eine Blütezeit feudaler Strukturen hinter sich hatte (den Verfall des Patriziats, als einer erblichen Schicht, das Geschlossenein und eine Stagnation in der Entwicklung der Zünfte, Vernachlässigung der Pflicht sich in das Bürgerbuch einzutragen). Es waren in dieser Stadt aber noch keine wesentlichen Elemente einer „neuen“ gesellschaftlichen Organisation sichtbar. Auf Konstatierungen gesellschaftlichen Charakters komme ich noch bei weiteren Überlegungen zurück. In diesem Moment möchten wir uns auf räumliche, bereits im ersten Teil der Abhandlung erwähnten Auswirkungen wirtschaftlicher Konjunkturen konzentrieren. In der früheren Literatur dieses Fachgebiets stellte man schon die Haupttrichtung der soziotopographischen Umwandlungen in den polnischen Städten — die Verstreuung der früheren beruflichen Verdichtungen — fest. Die bisherigen Forschungen hatten aber kaum einen Sondierungscharakter. Im Zusammenhang damit waren die daraus gezogenen synthetischen Schlußfolgerungen, die diesen komplizierten Prozeß darstellten, unvollständig und es gab auch viele Vereinfachungen.

Die wichtigste Bemerkung, die aus der Untersuchung der Verlagerungen einzelner beruflicher Gruppen in den Grenzen Thorns folgt, ist die Konstatierung, daß erst diese über längere Zeit anhaltende Senkung der Nachfrage nach der Produktion des bestimmten Handwerkes einen Schwund der schon bestehenden räumlichen Verdichtungen verursachte, die die Häuser der Meister entsprechender Branchen bildeten. Besonders deutlich war diese Erscheinung im Falle der Tuchmacher sichtbar. Von der Konzentration in der *Tuchmachergasse* blieb aufgrund des Rückganges der Produktion der Weber in den Jahrhunderten 15.–17. nur ein kümmerlicher Rest übrig (1703 wohnte in dieser Straße nur noch ein einziger Tuchmacher). Trotz der Steigerung der Zahl der Tuchmacher Ende des

17. Jhs. entwickelte sich das Handwerk bei großer Verstreuung der Meister auf dem Gebiet der Stadt. Ähnliche Ursachen entschieden über den Schwund einer potentiellen Verdichtung der neustädtischen Bäcker und Kürschner in der Alten Stadt. Im Falle der zuletzt genannten erfolgte zuerst eine deutliche Expansion der Kürschner in diese Straßen, in welchen früher die Kaufleute wohnten. Später, gleichzeitig mit dem Rückgang der Konjunktur im Verkauf des Leders und der Pelze, verschwanden sowohl die neuen Verdichtungen, als auch die ältesten. Ähnlich, wie in dem Fall der Tuchmacher wurden die alten räumlichen Konzentrationen trotz der besseren Konjunktur am Anfang des 17. Jhs. nicht wiederhergestellt. Das oben genannte war deshalb möglich, weil es verhältnismäßig leicht war „die Branche des Grundstücks“, die von neustädtischen Tuchmachern, Bäckern oder durch die altstädtischen Kürschner besetzt waren, zu „wechseln“. Das für die Entwicklung der Webereien unentbehrliche Gelände, das im Mittelalter in der Nähe der *Tuchmachergasse* frei gehalten worden war, wurde beispielsweise in der Zeit der Krise dieser Branche bebaut. Dies machte die Rückkehr der Tuchmacher in diese Gegend unmöglich. Im Falle der Kürschner war deren Verstreuung in der *Ziegengasse* und in der *Paulergasse* mit der ungünstigen, im Verhältnis zu den Hauptstrecken peripheren Lage der Straßen verbunden. Die „neuzeitlichen“ Kürschner siedelten sich in den Hauptstraßen der Stadt an. Es mußte im Zusammenhang mit einer deutlichen Änderung der beruflichen Aktivität der Kürschner in den Jahrhunderten 15.-16., stehen. Im Mittelalter haben sie sicherlich das Gerben der Häute und Felle mit der Warenproduktion und mit dem Großhandel verbunden. Später führte die fortschreitende zünftige Spezialisierung und das Streben nach einem strengen Auseinanderhalten des Produktionsbereiches zur Einschränkung der Aktivität der Kürschner, hauptsächlich auf die Herstellung der Kleidung. Die Herstellung der Häute und Felle monopolisierten die Gerber und den Handel die Kaufleute. Von Herstellern des Rohstoffes und Großhändlern wurden die Kürschner zu Herstellern der Luxusware. Es verursachte eine Senkung der Zahl der Meister und eine Veränderung der bisherigen Wohnsitze der Mitglieder dieser Zunft. Ähnlich (aber nicht identisch) sollte man sich die immer geringere Bedeutung der Kürschner in der Elite des mittelalterlichen Breslaus, erklären. Was in der gleichen Zeit wie in Thorn, in der Alten Stadt, passierte, trifft im Prinzip auch auf Breslau zu, jedoch mit dem Unterschied, daß die Zahl der Breslauer Kürschner weiter stieg und nur deren gesellschaftliches Ansehen und Vermögensstand erschüttert wurde.

Es ist auch leicht die sich in dieser Zeit vollzogene Verschiebung der größten Verdichtungen der in Thorn dominierenden Kaufleute zu erklären. Diese Verschiebungen vollzogen sich parallel zu den früher beschriebenen Verschiebungen der Handelszüge in der Stadt und zu den Veränderungen in der Form des Handels. Im Mittelalter wohnten die Thorner Kaufleute besonders zahlreich an den zwei Straßenzügen, die die beste Verbindung mit dem Hafen hatten. Es stand im Zusammenhang mit dem von ihnen betriebenen Außenhandel, in welchem die Hauptwege die Weichsel und die Seewege darstellten. Mit dem Bau der Brücke über die Weichsel und mit der Steigerung der Bedeutung des Straßenverkehrs im Binnenhandel einerseits und mit dem Verfall des Zwischenhandels im Thorner Getreidehandel andererseits, änderten sich die Hauptkonzentrationen der Kaufleute in der Stadt. Den ersten Platz in der Stadt hinsichtlich der Anzahl der hier

wohnenden, beruflich aktiven Kaufleute nahmen am Anfang des 18. Jhs. der Markt und die *Brückengasse* ein. Im Zusammenhang mit der zunehmenden Bedeutung der Landstraße nach dem Königlichen Preußen siedelten sich die Kaufleute auch in den auf dieser Strecke in der Neuen Stadt liegenden — *Schmergasse*, *Viehgasse* und auf dem Markt an. Generell kann man feststellen, daß die Krise des Handwerks in der 2. Hälfte des 17. Jhs. trotz des von der Mitte des 15. Jhs. bis zur Mitte des 17. Jhs. ersichtlichen Rückgangs der Kaufleute aus weiteren Teilen der Stadt zu einer noch größeren Konzentration der Immobilien in den Händen der Kaufleute als im Mittelalter führte. Dabei hatten sie aber in der Alten Stadt eine annähernde Vermögenslage beibehalten. In der Neuen Stadt wies ihre Vermögenslage eine steigende Tendenz auf, denn bis zum 16. Jh. gab es sie in der Neuen Stadt einfach gar nicht. Verhältnismäßig stabil hinsichtlich der Topographie blieben in der Zeitspanne vom 15. bis zum 17. Jh. die Konzentrationen der Berufe aus der Lebensmittelbranche (mit Ausnahme der schon erwähnten Bäcker aus der Neuen Stadt). Auch in der Alten Stadt haben die Bäcker verhältnismäßig viel verloren. Ein ausdrucksvoller Beweis dafür stellte die Tatsache dar, daß die Straßennamen, die mit diesem Beruf verbunden waren, total verschwunden sind. Von vier solchen Straßen aus dem Mittelalter ist bis Mitte des 18. Jhs. nur eine einzige übriggeblieben. Diese schloß aber zusätzlich die ehemalige Ziegengasse ein. Von der Mitte des 14. Jhs. bis zum Anfang des 18. Jhs. haben die Bäcker ihre wichtigsten Wohnsitze in der Alten Stadt, in der *Bäckergasse*, in ihren Händen behalten (*rechte Bäckergasse*). Andere Verdichtungen wurden verstreut, aber — was am markantesten war — den Bäckern ist es nicht gelungen, die „unsichtbare Grenze“ der kaufmännischen Ansiedlung zu überschreiten. Am Anfang des 18. Jhs. befand sich nur eine von einem Bäcker bewohnte Parzelle außerhalb des Wohnviertels der Handwerker der Alten Stadt (jedoch nicht weit von ihm entfernt — am nördlichen Straßenzug des Marktes). Ähnliche Gebiete bewohnten Ende des 14. und Anfang des 18. Jhs. trotz einiger Verluste die Brauer und Fleischer. Es kann nur festgestellt werden, daß sie, vor allem in der 2. Hälfte des 17. Jhs., von den Kaufleuten aus ihren in der Stadt zentral gelegenen Wohnhäusern verdrängt wurden (der südliche Teil der *Culmischen Gasse*, der Neustädtische Markt). Auch die neustädtischen Fleischer wurden in der gleichen Zeit von Kaufleuten gezwungen, in die mehr peripher gelegenen Gebiete umzuziehen. Die Fleischer wiederum verdrängten die Gerber (in der Neuen Stadt) und die Kürschner (in der Alten Stadt) aus ihren ehemaligen Wohnsitzen.

Ziemlich stabil waren auch die Wohnsitze der Vertreter der Handwerke aus der Metallbranche und die der Schuster. Die zuletzt genannten dominierten unverändert in der *Schustergasse*, in den Jahrhunderten 14.–15. als Pächter in den zu den Kaufleuten gehörenden Buden und in den Jahrhunderten 16.–17. Jh. als deren vollberechtigte Besitzer. Schlosser und ihnen verwandte Nadler, Messerschmiede so wie Gießer (Gürtler und Gelbgießer) und auch Kesselschmiede wohnten immer an den Grenzen der beiden Städte. Im Mittelalter wohnten sie jedoch mehr konzentriert an der *Paulerbrücke* und im 17. Jh. in der *Schmergasse* und am *Grossen Thor*. Sie wurden aufgrund der Gefahr des Brandes in die peripher gelegenen Gebiete der Stadt verdrängt. Die Produktionsfaktoren verursachten, daß sie sich so nah wie möglich am Wasser ansiedelten, denn sie brauchten es zum Abkühlen und zum Schleifen der hergestellten Produkte. Kennzeichnend war die Verschiebung

der Verdichtung der Thorner Gerber. Im 15. Jh. wohnten sie hauptsächlich im südlichen Teil der *Gerbergasse*. Bis Mitte des 18. Jhs. verschob sich deren Konzentration mehr in den Norden. 1703 wohnten die meisten Gerber in der *Paulergasse*, die zu dieser Zeit schon als *Kleine Gerbergasse* bezeichnet wurde. In der *Großen Gerbergasse* blieben sie nur im nördlichen Teil der Straße ansässig.

Sehr kennzeichnend war das „räumliche“ Schicksal der Handwerke, die schon im Mittelalter im „kaufmännischen Wohnviertel“ der Alten Stadt lokalisiert waren. Die Zinngießer, Riemer und Sattler wurden aufgrund der sich ändernden Konjunkturen auf dem Gebiet der ganzen Stadt verstreut. Sie behielten jedoch weiterhin ihre Wohnsitze in ihren Hauptstraßen, vor allem in der *Breiten-gasse*. Die Vergrößerung des Vermögens eines Teils der Schneider — vor allem der sog. polnischen Schneider, die adlige Kleidung nähten — fand ihren Ausdruck in dem Wechsel ihrer Wohnsitze. Am Anfang des 18. Jhs. besaßen sie prachtvolle Häuser in der *S. Annengasse*, *Seglergasse*, *Rabengasse*, die noch im Mittelalter in den Händen der Kaufleute waren. Ähnlich reiche Häuser in der *Hühnergasse* und in der *Rabengasse* gehörten in dieser Zeit zu den auf Bestellung des Adels arbeitenden Posamentier und in anderen Teilen der Stadt zu Posamentier, die Schmucksachen zu den „deutschen“ Trachten fertigten. Angesichts der räumlichen Verteilung ist es wichtig festzustellen, daß die Meister in keinem von diesen Handwerken, die schon im Mittelalter verstreut waren, es geschafft haben in den Jahrhunderten 16.–17. irgendwelche bedeutende räumliche Verdichtung zu bilden. Der Prozeß der Veränderungen des Konzentrationsgrades der bestimmten Vertreter verlief immer in einer Richtung — hin zu einer Verstreuung.

Auch die Vertreter der Handwerke, die in der Zeit vom 15. Jh. bis zum 17. Jh. aus der Vorstadt in die Grenzen der Mauer umzogen, bildeten keine räumlichen Verdichtungen. Der sich in dem untersuchten Zeitabschnitt vollziehende Prozeß der „Agrarisierung“ der Vorstadt verursachte einen allmählichen Umzug der in Zünften vereinigten Handwerker in die Stadt an die Stellen, die von verfallenen Branchen verlassen wurden. An Orte der Tuchmacher zogen im 16. Jh. die Leinenweber, die Töpfer und die Rädemacher — Stellmacher. Dieser Prozeß dauerte bis zur endgültigen Zerstörung der Vorstadt durch einen Brand im Jahre 1629. Später wohnte in der Vorstadt bis zum Ende der Republik Polen nie wieder eine größere Zahl der in Zünften vereinigten Handwerker.

Einen deutlichen Einfluß darauf, wie die Bebauung auf dem Gebiet der Stadt wirtschaftlich genutzt wurde, hatte die ab Mitte des 15. Jhs. sogar bis zu den 30-er Jahren des 17. Jhs. steigende Konjunktur im Getreidehandel. Die Dauerhaftigkeit dieser Konjunktur machte es notwendig einen bedeutenden Teil der Wohnhäuser in Lagerräume und Speicher umzuwandeln. Es ist heutzutage kaum zu glauben, daß die Speicher in der *Rabengasse*, oder in der *Engen Gasse*, noch bis zum 16. Jh. von Bäckern, Handwerkern verschiedener Berufe und von der Unterschicht bewohnt wurden. Die Mehrheit der erhaltenen Thorner Speicher stammt, wie ich schon im ersten Teil der Abhandlung erwähnte, aus dem 16. Jh.

Zum Schluß wäre noch ein Element der Topographie Thorns erwähnenswert, das vielleicht die gesellschaftliche Struktur der Epoche, die erst kommen sollte, verkündete. Im 17. Jh. erschienen in den exklusivsten Straßen der Stadt in größerer Zahl Vertreter einer neuen städtischen Elite, die man als amtliche Elite bezeichnen kann. Diese Gruppe der Beamten von Beruf, die aus alten Patrizier-

familien oder aus der Nachkommenschaft der für die Ausbildung sorgenden Handwerkerelite stammte (eine besondere Stellung nahmen in der Gruppe die Brauer ein), besetzten schnell die am meisten hervorgehobenen Häuser in der Stadt. Das Erhalten eines solchen Hauses war oft sogar eine Voraussetzung, wenn man eine große Karriere als Beamter machen wollte. Es war jedoch eine einzelne, und dazu noch nicht ganz dem Vorbild einer analogen Gruppe in Westeuropa (dort diente die neue Schicht dem zentralisierten Staat und nicht der städtischen Korporation, die ihre feudale Vergangenheit pflegten) entsprechende Erscheinung einer stärkeren gesellschaftlichen Modernisierung auf dem Gebiet der Stadt Thorn vom 17. Jahrhundert.

Wstęp

Tłumaczenie: *Mirosława Szreniawska*

Weryfikacja: *Włodzimierz Zientara*

Książki I. Podstawowe elementy

1. Książki o strukturze i funkcjach państwa
 - A. Janina Matuszewska
 - B. Piotr Matuszewska
 - C. Przemysław
2. Charakterystyka państwa i jego rozwój
 - A. Zmiany w strukturze państwa w XVII wieku
 - B. Państwo i jego rozwój

Książki II. Struktura państwa i jego rozwój

1. Historia państwa polskiego (1572-1644) jako proces transformacji
 - A. Przemysław
 - B. Janina Matuszewska
 - C. Piotr Matuszewska
 - D. Przemysław
2. Przemiany w strukturze państwa i jego rozwoju
 - A. Przemysław
 - B. Janina Matuszewska
 - C. Piotr Matuszewska
 - D. Przemysław
3. Struktura państwa i jego rozwój
 - A. Przemysław
 - B. Janina Matuszewska
 - C. Piotr Matuszewska
 - D. Przemysław
4. Struktura państwa i jego rozwój
 - A. Przemysław
 - B. Janina Matuszewska
 - C. Piotr Matuszewska
 - D. Przemysław
5. Struktura państwa i jego rozwój
 - A. Przemysław
 - B. Janina Matuszewska
 - C. Piotr Matuszewska
 - D. Przemysław
6. Struktura państwa i jego rozwój
 - A. Przemysław
 - B. Janina Matuszewska
 - C. Piotr Matuszewska
 - D. Przemysław
7. Struktura państwa i jego rozwój
 - A. Przemysław
 - B. Janina Matuszewska
 - C. Piotr Matuszewska
 - D. Przemysław
8. Struktura państwa i jego rozwój
 - A. Przemysław
 - B. Janina Matuszewska
 - C. Piotr Matuszewska
 - D. Przemysław
9. Struktura państwa i jego rozwój
 - A. Przemysław
 - B. Janina Matuszewska
 - C. Piotr Matuszewska
 - D. Przemysław
10. Struktura państwa i jego rozwój
 - A. Przemysław
 - B. Janina Matuszewska
 - C. Piotr Matuszewska
 - D. Przemysław

Spis treści

Wstęp	5
Rozdział I. Podstawowe elementy topografii Torunia w XIII-XVII wieku	23
1. Początki miasta a jego układ urbanistyczny	23
A. Stare Miasto	23
B. Nowe Miasto	36
C. Przedmieścia	41
2. Charakterystyka głównych typów parceli miejskich	47
3. Zmiany w zabudowie Starego i Nowego Miasta do połowy XVII wieku	57
4. Funkcje działek przedmiejskich	64
Rozdział II. Struktura zawodowa mieszkańców	70
1. Handel nieruchomościami (1369-1641) jako odzwierciedlenie koniunktury gospodarczej	70
2. Przemiany w obrębie wybranych zawodów i branż zawodowych	76
A. Kupcy	76
B. Rzemiosła spożywcze	81
a. Piwowarzy	81
b. Piekarze i piernikarze	85
c. Rzeźnicy	88
C. Rzemiosła tekstylne i odzieżowe	90
a. Sukiennicy	90
b. Płóciennicy	94
c. Krawcy	95
d. Pasamonicy, szmuklerze i guzikarze	96
e. Inne cechy branży tekstylnej i odzieżowej	97
D. Rzemiosła przetwarzające produkty pochodzenia zwierzęcego ..	97
a. Garbarze	97
b. Kuśnierze	99
c. Szewcy i pantoflarze (korkownicy)	102
d. Kaletnicy i rękawicznicy, rymarze, siodlarze	104
e. Grzebieniarze, mydlarze i świeczarze	106
E. Rzemiosła metalowe	107
a. Obróbka żelaza	107
b. Obróbka metali kolorowych	110
F. Rzemiosła drzewne	114
G. Rzemiosła budowlane i artystyczne	117
H. Usługi osobiste	120

3. Przemiany w obrębie grup pozazawodowych	124
A. Inteligencja	124
B. „Obcy”	128
C. Plebs	132
4. Wnioski	133
Rozdział III. Struktura majątkowa	142
1. Struktura własności w mieście na przełomie XIV i XV stulecia	145
2. Zmiany w strukturze własnościowej do połowy XV wieku	153
3. Przemiany w strukturze majątkowej w drugiej połowie XV wieku	163
4. Przemiany w strukturze społecznej i majątkowej w pierwszej połowie XVI wieku	176
5. Upadek kupców zbożowych w drugiej połowie XVI wieku	185
6. Przebudowa stosunków własnościowych w pierwszej połowie XVII wieku	194
7. Zmiany w strukturze własnościowej w drugiej połowie XVII wieku	206
8. Podsumowanie	213
Rozdział IV. Socjotopografia Torunia	216
1. Zmiany w waloryzacji majątkowej ulic	216
2. Zmiany w rozmieszczeniu przestrzennym zawodów i branż	221
A. Kupcy	221
B. Rzemiosła spożywcze	226
a. Piwowarzy	226
b. Piekarze	230
c. Rzeźnicy	236
C. Rzemiosła tekstylne i odzieżowe	240
a. Sukiennicy	240
b. Płóciennicy	244
c. Krawcy	245
D. Rzemiosła przetwarzające produkty pochodzenia zwierzęcego ..	248
a. Garbarze	248
b. Kuśnierze	251
c. Szewcy i pantoflarze (korkownicy)	254
d. Kaletnicy i rękawicznicy, rymarze, siodlarze	256
E. Rzemiosła metalowe	260
a. Kowale	260
b. Ślusarze, rusznikarze i nożownicy	264
c. Blacharze, cyrklarze, gwoździarze, iglarze, mieczownicy, łożownicy, płatnerze, zegarmistrzowie	267
d. Konwisarze	271
e. Kotlarze	272
f. Paśnicy, miedziownicy, mosiężnicy i ludwisarze	273
g. Złotnicy	274
F. Rzemiosła drzewne	275
G. Rzemiosła budowlane i artystyczne	281
H. Usługi osobiste	289

3. Zmiany z rozmieszczeniu przestrzennym grup pozazawodowych	293
A. Inteligencja	293
B. „Obcy”	293
C. Plebs	301
4. Ogólne trendy zmian w socjotopografii Torunia	303
Zakończenie. Główne cechy i kierunki zmian w strukturach przestrzennych i społeczno-gospodarczych w Toruniu	314
Aneks. Biografie ulic	322
A. Stare Miasto	323
1. Błotna (dziś Franciszkańska) ... 323; 2. Chełmińska ... 324;	
3. Ciasna I ... 326; 4. Ciasna II (dziś nie istnieje) ... 326; 5. Ducha św. ... 327; 6. [Fosa Staromiejska] ... 328; 7. Kozia (dziś część ul. Piekary) ... 329; 8. Kurna (dziś część ul. Żeglarskiej) ... 331; 9. Mostowa ... 332; 10. Most Paulerski (dziś Most Pauliński) ... 334;	
11. Panieńska (dziś część ul. Rabiańskiej) ... 334; 12. Piekary ... 336;	
13. [Podmurna] ... 336; 14. Przy Bramie Kotlarskiej (dziś część ul. Podmurnej) ... 338; 15. Przy Kościele św. Jana (dziś część ul. Kopernika) ... 338; 16. Przy Kościele NMP (dziś Panny Marii) ... 339;	
17. Rabiańska ... 341; 18. Różana ... 342; 19. Rynek Staromiejski ... 344;	
20. Starotoruńska (dziś część ul. Kopernika) ... 346; 21. Szczytna ... 347;	
22. Szeroka ... 349; 23. Szewska ... 351; 24. Szkolna, wcześniej Jęczmienna (dziś Łazienna) ... 352; 25. Szkolna (dziś Łazienna) ... 354;	
26. Św. Anny (dziś Kopernika) ... 355; 27. Świętojańska (dziś część ul. Żeglarskiej) ... 356; 28. Za Kościołem NMP (dziś część ul. Piekary) ... 357; 29. Żeglarska ... 359	
B. Nowe Miasto	360
1. Bydłęca (dziś św. Katarzyny) ... 360; 2. Fosa Nowomiejska (dziś część ul. Szerokiej) ... 361; 3. (Wielkie) Garbary ... 362; 4. Garbary, wcześniej Pańska (dziś część ul. Wielkie Garbary) ... 363; 5. Jęczmienna ... 364; 6. Nad Bachą (dziś Strumykowa) ... 365; 7. Ogarna (dziś Browarna) ... 366; 8. Panieńska al. Zaułek Prosowy (dziś Zaułek Prosowy) ... 367; 9. Pańska, wcześniej Rycerska (dziś Ślusarska) ... 368; 10. Paulerska (dziś Małe Garbary) ... 369; 11. Poprzeczna (dziś część ul. Jęczmiennej) ... 370; 12. Prosta ... 371; 13. Przy Kościele św. Jakuba (dziś Szpitalna) ... 372; 14. Różana (dziś część ul. Jęczmiennej) ... 373; 15. Rynek Nowomiejski ... 373; 16. Sadlarska (dziś Królowej Jadwigi) ... 374; 17. Stary Zamek (dziś Przedzamcze) ... 376; 18. Sukiennicza ... 376; 19. Św. Jakuba ... 378; 20. Wąska (dziś Dominikańska) ... 378; 21. Wenecka (dziś część ul. Wysokiej) ... 379; 22. Wysoka ... 380; 23. Wysoka, wcześniej Plac Cycowy (dziś Wysoka) ... 380; 24. Za Kościołem św. Jakuba (dziś nie istnieje) ... 382; 25. Za Murami I (przy Bramie św. Katarzyny) (dziś ul. Szumana) ... 383; 26. Za Murami II (przy Bramie Prawej) (dziś Międzymurze) ... 384; 27. Za Murami III (dziś Piernikarska) ... 384; 28. Uliczka bez nazwy biegnąca do wieży zwanej „Wysokim Kamieniem” (dziś nie istnieje) ... 384; 29. Uliczka bez nazwy biegnąca do łaźni (dziś też bez nazwy) ... 384	

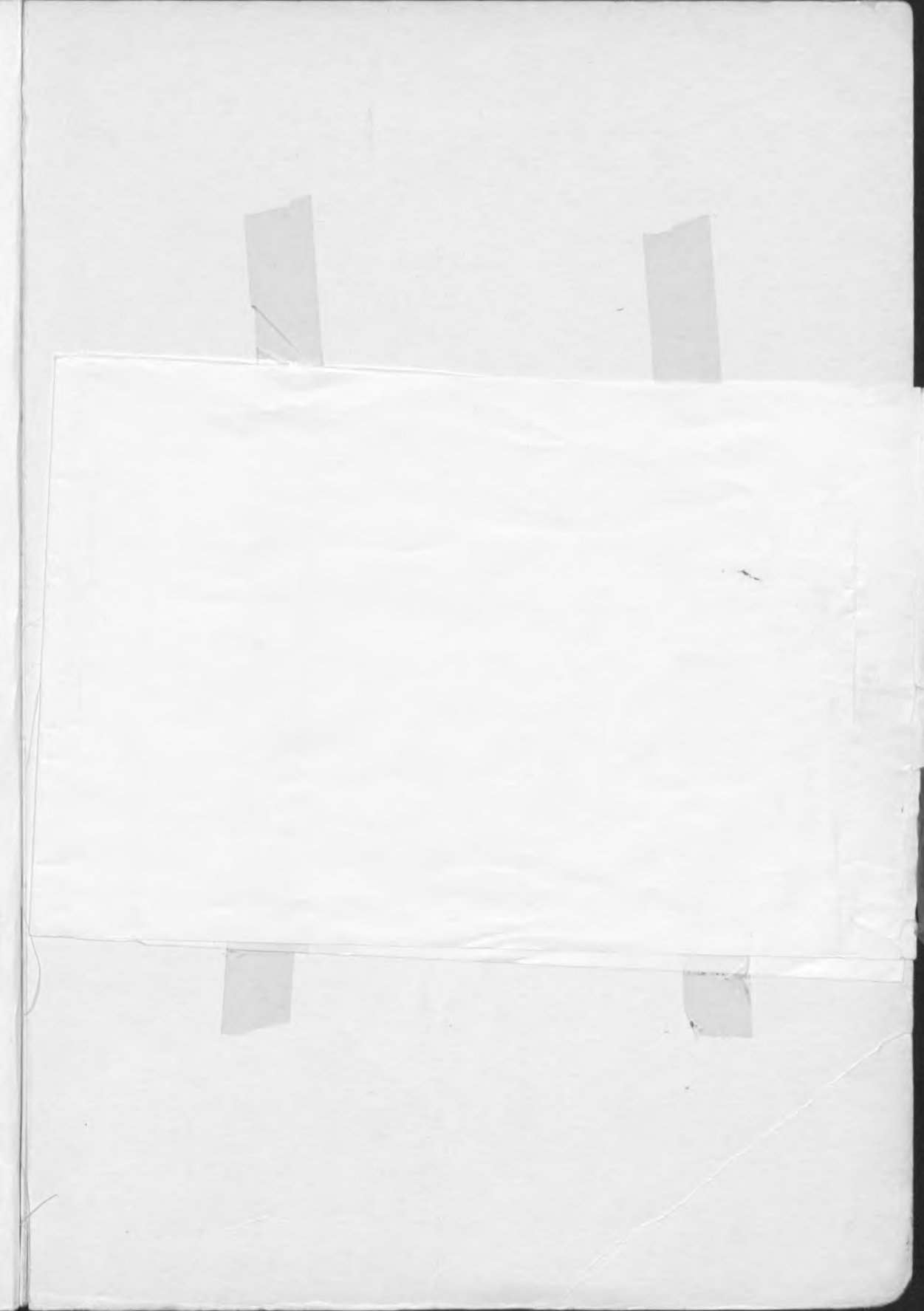
C. Przedmieścia	385
1. Bartnicza ... 385; 2. Ciasna ... 386; 3. Cicha ... 386; 4. Droga Świerczyńska ... 386; 5. Garncarska ... 387; 6. Końska ... 388; 7. Mieczowa ... 388; 8. Mordercza I ... 389; 9. Mordercza II ... 389; 10. Nad Strugą ... 390; 11. Nowa Troska ... 390; 12. Oprawcza ... 391; 13. Polska ... 393; 14. Przed Bramą Szkolną ... 393; 15. Przedbramie Chełmińskie ... 394; 16. Przedbramie Jakubskie ... 395; 17. Przedbramie Starotoruńskie ... 396; 18. Przedbramie św. Katarzyny ... 396; 19. Przy Stoczni Staromiejskiej ... 397; 20. Przy Stawie I ... 397; 21. Przy Stawie II ... 397; 22. Rybaki Małe ... 398; 23. Rybaki Wielkie ... 399; 24. Rzeźnicka ... 399; 25. Skórzana ... 400; 26. Ślusarska ... 401; 27. Tragaraska ... 402; 28. Trzeposz ... 402; 29. Waliszewo ... 403; 30. Winckenaw ... 404; 31. Za Mostem Bydłęcym ... 404; 32. Zapomniana ... 404; 33. Za Przystanią Nowomiejską ... 405; 34. Żabieniec ... 405	
Bibliografia	407
Spis tablic	421
Spis wykresów	424
Spis rycin	425
Spis załączonych planów	427
Indeks nazwisk	428
Der Raum und die Gesellschaft Thorns ab Mitte des 14. Jahrhunderts bis Anfang des 18. Jahrhunderts. Zusammenfassung	440

Inst. Hist. i Archiwistyki

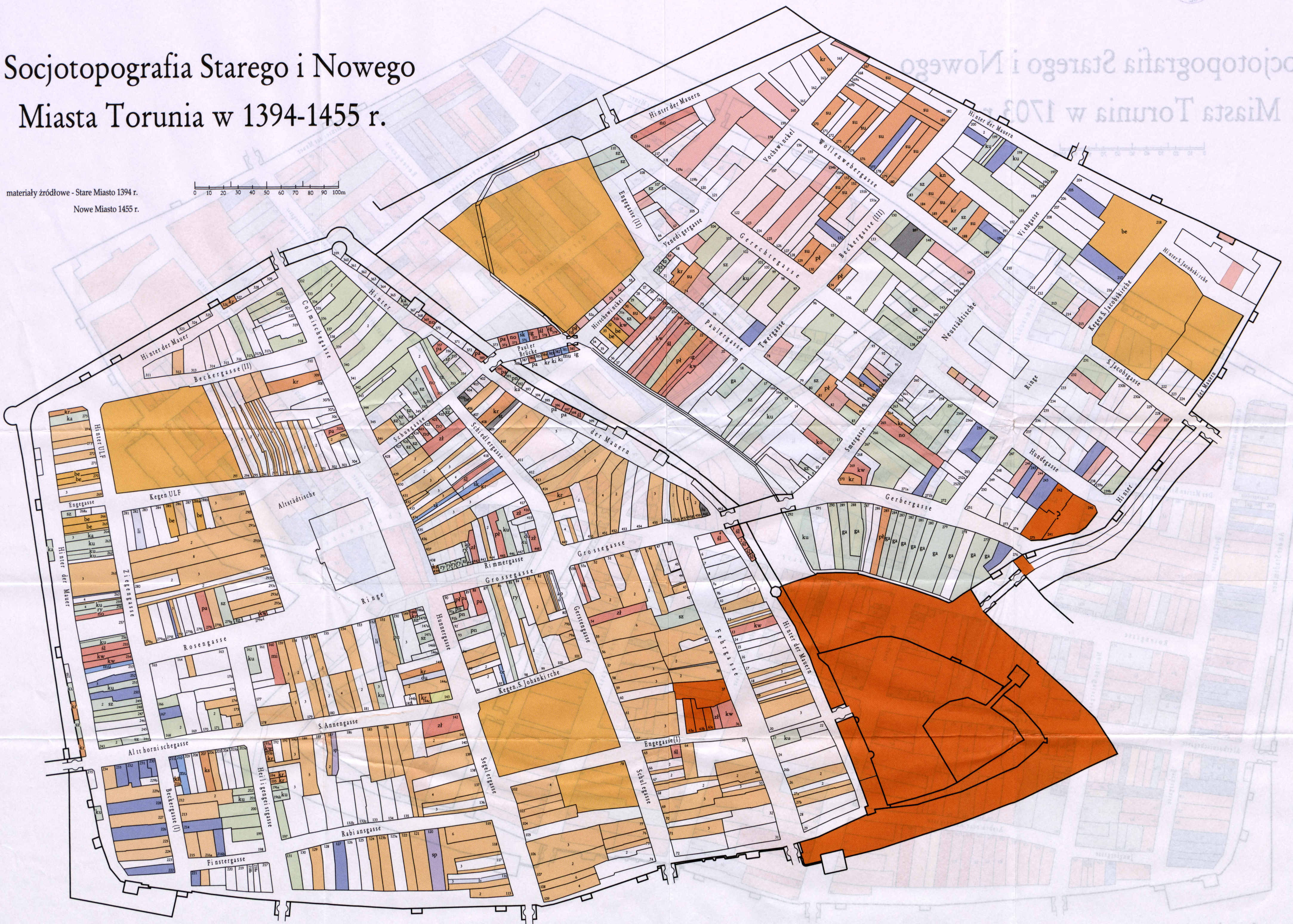
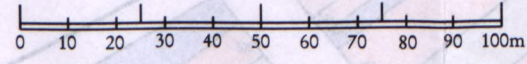
315000018675

Socjotopografia Starego i Nowego Miasta Torunia w 1394-1455 r.

materiały źródłowe - Stare Miasto 1394 r.
Nowe Miasto 1455 r.

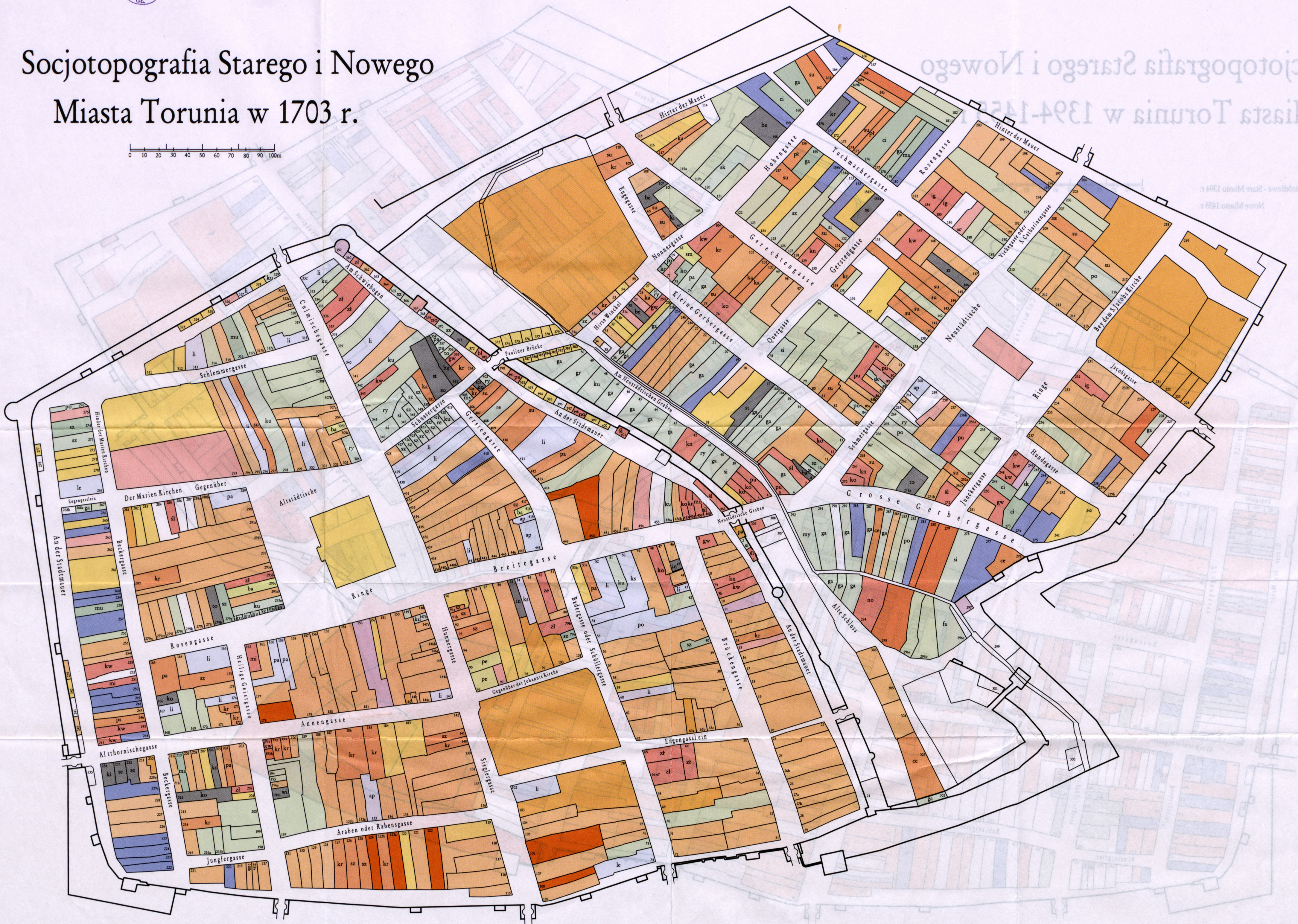
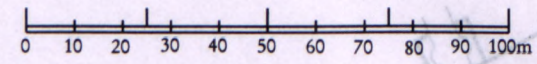

Legenda:

grupy zawodów

- kupcy i drobni handlarze	- inteligencja	- metalowe	- drzewne	- skórzane i pochodzenia zwierzęcego	- odzieżowe	- budowlane
- piekarze	- aptekarze	- ig - iglarze	- be - bednarze	- ka - kaletnicy	- kn - knapowie	- mu - murarze
- piwowarzy	- lekarze	- ko - kotlarze	- st - stolarze	- ku - kuśnierze	- kr - krawcy	- ce - cegielnicy
- rzeźnicy, kielbaśnicy (ki)	- kanceliści	- kw - kowale	- lu - łucznicy	- ga - garbarze	- ks - krojownicy sukna	- sk - szklarze
- członkowie bractwa NMP	- duchowni	- mi - mieczownicy		- pn - pantoflarze	- pł - płóciennicy	
- kościoły i zgromadzenia zakonne	- usługi osobiste	- no - nożownicy		- si - siodlarze	- su - sukiennicy	
- zakon krzyżacki	- transport	- pa - paśnicy		- sz - szewcy		
	- szyprowie	- pł - płatnarze		- rę - rękawicznicy		
		- śl - ślusarze		- ry - rymarze		
		- kn - konwisarze				
		- zł - złotnicy				

Socjotopografia Starego i Nowego Miasta Torunia w 1703 r.

Legenda:

grupy zawodów

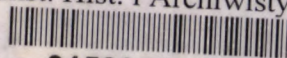
- kupcy i drobni handlarze	- inteligencja	- metalowe	- drzewne	- skórzane i pochodzenia zwierzęcego	- odzieżowe	- artystyczno-budowlane
- piekarze	- aptekarze	- gwoździarze	- bednarze	- farbiarze	- cejmacherzy	- cieśle
- piwowarzy	- księgarze	- kotlarze	- introligatorzy	- garbarze	- kapelusznicy	- garnarze
- rzeźnicy	- lekarze	- konwisarze	- kołodzieje	- grzebiennarze	- krawcy	- kominiarze
- cechy	- „literaci”	- kowale	- kiperzy	- kuśnierze	- pasamonicy	- malarze
- rada	- pastorzy	- mieczownicy	- korkownicy	- mydlarze	- płóciennicy	- murarze
- kościoły ewangelickie	- poczmistrzowie	- mosiężnicy	- stelmachowie	- pantoflarze	- paskarze	- szklarze
- szpitale	- szlachta	- nożownicy	- stolarze	- powroźnicy	- sukiennicy	
- kościoły i klasztory katolickie	- usługi osobiste i inni	- pańnicy	- tokarze	- siodlarze	- szmuklerze	
	- balwierze	- puszkarze i rusznikarze	- wiadrownicy	- skórnicy		
	- słudzy miejscy	- ślusarze		- szewcy		
	- perukarze	- zegarmistrzowie		- rękawicznicy		
		- złotnicy		- rymarze		
		- blacharze				
		- iglarze				

opracowanie naukowe : K. Mikulski
opracowanie graficzne : B. Kukla, A. Kubiak

Inst. Hist.
i Archiwist.
UMK Toruń

Podr. 1/114

Inst. Hist. i Archiwistyki

315000018675

FLUVIV
ISBN 83-231-1103-0